

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

เอกสารประกอบการสัมมนา

เรื่อง ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง : การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย

วันที่ 28 - 29 พฤศจิกายน 2541

ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

- สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์
ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย
ฉลอง ศูนย์ทรวาณิชย์
สุวิมล รุ่งเจริญ
- สถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม :
ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม
ชลดา โกพัสคง
- สถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์
ไทย
สุนทรี อาสะโวทัย
ธรรมเกียรติ ก็นอริ
- สถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์
วิทยาและสิ่งแวดล้อม
อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์
- การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย :
บทสำรวจสถานะความรู้
พรณี บัวเล็ก
- สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่อง
รัฐและรัฐบาลไทย
นครินทร์ เมฆไตรรัตน์
- การสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์
ไทย : การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การ
คมนาคม และการบริการในประเทศไทย
อดิศร หมวกพิมาย
- การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาใน
สังคมไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
วราณี โอสดารมย์
- สืบสวนของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์
: จากภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย สู่อการปลด
ปล่อยและพัฒนาพลังประชาชน
ขงยุทธ ชูแว่น

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

บทคัดย่อจากรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์
เรื่อง

สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย

โดย

นายฉลอง สุนทรวาณิชย์

นางสาวสุวิมล รุ่งเจริญ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

- ชื่อโครงการ** โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
- หัวหน้าโครงการ** ศาสตราจารย์ ดร.แถมสุข นุ่มนนท์
- หัวข้อวิจัย** สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย
- ผู้วิจัย** อาจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์ และอาจารย์สุวิมล รุ่งเจริญ
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- แหล่งทุน** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- วัตถุประสงค์** เพื่อสำรวจและประเมินสถานภาพและพัฒนาการของความรู้ทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยในรอบ 30 ปีที่ผ่านมา
- ระยะเวลาการวิจัย** 1 ปี 3 เดือน (มีนาคม 2540-พฤษภาคม 2541)
- วิธีการวิจัย** เป็นการวิจัยเอกสาร โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์
- ผลการวิจัย** พบว่า การศึกษาเชิงวิชาการในด้านประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย เพิ่งเริ่มขึ้นอย่างแท้จริงในช่วงปลายทศวรรษ 2500 ด้วยสาเหตุจากการขยายตัวของการศึกษาระดับอุดมศึกษา และการเติบโตของวิชาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีโดยทั่วไป อย่างไรก็ตาม ผลงานการศึกษาทางด้านนี้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี นักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม และนักวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ยังมีปริมาณน้อยและครอบคลุมเฉพาะบางแขนงของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย กล่าวคือ การแพทย์และสาธารณสุข การเกษตรและการชลประทาน โลหกรรม เครื่องปั้นดินเผา และการสื่อสารคมนาคมและขนส่ง ในขณะที่แขนงทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอื่นๆ ที่มีความก้าวหน้าในการศึกษา และรวมทั้งเทคโนโลยีที่มีบทบาททางประวัติศาสตร์ไทยบางแขนง กลับมีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์น้อยมากหรือไม่มี เป็นต้นว่า สถาปัตยกรรม วิศวกรรมศาสตร์ และการทอผ้า ในขณะที่เดียวกัน แม้แต่แขนงที่มีการศึกษาทางด้านนี้อยู่บ้าง ก็พบว่ามีผลงานการศึกษาไม่มากนัก หรือไม่มีเลย ที่กล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างแท้จริง เพราะให้ความสนใจต่อการเข้ามาของความรู้ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีตะวันตก ประเด็นด้านนโยบายและ

การบริหาร และการขยายตัวเติบโตเชิงกายภาพขององค์กร มากกว่าที่จะพิจารณาพัฒนาการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ผลงานในแขนงที่กล่าวได้ว่าการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากที่สุด คือ โลหวิทยา

ปัญหาและอุปสรรค ของการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย จะอยู่ที่การขาดสำนึกรับรู้เกี่ยวกับบทบาทของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในประวัติศาสตร์ไทย การที่ความเปลี่ยนแปลงเป็นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัยที่เป็นพื้นฐานวัฒนธรรมภายใน และเป็นการ “นำเข้า” จากตะวันตก ดังนั้น จึงไม่มีสิ่งที่อาจเรียกได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยสมัยใหม่ การขาดความเข้าใจในหมู่นักวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่สนใจพัฒนาการเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความหมายและวิธีการทางประวัติศาสตร์ และการที่นักประวัติศาสตร์ขาดพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับสาระและวิธีการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ข้อเสนอแนะจากการวิจัยครั้งนี้ ก็คือ นอกจากการแก้ปัญหาอุปสรรคข้างต้นแล้ว คือการส่งเสริมให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแขนงต่างๆ โดยอาศัยประโยชน์จากความก้าวหน้าในการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จากข้อมูลพื้นฐานทั้งทางเอกสาร โบราณคดี และชาติพันธุ์วรรณาจำนวนมากที่มีปรากฏออกมา และจากการศึกษาวัฒนธรรมเปรียบเทียบ เพื่ออาศัยความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสังคมอื่นๆ มาช่วยให้เกิดความหลากหลายในประเด็นปัญหา วิธีการ ทฤษฎี และการใช้หลักฐาน

สถานการณ์ของความรู้ทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย ก่อน พ.ศ. 2500

การปฏิวัติวิทยาศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ได้กระตุ้นให้ผู้คนในโลกตะวันตกหันมาสนใจโลกของธรรมชาติและพยายามแสวงหาข้ออธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติมากขึ้น นักวิทยาศาสตร์ในโลกตะวันตกภายหลังการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์จะเข้าใจดีว่า ความก้าวหน้าของความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสังคมของคนนั้น ส่วนหนึ่งอาศัยพื้นฐานมาจากการสังเกตและการสังสมความรู้ที่อารยธรรมหรือวัฒนธรรมก่อนหน้านั้น เป็นต้นว่า กรีก โรมัน สมัยกลาง บิวด อารบ จีน และอินเดีย ได้สร้างไว้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของฟิสิกส์ การแพทย์ คณิตศาสตร์ เจริญพืช ดินปืน ฯลฯ

ความสนใจดังกล่าวในหมู่ชาวตะวันตกหลังคริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา นำไปสู่จารีตการเขียนของนักเดินทางที่เรียกกันว่า “ประวัติศาสตร์ธรรมชาติ” (Natural History) ซึ่งก็คือบันทึกที่ว่าด้วยข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์เกี่ยวกับธรรมชาติและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ได้จากการสังเกตตลอดรวมถึง “ความรู้” ที่เกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ และเทคโนโลยีของสังคมหรือกลุ่มวัฒนธรรมอื่นๆ จารีตงานเขียนดังกล่าวดำรงสืบทอดมาและพัฒนาไปเป็นจารีตหลักของการศึกษาทางด้านชาติพันธุ์วิทยาในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 20

ชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามายังอยุธยาในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 16 และ 17 จึงนับเป็นพวกแรกๆ ที่ได้ศึกษา รวบรวมและบันทึกข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์เกี่ยวกับธรรมชาติและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติของไทย และรวมทั้งรวบรวม “ความรู้” เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยไว้อย่างเป็นระบบภายใต้อิทธิพลของจิตวิญญาณแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่

ผลงานการเขียนในแนวนี้นี้ที่สำคัญก็มีอย่างเช่น *Histoire Naturelle et Politique du Royaume de Siam* (ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองของราชอาณาจักรสยาม) ของ Nicolas Gervaise บาทหลวงชาวฝรั่งเศสในสังกัด Societe des Missions Etrangeres ซึ่งได้เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาที่อยุธยาเป็นเวลา 4 ปี หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกที่ปารีสใน ค.ศ. 1688 นอกจากเรื่องราวเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง กฎหมาย วัฒนธรรมประเพณี การค้า ฯลฯ ของราชสำนักอยุธยาแล้ว หนังสือเล่มนี้ยังให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสภาพทางกายภาพในด้านต่างๆ ของอยุธยา รวมถึงพืช สัตว์ แร่ธาตุ แมลง สัตว์เลื้อยคลาน มาตราชั่ง ตวง วัด การคำนวณ ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาของคนไทยที่อยุธยา เป็นต้น

อีกเล่มหนึ่งคือ *Du royaume de Siam* (ราชอาณาจักรสยาม) ที่เขียนโดย Simon de la Loubere ราชทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังราชสำนักของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน ค.ศ. 1687 นอกจากข้อมูลทางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครองแล้ว หนังสือเล่มนี้ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิต การผลิต ทรัพยากรธรรมชาติ หัตถกรรม อุตสาหกรรม กสิกรรมและการเลี้ยงสัตว์ การก่อสร้าง การศึกษา การแพทย์ เคมี คณิตศาสตร์ จักรวาลวิทยา ปฏิทิน ดาราศาสตร์และโหราศาสตร์ เป็นต้น สิ่งที่น่าสนใจในงานเขียนชิ้นนี้ก็คือ ลาลูแบร์ ดูเหมือนจะได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยในหลายแขนง ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียและจีน เป็นต้นว่า ปฏิทิน ดาราศาสตร์ คณิตศาสตร์ และการคำนวณ

นอกจากนี้ ยังมีงานเขียนของนักเดินทางและนักการทูตชาวตะวันตกที่เกี่ยวกับไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้แก่ John Crawford ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาเจรจากับไทยสมัยรัชกาลที่ 2 Bishop Pallegoix บาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 4 และ Sir John Bowring ทูตอังกฤษที่เข้ามาในตอนต้นรัชกาลที่ 4

อย่างไรก็ดี ผลจากการที่ชาวตะวันตกเริ่มเดินทางเข้ามาในไทยมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ทั้งเพื่อการค้าขายและการเผยแผ่ศาสนา ก็ได้ทำให้เกิดการพัฒนาจริตใหม่ของการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยอย่างเห็นได้ชัด งานชิ้นสำคัญที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นผลงานของ แดน บีช แบรดลีย์ (Dan Beach Bradley) ซึ่งเป็นทั้งนายแพทย์และหมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งมีบทบาทสำคัญอยู่ในประวัติศาสตร์ไทยช่วงการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สมัยใหม่ ไม่เพียงในด้านการเผยแผ่ศาสนาและการแพทย์สมัยใหม่แบบตะวันตกเท่านั้น แต่ยังรวมถึงด้านการพิมพ์ การหนังสือพิมพ์ และการจุดประเด็นถกเถียงกับชนชั้นนำไทยในเรื่องสาระของคำสอนทางศาสนา ศีลธรรม และจริยธรรมทางการเมืองการปกครอง

ในปี พ.ศ. 2408 แบรดลีย์ได้ตีพิมพ์บทความที่เขียนขึ้น 2 ชิ้นในหนังสือ *Bangkok Calendar* ที่มีชื่อว่า “Siamese Theory and Practice of Medicine” และ “Siamese Practice of Medicine” ตามลำดับ บทความทั้งสองกล่าวถึงทฤษฎีทางการแพทย์แผนไทย การรักษาพยาบาล การใช้ยา สถานะของวิชาชีพด้านการแพทย์แผนไทย การถ่ายทอดความรู้ทางการแพทย์และการใช้ยารักษาโรค และความสัมพันธ์ระหว่างแพทย์และคนไข้ อย่างที่เป็นอยู่ในสังคมไทยในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตลอดจนถึงประสบการณ์ของผู้เขียนที่เกี่ยวกับการแพทย์และการรักษาแผนไทย ทั้งในราชสำนักและในระดับของชาวบ้าน “ราษฎร”

แม้ว่าผลงานทั้งสองชิ้นนี้จะไม่ได้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของการแพทย์แผนไทย การรักษาโรคและการรักษาพยาบาลแบบไทยโดยตรง แต่นับเป็นครั้งแรกที่ความรู้ดั้งเดิมเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติในทางวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่งของไทย คือทางด้านการแพทย์และการรักษาพยาบาล ได้รับการพิจารณาศึกษาอย่างละเอียดและจริงจังในเชิงวิชาการ

ผลงานที่อาจับเนื่องได้ว่าเป็นการศึกษาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของไทยโดยนักเขียนชาวต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ชิ้นหนึ่งก็คือ งานเขียนที่ชื่อ “The Modern Buddhist” ของ นายเฮนรี อลาบาสเตอร์ (Henry Alabaster) ตันตระกูลเสวตศิลา ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ทูตอังกฤษที่กรุงเทพฯ ซึ่งต่อมาลาออกเพื่อเข้ารับราชการในราชสำนักของรัชกาลที่ 5 งานเขียนเล่มนี้เป็นการศึกษาความคิดของปัญญาชนไทยคนหนึ่งของยุคสมัยนั้นที่เกี่ยวกับคำสอนของพุทธศาสนา ตลอดจนถึง จักรวาลวิทยา โลกทัศน์ฐาน ความจริงของธรรมชาติและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ โดยอาศัยการศึกษาผ่านงานเขียนชิ้นสำคัญและมีชื่อเสียงยิ่งของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) เรื่อง **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**

งานเขียนอีกสองชิ้น ซึ่งเขียนขึ้นโดยชาวต่างประเทศในตอนปลายรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยชิ้นหนึ่งว่าด้วยการแพทย์ คือ “About Siamese Medicine” ของ C. Beyer ตีพิมพ์ในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2450 และอีกชิ้นหนึ่งเป็นเรื่องเครื่องปั้นดินเผา คือ “La ceramique de Thai” ของ Lucien Fournereau ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นในฝรั่งเศสในปีเดียวกัน

ความตื่นตัวและสนใจในศิลปวิทยาการของตะวันตกที่เริ่มขึ้นในสังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำ ไม่ได้ส่งผลที่เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการศึกษาค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย และการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในเชิงวิชาการอย่างกว้างขวางโดยทันที ความสนใจในหมู่ชนชั้นนำในเรื่องความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย ดูจะเริ่มขึ้นในตอนกลางสมัยรัชกาลที่ 5 พร้อมกับ การเริ่มปฏิรูปการศึกษา และการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะดำรงรักษาความรู้เดิมที่มีอยู่ และปรับปรุงความรู้เดิมเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่มาจกวิทยาการของตะวันตก ความพยายามดังกล่าวในด้านหนึ่ง อาจเป็นผลมาจากความจำเป็นที่ต้องสร้างหรือรักษา “อัตลักษณ์” ของตน ไม่ให้ถูกกลืนหายไปกับกระแสของการหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตก ในอีกด้านหนึ่ง เป็นความพยายามในการเสนอ “ทางเลือก” ของการใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ตั้งแต่กลางสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยอย่างน้อย 2 แขนงที่ได้รับความสนใจจากชนชั้นนำไทย แขนงหนึ่งคือความรู้เกี่ยวกับการเกษตร ซึ่งสอดคล้องกับเศรษฐกิจและวิถีชีวิตหลักของสังคมไทย ดังปรากฏให้เห็นในหนังสือ *เรื่องทำสวน* ของ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และ *เรื่องทำนา* ของ กรมหลวงพิชิตปรีชากร งานเขียนสั้นๆ ทั้งสองเล่มนี้เป็นงานเขียนเชิงพรรณนาวิธีการเพาะปลูกที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย โดยไม่ได้วิเคราะห์เทคนิควิทยาการนั้นๆ แต่กระนั้น หนังสือประเภทนี้ก็น่าจะเป็นประโยชน์ทั้งในแง่ที่เป็นคู่มือสำหรับชาวสวนสวนในการปรับปรุงวิธีการผลิตของตน และสำหรับนักวิชาการหรือนักบริหารในระบบราชการ รวมทั้งบรรดาที่ปรึกษาชาวต่างชาติ ได้เข้าใจถึงสภาพความเป็นไปที่แท้จริงของการเกษตรที่ดำรงอยู่และเป็นข้อมูลพื้นฐานของการปฏิรูป

ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไทยอีกแขนงหนึ่ง ที่ได้รับความสนใจศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ การแพทย์ การปฏิรูปทางการแพทย์ของไทยที่เริ่มขึ้นในช่วงทศวรรษ 2430 ด้วยการตั้งโรงพยาบาลศิริราช และโรงเรียนแพทยากร เป็นความพยายามที่จะใช้ประโยชน์จากทั้งแพทย์แผนตะวันตกและแพทย์แผนไทย หลักสูตรการเรียนการสอนและแบบแผนการรักษาจึงมีทั้ง 2 แบบด้วยเหตุดังนั้น จึงเริ่มมีการรวบรวมตำราแพทย์แผนไทยขึ้นให้เป็นระบบเป็นครั้งแรก

อย่างไรก็ดี ดูเหมือนว่า งานเขียนที่บ่งบอกความสนใจในความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยในช่วงหลังการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการรักษา "อัตลักษณ์" ของไทย ได้ดีที่สุดเล่มหนึ่ง คือ *Siam and Its Productions, Arts and Manufactures...* ที่เขียนขึ้นโดย พระสารสาสน์พลขันธ์ (G.E. Gerini) ข้าราชการทหารไทยชาวอิตาลีที่รับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อประกอบงานนิทรรศการศิลปวัฒนธรรม และผลผลิตทางการเกษตรของไทยในงานแสดงความก้าวหน้าทางอุตสาหกรรมนานาชาติ ที่เมืองตูริน ประเทศอิตาลี ใน พ.ศ. 2454 งานเขียนเล่มนี้ แม้ว่าจะไม่ได้ให้ความสำคัญต่อการบรรยายความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยโดยตรง มากเท่ากับพรรณนาถึงผลผลิตทางการเกษตร เครื่องไม้เครื่องมือ สิ่งประดิษฐ์อันเป็นงานหัตถกรรม ตลอดจนถึงยานพาหนะ ฯลฯ แต่โดยนัยแล้ว ผลผลิตและสิ่งประดิษฐ์ทั้งหมดนั้น ก็สะท้อนให้เห็นถึงฐานความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่สังคมไทยมีอยู่

การทหาร เป็นหน่วยงานหนึ่งในระบบราชการแบบใหม่ที่กำลังกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงขยายตัวอย่างรวดเร็วและรุนแรงที่สุด ทั้งในแง่ขององค์กรและในการปรับเข้าสู่ระบบการศึกษาแบบใหม่ พัฒนาการอันเกิดจากการปฏิรูปการทหารของไทยแตกต่างไปจากการปฏิรูปทางการแพทย์

แพทย์และสาธารณสุขในสมัยเดียวกัน ที่แสดงให้เห็นถึงความพยายาม อย่างน้อยที่สุดก็ในระยะแรก ที่จะประสานกันระหว่างแนวคิดทางการแพทย์และการรักษาแบบดั้งเดิมของไทยเข้ากับแบบตะวันตก แต่ปัญหาความมั่นคงที่ถูกท้าทายอย่างรุนแรงจากภายนอก ทำให้การปฏิรูปทางการทหารในสมัยรัชกาลที่ 5 หมายถึงการกำจัดองค์ความรู้เดิมเรื่องยุทธศาสตร์และยุทธวิธี การฝึก ตลอดจนอาวุธยุทธโปกรณ์ และการจัดองค์กรแบบเดิมทิ้งไปอย่างสิ้นเชิง และรับเอาแนวคิดและเทคโนโลยีทางการทหารแบบใหม่ ของทางตะวันตกที่มีพลังและประสิทธิภาพสูงกว่าเข้ามาเป็นประเพณีการทหารไทยสมัยใหม่

การปฏิรูปทางการทหารของไทยให้เป็นแบบตะวันตกที่เริ่มขึ้นอย่างจริงจังในทศวรรษ 2430 จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในประเทศไทยไปโดยปริยาย อย่างไรก็ดี การศึกษาในแขนงนี้ที่ทําขึ้นในระยะแรกก็หาใช่ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการทหารของไทยแต่อย่างใด หากเป็นประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของการทหารในอินเดียและโลกตะวันตก

งานเขียนประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการทหารในภาษาไทยเล่มแรกๆ น่าจะเป็น **พิไทยสงครามอินดูโบราณ...** ของ พระสารสาส์นพลจันทร์ (G.E. Gerini) ซึ่งเริ่มต้นรับราชการทหารในกองทัพบกไทยด้วยการเป็นอาจารย์โรงเรียนนายร้อยทหารบก และงานเขียนชิ้นนี้ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2437 คงจะใช้เป็นตำราสำหรับสอนนักเรียนนายร้อยทหารบกไทย

ในด้านหนึ่ง การปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยและการปฏิรูปการบริหารการปกครองที่เริ่มขึ้นอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 5 อาศัยหลักวิชาของตะวันตก แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ถือการสร้าง “อัตลักษณ์” เฉพาะตนขึ้นมาบนฐานของประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี วรรณคดี ศิลธรรม และศิลปะแขนงต่างๆ ในอดีตของไทยเอง ดังนั้น นับตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นมา การศึกษาอดีตของไทยในด้านต่างๆ จึงได้รับความสนใจและสนับสนุนจากชนชั้นนำ แนวโน้มของความพยายามที่จะ “ฟื้นฟู” ตลอดจนรวมถึงการค้นคว้าประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย เพื่อใช้เป็นพื้นฐานของ “อัตลักษณ์” ของ “ชาติ” จะบ่งชี้ถึงความเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ดังจะเห็นได้จากนโยบายชาตินิยม และรัฐนิยม สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม

วัฒนธรรมของไทยด้านหนึ่งที่ได้รับการสนใจมากเป็นพิเศษจากชนชั้นนำไทย และรวมถึงชาวต่างประเทศที่สนใจเรื่องไทย ในช่วงภายหลังการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5 คือ ศิลปะแขนงต่างๆ ของไทย โดยเฉพาะ เครื่องถ้วย จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมทางศาสนา ซึ่งมีรูปแบบและพัฒนาการที่น่าประทับใจหลงเหลือให้เห็นเป็นหลักฐานอยู่เป็นจำนวนมาก สามารถใช้

เป็นประจักษ์พยานยืนยัน “อัตลักษณ์” และความสูงส่งของวัฒนธรรมไทยได้ดีที่สุด ดังนั้น ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา จึงปรากฏกระแสความเคลื่อนไหวของการผลิตงานที่เป็นการศึกษาศิลปะและโบราณคดีไทยอย่างต่อเนื่อง แต่เป็นการศึกษาในแนวทางของประวัติศาสตร์ศิลปะ มุ่งพรรณนารูปแบบและสุนทรียภาพ มากกว่าที่จะให้ความสำคัญต่อการศึกษาในด้านประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ดังนั้น แม้ว่าในช่วงก่อนหน้า พ.ศ. 2500 กระแสของความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เพื่อการฟื้นฟูและอนุรักษ์ และความจำเป็นที่จะต้องมี “อัตลักษณ์” ของชาติ จะมีอยู่สูง แต่ผลงานกลับมีอยู่น้อยมาก แต่หนึ่งในบรรดางานที่เป็นการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยแท้ๆ ที่น่าสนใจยิ่ง คือ งานเขียนของ พระยานครพระราชม เรื่อง “Tai Pottery” ซึ่งเป็นการศึกษาเทคโนโลยีของเผาและการทำเครื่องถ้วยสังคโลกสมัยโบราณ บนพื้นฐานของการออกสำรวจงานภาคสนาม และเป็นผลงานทางวิชาการของนักวิชาการไทยเกือบจะชิ้นเดียว ที่การศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีเครื่องถ้วยของไทยสมัยสุโขทัยที่ในสมัยต่อมา มักจะอ้างอิงถึง

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย หลัง พ.ศ. 2500

หลัง พ.ศ. 2500 บริบทของการศึกษาทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทยโดยรวมเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดด้วยสาเหตุปัจจัยหลายประการ ซึ่งส่วนแล้วแต่ส่งผลต่อแนวโน้มที่ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นของการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย แม้ว่าในเชิงเปรียบเทียบการเติบโตของการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยโดยรวมนั้น อาจกล่าวได้ว่าในหลายต่อหลายด้าน ยังเป็นไปอย่างค่อนข้างล่าช้า มีปริมาณน้อย และการพัฒนาเชิงคุณภาพทำได้ค่อนข้างจำกัด

ประการแรก “สมัยแห่งการพัฒนา” ภายหลังการปฏิวัติยึดอำนาจทางการเมืองและการสถาปนาระบอบเผด็จการทางทหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใน พ.ศ. 2501 มีผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยโดยรวมอย่างน้อยที่สุด 2 ด้าน กล่าวคือ ในด้านหนึ่ง “การพัฒนา” เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นเพื่อมุ่งขจัดปัญหาการท้าทายความมั่นคงทั้งที่มาจากภายนอกที่กำลังก่อตัวอยู่รอบๆ ประเทศ และภาพของการเติบโตและอิทธิพลของขบวนการคอมมิวนิสต์ในประเทศ ทำให้ชนชั้นนำที่มีอำนาจทางการเมืองเห็นความจำเป็นในการที่จะต้องเร่งสร้าง “อัตลักษณ์” ของชาติให้เข้มแข็งอย่างรีบด่วนโดยผ่านความรู้ทางประวัติศาสตร์ และการส่งเสริมฟื้นฟูขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมประเพณีที่เป็นของไทย ทั้งในระดับราชสำนักและในระดับของชาวบ้าน เป็นต้นว่า การ

“ฟื้นฟู” สถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ และพระราชพิธีต่างๆ และการเปิดโอกาสให้มหาชน ได้มี “ส่วนร่วม” และชื่นชมในพระราชพิธีอย่างใกล้ชิด ในขณะเดียวกัน ก็ให้ความสำคัญแก่การศึกษาประวัติศาสตร์ไทย โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะจัดทำประวัติศาสตร์ไทย “ที่ถูกต้อง” เป็นฉบับมาตรฐานของทางราชการ

ในอีกด้านหนึ่ง การพัฒนาประเทศภายหลังการปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หมายถึง การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งนอกเหนือไปจากการเน้นการลงทุนจากต่างประเทศในบรรยากาศของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมแล้ว ยังรวมไปถึงการขยายภาคเศรษฐกิจบริการเพื่อดึงดูดเงินตราต่างประเทศ เช่น การส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ด้วยการจัดตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยว (อสท.) ขึ้น ศิลปะ ทัศนกรรม วัฒนธรรมและประเพณีไทย ซึ่งแต่เดิมมีบทบาทหลักในการเป็นอุปกรณ์ของการสร้าง “อัตลักษณ์” ของชาติ มาบัดนี้ มีบทบาทเพิ่มขึ้นด้วยการเป็นจุดขายสำคัญของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทย ซึ่งส่งผลให้การศึกษาทางประวัติศาสตร์ยิ่งทวีความสำคัญและแพร่หลายมากขึ้น

ประการที่สอง ทศวรรษหลัง พ.ศ. 2500 ยังได้เห็นความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาอดีตยุคก่อนประวัติศาสตร์ของบริเวณที่เป็นประเทศไทยเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง การศึกษาอดีตยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์โบราณของไทยก่อนหน้านี้เน้นการศึกษาจากลวดลายและแบบทางศิลปะของโบราณสถานและโบราณวัตถุเป็นหลัก แต่ช่วงหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์และโบราณคดีประวัติศาสตร์เริ่มเจริญก้าวหน้าขึ้นตามลำดับ อันเป็นผลเนื่องมาจากโครงการการขุดค้นทางโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นโครงการความร่วมมือระหว่างรัฐบาลไทยและเดนมาร์ก ในช่วงครึ่งแรกของทศวรรษ 2500 ที่บ้านเก่า กาญจนบุรี ที่นำไปสู่การค้นพบและการศึกษาวัฒนธรรมสมัยหินใหม่อย่างเป็นรูปธรรมในบริเวณที่เป็นประเทศไทยเป็นครั้งแรก

การค้นพบดังกล่าวก่อให้เกิดความตื่นตัวในการศึกษาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ และจะโดยบังเอิญหรือจงใจก็ตาม ได้ทำให้แนวการศึกษาวิชาโบราณคดีและการศึกษาทางโบราณคดีในประเทศไทยเปลี่ยนจากการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะเพียงอย่างเดียว มาเป็นการให้ความสำคัญกับการขุดค้นทางโบราณคดีและมีลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้น ในขณะที่นักวิชาการทางด้านโบราณคดีรุ่นใหม่ ๆ ที่รับการศึกษาจากโลกตะวันตกเริ่มมีบทบาทมากขึ้น แน่แน่นอนที่ว่าประเด็นที่สำคัญประการหนึ่งของการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ก็คือ พัฒนาการของเทคโนโลยีของกลุ่มคนในวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยนั่นเอง

แต่การค้นพบที่สำคัญพอๆ กัน หรืออาจจะมากกว่า หรืออย่างน้อยก็เป็นที่กล่าวขวัญถึงในวงที่กว้างขวางกว่า มีสี่ชิ้นมากกว่า และน่าตื่นตันทึ่งกว่าการค้นพบที่บ้านเก่า คือการค้นพบวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงในช่วงปลายทศวรรษ 2500 อย่างน้อยที่สุด ข้อสรุปเบื้องต้นในช่วงนั้นเกี่ยวกับอายุของภาชนะดินเผา เครื่องมือโลหะสัมฤทธิ์ ของบ้านเชียง และบริเวณใกล้เคียง ที่สะท้อนถึงความก้าวหน้าของเทคโนโลยีทั้งสองด้านที่เด่นกว่าที่อื่นๆ เท่าที่วงการโบราณคดีของโลกในขณะนั้นเคยรู้จัก ก็ได้สร้างกระแสความสนใจในหมู่นักวิชาการและสาธารณชนในประเทศไทยต่อการศึกษาร่องรอยสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของไทยอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน

สิ่งที่น่าสังเกตของพัฒนาการการศึกษาทางด้านโบราณคดีในประเทศไทยหลัง พ.ศ. 2500 ก็คือ ความก้าวหน้าของการศึกษาแขนงนี้ ส่วนหนึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่าเป็นความก้าวหน้าที่เกิดขึ้นจากโครงการที่เป็นความร่วมมือระหว่างนักวิชาการไทยและต่างประเทศ

ประการที่สาม การขยายตัวของการอุดมศึกษาไทยที่เกิดขึ้นในสมัยของการพัฒนาภายหลังการปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นั้น ไม่เพียงมุ่งไปที่การกระจายการศึกษาในระดับนี้ออกสู่ภูมิภาค และการส่งเสริมการจัดการศึกษาโดยภาคเอกชนเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการส่งเสริมการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษาที่เน้นการวิจัยขั้นสูงในสาขาต่างๆ ทั้งทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยผ่านการจัดตั้ง “บัณฑิตวิทยาลัย” ในมหาวิทยาลัยต่างๆ และสถาบันวิจัยต่างๆ เฉพาะสาขาวิชาหรือกลุ่มวิชาที่ตั้งขึ้นในมหาวิทยาลัย เช่น สถาบันวิจัยสังคม สถาบันไทยคดีศึกษา สถาบันประชากรศาสตร์ สถาบันไทยศึกษา เป็นต้น และยังรวมไปถึงการขยายการสนับสนุนการวิจัยของคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ มาให้แก่สาขาวิชาทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์อีกด้วย

นอกจากนั้น ยังอาจกล่าวได้ว่าการเติบโตขยายตัวของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในช่วงดังกล่าว ยังสัมพันธ์กับการเติบโตขยายตัวด้วยสาเหตุเดียวกัน ของสาขาวิชาทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์อื่นๆ ในการศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา ซึ่งนอกเหนือไปจากสาขาโบราณคดีที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังประกอบไปด้วย สาขาวิชาทางด้านรัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิเทศศาสตร์ วรรณคดี สังคมวิทยา มานุษยวิทยาสังคม ชาติพันธุ์วิทยา ชาติพันธุ์วรรณา ภาษาศาสตร์ วิจิตรศิลป์ และวัฒนธรรม การศึกษาค้นคว้าในทางวิชาการเกี่ยวกับพัฒนาการของหัตถกรรมและศิลปกรรมไทย เช่น ผ้าทอ เครื่องปั้นดินเผา ฯลฯ ก็ได้เริ่มมีขึ้น

ประการที่สี่ ผลสืบเนื่องประการหนึ่งที่สำคัญมากของสมัยแห่งการพัฒนาในช่วงทศวรรษ 2500 และทศวรรษต่อมาประการหนึ่ง ก็คือการขยายตัวของระบบราชการที่เป็นการรวมศูนย์อำนาจ

ทางการเมืองการบริหาร เพื่อเป็นกลไกของการดำเนินนโยบายทั้งที่เป็นการพัฒนาโดยตรงและที่เกี่ยวกับความมั่นคงของรัฐ ในด้านหนึ่ง การขยายตัวของระบบราชการ ซึ่งหมายรวมถึงขอบเขตอำนาจและภารกิจที่เพิ่มมากขึ้น จำนวนบุคลากรที่เพิ่มขึ้น และงบประมาณรายจ่ายที่สูงขึ้น ของหน่วยราชการต่างๆ ได้ทำให้หน่วยราชการเหล่านี้จำต้อง “ยืนยัน” ความชอบธรรมของความเติบโตของระบบ เพื่อให้ทั้งผู้มีอำนาจทางการเมืองในระดับสูงที่เหนือขึ้นไป และสาธารณชนทั่วไป เห็นความสำคัญ ขอมรับความจำเป็น และความสมเหตุสมผลของการขยายตัวของระบบ

อย่างไรก็ดี วิธีหนึ่งที่ได้ผลและทั้งยังนำไปสู่การเสริมสร้างและต่อยอด “อัตลักษณ์” ขององค์กร ทำให้องค์กรมีความมั่นคงและมีเอกภาพได้ดีที่สุด ก็คือ การรวบรวมข้อมูลจัดทำ “หนังสือที่ระลึก” เนื่องในวาระครบรอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับหน่วยราชการนั้น ซึ่งส่วนหนึ่งของข้อมูลดังกล่าวที่เกือบจะเป็นสูตรสำเร็จของการทำหนังสือที่ระลึกโดยหน่วยราชการก็คือ ภาคประวัติ อันว่าด้วยกำเนิดความเป็นมาและพัฒนาการเชิงประวัติศาสตร์ของหน่วยงานนั้นๆ ความสนใจเชิงประวัติศาสตร์ดังกล่าวที่ปรากฏให้เห็นใน “หนังสือที่ระลึก” ในเวลาต่อมา ยังได้ขยายจากประวัติของหน่วยงานราชการและสถาบัน ไปสู่ความสนใจในพัฒนาการทางวิชาการของแขนงวิชา โดยเฉพาะแขนงวิชาทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่งมีบทบาทเกี่ยวข้องกับการพัฒนาประเทศโดยตรง

ประการที่ห้า ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดกระแสความเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาและสังคมที่รุนแรงมากขึ้นตามลำดับในหมู่นักวิชาการ และองค์กรพัฒนาของเอกชน ในเรื่องของ “การกระจายอำนาจทางการเมืองและการกระจายอำนาจการตัดสินใจในการใช้ทรัพยากร” “วัฒนธรรมชุมชน” “การพัฒนาที่ยั่งยืน” และ “ทางเลือกของการพัฒนา” ตลอดจนไปถึงปัญหาที่เกิดจากผลกระทบต่อนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอันเนื่องมาจากการขยายตัวของชุมชนเมือง และการผลิตในภาคอุตสาหกรรมและการเกษตรขนาดใหญ่

ความเคลื่อนไหวดังกล่าว โดยเฉพาะหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ที่นำไปสู่การกระจายอำนาจในการจัดการศึกษาของท้องถิ่นในระดับหนึ่ง ส่งผลกระทบต่อความตื่นตัวในการศึกษาเรื่องของท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีพื้นบ้าน โดยผ่านหน่วยงานในท้องถิ่นอย่างเช่น ศูนย์วัฒนธรรม และสถาบันการศึกษาในภูมิภาค อย่างวิทยาลัยครู (สถาบันราชภัฏ) เป็นต้น การสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่จัดขึ้นโดยหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เริ่มมีมากขึ้นตามลำดับ และได้ผลิตผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวกับความรู้ทางด้านนี้ไว้จำนวนหนึ่ง

อย่างไรก็ดี ในส่วนที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาและวัฒนธรรมทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นั้น ผลกระทบที่เป็นความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาที่เห็นได้ชัด ส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากการผลักดันของนักวิชาการทางด้านวัฒนธรรมชุมชนและทางเลือกการพัฒนา โดยเฉพาะทางด้านการแพทย์และสาธารณสุข การเกษตร และสิ่งแวดล้อม นับเป็นการเปิดมิติใหม่ไม่เพียงให้แก่การศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการกระตุ้นให้วงวิชาการเริ่มให้ความสนใจต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย โดยเฉพาะที่เป็นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในระดับพื้นบ้านด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย หลัง พ.ศ. 2500

บริบทของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่เปลี่ยนแปลงไปภายหลัง พ.ศ. 2500 ที่เกิดจากสาเหตุปัจจัยทั้ง 5 ประการข้างต้น ได้ช่วยทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์และเทคโนโลยีไทยเริ่มก่อตัวขึ้นอย่างช้าๆ และทำให้เกิดผลงานการศึกษาในแขนงดังกล่าวทั้งโดยตรงและโดยอ้อมมากขึ้น รวมทั้งมีสำนึกและประเภทของการศึกษาที่หลากหลายมากขึ้นด้วย

เมื่อพิจารณาในเชิงปริมาณของผลงานที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแขนงที่มีการศึกษาในรอบ 30-40 ปีที่ผ่านมา ที่ได้รับความสนใจจากนักวิชาการมากที่สุด น่าจะได้แก่ การแพทย์ (รวมวิทยาศาสตร์แขนงที่เกี่ยวข้อง เช่น การรักษาพยาบาล การสาธารณสุข เภสัชกรรม) การเกษตร (รวมการเพาะปลูกและการชลประทาน) โลหวิทยาและเครื่องปั้นดินเผา ดาราศาสตร์ และการสื่อสารคมนาคมขนส่ง

สถานภาพของประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในประเทศไทย

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแขนงต่างๆ ที่ไม่เพียงหลากหลายมากมายเท่านั้น แต่ยังมีเนื้อหาของแต่ละแขนงที่ค่อนข้างเฉพาะ แต่ส่วนใหญ่แล้ว ก็มักจะศึกษาแยกออกจากกันเป็นแขนงย่อยเฉพาะ ทำให้ในการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ขาดทฤษฎี กรอบวิธีคิด ประเด็นปัญหาที่ศึกษา และประเด็นข้อถกเถียง ที่มีร่วมกันระหว่างแขนงต่างๆ อย่างแท้จริง หรือหากจะมี ก็มีในลักษณะที่ใช้ได้ร่วมกันอย่างจำกัด เพื่อทำการวิเคราะห์ปัญหาเฉพาะปัญหาใดปัญหาหนึ่งที่มืออยู่ร่วมกันเท่านั้น เป็นต้นว่า ทฤษฎีหรือแนวการวิเคราะห์ที่ว่าด้วยกำเนิดหรือการเปลี่ยนแปลงในพัฒนาการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในเวลาหนึ่งๆ ไม่ว่าจะโดยรวม หรือในแขนงเฉพาะแขนงใดแขนงหนึ่ง ว่าเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญา หรือ “อัจฉริยภาพที่เกิดขึ้นเอง” ภายในสังคมนั้น แล้วแพร่ขยายไปที่อื่นๆ หรือเป็นผลมาจากจากการรับถ่ายทอดมาจากสังคมอื่น ที่ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและวัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ หรือไม่ก็เกิดจากการเลือกปรับใช้ความรู้ที่ได้จากที่อื่นๆ ผสมผสานเข้ากับความรู้ที่มีอยู่ภายในสังคมหรือวัฒนธรรมนั้น ให้สอดคล้องกับภาวะความเป็นจริงทั้งทางวัตถุและวัฒนธรรม

ดังนั้น ในการประเมินสถานภาพประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย จึงแยกพิจารณาการศึกษาในแขนงต่างๆ เท่าที่มีอยู่ ออกจากกัน คือ ทางด้านการแพทย์การสาธารณสุข การเกษตร โลหวิทยา ลูกปัดและเครื่องปั้นดินเผา และการคมนาคมขนส่ง โดยเน้นการประเมินใน 2 ประเด็นต่อไปนี้ คือ 1. ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา และ 2. ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการหลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทางการแพทย์และสาธารณสุขไทย

ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา มีประเด็นที่ว่าด้วยที่มาและพัฒนาการของทฤษฎีทางการแพทย์แผนไทยก่อนสมัยใหม่ การรับและปรับเปลี่ยนไปเป็นการแพทย์แผนใหม่และอุปสรรคและปัจจัยเกื้อหนุน พัฒนาการของการแพทย์แผนใหม่และการศึกษาทางการแพทย์ในเชิงนโยบายและสถาบัน ผลกระทบของการแพทย์แผนใหม่ต่อการแพทย์แผนไทยและต่อสังคมไทย

ในประเด็นที่ว่าด้วยที่มาและพัฒนาการของทฤษฎีทางการแพทย์แผนไทยก่อนสมัยใหม่นั้น มีการศึกษาอย่างจริงจังไม่มากนัก การอภิปรายที่สำคัญและหนักแน่นปรากฏอยู่ในงานการศึกษา

ทางประวัติศาสตร์ของ บุคคี คปนิยากร¹ และปรากฏการอธิบายอยู่บ้างในส่วนที่เป็นความนำของงานเขียนที่เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยอื่นๆ เป็นต้นว่า งานการศึกษาของ Viggo Brun และคณะ ซึ่งเป็นการศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณนาและมานุษยวิทยาทางการแพทย์² และ Somchintana Thongthew Ratanasarn ซึ่งเป็นการศึกษาเชิงมานุษยวิทยาทางการแพทย์³ การอธิบายในงานเขียนประเภทหลังนี้ มักจะอ้างอิงการศึกษาการแพทย์แผนไทยของนายแพทย์แบรดลีย์ ผลงานที่เหลือนอกเหนือจากนี้ส่วนใหญ่เป็นการ “ผลิตซ้ำ” ของงานที่กล่าวมาแล้ว และปราศจากการอธิบายที่แตกต่างในสาระสำคัญ ไปจากที่มีการศึกษามา

การรับและปรับเปลี่ยนเป็นการแพทย์แผนใหม่และอุปสรรคและปัจจัยเกื้อหนุน และบทบาทของชนชั้นนำไทยในการรับและปรับเปลี่ยน ดูจะเป็นประเด็นที่มีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ค่อนข้างมาก ทั้งโดยนักวิชาการทางการแพทย์ และนักประวัติศาสตร์ ทั้งหมดเป็นการศึกษาบทบาทของมิชชันนารีชาวตะวันตกในการนำความรู้ทางการแพทย์และการพยาบาลแผนปัจจุบันเข้ามาสู่สังคมไทย ในสมัยรัชกาลที่ 3 ปฏิบัติต่อต้านและทำให้การตอบรับอย่างระมัดระวังในหมู่นักชนชั้นนำในระยะแรก และการยอมรับอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

พัฒนาการของการแพทย์แผนใหม่และการศึกษาทางการแพทย์ในเชิงนโยบายและสถาบัน ตลอดจนบทบาทของชนชั้นนำไทย ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศ และองค์กรต่างประเทศ เป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจศึกษามากที่สุด ผลงานการศึกษาในประเด็นดังกล่าว มุ่งพรรณนาการกำหนดและการขยายตัวของโรงพยาบาล หน่วยงานทางด้านการสาธารณสุขและสถาบันการศึกษาทางการแพทย์ นโยบายของรัฐทางด้านการแพทย์และการสาธารณสุข และบทบาทของชนชั้นนำในงานทางด้านการแพทย์และสาธารณสุขแผนใหม่ของไทย ทั้งนี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

ประเด็นสุดท้ายที่มีการศึกษาในทางด้านประวัติศาสตร์การแพทย์ไทย คือ ผลกระทบของการแพทย์แผนใหม่ต่อการแพทย์แผนไทยและต่อสังคมไทยในบางด้านนั้น ซึ่งแม้ว่าจะมีจำนวนไม่

¹ บุคคี คปนิยากร, “วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นยุครัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

² Viggo Brun and Trond Schumacher, *Traditional Herbal Medicine in Northern Thailand*, Bangkok: White Lotus, 1994.

³ Somchintana Thongthew Ratanasarn, *The Principles and Concepts of Thai Classical Medicine*, Bangkok: Thai Khadi Research Institute, Thammasart University, 1989.

มากนัก แต่กลับมีประเด็นการศึกษาที่หลากหลายน่าสนใจยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการแพทย์และการสาธารณสุขแผนใหม่กับการจัดการปัญหาโรคระบาดร้ายแรงในสังคมไทย หรือผลกระทบของการแพทย์แผนใหม่ต่อความเสื่อมของการแพทย์แผนไทยภายหลังจากสมัยปฏิรูป ของ สูด แสงวิเชียร และ Oaay Ketsingh¹

ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการ หลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป ในขณะที่ปริมาณเชิงเปรียบเทียบที่เกี่ยวกับผลงานด้านประวัติศาสตร์การแพทย์ไทยจะมีค่อนข้างสูง แต่ประเด็นข้อถกเถียง โดยเฉพาะในทางทฤษฎีและวิธีการกลับมีไม่มากนัก

ในด้านการใช้หลักฐาน การศึกษาส่วนใหญ่ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการแพทย์แผนใหม่อาศัยข้อมูลเชิงเอกสาร ทั้งที่เป็นเอกสารทางราชการ เอกสารของมิชชันนารีตะวันตก เอกสารขององค์กรต่างประเทศที่มีบทบาทในทางการแพทย์แผนใหม่ของไทย และงานเขียนประเภทความทรงจำของบุคคลที่เกี่ยวข้อง ในขณะที่ในส่วนที่เป็นการแพทย์แผนไทย อาศัยข้อมูลเชิงเอกสารจากคัมภีร์และตำรา และข้อมูลในเชิงชาติพันธุ์วรรณา ผลงาน 2 ชิ้นที่แสดงให้เห็นการใช้หลักฐานที่ลึกลงไปอีกระดับหนึ่ง และนำไปสู่การวิเคราะห์ที่น่าสนใจ ให้มุมมองที่แตกต่าง คือ ผลงานการศึกษาของ Viggo Brun และคณะ บนพื้นฐานของการศึกษาเปรียบเทียบเชิงทฤษฎีการแพทย์ระหว่างของไทยและของอินเดีย และการวิเคราะห์ข้อมูลทางชาติพันธุ์วรรณาอย่างเป็นระบบ และของ Wariya Siwasariyanon ที่อาศัยหลักฐานเอกสารที่กว้างขวาง ทั้งของไทยและต่างประเทศ ทำการวิเคราะห์เชิงการศึกษาเปรียบเทียบในกรอบแนวคิดที่ชัดเจน ดังที่จะกล่าวต่อไป

ประเด็นข้อถกเถียงที่น่าสนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์การแพทย์ของไทย มีอยู่ 2 ประเด็น กล่าวคือ ประการแรก การถกเถียงในเรื่องรากฐานและพัฒนาการของความรู้ทางการแพทย์แผนไทยสมัยโบราณว่ามีความเป็นมาอย่างไร ข้อสรุปหลักที่มีอยู่คือ รากฐานทางทฤษฎีของการแพทย์แผนไทยนั้น มีที่มาจากอารยธรรมโบราณของทางตะวันออก โดยเฉพาะอินเดีย และสังคมข้างเคียงที่สังคมไทยมีความสัมพันธ์ด้วยในทางวัฒนธรรม ผสมผสานกับภูมิปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์ของคนในท้องถิ่น และคติความเชื่อในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับพิษสมุนไพร ในขณะที่อิทธิพลของความรู้ทางการแพทย์ของจีนมีอยู่น้อย

¹ จู สูด แสงวิเชียร, "จุดจบของแพทย์แผนโบราณและการเริ่มต้นของการแพทย์แผนปัจจุบันของไทย," วารสารสังคมศาสตร์การแพทย์, 1 (2521), หน้า 20-27; Oaay Ketsingh, "The Impact of Western Medicine on the Practice of Thai Traditional Medicine," A paper presented to the 7th IAHA, Bangkok, 1977.

อย่างไรก็ดี การวิเคราะห์ที่แตกต่างออกไปปรากฏในงานของ Viggo Bruh และคณะ สรุปว่า ศีลทางการแพทย์ไทยมักจะอ้างที่มาของความรู้จากคัมภีร์อินเดีย ทั้งนี้เพื่อให้ดู “ศักดิ์สิทธิ์” มากขึ้น แต่โดยข้อเท็จจริงในทางปฏิบัติ แม้แต่ในวัฒนธรรมของ “หมอหลวง” ในราชสำนัก ก็ไม่ได้อาศัยพื้นฐานความรู้เชิงทฤษฎีทางการแพทย์ของอินเดียเป็นสำคัญอย่างที่กล่าวอ้างไว้ การแพทย์แผนโบราณของไทยจึงมีที่มาจากประสบการณ์และภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นภายในสังคมไทย และจากปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับสังคมข้างเคียงเป็นสำคัญ

ประการที่สอง ข้อถกเถียงขัดแย้งที่น่าสนใจกว่าและเป็นการถกเถียงในระดับของทฤษฎี ก็คือ ประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับการยอมรับและการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการแพทย์แผนใหม่ในสังคมไทย ว่ามาจากสาเหตุอะไร และนำไปสู่ความเสื่อมถอยลงของการแพทย์แผนไทยภายหลังสมัยปฏิรูปอย่างไร ผลงานการศึกษาส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ประสิทธิภาพและความเป็นวิทยาศาสตร์ของการแพทย์แผนใหม่ของตะวันตก ที่ทำให้การแพทย์แผนใหม่เหนือกว่าการแพทย์แผนไทยที่ไร้หลักการทางวิทยาศาสตร์อย่างสิ้นเชิง ซึ่งในด้านหนึ่งก็คือ “การผลิตซ้ำ” ทางความคิดของวาทกรรมของชาวตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา และรวมทั้ง ยังมาจาก “ลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรม” ของไทยที่หวงวิชาความรู้ ทำให้พัฒนาการของความรู้ทางการแพทย์แผนไทยหยุดชะงัก ไม่อาจเจริญเติบโตแข่งขันกับการแพทย์แผนใหม่ได้

อย่างไรก็ดี ทฤษฎีและข้อสรุปแบบข้างต้นจะถูกท้าทายอย่างสำคัญจากผลงานการศึกษาของ Wariya Siwasariyanon¹ ซึ่งเน้นการศึกษาในกรอบทฤษฎีจักรวรรดินิยมใหม่และระบบโลก และทำการตรวจสอบพัฒนาการของการศึกษาทางการแพทย์ของสหรัฐอเมริกา ในตอนต้นของคริสต์ศตวรรษที่ 20 และอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจที่อยู่เบื้องหลัง ซึ่งให้เห็นว่าการสถาปนาการแพทย์แผนใหม่ในสังคมไทย โดยเฉพาะการเร่งการพัฒนาไปสู่แพทย์แผนใหม่อย่างเข้มข้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา เป็นส่วนหนึ่งของความเคลื่อนไหวของทุนนิยมโลก อุดมการณ์ทางเศรษฐกิจของมหาอำนาจอุตสาหกรรมตะวันตก ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวนี้เอง ที่ในด้านหนึ่งส่งผลเชิงนโยบายให้การแพทย์แผนไทยต้องถูกส่งไปจากการพัฒนาด้านการแพทย์และสาธารณสุขของไทย นับเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การแพทย์แผนใหม่ของไทยในประเด็นใหม่และด้วยมิติที่แตกต่างไปจากเดิม

¹ Wariya Siwasariyanon, "The Transfer of Medical Technology from the First World to the Third World: A Case Study of the Rockefeller Foundation's Role in a Thai Medical School (1923-1935)," Unpublished Doctoral Dissertation, University of Hawaii, 1984.

ในขณะที่ผลงานการศึกษาประวัติศาสตร์ทางการแพทย์ส่วนใหญ่ ให้การยอมรับบทบาทของมิชชันนารีตะวันตกในการกระบวนกาเปลี่ยนเข้าสู่การแพทย์แผนใหม่โดยไม่สงสัย หรือนับหนึ่งเน้นพลังอันเป็นปัจจัยจากภายนอก บนเหตุผลของควมมีประสิทธิภาพกว่าของวิทยาศาสตร์การแพทย์ของตะวันตกนั้น ข้อเสนอในเชิงถกเถียงของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ในเรื่องความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาในสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่เป็นผลของพลังความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในสังคมไทย โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำเอง นานก่อนหน้าการเข้ามาของมิชชันนารีตะวันตก กลับมีผลต่อการศึกษาในด้านประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์การแพทย์ไทยไม่มากนัก ดังนั้น ผลงานเกือบทั้งหมด หรือทั้งหมดก็ได้ จึงเน้นไปที่บทบาทการถ่ายทอดเทคโนโลยีจากตะวันตกเข้าสู่สังคมไทยผ่านการกระทำหรือริเริ่มของมิชชันนารีตะวันตกเป็นหลัก

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการเกษตรไทย

ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา มีประเด็นที่ว่าด้วยกำเนิดและการพัฒนาการของวัฒนธรรมการเกษตร อันได้แก่การเพาะปลูก โดยเฉพาะข้าว และการเลี้ยงสัตว์ รวมถึงเครื่องมือทางการเกษตร ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนาการของการชลประทานและการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรสมัยประวัติศาสตร์ พัฒนาการของการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการแปรรูปข้าว ในสมัยประวัติศาสตร์ ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยใหม่หลังการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 นโยบายทางการเกษตรและผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรและการพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทย บทบาทของชนชั้นนำไทยและของชาวต่างชาติในการเกษตรสมัยใหม่ ฯลฯ

ประเด็นที่ว่าด้วยกำเนิดและการพัฒนาการของวัฒนธรรมการเกษตรในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เป็นประเด็นหนึ่งที่มีการศึกษากันมากในด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา หลังจากที่มีการค้นพบวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงและที่อื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือของไทย ซึ่งทำให้มีการสันนิษฐานกันว่าวัฒนธรรมทางการเกษตรของไทย รวมถึงโลหะกรรมและเครื่องปั้นดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์เริ่มขึ้นที่นี่ และมีพัฒนาการที่เก่าแก่กว่าที่อื่นๆ มาก ไม่ว่าจะเป็นจีนหรืออินเดีย การอภิปรายในประเด็นกำเนิดและการพัฒนาการของการเกษตรจะปรากฏอยู่ในผลงานของ Wilhelm G. Solheim II และคนอื่นๆ ในช่วงนั้น¹ ภายหลังก่อ

¹ ดู การสรุปผลการศึกษาทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในประเด็นดังกล่าวที่ทำขึ้นในช่วงทศวรรษ 2510 ได้ใน Charles F. Keyes, *The Golden Peninsula: Culture and Adpatation in Mainland Southeast Asia*, New York: Macmillan, 1977 ซึ่งอ้างถึงผลงานชิ้นแรกๆ ที่ถกเถียงในประเด็นดังกล่าว เป็นต้นว่า Wilhelm G.

มา ความสนใจในประเด็นดังกล่าวก็เริ่มลดลง อันเนื่องมาจากปัญหาของร่องรอยหลักฐาน และวิธีการตรวจสอบอายุของหลักฐานที่ยังไม่สามารถให้คำตอบที่ขึ้นชั้นชัดเจนได้ อย่างไรก็ตาม ความสนใจในกำเนิดและพัฒนาการของวัฒนธรรมการเพาะปลูกในบริเวณที่เป็นประเทศไทยสมัยก่อนประวัติศาสตร์จะมาได้รับการฟื้นฟูศึกษาใหม่เมื่อมีการขุดค้นที่โคกพนมดี

พัฒนาการของการชลประทานและการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็นต้นมา เป็นประเด็นหนึ่งที่มีการศึกษาโดยนักประวัติศาสตร์ นักวิชาการด้านการเกษตร นักวิชาการทางด้านการชลประทาน นักธรณีวิทยา และนักมานุษยวิทยา วัฒนธรรมทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เป็นต้นว่า โดยปรกฏเป็นส่วนหนึ่งของการอภิปรายในผลงานการวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวที่รวบรวมโดย Yoneo Ishii และที่เป็นการศึกษาพัฒนาการทางกายภาพ โดยเฉพาะการใช้ที่ดิน การชลประทาน และการเกษตรในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาของ ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล, Yoshikazu Takaya และ Shigeharu Tanabe¹ ในผลงานวิจัยที่เกี่ยวกับการขยายเขตปลูกข้าวและการชลประทานในสมัยปฏิรูปของ เดวิด บรูซ จอห์นสตัน, กิตติ ดันไทย, ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, บุพิน คำแท้ง, ชลิวิ มาคคาลีน่า ซอลลิ่งกา, ชัยยุทธ สุขศรีและโกศล ประสงค์สม และสุนทรี อาสะไวย์² และในผลงานเกี่ยวกับการชลประทานและการเกษตรไทยหลังสมัยของการ

Solheim II, "Reworking Southeast Asian Prehistory," *Patdeuma*, XV (1969), pp. 125-39; D.T. Bayard, *Non Nok Tha: The 1968 Excavation*, Otago University, 1971 และ Karl Hutterer et al., "An Evolutionary Approach to the Southeast Asian Cultural Sequence," *Current Anthropology*, XVII (1976), pp. 243-62. ดูเพิ่มเติมการสรุปพัฒนาการของการเพาะปลูกข้าวสมัยก่อนประวัติศาสตร์ได้ใน Yoneo Ishii (ed.), *Thailand: A Rice Growing Society*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1978, Chapter I, pp. 3-14 และดู พัฒนาการทางการเพาะปลูกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงที่สรุปอยู่ใน *มรดกวัฒนธรรมบ้านเชียง*, เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 8/2534, กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2534.

¹ ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล, "นิเวศวิทยากับประวัติการพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต," ใน *ร้อยปีคลองรังสิต* โครงการวิจัยนำร่องเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก, สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2539; Yoshikazu Takaya, *Agricultural Development of a Tropical Delta: A Study of the Chao Phraya Delta*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1987; Shigeharu Tanabe, "Historical Geopgraphy of the Canal System in the Chao Phraya River Delta," *Journal of the Siam Society*, Vol. 65, Part 2 (July 1977), pp. 23-72.

² ดู เดวิด บรูซ จอห์นสตัน, *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2527*, พริกิรมณ์ เอี่ยมธรรม บก. แปล. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530; กิตติ ดันไทย, "ทดลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย," *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2520; ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิต

พัฒนา ของ Shigeharu Tanabe, Abha Sirivongs na Ayudhya และ Vanpen Surarerks¹

พัฒนาการของการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการแปรรูปข้าวในสมัยประวัติศาสตร์ ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยใหม่หลังการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่เป็นผลงานการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ นักวิชาการเกษตร และนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม ครอบคลุมประเด็นที่เกี่ยวกับพัฒนาการของการปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย นาหว่าน และนาดำ สภาพทางนิเวศวิทยาและพัฒนาการทางเทคโนโลยีกับการเลือกพันธุ์ข้าว พัฒนาการของเครื่องมือทางการเกษตร ทั้งการเพาะปลูกและการแปรรูป เป็นต้นว่า การสีข้าวและกิจการโรงสีข้าว

นโยบายทางด้านการเกษตรกับผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเกษตรและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทย ซึ่งครอบคลุมประเด็นที่เกี่ยวกับนโยบายทางด้านเศรษฐกิจ ภาวการณ์เกษตรของประเทศไทยตั้งแต่สมัยการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีทางการผลิต โดยเฉพาะในเรื่องข้าว ยางพารา น้ำตาล และผลกระทบที่มีต่อสังคมไทย เป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจและมีการศึกษามากที่สุด ทั้งในด้านปริมาณและในเชิงรายละเอียดของข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่เป็นผลงานการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และสังคมวิทยา

และการค้าข้าวในภาคกลาง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2475)," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520; ยุพิน คำแท้ง, "เทคโนโลยีการผลิตข้าวของประเทศไทย พ.ศ.2398-2475," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเซียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528; ชิตวี มาดาคาธินา สอดสิงกา, "การจัดการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ปริญญานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2520; ชัยยุทธ สุขศรี และ โกศล ประสงค์สม, "แหล่งน้ำและการชลประทานในพื้นที่รังสิต," ใน ร้อยปีของรังสิต โครงการวิจัยนาร่องเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก, สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2539 และ กุณฑรี อาตะไวย์, ประวัติของรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ.2431-2475, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

¹ Tanabe, Shigeharu, *Ecology and Practical Technology: Peasant Farming Systems in Thailand*, Bangkok: White Lotus, 1994; Abha Sirivongs na Ayudhya, *A Comparative Study of Traditional Irrigation Systems in Two Communities of Northern Thailand*, Bangkok: Chulalongkorn University Social Research Institute, 1983 และ Vanpen Surarerks, *Historical Development and Management of Irrigation System in Northern Thailand*, Chiang Mai University, 1986.

ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการ หลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป

ในด้านการใช้หลักฐาน การศึกษาที่เกี่ยวกับกำเนิดของวัฒนธรรมการเพาะปลูกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เป็นผลจากการศึกษาทางด้านโบราณคดี อาศัยข้อมูลหลักฐานจากการขุดค้นจากแหล่งวัฒนธรรมประวัติศาสตร์ก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะที่บ้านเชียงและที่โนนนกทา ที่อำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน และในบริเวณภาคกลางที่โคกพนมดี ทั้งนี้ การศึกษาส่วนใหญ่ดำเนินความคู่ไปกับการศึกษาวัฒนธรรมเครื่องปั้นดินเผาและโลหะ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากร่องรอยหลักฐานที่เกี่ยวกับเครื่องมือการเกษตรและเมล็ดพืชที่หลงเหลือตกทอดมา มีไม่มากนัก ไม่เพียงพอต่อการพิสูจน์ยืนยันได้อย่างแน่นอนตามหลักวิชาการ ดังนั้น มาในระยะหลัง จึงไม่มีประเด็นข้อถกเถียงที่สำคัญเกี่ยวกับกำเนิดการเพาะปลูกในบริเวณดังกล่าว โดยเฉพาะอายุความเก่าแก่ของพัฒนาการทางการเกษตรและการปลูกข้าว ที่ครั้งหนึ่งเคยเชื่อว่าอาจจะเริ่มขึ้นในบริเวณที่เป็นประเทศไทยก่อนส่วนอื่นๆ ของโลก ตรงกันข้าม ดูเหมือนว่า ข้อสรุปจากการศึกษาทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในจีนกลับยืนยันว่า วัฒนธรรมการเพาะปลูกชาวนั้น เกิดขึ้นในจีนก่อนที่อื่นๆ¹ ปัญหาที่คงจะต้องถกเถียงกันต่อไปก็คือว่า วัฒนธรรมการเพาะปลูกข้าวในประเทศไทยเป็นการรับมาจากวัฒนธรรมภายนอก หรือเป็น “ภูมิปัญญา” ภายในชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ของไทยเอง

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือว่า ผลงานการศึกษาในประเด็นดังกล่าวที่สำคัญส่วนใหญ่ เป็นผลงานของนักวิชาการชาวญี่ปุ่น เป็นต้นว่า ผลงานของ Tadayo Watabe และ Shigeharu Tanabe และของ Yoshikazu Takaya และ Toshiaki Ohji ที่อ้างไว้แล้ว สำหรับผลงานของนักวิชาการไทยในด้านการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินทางการเกษตรในบริเวณภาคกลางของไทยก็คือ ผลงานของ ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล ที่ได้อ้างไว้แล้วข้างต้นเช่นกัน

เนื่องจากผลงานส่วนใหญ่ที่เกี่ยวกับพัฒนาการทางการเกษตรของไทยหลังการปฏิรูปเป็นต้นมา มุ่งวิเคราะห์เชิงนโยบาย การบริหาร สถาบัน และผลกระทบต่อสังคมไทยด้านต่างๆ มากกว่า หรือมุ่งศึกษาปัญหาอุปสรรคเชิงนโยบายที่ทำให้การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการเกษตรของไทยล้มเหลว โดยไม่ได้เน้นการวิเคราะห์พัฒนาการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีโดยตรง หรือหากมีก็เป็นในลักษณะของการพรรณนาความ ดังนั้น ประเด็นที่เป็นข้อถกเถียงเชิงทฤษฎี วิธีการ หรือข้อ

¹ ดูตัวอย่างการอภิปรายในประเด็นพัฒนาการของการเพาะปลูกข้าวในยุคสำริด ใน Charles Higham, *The Bronze Age of Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

ขัดแย้งในการสรุป ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของการเกษตรในเชิงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจึงมีไม่มาก

ประเด็นกำเนิดของวัฒนธรรมการเกษตรสมัยก่อนประวัติศาสตร์ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร มีพัฒนาการมาอย่างไร และเก่าแก่กว่าที่อื่นๆ หรือไม่ รวมถึงประเด็นที่ว่าเป็นการรับวัฒนธรรมดังกล่าวจากภายนอก หรือเกิดขึ้นเองแล้ว “ส่งออก” ไปที่อื่นหรือไม่ อย่างไร นั้น คงเป็นประเด็นที่ต้องรอความก้าวหน้าจากการศึกษาจากการขุดค้นของโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ จนมีข้อมูลหลักฐานที่ชัดเจนขึ้นจนได้หนักแน่น

ดังนั้น ประเด็นที่มีการถกเถียงกันอย่างแท้จริงในประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการเกษตรไทย จึงเป็นประเด็นที่เกี่ยวกับ พัฒนาการของการใช้พันธุ์ข้าวต่างๆ คือ พันธุ์ข้าวในกลุ่ม Indica, Japonica และ Javanica พัฒนาการในสมัยประวัติศาสตร์ของแบบวิธีการเพาะปลูกในวัฒนธรรมการปลูกข้าวของไทย คือ ข้าวไร่และการเพาะปลูกแบบเลื่อนลอย และข้าวนาลุ่ม หรือการปลูกแบบนาหว่านและนาดำ และพัฒนาการของการใช้ไถเหล็กในการเพาะปลูกข้าว

การอภิปรายในประเด็นข้างต้น ยังมีนะที่บ่งบอกว่า แม้ว่าวัฒนธรรมการปลูกข้าวของไทย อาจจะมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็จริง แต่เทคโนโลยีการปลูกข้าวในสมัยประวัติศาสตร์ ที่ทำให้ข้าวกลายเป็นวัฒนธรรมหลักของสังคมไทย โดยเฉพาะการปลูกข้าวลุ่มนั้น ได้รับอิทธิพลจากภายนอก กล่าวคือ Watabe เห็นว่า กระแสอิทธิพลด้านหนึ่งมาจากจีนที่เข้ามาทางตอนเหนือ และกระแสหนึ่งมาจากอินเดีย เข้ามาทางชายฝั่งทะเลของภาคกลาง ในขณะที่ Takaya โดยอาศัยการศึกษาจากวัฒนธรรมและพิธีกรรมที่สำคัญเกี่ยวกับการปลูกข้าว เห็นว่าได้รับอิทธิพลจากอินเดียเป็นหลัก

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับอิทธิพลจากภายนอกที่มีต่อเทคโนโลยีการปลูกข้าวของไทย มาได้รับการอภิปรายเพิ่มเติมในประเด็นที่น่าสนใจมากขึ้นจาก Ohji จากการศึกษาเปรียบเทียบหัวไถ ทั้งของไทย (ภาคเหนือและภาคกลาง) กับของอินเดียและจีน และเปรียบเทียบภาพของหัวไถที่ปรากฏอยู่บนภาพสลักที่นครวัด และซากเครื่องมือเหล็กของไทยสมัยพุทธศตวรรษที่ 11 ทำให้พบว่า ก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 17 นั้น เครื่องมือการเกษตรของไทยที่ทำด้วยเหล็ก เกิดขึ้นจากกรรมวิธีการตี (forging) ซึ่งคล้ายคลึงกับเครื่องมือการเกษตรที่ทำด้วยเหล็กของอินเดียในสมัยเดียวกัน แต่หลังจากนั้นเป็นต้นมา เครื่องมือการเกษตรที่ทำด้วยเหล็กของไทยส่วนใหญ่ทำด้วยกรรมวิธีการหล่อ (casting) อันเป็นแบบของจีนเป็นหลัก

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีโลหวิทยาไทย

ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา ที่สำคัญมีอยู่เพียง 4 ประเด็น คือ กำเนิดและพัฒนาการของโลหะกรรมในประเทศไทยสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โลหกรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทย พัฒนาการของเทคโนโลยีโลหะกรรมในสมัยประวัติศาสตร์ และพัฒนาการการทำเหมืองดีบุกและอุตสาหกรรมเหมืองดีบุกในประเทศไทยหลังสมัยปฏิรูปของรัชกาลที่ 5

ประเด็นกำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโลหะกรรม เป็นประเด็นที่สืบเนื่องมาจากการขุดค้นทางโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงและแหล่งวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์อื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เริ่มขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2500 และก่อกระแสความตื่นตัวศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ของไทยอย่างขนานใหญ่ในเวลาต่อมา

การศึกษากำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโลหะกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งสำริด ทองแดง และเหล็ก จึงเป็นผลงานการศึกษานักโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ การอภิปรายถกเถียงที่สำคัญ ปรากฏอยู่ในผลงานการศึกษานอง พิสิฐ เจริญวงศ์, สุรพล นาคะพินธุ, Wilhelm G. Solheim II, Donn Bayard, Anna Bennett, Bennet Bronson, Armand J. Labbe, H.H.E. Loofs-Wissowa และ Charles Higham¹ ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาจากหลักฐานที่ขุด

¹ อุ พิสิฐ เจริญวงศ์, มรดกบ้านเชียง, กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2530; สุรพล นาคะพินธุ, "โบราณโลหวิทยาในอีสาน," ใน เอกสารสัมมนาเรื่อง "ยุคก่อนประวัติศาสตร์และ โบราณคดีอีสาน" 19-21 สิงหาคม พ.ศ. 2530 ณ วิทยาลัยครูอุดรธานี; สุรพล นาคะพินธุ, "แหล่งผลิตทองแดงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคกลางของประเทศไทย," ใน การค้นคว้าวิจัยทางโบราณคดีในประเทศไทย. การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 2. 9-11 ธันวาคม 2534. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2534; Surapol Natapintu, "Current Research on Ancient Copper-Based Metallurgy in Thailand," in Pisit Charoenwongsa and Bennet Bronson (eds.), *Prehistoric Studies: The Stone and Metal Ages in Thailand*, Papers in Thai Antiquity, Volume 1. Bangkok: The Thai Antiquity Working Group, 1988, pp. 107-124; Wilhelm G. Solheim II, *op.cit.*; Armand J. Labbe, *Ban Chiang: Art and Prehistory of Northeast Thailand*, Santa Ana, California: Bowers Museum, 1985; Donn Bayard and Pisit Charoenwongsa, "The Development of Metallurgy in Southeast Asia: Reply to Loofs-Wissowa," *Journal of Southeast Asian Studies*, XIV, 1 (March 1983), pp. 12-17; Ann Bennett, "Prehistoric Copper Smelting in Thailand," in Pisit Charoenwongsa and Bennet Bronson (eds.), *op.cit.*, pp. 125-135; Anna Bennett, "Prehistoric Copper Smelting in Central Thailand," in Ian and Emily Glover (eds.), *Southeast Asian Archaeology 1986*, Proceedings of the First Conference of the Association of Southeast Asian Archaeologists in Western Europe, Institute of Archaeology, University College London, 8th-10th September 1986. BAR

ค้นได้จากแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น บ้านเชียง โนนกทา และในภาคกลาง เช่น ที่ลพบุรี บ้านดอนตาเพชร โลกพนมดี เป็นต้น

ประเด็นที่ว่าด้วย โลหกรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ศึกษาโดยนักโบราณคดี ผลงานที่สำคัญเกี่ยวกับพัฒนาการของโลหะกับพัฒนาการของประวัติศาสตร์ไทย คือ ผลงานของ ศิริ ศักกร วลัทธิโกดม และ Charles Higham

พัฒนาการของเทคโนโลยีโลหะกรรมในสมัยประวัติศาสตร์ เป็นการศึกษาเทคโนโลยีเกี่ยวกับการหลอมและทำเครื่องมือเหล็กของไทย โดยเฉพาะในสมัยก่อนอยุธยา อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ โดยพิจารณาพัฒนาการเชิงเทคโนโลยีของการถลุงและการขึ้นรูปอย่างละเอียดทุกขั้นตอน ตลอดจนรวมถึงการเปรียบเทียบกับเทคโนโลยีเดียวกันในสังคมอื่น และอิทธิพลที่มีต่อพัฒนาการของเทคโนโลยีดังกล่าวของไทย ผลงานสำคัญ 2 ชิ้นเป็นผลงานของนักโบราณคดี คือ Pornchai Suchitta จากการศึกษาที่แหล่งโบราณคดีบ้านดิลัง ลพบุรี ที่เริ่มขึ้นอย่างช้าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 และ Bennet Bronson ซึ่งศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีของเหล็กในประเทศไทย สมัยประวัติศาสตร์ ตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงรัตนโกสินทร์¹ ผลงาน 2 ชิ้นนี้ เป็นตัวอย่างของการศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีการถลุงเหล็กในประเทศไทยที่ดีที่สุด และเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากที่สุด

พัฒนาการการทำเหมืองดีบุกและอุตสาหกรรมเหมืองดีบุกในประเทศไทยหลังสมัยปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 การศึกษาในประเด็นดังกล่าวเป็นการศึกษาการขยายตัวของการทำเหมืองแร่ดีบุกและกระบวนการแปรรูปแร่ที่เกิดขึ้นในภาคใต้ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เมื่อดีบุกกลายเป็นแร่ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ และเป็นสินทรัพย์การส่งออกที่สำคัญในระบบเศรษฐกิจของไทย เป็น

International Series 561, 1990, pp. 109-120; Bennet Bronson, "Notes on the History of Iron in Thailand," *Journal of the Siam Society*, Vol. 73 (1985), pp. 205-225; H.H.E. Loofs-Wissowa, "The Development and Spread of Metallurgy in Southeast Asia: A Review of the Present Evidence," *Journal of Southeast Asian Studies*, XIV, 1 (March 1983), pp. 1-11 และ Charles Higham, *The Bronze Age of Southeast Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

¹ Pornchai Suchitta, "The History and Development of Iron Smelting Technology in Thailand," Unpublished Doctoral Thesis, Brown University, 1983 และ Bennet Bronson, "Notes on the History of Iron in Thailand," *op.cit.*

กันว่า ผลงานการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของ พรหมิ อวนสกุล และ พวงทิพย์ เกียรติสกุล¹ อย่างไรก็ดี การศึกษาในปัญหาประเด็นดังกล่าวก็มีการอภิปรายพัฒนาการเชิงเทคโนโลยีอยู่น้อยมาก

ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการ หลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป ในเชิงของหลักฐานที่ใช้ในการศึกษาในเรื่องประวัติศาสตร์ของเทคโนโลยีโลหะกรรมไทยนั้น ดูจะไม่แตกต่างไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเทคโนโลยีทางการเกษตร กล่าวคือ มีการแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างการพิจารณาปัญหาที่เกี่ยวกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดีการขุดค้น สมัยประวัติศาสตร์อาศัยหลักฐานโบราณคดีการขุดค้นส่วนหนึ่ง กับหลักฐานเชิงเอกสาร ข้อมูลจากการศึกษาเปรียบเทียบ และข้อมูลทางชาติพันธุ์วรรณา โดยเฉพาะในผลงานของ Pomchai Suchitta ซึ่งอาศัยข้อมูลทางชาติพันธุ์วรรณาของการถลุงเหล็กและการทำเครื่องมือเหล็กแบบดั้งเดิมที่ยังมีหลงเหลืออยู่ในชุมชนชนบททางเหนือของไทย ในขณะที่ สมัยใหม่หลังการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ใช้หลักฐานเอกสาร โดยเฉพาะเอกสารราชการไทยและสถิติอุตสาหกรรมและการค้า เป็นหลัก

เป็นที่เข้าใจได้ไม่ยากว่า กระแสความตื่นตัวเกี่ยวกับการค้นพบวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ของไทยที่บ้านเชียงในช่วงปลายทศวรรษ 2500 และต้นทศวรรษ 2510 ได้ทำให้ประเด็นการศึกษาดังกล่าวได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ข้อสรุปเบื้องต้นว่า เทคโนโลยีสำริด อาจมีกำเนิดขึ้นในบริเวณที่เป็นประเทศไทยก่อนที่อื่นๆ โดยมีอายุประมาณ 5000 ปี และรวมทั้งเป็นพัฒนาการของสำริดที่ต่างไปจากที่เกิดขึ้นในที่อื่นๆ

ข้อถกเถียงระหว่างสองฝ่ายที่เริ่มต้นด้วยเรื่องเทคโนโลยีของสำริดนั้น ในเวลาต่อมาจะขยายไปสู่ปัญหาเทคโนโลยีเกี่ยวกับการถลุงและทำเครื่องมือเหล็ก ข้อโต้แย้งหลักทั้งในเรื่องของสำริดและเหล็กมาจากข้อสงสัยในการได้มาและการวิเคราะห์ข้อมูล ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของวิธีการได้มาซึ่งข้อมูลจากการขุดค้น ที่ไม่เป็นไปตามหลักวิชาการ ไม่มีความน่าเชื่อถือเพียงพอ จนถึงวิธีการตรวจสอบวิเคราะห์ที่ให้ผลที่ไม่มีความแม่นยำ เป็นต้น ทำให้ต้องมีการแก้ไขผลการวิเคราะห์เรื่องอายุอยู่เสมอ

¹ พรหมิ อวนสกุล, "กิจการเหมืองแร่ตึกกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ. 2411-2474," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521 และ พวงทิพย์ เกียรติสกุล, "บทบาทของชาวจีนและชาวตะวันตกต่อกิจการเหมืองแร่ตึกของมณฑลภูเก็ต ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25-พ.ศ. 2474," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

อย่างไรก็ดี ประเด็นการถกเถียงเชิงทฤษฎีที่น่าสนใจในทางวิชาการกว่าก็คือประเด็นเกี่ยวกับพัฒนาการของเทคโนโลยีการถลุงเหล็กและการทำเครื่องมือเหล็กในสมัยประวัติศาสตร์ของไทย ที่เกิดจากการศึกษาของ Pornchai Suchitta ที่ได้วิเคราะห์ในรายละเอียดให้เห็นภาพของพัฒนาการทางเทคโนโลยีการถลุงเหล็กที่บ้านคัลลิ่งและพัฒนาการของชุมชนแห่งนี้ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-19 และภาพรวมของอุตสาหกรรมการผลิตและบทบาทของเหล็กในประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา โดยอาศัยทั้งข้อมูลจากการขุดค้น การตรวจสอบข้อมูลการขุดค้นด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ หลักฐานที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ และข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณา ตามมาด้วยผลงานของ Bennet Bronson ที่เกี่ยวกับพัฒนาการของเทคโนโลยีการถลุงเหล็กของไทยโดยรวม ตั้งแต่ปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ โดยเน้นการอภิปรายพัฒนาการทางเทคโนโลยีในเชิงความเปลี่ยนแปลง ที่เริ่มเห็นได้ว่า นอกจากเทคโนโลยีการถลุงแบบโดยตรง (Direct Process) อันเป็นเทคโนโลยีการถลุงเหล็กแบบดั้งเดิมในพื้นที่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว มาในสมัยอยุธยา ประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างช้าที่สุด ที่เทคโนโลยีการถลุงเหล็กแบบโดยอ้อม (Indirect Process) ที่เป็นของจีนเริ่มเข้ามาในไทย อย่างไรก็ดี ผลงานการศึกษาของ Toshiaki Ohji เกี่ยวกับพัฒนาการของหัวใจในการปลูกข้าวของไทย ได้ช่วยให้ความกระจ่างชัดในประเด็นดังกล่าวด้วยการเสนอว่า เทคโนโลยีการถลุงและทำเครื่องมือเหล็กแบบของจีน ซึ่งเป็นการหล่อนั้น น่าจะเข้ามาในบริเวณแถบนี้ อย่างช้าไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 17

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีถูกปิดและเครื่องปั้นดินเผาไทย

ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา มีประเด็นเกี่ยวกับกำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีการทำเครื่องปั้นดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนาการและการขยายตัวของเทคโนโลยีเครื่องปั้นดินเผาสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะเครื่องถ้วยสมัยสุโขทัย พัฒนาการของเทคโนโลยีการทำลูกปัดสมัยประวัติศาสตร์ และอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาแบบพื้นบ้านกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่

ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของเทคโนโลยีการทำเครื่องปั้นดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ก็เช่นเดียวกันกับประเด็นทางด้านการเกษตรและโลหะกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่กลายเป็นประเด็นปัญหาทางวิชาการที่ได้รับความสนใจมาตั้งแต่การพบแหล่งวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งนำไปสู่ข้อสรุปเบื้องต้นถึงความเก่าแก่ของกำเนิด

ของเทคโนโลยีแขนงดังกล่าวในลักษณะเดียวกับที่เป็นข้อสรุปในเรื่องเทคโนโลยีของการเกษตรและสารพัดที่กล่าวไปแล้ว ดังนั้น ผลงานที่เกี่ยวกับการศึกษากำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีการทำเครื่องปั้นดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จึงเป็นของนักโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ชุดเดียวกันกับการเกษตรและสารพัด เป็นต้นว่า ฟลิทซ์ เจริญวงศ์, Wilhelm G. Solheim II, Armand J. Labbe และ Joyce C. White อย่างไรก็ดี ผลงานการศึกษาที่ให้ภาพรวมของบทบาทเครื่องปั้นดินเผาและเทคโนโลยีเครื่องปั้นดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบในแหล่งต่างๆ ที่น่าสนใจมากอีกเล่มหนึ่ง เป็นผลงานการบรรณาธิการของ สุจิตต์ วงษ์เทศ ใน พ.ศ. 2528¹

แม้เครื่องปั้นดินเผาสมัยประวัติศาสตร์ในแหล่งโบราณคดีต่างๆ ทั่วทุกภาคด้วย จะได้รับความสนใจศึกษาจากนักวิชาการอย่างกว้างขวาง แต่ประเด็นที่เกี่ยวกับพัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีโดยตรง กลับยังมีไม่มากนัก ผลงานการศึกษาที่สำคัญและให้รายละเอียด รวมทั้งการวิเคราะห์ เท่าที่เห็นอยู่คือ ของ Charles Nelson Spinks และ J.C. Shaw และของ สุจิตต์ วงษ์เทศ²

พัฒนาการของเทคโนโลยีการทำลูกปัดสมัยประวัติศาสตร์ เพิ่งจะได้รับความสนใจศึกษาเมื่อไม่นานมานี้ ภายหลังจากค้นพบแหล่งโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ที่ควนลูกปัด กระเป๋ ซึ่งพบลูกปัดจำนวนมาก จนมีการสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นแหล่งผลิตลูกปัดที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง อย่างไรก็ดี ผลงานที่สำคัญที่เป็นการศึกษาเทคโนโลยีการผลิตลูกปัดมีอยู่เพียง 2 ชิ้นคือ ผลงานทางด้านโบราณคดีประวัติศาสตร์ของ Bennet Bronson และ Kishor Basa³

อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาแบบพื้นบ้านกับความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ เป็นผลงานการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่มุ่งเน้นการอธิบายผลกระทบที่เกิดจากความ

¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.), *เครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของไทย*, กรุงเทพฯ: บรรณารักษ์เงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย, 2528.

² Charles Nelson Spinks, *The Ceramic Wares of Siam*, Bangkok: The Siam Society, 1978 และ J.C. Shaw, *Introducing Thai Ceramics, Also Burmese and Khmer*, Bangkok: Craftman Press, 1987.

³ Bennet Bronson, "Glass and Beads at Khuan Lukpad, Southern Thailand," in Ian and Emily Glover (eds.), *Southeast Asian Archaeology 1986*, pp. 213-230; Kishor Basa, "Early Historic Glass Beads in Thailand and Peninsular Malaysia," in Ian Glover (ed.), *Southeast Asian Archaeology 1990: Proceedings of the Third Conference of the Association of Southeast Asian Archaeologists*, Centre for South-East Asian Studies, University of Hull, 1992, pp. 85-102.

เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมต่อการผลิตเครื่องปั้นดินเผาในระดับชุมชน เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของ เณลิ้มชัย โคกขุนทด ที่บ้านด่านเกวียน นครราชสีมา¹

ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการ หลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีเครื่องปั้นดินเผาส่วนใหญ่เป็นหลักฐานทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์และโบราณคดีประวัติศาสตร์ มีการใช้หลักฐานข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณาบ้าง ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบกับเทคโนโลยีพื้นบ้านในปัจจุบัน และรวมทั้งการศึกษาเปรียบเทียบกับเทคโนโลยีในที่อื่นๆ

ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการคมนาคมขนส่งไทย

ประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา ยังคงมีไม่มากนัก ประเด็นที่มีการศึกษาเกี่ยวกับเทคโนโลยีการคมนาคมขนส่ง คือ การคมนาคมขนส่งไทยก่อนสมัยใหม่ และพัฒนาการของการสื่อสารคมนาคมขนส่งภายหลังการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5

ประเด็นเทคโนโลยีทางการคมนาคมขนส่งไทยก่อนสมัยใหม่ ที่เห็นอยู่มีไม่มาก เป็นเรื่องของพาหนะและการคมนาคมทางน้ำในกรุงเทพฯ และภาคกลาง มีทั้งที่เป็นการศึกษาเชิงชาติพันธุ์วิทยาของพาหนะทางน้ำของชุมชนชนบทไทยในภาคกลางของ สุรธ ภูมะธน และในเชิงประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับคลองในกรุงเทพฯ ของ ปิยนาด บุนนาค และคณะ²

พัฒนาการของการสื่อสารคมนาคมขนส่งภายหลังการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 จะเป็นประเด็นที่ได้ความสนใจมากที่สุด โดยนักประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบจากเทคโนโลยีใหม่ๆ ที่มีผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของไทย หรือการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ของการเข้ามาของเทคโนโลยีบางแขนงและการเติบโตขององค์กรที่เกี่ยวข้อง

ประเด็นข้อถกเถียงทางทฤษฎี วิธีการ หลักฐานที่ใช้ศึกษาและข้อสรุป หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีด้านการสื่อสารคมนาคมและการขนส่งของไทย ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานทางด้านเอกสารของทางราชการเป็นหลัก มีการศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาบ้าง และเนื่องจาก

¹ เณลิ้มชัย โคกขุนทด, "อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผากับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนด่านเกวียน พ.ศ.2484-2526," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

² สุรธ ภูมะธน, *เรือในภาคกลาง, ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดลพบุรี วิทยาลัยครูเทพสตรี, 2533* และ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.*

เกือบทั้งหมดเป็นการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ โดยไม่ได้เน้นประเด็นของพัฒนาการทางเทคโนโลยี ดังนั้นจึงไม่ปรากฏข้อถกเถียงสำคัญไม่ว่าในทางวิธีการ หรือทฤษฎีที่เห็นได้ชัดแต่อย่างไร

ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี กับการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในประเทศไทย

จากการศึกษาผลงานที่นับได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยใน 5 งานข้างต้น คือ การแพทย์ การเกษตร โลหวิทยา เครื่องปั้นดินเผา และการสื่อสารคมนาคมและการขนส่ง พบมีข้อสังเกตที่สรุปได้ดังนี้

ประการแรก ผลงานที่นับได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทยนั้น ทำขึ้นโดยนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี นักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม และนักวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่ก็มี ความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดในแนววิธีการศึกษา และประเด็นปัญหาที่ศึกษา

นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะช่วงก่อนสมัยใหม่ ช่วงเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สมัยใหม่ และสมัยใหม่ ในขณะที่นักวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีส่วนใหญ่ นั้น ก็ดูจะมีความสนใจที่ไม่ต่างไปจากนักประวัติศาสตร์เท่าไรนัก โดยเฉพาะทางด้านการแพทย์และการเกษตร

ความสนใจของนักโบราณคดีและนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม กลับเน้นไปในทางตรงกันข้าม กล่าวคือ สนใจศึกษาสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ก่อนหน้าสมัยใหม่ โดยอาศัยข้อมูลจากการขุดค้น รวมทั้งข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณา เอกสารทางประวัติศาสตร์ และการศึกษาเชิงวัฒนธรรมเปรียบเทียบ

ประการที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยที่ผ่านมา โดยเฉพาะที่ทำโดยนักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ ยังอาศัยประโยชน์จากการศึกษาเชิงวัฒนธรรมเปรียบเทียบไม่มากเท่าที่ควร และยังมีข้อจำกัดในการใช้ประโยชน์ทางทฤษฎีหรือกรอบวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ทำให้ไม่มีความหลากหลาย ตัวอย่างหนึ่งของการใช้ทฤษฎีหรือกรอบวิธีการศึกษาที่น่าสนใจคือการศึกษาศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ของไทย ของ Wariya Siwasariyanon

ประการที่สาม ในขณะที่ในรอบ 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา การศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในประเทศไทยจะมีความก้าวหน้าไปมากในเกือบทุกแขนง ไม่ว่าจะเป็น วิทยาศาสตร์พื้นฐานสมัยใหม่ วิศวกรรมศาสตร์ สถาปัตยกรรม การทหาร ฯลฯ รวมทั้งหน่วยงานทางราชการ

และองค์กรธุรกิจอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้อง ก็ขายตัวเติบโตไปอย่างรวดเร็ว นั่น กลับไม่ได้ช่วยส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวางอย่างที่ควรจะเป็น การศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ยังไม่ได้มีฐานะเป็นแขนงของการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ในขณะที่ในวงการวิชาการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยก็ไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเฉพาะแขนงของตน หรือโดยรวม ความสนใจที่พอมืออยู่ในทางประวัติศาสตร์จึงเป็นเรื่องขององค์กรและนโยบายเท่านั้น

สรุปปัญหาอุปสรรค และข้อเสนอแนะ

ปัญหาของการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย ที่ได้รับความสนใจน้อยและมีพัฒนาการช้า ปราศจากผลงานการศึกษาที่เข้มข้น หลากหลาย และการโต้เถียงที่กว้างขวางในช่วงเวลาที่ผ่านมา นั้น เป็นผลมาจากสาเหตุดังนี้คือ

1. ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ไม่ใช่จุดแข็งหรือจุดเด่นของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทย ต่างไปจากกรณีของอินเดีย จีน และโลกตะวันตก การกล่าวเช่นนี้ ไม่ได้หมายความว่าไทยไม่มีวัฒนธรรมทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เป็นของตนเอง แต่อย่างน้อยที่สุด สำนักรับรู้ทางประวัติศาสตร์ของไทยเน้นไปที่ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของรัฐและอาณาจักร และวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมหรือคติความเชื่อและศาสนา มากกว่าที่จะเป็นพัฒนาการของวัฒนธรรม ดังที่จะเห็นได้จากจารึกการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของไทยที่ผ่านมา ในขณะที่ในกรณีของ จีน อินเดีย และโลกตะวันตกนั้น พัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสังคมเหล่านั้น เป็นส่วนหนึ่งของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อย่างเห็นได้ชัด ในกรณีของจีนและอินเดีย สำนักรับรู้ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับความรุ่งโรจน์ยิ่งใหญ่ของอารยธรรมของตนนั้น ไม่ได้วางอยู่บนรากฐานของการเมืองหรือการปกครอง หรือคติความเชื่อทางศาสนาเท่านั้น หากแต่ยังอยู่ที่ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีด้วย ที่ช่วยเสริมให้เกิดความสำเร็จทางการเมืองการปกครอง ในขณะที่ของโลกระหว่างนั้น ความสำเร็จทางการเมือง และเศรษฐกิจสมัยใหม่ของตน เป็นผลิตผลของพัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่โลกตะวันตกสร้างขึ้น การที่จะเข้าใจความสำเร็จดังกล่าวจึงต้องเข้าใจบนฐานของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า สังคมไทยยังขาดประเพณีหรือจารีตที่เข้มแข็งทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

2. ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย ขาดพัฒนาการที่ต่อเนื่อง ในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงที่มีอยู่ ไม่ได้เกิดขึ้นจากพัฒนาการภายในขององค์ความรู้เดิม หากเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างฉาบฉวยจากภายนอกที่เข้ามาจากภายนอก ทำให้พัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในช่วงประวัติศาสตร์สมัยใหม่ไม่มีความหลากหลาย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่าการที่พัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ของไทยถูกครอบงำด้วยความรู้ของทางตะวันตก ทั้งวิธีคิด องค์ความรู้ และปัญหาในการวิจัย โดยเกือบจะไม่มีมีการดัดแปลง พัฒนาหรือปรับปรุงเนื้อหาในเชิงคุณภาพให้แตกต่างออกไปจากของตะวันตก ทำให้ พัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ของไทยไม่มีประวัติศาสตร์ของตนเอง หรือถ้าหากจะมี ก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย

3. วงการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย หากจะมีความสนใจประเด็นทางประวัติศาสตร์ของปริณิชนของคนไท่ ก็ยังขาดความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของ “ประวัติศาสตร์” วิธีการทางประวัติศาสตร์ และแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ทำให้การศึกษาทางประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ทำโดยนักวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีส่วนใหญ่ นั้น ปราศจากความหลากหลายทั้งในประเด็นการศึกษา และแนวทางการศึกษา ซึ่งเกิดจากข้อจำกัดในการศึกษาหลายๆ ประการ เป็นต้นว่า การวิพากษ์หลักฐาน ความหลากหลายของการใช้หลักฐาน ความเข้าใจเกี่ยวกับมิติของเวลาหรือบริบทของประวัติศาสตร์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เป็นต้น

4. ขณะเดียวกัน นักประวัติศาสตร์โดยส่วนใหญ่ที่สนใจประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ก็ขาดความรู้พื้นฐานที่กว้างขวางเกี่ยวกับ “สาระ” และวิธีการ ของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี กล่าวได้ว่า ปัญหาดังกล่าวเป็นผลเนื่องมาจากความคับแคบของระบบการศึกษาของไทยที่ผ่านมา ที่แยกการศึกษาทางด้านมนุษยศาสตร์ออกจากการศึกษาทางวิทยาศาสตร์อย่างสิ้นเชิง ในเกือบจะทุกระดับการศึกษา นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ที่มีพื้นฐานการศึกษามาทางด้านมนุษยศาสตร์แต่ต้น จึงขาดความเข้าใจเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ทำให้ไม่สามารถฝ่าประเด็นการศึกษาไปได้ไกลเกินกว่าผลกระทบของเทคโนโลยีทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง หรือปัญหาเชิงนโยบายและการขยายตัวขององค์กรที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่แม้กระนั้น ก็ยังเป็นที่น่าสงสัยว่า การศึกษาเกี่ยวกับผลกระทบ นโยบาย และองค์กร บนพื้นฐานความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องที่ไม่หนักแน่นมั่นคง อาจจะทำให้การวิเคราะห์ในประเด็นผลกระทบ นโยบายหรือองค์กร ไม่มีความหลากหลาย หรือขาดความน่าเชื่อถือไปด้วย

กล่าวได้ว่า แม้แต่แขนงที่มีผลงานเชิงประวัติศาสตร์ที่ดีที่สุด อย่างโลหวิทยา ก็ยังต้องการการศึกษาอย่างเข้มข้นจะลึกให้เห็นพัฒนาการที่ชัดเจนกว่าที่ได้ทำมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแขนงอื่นๆ ที่มีความเป็นไปได้มากที่จะพัฒนาขึ้นมา บนพื้นฐานของข้อมูลและความพร้อมทางวิชาการ ก็คือ ทางการแพทย์ ทั้งแพทย์แผนไทยและแพทย์แผนใหม่ การเกษตรและชลประทาน โลหวิทยา เครื่องปั้นดินเผา การสื่อสารคมนาคมขนส่ง สถาปัตยกรรม และการก่อสร้าง การทหาร ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ การทอผ้า และอุตสาหกรรมการผลิตที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ทั้งหลาย เช่น น้ำตาล โรงสีข้าว ฯลฯ

เมื่อพิจารณาจากทั้งความก้าวหน้าของการศึกษาประวัติศาสตร์ และศาสตร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น โบราณคดี มานุษยวิทยาวัฒนธรรมชาติพันธุ์วรรณา และชาติพันธุ์วิทยา และของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแขนงต่างๆ รวมทั้งที่เป็นผลมาจากกระแสความตื่นตัวในการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีพื้นบ้านที่เป็นอยู่ในขณะนี้ ก็ทำให้เห็นได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และ

เทคโนโลยีไทยในประเทศไทย ยังสามารถที่จะพัฒนาไปได้อีกมาก ทั้งโดยประเด็นปัญหา และข้อมูลสำหรับใช้ในการศึกษา เพราะที่ผ่านมา มีผลงานทางวิชาการจำนวนมาก ที่แม้จะไม่ใช่งานทางประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีโดยตรง หากเป็นความรู้เชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทยในอดีต หรือวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบชาวบ้าน ซึ่งน่าจะมีประโยชน์ของการเป็นข้อมูลสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย

ผลงานการค้นคว้าและวิจัยที่เกี่ยวกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบจารีตพื้นบ้านเหล่านี้ มีปรากฏในด้านต่างๆ ต่อไปนี้ เป็นต้นว่า ปฏิทินและโหราศาสตร์ เครื่องมือเครื่องใช้ และเครื่องทุ่นแรง เครื่องมือช่างตวงวัด แพทย์แผนโบราณและสมุนไพร เทคโนโลยีการชลประทาน เทคโนโลยีด้านโลหวิทยา เทคโนโลยีเครื่องปั้นดินเผา เทคโนโลยีการทอ เทคโนโลยีทางการเกษตร (การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และการคัดเลือก/ปรับปรุงพันธุ์) เทคโนโลยีการสื่อสารคมนาคมและขนส่ง อาวุธและการทหาร ลักษณะที่เป็นมงคลหรืออัปมงคลของสัตว์เลี้ยง/สัตว์ใช้งาน เทคโนโลยีการก่อสร้าง สถาปัตยกรรม และศิลปกรรม เป็นต้น

ตัวอย่างของประเด็นปัญหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทางการแพทย์ ที่อาจนำไปสู่การคิดเพื่อตั้งประเด็นปัญหาในการศึกษาแขนงอื่นๆ ได้ มีอย่างเช่น การเข้ามาของการแพทย์แผนตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ได้เปลี่ยนแปลงหรือมีผลกระทบต่อ “ความรู้” ในด้านการแพทย์และแผนไทยไปอย่างไร หรืออีกนัยหนึ่ง แพทย์แผนไทยปรับตัวจาก “ประโยชน์” ของความรู้ของแพทย์แผนใหม่ ในด้านเภสัชวิทยา กายวิภาค ฯลฯ อย่างไร ในทางกลับกัน ความตื่นตัวของการแพทย์แผนไทยที่เกิดขึ้นในช่วง 1-2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีผลกระทบในเชิงเปลี่ยนแปลง “ความรู้” เกี่ยวกับการรักษาพยาบาล เภสัชวิทยา ฯลฯ ของการแพทย์แผนใหม่ในสังคมไทยอย่างไร ประเด็นหลังนี้เป็นการปรับมาจากการศึกษาในที่อื่นๆ เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงในความรู้และการรักษาพยาบาลของการแพทย์สมัยใหม่ในโลกตะวันตก อันเกิดจากความรู้เกี่ยวกับการฝังเข็มของจีน

ประการสำคัญ ประเด็นการศึกษาและวิธีการศึกษาใหม่ๆ และหลากหลาย ในการศึกษาประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไทย จะเกิดขึ้นได้จากการมีพื้นที่ความรู้ที่กว้างขวางทางประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเปรียบเทียบ โดยเฉพาะความรู้ที่มีอยู่เกี่ยวกับทั้งสังคมข้างเคียงและโลกตะวันตก

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

สถานภาพการศึกษา
ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม : ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม
ชลดา โกพัตตะตา

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สถานภาพการศึกษา

ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม:ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม*

ชลดา โกพัตตา

ส่วนที่ I . สถานภาพความรู้เรื่องประวัติศาสตร์วัฒนธรรม

ความหมาย “วัฒนธรรม” และ “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม”

“วัฒนธรรม” เป็นคำใหม่ซึ่งบัญญัติขึ้นในสังคมไทยในทศวรรษ 2480 ตามพระราชบัญญัติวัฒนธรรมพุทธศักราช 2483 และ 2485 เป็นคำซึ่งแปลมาจากภาษาอังกฤษว่า “culture” แต่มีความหมายเฉพาะซึ่งเกิดขึ้นพร้อมการจัดตั้งสถาบันซึ่งรับผิดชอบดูแลเรื่องวัฒนธรรมของชาติโดยตรง คือ สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า “ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงามความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน”¹ ซึ่งเป็นความหมายที่สัมพันธ์กับนโยบายและการดำเนินงานของรัฐ ต่อมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การรับรู้และความสนใจในเรื่องวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงแนวทางไปในทางที่ต่างและหลากหลายจากเดิม การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมได้รับความสนใจศึกษาจากนักวิชาการสาขาค่าง เช่น มานุษยวิทยา สังคมวิทยา คติชนวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สถาปัตยกรรม โบราณคดี ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” จึงมีการให้คำนิยามความหมายที่หลากหลายตามเงื่อนไขของเวลาและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป และมีผลต่อความสนใจในการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมในสังคมไทยด้วย

“ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม” เป็นคำที่ปรากฏใช้ในการศึกษาอย่างจริงจังและอธิบายทำความเข้าใจให้ความหมายกับคำนี้ ในทศวรรษ 2520 นี้เอง เท่าที่ทำการสำรวจพบในงานศึกษาของ ศรีศักร วัลลิโภดม² และ ธิดา สารยา³ การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในสังคมไทยมีมานานแล้ว และมองเห็นความหมายของประวัติศาสตร์วัฒนธรรมใน 2 ทางในส่วนวิธีการและเนื้อหา คือ 1. การ

* สรุปร้อยจากรายการวิจัย “สำรวจความรู้สถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม : ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม” โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยทางประวัติศาสตร์ไทยทุนวิจัยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2540.

¹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, “พระราชบัญญัติวัฒนธรรม พุทธศักราช 2485” วัฒนธรรมวิทยา (กรุงเทพฯ : สำนักวัฒนธรรมทางจิตใจ, 2500) หน้า 159.

² ศรีศักร วัลลิโภดม, “ข้อคิดมูลใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน พะเยา” ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2538 (2523) หน้า 273. และ “ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง” แอ่งอารยธรรมอีสาน. (กรุงเทพฯ : มติชน, 2538 (2523) หน้า 376.

³ ธิดา สารยา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2529) หน้า 28.

ศึกษาเห็นประวัติศาสตร์ที่ใช้ข้อมูลทางวัฒนธรรม เป็นการมองประวัติศาสตร์ในกรอบวัฒนธรรม และ 2. การศึกษาเรื่องราวทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์

ทั้งความหมายและการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในสังคมไทย จึงไม่อาจเข้าใจได้เพียงความหมายและแนวทางการศึกษาในปัจจุบันเท่านั้น หากแต่ต้องรู้และเข้าใจในอดีตของสังคมไทยด้วย

พัฒนาความหมายและการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม

1. ระยะแรก วัฒนธรรมในความหมาย การรับรู้อดีตและขนบธรรมเนียมในลักษณะความเจริญงอกงาม ความก้าวหน้าของชาติ กระบวนการสร้าง“วัฒนธรรมแห่งชาติ” และงานเขียนประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในกระแสหลัก คือ ประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรม (ตั้งแต่ทศวรรษ 2440)

2.ระยะที่สอง วัฒนธรรมในความหมาย วิถีชีวิต พฤติกรรมของมนุษย์และสิ่งที่กลุ่มสังคมสร้างขึ้นจากการเรียนรู้จากกันและกันของมนุษย์ และงานเขียนประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม (ตั้งแต่ทศวรรษ 2490)

3.ระยะที่สาม วัฒนธรรมในความหมาย วิถีชีวิตของสังคมที่เกิดจากระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสภาพแวดล้อม ซึ่งมีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น มีพล่งแห่งการเปลี่ยนแปลงและมีพลวัตรสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม และงานเขียนประวัติศาสตร์ชีวิตวัฒนธรรม ⁴ (ตั้งแต่ทศวรรษ 2520-ปัจจุบัน)

ระยะที่หนึ่ง วัฒนธรรมในความหมาย การรับรู้อดีตและขนบธรรมเนียมในลักษณะความเจริญงอกงาม ความก้าวหน้าของชาติ เป็นความหมายและกระบวนการซึ่งเกิดขึ้นโดยรัฐหรือผู้ปกครอง และงานเขียนประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในกระแสหลัก คือ ประวัติศาสตร์ศิลปะ (ทศวรรษ 2440)

เมื่อรัฐไทยเข้าสู่สมัยใหม่ การสนใจอดีตในเรื่อง “วัฒนธรรม ” มีนัยที่แปรเปลี่ยนไป คือ การให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมในลักษณะความเป็นประเทศอารยะและความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับชาติตะวันตก ขนบธรรมเนียมประเพณีจึงเป็นเครื่องแสดงถึงเป็นประเทศศิวิไลซ์ ทำให้ผู้ปกครองยอมรับอิทธิพลของตะวันตกขณะเดียวกันก็พยายามดำรงรักษาคุณค่าของวัฒนธรรมไทยด้วยการเลือกเฟ้นผสมผสานและอธิบายวัฒนธรรมของสยามในบริบทใหม่⁵ ว่า การที่รัฐเปลี่ยน

⁴ การมองพัฒนาการประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในลักษณะนี้ ผู้เขียนได้แนวทางมาจากการมองความหมายวัฒนธรรมใน 3 แบบ คือ ศิลปวัฒนธรรม สังคมวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรม ของ ศรัศักร วัลลิโภดม ใน มองอนาคต อย่างไรก็ตามการอธิบายให้สัมพันธ์กับการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นของผู้เขียนเอง

⁵ David K. Wyatt , The Politic of Reform in Thailand : Education in Reign of King Chulalongkorn , p. 380

แปลงในขนบธรรมเนียมประเพณีก็เพื่อรักษาและเปลี่ยนแปลงประเทศไปในทางที่เจริญก้าวหน้าขึ้น ความเปลี่ยนแปลงในความสนใจและการศึกษานี้เกิดเนื่องมาจากการเผชิญหน้ากับอิทธิพลตะวันตก และประสบการณ์แบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ทำให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดในสังคมไทย การสร้างความรู้ในสมัยนี้จึงปฏิเสธความรู้อำนาจในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผิสงเทวดา ความเชื่อในทางลี้ลับและอิทธิฤทธิ์ต่างๆ โดยการหันมาให้ความสำคัญกับการอธิบายชุดความรู้ต่างๆ อย่างเป็นเหตุเป็น ผลตามหลักวิทยาศาสตร์⁶

ในกระบวนการนี้ สยามแสดงความเป็นอารยะด้วยการยืนยันถึงความเป็นมาที่เก่าแก่ของ รัชสยาม เป็นผลให้ในยุคนี้ผู้ปกครองสยามให้ความสำคัญและความสนใจสอค้นและสร้างความรู้ ในเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณี และตำนานสยามอันเป็นอดีตของชนชาติไทย ดังปรากฏในงาน เขียนตำนานและพงศาวดารในช่วงเวลานั้น ทั้งนี้เพราะขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติแสดงถึง ความเป็นประเทศศิวิไลซ์ ...ชาติไทยไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่าเถื่อน หรือที่อังกฤษเรียกว่า “อันจิวิไลซ์ ” ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมานานแล้ว...⁷ ในแนวทางและความหมายนี้ “วัฒนธรรม” ปรากฏใช้ ในรูปคำต่างๆ เช่น อารยธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ธรรมเนียม คติ ภูมิธรรม ศิวิไลซ์ เป็นต้น⁸

งานศึกษาสืบค้นเรื่องราวเกี่ยวกับ “วัฒนธรรม” ขนบธรรมเนียมประเพณีจึงเน้นให้เห็นความ เป็นชาติศิวิไลซ์ของสยาม ซึ่งแสดงให้เห็นจากสิ่งที่เป็นรูปธรรม นั่นคือ ศิลปะ อันได้แก่ โบราณวัตถุ โบราณสถาน ขนบธรรมเนียมประเพณี ตำนาน ปรากฏในการรวบรวมแสวงหาเรื่องราวเกี่ยวกับ ขนบธรรมเนียมประเพณี เรื่องบ้านเมืองของกลุ่มคนเชื้อชาติต่างๆ งานเขียนเรื่องเก่าเรื่องโบราณ เรื่องการสืบค้นชาติไทย โดยใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์และ โบราณคดีตามแนวคิดและวิธี การตะวันตกมาช่วยในการสืบค้น ซึ่งเรื่องเก่าเรื่องโบราณและการสืบค้นชาติไทยให้ความรู้ความเข้าใจในขนบธรรมเนียมโบราณที่ดึกดำบรรพ์ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นต้องรักษาไว้ โดยเฉพาะเรื่องราวที่เกี่ยวกับราช สำนักและการปกครอง เช่น เรื่องโสกันต์แต่ก่อน ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ ราชกรณียาสูตร พระราชพิธีสิบสองเดือน พ.ศ. 2431 ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ หัว พงศาวดารโยนก พ.ศ. 24 ตำนานหอพระสมุด พ.ศ. 2459 ตำนานการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2469 ตำนานการรับราชทูตไทย นิทานโบราณคดี แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม พ.ศ. 2467 ตำนาน พุทธเจดีย์ พ.ศ. 2469 ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ พ.ศ. 2477 ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2514).

⁷ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชนิพนธ์คำนำ” เทียบเมืองพระร่วง (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุ สภา, 2526) หน้า ค.

⁸ บรัดเลย์, แคนบิช , หนังสืออักขราภิธานศัพท์ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2514) หน้า 74 ,135 ,413 .

ราชานุกาพ เที้ยวเมืองพระร่วง พ.ศ.2450 ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น ผลงานงานสืบค้นเรื่องเก่าเรื่องโบราณและการสืบค้นชาติไทยโดยเฉพาะในทางโบราณคดีทำให้ได้ ข้อมูลทางวัฒนธรรมใหม่ที่พบ เรื่องราวประวัติศาสตร์สยามเด่นชัดขึ้น แต่การแสวงหาข้อมูลใหม่ เรื่องราวขนบธรรมเนียมประเพณี บ้านเมืองของกลุ่มชนเชื้อชาติต่างๆซึ่งเป็นข้อมูลวัฒนธรรมมิได้มี ผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในขณะนั้นนัก เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์คงอยู่ภายใต้งานเขียน ประวัติศาสตร์ตามแบบพงศาวดารที่เน้นศูนย์กลาง คือ รัฐหรือพระมหากษัตริย์ ซึ่งเน้นเรื่องราวของ พระมหากษัตริย์และเหตุการณ์บ้านเมือง แต่ผลในการศึกษาโดยตรงต่อการศึกษาเรื่องราวในอดีต ปรากฏในการศึกษาโบราณคดีหรือประวัติศาสตร์ศิลปะ

ความรู้ในความหมาย“วัฒนธรรม”ซึ่งเป็นเครื่องแสดงความเจริญก้าวหน้าของชาติไทย ปรากฏว่าได้รับการถ่ายทอดความรู้ในกลุ่มชนชั้นสูง ทั้งในรูปของประกาศต่างๆ คำราและงานเขียน โดยทั่วไป ความรู้ดังกล่าวยังได้ขยายสู่สังคมในวงกว้างโดยผ่านระบบการศึกษา หนังสือแบบเรียน ได้บรรจุความรู้เรื่องวัฒนธรรม ในแบบเรียนธรรมจาริต แบบเรียนธรรมจริยา แบบเรียนหน้าที่ ศีลธรรม⁹ เพื่อกล่อมเกลตาและปลูกฝังกริยามารยาทในชีวิตประจำวัน การยึดขนบธรรมเนียม ประเพณี พุทธศาสนา เพื่อความเจริญด้วยกันทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายวิชาการและฝ่ายจิตใจ

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ความสนใจ ให้ความสำคัญและการศึกษา วัฒนธรรมโดยกรอบใหญ่ไม่ต่างจากเดิมนัก หากแต่เปลี่ยนจากการให้ความสำคัญกับรัฐหรือราช สำนักมาเป็นรัฐและผู้นำในระบอบประชาธิปไตยซึ่งเป็นสามัญชนในเวลาต่อมา โดยแสดงออกใน ลักษณะความเป็น“ชาติ” ทั้งนี้เพราะอุดมการณ์ในเรื่องสิทธิ เสรีภาพและการครภาพในระบอบการ ปกครองแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้สามัญชนมีโอกาสในการแสดงความคิดและเห็นศักยภาพ ในความเป็นมนุษย์ของตน งานประวัติศาสตร์ของสามัญชน เช่น ชัย เรื่องศิลป์ หลวงวิจิตรวาทการ พระยาอนุมานราชธน เสนอเรื่องราวของวัฒนธรรมที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ ระบบ ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เกี่ยวกับสามัญชนซึ่งมีความสำคัญในฐานะที่เป็นข้อมูลทาง วัฒนธรรม เช่น ประวัติศาสตร์ชาติไทย พ.ศ. 2478 หลักไทย พ.ศ. 2471 บทละครอิงประวัติศาสตร์ เป็นต้น งานเขียนประวัติศาสตร์หลัง พ.ศ. 2475 ยังคงอยู่ในแนวทางของอุดมการณ์ทางประวัติ ศาสตร์ที่เน้นศูนย์กลาง แต่ให้ความสำคัญกับความเป็น “ชาติไทย” มาก

⁹ รังสิมา โฉมตรังกูร, “แนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539) หน้า 20-22 .

ภายใต้การนำของจอมพล ป.พิบูลสงคราม รัฐให้ความสำคัญและใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการสร้างชาติในลักษณะรัฐนิยมและชาตินิยม รัฐดำเนินการประกาศใช้นโยบายวัฒนธรรมแห่งชาติ เริ่มจากพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2483 และพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ 2485 และพระราชบัญญัติฉบับต่างๆ พร้อมกันนี้รัฐได้จัดตั้งหน่วยงานทางวัฒนธรรมของรัฐขึ้น ได้แก่ สภาวัฒนธรรมแห่งชาติซึ่งมีหน่วยงานในการรณรงค์วัฒนธรรม

การดำเนินการตามนโยบายของรัฐมีผลต่อการรับรู้การให้ความหมายและการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมอย่างเป็นทางการและจริงจังเป็นครั้งแรก รัฐให้ความหมายกับคำว่า “วัฒนธรรม” วัฒนธรรม หมายถึง “ ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน” แม้ความหมายนี้จะต่างจากความหมายตามคำแปลวัฒนธรรมที่มาจากคำว่า “culture” ในภาษาอังกฤษซึ่งมีรากศัพท์จากภาษาละตินว่า “cultura” หมายถึงความเจริญงอกงามที่มนุษย์ทำให้เกิดขึ้น และสมเด็จพระมหันนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติแปลความมาว่า ความเจริญงอกงาม แต่ความหมายที่รัฐให้คำนิยามนี้ก็สอดคล้องกับสำนึกในเรื่องวัฒนธรรมของผู้นำสยามที่เป็นมาในสังคมไทยในสมัยก่อนหน้านี้อยู่ และยังอยู่ในหน่วยงานราชการ หนังสือตำเรียนสังคมศึกษาเรื่อยมา

จากการสนับสนุนของรัฐอย่างจริงจังภายใต้กระแสชาตินิยมนี้ทวีความเข้มข้นในทศวรรษ 2490 ปรากฏว่าความสนใจและความนิยมในการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมขยายในวงกว้างมากขึ้น ทั้งโดยการปฏิบัติและงานเขียนต่างๆทั้งทางวิชาการ งานเขียนทั่วไป และงานเขียนจากหน่วยงานเฉพาะที่รัฐจัดตั้งขึ้น เพื่อเผยแพร่วัฒนธรรมตามแนวทางของรัฐ เช่น งานเขียนของหลวงวิจิตรวาทการ พระยาอนุมานราชธน และสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ แนวทางการเขียนงานศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยนี้ยังคงอยู่แนวทางอุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เน้นศูนย์กลาง คือ รัฐ ผู้นำ ได้แก่ ชาติไทย ชาตินิยมและ ผู้นำ แต่ขอบเขตของเนื้อหาได้ขยายออกไปถึงสามัญชนซึ่งเป็นคนไทยทั้งหมด หลักฐานและข้อมูลจะมีผลต่อการมองประวัติศาสตร์ในกรอบของสังคมและวัฒนธรรมในสมัยต่อมา

งานเขียนวัฒนธรรมในช่วงทศวรรษ 2490 ยังคงอิงอยู่กับรัฐ คือ การแบ่งวัฒนธรรมออกเป็นประเภทตามหน่วยงานของรัฐที่จัดตั้งขึ้นครอบคลุมวิถีชีวิตของประชาชน เพื่อการรณรงค์ปลูกฝังวัฒนธรรมของรัฐในทุกๆด้าน งานเขียนมีลักษณะเป็นการอธิบายที่มาและความหมายของคำว่า วัฒนธรรม ปรากฏในงาน “วัฒนธรรมวิทยา” ของ สุชีพ ปุญญานุภาพ เมื่อ พ.ศ.2496 วัฒนธรรมเบื้องต้น ของ พระยาอนุมานราชธน พิมพ์ใน พ.ศ.2501 ทั้งวัฒนธรรมวิทยาและวัฒนธรรมเบื้องต้นเป็นงานเขียนขึ้นเพื่อใช้เป็นตำราในการเรียน และการศึกษาวัฒนธรรมโดยแยกศึกษาเป็นส่วนต่างๆตามความหมายที่รัฐสร้างขึ้น เช่น วัฒนธรรมทางด้านการปกครอง การทหาร ความเป็นอยู่ วัฒนธรรมทางจิตใจ วัฒนธรรมทางวัตถุ เป็นต้น ทั้งนี้เป็นผลมาจากการจัดตั้งหน่วยงานส่งเสริมวัฒนธรรมของรัฐในด้านค่า งามและการอธิบายความหมายของรัฐทั้งที่ปรากฏงานตำราเรียนงาน

เขียนทั่วไปและวารสารที่ในการควบคุมของรัฐ สิ่งพิมพ์ที่ออกมาเผยแพร่ความรู้ทางด้าน วัฒนธรรม คือ วารสารวัฒนธรรมออกเผยแพร่ใน พ.ศ.2496 และ วารสารวัฒนธรรมไทย ใน พ.ศ .2504 ของสภาวัฒนธรรมแห่งชาติซึ่งเป็นวารสารที่ให้ความรู้เรื่องวัฒนธรรม งานเขียนเกี่ยวกับ วัฒนธรรมหลายชิ้นซึ่งนำมาตีพิมพ์เผยแพร่ในทศวรรษ 2500ค่อนั้น ส่วนงานเขียนอื่นๆ เช่น งาน เขียนของสมเด็จพระมหินทราธิบาลพยุหยากร หน่วยงานกระทรวงกลาโหม เป็นต้น อย่างไรก็ตามก็ ตามจากนโยบายของรัฐและการปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน วัฒนธรรมในการรับรู้ทั่วไปจึง ถูกแยกออกเป็นส่วนๆ และส่วนที่เป็นรูปธรรม คือ ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปะได้รับการเน้น นำเสนออย่างชัดเจน วัฒนธรรมในการรับรู้ของคนทั่วไปจึงเหลือเพียงเรื่องขนบธรรมเนียม ประเพณี ปรากฏงานเขียนในแนวนี้น่าทึ่งมากทีเดียว งานเขียนเกี่ยวกับ วัฒนธรรมไทยในช่วงแรกนี้มี ลักษณะเป็นงานรวบรวมข้อมูลพื้นฐานและประวัติศาสตร์ชาติซึ่งเน้นวัฒนธรรมของชาติในด้าน ต่างๆ เช่น วัฒนธรรมทางการเมือง วัฒนธรรมทางการทหารในกองทัพ วัฒนธรรมชาติไทย เป็นต้น งานศึกษาเหล่านี้ได้เป็นจุดเริ่มต้นและมีอิทธิพลอย่างมากต่องานต่อมาและกลายเป็นกระแส การศึกษาวัฒนธรรมในกระแสหลัก)

ระยะที่สอง วัฒนธรรมในความหมาย วิถีชีวิต พฤติกรรมของมนุษย์และสิ่งที่กลุ่มสังคม สร้างขึ้นจากการเรียนรู้จากกันและกันของมนุษย์ และงานเขียนวัฒนธรรมที่ใช้ความรู้ในสาขาวิชา ต่างๆ เป็นแนวทางในการศึกษา (ทศวรรษ 2490)

การรับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นผลให้การ พัฒนาประเทศเป็นไปตามแนวทางของอเมริกาสืบเนื่องมาในทศวรรษ2500 การพัฒนาประเทศตาม แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1-3 (พ.ศ. 2524-2529)นโยบายเร่งรัดพัฒนาประเทศในด้าน ต่างๆทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม เช่น การส่งเสริมระบอบประชาธิปไตยและต่อต้านลัทธิ คอมมิวนิสต์ การพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมส่งเสริมอุตสาหกรรมและการลงทุนในต่างประเทศ ความช่วยเหลือทางการทหาร ด้านการศึกษาวิชาการ อาทิ การให้ทุนศึกษาต่อในต่างประเทศ การแลกเปลี่ยนนักวิชาการ การปรับปรุงคุณภาพการศึกษา

จุดเปลี่ยนที่สำคัญในความหมายวัฒนธรรมในแนวทางเดิม คือ วัฒนธรรมของราชสำนัก หรือวัฒนธรรมของรัฐ ลดบทบาทลง ขณะที่ความหมายในทางมานุษยวิทยาเด่นชัดขึ้น พร้อมกับมี งานศึกษาเรื่องวัฒนธรรมในทางวิชาการมากขึ้น คือ การศึกษาสังคมไทยจากนักวิชาการตะวันตก งานศึกษาวัฒนธรรมในสังคมไทยในความหมายทางมานุษยวิทยาในระยะเริ่มแรก เป็นงานศึกษา โดยนักมานุษยวิทยาชาวตะวันตก มีการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมตามหลักวิชาการอย่างจริงจัง ด้วย ความร่วมมือระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา นักวิชาการตะวันตกซึ่งเข้ามาศึกษาสังคมไทยในช่วง ทศวรรษ 2490-2510 ในโครงการต่างๆ เช่น โครงการศึกษาสังคมไทย หน่วยงานวางแผนและควบ

คุมการวิจัยการต่อต้านรัฐบาลในประเทศไทย และคณะกรรมการที่ปรึกษาทางวิชาการเกี่ยวกับประเทศไทย เป็นต้น ซึ่งให้ความสนใจศึกษาวัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมและบุคลิกภาพในสังคม ศึกษาวัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยม ศาสนา ประเพณี พิธีกรรม งานศึกษาที่เกิดขึ้นนี้ถือเป็นงานเริ่มต้นศึกษาวัฒนธรรมตามแนวมานุษยวิทยาอย่างจริงจัง ได้แก่ รุท เบเนดิกซ์(Ruth Benedict) ลูเซียง แฮงส์(Lucien M. Hanks) ลอริสตัน ชาร์ป(Lauriston Sharp) จอห์น เอมบริ(John Embre) เทกซ์เทอร์(Textor R.B.) เทมเบียห์ (Tambiah S.) เทอร์วิล(Terwiel B.J.)¹⁰

การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมมาเป็นประเด็นสำคัญในการศึกษาอย่างจริงจัง นักวิชาการซึ่งได้รับการศึกษาจากต่างประเทศกลับเข้ามามีบทบาทในการถ่ายทอดความรู้ในวงวิชาการไทย และเมื่อมีการจัดการเรียนการสอนทางด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาอย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2507 และ 2508 ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมหาวิทยาลัยเชียงใหม่¹¹

นักวิชาการทางด้านมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาไทยซึ่งได้รับการศึกษาจากต่างประเทศรุ่นแรกซึ่งมีส่วนเริ่มการศึกษาทางด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในประเทศไทย และมีบทบาทในการผลักดันให้เกิดงานศึกษาทางด้านวัฒนธรรมไทยที่สำคัญอาทิ พัทยา สายหนู และสุเทพ สุนทรเกสซ์ มีบทบาทในการศึกษาสังคมไทย ศึกษาข้อมูลทางวัฒนธรรมกับสังคม และส่งเสริมการศึกษาสังคม-วัฒนธรรมอย่างจริงจัง ผลงานวิจัยของ พัทยา สายหนู เรื่อง The Hill tribes of Northern Thailand พ.ศ.2513 และ“การใช้แบบความคิดเรื่องวัฒนธรรมกับการพัฒนาประเทศ” พ.ศ. 2514 ส่วน สุเทพ สุนทรเกสซ์ ผู้บุกเบิกวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในงานวิจัยเรื่อง สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2511 และงานรวบรวมงานเขียนของนักวิชาการตะวันตกที่ศึกษาสังคมในภาคเหนือ สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทย พ.ศ. 2513

นอกจากนี้ในทศวรรษนี้งานศึกษาวัฒนธรรมได้ขยายตัวและศึกษาจากศาสตร์อื่นๆ เช่น มานุษยวิทยาสาขาอื่น เช่น คติชนวิทยา, โบราณคดี เป็นต้น

คติชนวิทยา(Folklore) เป็นอีกสาขาวิชาแขนงหนึ่งที่ศึกษาวัฒนธรรมและทำให้เกิดการผลิตงานทางวัฒนธรรมชาวบ้านจำนวนมาก คติชนวิทยาให้ความสนใจศึกษาความคิด ความเชื่อและวิถีชีวิตของคนทั่วไปซึ่งคนกลุ่มนี้มักถูกมองข้าม คือวัฒนธรรมของชาวบ้านหรือวัฒนธรรมพื้นบ้าน

¹⁰ ชัยนंद วรรณฤติ. พัฒนาการการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ม.ป.ท.) หน้า 60-62 .

¹¹ “บรรยายภาศในการศึกษาสังคมวิทยาในสังคมไทย”รายงานสัมมนาทางวิชาการสังคมวิทยาครั้งที่(มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 26-28 มกราคม 2516).

จากคหิชาบ้านซึ่งเป็นคุณค่าและความสำคัญของวัฒนธรรมในตัวของมันเอง คหิชนวิทยาเป็นสาขาวิชาในประเทศไทยในทศวรรษ 2510 นี้

ผู้มีบทบาทในระยะแรกที่สำคัญ คือ กุหลาบ มัลลิกมาศ และ กิ่งแก้ว อัครถาวร งานศึกษาในระยะแรก คหิชาบ้าน ของ กุหลาบ มัลลิกมาศ พ.ศ. 2504 อธิบายความหมายของคหิชาบ้านและรวบรวมงานคหิชาบ้าน งานศึกษาที่ใช้ความรู้คหิชนในการศึกษา คือ การศึกษาเรื่องคหิชนของ กิ่งแก้ว อัครถาวร ซึ่งเป็นผู้ที่สำเร็จจากการศึกษาระดับปริญญาเอกทางด้านคหิชนวิทยาจากต่างประเทศและเริ่มต้นเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย ได้กลับมาเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับคหิชนวิทยา และกระตุ้นให้เห็นความสำคัญของข้อมูลทางคหิชนวิทยาหรือคหิชาบ้านซึ่งกำลังจะหมดไปจากสังคมซึ่งหมายถึงการสูญเสียวัฒนธรรมในส่วนนี้ไป ด้วยการสอน อบรมและให้การช่วยเหลือภาครัฐในการเผยแพร่ความรู้ทางด้านคหิชนของไทย ในงาน คหิชนวิทยา ของ กิ่งแก้ว อัครถาวร ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ 2519 ประกอบกับการสนับสนุนการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมของรัฐซึ่งกระตุ้นให้ส่วนภูมิภาคเร่งเก็บรวบรวมข้อมูลวัฒนธรรมในท้องถิ่น โดยเฉพาะสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในส่วนภูมิภาคดำเนินการเก็บข้อมูลในพื้นที่ งานศึกษาวัฒนธรรมในช่วงนั้นจึงเกิดงานประเภทเก็บและรวบรวมข้อมูลพื้นบ้านค่อนข้างมาก และเปิดโอกาสให้เกิดผลงานของคนในท้องถิ่น เช่น พระอริยานุวัตร ปรีชา พิณทอง จารุบุตร เรื่องสุวรรณ มณี พยอมยงค์ สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ วิเชียร ณ นคร ล้อม เฟื่องแก้ว เป็นต้น¹²

การศึกษาในทางโบราณคดีในทศวรรษ 2490 เมื่อมีการก่อตั้งคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรในพ.ศ. 2498 เมื่อมีการศึกษาวิชาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ วิชาโบราณคดีซึ่งศึกษาอดีตสังคมจากศิลปะสังคมและวัฒนธรรมไทยโบราณ ใช้วิธีการทางโบราณคดี ผลจากการศึกษาทางด้านโบราณคดีในสมัยนี้ให้ข้อมูลใหม่กับอดีตของสังคมไทย การศึกษาโบราณคดีและโบราณคดีก่อนสมัยประวัติศาสตร์ทำให้ทราบอดีตว่า ชาติไทยมีพัฒนาการในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เห็นพัฒนาการของวัฒนธรรมในดินแดนนี้ คนไทยอยู่บริเวณนี้มาแต่เดิม ได้แก่ ชิน อยู่ดี ผู้มีบทบาทสำคัญในระยะเริ่มแรก

ชิน อยู่ดี เป็นผู้บุกเบิกการสอนวิชาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรในระยะแรก ชิน อยู่ดีได้รับการอบรมวิชาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ที่ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ เบลเยียม อินเดีย เวียดนาม กัมพูชาในช่วง พ.ศ. 2497-2498 และทำงานกับนักคณะคณะสำรวจชาติตะวันตก เช่น คณะสำรวจก่อนประวัติศาสตร์ไทย-เดนมาร์กในช่วง พ.ศ. 2503-2505 งานสำรวจด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในท้องที่จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี รายงานการสำรวจในท้องที่ต่างๆ และงานศึกษา สมัยก่อนประวัติศาสตร์ชาติไทย ทำให้ทราบถึงพัฒนาการ

¹² ศิราพร ฐิตฐาน . แนวทางการวิเคราะห์คหิชนชาวบ้าน (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม, 2524)

ของดินแดนในบริเวณประเทศไทยนี้มาแต่เดิมตั้งแต่ ยุคหินเก่า ยุคหินกลาง ยุคหินใหม่ ยุคโลหะ ยุคประวัติศาสตร์ โดยมีการสืบสานทางวัฒนธรรมในแต่ละยุคมาจนปัจจุบัน การศึกษาในระยะแรกแม้มีอาจหลุดจากศูนย์กลางอำนาจการปกครองแต่ก็แสวงเวลาทางประวัติศาสตร์และให้เห็นข้อขัดแย้งในประวัติศาสตร์

นอกจากนี้งานที่มีผลต่อความรู้ทางประวัติศาสตร์ คือ การสำรวจภาคสนาม แสวงหาและตรวจสอบข้อมูล ของ มานิต วัลลิโกคม เพื่อศึกษาทำความเข้าใจประเด็นปัญหาเกี่ยวกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ เช่น อุทอง สุวรรณภูมิ อโยธยา และ ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสานต่อด้วยผลงานศึกษา ของ ศรีศักร วัลลิโกคมในเวลาต่อมา ศรีศักร วัลลิโกคม ศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาจากต่างประเทศ และได้ใช้วิธีการทางด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยาทางศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในสมัยโบราณ งานวิจัยเรื่อง สถาปณิศาสตร์ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาพุทธศตวรรษที่ 20 พ.ศ. 2508 งานวิจัยเรื่อง “แคว้นทริภุญไชย” ศิลปะและโบราณในประเทศไทย พ.ศ. 2517 และตามมาด้วยบทความอื่นๆที่ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของบ้านเมืองในดินแดนสยามประเทศ

ในส่วนของการให้ความสำคัญกับการพัฒนาในส่วนภูมิภาค การขยายทางการศึกษาในระดับอุดมศึกษาและพัฒนาในส่วนท้องถิ่น ส่งผลสำคัญต่อการศึกษา คือเป็นการเปิดโอกาสให้เกิดงานศึกษาประวัติศาสตร์ในส่วนท้องถิ่นและนักวิชาการในส่วนท้องถิ่นทั้งภาคเหนือ ตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันตก ภาคใต้ อาทิ ไกรศรี นิมนานเหมินทร์ มณี พยอมยงค์ สุเทพ สุนทร เกสัชปรีชา พิณทองพระอาริยานุวัตร ธวัช ปุญญธก จารุวรรณ ธรรมวัตร ล้อม เฟื่องแก้ว

สุริวงค์ พงษ์ไพบูลย์ และนักวิชาการท้องถิ่นรุ่นต่อมา งานศึกษาเรื่องราวในท้องถิ่นส่วนมากเนื้อหาพูดถึงขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมในท้องถิ่น

ด้วยวิธีการศึกษาในศาสตร์แขนงวิชาต่างๆ ความหมายวัฒนธรรมและการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในยุคที่สองนี้ แลเห็นวิถีชีวิตของมนุษย์และสังคม และทำให้งานศึกษาประวัติศาสตร์หันมาสนใจเรื่องวัฒนธรรมและมองประวัติศาสตร์ในกรอบของวัฒนธรรม

การขยายตัวทางการศึกษาในศาสตร์ต่างๆในทศวรรษนี้มีผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในอดีตวิธีการและหลักฐานใหม่ทำให้เกิดการแย้งและปฏิเสธข้อสรุปเดิม โดยเฉพาะการศึกษาทางด้านโบราณคดีโดยการสำรวจและขุดค้น งานของ ศรีศักร ขจร สุขพานิช จิตร ภูมิศักดิ์ อาศัการ บุกเบิกหลักฐานข้อมูลมาใช้ในการวินิจฉัยเรื่องราวทางประวัติศาสตร์

บริบททางสังคมและการศึกษา มีผลนำมาสู่การศึกษาที่ขยายออกไปครอบคลุมสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้น เช่น การข้อสรุปการศึกษาที่ว่าคนไทยอยู่กระจัดกระจายทั่วไปบริเวณทางตอนใต้ของจีนและทางตอนเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันตลอดถึงบริเวณรัฐอัสสัมของอินเดีย เช่น ถิ่นกำเนิดและการอพยพของเผ่าไทยของขจร สุขพานิช ซึ่งเริ่มศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้มาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ความเป็นมาของคำว่าสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ของ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งเริ่มค้นคว้าตั้งแต่ พ.ศ. 2505 และตีพิมพ์เมื่อ 2519 งานเขียนเรื่อง “อิทธิพลวัฒนธรรมไทยที่มีต่อเขมรในสมัยอยุธยา” ของ ประภากร ตีพิมพ์ในวารสารวัฒนธรรมไทย¹³ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ของ ชัย เรืองศิลป์ ซึ่งเริ่มศึกษาค้นคว้าตั้งแต่ พ.ศ. 2513

ดังนั้นในระยะที่สองนี้จึงเห็นได้ว่าวัฒนธรรมในสมัยนี้ มีการให้คำนิยามความหมายที่ชัดเจนและศึกษาแยกตามความรู้ในแขนงวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์ วัฒนธรรมหมายถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ซึ่งสัมพันธ์กับสังคม งานศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเปลี่ยนทั้งเนื้อหาและวิธีการ คือการมองประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรมมากขึ้นที่สัมพันธ์กับมนุษย์และสังคม

ระยะที่สาม วัฒนธรรมในความหมาย วิถีชีวิตของสังคมที่เกิดจากระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสภาพแวดล้อม มีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น มีพลังแห่งการเปลี่ยนแปลงและมีพลวัตสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม และงานเขียนวัฒนธรรมวัฒนธรรม ที่มองความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสังคมที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง (ตั้งแต่ทศวรรษ 2520-ปัจจุบัน)

จากการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1-3 จากรัฐ และรับความช่วยเหลือจากต่างประเทศทั้งในระดับรัฐและเอกชน ส่งผลกระทบต่อเมืองและชนบทอย่างมาก การพัฒนาที่เน้นการเข้าไปจัดการชุมชน เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและสภาพชีวิตของชาวชนบททำให้เกิดการรวมศูนย์ที่ส่วนกลางและความห่างเหินจากวัฒนธรรมไทย และขาดความเข้าใจการดำรงอยู่ของเมืองและชนบทตามสภาพที่เป็นจริง ผลจากปัญหาที่เกิดขึ้นและการเคลื่อนไหวของปัญญาชน จาก นักวิชาการ นักศึกษานักศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชนในช่วง พ.ศ. 2516 ทำให้รัฐตระหนักถึงความสำคัญของวัฒนธรรมในการพัฒนา พิจารณาถึงข้อบกพร่องของการพัฒนาที่ขาดแคลนนโยบายและแผนงานทางด้านวัฒนธรรม ตลอดจนความเป็นเอกภาพและประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านวัฒนธรรมของรัฐ รัฐจึงหันมาให้ความสำคัญสนับสนุนการดำเนินนโยบายทางด้านวัฒนธรรมอย่างจริงจังอีกครั้ง

¹³ นามแฝงนี้ วินัย พงศ์ศรีเพียร อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากรเชื่อว่า คือ จิตร ภูมิศักดิ์ นักคิด นักประวัติศาสตร์ นักวรรณคดีและนักวิจารณ์ ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร . “บทนำบทความเรื่อง อิทธิพลวัฒนธรรมไทยที่มีต่อเขมรในสมัยอยุธยาตอนต้น” วารสารประวัติศาสตร์ (ฉบับที่ 20 , 2541) , หน้า 90 .

นโยบายทางด้านวัฒนธรรม ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรกในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) และการจัดตั้งสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติใน (สวช.) สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ใน พ.ศ. 2522 เพื่อรับผิดชอบจัดทำแผนแม่บทพัฒนาวัฒนธรรมและแผนปฏิบัติส่วนรวมของชาติ

นโยบายดังกล่าวทำให้เกิดกระแสของการเน้นวิถีชีวิตชุมชนในการพัฒนา มีการจัดตั้งหน่วยงานศึกษาวัฒนธรรมในส่วนกลางและในส่วนภูมิภาค เช่น สถาบันไทยคดีศึกษา ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทยใน พ.ศ. 2528 ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราชใน พ.ศ. 2521 ศูนย์เอกสารอีสานมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นศูนย์เอกสารสิรินธรใน พ.ศ. 2523 ศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมภาคใต้ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นสถาบันทักษิณคดีศึกษาใน พ.ศ. 2523 ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นต้น ซึ่งสถาบันเหล่านี้มีบทบาทส่งเสริมงานทางด้านวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะสถาบันในส่วนภูมิภาค

นอกจากนี้การให้ความสำคัญกับวิถีชีวิตชุมชนในการพัฒนา นำมาสู่ความสนใจให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมท้องถิ่น กระบวนที่พลิกผันจากกระแสหลักมาสู่กระแสพื้นบ้านนี้ มาจากการสนับสนุนของปัญญาชน คือ นักวิชาการ นักพัฒนาเอกชน ทำให้ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” “ปราชญ์ชาวบ้าน” “การพึ่งตนเอง” กลายเป็นคำหลักในกระบวนการพัฒนากระแสพื้นบ้านและการสร้างความรู้

การตระหนักถึงความสำคัญของวัฒนธรรมในแนวใหม่ รัฐได้ปรับการดำเนินการตามแผนในการส่งเสริมงานวัฒนธรรมในทศวรรษ 2530 เกิดแผนงานต่างๆในการดำเนินการทางด้านวัฒนธรรมแนวใหม่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 เช่น แผนพัฒนาศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ระยะที่ 6 (2530-2534) และ การประกาศให้ปี 2538 เป็นปีรณรงค์วัฒนธรรมไทย สาระสำคัญของนโยบายนี้สะท้อนให้เห็นการยอมรับความหมายวัฒนธรรมใหม่ และมีผลต่อแนวทางการดำเนินงานด้านวัฒนธรรมของรัฐ คือ การให้ความหมายวัฒนธรรมใหม่ ที่วิถีชีวิตของมนุษย์ที่เกิดจากระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ มีการเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกับสังคม¹⁴

ช่วงทศวรรษ 2530 รัฐส่งเสริมงานด้านวัฒนธรรมลงสู่ภูมิภาค ทำให้เกิดการขยายตัวทางการศึกษาวัฒนธรรมของรัฐในทางวิชาการและเอกชนมากขึ้น รัฐได้จัดตั้งคณะกรรมการต่างๆเพื่อศึกษาวัฒนธรรม เช่น คณะกรรมการกองทุนส่งเสริมงานวัฒนธรรม คณะอนุกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเพื่อส่งเสริมการวิจัยเรื่องวัฒนธรรมในท้องถิ่น ในกระแสนี้งานศึกษาวัฒนธรรมเกิดงานศึกษา

¹⁴ กุลวดี เจริญศรี และคณะ, “วัฒนธรรมไทย: การดำเนินการของรัฐ” ทิศทางวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538) หน้า 31-32 .

วัฒนธรรมจำนวนมากที่ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ สภาวิจัยแห่งชาติ งานที่ปรากฏมีทั้งลักษณะเป็นการทบทวนความรู้ในเรื่องวัฒนธรรม วัฒนธรรมกับการพัฒนาและการศึกษาวัฒนธรรมที่เน้นวัฒนธรรมพื้นบ้าน วัฒนธรรมท้องถิ่น วัฒนธรรมชุมชน รวมถึงเรื่องของภูมิปัญญาชาวบ้านและนิเวศวิทยาในท้องถิ่น เพื่อหาเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เพื่อการใช้วัฒนธรรมของท้องถิ่นเป็นแนวทางในการพัฒนาแทนที่การใช้แนวทางของส่วนกลาง

ความตื่นตัวเกิดขึ้นทั้งในภาครัฐและเอกชนทำให้เกิดการส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมจำนวนมาก ปรากฏงานในลักษณะการทบทวนความรู้ทางด้านวัฒนธรรมเพื่อหาแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติงาน เช่น เรื่องปัญหาการศึกษาวัฒนธรรมไทย เป็นงานสัมมนาทางวิชาการเพื่อทบทวนและหาแนวทางทำความเข้าใจและการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมครั้งแรกในทศวรรษ 2520 การสัมมนานี้เกิดจากความร่วมมือจากหลายๆหน่วยงาน ได้แก่ ภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร , สำนักกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ(สวช.) ด้านนาคดีศึกษาของศูนย์วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. 2529 เป็นต้น . งานศึกษาวัฒนธรรมในท้องถิ่น ส่

. งานศึกษาประเภททบทวนการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมมีทั้งที่เป็นวัฒนธรรมในภาพรวมและวัฒนธรรมเฉพาะเรื่องในด้านต่างๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามหลายๆครั้งในการส่งเสริมและหาแนวทางในการศึกษาวัฒนธรรมและความคลาดเคลื่อนทางด้านวัฒนธรรมตามวัตถุประสงค์ของหน่วยงานนั้นๆ งานแต่ละชิ้นกล่าวถึงการประเมินสถานภาพการศึกษาวัฒนธรรมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ปรากฏมากในทศวรรษ 2530 ได้แก่ การศึกษาสังคมไทยในเชิงมานุษยวิทยาแนวทางการศึกษาและความเป็นจริงในสังคม (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ต.ค 2523-มี.ค.2524) สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของชาวอีสาน (ธีรชัย บุญมาธรรม 2527) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปัญหาการศึกษาวัฒนธรรมไทย (ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2528) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ด้านนาคดีศึกษา (ศูนย์วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2529) แนวทางการวิจัยทางวัฒนธรรมของภาคเหนือในอนาคต (โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2530) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สังคมวัฒนธรรมตะวันตกศึกษา (ศูนย์วิจัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2531) พรมแดนความรู้การศึกษาวัฒนธรรมอีสาน (ไพฑูย์ มีกุล 2531) “การศึกษาคติความเชื่อ” สัมมนาประเพณีและวัฒนธรรมล้านนา (ฉลาชา รมิตานนท์ 2531) สถานภาพการศึกษาเรื่องความเชื่อในการศึกษาสังคมไทยในเชิงมานุษยวิทยาแนวทางการศึกษาและความเป็นจริงในสังคม (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ต.ค 2523-มี.ค.2524) สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของชาวอีสาน (ธีรชัย บุญมาธรรม 2527) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปัญหาการศึกษาวัฒนธรรมไทย (ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2528) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ด้านนาคดีศึกษา (ศูนย์วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2529) แนวทางการวิจัยทางวัฒนธรรมของภาคเหนือในอนาคต (โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2530) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สังคมวัฒนธรรมตะวันตกศึกษา (ศูนย์วิจัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2531) พรมแดนความรู้การศึกษาวัฒนธรรมอีสาน (ไพฑูย์ มีกุล 2531) “การศึกษาสังคมไทย (จิราภรณ์ กัทธราภักดิ์ 2532) สถานภาพการศึกษาเรื่องประเพณีไทย (วรภรณ์ จิวชัยศักดิ์ 2534) สัมมนาเรื่องด้านนาคดี

เสริมการวิจัยและสนับสนุนการจัดสัมมนาในส่วนภูมิภาค

ในส่วนขอของเนื้อหาแนวทางการสนับสนุนจากนโยบายและเงินทุนจากหน่วยงานส่งเสริมทางด้านวัฒนธรรมจากรัฐในสมัยนี้ต่างจากเดิม ขณะที่สภาวัฒนธรรมแห่งชาติเน้นวัฒนธรรมที่ส่วนกลาง แต่สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ(สวช.)นี้ มีแนวทางให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมกับการ

ศึกษา “โลกทัศน์ชาวล้านนา” (ศูนย์วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2534) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง แนวทางวิเคราะห์ทัศนชนชาบ้าน โดย ศิราพร ฐิตะฐาน (สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2534) สัมมนาทางวิชาการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมในท้องถิ่นภาคกลาง (สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2535) สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ภาคกลาง:ผลการวิจัยทางวัฒนธรรม (ศิลปากร , 2535) การวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ 3 ทิศทางการวิจัยวัฒนธรรม (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2535) สถานภาพการวิจัยทางวัฒนธรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ 2535) สัมมนาทางวิชาการ เรื่องทิศทางวัฒนธรรมไทย (ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2538) วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา (อมรา พงศาพิชญ์ 2538) สัมมนาทางวิชาการ “แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม ” (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538) วัฒนธรรมใหม่ในสังคมไทยวิเคราะห์ด้วยวิธีการทางมานุษยวิธี (กาญจนา แก้วเทพ 2539) “สถานภาพความรู้และแนวโน้มการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องสถานภาพความรู้ประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน โดย วารุณี โอสธารมย์ (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2539)

พัฒนา และวัฒนธรรมท้องถิ่น งานศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ การใช้วัฒนธรรมในการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงสังคม พัฒนาการของชุมชนในท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีในท้องถิ่น วิถีชีวิตในท้องถิ่น ซึ่งเป็นการศึกษาในลักษณะที่ให้ข้อมูลประวัติและวัฒนธรรมในท้องถิ่นเป็นสำคัญ

ในกระแสและทิศทางนี้มีผลต่อการศึกษาศาสตร์ประวัติศาสตร์และศาสตร์อื่นๆที่เกี่ยวข้อง เพราะทำให้เกิดการทบทวนความคิด อุดมการณ์ เนื้อหาในการศึกษาอดีตและเข้าใจอดีตอย่างจริงจัง ตามแนวทางนี้การศึกษาค้นคว้าที่เบนเข้าหาสังคมที่ละน้อยนี้ ได้รับแรงกระตุ้นจากความตื่นตัวในการทำ ความเข้าใจรากฐานของสังคมของคนส่วนใหญ่ คือ ชนบท-ท้องถิ่นเป็นสำคัญ แต่“ท้องถิ่น”ไม่ใช่ อาณาเขตทางการเมืองเท่านั้น เป็นอาณาเขตทางวัฒนธรรมที่ไม่จำเป็นต้องเป็นพรมแดนเดียวกับ หน่วยทางการเมืองด้วย ดังนั้นการมองท้องถิ่นได้ก็ต้องผ่านกลุ่มคนซึ่งมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ คติ ความเชื่อซึ่งเชื่อมโยงเกี่ยวพันกันทางวัฒนธรรม

การศึกษาศาสตร์ประวัติศาสตร์จึงถูกท้าทายในด้านที่ขอบข่ายของเนื้อหาที่กว้างขึ้นและข้อมูลหลักฐานที่เพิ่มมากขึ้น และความจำเป็นที่ต้องแสวงหาวิธีการเพื่อให้ได้คำตอบที่ทางประวัติศาสตร์ที่ครอบคลุมความเป็นจริงในสังคม เหล่านี้ท้าทายให้เกิดการทบทวนเป้าหมาย วัตถุประสงค์และคุณค่าความหมายของประวัติศาสตร์ที่มีต่อสังคม

ในแง่ขอบข่ายของเนื้อหาประวัติศาสตร์ขยายกว้างมากกว่าเดิม ประวัติศาสตร์ไม่ใช่ เหตุการณ์เวลาใดเวลาหนึ่ง แต่คือ ประสบการณ์สืบเนื่องของสังคมมนุษย์ที่มีคนเป็นผู้มีบทบาท สำคัญในการเคลื่อนไหวนั้น ในด้านของวิธีการ การอธิบายเชิงประวัติศาสตร์จะต้องคำนึงถึงพลัง ผลักดันอย่างรอบด้านมากกว่าเน้นเพียงปัจจัยใดปัจจัยหนึ่ง การศึกษาศาสตร์โดยการแบ่ง ยุคสมัยประวัติศาสตร์อย่างที่เป็นมา จึงไม่อาจอธิบายและทำความเข้าใจอดีตสังคมได้อย่างเพียงพอ และมีคุณภาพ จึงเกิดแนวทางการศึกษาศาสตร์ส่วนย่อย (Micro History) เพื่อทำให้เข้าใจ อดีตสังคมมากขึ้น ยังเป็นประวัติศาสตร์ส่วนย่อยมากเท่าใดก็ทำให้เข้าใจอดีตสังคมมากขึ้นเท่านั้น เพราะต่างก็เป็นองค์ประกอบของส่วนใหญ่ที่เกิดจากการสร้างสรรค์ การขัดแย้ง ได้ตอบ กันอยู่ การ เข้าถึงวิถีชีวิตชุมชน คือ วัฒนธรรมเป็นหนทางที่น่าจะเข้าใจอดีตตามแนวทางนี้ได้

การศึกษาศาสตร์วัฒนธรรมเป็นแนวทางหนึ่งที่เข้ามามีส่วนและได้รับความสนใจ ศึกษาในหลายกลุ่มอย่างจริงจังทั้งในส่วนเนื้อหาของเนื้อหาและวิธีการ ในโลกตะวันตก การศึกษาศาสตร์ วัฒนธรรมได้รับความสนใจตั้งแต่ทศวรรษ 1970 จนกระทั่งปัจจุบัน¹⁶ ในสังคมไทยปรากฏ มีการกล่าวถึงและอธิบายคำว่าประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในงานของธิดา สาระยา ใน ประวัติศาสตร์ ท้องถิ่น พ.ศ. 2529 และศรีศักร วัลลิโภดม ใน “ข้อมูลใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน พะเยา” พ.ศ. 2523

¹⁶ Michael Bentley, ed. "History and Anthropology" Companion by Historiography (1997), p. 792.

และ “ศรีสะเกษเขมรป่าดง” พ.ศ.2532 และ การศึกษาที่ปรากฏในบทความจำนวนมากหลายชิ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2517 ศรีศักร วัลลิโกดม กล่าวถึงประวัติศาสตร์วัฒนธรรมโดยจัดแบ่งระยะเวลาของประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรมยุคโบราณ¹⁷ และแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ว่า ประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม (Culture History) ในสังคมไทย เป็นการมองประวัติศาสตร์อย่างกว้างจากหลักฐานทางโบราณคดี เช่น บรรดาโบราณสถานวัตถุ ไม่ว่าจะเป็นในยุคสมัยตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ เช่น สมัยทวารวดี ลพบุรี อยุธยา ล้านช้าง รัตนโกสินทร์ นับเป็นการมองจากวัตถุไปหาคน แล้วสร้างภาพเรื่องราวเกี่ยวกับพัฒนาการทางวัฒนธรรมขึ้น จึงไม่อาจเข้าถึงความเป็นจริงในทางสังคมได้ถูกต้อง¹⁸ พร้อมกันนี้ ศรีศักร วัลลิโกดม มองว่า ประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรมในสังคมไทยก็คือประวัติโบราณคดีซึ่งมีมานานแล้วและเป็นหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย¹⁹

ส่วน ธิดา สารยา ซึ่งศึกษาและให้ความสำคัญกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มองว่า ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเป็นแนวทางที่ทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นไปได้ เพราะ พัฒนาการของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันกำลังมุ่งไปสู่การมองประวัติศาสตร์ในกรอบวัฒนธรรม-อารยธรรม ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม-อารยธรรมนี้จะเป็เวทีให้อุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์ซึ่งเน้นความเป็นศูนย์กลางและคตินิยมทางประวัติศาสตร์ซึ่งเน้นมวลชนได้โลดแล่นอยู่ด้วยกัน²⁰ และมองว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ก่อนหน้านั้นเป็นการศึกษาวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์กรอบเดิมซึ่งเป็นการศึกษาที่ใช้ข้อมูลทางวัฒนธรรม ขณะที่การทำความเข้าใจสังคมในกรอบของประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเพิ่งเกิดขึ้นและมีผลในการนำการศึกษาประวัติศาสตร์ออกจากกรอบการศึกษาแบบเดิม

ด้วยความหมายและวิธีการศึกษา การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม พิจารณาได้ 2 ส่วน คือ ส่วนเนื้อหาเรื่องราววัฒนธรรม และ วิธีการมองประวัติศาสตร์โดยใช้มิติทางวัฒนธรรมในการอธิบายเหตุการณ์ ซึ่งอาจเป็นไปได้ในระดับประวัติ(ศาสตร์)วัฒนธรรม ซึ่งมีลักษณะเป็นข้อมูลทางวัฒนธรรม และ ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ซึ่งเนื้อหาและวิธีการในการเสนอเหตุการณ์ทางประวัติ

¹⁷ ศรีศักร วัลลิโกดม . “ ข้อคิดมูลใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน พะเยา ” ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2538 (2523) หน้า 273.

¹⁸ ศรีศักร วัลลิโกดม . “ ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง ” แอ่งอารยธรรมอีสาน . (กรุงเทพฯ : มติชน , 2538 (2523) หน้า 376.

¹⁹ ศรีศักร วัลลิโกดม . “ ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง ” แอ่งอารยธรรมอีสาน . (กรุงเทพฯ : มติชน , 2538 (2523) และ “ คำนำมานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์ ” ใน สุเทพ สุนทรภักซ์ . มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2540

²⁰ ธิดา สารยา . ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2529) หน้า 28.

ศาสตร์ ตามความหมายวัฒนธรรมประเด็นการศึกษาวัฒนธรรมครอบคลุมได้กว้างขวางทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งในที่นี้ได้แบ่งการสำรวจสถานภาพการศึกษา เป็น เรื่อง ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม ซึ่งเป็นหัวข้อที่พูดถึงในทางประวัติศาสตร์

ส่วนที่ II : พรหมแดนความรู้ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม : ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณี-พิธีกรรม

จากการความหมายและวิธีการศึกษา การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม อยู่ภายใต้มุมมองนี้ของศิลปวัฒนธรรม สังคม วัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมนี้เช่นกัน

1. ความเชื่อ

เมื่อรัฐไทยเข้าสู่สมัยใหม่รับอิทธิพลจากตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นสมัยที่ชนชั้นผู้ปกครองให้ความสำคัญกับความรู้เชิงประสบการณ์และการอธิบายความรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ทำให้ ความรู้ความเข้าใจมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติในความรู้แบบเดิมถูกท้าทายอย่างมาก ความรู้ความเชื่อดั้งเดิมในอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น เรื่องผีสงเทวดา ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ซึ่งไม่สามารถอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ถูกแยกออกเป็นความรู้ความเชื่อที่ไม่มีเหตุมีผลเพราะเป็นความเชื่อของสังคมที่ไม่ศิวิไลซ์ ดังปรากฏงานเขียนในหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2410) ที่ปฏิเสธความรู้ในอำนาจเหนือธรรมชาติพร้อมกับอธิบายศาสนาพุทธอย่างเป็นเหตุเป็นผล²¹ ขณะเดียวกันก็ไม่ปรากฏงานเขียนเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อดั้งเดิมในอำนาจเหนือธรรมชาติ(ผีสงเทวดา ไสยศาสตร์) แม้ความเชื่อดั้งเดิมนั้นยังคงดำรงอยู่ในการปฏิบัติตามจารีตประเพณีสืบต่อกันมาโดยเฉพาะในกลุ่มคนในส่วนท้องถิ่น ในส่วนของราชสำนักนั้นแม้ปฏิเสธและเลือกอธิบายวัฒนธรรมที่แสดงถึงความศิวิไลซ์ แต่ยังคงต้องปฏิบัติตามจารีตประเพณีแต่โบราณอยู่นั้น ก็ต้องให้คำอธิบายและปรับเปลี่ยนกับประเพณีที่ยังคงปฏิบัติอยู่ให้ดูเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น โดยเฉพาะในส่วนความรู้เกี่ยวกับศาสนานั้นได้รับการปรับให้ดูเป็นเรื่องที่มีเหตุมีผล ดังเช่น การสถาปนาธรรมยุติกนิกายเพื่อทำให้อาสนาบริสุทธิ์และอธิบายได้ตามหลักวิทยาศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 4 และงานเขียนในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เช่น พระปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสม

²¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณา, 2510) หน้า 101-102, 126-127

ณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และ งานนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส งานเขียนเกี่ยวกับศาสนามีปรากฏเรื่อยมา

ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดในทศวรรษ 2490 ภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ ความรู้ความเชื่อเรื่องพุทธศาสนายังเป็นพื้นฐานที่สำคัญของวัฒนธรรมไทยในด้านต่างๆ แต่ก็ ให้ความสนใจกับความเชื่อดั้งเดิมด้วย การศึกษาวิชาทางด้านมานุษยวิทยา คติชน และ โบราณคดี มีผลให้ความรู้เรื่องความเชื่อดั้งเดิมได้รับความสนใจศึกษาเพื่อทำความเข้าใจสังคม งานสืบค้นทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์และแนวคิดทางด้านมานุษยวิทยาและการ ศึกษาคตินาบ้าน ทำให้ความรู้การศึกษาในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ(ผีสงเทวดา)ซึ่งขาด หายไปได้รับการกลับมาศึกษาค้นคว้าอีก หลังจากที่มีเพียงบทความเรื่อง “ การนับถือเจ้าและผี ”โดยขุนมหาวิชัย(จันทร์) ลงในวชิรญาณรายเดือนใน พ.ศ.2440

การกลับมาให้ความสนใจความเชื่อดั้งเดิม มาจากการรับรู้เรื่องราวท้องถิ่น ทั้งนี้ เพราะสภาพความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ในสังคมนั้นความเชื่อนี้ยังเป็นความเชื่อและการปฏิบัติสืบ ต่อกันมาในสังคมไทย นอกจากนี้ในการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาวัฒนธรรม ตามแนว ทฤษฎีวิวัฒนาการ(Evolutionism) มองพัฒนาสังคมตามลำดับจากความเชื่อในสังคมซึ่งพัฒนา จากความเชื่อผีวิญญาณ(Animism) ไปสู่ความเชื่อที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หลายองค์(Polythinism) สิ่ง ศักดิ์สิทธิ์องค์เดียว(Monothelism) งานศึกษาเรื่องผีสงเทวดา เช่น เรื่องผีสงเทวดา และ การนับถือผี ของพระยาอนุมานราชธน ซึ่งเป็นงานที่อธิบายความรู้เรื่องผีและไสยศาสตร์ซึ่งเป็น ความเชื่อของไทยมาแต่เดิม โดยที่พระยาอนุมานราชธานคาดหวังว่าการศึกษาเรื่องผีสง เทวดานี้ซึ่งยังไม่มีการศึกษาสอบสวนตามหลักวิชาการนั้น ควรมีการศึกษาเพราะความรู้ที่ได้ จากการศึกษาอาจจะได้ความรู้ปริศนาที่ ทำให้ให้ทราบเรื่องราวต่างๆ เช่น ประเพณี ความเชื่อ ศาสนา ประวัติศาสตร์ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นพื้นฐานจิตใจของชาวไทย เป็นความรู้พื้นฐานใน การปฏิบัติได้²² นอกจากนี้งานของนักวิชาการมานุษยวิทยาตะวันตก เช่น แทมบาย สแตนลีย์. เจ (Tambiah Stanley.J) , บี.เจ.เทอร์วิล (B.J.Terwiel) , เทกเตอร์(Textor R.B.) เป็นต้น และ นักวิชาการมานุษยวิทยาไทย รวมถึงนักวิชาการในท้องถิ่น

นอกจากนี้ความสนใจเรื่องท้องถิ่นในทศวรรษ 2500 จากนโยบายการพัฒนาประเทศ ตามสหรัฐอเมริกาในการพัฒนาชนบท ทำให้ส่วนกลางรับรู้และยอมรับความเชื่อนอกศาสนา หลักที่ดำรงอยู่ในท้องถิ่น เช่น ไสยศาสตร์ ผีสงเทวดา ทำให้มีผลต่อการศึกษาเรื่องความ เชื่อขยายตัวกว้างขวางมากขึ้นจากการศึกษาจากนักวิชาการท้องถิ่น การศึกษาเรื่องราวในท้องถิ่นโดยนักปราชญ์ท้องถิ่นทำให้ประเด็นการศึกษาเรื่องราวของความเชื่อ ขนบธรรมเนียม

²² พระยาอนุมานราชธน , ประเพณีไทย (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา , 2516)

ประเพณี ได้รับความสนใจ ในช่วง พ.ศ. 2519 นักวิชาการท้องถิ่นและนักปราชญ์ในท้องถิ่น ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลพื้นฐาน (ปริวรรตเอกสารโบราณ) เกี่ยวกับความเชื่อในท้องถิ่นของกลุ่มตนเอง ไว้ เช่น พระอริยานุวัตร ปรีชา พินทอง ธวัช บุญโธรก จารวรรณธรรมวัตร สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ รวมถึงการให้ความสำคัญกับแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ในทศวรรษต่อมา ยังทำให้การความเชื่อในท้องถิ่นเพื่อเข้าใจชุมชน ศักยภาพของชุมชนได้รับการศึกษาอย่างมาก

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ

หากพิจารณาความหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ หมายถึง 1. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้านความเชื่อในตัวของมันเอง 2. การศึกษาพลังด้านความเชื่อในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ นั้นพบว่า ไม่มีการศึกษาในความหมายแรก แม้มีงานศึกษาเรื่องความเชื่อที่มีทิศทางด้านเวลาอยู่ แต่ก็เป็นเวลาที่หยุดนิ่งไม่เห็นความเปลี่ยนแปลง ในส่วนความหมายที่สอง มีงานศึกษาพอสมควรแต่ไม่มากนักและอาจกล่าวว่าเป็นระยะของการบุกเบิกงานศึกษาในลักษณะดังกล่าวมากกว่า

จากการสำรวจการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อที่ผ่านมา ผู้เขียนแบ่งการศึกษาออกได้ 3 แนวทาง ได้แก่ 1. ประวัติศาสตร์เชิงศิลปวัฒนธรรม 2. ประวัติศาสตร์เชิงสังคมวัฒนธรรม 3. ประวัติศาสตร์เชิงชีวิตวัฒนธรรม

1. ประวัติศาสตร์เชิงศิลปวัฒนธรรม

การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรม เป็นการศึกษาจากมุมมองศิลปวัฒนธรรม มีลักษณะการอธิบายความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทย ในฐานะเป็นที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยในปัจจุบัน งานกลุ่มนี้ศึกษาผ่าน ประเพณีพิธีกรรม ศิลปะ วรรณกรรม มองว่าเป็นศิลปวัฒนธรรมของชาติ

งานศึกษาด้านธรรมเนียมประเพณีพิธีกรรม เช่น ประเพณีการนับถือผี ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ประเพณีการรักษาพยาบาล ประเพณีเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย ประเพณีที่เกี่ยวกับอาชีพ, การศึกษาด้านศิลปวัตถุ ศิลปกรรมเช่น ศึกษาจากลายผ้า ที่อยู่อาศัย เครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน การแสดงการเล่น , การศึกษาด้านวรรณกรรม ได้แก่ ตำนาน เพลงพื้นบ้าน นิทานพื้นบ้าน ภาษิตคำราดูหม่อ คำรายา คำราโหราศาสตร์ คำสวดในการประกอบพิธีกฎหมาย (ชื่อบ้านชื่อตำบล อาหารหารบริโภค สัตว์ การปลูกข้าว)

ด้วยการมองวัฒนธรรมในลักษณะของศิลป วัฒนธรรมในความหมายนี้จึงมีลักษณะที่อยู่ลอยจากสังคม หยุดนิ่งเพราะขาดความสัมพันธ์กับสังคม งานศึกษาส่วนมากจึงเป็นลักษณะของการรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่ยังคงดำรงอยู่ในสังคมไทย

งานศึกษาตามแนวทางนี้ไม่ปรากฏในงานเขียนประวัติศาสตร์ตามจารีตใหม่ในรัชกาลที่ 4 เพราะความเชื่อดังเดิมไม่ได้รับฐานะเป็นวัฒนธรรมที่แสดงถึงค่านิยมของสังคมไทย หากมีปรากฏอยู่ในตำนานเป็นความเชื่อในสังคมดั้งเดิมก่อนหน้านี้ งานศึกษาสืบค้นเรื่องความเชื่อมาปรากฏในงานของพระยาอนุมานราชธน งานศึกษาผู้รู้ในท้องถิ่น และงานศึกษาในทางวิชาการทั้งส่วนกลางและท้องถิ่น ได้แก่

กลุ่มที่ศึกษาจากโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ อธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในยุคโบราณ ตั้งแต่ยุคหิน ถึงสมัยประวัติศาสตร์ แต่งานกลุ่มนี้ไปได้ไม่ไกลไปกว่าการกำหนดยุคสมัยและศึกษาความเก่าแก่ของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ จึงมิได้ใช้ข้อมูลทางวัฒนธรรมมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ได้เท่ากลุ่มแรก เช่น ชิน อยู่ดี งานสำรวจศึกษาของหน่วยศิลปากรต่างๆ

2. ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม

งานศึกษาที่ใช้มุมมองประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม เป็นการศึกษาวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสังคม มองวัฒนธรรมอย่างเคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ และเป็นพลังในการสร้างสังคมและการเปลี่ยนแปลง งานศึกษาแนวนี้ศึกษาผ่าน ประเพณีพิธีกรรม หลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดี สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เอกสารลายลักษณ์อักษร ซึ่งเป็นหลักฐานที่มีอยู่และใช้ศึกษามาก่อน แต่ได้นำมาศึกษาด้วยมุมมองใหม่ ได้แก่

การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณ ปัญหาการขาดแคลนหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ยุคโบราณ จำเป็นต้องพิจารณาหาหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรมาอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ เช่น สภาพแวดล้อมทางนิเวศวิทยา โบราณสถานโบราณวัตถุ ประเพณีพิธีกรรม เป็นผลให้การศึกษาประวัติศาสตร์พบข้อมูลทางวัฒนธรรมมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์อย่างจริงจัง

ความเชื่อดังเดิมเป็นพลังผลักดันให้เกิดการรวมกลุ่มทางสังคมเริ่มแรก และผู้นำสถาปนาความเชื่อ ผสมกับความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ พุทธในเวลาต่อมา ในการควบคุมชุมชนทำให้เกิดพัฒนาเป็นบ้าน เมือง รัฐ การอธิบายในแนวทางนี้จึงเน้นอธิบายจากปัจจัยทางความคิดเป็นสำคัญ ได้แก่

งานศึกษาจากความเชื่อจากประเพณีพิธีกรรมซึ่งมีพื้นฐานจากความเชื่อดังเดิมก่อนรับพุทธศาสนาอธิบายพัฒนาการของรัฐ ได้แก่ ศรีศักร วัลลิโภดม ธิดา สาระยา

งานศึกษาจากประเพณีพิธีกรรมของกลุ่มคนไทนอกประเทศ ได้แก่ งานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน การศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนหนึ่งๆ เพื่อเข้าใจการดำรงอยู่ของชุมชนนั้น การศึกษาแนวนี้ส่วนมากเป็นการศึกษาในภาพรวม มองประวัติของ

ชุมชน และความเชื่อศาสนา ประเพณีพิธีกรรม วิถีชีวิต ได้แก่ งานศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ของสถาบันศึกษาและนักวิชาการในท้องถิ่น และนักพัฒนา

งานศึกษาประวัติศาสตร์เชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา งานศึกษาในลักษณะนี้มีการเน้นพลังทางวัฒนธรรมที่ซับซ้อน กำหนดความเป็นไปของชุมชนของสังคมนั้นๆ งานศึกษาแนวนี้เป็นไปแบบการใช้ความรู้จากสาขาอื่นมาช่วยในการศึกษา ทำให้การใช้หลักฐานเป็นไปอย่างหลากหลายและก้าวเลยการใช้หลักฐานเพียงลายลักษณ์อักษร และมีมุมมองจากทฤษฎีทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

การศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์จากพลังทางวัฒนธรรมด้านความเชื่อเกี่ยวข้องกับงานศึกษาประวัติศาสตร์โบราณ เช่น งานของศรีศักร วัลลิโภคม นอกจากนี้งานศึกษาประวัติศาสตร์ความคิด เช่น งานของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และงานศึกษาความเชื่อต่อการจัดระเบียบสังคม เช่น งานของชยันต์ วรรธนะภูติ

งานศึกษาประวัติศาสตร์เชิงสังคมวิทยามานุษยวิทยา โดยเฉพาะงานศึกษาของศรีศักร วัลลิโภคม มีความก้าวหน้าและมีส่วนสำคัญต่อการทะลวงกรอบการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักที่เน้นการศึกษาที่ศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง จนละเลยปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ในด้านอื่นๆ

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาจากมุมมองสังคมวัฒนธรรมที่ศึกษา ส่วนมากยังเป็นการมองสังคมที่ขาดมนุษย์หรือคนในสังคม ทำให้การศึกษาสังคมที่หยุดนิ่งขาดพลวัตในตัวเอง และไม่สามารถอธิบายสังคมได้

3. การศึกษาประวัติศาสตร์จากมุมมองชีวิตวัฒนธรรม

การศึกษาจากมุมมองชีวิตวัฒนธรรม เป็นการศึกษาที่มองความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสังคมที่ให้ความสำคัญกับคนในสังคม

การศึกษาประวัติศาสตร์ความคิด การศึกษาประวัติศาสตร์ความคิด เน้นการอธิบายพลังทางความคิดความเชื่อของมนุษย์ต่อการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ คือ เน้นการเปลี่ยนแปลงที่บริบททางสังคมรวมถึงความคิด

ได้แก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ “วัฒนธรรมกฎหมาย” ธิดา สาระยา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เนื้อหาการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ

ความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องความเชื่อในสังคมไทย มาจากการศึกษาคามแนวประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรม และสังคมวัฒนธรรมเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เพราะการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เน้นการศึกษาประวัติศาสตร์ของรัฐ ซึ่งย้อนไปถึงสมัยสุโขทัย และผูกติดกับเรื่องราวของพุทธศาสนา

1.ความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทย เป็นความเชื่อที่มีอยู่ในสังคมไทยก่อนรับอิทธิพล พุทธศาสนา และได้ผสมผสานกับพุทธศาสนาในเวลาต่อมา ความเชื่อดั้งเดิมมีอิทธิพลต่อวิถี คิด และแบบแผนการดำเนินชีวิต ได้แก่ 1.ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีบางเทวดา 2.ความเชื่อ เรื่องขวัญและประเพณีเกี่ยวกับขวัญ 3. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ 4. ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ 5. ความเชื่อทางการแพทย์แผนโบราณ 6. ความเชื่อในพิธีกรรมต่างๆ 7. ความเชื่อเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย

1) ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีบางเทวดา (Spirit cults)

การศึกษาในเนื้อหาบอกว่าความเชื่อเรื่องผีเป็นลักษณะเดิมของชนชาติไทยก่อนรับ พุทธศาสนา เพราะเป็นความคิดที่ใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม ผีเป็นตัวแทนของ อำนาจเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ แสดงออกเป็นรูปธรรมด้วยการเคารพ ธรรมชาติที่สามารถบันดาลทั้งความผาสุกและความทุกข์ โดยการเซ่นไหว้อำนาจที่สิ่งสถิตย์ อยู่ในธรรมชาติ เช่น เจ้าป่า เจ้าเขา การนับถือผีมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการนับถือ บรรพบุรุษซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของสังคมเครือญาติ เคารพผีตระกูล ความเชื่อเรื่องผี บรรพบุรุษระดับเครือญาติได้ขยายขอบเขตกลายเป็น “ผีอารักษ์”ของหน่วยสังคมที่ใหญ่ขึ้น เมื่อเกิดชุมชนเมืองผีบรรพชนของเจ้าผู้ปกครองเมืองก็ได้รับการยกย่องให้เป็น“ผีเสื้อเมือง” และยังมีการโยงบรรพชนต้นราชวงศ์ไปสู่ความเชื่อเรื่องมนุษย์คู่แรก นอกจากงานที่ให้ข้อมูล เกี่ยวกับผีประเภทผีซึ่งมีอยู่จำนวนมากแล้ว งานศึกษาที่มองความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อ กับสังคม ปรากฏในงานศึกษากลุ่มนักวิชาการตะวันตก B.J. Terwiel . Monks and Magic : An Analysis of Religions Ceremonies in Central Thailand 2510 , Textor R.B. An Inventor Non-Buddhist Supernatural Object in a Center Village 1960 ศึกษาธรรมชาติ ของลัทธิความเชื่อและการปฏิบัติทางศาสนา ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่สืบเนื่องมาจากอดีต โดยใช้ข้อมูลภาคสนามในหมู่บ้านชุมชน

นักมานุษยวิทยาไทยรุ่นต่อมา เช่น สุเทพ สุนทรเดช ในงานวิจัยเรื่อง ความเชื่อเรื่อง ผีปู่ตาในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2511 ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อ เรื่องผีซึ่งเป็นความเชื่อที่มีตั้งแต่อดีตกับสังคมในปัจจุบัน สำหรับงานศึกษาที่พยายามมอง ความคลี่คลายพัฒนาการของความเชื่อและสังคมในงานศึกษา ของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ในงานศึกษาเรื่อง ถิ่นนาในมิติทางวัฒนธรรม พ.ศ. 2535 ว่า ความเชื่อเรื่องผีช่วยคอกย้ำ อุดมการณ์ดั้งเดิม โดยเฉพาะการเคารพธรรมชาติ บรรพชนและความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน ทำให้การนับถือผีถูกคอกย้ำอย่างมั่นคงเรื่อยมา จนกลายเป็นอุดมการณ์หลัก ครอบคลุมชีวิต ทุกด้านทุกระดับเคียงคู่กับพุทธศาสนามาเป็นเวลาช้านาน

การศึกษาพัฒนาการของสังคมเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องการสร้างโลกสร้างสังคม คนในสังคมจารีตเชื่อว่าโลกและมนุษย์เกิดมาจากการสร้างมาจากผีบางเทวดา ความเชื่อเรื่อง

ผีและแถนเป็นความเชื่อที่ควบคู่กัน ความเชื่อเทพ เทวดาหรือที่เรียกว่า “แถนในกลุ่มคนไทย เชื่อว่าแถนมีอำนาจสูงกว่าผี แถนมีที่อยู่บนฟ้า แถนที่ลำดับสูงสุดคือแถนหลวงซึ่งเป็นเทพผู้ให้กำเนิดหรือผู้สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง การศึกษาเรื่องแถนมีความสำคัญเพราะเกี่ยวข้องกับสร้างโลกสร้างสังคมไทย เชื่อว่าแถนคือ ต้นกำเนิดร่วมกันของเผ่าไทยและบรรพบุรุษร่วมกันคู่แรก เช่น “เลงคอง” แถนของไทยอาหม “ขุนลูขุนโล” ผู้ครองฟ้าและส่งมนุษย์คู่แรกเกิดเป็นต้นตระกูลไท “ปู่เยอย่าเยอ ปู่สะย่าสะ” ในล้านนา และ “ปู่สังกะสาอย่าสังกะสี” ในอีสาน สิริพร ณ ถลาง สรุปในบทความเรื่อง “การวิเคราะห์ตำนานสร้างโลกของคนไทย” พ.ศ. 2540 ว่า ตามตำนานเชื่อว่ากำเนิดของโลกและมนุษย์มาจาก 1. ความเชื่อพระเจ้าสร้างโลกแล้วส่งขุนลูขุนโลมาปกครองโลก 2. ปู่สังกะสาอย่าสังกะสีสร้างโลกและมนุษย์ 3. เทวดาลงมากินจวนดิน และเป็นต้นกำเนิดมนุษย์ 4. ปู่แถนย่าแถนสร้างน้ำเต้าเป็นต้นกำเนิดมนุษย์

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบงานศึกษาเรื่องผีและแถนในท้องถิ่น งานศึกษาในภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเป็นจำนวนมาก ส่วนภาคกลางและใต้มีงานศึกษาน้อยมาก ในภาคกลางมีการศึกษาเรื่องความเชื่อผีสาธเทวดาจำนวนน้อย และส่วนมากเน้นศึกษาเรื่องความเชื่อทางพุทธศาสนามากกว่า การศึกษาในภาคใต้ไม่พบงานศึกษาวิเคราะห์เรื่องผีเฉพาะเรื่อง แต่มีแทรกอยู่ในงานศึกษาอื่นๆ เช่น วรรณกรรม ประเพณี การแสดง เป็นต้น

2) ความเชื่อเรื่องขวัญและประเพณีเกี่ยวกับขวัญ (Khwān Theory and Pratic)

ขวัญ คือ สิ่งสำคัญแฝงเร้นหรือเป็นสิ่งสำคัญอยู่ในตัวมนุษย์ มีอยู่ทั้งในสิ่งที่มีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิต เช่น คน สัตว์ สิ่งของ พืชซึ่งส่วนมากเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อมนุษย์ ขวัญจึงมีความหลากหลายและค่อนข้างสับสน ความเชื่อเรื่องขวัญและพิธีเกี่ยวกับขวัญเป็นความเชื่อที่ผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิม ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ความเชื่อดั้งเดิม เชื่อมโยงขวัญกับความเชื่ออื่น คือ มิ่ง แถน ผี เป็นต้น ส่วนอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ และพุทธ ทำให้ความเชื่อเรื่องขวัญไปเชื่อมโยงกับเรื่องบาป-บุญ กรรม งานศึกษาเรื่องขวัญ ส่วนมากเป็นงานรวบรวมเกี่ยวกับประเพณีขึ้นการปฏิบัติ อีกส่วนหนึ่งวิเคราะห์ว่าเป็นความเชื่อดั้งเดิม ที่ได้รับการผสมผสานจากพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เช่น

“ The Ceremony of Tham Khwan of a Month Old Child ” ลงในวารสารของสยามสมาคม เมื่อ ค.ศ. 1952 และงานศึกษาเรื่อง ขวัญและประเพณีทำขวัญ ของ พระยาอนุมานราชชน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2506 อธิบายความหมายของคำว่าขวัญ และเชื่อว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับขวัญเป็นคติที่มีอยู่ในความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มคนไทย

งานศึกษาเรื่อง Tham Khwan : How To Contain the Essence of Life : A Socio – Psychological of Thai Custom ของ Heinze ,Ruth-Inge ค.ศ.1982 เป็นงานศึกษาความเชื่อ ประเพณีการทำขวัญ ซึ่งเป็นคติดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลผสมผสานกับพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์

งานศึกษาเรื่อง Tham Khwan : How To Contain the Essence of Life : A Socio – Psychological of Thai Custom ของ Heinze ,Ruth-Inge ค.ศ.1982 เป็นงานศึกษาความเชื่อ ประเพณีการทำขวัญ ซึ่งเป็นคติดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลผสมผสานกับพุทธศาสนาและศาสนา พราหมณ์

วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ ในงานวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการทำพิธีทำขวัญของคนไทย พ.ศ. 2529 ศึกษาพิธีกรรมและวิเคราะห์บทเชิฐขวัญของกลุ่มคนไทกลุ่มต่างๆ พิธีกรรมทำขวัญเป็น วัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่ในกลุ่มคนไท

นอกจากนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับขวัญอื่นๆ ได้แก่ ขวัญข้าว

3) ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ (Divination) (Astrology)

ความรู้ทางโหราศาสตร์ การทำนายโชคชะตา และการพยากรณ์เกี่ยวกับบุคคล บ้าน เมือง ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามในการหาวันมงคล การทำนายฝัน แก้วฝัน ลายมือ สะเดาะเคราะห์ เค็ล็ดและพิธีการแก้เค็ล็ด

ความเชื่อโหราศาสตร์เป็นความเชื่อที่มนุษย์หาความมั่นใจกับการวิถีชีวิตในอนาคต เป็นความเชื่อที่ช่วยในการจัดระเบียบสังคม งานศึกษาส่วนใหญ่เป็นงานในเรื่องนี้อยู่มากมี ลักษณะเป็นการรวบรวมความรู้ตามตำราทางด้านโหราศาสตร์ เพื่อใช้ในการศึกษาในศาสตร์นี้ และการศึกษาว่าเป็นส่วนหนึ่งของความเชื่อที่ช่วยในการจัดระเบียบสังคม ความมั่นใจในการ ดำเนินชีวิตและเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในสังคมแต่เดิม ความรู้เรื่องโหราศาสตร์ในสังคมไทย ปรากฏรูปตำรา ได้แก่ ตำราพรหมชาติ ตำราสาตรา

งานศึกษาเรื่องโหราศาสตร์ พบในงานศึกษาทางด้านวรรณคดีและทางด้านมานุษยวิทยา เช่น Padmeswar Gogoi ศึกษาเรื่อง Divination by Ahom Deadhai ค.ศ.1955 “การ หมนตัวของนาค การศึกษาเปรียบเทียบข้อความที่ตัดจากวรรณกรรมไทยที่เก่าที่สุด” ของ บี เจ เทอร์วิล พ.ศ. 2529 ศึกษาความเชื่อที่เกี่ยวกับนาค โดยเฉพาะการชกนาคหรือการหมนตัวของนาค ความเชื่อเกี่ยวกับนาคเป็นตำนานที่แพร่หลายในหมู่คนไทยหลายกลุ่ม ใช้ในการทำนายผลผลิตทางด้านเกษตรกรรม

งานศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อความรู้ทางด้านโหราศาสตร์สัมพันธ์กับบริบททางสังคม ในสมัยรัตนโกสินทร์ เรื่อง “ The Identity in The Astrological Tradition” และ “The Tale of Two City Pillars : Mongkut and Thai on the Eve of Modernization ” ของ Narrida Cook ศึกษาความเชื่อทางด้านโหราศาสตร์มีอิทธิพลต่อความคิดและการกระทำของคนใน สังคมไทยทั้งในระดับราชสำนักและชาวบ้าน โดยศึกษาจากการตั้งหักเมืองของกรุงเทพ

4) ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ (Supernatural) (Magic)

ความเชื่อไสยศาสตร์ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์และเวทมนตร์คาถา เครื่องราง ของขลัง เวทมนต์คาถา พ่อมดหมอผี ความรู้เรื่องไสยศาสตร์ถ่ายทอดในรูปตำราทางไสย

บทความเรื่อง “About a Love Philter, Know to the Siamese as Nam Man Prai-Spirit Oil” ค.ศ.1938 ของ F. H. Giles ศึกษาความเชื่อเรื่องอำนาจเวทมนตร์คาถาไสยศาสตร์จากการทำน้ำมันพราย

งานศึกษาจากวรรณคดี เช่น ประจักษ์ ประภาพิตยากร ศึกษาในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประเพณีและไสยเวทวิทยาชุนช้างขุนแผน” พ.ศ. 2519 ศึกษาความเชื่อทางไสยศาสตร์ต่างๆ เช่น การใช้คาถาอาคมต่างๆ ฤกษ์ยามในการทำการต่างๆ การบริกรรมเวทมนตร์ การแปลงร่าง เป็นต้น

วิทยานิพนธ์เรื่อง “ไสยศาสตร์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” เรไร สืบสุข พ.ศ. 2521 เป็นงานศึกษาทางด้านวรรณคดี ศึกษาอิทธิพลของความเชื่อทางไสยศาสตร์ของคนไทยต่อวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพิจารณาความเชื่อไสยศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ความเชื่อความฝันลงนิมิต เวทมนตร์(การสะกด สะเดาะ แปลงกาย กำบัง เสน่ห์)

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเรื่องไสยศาสตร์ของคนไทยจากเอกสารสมัยอยุธยา” ของจิตใจ อยู่สุข พ.ศ. 2539 ศึกษาความเชื่อไสยศาสตร์ของคนไทยที่ปรากฏอยู่ในเอกสารสมัยอยุธยา เช่น เอกสารประเภทพงสาวดารและจดหมายเหตุ กฎหมายและวรรณกรรม สรุปเนื้อหาเกี่ยวกับความเชื่อของคนไทยจากวรรณกรรมเป็นด้านต่างๆ ได้แก่ 1.ความเชื่อเรื่องโชคกลาง 2.ความเชื่อเรื่องผีสงเทวดา 3.ความเชื่อเรื่องเวทมนตร์คาถา 4.ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยาม 5.ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง

งานศึกษานี้รวมถึงเรื่อง พิธีประกอบการสัก หมอสัก ลายสัก ด้วย

5) ความเชื่อด้านการแพทย์ การรักษาโรคแผนโบราณ (Tradition Medicine)

ความรู้ในเรื่องการรักษาพยาบาลบันทึกและถ่ายทอดใน ตำราแพทย์ทั้งของหลวงและของราษฎร เช่น ตำราครุรักษ์ ตำรายา เป็นต้น ความเชื่อดังเดิมมีอิทธิพลต่อการรักษาพยาบาล เช่น พิธีกรรมในการรักษาโรค การใช้วัตถุมงคล คาถา อำนาจผี ยาสมุนไพรในการบำบัดโรค งานศึกษาเรื่องความเชื่อด้านการรักษาพยาบาล มีลักษณะการศึกษาเป็นการรวบรวมตำราแพทย์โบราณ วิเคราะห์คติความเชื่อทางศาสนาในการรักษาโรค ไม่ปรากฏงานศึกษาความรู้ทางด้านความเชื่อในการรักษาพยาบาลในลักษณะของพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ เช่น

งานศึกษา หมอพระ มิติใหม่ของพระพุทธศาสนาและสาธารณสุข ของ เดวิด กอสลิง พ.ศ.2529 งานศึกษาความสัมพันธ์ความเชื่อพิธีกรรมกับหน้าที่ในสังคม ในเรื่อง ระบบความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมกับการรักษาพยาบาลในล้านนา พ.ศ. 2532 ของ ฉลาดชาย รมิดานนท์ งานศึกษาเรื่อง ผีกะ : ความเชื่อในการรักษาโรคผีกะแปงและผีกะเข้า กรณีศึกษาหมู่บ้านไผ่ล้อม ต.หัวทุ่ง อ.สอง จ.แพร่ พ.ศ. 2537. ของ ศิริรัตน์ คทานิรกุล. งานศึกษาความเชื่อจากตำรา

การรักษาโรคในภาคกลาง การศึกษาด้านภาษาและคติความเชื่อในตำรายาแผนโบราณจากสมุดไทย ของ อ.สุพรรณบุรี นครปฐม และสมุทรสาคร พ.ศ. 2528

6) ความเชื่อในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น วาระสำคัญของชีวิต (Rite of Passage) การทำมาหากิน ความเชื่อเรื่องอาหาร การบริโภค พิธี – ผัก สุนทรียศิลป์

งานศึกษารวบรวมความรู้วิธีการปฏิบัติ ขั้นตอนในการทำพิธีกรรมต่างๆให้ถูกต้องตามแบบแผน และศึกษาความเชื่อในพิธีกรรม เช่น พิธีกรรมที่มีกำหนดเวลา เช่น ขึ้นบ้านใหม่ สงกรานต์ ลอยกระทง บุญบั้งไฟ (Calendrical rituals) , ประเพณีการเกิด การตาย เช่น ประเพณีเนื่องในการเกิดและการเลี้ยงลูก พ.ศ. 2492 ของ พระยาอนุมานราชธน “วัฒนธรรมการเกิดและการบริบาลทารกโดยหมอต๋ามเย” วิทยานิพนธ์ของ จินดา มาไข่ เรื่อง อาหารและการบริโภค เช่น “วัฒนธรรมการบริโภคอาหารของชาวอีสาน” พ.ศ.2533 ของ ทวน ยุธพงษ์ , การทำมาหากิน เช่น “วิถีชีวิตกับการทำขนบจีนชาวบ้านประโดก” พ.ศ. 2530 ของ ดวงจันทร์ ชันสุวรรณ

7) ความเชื่อเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย ชัยภูมิของบ้าน หมู่บ้าน เมือง การปลูกเรือน แผนผังการจัดพื้นที่ ความเชื่อเรื่องชื่อ ตำบล หมู่บ้าน เช่น

งานศึกษาเรื่อง ประเพณีการปลูกเรือน พ.ศ. 2489 ของ พระยาอนุมานราชธน The Spirit Cults and Superstition in Thai Habitation : A Case Study in Northern Region ค.ศ. 1987 ของ Santi Chantavilasvong เรื่อง เรือนถานนาไทยและประเพณีการปลูกเรือนของ อนุวิทย์ เจริญสุกุล และ วิวัฒน์ เหมียพันธ์ พ.ศ. 2526 เรื่อง คติการปลูกเรือนผู้ไทย อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ พ.ศ. ของ ไพโรจน์ เพชรสังหาร เรื่องวัฒนธรรมภาษาชื่อหมู่บ้านในจังหวัดมหาสารคาม ของ วิมลจิตา ช่วยชูวงศ์ พ.ศ. 2532

2.ศาสนา

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านศาสนา เมื่อรัฐไทยเข้าสู่สมัยใหม่รับอิทธิพลจากตะวันตกในสมัยรัชกาลที่4 ซึ่งเป็นสมัยที่ชนชั้นผู้ปกครองให้ความสำคัญกับความรู้เชิงประสบการณ์และการอธิบายความรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ความรู้เกี่ยวกับศาสนานั้นได้รับการปรับให้ดูเป็นเรื่องที่มีเหตุผล

ภายใต้กรอบความคิดนี้ ศาสนาพุทธและพราหมณ์ยังได้รับความสนใจ เมื่อประวัติศาสตร์ศาสนาเป็นจารีตประเพณีที่อธิบายถึงความเป็นมาของสยามและวัฒนธรรมสยามที่ศิวิไลซ์มีเหตุผล ความรู้เรื่องศาสนาได้รับการสืบค้นและอธิบายเพื่อแสดงถึงความศิวิไลซ์และความเจริญก้าวหน้าของชาติ เพื่อปกป้องสยามจากการคุกคามจากชาวตะวันตกในสมัย

ความเชื่อดังกล่าวนี้มีผลต่อการจัดรูปแบบการปกครอง เพื่อสถาปนาและดำรงสถานภาพของอำนาจการปกครอง โดยผ่านรูปแบบของประเพณี-พิธีกรรมในราชสำนัก วรรณกรรม ศิลปะ เพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครองให้กับรัฐ ความรู้และงานศึกษาเรื่องพุทธศาสนาได้รับการศึกษาและยังมีความสำคัญขึ้นเมื่อเป็นตัวแทนของความรู้ในวัฒนธรรมเดิมในสังคมไทยที่อธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล

1. ประวัติพุทธศาสนา

รัฐไทยเป็นรัฐที่นับถือพุทธศาสนา ซึ่งรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียดินแดนแห่งการเกิดพุทธศาสนา ผ่านมาทางอาณาจักรทวารวดีดินแดนของชนชาติมอญ งานประวัติศาสตร์ซึ่งได้รับอิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมราชานุภาพ อธิบายถึงกำเนิดพุทธศาสนาในอินเดีย การเผยแพร่ของพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิในสมัยต่างๆ และ พัฒนาการของศาสนาและรูปแบบศิลปในสมัยสุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ เช่น

ประวัติศาสตร์ พ.ศ. 2451 ของ พระยาประกาศกิจจักร เรื่องราวลัทธิศาสนาต่างๆ สมัยก่อนพุทธกาล พุทธศาสนาในอินเดีย พุทธศาสนาไปประดิษฐานยังรามัญ พุกาม จีน ลังกา ดำเนินมาจนถึงสมัยไทย พ.ศ. 2457 และ ดำเนินพุทธเจดีย์ พ.ศ. 2469 ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมราชานุภาพ ประวัติความเป็นมาของพุทธเจดีย์และพุทธศาสนา จากอินเดียมาสู่ประเทศสยาม สมัยทวารวดีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ งานศึกษา ศาสนาเปรียบเทียบ ของ พระยาอนุมานราชธน กล่าวถึงประวัติและปรัชญาในพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ใช้หลักฐานทางด้านคัมภีร์ทางศาสนาและโบราณคดี งานเหล่านี้มีอิทธิพลเป็นงานเขียนในช่วงปลายทศวรรษ 2490 และ 2500 ในสมัยต่อมา เช่น แสง มนวิฑูร เสถียร ศกโยธิน เสถียร โพธิ์นันทะ สิริวัฒน์ คำวันสา เป็นต้น งานเขียนประวัติศาสตร์ที่เรื่องราวต่างจากเดิมมาเป็นทางด้านพุทธปรัชญา ในงานเขียนของ สมักร บวรवास เขียน พัฒนาการแห่งพุทธปรัชญา พ.ศ. 2498 ศึกษาประวัติศาสตร์และปรัชญาพุทธนิกายต่างๆ

นอกจากประวัติศาสตร์ในภาพใหญ่ทั้งหมด มีงานศึกษาประวัติพุทธศาสนาซึ่งเน้นพุทธศาสนาในช่วงสมัยหนึ่งๆ เช่น พุทธศาสนาในล้านนาไทย พ.ศ. 2521 ของ แสง มนวิฑูร ศึกษาการเผยแพร่พุทธศาสนาเข้าสู่ล้านนาไทยทั้งนิกายเถรวาทและมหายาน ใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและเอกสารคัมภีร์ต่างๆ โดยย้อนศึกษาคติความเชื่อดั้งเดิมของล้านนาเรื่อง“ผี”ก่อนที่พุทธศาสนาจะเข้ามาสู่ประเทศไทย เพื่อเข้าใจคติพุทธศาสนาในล้านนาและความคล้อยตามด้วยตัวเมื่อรับศาสนาและความเชื่อใหม่ งานวิทยานิพนธ์เรื่อง“ประวัติพุทธศาสนาในล้านนาไทยตั้งแต่ พ.ศ. 1912 ถึง พ.ศ. 2101”

2. อิทธิพลของพุทธศาสนากับการจัดระเบียบในสังคมไทย

ความเชื่อในพุทธศาสนามีอิทธิพลสำคัญต่อการจัดระเบียบทางสังคม ต่อรูปแบบการ

เมืองการปกครองและสังคม และวิถีชีวิตกำหนดลักษณะของคนไทยเป็นรากฐานของชนบทประเพณีไทยในด้านต่างๆ เช่น ความเชื่อเรื่องจักรวาล กำเนิดและที่มาแห่งอำนาจของกษัตริย์ ซึ่งมีผลการจัดรูปแบบการปกครอง เช่น ลัทธิเทวราช จักรพรรดิราช

งานศึกษาประวัติศาสตร์ด้านศาสนา วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนา ศาสนาฮินดู กับกำเนิดของรัฐ อำนาจอธิปไตยและการดำเนินนโยบายรัฐ และพลวัตการเปลี่ยนแปลงและความเป็นไปในเหตุการณ์ในอดีต โดยเฉพาะผู้ปกครองใช้พุทธศาสนาเพื่อแสดงสิทธิธรรมทางการเมืองการปกครองของสถาบันกษัตริย์ ในกำเนิดและฐานะของพระมหากษัตริย์ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา ดังปรากฏในงานเขียนประวัติแบบจารีตเดิม คือ พงสาวดาร และงานเขียนประวัติศาสตร์แบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เช่น ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ พ.ศ. 2470 ของ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีเป็นต้น งานศึกษาตามแนวทางนี้มีลักษณะของประวัติศาสตร์ทางการเมือง ใช้ข้อมูลการศึกษาจากเอกสารต่าง เช่น กฎหมาย พงสาวดาร งานเขียนในสมัยต่อมา เช่น

งานศึกษา ได้แก่ Siam State Ceremonies ค.ศ.1931 และ Ancient Siamese Government and Administration ค.ศ. 1934 ของ คอริช เวลล์ ศึกษาอิทธิพลศาสนาพุทธและพราหมณ์ต่อการปกครองระบอบกษัตริย์ ซึ่งปรากฏในพระราชพิธีในราชสำนักต่างๆ

โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ของ จิตร ภูมิศักดิ์ พ.ศ. 2508 วิเคราะห์วรรณกรรมโครงการแข่งน้ำ เห็นว่าอยุธยาพัฒนาการมาก่อนสถาปนาเป็นราชอาณาจักรสยาม อิทธิพลจากความเชื่อเดิมและพุทธศาสนา The Rise of Ayuthaya ของ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

“Cakravartin : the Ideology of Traditional War Fare in Siam and Burma ,1548-160 “วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ของ สุเนตร ชุตินทรานนท์ ศึกษาอิทธิพลความเชื่อในเรื่องจักรวาลในพุทธศาสนากับความคิดและนโยบายทางการเมืองการปกครองระหว่างของสยามและพม่า

3. ความเชื่อคติพุทธศาสนา

คติความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นคติที่อยู่เบื้องหลังรูปแบบทางศิลปกรรม ในงานเขียนทางด้านประวัติศาสตร์ศิลป์ เช่น และ อุดมการณ์ทางพุทธศาสนามีบทบาทต่อการที่ผู้นำท้องถิ่น ใช้เป็นพลังของการรวมตัวเพื่อต่อต้านอำนาจการปกครองของรัฐซึ่งสร้างความลำบากให้กับประชาชน ปรากฏในกฎหมายนาในภูมิภาคต่างๆทั้งภาคกลางในเขตซึ่งอยู่ในศูนย์อำนาจการปกครองของราชธานีโดยตรง และในส่วนภูมิภาคซึ่งเป็นเขตปกครองในหัวเมือง ที่เจ้าเมืองมีอำนาจปกครอง ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ กฎไพร่สมัยอยุธยา กฎไพร่สมัยรัตนโกสินทร์

งานประวัติศาสตร์มีการศึกษาในเรื่องนี้ค่อนข้างมากในทศวรรษ 2520 อธิธิ โยโน

โอะ “A Note on Buddhist Millenarian Revolts in Northeastern Siam” (กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน) พ.ศ.2518 เป็นงานศึกษาชิ้นแรกที่ทำให้ความสำคัญกับการอธิบายสาเหตุในการกบฏจากความเชื่อ ศึกษาถึงสาเหตุการกบฏขบวนการมาจากความเชื่อเรื่องผู้มีบุญและสภาพแวดล้อมทางสังคม เน้นปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม แนวคิดความเชื่อเรื่องผู้มีบุญ การแสวงหายุคพระศรีอาริย์ของชาวอีสานได้ถูกนำมาใช้ในการชักจูงขบวนการภาคอีสานในการเข้าร่วมการกบฏ ปรากฏในงานศึกษาต่อมา เช่น “กบฏไพร่สมัยอยุธยาเกี่ยวกับแนวคิดผู้มีบุญพระศรีอาริย์-พระนาลัย” ของชาญวิทย์ เกษตรศิริ พ.ศ. 2524

งานของ ชาร์ล คายส์ (Charles F. Keyes) นักมานุษยวิทยา กลุ่มนักวิชาการสังคมมหาวิทยาลัยคอร์เนล เน้นการศึกษาศาสนาพุทธและลักษณะจิตใจโดยใช้กระบวนการทางประวัติศาสตร์ และมองความสัมพันธ์ของหน้าที่ต่างๆของหน่วยในโครงสร้างสังคม ที่ให้ความสำคัญต่อบทบาทของศูนย์กลางอำนาจรัฐและเน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐชาติ บทความเรื่อง “Millenialism, Theravada Buddhism, and Thai Society” (ความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ลัทธิเถรวาทและสังคมไทย) พ.ศ 2520 และ “The Power of Merit (ผู้มีบุญ) พ.ศ. 2516 ศึกษาและชี้ว่า ความเชื่อเรื่องผู้มีบุญและพระศรีอาริย์เป็นความเชื่อบนพื้นฐานแนวคิดพุทธศาสนาเถรวาทแบบชาวบ้าน (บุญบาป กฎแห่งกรรม ชาตินี้ชาติหน้า การสั่งสมบุญ) อุดมการณ์นี้สร้างความชอบธรรมให้กับฐานะและอำนาจของกษัตริย์ว่าเป็นผู้มีฐานะสูงสุดมีบุญสูงสุดและเป็นการสร้างความยอมรับอำนาจสูงสุดของกษัตริย์ด้วย

งานศึกษา “Ideological Practical in Presant Rebellions : Siam at the Turn of the Twentieth Century ” ของ Shigeharu Tanabe ค.ศ. 1984(2527) ศึกษากรณีกบฏขบวนการในภาคเหนือและภาคอีสาน อธิบายสาเหตุมาจากจิตสำนึกของขบวนการซึ่งแปรอุดมการณ์ในการต่อต้านมาสู่การสร้างจิตสำนึกของตนเอง เพื่อสร้างความชอบธรรมในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมรวมกลุ่มทำการต่อต้านรัฐได้ แสดงผ่านทางพิธีกรรมและการสื่อสารต่างๆจากพื้นฐานมาตรฐานทางศีลธรรม ความเชื่อของขบวนการ ได้แก่ แนวคิดเรื่องผู้มีบุญและพระศรีอาริย์รวมถึงการใช้ความเชื่อทางไสยศาสตร์ด้วย

3.ศาสนาอื่นๆในสังคมไทย

งานศึกษาศาสนาอื่นที่เข้ามาเผยแพร่ในสังคม ได้แก่ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม พราหมณ์ฮินดู เป็นการศึกษาประวัติขององค์กรทางศาสนา บทบาทของคณะสอนศาสนาในการเผยแพร่ศาสนา อิทธิพลของศาสนาและวิทยาการที่มีต่อสังคมไทย นอกจากการศึกษาในภาพใหญ่ของศาสนาหลายๆศาสนา เช่น ศาสนาเปรียบเทียบ ศาสนาสากล แล้วมีการศึกษาเฉพาะ เช่น

History of Protestant Work in Thailand, 1828-1958 ค.ศ. 1958 ของ Kenneth E. Wells ศึกษาประวัติการเข้ามาและการดำเนินงานของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ วิทยานิพนธ์

เรื่อง การขยายตัวขององค์กรคริสต์เตียนและผลที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2321-2500 ของ
กฤษฎา รังสิยานนท์ พ.ศ. 2524

The Religion of Islam ของ อาห์หมัด เอ กัลวัช แบล โดย เกษมแสงวณิชย์ พ.ศ. 2507
อิสลามสมัยแรก นิธิ เอียวศรีวงศ์ พ.ศ. 2511

ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์และฮินดู โดยองค์กรศาสนาพราหมณ์และ
ฮินดู

4.การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางคติความเชื่อศาสนา

การเปลี่ยนแปลงคติความเชื่อกับสังคมสมัยใหม่ งานคติความเชื่อที่ผ่านมามีส่วนมาก
ขาดมิติในเรื่องเวลา ที่จริงแล้วเวลาที่เปลี่ยนไปสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปคติความเชื่อก็
เปลี่ยนแปลง รูปแบบประเพณีก็เปลี่ยนแปลงไป

งานศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม” เป็นบทความศึกษา
ความเชื่อใหม่ของชนชั้นกลางในเมือง เป็นปรากฏการณ์ที่ชนชั้นกลางในเมืองแสวงหาสิ่งที่
ตอบสนองจิตวิญญาณในสังคมปัจจุบันซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ความเชื่อในเจ้าแม่กวนอิม
ซึ่งเป็นลักษณะของการปรับความเชื่อศาสนาพุทธมหายานหรือด๋านานจินเป็นลักษณะความ
เชื่อในท้องถิ่นของสังคมไทย ความเชื่อที่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบันซึ่งต่างจากสมัย
เดิม ทำให้เจ้าแม่กวนอิมมีฐานะเป็นเทพีแห่งการค้าด้วย เพราะความสัมพันธ์เป็นไปอย่างใกล้ชิด
ชิดและง่าย คิดต่อโดยใช้ร่างทรง

“นาคาคติ อีสานลุ่มแม่น้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย ” ของ
พิเชษฐ สายพันธ์ เป็นงานวิทยานิพนธ์ทางมานุษยวิทยา พ.ศ. 2539 ศึกษาความเชื่อเรื่องนาค
ในสังคม ซึ่งถูกปรับเปลี่ยนไปตามกาลและเทศะที่ต่างกัน โดยศึกษาพิธีกรรมบูชาสัตว์
คนาคซึ่งเป็นพิธีที่เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2500 เพื่อยืนยันถึงการดำรงสถานภาพอันชอบธรรมของ
กลุ่มสังคม คือ พระสงฆ์และคนจีน ในฐานะผู้ดูแลรักษาพระธาตุพนม โดยการนำเอาคติความ
เชื่อเรื่องนาคที่มีมาแต่โบราณในกลุ่มแม่น้ำโขงมาตีความ สร้างคำอธิบายใหม่ให้นาคเข้ามาอยู่
ในบริบททางพุทธศาสนา เป็นผู้ปกป้องรักษาพระศาสนา มีสถานภาพของการเป็นผู้ปฏิบัติ
ธรรม ซึ่งเป็นสถานะที่กำลังเปลี่ยนผ่านจากสัตว์เครื่องงานไปสู่ผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏตาม
อุดมคติในพุทธศาสนา

ความเชื่อศาสนาเป็นความคิดที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรม ความรู้ในเรื่องความเชื่อเพิ่งได้
รับการศึกษาไม่นานนี้ ความรู้ที่ได้ส่วนมากมาจากการศึกษาในท้องถิ่นและสาขาวิชาทางด้าน
มานุษยวิทยา คติชนวิทยา ความเชื่อที่ได้รับการศึกษาประเด็นความเชื่อดั้งเดิม (การนับถือผี
สาธเทวดา ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ฯ) ความเชื่อในศาสนาพุทธ เน้นเรื่องแหล่งที่มา บทบาท
ของศาสนาในด้านการเมืองการปกครองและสถาบันทางพุทธศาสนา อุดมการณ์ในการต่อ

ด้านรัฐ ในความเชื่อด้านพุทธศาสนาเป็นประเด็นที่มีทำการศึกษาในสาขาวิชาประวัติศาสตร์ อยู่มากกว่าในเรื่องอื่น งานศึกษาที่ผ่านมามีวัฒนธรรมไทยซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย

3. ค่านิยม

ค่านิยม เป็นศัพท์ใหม่ที่บัญญัติขึ้นใช้แทนคำว่าภาษาอังกฤษ “value” การศึกษาทางสังคม วิทยา มานุษยวิทยา ให้ค่านิยมความหมาย “ค่านิยม” หมายถึง คุณค่าในสังคมที่ได้รับความนิยมนิยม และมีการปฏิบัติตามเพราะสอดคล้องหรือได้รับการสนับสนุนเป็นคุณค่าของสังคม²³ หากพิจารณาหาความหมายนี้ในอดีตสังคมไทย พบว่ามีการใช้คำว่า “ค่าสังคม” หมายถึง สิ่งที่สังคมควรปรารถนา เพราะมีความเชื่อว่าสิ่งนั้นจะเป็นปัจจัยช่วยให้เกิดความสุขความเจริญ หรือก่อให้เกิดสวัสดิภาพแก่ส่วนรวม เช่น ความกล้าหาญ ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อตรง ความปราศจากโรคภัย ความรู้การศึกษา ค่าของสังคมเป็นแรงอย่างหนึ่งที่ทำให้ประเพณีกระทำหน้าที่ให้ได้เต็มที่ ค่าสังคมมีลักษณะไม่ตายตัว เพราะคนต่างยุคมีความรู้สึกนึกเห็นต่าง ๆ บุคคลต่อบุคคลยังต่างกันแล้วแต่สังคมของตน²⁴ ค่านิยมมีความเกี่ยวข้องอยู่กับความเชื่อทางศาสนาอย่างมาก และเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้เกิดการจัดระเบียบสังคม จนกลายเป็น ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของสังคมในแต่ละช่วงเวลา ค่านิยมจึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่เป็นได้ทั้งนามธรรมและรูปธรรม

ความรู้เรื่องค่าสังคมหรือค่านิยมในสมัยจารีต ปรากฏอยู่ในแบบแผนการปฏิบัติที่ชุมชนหนึ่งยอมรับ เช่น ที่มีปรากฏในหนังสือสุภาษิตสอนหญิง สวัสดิรักษา เป็นต้น เมื่อรัฐไทยเข้าสู่สมัยใหม่ อิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกมีผลให้ ราชสำนักได้วางมาตรฐานวัฒนธรรมที่แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” ของสยาม ค่านิยมซึ่งเป็นที่ยอมรับในกลุ่มผู้ปกครองขณะนั้น คือ ค่านิยมตามแบบวัฒนธรรมตะวันตก ค่านิยมในสังคมแบบตะวันตกแสดงถึงความเจริญเป็นอารยประเทศ ปรากฏใน “พระราชนิยม” ซึ่งออกมาเป็น ประกาศ พระราชบัญญัติต่างๆ และ งานเขียนที่เผยแพร่แก่สาธารณชนในวชิรญาณและสิ่งพิมพ์อื่นๆ เช่น พระราชกำหนดเรื่องนาฬิกา ประกาศเรื่องการใช้ภาษา พระราชบัญญัติเรื่องการสมาคม บทความเนื่องการสมาคม การแต่งกาย การพักผ่อนท่องเที่ยว เป็นต้น รวมถึงการวางมาตรฐานค่านิยมที่ควรจะเป็นในแบบเรียน เช่น เรื่องสมบัติผู้ดี แบบเรียนธรรมจริยา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการเผยแพร่ชั้นนำและปลูกฝังค่านิยมแก่สังคมซึ่งแสดงถึงความมีอารยธรรมและความเจริญของประเทศ เช่น มารยาทในสังคม การแต่งกาย การสมาคม การศึกษา การพักผ่อนตากอากาศ การรักษาด้วยการแพทย์แผนใหม่ ความสะอาด ความ

²³ ประสาท หลัก ศิลา, สังคมวิทยา (พ.ศ. 2511) และ พัทธา สายหู , โลกสมมุติ(พ ศ 2516) .

90²⁴ ชัย เรืองศิลป์ , ประวัติศาสตร์สังคมไทย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์ , มปท.)

ขยันหมั่นเพียร ความกล้าแสดงความคิดเห็น เป็นต้น

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การปกครองเปลี่ยนจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเป็นการปกครองของประชาชนโดยประชาชน ประชาชนเป็นส่วนสำคัญและต้องมีส่วนร่วมในการปกครอง ประชาชนจึงมีหน้าที่ต่อการปกครองระบอบใหม่ รัฐเผยแพร่วิถีความคิดในเรื่องนี้เพื่อสร้างระบอบการปกครองใหม่ เช่น คู่มือพลเมืองดี ต่อมาเมื่อจอมพลป.พิบูลสงครามดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐกำหนดนโยบายสร้างชาติเพื่อเป็นหลักการในการบริหารประเทศ เพื่อยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของคนในชาติให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ ภายใต้คำขวัญ “เชื่อผู้นำชาติพ้นภัย” นโยบายในการสร้างชาติตามลัทธิชาตินิยมนำมาสู่การใช้รัฐนิยมเป็นเครื่องมือในการดำเนินตามนโยบายส่งเสริมลัทธิชาตินิยม รัฐเผยแพร่วิถีความคิดนี้ในสิ่งพิมพ์ต่างๆ เช่น แบบเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม และงานเขียนประวัติศาสตร์ชาติและบทละครอิงประวัติศาสตร์ของหลวงวิจิตรวาทการ ปาฐกถาเกี่ยวกับเรื่องค่านิยมในเรื่องต่างๆ ในเรื่องการประหยัดคอคอคมและวัฒนธรรมสุโขทัย เป็นต้น

ค่านิยมเหล่านี้เป็นที่ยอมรับและกลายเป็นมาตรฐานของสังคม เพราะรัฐเป็นผู้ชี้นำมาโดยตลอดตั้งแต่ทศวรรษ 2440 จนกระทั่งปัจจุบัน รัฐกำหนดค่านิยมพื้นฐาน 5 ประการที่พึงประสงค์ คือ 1.การพึ่งตนเอง ขยันหมั่นเพียรและมีความรับผิดชอบ 2. การประหยัด 3.การมีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย 4. การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา 5.ความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์²⁵

นับตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ความรู้ในสาขาวิชาแขนงต่างๆ โดยเฉพาะการศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามีส่วนให้เกิดความสนใจศึกษาเรื่องค่านิยม เพราะค่านิยมมีส่วนสำคัญในการจัดระเบียบสังคมจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของสังคม งานศึกษาเกี่ยวกับค่านิยมในสังคมไทยในระยะแรกเป็นงานศึกษาของนักมานุษยวิทยา จากการศึกษาชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ในแบบแผนการดำเนินชีวิต และระบบความเชื่อ ได้แก่ กลุ่มของรูธ เบนเนดิก(Ruth Benedice) จอห์น เอ็มบริ(John Embree) แม้เมื่อรัฐและสังคมให้ความสำคัญกับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในปลายทศวรรษ 2520 งานศึกษาเรื่องค่านิยมของสังคมพื้นบ้าน ซึ่งเป็นลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ลักษณะดั้งเดิมได้รับความสนใจศึกษา เพื่อนำวัฒนธรรมมาเป็นแนวทางในการสร้างค่านิยมในสังคมปัจจุบัน งานศึกษาค่านิยมยังคงมีอย่างต่อเนื่องและไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมนัก เพราะข้อสรุปดังกล่าวสอดคล้องไปได้ดีกับการหันกลับมาศึกษาค่านิยมในอดีตซึ่งเป็นค่านิยมที่ดั้งเดิมซึ่งมีอยู่ในสังคมไทยแต่เดิมอยู่แล้ว

เนื้อหาการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องค่านิยม

1.ศึกษาพื้นฐานค่านิยม

²⁵ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, การรณรงค์เรื่องค่านิยมพื้นฐาน 5 ประการ (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2525) .

งานศึกษาส่วนมากเป็นการศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา งานศึกษาเรื่องค่านิยมมักศึกษาควบคู่ไปกับโลกทัศน์ โลกทัศน์ หมายถึง ทัศนะในการมองโลกของบุคคลหรือสังคม ซึ่งมีความหมายที่กว้างและครอบคลุม สังคมไทยมีค่านิยมที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา ทำให้คนไทยยอมรับโครงสร้างทางการเมืองเป็น ฝ่ายกำหนด สังคมไทยจึงเป็น สังคมราบรื่น มีความผสมกลมกลืน ไม่มีความขัดแย้ง โดยการวิเคราะห์ผ่านประเพณีและพิธีกรรมที่ชุมชนนั้นประพฤติปฏิบัติ ได้แก่ ลูซี่ ฮัง แฮงค์ (Lucien Hanks) "Merit and Power in the Thai Social Order" ค.ศ. 1962 และ "The Thai Social Order as Entourage and Circle" ค.ศ. 1975 ศึกษาพื้นฐานโลกทัศน์ของคนไทยมีรากฐานมาจากการจัดระบบจักรวาล การจัดตำแหน่งให้ใครจะอยู่ ณ จุดใดในระบบจักรวาลขึ้นอยู่กับบุญ บาป ซึ่งได้ทำไว้ในชาติก่อนๆ มีผลต่อการจัดความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยในอดีตและสมัยใหม่ที่มีกลุ่มแบบเครือญาติและอิทธิพลของระบบอุปถัมภ์ งานศึกษาต่อมา เช่น แทมเบีย (Tambiah) ค.ศ. 1970, 1976 เคลสเนอร์ (Klausner) ค.ศ. 1964, 1977 เดช บุนนาค (1973) ซึ่งชี้ให้เห็นถึงบทบาทของพุทธศาสนา ในการกำหนดเกณฑ์ทางสังคมและโลกทัศน์ของคนไทยในชนบท บทบาทของพุทธศาสนาต่อโลกทัศน์ทางของคนในชนบทมากกว่าในเมืองและสังคมใหม่ ส่วนที่เห็นว่าสังคมไทยมิได้มีความราบรื่นเพียงด้านเดียวหากแต่มีปัญหาและความขัดแย้งในสังคมไทย เช่น งานศึกษา ของ แอนดรู เทอร์ตัน (Andrew Turton) ฉลาดชาย รมิดานนท์ ชัยนัต์ วรรณฤติ เชื่อว่า ปัจจัยทางเศรษฐศาสตร์การเมือง มีผลกระทบต่อการกำหนดโลกทัศน์และค่านิยมของคนไทยในปัจจุบันมากกว่าศาสนา เช่น "Northern Thai Peasant Society : Twenty Century Transformation in Political and Rural Structures" ค.ศ. 1976 ของ แอนดรู เทอร์ตัน (Andrew Turton) "จิตสำนึกและความยากจนในชนบทไทย" พ.ศ. 2522 ของ ฉลาดชาย รมิดานนท์ "Social Structure and Peasant Political Culture : A Case Study of a Northern Thai Village" ค.ศ. 1980 ของ ชัยนัต์ วรรณฤติ งานศึกษารวบรวมงานศึกษาค่านิยมทางด้านสังคมและมานุษยวิทยาในด้านต่างๆ

งานศึกษาเรื่อง ชีวิตและผลงานของมหากวี:โลกทัศน์ของสุนทรภู่ ของ สมบัติ จันทรวงศ์ เป็นงานซึ่งเป็นงานที่ พ.ศ. 2519 ศึกษาผลงานต่าง ๆ ของสุนทรภู่สะท้อนวัฒนธรรมทางความคิดค่านิยมโลกทัศน์แบบไทยในฐานะปัจเจกชนและคนในสังคม ความคิดดังกล่าวมีพื้นฐานจากพุทธศาสนาและสังคมศักดินา ซึ่งส่วนกำหนดค่านิยมและโลกทัศน์ของคนไทยในเกี่ยวกับชีวิตในโลกนี้และจักรวาล เช่น เรื่องบาปบุญ เรื่องกรรมซึ่ง เป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน (สามัญชน) ค่านิยมและโลกทัศน์ของสุนทรภู่เป็นความคิดของคนในสังคมเมืองมากกว่าในชนบท

ในทำนองเดียวกันนี้ มีงานศึกษาวิเคราะห์และทำความเข้าใจค่านิยมโลกทัศน์ของคนไทยจาก ลีเกหงษ์ตะลุง ลำตัด หรือ การละเล่นของไทย เช่น การละเล่นของไทยแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ เด็กเรียนรู้กฎเกณฑ์ของการเล่นในลักษณะเดียวกันกับการเรียนรู้ที่ใช้ชีวิตร่วมกัน ช่วยเหลือซึ่งกัน และกัน ในสังคมของผู้ใหญ่ การละเล่นของเด็กไทยในอดีตนิยมใช้ประโยชน์

จากทรัพยากรธรรมชาติรอบตัวอย่างมาก และการละเล่นของไทยที่ยังคงอยู่นั้น เห็นได้ในชนบทมากกว่าในเมือง

2. ค่านิยมในสังคมใหม่

การศึกษาค่านิยมซึ่งได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศ อิทธิพลจากภายนอกทำให้ค่านิยมในสังคมเปลี่ยนแปลงไป หรือเกิดค่านิยมใหม่ในสังคม การศึกษาวิเคราะห์ผ่านทางศิลปะแขนงต่างๆ เช่น หนังไทย วรรณกรรมร่วมสมัย เพลงลูกทุ่ง เพลงลูกกรุง การละเล่น งานศึกษาส่วนมากให้ภาพรวมของค่านิยมที่มีพื้นฐานมาจากการผสมผสานความเชื่อต่างๆ ที่สำคัญคือ พุทธศาสนา และความเชื่อดั้งเดิมในอำนาจเหนือธรรมชาติ และอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตก เช่น

“นวนิยายกับสังคมไทย (2475 - 2500)” ของ ศรีศิลป์ บุญขจร วิทยานิพนธ์ พ.ศ. 2522. ศึกษาพัฒนาการนวนิยายไทย พิจารณาว่าสภาพการณ์ของสังคมและการเมืองมีอิทธิพลในการกำหนดทิศทางและพัฒนาการของนวนิยายไทยอย่างเห็นได้ชัด การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการเมืองส่งผลกระทบทำให้เกิดพัฒนาการของนวนิยาย วิเคราะห์วรรณกรรมสะท้อนโลกทัศน์ ค่านิยม ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับสังคม

จินตนา คำรงค์เลิศ ศึกษา ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยม และการดำเนินชีวิตของชาวชนบทไทยที่ปรากฏในเพลงลูกทุ่งไทยตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่2-ปัจจุบัน พ.ศ. 2531 เป็นงานศึกษาวรรณคดีเชิงสังคมวิทยา เพลงลูกทุ่งสะท้อนโครงสร้างทางความคิดของสังคมชนบท การศึกษานี้จึงช่วยให้ได้ความรู้ความเข้าใจสังคมชนบท เพลงลูกทุ่งยังคงรักษาคุณลักษณะและบทบาทสายสัมพันธ์อันแนบแน่น ระหว่าง ศิลปะ กับ สังคมของเพลงพื้นเมืองไว้ได้ นำไปสู่การได้รู้จักและเข้าใจค่านิยม พฤติกรรม รวมทั้งจารีตประเพณีที่ส่งสมกันมาจนเป็น ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย

งานที่วิเคราะห์ค่านิยมในเพลงลูกทุ่งแตกต่างกัน คือ เรื่อง “เพลงลูกทุ่งในประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทย,” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในศิลปวัฒนธรรมปีที่ 6 ฉบับที่ 6 (เมษายน 2528) เห็นว่า เพลงลูกทุ่งสะท้อนให้เห็นค่านิยมในสังคมใหม่มากกว่า เพลงลูกทุ่งสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของชาวชนบท ค่านิยมเก่าและใหม่ในเพลงลูกทุ่ง เป็นกระบวนการของการสะท้อนความคิด ข่าวดสาร ที่คนเมืองกำลังบอกแก่คนในชนบท เพราะเพลงลูกทุ่งถือกำเนิดขึ้นมาในยุคที่เมืองมีเทคโนโลยีที่จะส่งผลิต เพลงลูกทุ่งจึงเป็นเพลงที่มีสำเนียงบ้านนอก อาศัยทำนองและการร้องเพลงพื้นบ้านชนิดต่างๆ ซึ่ง ปี่ นที่รู้จักคุ้นหูผู้ฟังชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกัน เนื้อหาเป็น เรื่องของเหตุการณ์ประจำวัน ปัญหาและวิถีคิดของคนเมืองอยู่มาก ชีวิตของเพลงลูกทุ่งจึงหล่อเลี้ยงอยู่ด้วยความสัมพันธ์ระหว่างเมือง(กรุงเทพฯ)กับชนบท เพื่อนำเสนอชีวิตแบบเมืองให้แก่คนชนบท และในขณะเดียวกันก็ยกย่องคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริตของชาวชนบท

งานศึกษาค่านิยมสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นจากสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปจากการรับอิทธิพลจากตะวันตก ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453ด้านสังคม ชัย เรื่องศิลป์ พ.ศ. 2511 ศึกษา

เรื่องความนิยมซึ่งรวมอยู่ในเรื่องความเชื่อ เช่น การถือเคล็ด โชคลาง โหราศาสตร์ การสามัคม การละเล่น คนตรี การกีฬา การพักผ่อน รวมถึงการศึกษาที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมในสังคม เรื่องสตรี การศึกษา การประกอบอาชีพ เช่น การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475 พ.ศ. 2522 สตรีในสังคมไทยสมัยใหม่: ศึกษากรณีสตรีที่ ประกอบอาชีพพยาบาล พ.ศ. 2439-2485 พ.ศ. 2529 การศึกษาของสตรีไทย:ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี พ.ศ.2447-2503 พ.ศ. 2530 การประวัตินางสาวไทย พ.ศ. 2477-2530 พ.ศ. 2531 ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง พ.ศ. 2500-2516 พ.ศ. 2533 งานกลุ่มนี้เป็น วิทยานิพนธ์ เรื่องที่ศึกษาสะท้อนให้เห็นค่านิยมใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยใหม่ การศึกษานี้ศึกษาที่สถาบันหรือองค์การที่เกี่ยวข้อง

3.ค่านิยมพื้นบ้าน

ในกระแสของวัฒนธรรมพื้นบ้านวัฒนธรรมท้องถิ่น งานศึกษาวิเคราะห์ค่านิยมไทยที่มีอยู่ในคติชาวบ้าน เช่น เพลงพื้นบ้าน ภาษิต การละเล่น งานส่วนมากเป็น น งานรวบรวมและการวิเคราะห์เฉพาะตัวบทเป็นสำคัญ เช่น

งานระยะแรกเป็นการรวบรวมและวิเคราะห์ค่านิยม ได้แก่ คติชาวบ้าน พ.ศ. 2509 ของ กุหลาบ มลลิกะมาศ รวบรวมคติชาวบ้านและนิทานชาวบ้าน และแยกประเภทและตัวอย่างของคติและนิทานพื้นบ้านนั้น ๆ คติชนวิทยา ของ กิ่งแก้ว อัศนากร อธิบายคติชนตามหลักวิชาการและรวบรวม แยกประเภทและวิเคราะห์ คติชนชาวบ้าน

เพลงปฏิพากย์บทเพลงแห่งปฏิภาณของชาวนาไทย ของ สุภัญญา สุขฉายา วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2523 สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติจัดพิมพ์เผยแพร่ความรู้ด้านวัฒนธรรมท้องถิ่น วัฒนธรรมพื้นบ้านสะท้อนให้เห็นถึงสังคมไทยในอดีต ที่มีทั้งการให้ความสนุกสนาน บันเทิง ความสามัคคี แนวทางในการดำเนินชีวิตและการถ่ายทอดค่านิยมในสังคม โดยศึกษาพัฒนาการของเพลงปฏิพากย์, ปฏิกริยาได้กรอบประเพณีทางเพศ และ สังคมและวัฒนธรรมที่สะท้อนจากเพลงปฏิพากย์ ได้แก่ ความสำนึกชนชั้น , สังคมเกษตรกรรม , ระบบความเชื่อ (พุทธศาสนา พราหมณ์ - ฮินดู คติความเชื่อ) , ครอบครัว

วรรณกรรมอีสาน ของ ธวัช ปุณ โธทก พ.ศ. 2522 เนื่องจากกระแสของมุ่งแสวงหาเอกลักษณ์ของชาติ หันมาสนใจศิลปวัฒนธรรมของชาติ เน้นการสอนให้สำนึกในความเป็นเอกราชของชาติ ภูมิใจในศิลปวัฒนธรรม วรรณกรรมอีสานชิ้นนี้พยายามที่จะชี้ให้เห็นลักษณะวรรณกรรมอีสาน ความเชื่อ สภาพสังคม ค่านิยม และโลกทัศน์ และจาริตที่ได้บันทึกไว้ในวรรณกรรม เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นของนักวิชาการที่จะศึกษาเรื่องราวทางด้านศิลปวัฒนธรรมสาขาอื่น ๆ ศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือทางด้านประวัติศาสตร์, การแพร่วัฒนธรรมจากสุโขทัยสู่แม่น้ำโขง , วรรณกรรมพุทธศาสนา วรรณกรรมประวัติศาสตร์ วรรณกรรมคำสอน ,โลกทัศน์ของชาวอีสานเนื่องมาจากวรรณกรรมคำสอน ได้แก่ โลภทัศน์เป็นแนวคิดเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมมโนทัศน์ของบุคคลแต่ละกลุ่มหรือแต่ละระบบที่มีต่อสิ่งที่อยู่รอบตัว และจักรวาล ,โลกทัศน์ใน

ส่วนที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เป็นจริยธรรม (ฮิด - คอง) , โลกทัศน์เกี่ยวกับธรรมชาติ , โลกทัศน์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์ (วรรณกรรมนิทาน)

นอกจากนี้งานศึกษาจากคติชนและวรรณกรรมส่วนหนึ่ง การวิเคราะห์เชื่อมโยงการใช้ค่านิยมพื้นบ้านกับการพัฒนา การศึกษาค่านิยมเพื่อการเผยแพร่และผลทางด้านการพัฒนาประเทศ ค่านิยมที่ควรส่งเสริมให้เป็นที่ยอมรับในสังคม ทำให้สังคมสงบสุข เจริญก้าวหน้าด้วยวัฒนธรรมของไทย งานศึกษาค่านิยมในท้องถิ่น คีที่ได้นำปฏิบัติตามจารีตประเพณี , การมีจิตใจศรัทธาในพุทธศาสนา

4. ประเพณีพิธีกรรม

ในยุคที่สยามเผชิญหน้ากับอิทธิพลตะวันตก ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ในลักษณะของความรู้มีตรรก เป็นเหตุเป็นผล ทำให้ชนชั้นนำของสยามต้องอธิบายความรู้ที่มีมาแต่เดิมในสังคมไทย ในลักษณะที่เป็นศาสตร์มากขึ้น ดังปรากฏในรูป “ตำรา”²⁶ ความรู้ในเรื่องต่างๆ เมื่อชนชั้นนำให้ความสนใจในเรื่องราวอดีตของสยามเพื่อสืบค้นหาความเป็นมาของชาติไทย ความรู้ในขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งมีรากฐานมาจากความเชื่อดั้งเดิม ศาสนาพราหมณ์และพุทธ ซึ่งดูเป็นขนบประเพณีที่ไม่ศิวิไลซ์ ความรู้ในเรื่องนี้ถูกทำให้ดูเป็นเหตุเป็นผล ในการที่ต้องปฏิบัติตามประเพณีตามจารีตที่ปฏิบัติมาแต่โบราณ และอธิบายถึงที่มาของขนบธรรมเนียมประเพณีนั้นๆ ได้ นอกจากเป็นเพียงการเป็นแบบแผนการปฏิบัติเท่านั้น

ในกระแสนี้ ความรู้เรื่องเกี่ยวกับประเพณีเป็นความรู้ที่จำเป็นสำหรับผู้ปกครอง ได้รับการรวบรวมและอธิบายให้เข้าใจถึงความรู้ต่างๆ โดยเผยแพร่ความรู้ในเรื่องดังกล่าวผ่าน สิ่งพิมพ์ที่ชื่อ วิจารณ์และวิจารณ์พิเศษ เรื่องราวที่ปรากฏนั้นเป็นเรื่องที่เรียบเรียงหรือแต่งขึ้นในกระแสรับสั่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อมาได้รวมพิมพ์ในลัทธิประเพณีต่างๆโดยหอสมุดแห่งชาติ และประกาศพระราชพิธี ของ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร งานชิ้นสำคัญ คือ พระราชพิธีสิบสองเดือน ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2431 งานพระราชนิพนธ์ชิ้นนี้เขียนขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์ในทางความรู้ให้กับคนภายหลังทราบถึงความประเพณีของราชสำนัก ข้าราชการและราษฎร ซึ่งได้ประเพณีเป็นประเพณีบ้านเมืองอยู่ในขณะนั้น และคนรุ่นนั้นที่ไม่ทราบประเพณีของราษฎรโดยทั่วไป โดยเฉพาะผู้มีหน้าที่ในการพระราชพิธีนั้นๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า การพระราชพิธีและประเพณีต่างๆนั้น

²⁶ ชลดา โกวิทตา, “วิจารณ์” วารสารอักษรศาสตร์ (ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 , พ.ศ. 2533) หน้า 106 .

เป็นแบบแผนนี้ได้รับการปฏิบัติมาแต่โบราณเพื่อความเป็นสวัสดิมงคล แม้ประเพณีนั้นได้รับอิทธิพลมาจากคติความเชื่อไสยศาสตร์ ศาสนาพราหมณ์ และ ศาสนาพุทธ²⁷

ความรู้ที่รวบรวมนี้ เน้นประเพณีของหลวงหรือประเพณีในราชสำนัก แต่การรับรู้เรื่องราวในท้องถิ่น ก็ทำให้เห็นถึงประเพณีราษฎร²⁸

ความพยายามอธิบายและจัดความรู้ประเพณีให้เป็นระบบในระยะเริ่มแรก ปรากฏในงานของสมเด็จพระยาตำราธิราชในเรื่อง“ปาฐกถาเรื่องประเพณีไทย” พ.ศ. 2483 งานเขียนเกี่ยวกับพระราชพิธีประเพณีราษฎรไม่ปรากฏมากนัก ความรู้ดังกล่าวคงสืบทอดในทางปฏิบัติในประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากกว่า เช่น การจัดเป็นวันสำคัญของทางราชการใน ศาสนพิธี และรัฐพิธี และประเพณีปฏิบัติของราษฎร

นับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 โดยเฉพาะในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามที่ผู้นำใช้นโยบายชาตินิยม ใช้วัฒนธรรมในการสร้างชาติ ประเพณีพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงวัฒนธรรมของชาติที่เจริญ มีงานเขียนเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรมต่างจำนวนมาก โดยหน่วยงานของรัฐที่ส่งเสริมงานทางด้านวัฒนธรรม ใน วารสารวัฒนธรรมไทย ของ สภาวัฒนธรรมแห่งชาติและงานพิมพ์เพื่อเผยแพร่ความรู้เรื่องวัฒนธรรมของชาติ นักเขียนสำคัญ อาทิ พระยาอนุมานราชธน แปลก สนธิรักษ์ เกษม บุญศรี

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา การพัฒนาการศึกษา โดยเฉพาะความรู้ทางด้านมานุษยวิทยา และสังคมวิทยาจากตะวันตก จากนักปราชญ์ชาวไทย นักวิชาการตะวันตก และนักวิชาการชาวไทย ซึ่งศึกษาจากตะวันตกในทศวรรษ 2510 ความเข้าใจความหมายของวัฒนธรรมจากความรู้ทางด้านมานุษยวิทยา ทำให้เกิดงานศึกษาวัฒนธรรมในความหมายใหม่ ซึ่งในระยะแรกเป็นเพียงความพยายามเข้าใจความหมายของคำว่าวัฒนธรรมและการจัดประเภทวัฒนธรรม เพื่อนำไปสู่การศึกษาเรื่องประเพณีเพื่อเข้าใจวิถีชีวิตของมนุษย์และชุมชน ได้จัดแบ่งประเพณีออกเป็น จารีตประเพณี ขนบประเพณี และธรรมเนียมประเพณี และเน้นศึกษาเรื่องของชาวเขาเป็นส่วนใหญ่

อย่างไรก็ตาม แม้จะพยายามอธิบายแยกแยะทำความเข้าใจกับประเพณีที่มีอยู่จำนวนมากแต่วิธีการศึกษายังคงเป็นไปในลักษณะเดิม คือ งานศึกษาในกลุ่มนี้ให้ความสนใจกับการศึกษาเรื่องราวความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทย แต่ก็มองชนกลุ่มน้อยในฐานะที่เป็นสังคมที่อยู่โดด ขาดความเกี่ยวข้องกับสังคมไทย งานส่วนใหญ่เป็นงานสำรวจ บรรยายขนบธรรมเนียมประเพณี ข้อห้าม ขอนิยม ความเชื่อ ชีวิตความเป็นอยู่ การศึกษาถึงประเพณีพิธีกรรมของสังคมหมู่บ้านได้

²⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณศัพท์, 2506) หน้า 1-3).

²⁸ อ้างแล้ว, หน้า 2

รับความสนใจศึกษามากขึ้น ในกระแสของความคิดเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” งานในกลุ่มนี้มุ่งแสวงหาเอกลักษณ์ของชุมชนของตน เพื่อสร้างความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่คณะ ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการพัฒนาชุมชนหรือต่อการรักษาผลประโยชน์ของชุมชน สินค้าทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ต้องการ ความแตกต่างเป็นสิ่งที่ “ขายได้” ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์เริ่มมีส่วนสนับสนุนธุรกิจการท่องเที่ยว

นอกจากนี้การให้ความสำคัญกับการพัฒนาในท้องถิ่น การจัดตั้งวิทยาลัยครู ทำให้เกิดการศึกษาระเพณีในกลุ่มนักวิชาการท้องถิ่น ศึกษาประเพณีในท้องถิ่นของตนเอง เช่น พระอริยานุวัตร สงวน โชติสุขรัตน์ สุริวงค์ พงษ์ไพบูลย์ ประเพณีพื้นบ้านได้รับการศึกษาเป็นอย่างมาก

พร้อมกันนี้ในช่วงทศวรรษ 2500 การศึกษาเรื่องส่วนของพระราชพิธี มีการรวบรวมเป็นงานเขียนเรื่องในโอกาสวาระต่างๆ และจากหน่วยงานของรัฐภายใต้นโยบายชาติ ศาสนา และ พระมหากษัตริย์นับตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์เป็นต้นมา

เนื้อหาการศึกษาเรื่องประเพณี พิธีกรรม

1. ประเพณีทั่วไป

การศึกษาประเพณีโดยทั่วไป ได้แก่ ประเพณีทั่วไป ประเพณีเฉพาะด้านเฉพาะเรื่อง ประเพณีของชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ อธิบายถึงวิธีการปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี ในลักษณะการรวบรวมความรู้จากการบอกเล่า(การปฏิบัติ)ของคนรุ่นก่อน จากเอกสารต่างๆเพื่อเป็นความรู้และแบบแผนการปฏิบัติ บรรยายขนบธรรมเนียมประเพณี ข้อห้าม ข้อนิยม ความเป็นอยู่ ซึ่งปรากฏทั้งในงานมานุษยวิทยา คติชน และวรรณคดี งานในลักษณะนี้จะแบ่งประเภทของประเพณีออกเป็นส่วนต่างๆ รวมถึงการศึกษาประเพณีพิธีกรรมในประเภทต่างๆ เช่น ประเพณีในราชสำนัก ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต (การเกิด การตาย การบวช การแต่งงาน การปลูกเรือน) ประเพณีที่อยู่อาศัย ประเพณีการสัก โหราศาสตร์ การแพทย์ ข้อห้ามต่างๆที่นับถือเป็นประเพณี ประเพณีการนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์

งานรวบรวมประเพณีต่างๆ เช่น ถิ่นธรรมเนียมต่างๆ ประชุมเชิษฐาจารย์ ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาจักรีราชานุภาพ พ.ศ. 2461 เป็นงานรวบรวมประเพณีการทำขวัญต่างๆทั้งในด้านการปฏิบัติ และคำเชิษฐาจารย์ และ ปาฐกถาเรื่องประเพณีไทย พ.ศ. 2483 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาจักรีราชานุภาพ ได้ทรงจัดแบ่งประเพณี โดยใช้เกณฑ์ผู้ปฏิบัติประเพณีนั้นเป็นสำคัญ ประเพณีเป็น 3 ชนิด ได้แก่ ประเพณีส่วนบุคคล ประเพณีส่วนชุมชน ประเพณีส่วนรัฐบาล โดยแยกศึกษาเป็น 5 ตอน คือ ประเพณีการเกิด ประเพณีการศึกษา ประเพณีการทำมาหากิน ประเพณีการแต่งงาน ประเพณีการตาย แต่มิได้ให้รายละเอียดไว้มากนัก

งานเขียนในลักษณะเดียวกันแต่ศึกษาในรายละเอียดขั้นตอนในการปฏิบัติ โดยอาศัยข้อมูลจากการค้นคว้า การสัมภาษณ์จากผู้เฒ่าผู้แก่ จากประสบการณ์ เช่น งานเขียนของพระยาอนุมานราชธน ประกอบ โชติตระการ แปลก สนธิรักษ์ ประยูทธ สิทธิพันธ์ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังรวมถึง

การรวบรวมประเพณีพิธีกรรมในด้านต่างๆไว้ด้วยกัน เช่น ประเพณีการเกิด ประเพณีการตาย ประเพณีการทำศพ เป็นต้น ที่สำคัญ ได้แก่

เรื่องประเพณีไทย ของ พระยาอนุมานราชธน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2518 เป็นการรวบรวมเรียบเรียงขึ้นจากปาฐกถา คำสอน และงานเขียนตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ประเพณีมีสองระดับ คือ ประเพณีในภาพรวมและประเพณีในระดับท้องถิ่น แบ่งได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่ 1.จารีตประเพณี (Mores) ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรม ซึ่งคนในสังคมถือว่าเป็นสิ่งที่มีค่าแก่ส่วนรวม ถ้าใครฝ่าฝืนหรือดเว้นไม่กระทำตามประเพณี ก็ถือว่าเป็นความผิดหรือความชั่ว 2.ชนบประเพณี (Institution) คือ ประเพณีที่วางไว้เป็นแบบแผนไว้โดยตรงหรือปริยาย วางเป็นระเบียบพิธีการไว้แจ้งชัด หรือ เป็นที่รู้จักกันเอง 3.ธรรมเนียมประเพณี (Convention) ประเพณีที่เกี่ยวกับเรื่องสามัญ การปฏิบัติตามประเพณีหรือไม่นั้นไม่มีผลในทางที่ผิดหรือถูก ธรรมเนียมประเพณีเป็นเรื่องของความนิยมและถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมาภายในหมู่คณะ เช่น กริยามารยาทในสังคมเป็นสิ่งที่กำหนดนิยมกันขึ้นเท่านั้น

โดยยกตัวอย่างการศึกษาในรายละเอียดของประเพณีต่างๆ เช่น ประเพณีการแห่นางแมว ประเพณีการจุดบั้งไฟ ในลักษณะของแบบแผนการปฏิบัติที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา

งานศึกษาประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น เยี่ยมไทยอาหมตายเถิดของเรา ของ สังข์ หัรโนทัย พ.ศ. 2518 ของ บรรจบ พันธุเมธา เป็นงานศึกษาในลักษณะของการไปเก็บข้อมูลกับชาวเขาโดยตรง ลักษณะเป็นการบรรยายวิถีชีวิตโดยทั่วไปของชาวเขา

2. ที่มาประเพณีพิธีกรรม

ชนบประเพณีหรือวัฒนธรรมไทยมีรากฐานมาจาก วัฒนธรรมอินเดีย และวัฒนธรรมดั้งเดิม ซึ่งเกิดขึ้นจากพัฒนาการในบริเวณประเทศไทย ชนบประเพณีไทยมาจากการผสมผสาน ศติความเชื่อดั้งเดิม และศาสนาพราหมณ์และพุทธ การอธิบายที่มาของประเพณีเริ่มปรากฏให้เห็นแล้วในพระราชพิธีสิบสองเดือน พระนิพนธ์ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาบ้างแล้ว เนื้อหาแนวทางนี้เห็นชัด ในงานศึกษาต่อมา เช่น

Siamese State Ceremonies ของ ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) ค.ศ.1931 เนื้อหาของงานศึกษาความเป็นมาและหน้าที่ของพิธีกรรมต่างๆจากหลักฐานหลายประเภท เช่น จารึก วรรณคดี และบันทึกของชาวต่างชาติ กล่าวถึงประวัติศาสตร์สังเขปเกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยและพิจารณารายละเอียดของอิทธิพลวัฒนธรรมต่างชาติซึ่งไทยรับไว้ คือ อิทธิพลศาสนาฮินดูในสมัยอยุธยาอิทธิพลของศาสนาฮินดูมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อไทยคืนจรรยาได้ในปี พ.ศ. 1974 ซึ่งมีผลทำให้รับความคิดเกี่ยวกับการปกครองและประเพณีมากขึ้น และมีส่วนต่อการสถาปนาสถาบันการปกครอง ได้แก่ พระราชพิธีราชาภิเษก เครื่องราชกกุธภัณฑ์ การสืบราชสมบัติ ประเพณีการถวายพระเพลิง ประเพณีการบูชากษัตริย์

งานศึกษาเรื่อง ประเพณีการตั้งหลักเมือง ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. 2491 อธิบายว่าประเพณีการตั้งหลักเมืองในสยามมาจากวัฒนธรรมพราหมณ์ของอินเดีย นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาในทำนองนี้ในงานของ ฉันทิษฐ์ กระแสสินธุ์ ชูณวิจิตรวาทการ

ส่วนที่เห็นว่า วัฒนธรรมประเพณีไทยมีรากฐานมาจาก วัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมในบริเวณประเทศไทย และการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย เป็นงานศึกษาที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา งานส่วนมากเป็นงานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยา และภาษาศาสตร์

ศึกษาประเพณีพิธีกรรมซึ่งเป็นจารีตที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา สะท้อนให้เห็นลักษณะวิถีชีวิต ของ ชุมชน ประเพณีพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่ยังรักษาลักษณะดั้งเดิมของสังคมไทย ไว้ได้ เนื่องจากพิธีกรรมถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องเคารพ และดำรงรักษาไว้ให้ถูกต้องตามแบบแผน ประเพณีแต่โบราณ พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติกระจายอยู่ทั่วไปใน ชุมชนชาติไทย เช่น ไทยในรัฐอัสสัมของอินเดีย พม่า ลาว เวียดนาม เป็นการศึกษาเรื่องชนชาติไทย เป็นส่วนใหญ่ โดยศึกษาผ่านประเพณีพิธีกรรมต่างๆ เช่น การฝังศพ การปลูกเรือน การสัก เป็นต้น

งานศึกษาเรื่อง *An Inventory of Non-Buddhist Supernatural Objects in a Central Thai Village* ของ เทกเตอร์(Robert Bayard Textor) พ.ศ. 2503 ศึกษาประเพณีอันเนื่องมาจากคดียังเดิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ความเชื่อเรื่องผีสาวเทวดา

“The Origin and Meaning of the Thai ‘City Pillar’ ” ของ เทอร์วิล (B.J.Terwiel) บท ความตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคมเมื่อ พ.ศ. 2521 อธิบายว่า ประเพณีหลักเมืองเป็นประเพณีซึ่งมี พื้นฐานมาจากคติความเชื่อเรื่องผีของกลุ่มชาติพันธุ์ไท ความเชื่อนี้แพร่หลายบริเวณคนเชื้อสายไท ในลาว เวียดนาม ยูนาน เป็นความเชื่อพื้นบ้านที่สืบทอดกันมานาน และ บทความเรื่อง “The Tai of Assam and Ancient Tai Ritual ” ค.ศ. 1980 ศึกษาค้นคว้าพิธีกรรม ความเชื่อของชนชาติไทกลุ่ม โดยสังเกตดูพิธีกรรมที่ยังสืบทอดและถือปฏิบัติกันอยู่ ซึ่งถือเป็นสิ่งที่ยังเหลือตกทอดของ วัฒนธรรมไทโบราณในเขตชนบท และยังไม่ถูกอิทธิพลจากภายนอกครอบงำ หลักฐานที่ใช้ใน การศึกษา เก็บข้อมูลจากการสังเกตและพูดคุย เพราะพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิม ไว้ได้ เนื่องจากพิธีกรรมเป็นเรื่องของความศักดิ์สิทธิ์ ชุมชนสืบทอดอนุรักษ์ของเดิมไว้ไม่ดัดแปลง หรือมีการปรับเปลี่ยนรวดเร็วเหมือนวัฒนธรรมด้านอื่นๆ

“ไอบ้านใจเมืองและใจคน:ปัญหาการสืบสาวกำเนิดและเอกลักษณ์ไทย” ของ ชลธิชา สัตยา วัฒนา ในหนังสือชื่อคนไทยเดิมไม่ได้มีอยู่ที่นี้ พ.ศ. 2533 ประเพณีหลักเมืองมาจากวัฒนธรรมน้ำเต้า ซึ่งมาจากการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมระหว่างกลุ่มวัฒนธรรมกลุ่มชนที่ใช้ภาษาออสโตรเอเชียติก (มอญ-เขมร) กับกลุ่มชาติพันธุ์ไท ซึ่งปรากฏในรูปของประเพณีเกี่ยวกับ “ไอบ้าน”

งานศึกษาเรื่อง สยามประเทศ พ.ศ. 2534 และ บทความในแง่อารยธรรมอีสาน เช่น ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย พ.ศ. 2528 ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับอีสาน 2530ของ ศรีศักร วัลลิโภคม เป็นงานศึกษาที่ใช้หลักฐานทางด้านมานุษยวิทยา โบราณคดี และเอกสารประวัติศาสตร์อธิบายกำเนิดของรัฐและพัฒนาการของรัฐ มิได้เกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอกจากการรับวัฒนธรรมเท่านั้น หากแต่เป็นการบูรณาการของวัฒนธรรมภายในท้องถิ่นจากวัฒนธรรมดั้งเดิมและวัฒนธรรมจากภายนอก อาทิ การเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อประเพณีพิธีกรรม

ความเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมความเชื่อและประเพณี สะท้อนให้เห็นกำเนิดของรัฐและพัฒนาการของรัฐ เช่น ประเพณีการฝังศพ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และเรณู วิชาศิลป์ เรื่อง “ความเชื่อและพิธีกรรมของชาวไทอาหม” พ.ศ. 2528 ศึกษาพงศาวดารเก่าของไทอาหม(อาหมโบราณจิ)ซึ่งบันทึกเมื่อ พ.ศ. 1171 หรือ ค.ศ.1228 ความเชื่อที่สำคัญคือ ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและผี และได้ศึกษาพิธีกรรมเกี่ยวกับผีของชาวไทอาหม ได้แก่ การสังเวศ การฝังศพ พิธีเรียกขวัญ แม้ไทอาหมได้รับและผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับศาสนาฮินดูแล้ว แต่ไทอาหมยังคงรักษาความเชื่อดั้งเดิมไว้ได้ เช่น การทำนายโดยวิธีการดูชาไก่

วิไลวรรณ ขนิษฐนันท์ ศึกษางานวิจัยเรื่องวิวัฒนาการพิธีทำขวัญของคนไทย พ.ศ. 2532 เป็นการศึกษาเปรียบเทียบในเชิงภาษาศาสตร์ ผลการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับขวัญเป็นมรดกคำที่ตกทอดมาในภาษาตระกูลไท โดยศึกษาจากคำ “ขวัญ” และ บทเรียกขวัญ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมในหมู่ชนชาติไท หลักฐานที่ใช้ในการศึกษา ภาษาในตระกูลไท

3. บทบาทและหน้าที่ของประเพณี

พิธีกรรมเป็นจารีตมีหน้าที่สำคัญในการรักษาเสถียรภาพและความสัมพันธ์ในสังคม รัฐและผู้ปกครองสถาปนา รักษาและถ่ายทอด เพื่อเป็นสื่อที่รัฐและผู้ปกครอง เช่น

Siamese State Ceremonies ของ ครอริช เวลส์ (Quaritch Wales) ค.ศ.1931 งานศึกษาเรื่อง โองการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ของ จิตร ภูมิศักดิ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2508 ศึกษาพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาโดยการวิเคราะห์จากวรรณกรรมโองการแข่งน้ำซึ่งเป็นคำแข่งน้ำฉบับต่างๆ โดยการวิเคราะห์ให้เห็นถึงที่มาและหน้าที่ในสังคม ซึ่งเป็นลักษณะประเพณีดั้งเดิมในสังคม บทความเรื่อง “ลิลิตโองการแข่งน้ำและพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา” ของ สุเนตร ชุตินทรานนท์ พ.ศ. 2522 ศึกษาประวัติความเป็นมาของโองการแข่งน้ำ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาและบทบาทของพิธีดังกล่าวในการปกครอง

งานวิจัยเรื่อง การศึกษาความเชื่อเรื่องผีปูดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2511 ของ สุเทพ สุนทรเกสัช ศึกษาความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสถาบันทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ซึ่งถูกใช้ในการควบคุมพฤติกรรมคนในสังคมและเสริมสร้างความมั่นคงทางจิตใจ

Andrew Turton ศึกษาความเชื่อพิธีกรรมวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างของระบบเครือญาติกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษที่สืบทอดจากฝ่ายมารดา ใน ‘ Matrilineal Descent Groups and Spirit :Cults of Thai Yuan.’ ค.ศ 1972 และ “ People of the Some Spirit : Local Matrikin Groups and their Cults ” ค.ศ. 1984

ฉลาดชาย รมิตานนท์ ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับผีและการเข้าทรงในสังคมเชียงใหม่ เรื่อง ผีเจ้านาย พ.ศ. 2526 จากประเพณีผีเจ้านาย ซึ่งมีการจัดสถานภาพและลำดับชั้นของผีและเจ้า ความเชื่อและพิธีกรรมนี้แสดงถึงการแบ่งแยกหน้าที่และระบบโครงสร้าง ซึ่งเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการของคนในสังคมในการนั้นเอง

ส่วนที่ III. ประเมินการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม : ความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณี พิธีกรรม

งานศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม ส่วนมาก ศึกษาเหตุการณ์หรือพฤติกรรมที่ปรากฏชัด คือ วัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรมในด้านต่างๆมากกว่า วัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม คือ อุดมการณ์ทางด้านความคิดซึ่งกำหนดพฤติกรรมที่เป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ของชุมชนในสังคม และเป็นงานศึกษาที่มาจากการให้ความหมายวัฒนธรรมและมุมมองการศึกษาในเรื่องวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน คือ ศิลปวัฒนธรรม สังคมวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรม งานศึกษาที่ผ่านมาจึงมีแนวทางการศึกษาของผู้ร่วมศึกษาในเรื่องนี้จากหลายสาขาหลายกลุ่ม งานศึกษาวัฒนธรรมด้านความเชื่อสรุปได้ว่าเป็นการศึกษาวัฒนธรรมเชิงประวัติ และ ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม

การศึกษาวรรณกรรมเชิงประวัติ ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม

ความรู้และงานศึกษาส่วนมากเป็นงานทางด้านสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา เนื่องจากความรู้ทางด้านมานุษยวิทยามีส่วนทำให้วงวิชาการให้ความสนใจศึกษาเรื่องวัฒนธรรม งานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยามีลักษณะการใช้แนวคิดที่เน้นพลังของวัฒนธรรมที่มีส่วนกำหนดความเป็นไปของสังคมนั้นๆ การอธิบายวัฒนธรรมมีลักษณะที่ซับซ้อน มีงานทางด้านมานุษยวิทยาที่อธิบายวัฒนธรรมเชิงประวัติศาสตร์อยู่บ้าง การใช้แนวคิดในการอธิบายสังคมและวัฒนธรรมไทยมีสรุปข้อจำกัดที่แตกต่าง

งานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาที่ความตระหนักถึงเรื่องเวลาและบริบททางสังคมในอดีต มีงานศึกษาปรากฏอยู่ในระดับต่างๆกัน ตั้งแต่ประวัติของชุมชน/หมู่บ้าน เวลาที่รับและถ่ายทอดวัฒนธรรม วัฒนธรรมกับการเปลี่ยนแปลงสังคม จนถึงกำเนิดพัฒนาการของรัฐบาลบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรม

การศึกษาทางด้านคติชนวิทยา²⁹ ศึกษาคตินชาวบ้าน มีลักษณะการศึกษานับการศึกษาตัวบท(Text) งานศึกษาจากเอกสารตำนาน นิทาน เพลงซึ่ง เป็น เรื่องราวของชนพื้นบ้าน ซึ่งมีแนวทางการศึกษา ในลักษณะ เป็นงานรวบรวม การปริวรรติ การบรรยาย วิเคราะห์วรรณกรรมแต่ละเรื่องหรือเปรียบเทียบวรรณกรรมท้องถิ่น งานศึกษาความเชื่อที่เป็น ที่รับรู้ในกลุ่มคนไทย

งานศึกษาทางด้านคติชนวิทยานี้มีการใช้มิติทางประวัติศาสตร์ ในลักษณะที่เป็น การปูพื้นประวัติของชุมชน ความสัมพันธ์ในระบบต่างๆในสังคม และเวลาที่ผลิตตำนาน นิทาน เพลงนั้นๆ ซึ่ง เป็นเวลาในอดีตจากตัวบทที่ศึกษา

งานทางด้านโบราณคดีและโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์³⁰ การศึกษาทางด้านโบราณคดี ซึ่ง เน้นการศึกษาศิลปะและสถาปัตยกรรม งานศึกษาศิลปะในสกุลต่างๆ และ การศึกษาความเชื่อจากงานศิลปะที่สืบสาวกลับไปถึงการรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียจึงไม่ต่างจากการศึกษาแหล่งที่มาของวัฒนธรรม ขณะที่การศึกษาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ ความรู้ทางด้านโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ ทำให้การศึกษษประวัติศาสตร์โบราณแลเห็นพัฒนาการสังคมจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาถึงสมัยประวัติศาสตร์ พัฒนาการของวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นภายในดินแดนแหลมทองเอง

การศึกษาในสาขาวิชาความรู้ต่างๆที่ศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ เป็นการศึกษาที่ให้ข้อมูลทางวัฒนธรรม และมุมมองในการศึกษาประวัติศาสตร์

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในสังคมไทย เกิดขึ้นและมีการเปลี่ยนแปลงภายใต้บริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา รัฐให้ความสำคัญกับเรื่องราวทางวัฒนธรรมในปัจจุบันและในอดีตสังคมมาโดยตลอด การศึกษาเรื่องราวในอดีตของวัฒนธรรม อยู่ภายใต้การรับรู้และให้ความหมายวัฒนธรรมในลักษณะที่หมายถึง ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดั่งามมาแต่โบราณ ความเจริญ ความก้าวหน้าของชาติ และวิถีชีวิตของสังคม

ความสนใจและงานศึกษานี้อยู่ในกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์ในจารีตใหม่ ซึ่ง เน้นให้ความสำคัญของปรากฏการณ์ที่พิสูจน์ได้ และแสดงข้อเท็จจริงที่สามารถตรวจสอบ งานเขียนประวัติศาสตร์จึงให้ความสำคัญกับตัวบุคคลเพราะการกระทำของตัวบุคคลสามารถตรวจสอบได้ ทำให้ประวัติศาสตร์เน้นเรื่องราวของสถาบันและตัวบุคคลคือ “มหานุรูป” การศึกษาในลักษณะเช่นนี้เป็นแบบแผนในการศึกษาในขณะนั้นและในเวลาต่อมา และกลายเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลัก การศึกษาที่ผ่านมาจึงเป็นศึกษาประวัติศาสตร์จากศูนย์กลางคือรัฐและกษัตริย์และผู้นำ

²⁹ ศีราพร จิตะฐาน . การประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ แนวทางการวิเคราะห์คติชนชาวบ้าน” (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ , 2534).

³⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม . รอยต่อทางโบราณคดีจากความทรงจำ (กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์เมืองโบราณ)

เน้นศึกษาเรื่องโครงสร้างทางการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมเพื่อศูนย์กลาง การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมจึงเป็นวัฒนธรรมของราชสำนักและเป็นวัฒนธรรมทางการเมือง วัฒนธรรมจึงแตกต่างกันและมิได้ครอบคลุมตามความหมายที่เข้าใจกันในปัจจุบัน

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมทางด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรมถูกนำเสนอเพียงแง่มุมเดียว โดยเน้นศึกษาหรือละเลยที่จะศึกษาในบางเรื่องบางประเด็น แม้เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงในวงการศึกษาไทยในช่วงทศวรรษ 2490-2500 การศึกษาในแขนงวิชาประวัติศาสตร์ยังไม่ได้ศึกษาเรื่องราววัฒนธรรมเท่าใดนัก

การศึกษาด้านความเชื่อไม่ได้รับความสนใจศึกษามาตั้งแต่แรก เพราะผู้ปกครองมองความเชื่อดั้งเดิมเป็นวัฒนธรรมที่ไม่ศิวิไลซ์ แม้เมื่อเกิดงานศึกษาในศาสตร์แขนงต่างโดยเฉพาะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ที่อธิบายความเชื่อดั้งเดิมเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย การศึกษาเรื่องราวของความเชื่อในอดีตเท่าที่มีมา มีลักษณะอธิบายความเชื่อที่มีมาแต่อดีตยังคงอยู่และมีส่วนกำหนดพฤติกรรมในสังคมปัจจุบันมากกว่า ความรู้ในเรื่องความเชื่อดั้งเดิมจึงไม่ชัดเจนนัก เพราะไม่มีความเข้าใจพัฒนาการของความเชื่อในอดีต เพราะยังไม่มีการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องนี้เลย

การศึกษาด้านศาสนาเน้นศึกษาเรื่องราวของพุทธศาสนา เพราะศาสนาพุทธเป็นศาสนาของรัฐ รัฐไทยนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ได้พยายามปรับให้ความรู้ทางศาสนาเป็นความรู้ที่อธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล และแสดงความเป็นชาติที่ศิวิไลซ์ได้ งานศึกษาประวัติศาสตร์จึงมีมาแต่ต้นของจารึกการเขียนประวัติศาสตร์ใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตก แต่ก็เป็นการศึกษาที่เน้นศูนย์กลางอำนาจ คือ เพื่อทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ของรัฐไทย ประวัติศาสตร์ของชาติไทย ซึ่งมีอิทธิพลต่องานเขียนประวัติศาสตร์ในสมัยต่อมา การศึกษาเรื่องราวของศาสนาในอดีตสังคมในแขนงวิชาประวัติศาสตร์มีไม่มากนัก แต่ก็มีปริมาณงานศึกษาที่มากกว่างานศึกษาเรื่องความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีพิธีกรรม เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับรัฐตั้งแต่การสถาปนาอำนาจ การรักษาอำนาจ การบริหารการปกครอง พัฒนาการขององค์กรสงฆ์ในสมัยต่าง

การศึกษาด้านค่านิยม เรื่องราวของค่านิยมมีการศึกษาบ้าง แต่เป็นการศึกษาโดยทางอ้อมมากกว่า คือ ศึกษาเรื่องราวการเปลี่ยนแปลงสังคมแบบจารีตสู่สมัยใหม่ เรื่องราวค่านิยมมีปรากฏในกิจกรรม องค์กรหรือสถาบันต่างๆ เช่น การศึกษาสตรี การประกวดนางสาวไทย บทบาทของผู้หญิง เป็นต้น แต่งานศึกษานี้ก็มีจำนวนน้อยมาก

การศึกษาด้านประเพณีพิธีกรรมได้แม้ว่ารับการศึกษามาตั้งแต่ต้น เป็นงานที่มีลักษณะของการรวบรวมแบบแผนการปฏิบัติ ซึ่งมีนัยของวัฒนธรรมที่แสดงถึงความเป็นชาติที่เก่าแก่และเจริญก้าวหน้า ด้วยการปรับเปลี่ยนขนบธรรมเนียมประเพณีที่แสดงถึงความศิวิไลซ์แบบตะวันตก เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในฐานะสาขาวิชาหนึ่ง งานศึกษาเรื่องประเพณีพิธีกรรมก็ยังมิได้ศึกษา

วิเคราะห์อย่างกว้างขวางนักไม่ว่าจะเป็นในช่วงของสังคมสมัยใหม่หรือโบราณ หรือของรัฐและสามัญชน

หากพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว งานศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม เท่าที่มีอยู่ค่อนข้างจำกัดอยู่ในเรื่อง ของ การอธิบายแหล่งที่มาและการรับวัฒนธรรมจากภายนอก และ รายละเอียดของลักษณะของวัฒนธรรมนั้นๆ เป็นวัฒนธรรมที่แยกเป็นส่วนๆ หนึ่งและ ไม่สัมพันธ์กับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา หรือกล่าวได้ว่า คือ งานเขียนที่มองวัฒนธรรมแบบศิลปะวัฒนธรรม เน้นศึกษาในเชิงคุณค่ามากกว่าทำความเข้าใจในตัว ของวัฒนธรรมนั้นๆ ส่วนงานศึกษาที่มองเห็นความสัมพันธ์ส่วนมากยังมองสังคมอย่างหยาบๆ จึง เป็นการมองวัฒนธรรมแบบสังคมวัฒนธรรมที่ขาดชีวิตในสังคม

งานศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีมุมมองทางด้านวัฒนธรรมในความหมายวิถีชีวิตของชุมชนและระบบความสัมพันธ์ของหน่วยต่างๆ ในสังคม เกิดขึ้นภายใต้กระแสของการให้ความสำคัญกับสามัญชน สังคม ท้องถิ่นและภูมิปัญญา และการมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและวัฒนธรรม ในทศวรรษ 2510 นับตั้งแต่งานศึกษาของ จิตร ภูมิศักดิ์ ขจร สุขพานิช ชัย เรืองศิลป์ ซึ่ง มองเห็นสามัญชนในประวัติศาสตร์ ในงาน โฉมหน้าศักดินาไทย สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ฐานันดรไพร่ และประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยพุทธศตวรรษที่ 25 งานศึกษาประวัติศาสตร์เหล่านี้มีเรื่องราวของวัฒนธรรมโดยเฉพาะวัฒนธรรมในส่วนของสามัญชนอยู่

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชัดเจนในงานศึกษาในทศวรรษ 2520 ได้แก่ งานศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง วัฒนธรรมกลุ่มพิภพวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2525 ของ รวมถึงงานศึกษาเรื่องวัฒนธรรมซึ่งนำเสนอในรูปแบบบทความตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 งานศึกษาของ ธิดา สาระยา เรื่อง การศึกษาสังคมสมัยสุโขทัย ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พ.ศ. 2529 ซึ่งเป็นงานเขียน และงานรวบรวมบทความที่เสนอในที่ประชุมสัมมนาตามที่ต่างๆ ในช่วงปี พ.ศ. 2522-2528 และกว่าจะเป็นคนไทย (ศรี)ทวารวดีของ ธิดา สาระยา ซึ่งมองวัฒนธรรมในภาพรวมจากเบื้องล่าง มีการเปลี่ยนแปลงและเป็นพลังขับเคลื่อนทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ รวมถึงงานศึกษาในรูปสารคดีแนะนำเมืองต่าง ที่พยายามมองการกำเนิดและพัฒนาการของเมืองในลักษณะของการบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาตามแนวทางข้างต้นถือได้ว่าเป็นงานบุกเบิกในวงวิชาการประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นการมองในภาพรวมของวัฒนธรรม ที่เกิดจากการใช้หลักฐานด้วยมุมมองใหม่ ที่เข้าใจความคิดที่อยู่เบื้องหลังการใช้หลักฐาน เช่น การใช้วรรณกรรม ดำนาน หลักฐานทางโบราณคดี แต่ความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรม ยังไม่ชัดเจนและยังขาดความรู้ในเรื่องนี้อย่างมาก ทั้งนี้เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์ส่วนมากยัง

การตกอยู่ภายใต้การศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลัก ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาที่ให้ความสำคัญและเคร่งครัดกับการใช้หลักฐาน การศึกษาที่ผ่านมาจึงให้ความสำคัญกับหลักฐานทางราชการ เช่น พงศาวดาร เอกสารราชการ กฎหมาย ภาพอดีตสังคมที่ได้จึงจำกัด ขณะที่การทำความเข้าใจเรื่องราวของสังคมเรียกร้องข้อมูลที่มากกว่าเดิม ซึ่ง หาไม่ได้จากการใช้หลักฐานด้วยมุมมองแบบเดิม และจำกัดอยู่แค่หลักฐานเดิมๆที่เคยใช้ ยังมีข้อมูลจากหลักฐานที่ได้มาจากการศึกษาในสาขาวิชาแขนงอื่นๆ เช่น ด้านานท้องถิ่น วรรณกรรม คติชาวบ้าน คำบอกเล่า ประเพณี พิธีกรรม เป็นต้น การใช้หลักฐานจึงต้องขยายประเภทของหลักฐาน ด้วยการแสวงหาและใช้มุมมองหลักฐานใหม่

การทำความเข้าใจกับอดีตสังคมยังเป็นภาระหน้าที่ของนักประวัติศาสตร์ที่ ต้องทำอีกมาก เพื่อรับรู้และสร้างความเข้าใจภาพอดีตสังคมที่ผ่านมาอย่างที่เป็นจริง เข้าใจการดำรงอยู่ของสังคม ปัจจุบันอย่างถูกต้อง และหาแนวทางก้าวเดินของสังคมในอนาคตอย่างเหมาะสม

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ศาสนา ค่านิยม ประเพณีพิธีกรรมกับการพัฒนา

การหันกลับมาให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมในมิติของ “วัฒนธรรมชุมชน” “วัฒนธรรมพื้นบ้าน” “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” เพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน³¹ นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 ถึงปัจจุบัน เพราะพบว่าปี ๒๕๒๐ ในปัจจุบัน เกิดจากการพัฒนาที่ห่างไกลจากวิถีชีวิตเดิม และเมื่อจะทำความเข้าใจสังคมก็ไม่มีความรู้ความเข้าใจสังคมดีพอ ทำให้ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเป็นประเด็นที่อยู่ในความสนใจและหาแนวทางในการศึกษาทำความเข้าใจ พลังทางด้านวัฒนธรรม (ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสภาพแวดล้อม) เป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงทิศทางของสังคมในอดีตสู่ปัจจุบันและอนาคต วัฒนธรรมจึงมีใช่เรื่องของศิลปะ และมีใช่วัฒนธรรมในเชิงคุณค่า แต่ควรเป็น “ชีวิตวัฒนธรรม”³²

ในปัจจุบันกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมกำลังเริ่มต้นและดำเนินการอย่างจริงจังอีกครั้งเพื่อหาคำตอบให้กับสังคม โดยกลุ่มนักวิชาการต่างสาขากันแต่มุ่งศึกษาในเรื่องเดียว

³¹ ประเวศ วะสี, “วัฒนธรรมกับการพัฒนา” เอกสารเพื่อการเผยแพร่เนื่องในปีวัฒนธรรมกับการพัฒนา พ.ศ. 2538.

(กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2538) และ เอกวิทย์ ณ ถลาง , ภูมิปัญญาชาวบ้านที่ ภูมิภาควิถี ชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย (นครบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช , 2540) หน้า 6-12 .

³² ศรีศักร วัลลิโภดม , รอยต่อโบราณคดีจากความทรงจำ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ)

กัน อาทิ ศรีศักร วัลลิโภดม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ อานันท์ กาญจนพันธุ์

งานทางโบราณคดี ศรีศักร วัลลิโภดม ใน แอ่งอารยธรรมอีสาน พ.ศ. 2533 เป็นงานรวบรวมงานศึกษาซึ่งเผยแพร่ในบทความตั้งแต่ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2533 ปฏิเสธรากเหง้าร่วมกันทางชนชาติในประวัติศาสตร์ของชุมชนต่างๆ ในภาคอีสาน เพราะแต่ละชุมชนล้วนวิวัฒนาการมาจากการผสมผสานกันทางวัฒนธรรมตั้งแต่เริ่มแรก ภายใต้งบฏของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่างกัน จากชุมชนเล็กๆ จนกลายเป็น รัฐขนาดใหญ่ กระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นในหลายพื้นที่พร้อมๆ กัน ทำให้เกิดชุมชนขึ้นอย่างหลากหลาย และ สยามประเทศ พ.ศ. 2534 อธิบายพัฒนาการของสยามประเทศว่าเกิดจากกระบวนการคลี่คลายทางวัฒนธรรมอันเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่เป็นกลุ่มชนหรือสังคมกับดินแดนและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม โดยเริ่มตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมืองจนเกิดเป็น รัฐ เป็นอาณาจักร และในที่สุดก็เป็นประเทศชาติดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

งานนำเสนอความคิดในการศึกษาวัฒนธรรมของ ศรีศักร วัลลิโภดม ปรากฏอยู่เสมอๆ ในวงวิชาการ ว่าการศึกษาวัฒนธรรมต้องศึกษาวัฒนธรรมจากเบื้องล่างและศึกษา “ชีวิตวัฒนธรรม” ที่เด่นชัดปรากฏในงานศึกษาของคณะศึกษาประกอบการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านที่กาญจนบุรี นครสวรรค์และสมุทรสงคราม ซึ่งมีจุดเด่นในการเป็นแหล่งชุมชนโบราณที่เข้าไปสู่ความเข้าใจพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของบ้านเมือง ได้แก่ ลุ่มน้ำแม่กลอง:พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม พ.ศ. 2535 สังคมและวัฒนธรรมจันทน์เมืองแรกเริ่มในลุ่มลพบุรี-ป่าสัก พ.ศ. 2539 และ สังคมและวัฒนธรรมชุมชนเขายี่สาร 2539 ความสำคัญของงานวิจัยศึกษาอยู่ที่การรักษาความรู้ที่เกิดขึ้นจากท้องถิ่นโดยตรง พิพิธภัณฑ์มิใช่เพื่อการแสดงโบราณวัตถุทางโบราณคดีที่เป็นเรื่องทางศิลปกรรม หากต้องเป็นวิถีชีวิตของชุมชนทำให้ชุมชนรู้จักบ้านเกิดของตนเองและพัฒนาให้เป็นชุมชนที่ราบรื่นในปัจจุบันและอนาคตได้

งานของนักประวัติศาสตร์ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมซึ่งเป็นองค์รวมไม่ได้เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงในส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา เมื่อส่วนหนึ่งเปลี่ยนไปส่วนที่เหลือก็ต้องปรับตัวตามไปด้วย” ดังนั้นงานของนิธิจึงเท่ากับปฏิเสธรากเหง้าที่บริสุทธิ์ในประเพณีพิธีกรรมต่างๆ หากแต่ประเพณีพิธีกรรมปรับเปลี่ยนอยู่เสมอตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม จึงต้องเข้าใจสภาพสังคมที่อยู่รอบประเพณีพิธีกรรมนั้นๆ นั่นคือการให้ความสำคัญกับความคิดที่อยู่ เบื้องหลังประเพณีพิธีกรรม” ความคิดนี้ได้ถูกนำ

³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมคือระบบความสัมพันธ์” ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538), หน้า 4.

³⁴ เกษียร เตชะพีระ, “การอ่านวัฒนธรรมไทยของนิธิ เอียวศรีวงศ์” ผ้าขาวม้า, ผ้าจีน, กางเกงในและ ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลงและเรื่องสรรพสาระ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538) หน้า (22).

เสนอในรูปบทความตั้งแต่ พ.ศ. 2523 เป็นต้นมา ซึ่งต่อมาถูกรวบรวมใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐและรูปแบบการจิตสำนึก พ.ศ. 2538 โขน, การบาวานน้ำเก่า และหนังสือว่าด้วยเพลง, ภาษาและนามานมหรสพ พ.ศ. 2538 และ ผ้าขาวม้า, ผ้าจีน, กางเกงในและ ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลงและเรื่องสรรพสาระ และงานศึกษาเรื่อง ท้องเที่ยวบุญบังไฟอีสาน ลัทธิเจ้าแม่กวนอิม

ขณะที่ ธิดา สารยา ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมที่มีใช้วัฒนธรรมของส่วนกลางแต่เป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมจากภายใน และเป็น วัฒนธรรมจากสามัญชนหรือของมวลชน ในงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พ.ศ. 2529 และ งานศึกษาประวัติศาสตร์เมืองต่างๆ เช่น จังหวัดอยุธยา อุบลราชธานี เป็นต้น

งานศึกษาจากกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง โดย ฉัตร วิทย์ นาสสุภา หันมาให้ความสำคัญสนใจศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม จากการที่ไม่สามารถเข้าใจปัจจุบันและหาแนวทางการพัฒนาตามมิติวัฒนธรรมชุมชนได้อย่างถ่องแท้ด้วยเพราะการที่ขาดความรู้จักวัฒนธรรมของชุมชนนั้น โดยเฉพาะการเข้าใจตนเอง จะต้องเข้าใจระบบคุณค่า ระบบวิธีคิด ประเพณี การละเล่น ตลอดจนศิลปะต่างๆ ต้องอาศัยการศึกษาย้อนกลับไปถึงประวัติความเป็นมาเพื่อเข้าใจถึงวิวัฒนาการ ปลูกให้ชุมชนเข้าใจตัวเองด้วยการรู้ชัดถึงประวัติศาสตร์วัฒนธรรม งานกลุ่มนี้ยังคงมุ่งค้นหา “รากเหง้าที่บริสุทธิ์” ต่อไป ซึ่ง เป็นหนึ่งในกระแสการศึกษาวัฒนธรรมที่สำคัญในปัจจุบัน และยังแสดงเจตนาและความปรารถนาที่จะแสวงหาทิศทางในการเปลี่ยนสังคมและเศรษฐกิจไทยทั้งระบบ เพื่อให้เป็น ทางเลือกในการพัฒนาไปสู่สังคมในอนาคต

กลุ่มนี้มองวัฒนธรรมว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ (Identity) ทำการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทยนอกประเทศกลุ่มต่างๆ เพื่อที่จะเข้าใจวัฒนธรรมชาวบ้านอย่างลึกซึ้ง เปรียบเทียบ โดยการค้นหาต้นกำเนิดของสถาบันที่อยู่ลึกลงไปในอดีตของท้องถิ่นต่างๆ ว่ามีวิวัฒนาการมาแตกต่างกันอย่างไร และปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชนและวัฒนธรรมอื่นๆ อย่างไร มุ่งเน้นค้นหา “รากเหง้าบริสุทธิ์” แบบโบราณที่ปรากฏอยู่ในลักษณะพิเศษทางวัฒนธรรมของอุดมการณ์ชนชาติไทยดั้งเดิม กับเน้นลักษณะอุดมคติของหมู่บ้านที่ดำรงอยู่ได้อย่างยาวนาน บนพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ และยังขยายเพิ่มเติมออกไปเน้นถึงลักษณะวัฒนธรรมชุมชน ที่ให้ความสำคัญกับน้ำใจ และความ เป็น ชุมชน ที่เรียกว่า “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” ใน The Community Culture School of Thought ค.ศ. 1991 ความคิดแนวนี้อย่างปรากฏในการเผยแพร่นำเสนอในรูปของบทความในช่วงปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา เช่น “ความเชื่อและพิธีกรรมของชาวไทอาหม” พ.ศ. 2528 “องค์ความรู้ประวัติศาสตร์ไทอาหม” “การฟื้นฟูวัฒนธรรมไทในรัฐอุสตัน” ของฉัตรวิทย์ นาสสุภาและเรณู วิชา

ศิลป์ พ.ศ.³⁵ และปรากฏเป็น โครงการวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน

งานของนักมานุษยวิทยาซึ่งสนใจศึกษาวัฒนธรรมเชิงประวัติ ที่น่าสนใจ คือ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ศึกษาทำความเข้าใจสังคมจากวัฒนธรรมผ่านพิธีกรรมและความเชื่อ โดยเชื่อว่า วัฒนธรรมความหลากหลาย มีพลวัตรและมีวาทกรรม จึงมีมิติของเวลาและบริบททางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เสนอความคิดและเน้นศึกษาวัฒนธรรมในมิติของความเคลื่อนไหวให้มากที่สุด เพราะสังคมมีการเคลื่อนไหวเพื่อการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิิดใหม่ และปรับตัวภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ธรรมชาติของวัฒนธรรมมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน งานศึกษาออกมาในลักษณะมีทั้งงานศึกษาเรื่องวัฒนธรรมในด้านต่างๆในชุมชน และบทสำรวจ พิจารณาจุดอ่อนจุดแข็งของศาสตร์ที่เกี่ยวข้องและหาทางออกให้กับการศึกษาเสมอ³⁶

งานศึกษาสังคมไทยที่น่าสนใจ อานันท์ กาญจนพันธุ์ เริ่มจากการศึกษาชุมชนและเสนอภาพความขัดแย้งระหว่างสังคมวัฒนธรรมชนบทและสังคมเมืองจากการขยายตัวของระบบทุนนิยมและการศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งถูกครอบงำ เลียเปรียบ เพื่อความเข้าใจชุมชนอย่างที่เขาเป็นให้ได้มากที่สุด เช่น “ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา พ.ศ. 2398-2520 ” พ.ศ.2523 “พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา” พ.ศ. 2527 “ล้านนาในมิติทางวัฒนธรรม” พ.ศ.2535 “The Re Production of Community : The Case of Community Forestry in Northern Thailand” ค.ศ.1993 และ โครงการที่กำลังจะเริ่มค้นคว้าวิจัยความหลากหลายทางวัฒนธรรม

งานทุกชิ้นจึงเป็นการเรียกร้องให้ ศึกษาสนใจวัฒนธรรมเพื่อการรู้จักตนเอง เพราะสิ่งที่อยู่ในปัจจุบันมุ่งเน้นไปที่การพัฒนา ที่คนกลุ่มหนึ่งไปเปลี่ยนแปลงคนอีกกลุ่มหนึ่ง³⁷ แม้ความคิดวิธีการหรือข้อเสนอจะต่างกัน แต่ก็มาบรรจบในทิศทางเดียวกัน คือ เรื่อง วัฒนธรรมชนชาติไทย

ดังนั้น สิ่งที่ต้องตระหนักในการศึกษาวัฒนธรรม คือ การศึกษาโดยมุ่งหาลักษณะพิเศษของวัฒนธรรมไทยนั้นยังคงเหมาะสมกับสภาพสังคมไทยในปัจจุบันหรือไม่ หรือ ควรมองวัฒนธรรมอย่างเคลื่อนไหว และเคลื่อนไหวในมิติอะไรบ้าง เพราะปัจจุบันนั้น รู้ว่าวัฒนธรรมมีการเคลื่อนไหวแต่ไม่รู้

³⁵ ฉัตร ทัพย์ นาตสุภา , ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2540) .

³⁶ อานันท์ กาญจนพันธุ์ , “วิธีคิดของคนไทย : กรอบความคิดและแนวทางในการวิจัย” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วิธีคิดของคนไทย (2539) .

³⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม , “ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย” มองอนาคต (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ , 2538) .

ว่ามันเคลื่อนอย่างไร เพราะยังไม่มีทิศทางที่ชัดเจนและขาดความรู้ในเรื่องวัฒนธรรมในอดีตสังคมที่สัมพันธ์กับปัจจุบัน ดังนั้นคงต้องขึ้นอยู่กับแนวทางการแสวงหาคำตอบของกลุ่มนักวิชาการที่เสนอและกำลังทำอยู่ดังที่กล่าวมาข้างต้นและที่จะทำต่อไป

ส่วนที่ III. เสนอแนะ

จากการพิจารณาการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ และบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป พบว่าความรู้ทางประวัติศาสตร์ไม่ได้ตอบสนองความต้องการและก้าวทันความต้องการความรู้ในเรื่องดังกล่าวในสังคม ด้วยสาเหตุนี้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ฯ จึงไม่พอเพียงที่จะทำความเข้าใจหรือตอบคำถามของสังคมในปัจจุบันและอนาคต ในสังคมที่เกิดข้อสงสัยแนวทางการพัฒนาที่ห่างไกลจากวิถีของชุมชน นโยบายการชี้นำจากรัฐ และ ปัญหาสังคมจากโครงสร้างของสังคมต่างๆที่ไม่รู้จักและเข้าใจตนเองอย่างเพียงพอ ต่างดำเนินชีวิตอย่างขาดทิศทาง ไม่ว่าจะเป็นคน หรือสถาบัน

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ จึงต้องสอดคล้องกับสังคม เพื่อให้เข้าใจและเข้าใจในตนเองและแนวทางในการปฏิบัติต่อไปอย่างเหมาะสม ความรู้ทางประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ฯ เป็นสิ่งจำเป็น และควรเป็นประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ อย่างมีเป้าหมายที่จะรู้และเข้าใจอดีตอย่างแท้จริง เพื่อปัจจุบันและแนวทางในอนาคต คือ 1 การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมกับการพัฒนา 2 ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมกับการสร้างความเข้มแข็งให้กับประชาชน และ 3 การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมกับการแก้ปัญหาสังคม

ข้อจำกัดในงานศึกษาที่ผ่านมา ทั้งทางด้านเนื้อหา วิธีการ มุมมองในการศึกษา ประวัติศาสตร์มีทางที่จะศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ ด้วย

1. ศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ ตามสภาพที่วัฒนธรรมดำรงอยู่

ศึกษาพัฒนาการของวัฒนธรรมด้านความเชื่อ ฯ เพื่อเข้าใจสถานะการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมมากกว่าศึกษาแหล่งที่มาของวัฒนธรรมกับการเผยแพร่ของวัฒนธรรม

สังคมและวัฒนธรรมมีความซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงในอัตราที่ต่างกันในแต่ละท้องถิ่นและในแต่ละเวลา การศึกษาเพียงโครงสร้างและหน้าที่ของระบบในปัจจุบันไม่เพียงพอ เพราะชุมชนหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาในอัตราที่แตกต่างกัน ความเปลี่ยนแปลงนั้นทำให้ชุมชนดำรงอยู่ใน 3 ลักษณะ คือ 1 ชุมชนตกค้าง คือ ชุมชนที่บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปแต่ยังคงดำรงอยู่ด้วยเหตุผลหลายอย่างด้วยกัน ภายในสังคมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปหมด 2 ชุมชนส่วนน้อย คือ ชุมชนของชน

ส่วนน้อยที่พื้นฐานอยู่บนศาสนาของชนส่วนน้อย และ 3 ชุมชนแบบใหม่ คือ ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่จากการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง มีลักษณะที่มีความเป็นเครือข่าย และมีกิจกรรมร่วมกัน³⁸ การศึกษาจึงต้องศึกษาค้นกำเนิดของสถาบันที่อยู่ลึกในอดีตสังคมนั้น ศึกษาสภาพที่สถาบันนั้นดำรงอยู่ ตลอดจนกระบวนการแห่งวิวัฒนาการของสถาบัน และการเปลี่ยนแปลงจากแบบอย่างหนึ่งนั้นแบบแผนใหม่นั้นมีหน้าที่อย่างไรในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟ และลัทธิเจ้าแม่กวนอิม ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์

2. ศึกษาวัฒนธรรมในภาพรวม

งานศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความเชื่อฯ ความรู้เรื่องวัฒนธรรมที่ปรากฏส่วนมากเป็นงานศึกษาที่ได้ภาพวัฒนธรรมเป็น ส่วน ๆ ทั้งนี้เพราะการศึกษาที่มีการแบ่งความรู้ออกเป็นเสี้ยวๆ ด้วยเชื่อว่าการแบ่งความรู้ความจริงออกเป็นเสี้ยวๆจะสามารถจัดการกับความรู้ได้สะดวกและมีประสิทธิภาพ แต่ผลของการแบ่งและจัดการเป็นเสี้ยวๆไปเรื่อยๆทำให้ไม่สามารถสัมผัสถึงความรู้และความจริงได้

แม้ว่าการศึกษาในปัจจุบันต่างมีความศรัทธาต่อการศึกษาแบบสหวิทยาการ แต่ในทางปฏิบัติแล้วยังมิได้ทำอย่างจริงจังมากนัก งานศึกษาที่ปรากฏจึงเป็น การทำงานร่วมกันจากต่างสาขาวิชาต่างคนต่างทำ งานศึกษามีจำนวนน้อยที่มีเป็น การศึกษาข้ามสาขาวิชากัน คือจากที่ศึกษามาทางหนึ่งและสนใจหาคำตอบด้วยวิธีการหรือข้อมูลของอีกสาขาหนึ่ง หรือเป็น การที่มาร่วมงานร่วมกันในหัวข้อของตนหรือท้องถิ่นของตน สหวิทยาการควรเป็นกระบวนการของการเรียนรู้ที่มีบทบาทตั้งแต่เริ่มต้นการศึกษา คือ การตั้งคำถาม การแสวงหาข้อมูล และการวิเคราะห์

การศึกษาที่มีอยู่เป็น การศึกษาที่แบ่งเป็น เสี้ยวเป็น ส่วนๆนั้น ทำให้ไม่เห็นวัฒนธรรมที่ชัดเจนเนื่องจากยังขาดภาพรวมที่มองได้อย่างเป็น ระบบ ทั้งในส่วนของตัววัฒนธรรมและในส่วนของการศึกษาทั้งในระดับรัฐและท้องถิ่น เช่น การศึกษาภาพรวมในส่วนท้องถิ่นต่างๆในเบื้องต้นและภาพรวมที่ได้จากท้องถิ่นทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็น หน่วยการศึกษาจะเป็นแบบใด อาจเป็น ประเทศ เมืองหรือจังหวัด อำเภอ หมู่บ้าน เขตทางภูมิศาสตร์ เช่น กลุ่มน้ำ และเขตวัฒนธรรม

งานศึกษาประเภททบทวนการศึกษาได้กล่าวถึงประเด็นนี้หลายครั้งแต่ยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังเพราะเป็นเรื่องที่ค่อนข้างยาก อย่างไรก็ตามงานศึกษาที่ผ่านมาจำนวนมากเป็นงานศึกษาเรื่องเหล่านี้ไว้บ้างแล้ว หากนำมาจัดระบบศึกษา หาในส่วนที่ขาดหายไปเพื่อเติมเต็มให้เป็นภาพรวมให้ชัดเจน เช่น งานศึกษาบุญ บุญชาวบ้าน นิสิตภูมิภาค:วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของ

³⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมเมือง” เอกสารสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง วัฒนธรรมเมือง : ชุมชนเมืองและการแลกเปลี่ยนในกรุงเทพฯและปริมณฑล (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2537) หน้า 1-13 .

ชาวบ้านไทย ของ เอกวิทย์ ณ ถลาง ซึ่งเป็น ผลงานในโครงการกิตติมธึสาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พ.ศ. 2540 เป็นผลงานที่พยายามสร้างความรู้ภูมิปัญญาไทยในภาพรวม

3. ศึกษาความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมฯในด้านต่างๆ

วัฒนธรรมเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและคนกับธรรมชาติสภาพแวดล้อม ในชุมชนหนึ่งๆคนมีความสัมพันธ์กันโดยตรง ทั้งทางด้านพฤติกรรมคนที่อยู่ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกันมีส่วนร่วมกิจกรรมร่วมกันหลายอย่าง ทางด้านอุดมการณ์ก็มีความสัมพันธ์กันเอื้ออาทรในระดับหนึ่ง แต่การศึกษาทำความเข้าใจศึกษาวัฒนธรรมมักทำแยกจากกันออกเป็นส่วนๆ ไม่ได้มองเป็นระบบ จึงละเลยมิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสภาพแวดล้อม การเข้าใจวัฒนธรรมต้องสามารถอธิบายความสัมพันธ์ในสังคมหรือชุมชนอยู่ในโครงสร้างอย่างไร และต้องศึกษาไปจนกระทั่งเห็นความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของชุมชนหรือสังคม

ความสนใจวัฒนธรรมควรมีเป้าหมายเพื่อรู้จักตนเอง ตระหนักถึงวัฒนธรรมในความหมายที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมโดยตรง เกี่ยวกับชีวิตโดยตรง มิใช่เรื่องของศิลปวัฒนธรรมอันเป็น เรื่องที่มองไม่เห็น ซึ่ง ศรีศักร วัลลิโภดม เรียกว่า “ชีวิตวัฒนธรรม” ซึ่ง เป็นเรื่องของความหลากหลายและความแตกต่างของคนในสังคม ดังนั้นการศึกษาจึงต้องมองจากข้างล่างด้วย เพราะการศึกษาที่มุ่งเน้นเรื่องการพัฒนาที่ผ่านมาเป็นการศึกษาวัฒนธรรมเพื่อเปลี่ยนแปลงผู้อื่น จึงศึกษาในสิ่งที่เป็ นรูปธรรม เช่น เศรษฐกิจ สังคม การเมือง ทำให้ละเลยหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นเรื่องของนามธรรมเพื่อเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคม การศึกษาต้องเป็นไปเพื่อเข้าใจและพัฒนาภูมิปัญญาของท้องถิ่นหรือชาวบ้าน

นอกจากนี้วัฒนธรรมของชนชาติไทย ซึ่ง มา จากการผสมผสานทางวัฒนธรรม การให้ความสำคัญกับการศึกษาในมิติของการผสมผสานทางวัฒนธรรม เป็นแนวทางในการศึกษา

การศึกษาที่ตระหนักถึงความหลากหลายและการผสมผสานทางวัฒนธรรม จึงต้องพิจารณาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และการกำหนดซึ่ง กันและกันของวัฒนธรรมด้านต่างๆ คือ ระบบคิด ความรู้ ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี ศีลธรรม กฎหมาย พิธีกรรม ศิลปะ วรรณกรรม เพราะความสำคัญของแต่ละส่วนโดยเฉพาะอาจมีน้อยกว่าความสัมพันธ์ที่แต่ละส่วนมีอยู่ต่อกัน จึงควรศึกษาระบบวัฒนธรรมมากกว่าวัฒนธรรมแต่ละด้าน ระบบวัฒนธรรม คือ ระบบคุณค่าหรืออุดมการณ์เบื้องหลังปรากฏการณ์วัฒนธรรมด้านต่างๆ

นอกจากนี้ระบบวัฒนธรรมยังสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจ สังคม การผลิตและโครงสร้างทางชนชั้น ต่างมีส่วนกำหนดและถูกกำหนดโดยระบบวัฒนธรรม

4. ศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เชิงเปรียบเทียบ

เรื่องที่เหมาะกับการศึกษาไม่มากนัก ในแต่ละกรณีต้องศึกษาในแง่มุมที่กว้างและครอบคลุมหลายปัจจัย คือ ศึกษาเปรียบเทียบความเหมือนกันของสังคมและวัฒนธรรมย้อนกลับขึ้นไปในสายธารประวัติศาสตร์จะสามารถศึกษาย้อนการเปลี่ยนแปลงกลับไปค้นหาสถานะก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงขนาดใหญ่ได้ด้วย คือ สร้างภาพวัฒนธรรมโบราณขึ้นมาใหม่

การศึกษาในลักษณะนี้ต้องใช้ความรู้จากหลายสาขาวิชาการสังคมศาสตร์ คือ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและสังคมวิทยา มนุษยศาสตร์ คือ ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ศาสนา ศิลปะ และวรรณคดี นิรุกติศาสตร์ เป็นต้น เช่น การศึกษาเรื่องคนไทยนอกประเทศ

5.การศึกษาวัฒนธรรมเมืองและท้องถิ่น

ในกระแสของการให้ความสำคัญวัฒนธรรมท้องถิ่น อาจทำให้หลงลืมวัฒนธรรมอีกส่วนคือรัฐ เมืองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมทั้งระบบที่เปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน

การศึกษาเพื่อเติมเต็มในส่วนที่ขาดหายไป จึงเป็นเรื่องที่ควรทำการศึกษาอย่างยิ่งเพราะการเข้าใจอดีตของวัฒนธรรมอย่างจริงจัง ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในทุกๆด้านเท่านั้นจึงจะเป็นหนทางของการเข้าใจปัจจุบันและอนาคต

บทสำรวจสถานการณ์แห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย

สุนทรี อาสะไวย์
ธรรมเกียรติ กั่นอริ

เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง : การประมวล
ความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย วันที่ 28-29 พฤศจิกายน 2541 ณ ห้องประชุม
ชั้น 4 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ

I

บทนำ

1. ขอบข่ายของการสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย

การสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย มีจุดมุ่งหมายที่จะสำรวจตรวจสอบงานศึกษาวิจัยที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับประชากรในประวัติศาสตร์ไทยเท่าที่ได้มีการศึกษาวิจัยกันมานับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ในการสำรวจได้กำหนดขอบข่ายของเนื้อหาที่อิงกับประเด็นการศึกษาด้านมานุษยวิทยาและประชากรศาสตร์ในความหมายที่กว้าง เพื่อให้สามารถมองเห็นภาพรวมขององค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ของประชากรไทยดังนี้:-

1. ลักษณะและโครงสร้างของประชากร
2. ชนชั้น
3. ชชาติพันธุ์
4. แรงงาน
5. การย้ายถิ่น
6. สตรี

2. การนิยามความหมาย

คำว่า “ประชากร” มีที่มาจากคำภาษาอังกฤษ 2 คำ คือ Demography (ประชากรศาสตร์) กับคำว่า Population Studies Demography มาจากคำว่า Demo หมายถึงคนหรือพลเมือง กับ Graphy หมายถึง การศึกษา รวมความว่าเป็นการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับคน ส่วน Population Studies หมายถึงการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับคนโดยอธิบายเกี่ยวข้องกับปัจจัย สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และปัจจัยอื่น ๆ ในแง่นี้หมายความว่า Population Studies มีความหมายที่กว้างกว่า Demography

จากนิยามข้างต้น ความรู้ทางประชากรศาสตร์จึงมี 2 ขอบเขต คือ

1. ขอบเขตที่เจาะจงเฉพาะเนื้อหาทางประชากร
2. ประชากรศาสตร์ในขอบเขตที่กว้าง โดยอธิบายปรากฏการณ์ทางประชากรที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อม

สำหรับประชากรศาสตร์ในขอบเขตที่เจาะจงเฉพาะเนื้อหาทางประชากรประกอบด้วยคำอธิบาย ขนาดของประชากร (Size) โครงสร้างของประชากร (Structure) และการกระจายตัวของประชากร (Distribution) ที่เกี่ยวเนื่องกับปัจจัย 3 ปัจจัยสำคัญทางประชากร ได้แก่ ภาวะการเกิด การตาย และการย้ายถิ่น รวมทั้งการอธิบายลักษณะประชากรในเขตเมือง และชนบท ตลอดจนการแบ่งพื้นที่ออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ

ส่วนความรู้ทางประชากรศาสตร์ที่มีขอบข่ายกว้างขวางนั้น มุ่งหาความรู้เรื่องราวประชากรที่สำคัญเช่นเดียวกันได้แก่ ขนาด โครงสร้างและการกระจายของประชากร แต่ให้ความสนใจ

เรื่องสาเหตุ (Causes) ของการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของประชากร โดยสาเหตุดังกล่าวเป็นผลจากการเกิด การตาย และการย้ายถิ่น ตลอดจนเงื่อนไขของสภาวะสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ เรื่องราวของประชากรที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งก็คือ ผลกระทบ หรือผลที่ตามมา (Consequence) ของการเปลี่ยนแปลงในขนาดประชากร ในการกระจายตัวของประชากร และในโครงสร้างประชากร ความรู้ทางประชากรศาสตร์ในส่วนนี้จึงมีขอบเขตครอบคลุมปัจจัยหลายประการที่สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประชากร ซึ่งสามารถรวมปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข การศึกษา ตลอดจนสภาวะทางชีววิทยา เช่น ความเครียด การเจ็บป่วย และการตาย

นอกจากการอธิบายปัจจัยหลัก 3 ปัจจัย คือ การเกิด การตาย และการย้ายถิ่น ลักษณะสำคัญในการศึกษาทางประชากรยังรวมลักษณะทางเพศ เชื้อชาติ ศาสนา พื้นภูมิของบิดามารดา พื้นที่เกิด ภาษา ระดับการศึกษา สถานภาพสมรส จำนวนบุตร สถานภาพการทำงาน อาชีพ และรายได้ ลักษณะทางประชากรเหล่านี้ยังเกี่ยวพัน และนำไปอธิบายภาวะการเกิด การตาย และการย้ายถิ่น

จากความหมายและขอบเขตของการศึกษาด้านประชากรดังที่ได้กล่าวข้างต้น สิ่งที่งานสำรวจนี้ให้ความสำคัญในการศึกษาวิเคราะห์ จึงมีใช่เฉพาะงานวิจัยที่เจาะจงเนื้อหาทางประชากร คือ การเกิด การตาย การย้ายถิ่น เท่านั้น แต่จะรวมไปถึงงานวิจัยด้านประชากรที่เกี่ยวข้องกับศาสตร์สาขาอื่น ๆ หรือตัวแปรอื่นที่มีใช้ตัวแปรทางประชากร (Non-demographic Variables)

คำว่า "ประวัติศาสตร์ประชากร" ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการให้นิยามในความหมายกว้าง หมายถึงการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่มีเนื้อหาเฉพาะเจาะจงในการศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวกับประชากร โดยมีประเด็นหลักที่เกี่ยวกับการศึกษาลักษณะและโครงสร้างของประชากร ชนชั้น ชาติพันธุ์ แรงงาน การย้ายถิ่น และสตรี ประวัติศาสตร์ประชากร ในที่นี้ไม่ได้มุ่งหมายถึงเฉพาะงานศึกษาในแนวประวัติศาสตร์โดยอาศัยทฤษฎี แนวคิดและวิธีการทางประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ได้รวมความไปถึงงานศึกษาในแนวประวัติศาสตร์โดยอาศัยทฤษฎี แนวคิดและวิธีการจากศาสตร์สาขาอื่น ๆ อาทิ มานุษยวิทยา สังคมวิทยา ประชากรศาสตร์ ภูมิศาสตร์ นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และภาษาศาสตร์ เป็นต้น

3. การกำหนดช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ประชากรไทย

ในการสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ประชากรของไทย ผู้ศึกษาเริ่มต้นด้วยการพยายามที่จะกำหนดช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ประชากรโดยอาศัยปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านประชากรเองเป็นตัวกำหนด โดยแบ่งเป็น 3 ช่วง กว้าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. ช่วงประวัติศาสตร์โบราณ ถึง พ.ศ.2393 (ค.ศ.1850)
2. ปี พ.ศ.2393 ถึง พ.ศ.2503 (ค.ศ.1850-1960)
3. ปี พ.ศ.2503 ถึง พ.ศ.2540 (ค.ศ.1960-1997)

1. ช่วงประวัติศาสตร์โบราณ ถึง พ.ศ.2393 (ค.ศ.1850)

ถือเป็นช่วงก่อนที่ไทยจะรับเอาความรู้และวิถีวิทยาของตะวันตกในทางประชากรศาสตร์เข้ามาใช้ กล่าวคือเป็นช่วงเวลาที่ไทยยังไม่มีมีการเก็บรวบรวมข้อมูล สถิติด้านประชากร ข้อมูลที่เกี่ยวกับประชากรของไทยมีอยู่อย่างกระจัดกระจายในปุมโหร ตำนาน พงศาวดาร จดหมายเหตุ บัญชีน้ำฝน ดินข้าว บัญชีทะเบียนไพร่ บัญชีอากรค่านา บัญชีพื้นที่ทำนา ฯลฯ

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่า นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 คือ สมัยอยุธยา เป็นต้นมาได้มีนักเดินทาง นักสำรวจ หมอสอนศาสนา พ่อค้า ตลอดจนนักการทูตที่เดินทางเข้ามาในไทย ได้มีส่วนสำคัญในการช่วยสร้างสรรคความรู้ที่เกี่ยวกับประชากรไทยในแง่มุมต่าง ๆ อาทิงานของทูต อย่าง La Loubere, Van Vliet, Nicolas Gervaise, บาทหลวง Tachard ไปจนถึงนักสำรวจอย่าง J.G. Koenig

ในปลายศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมได้แผ่ขยายอิทธิพลและอำนาจเข้ามาในเอเชียอย่างกว้างขวาง เราได้พบผลงานในรูปรายงานของคณะทูตที่ให้ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประชากรมากมาย อาทิ งานของ Sir John Crawford Henry Burney Sir John Bowring งานของ Bishop Pallegoix รวมถึงรายงานการเดินทางสำรวจเพื่อทำแผนที่ของ James McCarthy และที่สำคัญคืองานเขียนในเชิงชาติพันธุ์วิทยา (Ethnography) ของนักวิชาการทั้งชาวอังกฤษและฝรั่งเศสอีกจำนวนหนึ่งที่เป็นงานเชิงสำรวจวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งของไทยและประเทศอื่น ๆ ในเอเชีย ซึ่งไม่เพียงแต่ให้ความรู้ด้านประชากรในยุคร่วมสมัย แต่สามารถสืบสวนย้อนกลับไปในช่วงของประวัติศาสตร์ก่อนหน้านี้ด้วย

2. ปี พ.ศ.2393 ถึง พ.ศ.2503 (ค.ศ.1850-1960)

เป็นช่วงที่ความรู้และเทคโนโลยีตะวันตกถูกนำมาใช้และเริ่มปรากฏแพร่หลายในสังคมไทย กรณีของการศึกษาทางประชากร คือยุคเริ่มต้นของการนำเอาวิถีวิทยาในการสำรวจสำมะโนประชากรเข้ามาใช้ โดยทั่วไปมักเข้าใจกันว่าสำมะโนประชากรมีการจัดทำเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2454 คือต้นรัชกาลที่ 6 แต่ที่จริงแล้วการสำรวจสำมะโนประชากรได้เริ่มขึ้นแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยเป็นการจัดทำของกระทรวงมหาดไทย สำมะโนประชากรครั้งแรก ๆ นั้นมิได้จัดทำทั่วทั้งประเทศ แต่เป็นการทำไปทีละส่วน โดยเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2447 (ค.ศ.1904) โดยทำครั้งแรกเพียง 12 มณฑล และทำมากเป็นพิเศษในส่วนที่ไม่ใช่เมืองของมณฑลกรุงเทพ จากนั้นก็มีการสำรวจสำมะโนประชากรในปี พ.ศ.2452 (ค.ศ.1909) โดยสำรวจส่วนที่อยู่ในกรุงเทพ อาทิ พระนคร ส่วนมณฑลอื่น ๆ มีการสำรวจเป็นครั้งแรกในการสำรวจสำมะโนประชากร พ.ศ.2462 (ค.ศ.1919)

การมีข้อมูลสถิติด้านประชากรได้มีผลต่อการที่รัฐบาลสามารถกำหนดนโยบายสำคัญ ๆ ด้านประชากรและอื่น ๆ ที่เหมาะสมหรือสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ที่เห็นได้ชัดก็คือ ช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้เป็นช่วงของการเติบโตของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ไทยเปิดประเทศในทางเศรษฐกิจและการค้าตามสนธิสัญญาบาวริงและสนธิสัญญากับประเทศอื่นในทำนองเดียวกัน ซึ่งเริ่มในปี พ.ศ.2398

3. ปี พ.ศ.2503 ถึง พ.ศ.2540 (ค.ศ.1960–1997)

ปี พ.ศ.2503 เป็นปีที่สำคัญในประวัติศาสตร์ประชากร เนื่องจากเป็นปีที่ผลการสำรวจสำมะโนประชากรออกมาชี้ให้เห็นชัดว่าอัตราการเพิ่มของประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้มาถึงจุดสูงสุด คือ สูงถึงร้อยละ 3.2 ต่อปี จุดนี้จึงเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ ก่อให้เกิดการตื่นตัวของการศึกษาและการวิจัยด้านประชากรศาสตร์ในฐานะที่เป็นความรู้สมัยใหม่ทั้งในแวดวงการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย และหน่วยงานราชการที่มีหน้าที่กำหนดนโยบายและแผนปฏิบัติด้านประชากร รวมถึงระดับที่เป็นองค์กรระหว่างประเทศ

4. ทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวกับประชากร

ทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวกับประชากรมีอยู่หลายทฤษฎีและแนวคิด⁽¹⁾ เริ่มต้นจาก Charles Darwin นักวิทยาศาสตร์ชีวภาพกล่าวถึงการเพิ่มประชากรที่มีผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ เขากล่าวถึงการเพิ่มของประชากรว่ามีลักษณะที่เพิ่มเป็นอัตราทวีคูณ ซึ่งถ้าไม่มีสถานการณ์หรือเงื่อนไขใดๆหยุดยั้งการเพิ่มประชากรในลักษณะนี้จะถึงจุดหนึ่งที่สร้างความกดดันให้กับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่ และถ้าไม่มีแนวทางหรือมาตรการที่จะแก้ไข หรือลดความกดดันที่มีต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมประชากรก็จะหยุดเพิ่มขึ้น ดาร์วินเชื่อว่าการเพิ่มของประชากรมีจุดสูงสุดโดยมีทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่พอเพียง

แนวคิดของดาร์วินได้รับการขยายและเสริมต่อโดย Robert Malthus นักเศรษฐศาสตร์และสังคมศาสตร์ มัลธัสเสนอแนวคิดหลักว่าด้วยความสามารถในการผลิตประชากรหรือการเพิ่มประชากรมีอิทธิพลมากกว่าความสามารถในการผลิตอาหาร โดยที่การเพิ่มของมนุษย์มีลักษณะเป็นแบบทวีคูณ หรือการเพิ่มแบบเลขาคณิต (Geometric Growth) ส่วนการเพิ่มของอาหารเป็นการเพิ่มแบบเลขคณิต (Arithmetic Growth) การเพิ่มของมนุษย์ดังกล่าวเป็นปัญหาและเป็นอันตรายต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ สังคมจะเกิดความยุ่งยากสับสน หรือถึงขั้นทำร้ายชีวิตหรือการเกิดโรคภัยไข้เจ็บล้มตาย หนทางแก้ไขทำได้ 2 ทางคือ มาตรการป้องกันการเพิ่มของประชากรโดยอาศัยสงคราม ความตายจากโรคภัยไข้เจ็บ ตายตามอายุขัยและโรคระบาด ซึ่งเป็นวิธีธรรมชาติกับมาตรการป้องกันการเพิ่มของมนุษย์โดยวิธีการยับยั้งความต้องการทางเพศ การกำหนดการแต่งงานให้ช้าลง หรือใช้วิธีคุมกำเนิด วิธีที่ถูกกล่าวถึงในเวลานั้นคือ การหลั่งนอกช่องคลอด หรือการนับระยะเวลาปลอดภัยในการตั้งครรภ์

นอกจากนั้นก็มีแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์ที่เสนอว่าการเพิ่มประชากรเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น ความคิดของ John Smith ที่อธิบายว่าการมีประชากรเพิ่มมากขึ้นสร้างความต้องการและสร้างเติบโตทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการแบ่งงานตามความชำนาญเฉพาะทาง (Devision of Lobor) การเพิ่มของผลผลิตและการสะสมทุนซึ่งเกิดจากความต้องการในการลงทุน ยัง

⁽¹⁾ การสรุปในประเด็นนี้มาจาก สันหัตถ์ เสริมศรี (2539) ประชากรศาสตร์ทางสังคม ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และเทียนฉาย กิระนันท์ (2526) เศรษฐศาสตร์ประชากร โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สร้างความต้องการแรงงานให้เพิ่มขึ้น ซึ่งมีผลต่อการยกระดับค่าจ้าง แต่เมื่อค่าจ้างแรงงานสูงขึ้นถึงจุดหนึ่งจะมีผลต่อการเพิ่มประชากร

การเพิ่มของประชากรยังเป็นทางนำไปสู่การพัฒนาเกษตรกรรมและในทางกลับกัน การพัฒนาเกษตรกรรมก็ส่งผลต่อการเพิ่มประชากร Ester Boserup (Boserup:1975) ได้เสนอแนวคิดว่าการพัฒนาเกษตรกรรมมีองค์ประกอบ 3 ประการคือ การพัฒนาที่ดินเพาะปลูก การค้นหาเทคนิควิธีการเพาะปลูกใหม่ และการปลูกพืชหมุนเวียนในที่ดิน องค์ประกอบทั้ง 3 ประการมีกระบวนการที่สัมพันธ์กับการเพิ่มของประชากร

ในด้านการย้ายถิ่นมีแนวคิดทางสังคมวิทยา อาทิ Everett Lee (Lee:1966) เสนอทฤษฎีว่าด้วยการย้ายถิ่น ซึ่งพัฒนามาจากการสังเกตการณ์จากหลายประเทศ และศึกษาการย้ายถิ่นจากประสบการณ์ที่ผ่านมา โดยกล่าวว่า การเข้าใจเรื่องราวการย้ายถิ่นจะชัดเจนต้องพิจารณาองค์ประกอบสำคัญ 4 องค์ประกอบ ได้แก่

1. บั๊จจียหรือเจี้ยนไซในพื้นที่ต้นทาง (place of origin)
2. บั๊จจียหรือเจี้ยนไซในพื้นที่ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทาง (place of destination)
3. บั๊จจียหรืออุปสรรคที่อยู่ระหว่างพื้นที่ต้นทางหรือพื้นที่ปลายทาง
4. ลักษณะของผู้ย้ายถิ่น

การย้ายถิ่นเกิดขึ้นบนพื้นที่ต้นทาง หมายถึง การที่บุคคลย้ายออกเนื่องจากอิทธิพลหรือบั๊จจียที่มีอยู่ในพื้นที่ต้นทางซึ่งมีทั้งที่เป็นบั๊จจียผลักดัน และบั๊จจียดึงดูด รวมถึงบั๊จจียที่มีภาวะเป็นกลาง ตัวอย่างของบั๊จจียดึงดูด ได้แก่ ความชอบในที่อาศัย การมีครอบครัวที่ดี ความสะดวกสบายในการทำมาหากิน มีที่ดิน มีบ้านอาศัย การทำไร่ทำนาได้ผล ฯลฯ ขณะที่บั๊จจียผลักดัน เช่น ความล้มเหลวในการทำมาหากิน ครอบครัวแตกสลาย การหย่าร้าง ใจผู้ร้ายชุกชุม ขาดความปลอดภัย ไม่มีที่ทำกิน

ส่วนบั๊จจียปลายทาง บั๊จจียดึงดูดที่พื้นที่ปลายทาง เช่น ค่าแรงสูง โอกาสทำงานมีมาก มีสถานศึกษาดี มีสถานบริการหลากหลาย และบั๊จจียผลักดัน อาทิ ความยากจน ใจผู้ร้าย สภาวะแวดล้อมเสื่อม อากาศร้อน รกติด ที่ดินและบ้านมีราคาแพง

นอกจากทฤษฎีและแนวคิดทางด้านประชากร พบว่าสาขาวิชาในแต่ละสาขาก็มีการพัฒนาทฤษฎีและแนวคิดเฉพาะขึ้นเพื่ออธิบายประเด็นอื่น ๆ ที่แยกย่อยออกไป

II

การสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย

ในการสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย ผู้ศึกษาได้แบ่งหมวดหมู่ของงานศึกษาวิจัยที่ทำการสำรวจออกเป็นหมวดหมู่กว้าง ๆ โดยอิงกับประเด็นการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาและประชากรศาสตร์ เป็น 6 หมวด ได้แก่ ลักษณะและโครงสร้างของประชากร ชนชั้นชาติพันธุ์ แรงงาน การย้ายถิ่น และสตรี

1. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องลักษณะและโครงสร้างของประชากร

โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่างานในส่วนนี้ยังมีการศึกษาไม่มากนัก ถือได้ว่ายังอยู่ในขั้นตอนของการเริ่มต้น และน่าจะพัฒนางานศึกษาวิจัยในส่วนนี้ได้อีก จากการสำรวจพบว่างานศึกษาลักษณะและโครงสร้างของประชากรให้ความสนใจกับประเด็นเรื่องขนาดของประชากร อัตราการเกิด อัตราการตาย อัตราการเพิ่มตามธรรมชาติ ตลอดจนถึงความเปลี่ยนแปลงในลักษณะและโครงสร้างของประชากรในฐานะตัวแปรที่สัมพันธ์กับปัจจัยอื่น ๆ อาทิ ปัจจัยการเจริญเติบโตของเมือง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ไปจนถึงการเปลี่ยนแปลงในทางสังคมและการเมือง สามารถกำหนดแนวทางการศึกษาออกได้เป็น 3 แนวทางด้วยกันคือ 1. การศึกษาในแนวมานุษยวิทยา สังคมวิทยา และประชากรศาสตร์ 2. การศึกษาในแนวภูมิศาสตร์ 3. การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

1.1 การศึกษาในแนวมานุษยวิทยา สังคมวิทยา และประชากรศาสตร์

พบว่างานศึกษาวิจัยส่วนใหญ่เห็นพ้องกันว่าในประวัติศาสตร์ของไทยช่วงก่อนปี พ.ศ.2393 (ค.ศ.1850) ไทยเป็นประเทศที่มีประชากรน้อย แต่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ ไม่มีภาวะของความอดอยาก ปัญหาความขาดแคลนประชากรที่เป็นกำลังคนสะท้อนให้เห็นชัดจากการทำศึกสงครามตลอดระยะประวัติศาสตร์อันยาวนานในระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านนั้น จึงมีใช้สงครามเพื่อแย่งชิงที่ดินทำกิน แต่เป็นสงครามของการแย่งชิงผู้คน โดยฝ่ายผู้ชนะเป็นฝ่ายกวาดต้อนไพร่พลครัวเรือนราษฎร ตลอดจนทรัพย์สินของฝ่ายพ่ายแพ้

งานศึกษาวิจัยให้ความสนใจกับการคาดการณ์ถึงขนาดและจำนวนประชากร แต่พบว่าในระยะประวัติศาสตร์ช่วงต้น ๆ ที่ยังไม่มีการรวบรวมข้อมูลเชิงสถิติ การคาดการณ์ส่วนใหญ่เป็นผลจากการรวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูลจากบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามาในประเทศไทย อาทิ นักเดินทางท่องเที่ยว นักสำรวจ หมอสอนศาสนา พ่อค้า นักการทูต ไปจนถึงบรรดาชาวต่างชาติที่เข้ามารับราชการกับไทย ซึ่งมีหลักฐานนับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เรื่อยมาจนถึง คริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่ปัญหาที่พบก็คือ ข้อมูลตัวเลขที่ได้มักมีความแตกต่างหรือขัดแย้งกัน จำเป็นต้องมีการปรับตัวเลข รวมถึงการประเมินความถูกต้องและความน่าเชื่อถือด้วยวิธีการเชิงคณิตศาสตร์และสถิติ ผลงานที่ถือว่าเป็นงานบุกเบิกและได้รับการยอมรับ รวมถึงการอ้างอิงอย่างแพร่หลายคืองานของ G. William Skinner คือ *Chinese Society in Thailand : An Analytical History* (Skinner:1957) Skinner ได้รวบรวมตัวเลขแสดงจำนวนประชากรจากหลักฐานบันทึกและเอกสารของชาวตะวันตกอย่างกว้างขวาง อาทิ

งานของ Crawford (1830) Gordon (1891) Campbell (1902) และ Graham (1912) นอกจากนั้นก็ยังใช้ประโยชน์จากตัวเลขสถิติที่สำคัญ อาทิ Directory for Bangkok and Siam Consular Report และ China Year Book รวมถึงตัวเลขจากการสำรวจสำมะโนครัว ตั้งแต่ปี พ.ศ.2445 (ค.ศ.1902) งานของ Skinner ชี้ให้เห็นว่า อัตราการเพิ่มของประชากรโดยธรรมชาติของไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่ำกว่าเมื่อถึงทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 อันเป็นผลจากอัตราการตายที่สูงและการอพยพเข้าของชาวจีนที่ยังต่ำ แต่เมื่อถึงช่วงปี พ.ศ.2398 (ค.ศ.1855) ภายหลังจากที่ไทยเปิดประเทศตามสนธิสัญญาบาวริง การอพยพเข้าของชาวจีนที่เพิ่มสูงขึ้นได้มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของประชากรไทยโดยรวม

ผลงานที่ตามมา คือ งานของ J. C. Caldwell นักประชากรศาสตร์ เรื่อง Demographic Structure (Caldwell:1967) ซึ่งสนับสนุนประเด็นของ Skinner ที่เชื่อว่าในคริสต์ศตวรรษที่ 19 การเติบโตของประชากรไทยเป็นไปอย่างช้า ๆ แต่มีอัตราเร่งภายในการเติบโตตลอดศตวรรษ เขาระบุว่าลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางประชากรของไทยค่อนข้างคล้ายคลึงกับประสบการณ์ของฟิลิปปินส์และพม่า คือไม่มีการเปลี่ยนแปลงประชากรอย่างรุนแรงเหมือนกรณีของชาวและมลายูและสรุปว่าไทยไม่มีภาวะกดดันด้านประชากรต่อปริมาณอาหาร (Malthusian Pressure) ไทยสามารถที่จะผลิตข้าวได้มากเท่าที่ต้องการ แต่เขาก็เห็นว่าภาวะโรคภัยไข้เจ็บมีบทบาทที่สำคัญที่จำกัด การเพิ่มขึ้นของประชากร จนกระทั่งเมื่อไทยก้าวเข้าสู่ตลาดการค้าโลกในครึ่งหลังศตวรรษที่ 19 จึงเป็นตัวเร่งให้เกิดการเพิ่มขึ้นของประชากรเมื่อรายได้เงินสตกก่อให้เกิดการปรับปรุงด้านโภชนาการ ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการอพยพเข้าของชาวจีน

ผลงานสำคัญของนักวิชาการรุ่นใหม่ได้มีส่วนพัฒนาองค์ความรู้เรื่องลักษณะและโครงสร้างของประชากร งานของนักมานุษยวิทยา B.J. Terwiel เรื่อง Through Traveller's Eye : An Approach to Early Nineteenth Century Thai History (Terwiel:1989) เป็นการศึกษาผ่านบันทึกเรื่องราวของนักเดินทางตะวันตกที่ผ่านเข้ามาในไทย จุดเด่นของงานนี้อยู่ที่การเลือกใช้ข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณา (Ethnology) จากเอกสารหลักฐานและบันทึกของนักเดินทางทั้งที่มีการตีพิมพ์ และที่ยังไม่เคยตีพิมพ์จากแหล่งข้อมูลทั้งในไทยและต่างประเทศอย่างเป็นระบบ

จากการตรวจสอบข้อมูลของ Terwiel นำไปสู่การประมาณการประชากรของกรุงเทพฯ ที่มีจำนวนประชากรที่ต่ำกว่าจำนวนที่นักวิชาการรุ่นก่อน ๆ ได้อ้างอิงไว้ เขาได้ตั้งข้อสงสัยตัวเลขของ Skinner ที่ประมาณจำนวนคนจีนในประชากรกรุงเทพฯ ที่สูงเกินปกติว่าอาจเนื่องมาจากข้อผิดพลาดที่ไม่สามารถเข้าถึงตัวข้อมูลโดยตรง ขณะเดียวกันเขาก็เสนอให้มีการพิจารณาข้อมูลใหม่ที่จะช่วยในการตรวจสอบ อาทิ การใช้ตัวเลขประชากรจากการสำรวจเลขที่บ้านเพื่อประกอบการทำโปรเจกต์ไทรเลข

ผลงานที่ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาการศึกษาประวัติศาสตร์ประชากรที่ต่อเนื่องจากงานของ Terwiel คืองานของ Volker Grabowsky เรื่อง An Early Thai Census : Translation and Analysis (Grabowsky:1993) เป็นการศึกษาและวิเคราะห์หลักฐานการสำรวจสำมะโนประชากรในยุคเริ่มแรกของไทย ที่เรียกว่าการสำรวจสำมะโนครัว พ.ศ.2445 และสำมะโนครัว พ.ศ.2452 Grabowsky ได้ชี้ให้เห็นว่าก่อนศตวรรษที่ 20 ตัวเลขจำนวนประชากรของไทยมีอยู่ แต่มีปัญหาของความถูกต้อง

สมบูรณ์ กล่าวคือไทยมีตัวเลขบัญชีทะเบียนไพร่ ซึ่งเท่ากับ 1 ใน 4 ของประชากรทั้งหมด แต่มิได้มีการรวบรวมตัวเลขเพิ่มเติมจากจำนวนผู้ที่ถูกเกณฑ์ ไม่มีการนับจำนวนผู้หญิงและเด็กเข้าไว้ ยิ่งไปกว่านั้นก็คือในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 18 สงครามระหว่างไทยกับพม่าก็ทำให้ผู้คนหลบหนีจากการควบคุมของรัฐและการถูกขึ้นทะเบียนไพร่ ตัวเลขประชากรไทยที่รายงานโดยนักเดินทางต่างชาติจึงต้องพิจารณาอย่างรอบคอบ

Grabowsky ยังได้ชี้ให้เห็นว่าการประมาณการจำนวนประชากรของชาวตะวันตกเริ่มมีนัยสำคัญเมื่อมีการเปรียบเทียบกับสำมะโนประชากรที่ประเทศไทยได้เริ่มจัดทำในต้นศตวรรษที่ 20 การสำรวจสำมะโนประชากรทั่วประเทศเป็นครั้งแรกของไทยเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2452 แต่เขาระบุว่าสำมะโนประชากรปี พ.ศ.2462 เท่านั้นที่จัดทำขึ้นตามมาตรฐานของนานาชาติเป็นครั้งแรก และการจัดทำสำมะโนประชากรได้จัดทำครั้งต่อ ๆ มาในปี พ.ศ.2472 2480 2490 และจากปี พ.ศ.2503 รัฐบาลไทยจึงได้จัดทำสำมะโนครัวทุก ๆ 10 ปี ตามคำแนะนำของสหประชาชาติ

สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ประชากรสมัยใหม่ งานของ บุญเลิศ เลี้ยวประไพ เรื่อง **ขนาดของประชากรที่เหมาะสม** (บุญเลิศ:2539) ได้ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงด้านประชากรที่สัมพันธ์กับนโยบายของรัฐบาล โดยระบุว่า นับตั้งแต่ พ.ศ.2487 (ค.ศ.1944) ไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในการลดระดับการตายด้วยการนำเอาเทคโนโลยีในการควบคุมโรคระบาด และโรคติดต่อมาใช้ ทำให้อัตราการตายมีแนวโน้มลดลง ขณะที่อัตราการเกิดสูงขึ้น แนวโน้มการเพิ่มของประชากรเพื่อผนวกนโยบายของรัฐบาลที่มีแผนพัฒนาประเทศนำไปสู่การขอให้คณะสำรวจเศรษฐกิจของธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและพัฒนาการ (ธนาคารโลก) เข้ามาช่วยพิจารณา รายงานของคณะกรรมการดังกล่าวได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับอัตราเพิ่มประชากรที่ค่อนข้างสูง ในขณะที่เดียวกับที่มีผลงานของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ชี้ให้เห็นปรากฏการณ์ที่ประชากรเพิ่มในอัตราที่สูง กล่าวคือระหว่างปี พ.ศ.2490-2503 อัตราเพิ่มของประชากรต่อปีประมาณ 3.2% ก่อให้เกิดการหวั่นวิตกในฐานที่เป็นอุปสรรคต่อการปรับปรุงคุณภาพชีวิต เกิดการสัมมนาประชากรระดับชาติถึง 3 ครั้ง และในที่สุดรัฐบาลในปี พ.ศ.2513 ได้กำหนดนโยบายประชากรออกมาเพื่อควบคุมกิจการประชากร 3 ด้านคือ ลดอัตราการเพิ่มประชากร พัฒนาคุณภาพประชากร และควบคุมการกระจายตัวประชากรและการตั้งถิ่นฐาน โดยมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อปรับปรุงแผนงาน หรือโครงการวางแผนครอบครัวเป็นมาตรการ/กลวิธีหลักของนโยบายลดอัตราการเพิ่มของประชากร

ผลจากนโยบายประชากรได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างประชากร กล่าวคือ เมื่อดูรายงานการสำรวจสำมะโนครัวตั้งแต่ปี พ.ศ.2490 จนถึงปัจจุบัน นอกจากประชากรไทยมิได้เฉพาะจำนวนที่เพิ่มขึ้นเท่านั้น แต่โครงสร้างของประชากรก็เปลี่ยนไป อันเป็นผลโดยตรงจากการลดลงของอัตราการเกิดและอัตราการตาย ยังผลให้ปริมิตประชากรมีรูปลักษณะที่ต่างไปจากเดิม คือจากปริมิตฐานกว้างเป็นปริมิตฐานที่มีส่วนฐานแคบ อันแสดงว่าสัดส่วนของเด็กน้อยลง ขณะที่สัดส่วนของผู้ใหญ่มากขึ้น ดังปรากฏอยู่ในผลงานของนักประชากรศาสตร์ร่วมสมัย อาทิ John Knodel and Visid Prachubmoh *Demographic Aspects of Fertility in Thailand* (Knodel and Visid:1974) Nibhon Debavalaya and John Knodel *Fertility Transition in Thailand* (Nibhon and Knodel:1978) อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ และสุปราณี บุญประเทือง **สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2513**

ภาวะเจริญพันธุ์ (อภิชาติและสุปราณี:2521) ซึ่งมีข้อสรุปตรงกันว่าในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมาได้มีการ "ปฏิวัติภาวะเจริญพันธุ์" ในประเทศไทย คือมีการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์อย่างรวดเร็วในระยะเวลาอันสั้น การเปลี่ยนแปลงลักษณะนี้มีประเทศกำลังพัฒนาเพียงจำนวนน้อยที่สามารถทำได้ จนวงการศึกษาและนโยบายประชากรในภูมิภาคนี้ถือว่าประเทศไทยเป็นกรณีศึกษาที่สำคัญ⁽¹⁾

อย่างไรก็ตามประเด็นข้างต้นก็มีข้อโต้แย้งจากนักประชากรศาสตร์อย่าง เดียง ผาดไธสง ในงานศึกษาวิเคราะห์เรื่อง การล่มสลายของสังคมไทยเนื่องจากการวางแผนครอบครัว (เดียง:2539) ที่ได้ชี้ประเด็นว่าทั้งนโยบายด้านประชากรและการดำเนินการตามแผนซึ่งเป็นผลจากการรับอิทธิพลด้านแนวความคิด เงินสนับสนุน และการดำเนินงานทุกอย่างจากชาติตะวันตก ซึ่งเริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2498 ที่ไทยนำเอาการวางแผนครอบครัวเข้ามาใช้นั้นได้นำสังคมไทยไปสู่ภาวะของการสูญเสียชาติพันธุ์ของคนไทย ผลจากการคุมกำเนิดที่ประสบความสำเร็จส่งผลให้ภาวะเจริญพันธุ์ลดต่ำลงต่ำกว่าที่ระดับทดแทนตนเองมาก ภาวะเช่นนี้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมอย่างร้ายแรง ไม่ว่าจะเป็นปรากฏการณ์ของการล่มสลายของสังคมจากสภาพที่โรงเรียนต้องลดชั้นเรียนลง เนื่องจากเด็กเกิดน้อยลง หรือไม่มีเด็กเกิดในบางปี ขณะที่สัดส่วนของผู้สูงอายุเพิ่มขึ้นอย่างมาก มีการขาดแคลนแรงงาน การอพยพแรงงานจากชนบทสู่เมือง การอพยพของคนต่างด้าวผิดกฎหมายเข้าสู่สังคมไทย ตามมาด้วยปัญหาเชื้อชาติและความไม่มั่นคงภายใน

1.2 การศึกษาในแนวภูมิศาสตร์

นักภูมิศาสตร์ถือได้ว่าเป็นนักวิชาการรุ่นแรก ๆ ที่ให้ความสนใจศึกษาประชากรในลักษณะที่สัมพันธ์กับการเกิดและการเติบโตของเมือง นักภูมิศาสตร์รุ่นบุกเบิกที่มีชื่อเสียงและมีผลงานที่มีพัฒนาต่อเนื่อง คือ Lawrence (Larry) Sternstein งานของเขาให้ความสนใจเรื่องขนาดและการเติบโตของประชากรในประวัติศาสตร์ไทย ดังปรากฏในผลงาน อาทิ A Critique of Thai Population Data (Sternstein:1965) Population of Siam on the Eve of European Colonization of Mainland Southeast Asia (Sternstein:1993) นอกจากนี้เขายังให้ความสำคัญกับการศึกษาเฉพาะกรณีของกรุงเทพมหานครในประเด็นเรื่องการเติบโตของประชากร การตั้งถิ่นฐานและการเติบโตของเมือง "กรุงเทพ" ปรากฏในผลงานหลายชิ้น ที่สำคัญก็คือการสรุปลักษณะการเติบโตของกรุงเทพที่นำไปสู่การเป็นเมืองโคเดียว (Primate City) ที่ปรากฏใน The Growth of the Populations of the World's Pre-eminent "Primate City" Bangkok at its Bicentenary (Sternstein:1983)

งานของ Sternstein ได้ถูกสานต่อโดยงานของ บุปผนาภ สุวรรณมาศ เรื่อง การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพ : โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525 (บุปผนาภ:2525) ซึ่งปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนเรื่อง The Structure of Greater Bangkok : An Urban Study of Land Use and Demography ซึ่งเป็นงานที่ใช้ทฤษฎีโครงสร้างนคร (Urban Function Structure) มาอธิบายการเติบโตของกรุงเทพในประวัติศาสตร์ช่วงเวลา 200 ปี กล่าวคือในช่วงเริ่มต้นของการสถาปนากรุงเทพ ในปี พ.ศ.2325 ถึง 2352 กรุงเทพเป็นเมืองขนาดเล็กในลักษณะ

⁽¹⁾ ผู้วิจัยขอขอบคุณ ดร.ชาย โพธิ์สิตา แห่งสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล เป็นอย่างยิ่งที่ได้กรุณาเสนอแนะให้ผู้วิจัยได้สนใจ และเพิ่มเติมประเด็นส่วนนี้เข้ามาในงานวิจัย

Fortified City มีโครงสร้างของเมืองที่เน้นการป้องกันข้าศึกศัตรู กรุงเทพรุ่งเติบโตเป็น Commercial City ในช่วง พ.ศ.2394-2411 อันเป็นผลจากสนธิสัญญาบาวริง และสนธิสัญญากับนานาชาติ มีการเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้ต้องขยายเมืองออกนอกกำแพงเมือง ช่วงปี พ.ศ.2411-2489 กรุงเทพรุ่งมีสภาพเป็น Pre-Industry City ศูนย์กลางของเมืองไม่ได้อยู่ที่การค้า แต่อยู่ที่ศูนย์กลางการปกครองหรือวัฒนธรรมนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2489 การขยายตัวของกรุงเทพรุ่งเป็นการเติบโตในทุกทิศทางในลักษณะของ Primate City กรุงเทพรุ่งเป็นศูนย์กลางทั้งทางด้านเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ช่วง 30-40 ปีหลังกรุงเทพรุ่งขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านประชากรซึ่งส่วนหนึ่งจากอัตราการเกิดตามธรรมชาติอีกส่วนหนึ่งจากการหลั่งไหลของคนชนบทเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมือง

1.3 การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

นอกจากงานของบุปผนาภ งานของ Porphan Ouyyanont เริ่มจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง Bangkok and Thai Economic Development : Aspects of Change, 1820-1920 (Porphan:1994) Bangkok's Population and the Ministry of the Capital in the Early 20th Century Thai History (Porphan:1997) ก็เป็นการศึกษาประชากรของกรุงเทพรุ่งเช่นกัน แต่เป็นการศึกษาในแง่มุมของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

จุดเด่นของงานของ Porphan อยู่ที่ที่มีการรวบรวมและประเมินตัวเลขจากเอกสารและข้อมูลสถิติทางราชการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมาที่มีอยู่ในแฟ้มกระทรวงต่าง ๆ ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ อาทิ กระทรวงคลังได้แก่ตัวเลขการจัดเก็บภาษี เช่น ภาษีที่นา ภาษีโรงเรือน สวน ร้านค้า และรัชชูปการ ควบคู่กับการใช้ตัวเลขจากสำมะโนประชากร ซึ่งนำมาสู่ข้อสรุปว่า การเติบโตของประชากรกรุงเทพรุ่งได้เริ่มขึ้นอย่างช้า ๆ เขาเห็นด้วยกับตัวเลขประชากรของ Terwiel ที่ระบุว่าในปี พ.ศ.2398 คือปีที่ทำสนธิสัญญาบาวริงนั้น กรุงเทพรุ่งมีประชากรเพียง 100,000 คน จากนั้นอัตราการเติบโตของประชากรจึงเริ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงปี พ.ศ.2480

ตัวเลขการเติบโตของประชากรกรุงเทพรุ่งได้ชี้ให้เห็นถึงการเติบโตอย่างใหญ่หลวงทางกายภาพของกรุงเทพรุ่ง ความหลากหลายในทางเศรษฐกิจ และลักษณะความเป็นเมืองของกรุงเทพรุ่งในทางกายภาพได้แก่ความเปลี่ยนแปลงของเมืองที่มีถิ่นฐานอยู่บนท้องน้ำ คือ แม่น้ำลำคลอง มามีถิ่นฐานบนถนนน้อยใหญ่ ลักษณะทางกายภาพของเมืองสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยแห่งทางรถไฟ รถราง และสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ เช่นเดียวกับเป็นยุคของการหลั่งไหลเข้ามาของคนจีน Porphan เสนอว่าทศวรรษ 2433 เป็นทศวรรษที่สำคัญในวิวัฒนาการของกรุงเทพรุ่งในฐานะที่เป็นนครหลวง และเป็นศูนย์กลางทางการเมือง ในบรรดาการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือการมีกระทรวงนครบาลขึ้นมาเพื่อควบคุมดูแลกรุงเทพรุ่งในปี พ.ศ.2435

2. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องชนชั้น

ในการสำรวจสถานะขององค์ความรู้เรื่องชนชั้นในสังคมไทย พบว่ามีงานศึกษาวิจัยอยู่ค่อนข้างมาก และประเด็นของการศึกษาค่อนข้างมีความหลากหลายนอกจากงานทางด้านประวัติศาสตร์ ยังมีผลงานวิชาการจากศาสตร์สาขาอื่นได้แก่ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา รัฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ ในการพิจารณาได้จัดกลุ่มของงานเป็น 3 แนวทางคือ 1. การศึกษาในแนวประวัติ

ศาสตร์ 2. การศึกษาในแนวทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้น และ 3. การศึกษาตามแนวทฤษฎีทางมานุษยวิทยา

2.1 การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์

การศึกษาชนชั้นในแนวประวัติศาสตร์ได้เริ่มต้นขึ้นในทศวรรษ 2470 ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของคำอธิบายประวัติศาสตร์การเมือง การปกครอง และสังคมไทย ศูนย์กลางของการอธิบายอยู่ที่กษัตริย์และสถาบัน มุ่งแสดงพระบรมเดชานุภาพ ในแง่หนึ่งจึงถูกเรียกขานว่าเป็นประวัติศาสตร์แนวราชสำนัก ภาพของชนชั้นจึงเป็นภาพที่ไม่มีปัญหาความขัดแย้งที่รุนแรง มักเน้นลักษณะพิเศษ (Uniqueness) บางประการว่าเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมไทย

ผลงานที่สำคัญเริ่มต้นจาก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (ดำรง:2519) และ Quaritch Wales Ancient Siamese Government and Administration (Wales:1934) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพอธิบาย "ชน" ในสังคมไทยว่าประกอบด้วย นาย และ โพร แนวคิดที่เกี่ยวกับชนชั้นปรากฏในอรรถาธิบายของ Wales ที่ว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้น เพราะคนไทยไม่เคยรับเอาสถาบันวรรณะของฮินดูมาใช้เหมือนเขมร ชนชั้นที่ปรากฏในสังคมไทยเป็นชนชั้นที่มีความเคลื่อนไหวหมุนเวียน (Mobility) และเป็นชนชั้นที่ไม่ถาวร

ประเด็นที่เชื่อมโยงการอธิบายเรื่องชนชั้นคือ ประเด็นเรื่อง "ระบบศักดินา" Wales เป็นคนแรกที่พยายามชี้ว่าระบบศักดินาไทยมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญจากระบบที่มีพื้นฐานอยู่บนที่ดิน และการแบ่งปันที่ดินลดหลั่นกันตามศักดิ์จากมูลนายลงมาถึงโพร ซึ่งคล้ายระบบ seniorat ของชนชาติแฟรงค์ ไปสู่ระบบที่มีพื้นฐานอยู่กับตัวบุคคลเหมือนกับระบบ Patrocinium ของชาวโรมัน อันเป็นระบบที่โพรสามารถเลือกมูลนายเองได้ คือเป็นการมองระบบศักดินาไทยว่าได้มีพัฒนาการทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

งานของสมเด็จพระยาดำรงฯ และ Wales ได้ถูกสานต่อโดยงานของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่อง สังคมอยุธยา และ ขจร สุขพานิช ใน ฐานันดรไพร่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ เริ่มต้นด้วยการรับเอาแนววิเคราะห์ของ Wales ว่าด้วยสังคมไทยสมัยอยุธยาเป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้น ชนชั้นต่าง ๆ มิได้แยกกันด้วยกำเนิด แต่มีความเคลื่อนไหวหมุนเวียนอยู่เป็นนิจ สำหรับประเด็นเรื่องศักดินา คึกฤทธิ์อธิบายว่า ระบบศักดินาเป็นระบบเฉพาะของสังคมอยุธยา แม้จะร่วมสมัยกับระบบฟิวดัลของฝรั่ง แต่มีความแตกต่างจากระบบของฝรั่ง กล่าวคือ ระบบฟิวดัลของฝรั่งถือเอาที่ดินเป็นเกณฑ์ ส่วนศักดินาไทยถือเอาศักดิ์ของคนเป็นเกณฑ์ ประเด็นของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ จึงอยู่ที่การชี้ขาดว่าระบบศักดินาไทยนั้นเป็นลักษณะเฉพาะ (uniqueness) ของสังคมไทย มากกว่าการมองในแนวพัฒนาการแบบ Wales

ประเด็นของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ มีความสอดคล้องกับงานของ ขจร สุขพานิช ที่ปรากฏในฐานันดรไพร่ เมื่อ ขจร นิยามฐานะของไพร่ไทย ตรงกับคำว่า serf ของสังคมฝรั่ง มีความหมายว่าไม่เป็นนายของตนเอง แต่มีพันธะต้องรับใช้กิจการของนาย สิ่งที่ถูกมัด serf ไว้กับเจ้านายในคดียุโรปคือที่ดิน Serf หาเลี้ยงชีวิตตนและครอบครัวบนที่ดินของนาย ซึ่งแตกต่างจากไพร่ไทยที่มีสิทธิ์เสรีภาพที่จะจับจองที่ดินว่างเปล่า แต่จะไม่ได้รับการคุ้มครองและสิทธิในทางศาล ถ้าไม่ได้สังกัดเจ้าหม่อมขุนนาง

นอกจากนั้นสิทธิในการเลือกเจ้าหมูลูกนายก็เป็นสิทธิของไพร่เช่นเดียวกับสิทธิในที่ดิน ในทัศนะของขรรระบบศักดินาไทยมีลักษณะที่เขาสรุปว่าเป็นเอกเทศ ผิดไปจากระบบในยุโรป

ความคิดที่อยู่เบื้องหลังคำอธิบาย "ระบบศักดินาไทย" ว่าแตกต่างจากระบบศักดินา (ฟิวดัล) ของฝรั่ง ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และ ขจร สุขพานิช ในแง่หนึ่งเป็นการปฏิเสธแนววิเคราะห์ตามทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้น ของ Marx ว่าไม่สามารถใช้วิเคราะห์สังคมไทยที่มีลักษณะทางสังคมซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากสังคมยุโรป และอาจถือได้ว่าเป็นปฏิกิริยาโดยตรงต่องานในกลุ่ม Marxism ของไทยที่ได้ปรากฏขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490-2500

การศึกษาชนชั้นในแนวประวัติศาสตร์ได้มีการพัฒนาองค์ความรู้ที่หลากหลายมากขึ้นในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เหตุการณ์ดังกล่าวถือเป็นจุดเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ทำให้เกิดความสนใจประวัติศาสตร์ของชนชั้นหรือสามัญชนเพิ่มมากขึ้น เริ่มด้วยการปรากฏตัวขึ้นในวงวิชาการทางงานของ ชัย เรืองศิลป์ ได้แก่ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 (ชัย:2523) ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 บ้านสังคม (ชัย:2519) และประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 บ้านเศรษฐกิจ (ชัย:2527) งานของชัยเน้นความสำคัญของประวัติศาสตร์ชาติในความหมายที่กว้างกว่าการกล่าวถึงกษัตริย์และทหาร คือไปสู่เรื่องราวทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมและที่สำคัญ คือการให้ฐานะและบทบาทกับสามัญชน สำหรับประเด็นเรื่องชนชั้น แม้งานของชัยจะจัดอยู่ในประวัติศาสตร์กระแสหลัก แต่ชัยก็มีทัศนะที่แตกต่าง เช่นการพูดถึงความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้น การมองว่าระบบไพร่เป็นระบบที่กดขี่ราษฎรสามัญ

ช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 ก็เป็นช่วงที่วงวิชาการประวัติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยมีการตื่นตัวในทางการศึกษาประวัติศาสตร์แนวชนชั้น เห็นได้จากการปรากฏตัวอย่างกว้างขวางของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทและเอก ในแนวที่เรียกว่าเป็นประวัติศาสตร์สังคม (Social History) อันเป็นแนวทางที่ช่วยให้ตระหนักถึงประชาชนหรือมวลชนในฐานะที่เป็นพลังในประวัติศาสตร์ เฉพาะที่เกี่ยวกับชนชั้นได้แก่การศึกษาในประเด็นเรื่อง การแบ่งชนชั้น การเลื่อนฐานะทางสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และการเกิดขึ้นของชนชั้นใหม่ในสังคม ขณะเดียวกันก็มีการศึกษาในลักษณะที่เป็นสหวิทยาการ คือมีการศึกษาวิเคราะห์ในลักษณะที่ข้ามสาขาวิชามากขึ้น อาทิงานศึกษาทางประวัติศาสตร์ก็มีการรับแนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้ามาใช้ เริ่มต้นจากวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทศึกษาถึงฐานะและบทบาทของไพร่อาทิ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปิยะฉัตร:2522) อัญชลี สุสายันท์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อัญชลี:2523) และ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (นันทิยา:2524) วิทยานิพนธ์ข้างต้นสะท้อนให้เห็นอิทธิพลทางความคิด และแนวทางการศึกษาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์รุ่นบุกเบิก คือ ขจร สุขพานิช และนักมานุษยวิทยา คือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ รพีพัฒน์ (ซึ่งจะได้กล่าวถึงผลงานในหัวข้อต่อไป) โดยให้ความสำคัญกับการศึกษาเรื่องไพร่ในประเด็นที่ใกล้เคียงกัน คือไพร่ในฐานะที่เป็นกำลังคนความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับนาย ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ประเด็นการเลื่อนฐานะทางสังคม และการยกเลิกระบบไพร่

นอกจากเรื่องไพร่พบว่าเรื่องของทาสก็ได้รับความสนใจศึกษาในลักษณะที่แยกศึกษาเฉพาะเรื่องในแนวทางที่ใกล้เคียงกับการศึกษาเรื่องไพร่ เห็นได้จากงานของ พงษ์นิเอน ทองพษ์นิเอน การศึกษาเรื่องทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ (พงษ์นิเอน:2525) Chatchai Panananond Siamese Slavery : The Institution and Its Abolition (Chatchai:1982) และ ชลดา โกปิตตา ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ (ชลดา:2532) เช่นเดียวกับผลงานเรื่องไพร่ พบว่าผลงานในเรื่องของทาสก็ได้รับอิทธิพลทางด้านแนวคิดจาก ขจร สุขพานิช และ ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ จุดเน้นของงานจะอยู่ที่บทบาทของรัฐในการเลิกทาสสมัยรัชกาลที่ 6

นอกจากการศึกษาไพร่และทาสในแนวประวัติศาสตร์สังคม ก็ได้มีการพัฒนาองค์ความรู้ปรากฏในงานศึกษาแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เริ่มจากงานของ บุญรอด แก้วกันหา การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (บุญรอด:2518) Lysa Hong Thailand in The Nineteenth Century : Evolution of the Economy and Society (Hong:1984) จนถึง ขวัญเมือง จันทโรจณี ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ขวัญเมือง:2534) ผลงานดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงบทบาทที่สำคัญของไพร่และทาสในฐานะที่เป็นกำลังที่สำคัญในการผลิตของระบบเศรษฐกิจไทย เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ในฐานะที่เป็นผลจากการทำการผลิตของไพร่ทั้งในรูปของส่วย และการเสียเงินแทนส่วย

งานศึกษาในแนวชนชั้นโดยตรง คืองานที่ได้รับอิทธิพลทางด้านความคิด และวิธีการศึกษาในแนวมาร์กซิสต์ ซึ่งได้แก่วิทยานิพนธ์ปริญญาโททางเศรษฐศาสตร์ และประวัติศาสตร์ที่อยู่ภายใต้คำปรึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภา งานในกลุ่มนี้เป็นการศึกษาสังคมไทยในประเด็นเรื่องกำเนิดของชนชั้น พัฒนาการของทุน นายทุน และระบบทุนนิยม เริ่มต้นจาก ญาดา ประภาพันท์ ระบบเจ้าภาษี นายอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น วิทยานิพนธ์ เศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2519 (ญาดา:2519) สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย พ.ศ.2475-2516 วิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2527 (พรรณี:2527) สังคีต พิริยะรังสรรค์ ทุนนิยมขุนนางไทย พ.ศ.2473-2503 วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (สังคีต:2526) และ ปลายอ้อ ชนะนนท์ นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของประเทศไทย (ปลายอ้อ:2530)

ผลงานที่กล่าวถึงข้างต้นพบว่าได้พัฒนาจากกรอบความคิดเดียวกัน คือความคิดของ Karl Marx ที่ว่าด้วยระบบการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งมีแนวคิดไว้ในสังคมเอเชียนั้นได้ก่อกำเนิดชนชั้นนายทุนในลักษณะที่ไม่เป็นอิสระจากอำนาจรัฐ นายทุนในสังคมแบบนี้มีลักษณะเป็นนายทุนข้าราชการหรือนายทุนขุนนาง (Bureaucratic Capitalist) ซึ่งทำหน้าที่ทั้งในทางบริหารและกิจการเศรษฐกิจหรือทำหน้าที่นายทุนในลักษณะที่เป็นนายหน้าให้แก่ขุนนาง โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่างานในกลุ่มนี้มีลักษณะของการทำงานที่ต่อเนื่อง เริ่มต้นจากงานของญาดาที่อธิบายถึงฐานะและบทบาทของคนจีนในฐานะเจ้าภาษีนายอากรที่ทำหน้าที่ผูกขาดการจัดเก็บภาษีในฐานะที่เป็น Merchant Capitalist ขณะที่งานของสิริลักษณ์ได้ขยายภาพของคนจีนในฐานะนายทุนในลักษณะที่มีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้นคือเป็นนายทุนข้าราชการ และนายทุนนายหน้า นายทุนข้าราชการ ได้แก่ นายทุนจากระบบภาษีอากรผูกขาด นายทุนจากระบบเหมาเมือง และนายทุนภายใต้ทุนร่วมของชนชั้นปกครองเดิม ขณะที่

เมื่อมีการเปิดประเทศทางเศรษฐกิจตามสนธิสัญญาบาวริงได้ก่อให้เกิด นายทุนกลุ่มใหม่ที่เรียกว่า นายทุนหน้า (compradore) ทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการดำเนินธุรกิจให้แก่ทุนชาติตะวันตก ได้แก่ การเป็นคอมปราโดร์ซื้อสินค้าเพื่อส่งออก คอมปราโดร์เรือ และคอมปราโดร์ธนาคาร ขณะที่ทำงานของพรณีเป็นการศึกษาถึงพัฒนาการจากนายทุนหน้าไปสู่การเป็นนายทุนธนาคารพาณิชย์ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้กุมอำนาจรัฐในช่วงหลังปี พ.ศ.2475 ส่วนงานของสังคีต พิจารณาทุนิยมขุนนางที่มีการขยายเครือข่ายครอบคลุมกิจกรรมที่สำคัญทางเศรษฐกิจ และปลายอ้อ เจาะจงศึกษาเฉพาะพ่อค้าและทุนนิยมในระดับภูมิภาค

งานศึกษาชนชั้นในแนวประวัติศาสตร์ที่สำคัญและมีอิทธิพลต่อวงวิชาการอย่างกว้างขวาง คืองานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง วัฒนธรรมกรรมพิกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ และสุนทรภู่หาภิธรรม (นิธิ:2527) นิธิได้ชี้ให้เห็นว่าประเทศไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีความเติบโตทางเศรษฐกิจอันเป็นผลจากความสนใจของรัฐบาลต่อการค้าต่างประเทศเป็นพิเศษ การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีนก่อให้เกิดเศรษฐกิจเพื่อการตลาดขึ้นในประเทศ ก่อให้เกิดกรรมพิไทยซึ่งไม่เป็นอิสระจากระบบศักดินา ในทัศนะของนิธิ กรรมพิไทยในต้นรัตนโกสินทร์ หมายถึงชนชั้นนำในระบบศักดินาผสมกับชาวจีนและเชื้อสายจีนจำนวนมากทั้งที่ถูกกลืนเข้าไปในระบบศักดินาแล้ว และที่ยังไม่ถูกกลืน คนเหล่านี้กุมอำนาจทางการเมืองของระบบศักดินาไว้อย่างเหนียวแน่นและประกอบกันขึ้นเป็นชนชั้นสูงทางสังคม (นิธิ:146-147)

2.2 การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้น

การศึกษาชนชั้นตามแนวทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้นเป็นวิธีการศึกษาโดยใช้ปรัชญาลัทธิมาร์กซ์ คือปรัชญาวัตถุนิยมประวัติศาสตร์จุดเริ่มต้นเป็นการศึกษาทฤษฎีเพื่ออธิบายสังคมไทยนั้นมิใช่การศึกษาและอธิบายของนักประวัติศาสตร์อาชีพ หากเป็นการศึกษาเพื่อการเคลื่อนไหวปฏิวัติของชาวพรรคคอมมิวนิสต์ หรือ นักศึกษามาร์กซิสต์ผู้ไม่สังกัดพรรคคอมมิวนิสต์

ยุครุ่งอรุณของการเสนองานวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ปรากฏขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 ดังปรากฏผลงานของ อรรถไญย พรหมชมพู หรือนามจริงอุดม ศรีสุวรรณ เรื่อง ไทยกึ่งเมืองขึ้น ซึ่งต่อมาใช้ชื่อว่า เส้นทางสังคมไทย (อรรถไญย:2493) สรรค์ รังสฤษดิ์ วิวัฒนาการแห่งสังคมสยามภาคต้น (สรรค์:2504) และ สมสมัย ศรีสุทพรพรรณ หรือ จิตร ภูมิศักดิ์ โฉมหน้าของศักดินาไทยในปัจจุบัน (สมสมัย:2500)

ความคิดเรื่องสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในไทยกึ่งเมืองขึ้น ในปี พ.ศ.2493 เป็นการเขียนโดยภารกิจของนักหนังสือพิมพ์และนักปฏิวัติเคลื่อนไหวชาวพรรคคอมมิวนิสต์ ผู้เขียนตระหนักถึงการที่ต่างชาติโดยเฉพาะอเมริกาเข้ามาครอบงำเศรษฐกิจไทยอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ประเด็นนี้จึงเป็นจุดเน้นของการอธิบายและแสดงข้อเท็จจริงพฤติการณ์จักรวรรดินิยม

สำหรับ วิวัฒนาการแห่งสังคมสยามภาคต้น น่าจะเป็นผลแห่งความพยายามของ สรรค์ รังสฤษดิ์ ในการใช้วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ตามทฤษฎีของมาร์กซ์มาอธิบายวิวัฒนาการของสังคมไทย แบ่งเป็น 4 ยุค ประกอบด้วย สังคมบุพกาล สังคมทาส สังคมศักดินา และสังคมกึ่งศักดินา (กึ่งศักดินา กึ่งทุนนิยม) วิวัฒนาการแห่งสังคมสยามจึงเริ่มจากชุมชนบุพกาลในสยามสุวรรณภูมิ

สังคมทาสทวาราวดี สังคมศักดินาสวโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ โดยมีจุดเน้นเรื่องความขัดแย้ง การทุจริต และการต่อสู้ทางชนชั้น

งานที่สำคัญและได้กลับมามีอิทธิพลในวงวิชาการอย่างกว้างขวางในยุคหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คืองานของจิตร ภูมิศักดิ์ เรื่อง โฉมหน้าของศักดินาไทยในปัจจุบัน ผลงานนี้ของจิตร ส่องออกมาจากทุกลาดยวขณะที่เขาต้องโทษกบฏพลาธิการนิคมมิวนิสต์ เผยแพร่ครั้งแรกในหนังสือ นิติศาสตร์ 2500 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ผลงานของนักคิดนักเขียนที่ยึดกุมทฤษฎีวิวัตนิยมประวัติศาสตร์ทั้งจิตร ภูมิศักดิ์ สรรค์ รังสฤษดิ์ หรือนักวิชาการที่เสนอผลงานวิชาการระยะต่อมา คือ จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ มีความเห็นเรื่องระบบศักดินาตรงกัน คือเชื่อว่าศักดินาเป็นอำนาจในการครอบครองที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยทำกินโดยชนชั้นสูง นอกจากการครอบครองที่ดินแล้ว ยังได้ประโยชน์จากภาษีอากรต่าง ๆ ค่าเช่า ดอกเบี้ย และการผูกขาดภาษี ระบบศักดินายังมีอิทธิพลทั้งทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม ทัศนะที่แสดงออกถึงความเชื่อต่อเรื่องศักดินา เช่นนี้นับว่าแตกต่างจาก ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และ ขจร สุขพานิช ที่เสนอทัศนะว่าระบบศักดินาเป็นการครอบครองผู้คนไม่ใช่การครอบครองที่ดิน

หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นักวิชาการในมหาวิทยาลัยได้เริ่มให้ความสนใจการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์ตามกรอบความคิดทฤษฎีวิวัตนิยมประวัติศาสตร์ ผลงานนำร่องที่ก่อให้เกิดกระแสการตื่นตัวในการศึกษาแนวทฤษฎีความขัดแย้งทางชนชั้น คืองานของจักรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ ระบบเศรษฐกิจไทย 1851-1910 (จักรทิพย์, สุธี:2524) และ ระบบเศรษฐกิจไทย 1910-1932 การแสวงหาระบบเศรษฐกิจใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทย (จักรทิพย์, สุธี:2524) สองนักเศรษฐศาสตร์กล่าวถึงการสลายตัวของเศรษฐกิจเพื่อยังชีพปรากฏชัดเจนเมื่อเกิดสนธิสัญญาบาวริง สินค้าอุตสาหกรรมต่างประเทศราคาถูกกว่าสินค้าอุตสาหกรรมที่ผลิตภายในประเทศ การหาเงินเพื่อความสะดวกในการซื้อสินค้าต่างประเทศ คือการปลูกข้าวเพื่อขายจนกลายเป็นสินค้าเพื่อส่งออก การผลิตไทยเป็นการผลิตสินค้าแบบเมืองขึ้น ไม่เป็นการทำลายระบบศักดินาเดิม การผลิตข้าวเพื่อขายเป็นการกระจายส่วนเกินทางเศรษฐกิจแก่คนกลุ่มเล็ก ๆ คือ ชนชั้นนายทุนกับพ่อค้า มีผลต่อความต้องการที่ดิน เจ้านายศักดินาจึงฉวยโอกาสพัฒนาที่ดินเพื่อเพาะปลูก ได้กำไรส่วนเกินจากค่าที่ดิน

ระยะเดียวกับการทำเหมืองแร่ และป่าไม้ คนไทยหมดโอกาสในการเข้าร่วม จึงเป็นการนำทรัพยากรของชาติไปเป็นของต่างชาติ รัฐบาลรับผลตอบแทนเล็กน้อยจากค่าภาคหลวง อังกฤษมีฐานะครอบงำเหนือทุนอื่นในกิจการไม้สัก ส่วนทุนจีนเริ่มเข้าไปในกิจการเหมืองแร่ และเพิ่มความสำคัญขึ้น ลักษณะพิเศษของทุนจีนเป็นทุนที่สร้างขึ้นในไทยโดยแรงงานและการค้า การขยายตัวของการค้าและเศรษฐกิจเงินตรา ก่ออำนาจผูกขาดและการให้กู้เพื่อการค้ากับต่างประเทศ การควบคุมทุนกระจุกตัวในพระคลังข้างที่ การรวมศูนย์ที่ดิน แรงงาน และทุนที่พระมหากษัตริย์เป็นส่วนกีดกันความเติบโตของชนชั้นอื่น ยากจะเกิดชนชั้นนักอุตสาหกรรมจึงไม่สามารถก้าวสู่เศรษฐกิจอุตสาหกรรมและความเป็นนายทุน

เค้ามูลการยกระดับการอธิบายสังคมไทยเป็นส่วนพัฒนาจากของเดิมที่ยึดกุมเพียงวิวัฒนาการสังคม จากสังคมบุพกาล สังคมทาส ศักดินา และถึงเมืองขึ้นถึงศักดินาได้ปรากฏในงาน

วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ในปี พ.ศ.2518 ของ David Elliot Thailand : Origin of the Military Rule (Elliot:1978) Elliot ใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียวิเคราะห์พัฒนาการสังคมไทย เพื่ออธิบายความล่าช้าของพัฒนาการ เขาเห็นว่าความสัมพันธ์ของเจ้าศักดินากับชาวนาเป็นการขูดรีดแรงงานส่วนเกินเป็นหลัก เขาคล้ายตาม Quatitch Wales ที่ว่าไพร่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่มีสิทธิทำกิน จากทรัพยากรที่ดินที่มีมาก รัฐจึงต้องจัดการชลประทานให้ในเงื่อนไขเพียงพอแก่การยังชีพของชาวนาเพื่อพอจะเป็นเงื่อนไขขูดรีดด้วย

Elliot ยังระบุว่า การสามารถพึ่งตนเองของชาวนาในสมัยโบราณ ประกอบกับ ศักดินาใช้กลไกบริหารราชการ อีกทั้งศาสนาเป็นเครื่องมือควบคุมอุดมการณ์ ไม่ลุกขึ้นมาต่อสู้เจ้าที่ดิน ศักดินานั้น ลักษณะเช่นนี้จึงเป็น "วิถีการผลิตแบบเอเชีย" ทำให้สังคมไทยไม่สามารถพัฒนาถึงขั้นทุนนิยมด้วยตนเองในศตวรรษที่ 19 สังคมศักดินาจึงดำรงอยู่จนอำนาจทุนนิยมตะวันตกก้าวล่วงระบบเศรษฐกิจไทยบีบให้รองรับการเข้ามาของจักรวรรดินิยม โดยมีสภาพเป็นเพียงทุนนิยมด้อยพัฒนาจากการพึ่งพาชาติเหล่านั้น

ในปีเดียวกับที่ Elliot เสนอวิทยานิพนธ์ก็ได้ปรากฏผลงานที่ใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียในคำอธิบายถึงความล่าช้าของการพัฒนาของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ในชื่อ ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย (ชัยอนันต์:2519) วัตถุประสงค์ของการเขียนเพื่อวิพากษ์ผลงานของจิตร ภูมิศักดิ์ คือ โฉมหน้าศักดินาของไทย พร้อมกันก็เสนอความเห็นของตนที่ต่างจากความเห็นและข้อสันนิษฐานของจิตร

จุดเด่นของผลงานชัยอนันต์ คือการเสนอทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย เป็นการสร้างสรรค์สืบต่อจากสำนักคิดมาร์กซิสต์ไทย ชัยอนันต์วิเคราะห์สังคมไทยว่ามีการขูดรีดผ่านสังคมพลังน้ำ โดยดำเนินตามแนวคิด "บรมเดชาณาภาพตะวันออก" (Oriental Despotism) ของ Wittfogel ที่ปรากฏในหนังสือ Oriental Despotism (Wittfogel:1964) และยกงานวิจัยของ ชิเกฮารุ ทานาเบะ เรื่อง การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย (ทานาเบะ:2519) มาสนับสนุน งานของชัยอนันต์ ได้ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ตามมาอย่างกว้างขวาง แล ดิลกวิทยรัฐ นักเศรษฐศาสตร์การเมืองกล่าวว่า ชัยอนันต์มิได้แสดงให้เห็นว่า การขูดรีดส่วนเกินของสังคมพลังน้ำที่ผ่านการชลประทานนั้นดำเนินการอย่างไร ในทัศนะของ แล เขากลับเห็นว่าลักษณะพิเศษของศักดินาไทยในการจัดระเบียบปกครองเพื่อคุมอำนาจลักษณะของการขูดรีดไม่จำเป็นต้องผ่านที่ดิน หากเป็นการขูดรีดในระบบแรงงาน และการจัดเก็บส่วยและภาษี

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ก็ได้แสดงความเห็นต่องานของ ชัยอนันต์ เรื่องนี้ว่าเป็นการเสนอทฤษฎีประวัติศาสตร์ไทยที่สำคัญ และควรจะมีการวิจัยสานต่อไปโดยเฉพาะเรื่อง (ก) ลักษณะและวิวัฒนาการเศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านไทย ทั้งด้านชนิดของผลผลิต วิธีการผลิต และความสัมพันธ์ในการผลิต (ข) คำอธิบายลักษณะอำนาจราชย์รวมศูนย์ของระบบศักดินาไทย และ (ค) ลักษณะข้อเท็จจริงของระบบการผลิตแบบเอเชียในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งสามารถใช้เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติได้มากเป็นการเพิ่มเติมจากการศึกษาจากกฎหมายตราสามดวงและประชุมกฎหมายประจำศก ขณะเดียวกันก็มีงานวิทยานิพนธ์ปริญญาโท ของศิษย์ ฉัตรทิพย์ ที่ออกมาปฏิเสธแนววิเคราะห์แบบ Wittfogel

และ ชัยอนันต์ ติดตามมาคือ งานของ กิตติ ดันไทย เรื่อง **คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย พ.ศ. 2367-2453** (กิตติ:2520)

ปริมณฑลแห่งการศึกษาทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้นผ่านปรัชญาวัตถุนิยม วิทยา และวัตถุนิยมประวัติศาสตร์เท่าที่ปรากฏในสังคมไทย เมื่อวิเคราะห์สังคมไทยตามขั้นตอน วิวัฒนาการสังคม ปัญหาสังคมไทยเป็นกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา หรือเป็นสังคมอย่างไรได้ก่อให้เกิดวาทกรรมจำนวนไม่น้อย กระทั่งมีผลงานเรื่อง **เศรษฐศาสตร์การเมือง (ภาคพิศดาร)** ตอนที่หนึ่งวิเคราะห์ว่าด้วยกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาของไทย โดย ทรงชัย ณ ยะลา (ทรงชัย:2524) เป็นความพยายามเปรียบเทียบที่มา และข้อมูลขณะและผู้เสนองานวิเคราะห์นี้วิเคราะห์ว่า สังคมไทยเป็นสังคมก่อนทุนนิยม

อย่างไรก็ตามผลงานประวัติศาสตร์สะท้อนการใช้ทฤษฎีความขัดแย้งทางชนชั้นที่ได้รับการยอมรับในฐานะงานบุกเบิกที่ทรงพลังเป็นนิมิตหมายสำคัญ และสร้างอรรถรสเร้าใจ คืองาน **โฉมหน้าศักดินาไทย** ของ จิตร ภูมิศักดิ์ งานของจิตรได้ถูก Craig J. Reynolds แปลและศึกษาวิเคราะห์เป็นผลงานชื่อ **Thai Radical Discourse. The Real Face of Thai Feudalism Today** (Reynold:1987) และแปลสู่ภาษาไทย ชื่อ **ความคิดแหวกแนวของไทย จิตร ภูมิศักดิ์ และโฉมหน้าของศักดินาไทยในปัจจุบัน** (เรย์โนลด์ส์:2534)

2.3 การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยา

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นช่วงเวลาที่การศึกษาด้านมานุษยวิทยาได้มีการพัฒนา และเจริญเติบโตอย่างมาก โดยเฉพาะมานุษยวิทยาสายอเมริกัน ปรากฏการณ์ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับบทบาททางการเมืองของสหรัฐอเมริกาในยุคของสงครามเย็นและการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ลักษณะเฉพาะของวิชามานุษยวิทยาสายอเมริกัน คือการปฏิเสธแนวคิดทางทฤษฎีแบบวิวัฒนาการ และแนวคิดของมาร์กซ์ โดยเฉพาะทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้น แต่กลับเน้นหนักในแนวคิดทฤษฎีแบบประวัติศาสตร์กรณี (Historical Particularism) และแบบโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural Functionalism) อันเป็นทฤษฎีที่มีพื้นฐานทางความคิดทางปรัชญาสำนักปฏิฐานนิยม (Positivism) แนวคิดทางมานุษยวิทยาได้ก่อให้เกิดแนวทางการศึกษาวิจัยในแนวที่ปฏิเสธชนชั้นใน 2 ลักษณะคือ

1. การศึกษาตามแนวคิดว่าด้วยสังคมโครงสร้างแบบหลวม (Loosely Structure Society)

2. การศึกษาตามแนวคิดว่าด้วยความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้ได้อุปถัมภ์ (Patron-Client Relationship)

1. การศึกษาตามแนวคิดว่าด้วยสังคมโครงสร้างแบบหลวม

จากแนวคิดทางทฤษฎีแบบประวัติศาสตร์กรณี และแบบโครงสร้างหน้าที่นิยม มีผลให้เกิดแนวการศึกษาที่เป็นการอธิบายพฤติกรรมทางสังคม ศึกษาถึงระบบคุณค่าทางสังคม โลกทัศน์ บุคลิกภาพของคนในสังคมเพื่อหาลักษณะพิเศษ (Uniqueness) ในทางประวัติศาสตร์ สิ่งแวดล้อม และทางจิตวิทยาของสังคม แนวความคิดที่ว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างแบบหลวม เริ่มจากงานของ John Embree คือ **Thailand - a Loosely Structural Social System** พิมพ์ครั้งแรกใน **American Anthropologist** (Embree ใน Evers:1969) ซึ่งอธิบายว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างแบบหลวม

เนื่องจากมีวัฒนธรรมที่ยอมรับความแปรผันของพฤติกรรมของปัจเจกชน Embree เปรียบเทียบสังคมไทยกับสังคมญี่ปุ่นซึ่งเขาได้ศึกษามาก่อนหน้านั้น แล้วสรุปว่าสังคมไทยมีลักษณะพิเศษคือมีโครงสร้างแบบหลวม ซึ่งแตกต่างจากญี่ปุ่นที่มีโครงสร้างแบบกระชับ เขาระบุลักษณะที่สำคัญของสังคมไทยที่ทำให้มีโครงสร้างแบบหลวมว่า ได้แก่ ลักษณะความเป็นปัจเจกชนนิยมสูง เห็นได้จากการขาดกฎเกณฑ์หรือระเบียบที่แน่นอนตายตัว ขาดการจัดตั้ง ขาดความประณีต ขาดความเต็มใจที่จะทำงานร่วมกัน ขาดความเที่ยงตรงต่อเวลา รวมถึงการไม่รู้จักสิทธิและหน้าที่

แนวคิดโครงสร้างสังคมแบบหลวมได้รับการพัฒนาต่อโดยงานของ Lauriston Sharp และคณะปรากฏในงานวิจัยเรื่อง *Siamese Rice Village : A Preliminary Study of Bang Chan* :1948-1949 ในปี พ.ศ.2496 (Sharp et al :1953) งานวิจัยนี้มีที่มาจากการศึกษาของ ศาสตราจารย์ Luariston Sharp ได้จัดตั้งโครงการศึกษาวิจัยที่เรียกว่า Cornell - Thailand Project ขึ้นที่มหาวิทยาลัยคอร์เนล โดยเลือกเอาหมู่บ้านบางชัน มีนบุรี สำหรับการศึกษาข้อมูลภาคสนาม งานของ Sharp และคณะซึ่งเป็นรายงานเบื้องต้นได้ยอมรับเอา แนวคิดโครงสร้างแบบหลวมของ Embree มาใช้โดยการชี้ให้เห็นถึงความไร้ระเบียบของสังคมไทย

จากนั้นงานในกลุ่มศึกษาบางชันก็ได้พัฒนาในเวลาต่อมาโดยรับเอาแนวคิดโครงสร้างหลวมเข้ามาในการศึกษาวิเคราะห์หลายเรื่อง อาทิ Lucien M. Hanks *Merit and Power in the Thai Social Order* (Hanks:1962) Herbert P. Phillips *Thai Peasant Personality : The Patterning of Interpersonal Behavior in the Village of Bang Chan* (Phillips:1965) Steven Piker *An Examination of Character and Socialization in a Thai Peasant Community* (Piker:1964) ข้อสรุปที่สำคัญของนักมานุษยวิทยากลุ่มนี้ก็คือ การชี้ว่าคนไทยมีลักษณะเป็นปัจเจกชนนิยมสูง ขาดความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวม ขาดจิตสำนึกในทางการเมืองไม่สามารถรวมกลุ่มที่แน่นอนเพื่อกิจกรรมส่วนรวม หากจะมีการเปลี่ยนแปลงและสลายตัวได้ง่ายตามอำเภอใจของแต่ละคนจนไม่สามารถทำนายล่วงหน้าได้ ขณะเดียวกันก็มองว่าพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อพฤติกรรมเหล่านี้ และมีส่วนกำหนดการจัดระเบียบของสังคมไทยในลักษณะที่ประกอบด้วยกลุ่มทางสังคมแบบหลวมและเปลี่ยนแปลงได้ง่าย และมีลักษณะสับสนไม่แน่นอน

2. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีว่าด้วยความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์ และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์

สำหรับสังคมไทยได้มีการนำเอาแนวคิดว่าด้วยความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เข้ามาใช้ งานในยุคบุกเบิกที่สำคัญริเริ่มต้นด้วย งานของ Lucien M. Hanks เริ่มตั้งแต่ *Merit and Power in the Thai social Order* (Hanks:1962) และ *The Corporation and the Entourage : a Comparison of Thai and American Social Organization* (Hanks:1975) ข้อที่น่าสนใจก็คือ Hanks เป็นหนึ่งในนักวิจัยของโครงการบางชัน และงานของเขาจัดอยู่ในกลุ่มที่ใช้แนวคิดด้วยโครงสร้างสังคมแบบหลวม แต่ในขณะเดียวกันเขาก็ได้พัฒนาความคิดว่าด้วยความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ในงานของเขาด้วย เริ่มต้นจากการที่เขาอธิบายว่าคนไทยยอมรับฐานะของคนในสังคมว่ามีความแตกต่างตามฐานะตำแหน่ง ขณะเดียวกันบุคคลตามคติของพุทธศาสนาก็สามารถเลื่อนสถานะ

การงานให้สูงขึ้นหรือต่ำลงโดยอาศัยบุญที่ได้สั่งสมมา พุทธศาสนาสันนิษฐานให้บุคคลปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของบุคคลซึ่งผู้ในฐานะที่ต่ำกว่า ด้วยเหตุผลที่ว่า การช่วยผู้อื่นเท่ากับเพิ่มคนที่จะกลับมาช่วยตนให้สูงขึ้น Hanks สรุปว่าลักษณะดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดแบบแผนความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่มีฐานะดีกว่าเกื้อกูลทรัพยากรของตนเพื่อประโยชน์ของผู้ได้อุปถัมภ์

Hanks ยังอธิบายต่อไปว่า ความสัมพันธ์แบบตัวต่อตัว (Face to Face) อาจมีระหว่างผู้อุปถัมภ์คนหนึ่งกับผู้อุปถัมภ์มากกว่าหนึ่งคน เขาเรียกกลุ่มของผู้ให้การอุปถัมภ์คนหนึ่งและผู้ได้อุปถัมภ์หลาย ๆ คนนี้ว่า Entourage หรือ "กลุ่มอุปถัมภ์" ในทัศนะของ Hanks กลุ่มอุปถัมภ์เป็นกลุ่มที่รวมศูนย์ไปที่บุคคลเพียงคนเดียว ที่น่าสังเกตก็คือ มีลักษณะที่เป็นปัจเจกชนมากกว่าเป็นกลุ่ม เป็นการพึ่งพาเฉพาะตัวผู้อุปถัมภ์เพื่อความอยู่รอดและประโยชน์ของผู้ได้อุปถัมภ์ เขาอธิบายถึงลักษณะที่แตกต่างระหว่างรูปแบบการจัดองค์กรของสังคมไทยกับอเมริกันในแง่ของกลุ่มอุปถัมภ์ ซึ่งมีความหมายเดียวกับ กลุ่มพรรคพวก (Clique) ที่ David Wilson ใน Politics in Thailand (Wilson:1962) ใช้ในการศึกษาการเมืองไทย

ผลงานที่ได้รับการยอมรับว่ามีคุณูปการที่สำคัญในการสร้างสรรค์องค์ความรู้ และส่งอิทธิพลต่อผลงานในระยะหลัง คืองานของ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ได้แก่งานอันมีที่มาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาโท คือ The Organization of Thai society in the Early Bangkok Period 1782-1873 (Akin:1969) ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยในชื่อว่า สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 (อคิน:2527) และงานสำคัญที่กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์โดยตรง คือ Clientship and Class Structure in the Early Bangkok Period (Akin:1975a.) ในแง่หนึ่งอาจกล่าวได้ว่างานของ ม.ร.ว.อคิน เป็นการสานต่องานในแนวประวัติศาสตร์กระแสหลักของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ Quaritch Wales ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และที่สำคัญก็คืองานของ ขจร สุขพานิช

ในขณะทำงานของ Hanks เป็นการศึกษาสังคมสมัยใหม่คือ สังคมหมู่บ้านบางชันงานของ ม.ร.ว.อคิน เป็นการศึกษาของระบบอุปถัมภ์ในบริบทของประวัติศาสตร์สังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 งานของ ม.ร.ว.อคิน ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยนับตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แบ่งออกเป็น 2 ชั้น (Class) หรือฐานันดร (estate) คือชนชั้นปกครองที่ประกอบด้วยเจ้าและนาย กับชนชั้นที่ถูกปกครอง ซึ่งประกอบด้วยไพร่และทาส สังคมไทยโบราณเป็นสังคมที่มีการจัดระบบการบังคับบัญชาลดหลั่นกันลงไปแบบทหาร เป็นวิธีการควบคุมกำลังคนเพื่อการผลิตหรือให้บริการแก่รัฐ ทั้งนี้เพราะเวลานั้นปัญหาการขาดแคลนกำลังคนเป็นปัญหาที่สำคัญ และพื้นฐานที่ทำให้ชนชั้นสองชนชั้นหรือฝ่ายตรงข้ามสัมพันธ์ไว้ได้ก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในระบบแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ (Social Exchange) รูปแบบหนึ่งซึ่งมีความไม่เท่าเทียมกันในแง่ของอำนาจ ทรัพยากร และบารมี หากสรุปความสัมพันธ์ระหว่างนาย-ไพร่ รวมถึงความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่น ๆ ในสังคมไทย อาทิ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่-ผู้น้อย ผู้อยู่ในฐานะสูง-ผู้อยู่ในฐานะต่ำกว่า จัดเป็นความสัมพันธ์ที่เข้าลักษณะความสัมพันธ์ แบบอุปถัมภ์

นักมานุษยวิทยาในรุ่นหลังหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตว่างานของ ม.ร.ว.อคิน เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญ กล่าวคือ แม้งานของ ม.ร.ว.อคิน จะจัดอยู่ในสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structure-

Functionalism) อันเป็นกระแสหลักที่มีผลต่อนักมานุษยวิทยาอเมริกัน แต่จะเห็นได้ว่างานของ ม.ร.ว. อคิน แตกต่างไปจากกลุ่มนักมานุษยวิทยาในสมัยนั้นที่อาศัยแบบจำลองโครงสร้างสังคมแบบหลวมจากการที่พยายามชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยนั้นมีระบบเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่ชัดเจนทั้งในระดับของกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์ และในระดับของแนวทางที่สร้างความคาดหวังให้แก่บุคคลแต่ละคนในการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ในงานของ ม.ร.ว.อคิน ที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้น ก็มีจุดอ่อนที่ไม่สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมได้อย่างมีพลวัตร ซึ่ง ม.ร.ว.อคิน ก็ตระหนักดีถึงปัญหานี้ จึงได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับ กลุ่มอุปถัมภ์ (entourage) เพื่อให้สามารถอธิบายสังคมปัจจุบัน โดยเป็นการชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นจากผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง โดยเฉพาะเมื่อสังคมไทยเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และเกิดการขยายตัวของรัฐเข้าไปในหมู่บ้าน เห็นได้จากงานศึกษาเรื่องสลัม คือ Bangkok Slum : Aspect of Social Organization (Akin:1976) ชีวิตและจุดจบของสลัมแห่งหนึ่งในกรุงเทพ (อคิน:2521) และสตรีไทยในสลัม ทศนะของ ม.ร.ว.อคิน ที่ปรากฏในงานชุดสลัม การรวมตัวในสังคมไทยเป็นไปตามแนวตั้งระหว่างคนที่มิรูานะ อำนาจ และยศศักดิ์ที่แตกต่างกัน ความสัมพันธ์แบบลูกพี่-ลูกน้อง หรือแบบผู้ใหญ่-ผู้น้อยหลาย ๆ สามสัมพันธ์ที่มีต่อกัน ๆ หนึ่งซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ ทำให้เกิดกลุ่มชนิดที่เรียกว่า กลุ่มอุปถัมภ์ (Entourage)

แม้ว่าแนวคิดหรือแบบจำลองว่าด้วยความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์จะได้รับการยอมรับในวงวิชาการอย่างกว้างขวาง แต่ทศนะวิจารณ์ในเชิงโต้แย้งก็ปรากฏให้เห็นเช่นกัน งานของ Jeremy Kemp เรื่อง A Tail Wagging the Dog : The Patron Client Model in Thai Studies (Kemp:1982) ได้วิพากษ์วิจารณ์ทั้งงานของ Lucien Hanks และ ม.ร.ว.อคิน โดยชี้ปัญหาที่ว่ามีการนำเอาแนวคิดความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์มาใช้อธิบายโครงสร้างสังคมไทยมากเกินไป โดยเฉพาะการอธิบายในระดับมหภาค จนดูเหมือนว่าระบบอุปถัมภ์เป็นส่วนของการจัดระเบียบสังคมทั้งหมด และมีความหมายมากกว่าการวิเคราะห์ในแนวอื่น ๆ เช่น แนววิเคราะห์ชนชั้นในสังคม ขณะเดียวกันก็มักไม่มีการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบกับสังคมอื่น ๆ จนทำให้ดูประหนึ่งว่าระบบอุปถัมภ์เป็นลักษณะเฉพาะหรือเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย ทศนะของ Kemp มีเนื้อหาสาระที่ใกล้เคียงกับ Ben Anderson ใน Studies of the Thai States : The State of Thai Studies (Anderson:1978:226) เมื่อกล่าวว่าการเน้นการอธิบายทางวัฒนธรรมที่ทำให้กลายเป็นไทยมากกว่าที่มันเป็น

นอกจากข้อวิจารณ์ของ Kemp แล้ว งานของ Craig J. Reynolds เรื่อง Thai Discourse : The Real Face of Thai Feudalism Today (Reynolds:1987) หรือในภาษาไทยว่า ความคิดแหวกแนวของไทย : จิตร ภูมิศักดิ์ และโฉมหน้าของศักดินาไทยในปัจจุบัน (เรย์โนลด์ส :2534) ซึ่งเป็นงานศึกษาวิเคราะห์จิตร ภูมิศักดิ์ กับผลงานเรื่องโฉมหน้าศักดินาไทยนั้น Reynolds สนับสนุนความเห็นของ Kemp ที่ว่าแนวคิดความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เป็นการสนับสนุนข้อเสนอกเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของประเทศไทย และยังคงสนับสนุนทัศนะการมองสังคมไทยแบบจารีตว่าเป็นสิ่งที่ไรด้วยกลีบ

กุหลาบหรือน้ำรีนรมย์ อันเป็นวาทกรรมที่ขัดแย้งกับงานของจิตร ภูมิศักดิ์ ที่เสนอแนววิเคราะห์ว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้น (Reynolds:161-165)

3. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องชาติพันธุ์

ในทางมานุษยวิทยา กลุ่มชาติพันธุ์ หมายถึงกลุ่มคนที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน บรรพบุรุษในที่นี้หมายถึงบรรพบุรุษทางสายเลือดและบรรพบุรุษทางวัฒนธรรม ผู้ที่อยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันจะมีความรู้สึกผูกพันทางสายเลือดและทางวัฒนธรรมอยู่พร้อม ๆ กัน เป็นความผูกพันที่ช่วยเสริมสร้างเอกลักษณ์ของบุคคลและของชาติพันธุ์ ขณะเดียวกันก็สามารถไว้อารมณ์ให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ โดยเฉพาะถ้าผู้ที่อยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์นั้นถือศาสนาเดียวกัน

ในการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวกับประชากรของไทย พบว่าองค์ประกอบของประชากรถูกกำหนดด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความแตกต่างและหลากหลาย เริ่มตั้งแต่กลุ่มชาติพันธุ์จีน แขก ลาว เขมร ญวน มาเลย์ ชาวเขา และไท (ย) โดยที่แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ยังสามารถแยกเป็นกลุ่มย่อยได้อีกในการศึกษาได้จัดแบ่งกลุ่มของงานวิจัยดังต่อไปนี้

- 3.1 งานที่ใช้ทฤษฎีและแนวคิดทางมานุษยวิทยา
- 3.2 งานทางด้านประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์อื่น
- 3.3 งานในลักษณะสหวิทยาการ

3.1 งานที่ใช้ทฤษฎีและแนวคิดทางมานุษยวิทยา

ผลงานสำคัญที่ได้รับการยอมรับในวงวิชาการอย่างกว้างขวาง และถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นให้กับงานในระยะต่อมาอีกจำนวนมาก คืองานของ G.W. Skinner คือ Chinese Society : An Analytical History ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของมหาวิทยาลัย Cornell แปลเป็นภาษาไทยในชื่อ สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ (สกินเนอร์:2529) และผลงานในต่อมา คือ Leadership and Power in the Chinese Community in Thailand (Skinner:1958) งานของ Skinner จัดอยู่ในโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษาของคอร์เนลในช่วงทศวรรษ 2493 (1950) ที่มีบทบาทอย่างสำคัญในด้านการวิจัยและการผลิตนักศึกษาปริญญาเอกเพื่อตอบสนองความต้องการเรียนรู้เกี่ยวกับภูมิภาคดังกล่าวของสหรัฐอเมริกา

ในฐานะงานทางมานุษยวิทยาของ Skinner จัดอยู่ในแนวของการวิเคราะห์แบบโครงสร้างและสถาบันสังคม โดยได้รับอิทธิพลจากแนวคิดทางทฤษฎีแบบโครงสร้าง-หน้าที่นิยม (ชยันต์:2532:75) ที่พิจารณากลุ่มชาติพันธุ์ย่อย หรือชนกลุ่มน้อย (minority group) คือชาวจีนในฐานะที่เป็นองค์ประกอบของโครงสร้างหรือระบบรวมของสังคมไทย Skinner ศึกษาประวัติความเป็นมาและบทบาทของชาวจีนที่เข้ามาสู่ประเทศไทยในฐานะของผู้อพยพหรือเป็นชาวจีนโพ้นทะเล ซึ่งชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง ตลอดจนความเกี่ยวพันระหว่างผู้นำจีน และชนชั้นนำในสังคมไทย การที่สังคมไทยประกอบด้วยชนกลุ่มอื่นที่มีชาติพันธุ์แตกต่าง แต่มีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีบทบาทในด้านเศรษฐกิจและการเมืองเป็นอย่างมาก และในฐานะที่เป็นชนกลุ่มน้อย งานของ Skinner ได้ชี้ให้เห็นถึงประเด็นที่เขาเรียกว่า เป็น "ปัญหาชาวจีน" นั่นคือการถูกครอบงำ บีบบังคับ ตลอดจนการกดขี่

ชุดรีดจากรัฐและชนชั้นปกครองไทยในบางยุคสมัย อาทียุคชาตินิยมของจอมพล ป.พิบูลสงคราม Skinner ยังวิเคราะห์ถึงการปรับตัวของชาวจีนเข้าสู่สังคมไทยโดยอาศัยแนวคิดเรื่องการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) เห็นได้จากการรับเอาพระพุทธศาสนา ภาษาไทย ตลอดจนการแต่งงานกับหญิงไทย และการผสมผสานลูกหลานจีนเข้าในสังคมจีน-ไทย รวมถึงความสำเร็จของชาวจีนในเลื่อนฐานะทางสังคม (social mobility) จากผู้อพยพที่ยากไร้สู่ฐานะพ่อค้าที่มั่งคั่งไปจนถึงมหาเศรษฐีและชนชั้นนำในสังคมไทย

งานของ Skinner ได้รับการสานต่อโดยนักมานุษยวิทยาที่ศึกษากลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มอื่นในแนวทางเดียวกัน คือ Charles F. Keyes ในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของมหาวิทยาลัย Cornell เรื่อง *Peasant and Nation : A Tai Lao Village in a Thai State* (Keyes:1966) และ *Isan : Regionalism in Northeastern Thailand* (Keyes:1967) งานของ Keyes เป็นการศึกษาชาวนาภาคอีสานซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว เช่นเดียวกับงานของ Suthep Soonthornpasuch คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกมหาวิทยาลัย California (Berkeley) เรื่อง *Islamic Identity in Chiangmai City : A Historical and Structural Comparison of Two Communities* (Suthep:1977) ซึ่งเป็นการศึกษากลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในจังหวัดเชียงใหม่

3.2 งานทางด้านประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์

งานของ Skinner ได้ส่งอิทธิพลที่สำคัญต่อการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับชาวจีน รวมไปถึงการศึกษากลุ่มชาติพันธุ์อื่นในแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะผลงานในรูปของวิทยานิพนธ์ปริญญาโททางประวัติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยไทยในช่วงหลังปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมาได้เกิดขึ้นอย่างคึกคัก เริ่มต้นจากวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวกับชาวจีน ได้แก่ พลกุล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พลกุล:2514) ณรงค์ พ่วงพิศ นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ณรงค์:2514) พวงร้อย กล่อมเอี้ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชอาณาเขตรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พวงร้อย:2516) มัลลิกา เรืองระพี บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคมและศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (มัลลิกา:2517) ภูวดล ทรงประเสริฐ นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อชาวจีนในประเทศไทย พ.ศ. 2475-2500 (ภูวดล:2519) พรณี อวนสกุล กิจการเหมืองแร่ดิบกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ.2411-2474 (พรณี:2521) ศรศักดิ์ชูสวัสดิ์ ผูกปี:การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ศรศักดิ์:2523) สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล สมาคมลับฮังยี่ในเมืองไทย พ.ศ.2367-2453 (สุภรัตน์:2524) พูนเกศ จันทกานนท์ ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพ ระหว่าง พ.ศ.2398-2475 วิยะดา ทองมิตร การใช้แรงงานของชาวจีนในสังคมไทย พ.ศ.2325-2453 (วิยะดา:2527) ประรณนา โกเมน สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ.2440-2488 (ประรณนา:2532) นิวัตร ตันไพศาล บทบาทชาวจีนในหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก (นิวัตร:2533) และ พวงทิพย์ เกียรติสกุล บทบาทของชาวจีนและชาวตะวันตกต่อกิจการเหมืองแร่ดิบของมณฑลภูเก็ต ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 - พ.ศ.2475 (พวงทิพย์:2534)

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ มีความสนใจที่ค่อนข้างมากเป็นพิเศษ และเป็นเวลายาวนานของ นักศึกษาไทยที่มีต่อเรื่องราวของชาวจีนในประวัติศาสตร์ไทย หากพิจารณาโดยรวมจากวิทยานิพนธ์ ข้างต้นจะพบว่างานดังกล่าวได้รับเอาอิทธิพลทางด้านแนวความคิดจากงานของ Skinner และวิทยานิพนธ์ที่ตามหลังมาที่เห็นได้ชัดก็คือ การเน้นฐานะและบทบาทของชาวจีนในฐานะชนกลุ่มน้อย (Minority Group) ที่มีบทบาทอย่างสำคัญในทางเศรษฐกิจและการเมืองของไทย การเน้นเรื่องความ ผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม และการเลื่อนฐานะทางสังคม

อย่างไรก็ตามวิทยานิพนธ์ด้านประวัติศาสตร์ดังกล่าวก็มีลักษณะที่ต่างไปจากงานของ Skinner ที่เห็นได้ชัดก็คืองานในช่วงแรก ๆ จะมีลักษณะของประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบราชสำนัก กล่าว คือ แทนการเน้นการศึกษาที่มีชาวจีนเป็นหลัก วิทยานิพนธ์จะเน้นไปที่บทบาทของพระมหากษัตริย์ พระองค์ต่าง ๆ ที่มีต่อการกำหนดนโยบายในการควบคุมดูแลคนจีนผู้อพยพเข้ามาในลักษณะของผู้เข้า มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อย่างไรก็ดีตามช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่กระแสประชาชนเริ่มมี อิทธิพลต่อวงการศึกษาศาสตร์ เราจะพบว่าแนวโน้มที่ประวัติศาสตร์แนวราชสำนักได้ลดบทบาทลง ในขณะที่งานในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และแนวเศรษฐศาสตร์ การเมืองได้เริ่มมีความสำคัญขึ้น เห็นได้จากการที่วิทยานิพนธ์ให้ความสนใจศึกษาบทบาทของชาวจีน จากมุมมองที่มีชาวจีนเป็นหลัก โดยเฉพาะในการพิจารณาทบทวนอย่างสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง

นอกจากการศึกษาเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์จีน พบว่าวิทยานิพนธ์ปริญญาโทของนักศึกษา ไทยยังได้ให้ความสนใจในการศึกษากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่หลากหลายในสังคมไทย ปรากฏทั้งในงาน วิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ และทางด้านสังคมวิทยาโดยมีการรับเอาแนวคิดของ Skinner, Keyes และ Suthep มาใช้ทำนองเดียวกับผู้ที่ศึกษาเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์จีน เห็นได้จากที่มีวิทยานิพนธ์ เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์มุสลิม อาทิ สงคราม ชนกบิล การผสมกลมกลืนชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ (สงคราม:2517) รัชนี้ สาดเปรม บทบาทของชาวมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของ ประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ.2325-2458 (รัชนี้:2521) เสาวณีย์ จิตต์หมวด หน้าที่ ของมัสยิดต่อสังคมมุสลิมในภาคกลาง (เสาวณีย์:2527) วิชาญ ชูช่วย สังคมชาวมุสลิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (วิชาญ:2533) กลุ่มชาติพันธุ์แซกซิกส์ ได้แก่ งานของอินทรา ชาอีร์ เรื่องบทบาท ของสมาคมศรีสุริยสิงห์สภาในสังคมไทย วิทยานิพนธ์เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์เยวา (มุสลิมอินโดเนเซีย) กรรณิการ์ จุฑามาต สุมาลี ชาวเยวาในกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2445-2492 (กรรณิการ์:2527) กลุ่ม ชาติพันธุ์ลาว กวย เขมร สุนทร สุรวาทกุล การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของชาวไทยที่พูดภาษา ลาว กวย และเขมร (สุนทร:2531) กนกพรรณ แสงเรือง ความสำนึกในเอกลักษณ์ชาติพันธุ์ของลาว พวน (กนกพรรณ:2532) วิทยานิพนธ์เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ญวน ได้แก่ วิชาญ จำปาศรี, รตอ. ญวน อพยพกับความมั่นคง (วิชาญ:2515) และ ศุสดี ลิ้มพะสุต ปัญหาเกี่ยวกับชาวญวนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2519 (ศุสดี:2519) และกลุ่มชาติพันธุ์มอญ ได้แก่ สุภรณ์ โอเจริญ ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงต้นรัตนโกสินทร์ (สุภรณ์:2519)

3.3 งานในลักษณะสหวิทยาการ : การศึกษาเรื่องชาติพันธุ์ไทย

การศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ที่มีการศึกษาเชื่อมโยงในลักษณะสหวิทยาการ เห็นได้ชัดในกรณีของการศึกษาเรื่องชาติพันธุ์หรือชนชาติไทย ซึ่งพบว่ามีพัฒนาการของการศึกษามายาวนาน งานในยุคเริ่มต้นเป็นของนักภาษาและนิรุกติศาสตร์ ติดตามมาโดยนักมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ เข้ามามีบทบาทในการสร้างสรรค์ความรู้ ในปัจจุบันพบว่า การให้ความสนใจต่อการศึกษาในเรื่องนี้ ยังอยู่ในระดับที่ค่อนข้างสูงมากเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ

ในการศึกษาเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์ไทยพบว่าแนวคิดหรือทฤษฎีที่สำคัญคือแนวคิดที่ว่าด้วยถิ่นกำเนิดและการอพยพของชนชาติไทย จากการสำรวจองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวที่มีผู้ศึกษาไว้สามารถสรุปแนวคิดหรือทฤษฎีเกี่ยวกับแหล่งกำเนิดของชนชาติไทย⁽¹⁾ เฉพาะที่สำคัญ และมีอิทธิพลต่อการพัฒนาองค์ความรู้ดังนี้

1. เชื่อว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณมณฑลเสฉวน แล้วอพยพลงสู่ยูนนาน และแหลมอินโดจีน
2. เชื่อว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณเทือกเขาอัลไต อพยพจากตอนกลางมาสู่ตอนใต้ของจีน และเข้าสู่อินโดจีน
3. เชื่อว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยกระจัดกระจายทั่วไปบริเวณตอนใต้ของจีน และทางตอนเหนือของภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จนถึงอัสสัมของอินเดีย
4. เชื่อว่าถิ่นกำเนิดของไทยอยู่บริเวณประเทศไทยปัจจุบัน

1. ถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณมณฑลเสฉวน (อาณาจักรน่านเจ้า)

เช่นเดียวกับการศึกษาวิจัยในสาขาอื่นที่ได้กล่าวมาแล้ว พบว่าการศึกษาเรื่องชาติพันธุ์ไทย เริ่มต้นขึ้นโดยนักวิชาการตะวันตกในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เพื่อตอบสนองจุดมุ่งหมายในทางการเมืองของประเทศเจ้าอาณานิคม ทั้งนี้ นักภาษาและนิรุกติศาสตร์เป็นผู้เปิดประเด็นขึ้นก่อน เริ่มต้นจาก Terrien de Lacouperie ในบทนำชื่อ "Cradle of the Shan Race" ของหนังสือ Amongst the Shans ของ A.R. Colquhoun ในปี พ.ศ.2428 (ค.ศ.1885) (Colquhoun:1970)

Lacouperie เป็นนักนิรุกติประวัติศาสตร์แห่ง University College, London เขาศึกษาข้อมูลทางภาษาซึ่งส่วนใหญ่รวบรวมไว้โดยหมอสอนศาสนา และสรุปว่าบรรพบุรุษของชนชาติไทยที่เรียกว่า ไท (ย) ชาน หรือฉาน นั้นเป็นเชื้อสายของชนชาติมอญที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางตะวันตก คือ

⁽¹⁾ มีการสำรวจองค์ความรู้เรื่องถิ่นกำเนิด และการอพยพของชนชาติไทยไว้แล้วอย่างเป็นระบบ โปรดดู กาญจณี ละอองศรี (2524) "ถิ่นกำเนิดของคนไทย : พรมแดนแห่งความรู้ วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 10 ฉบับที่ 2 มิถุนายน. วินัย พงศ์ศรีเพียร "บรรพบุรุษของคนไทยมาจากไหน" (2525) รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 5 มิถุนายน และ (2539) งานสืบค้นเรื่องชนชาติไทยในเอกสารจีนโบราณ" วารสารอักษรศาสตร์ ปีที่ 26 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิถุนายน ปี.เจ.เทอร์วิล "การค้นหาลำดับถิ่นกำเนิดของชนชาติไท" ใน คนไท (เดิม) ไม่ได้อยู่ที่นี่ (2533) ปี.เจ.เทอร์วิล และคณะ (บรรณาธิการ) สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

ทางเหนือของเสฉวน โดยเป็นชนชาติผสมระหว่างมอญ เนกรีโต และจีน Lacouperie ยังเป็นคนแรกที่ให้ข้อสันนิษฐานว่า พวกมุง หรือต้ามุง (Ta Mung) ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของเสฉวนว่าคือพวกฉานซึ่งต่อไปจะได้เป็นชนชั้นผู้นำของอาณาจักรน่านเจ้า และยังกล่าวถึงพวกลาว หรืออ้ายลาวว่ามีถิ่นกำเนิดอยู่บริเวณภูเขาตาวซานในเทือกเขาที่เป็นเส้นพรมแดนมณฑลเซินซี และเสฉวน

งานของ Lacouperie ได้รับการสานต่อโดย E.H. Parker ผู้เสนอแนวคิดว่าด้วยอาณาจักรอ้ายลาว (Ai-lau) และอาณาจักรน่านเจ้าว่าเป็นอาณาจักรของพวกไทยเดิม (Old Thai) หรือฉาน (Shan) ในผลงานเรื่อง *The Early Laos and China* ในปี พ.ศ.2434 (Parker:1891) และ *The Old Thai or Shan Empire of Western Yunnan* ในปี พ.ศ.2435 (Parker:1892/3)

จากจุดนี้เองที่เราจะพบว่า อาณาจักรน่านเจ้าได้ไปปรากฏเป็นตำราเรียนอย่างแพร่หลาย หนังสือประวัติศาสตร์ไทยในภาษาอังกฤษเล่มแรกคือ งานของ W.A.R. Wood *A History of Siam* (Wood:1924) เป็นการสานต่อความคิดของ Parker Wood ได้ชี้ให้เห็นถึงความคล้ายคลึงทางวัฒนธรรมระหว่างอาณาจักรน่านเจ้ากับอาณาจักรสุโขทัยในคริสต์ศตวรรษที่ 13 (เทอร์วิล:11) หลังจากนั้นงานของ D.G.E. Hall คือ *A History of South East Asia* (Hall:1981) ก็ได้กล่าวถึงอาณาจักรน่านเจ้าหรือต้ามุงว่าเป็นอาณาจักรไท (ย)

2. ถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณเทือกเขาอัลไต

เทอร์วิล (2533) ระบุว่า แนวความคิดที่ว่าชนชาติไทยอพยพมาจากมองโกเลียเหนือหรือเทือกเขาอัลไต อาจะเกิดจากการตีความคำกล่าวของ Lacouperie อย่างผิด ๆ กล่าวคือ Lacouperie ได้กล่าวว่าจีนได้รับอิทธิพลทางด้านภาษา ศิลปะ วิทยาการ และรูปแบบสถาบันต่าง ๆ จากชนชาติในปกครองที่พูดภาษาตระกูล Ugro Altaic Bak ชนชาติเหล่านี้อพยพมาจากเอเชียตะวันตกราวศตวรรษที่ 23 ก่อนคริสตกาล Terwil กล่าวว่า Lacouperie เพียงแต่ให้ภูมิหลังเกี่ยวกับแหล่งกำเนิดของชนชาติจีน โดยมิได้ชี้ชัดว่าชนชาติไทยเป็นชนชาติในปกครองเหล่านั้นหรือไม่ แต่ William Clifton Dodd ใน *The Thai Race : Elder Brother of the Chinese* (Dodd:1923) ได้สานต่อความคิดของตนเข้ากับคำกล่าวของ Lacouperie โดยระบุว่าไทยเป็นเชื้อสายมองโกเลีย ถูกเรียกว่า อ้ายลาวหรือต้ามุง เป็นเจ้าของถิ่นเดิมของจีนมาตั้งแต่ 2200 ปีก่อนคริสตกาล จึงถือว่าเป็นพี่อ้ายของจีน Dodd ยังขยายความต่อไปด้วยว่าถิ่นเดิมของคนไทยอยู่บริเวณเทือกเขาอัลไต ต่อมาได้เคลื่อนที่เรื่อย ๆ จากทางเหนือเข้าแดนจีน และการอพยพครั้งใหญ่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 6 จากตอนกลางของจีนมาสู่ตอนใต้ของอินโดจีน

เทอร์วิล ได้เสนอว่าแนวคิดที่ว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณมณฑลเสฉวน-ยูนนาน กับแนวคิดที่ว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณเทือกเขาอัลไต สามารถรวมเรียกตามลำดับเส้นทางอพยพว่าทฤษฎี อัลไต-เสฉวน-ยูนนาน พบว่าแนวคิดหลักดังกล่าวได้มีอิทธิพลต่องานศึกษาค้นคว้าของนักวิชาการไทยในช่วงระยะเวลาต่อมา ทั้งนี้โดยเริ่มจากความเชื่อที่ว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่ที่เสฉวนและยูนนานก่อน เริ่มต้นจากงานของพระยาประชาภิจักรจักร (ชุ่ม บุนนาค) คือ *พงศาวดารโยนก* ในปี พ.ศ.2449 (ประชาภิจักรจักร:2449) หรือในชื่อเดิมว่า *พงศาวดารลาวเฉียง* พงศาวดารโยนกกล่าวถึงความเป็นมาของคนไทยย้อนกลับไปถึงอาณาจักรเทียนในยูนนาน ขณะทำงานของสมเด็จพระ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือ แสดงพงศาวดารสยาม ซึ่งทรงบรรยายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2467 (ดำรง:2492) และ ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ ในปี พ.ศ.2470 (ดำรง:2518) ได้ทรงกล่าวถึงถิ่นกำเนิดของชนชาติไทยว่าอยู่ทางเหนือระหว่างประเทศทิเบตกับจีน คือแถบมณฑลเสฉวนปัจจุบัน ไทยเดิมถูกจีนบุกรุกแย่งชิงดินแดน จึงอพยพไปหาบ้านเมืองอยู่ใหม่ พวกหนึ่งไปทางตะวันตก ได้นามว่าไทยใหญ่ ปัจจุบันเรียกว่า เจียวหรือฉาน อีกพวกอพยพลงให้ได้นามว่าไทยน้อย มาตั้งภูมิลำเนาเริ่มแรกที่สิบสองเจ้าไทย และต่อลงมาข้างใต้จนถึงสิบสองปันนา ลานช้าง ลานนา และบางพวกลงมาถึงสุโขทัย ลพบุรี อุทอง

การศึกษาประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยได้พัฒนาไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์แนวชาตินิยมในช่วงทศวรรษ 2470 จนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 การปฏิวัติ 2475 อันเป็นการเริ่มต้นของการปกครองระบอบประชาธิปไตย และกระแสนิยมที่ต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ได้พัฒนามาโดยลำดับจนถึงสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีผลอย่างสำคัญต่อการในการปลูกฝังลัทธิชาตินิยม และประเด็นเรื่องกำเนิดและการอพยพของชนชาติไทยก็มีส่วนอย่างสำคัญในการปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยม (กาญจน์:9-12) สะท้อนให้เห็นจากผลงานอันหลากหลาย เริ่มต้นจาก ขุนวิจิตรมาตรา เรื่องหลักไทย ในปี พ.ศ.2471 (วิจิตรมาตรา:2471) พระยาอนุมานราชชนกเรื่อง ไทย-จีน ในปี พ.ศ.2478 (อนุมานราชชนก:2478) และ เรื่องของชาติไทย พ.ศ.2483 (อนุมานราชชนก:2483) ประกาศิรี (พระยาโกษากรวิจารณ์) วิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม พ.ศ.2478 (ประกาศิรี:2478) หลวงวิจิตรวาทการ เรื่องสยามและสุวรรณภูมิ พ.ศ.2479 (วิจิตรวาทการ:2479) และงานค้นคว้าเรื่องชนชาติไทย ปี พ.ศ. 2499 (วิจิตรวาทการ:2499) และ พระบริหารเทพธานี เรื่อง พงศาวดารชาติไทย ปี พ.ศ.2480 (บริหารเทพธานี:2480)

3. ถิ่นกำเนิดของคนไทยบริเวณตอนใต้ของจีน

นอกจากงานของนักภาษาศาสตร์ได้ปรากฏผลงานของนักมานุษยวิทยาที่นำเอาการศึกษาในเชิงชาติพันธุ์วรรณาทั่วไป (Ethnography) เข้ามาใช้ในลักษณะของการพรรณาสงครามถึงชนชาติต่าง ๆ โดยอาศัยหลักฐานจากข้อมูลบันทึกของพวกพ่อค้า ทูต มิชชันนารี และข้าราชการ ผสมผสานกับการเข้าไปศึกษาสำรวจในถิ่นที่อยู่ของชนชาติไทย แต่ยังมีใช่เป็นการเก็บข้อมูลภาคสนามในความหมายทางมานุษยวิทยาอย่างเคร่งครัด เริ่มต้นจาก W. Eberhard คือ The Local Cultures of South and East China (Eberhard:1967) และ A History of China (Eberhard:1977) Eberhard เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาชาวเยอรมันที่ระบุว่า ถิ่นกำเนิดของชนชาติไทยอยู่บริเวณมณฑลกว๋างตุ้ง จากนั้นจึงอพยพมาลงมณฑลกว๋างสีแล้วเข้าสู่ยูนนาน เสฉวน และดินแดนในอ่าวตังเกี๋ย การอพยพของชนชาติไทยมาทางทิศตะวันตกจนมาสร้างอาณาจักรเทียน หรือแถบที่ยูนนานเกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ฮั่นของจีน และเมื่อถึงสมัยราชวงศ์ถัง ชนชาติไทยก็สถาปนาอาณาจักรน่านเจ้าขึ้นที่ยูนนาน (Eberhard:1977) งานของ Eberhard ยังกล่าวถึงวัฒนธรรมการปลูกข้าวนาดำว่า คือ วัฒนธรรมเฉพาะของชนชาติไทย เขาระบุว่าชนชาติไป๋หมานและชนชาติหลีเป็นชนชาติไทย รวมถึงเชื่อว่าวัฒนธรรมฉาง และวัฒนธรรมลู่ชานของจีนต่างได้รับอิทธิพลจากชนชาติไทย (Eberhard:1967)

งานของนักมานุษยวิทยาที่สำคัญอีกคนหนึ่ง คือ Erik Seidenfaden คือ *An Appreciation of Colonel Henri Roux's Quelques minorities ethnique du Nord - Indochina* (Seidenfaden:1956) และ *The Thai People : The Origin and Habitats of the Thai People* (Seidenfaden:1967) งานของ Seidenfaden เป็นการศึกษาเกี่ยวกับคนไทยและชาวเขาเผ่าต่าง ๆ โดยอาศัยข้อมูลบันทึกรายงานทางชาติพันธุ์ที่ผู้อื่นได้ศึกษาไว้ รวมทั้งอาศัยประสบการณ์ของตนเองที่เคยเข้ามารับราชการในไทย เขาได้เสนอทฤษฎีว่าชนชาติไทยที่เรียกว่า ไท-กะได อินโดเนเซีย เคยอยู่ทางตอนใต้ของจีน คือมีถิ่นฐานเดิมอยู่แถบยูนนาน แล้วอพยพมาตั้งถิ่นฐานในคริสต์ศตวรรษที่ 8-9

สำหรับนักวิชาการไทยก็มีงานในแนวที่เชื่อว่าคนไทยมีถิ่นกำเนิดอยู่ทางตอนใต้ของจีน เห็นได้จาก ขจร สุขพานิช คือถิ่นกำเนิดและแนวอพยพของเผ่าไทย ในปี พ.ศ.2513 (ขจร:2521) ซึ่งรับอิทธิพลความคิดจาก Eberhard ประกอบกับการค้นคว้าเอกสารจีน ขจรเสนอว่าชนชาติไทยมีถิ่นกำเนิดอยู่ทางตอนใต้ของจีนบริเวณมณฑลกว๋างตุ้ง-กว๋างสีปัจจุบัน ราวปี 1028 B.C. ราชวงศ์ซาง ซึ่งไม่ใช่จีน และเป็นมิตรกับชนชาติไทยลุ่มจมลง และบรรพบุรุษของจีนได้ตั้งราชวงศ์โจวขึ้น เป็นมูลเหตุให้เจ้านายหนุ่ม ๆ ของไทยพบบรรพบุรุษมาทางทิศตะวันตกตั้งแต่เขตมณฑลเสฉวน ลงใต้มาผ่านสิบสองจุไทยลงมาในเขตประเทศลาว ขจรยังระบุอีกว่าหนึ่งในอาณาจักรของไทยอาจเป็นอาณาจักรเทียนหรือแฉก โดยเป็นรัฐบรรณาการต่อราชวงศ์ฮั่นของจีนใน 109 B.C.

งานที่สำคัญและได้รับการกล่าวถึงอย่างกว้างขวางในวงวิชาการไทย คืองานของจิตร ภูมิศักดิ์ เรื่อง *ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ* ในปี 2519 (จิตร:2524) งานของจิตรเป็นการศึกษาในแนวนิรุกติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ โดยอาศัยแนวคิดทางนักวิชาการตะวันตกมาตรวจสอบกับข้อมูล ประเภทตำนานและพงศาวดารของไทยและประเทศใกล้เคียง อาทิแนวคิดของนักมานุษยวิทยา Paul Benedict เรื่อง *Thai Kadai and Indonesian, a new alignment in Southeastern Asia* (Benedict:1942) และงานของ E. Seidenfaden *The Thai Peoples* (Seidenfaden:อ้างแล้ว) ซึ่งเป็นการล้มล้างทฤษฎีเก่าที่ว่าชนชาติไทยเป็นเชื้อสายมองโกล มาสู่ทฤษฎีที่ว่าชนชาติไทยเป็นชนชาติในตระกูลเดียวกับ ชาว-มลายู

งานของจิตรสรุปว่าถิ่นกำเนิดของชนชาติไทยอยู่ทางตอนใต้ของจีน จิตรใช้ตำนานสิงหนวัติกุมารมาระบุไว้ในต้นพุทธกาล ราชวงศ์ชัฏริยไทเมือง ชื่อ สิงหนวัติกุมาร ได้อพยพครัวไทยจากนครไทยเทศ (เมืองไท) ในมณฑลยูนนานลงมาตั้งอาณาจักรโยนกนาคนันท์ในบริเวณแม่น้ำละว้า นที (แม่น้ำสาย) และแม่น้ำโขง เมื่ออาณาจักรโยนกล่มสลาย ชนชาติไทยได้มาตั้งศูนย์กลางใกล้กับปากแม่น้ำกกสบแม่น้ำโขง โดยไพร่บ้านพลเมืองจะคับคั่งอยู่ทางแม่น้ำกกเพราะชนชาติไทยนิยมทำนา อาศัยน้ำท่าและน้ำฝน ทำให้แม่น้ำกกกลายเป็นศูนย์กลางของชนชาติไทยมาตั้งแต่พุทธกาล

อาศัยแนวคิดจากนักมานุษยวิทยาตะวันตก จิตรอธิบายว่าชนชาติไทยถนัดการเพาะปลูกทำนา ชอบอาศัยอยู่ในที่ลุ่มริมแม่น้ำ เขาจึงระบุถึงชนชาติไทยภายหลังอพยพจากตอนใต้ของจีนที่กระจัดกระจายอยู่ทางภาคเหนือของไทย พม่า อัสสัม ลาว และเวียดนาม ว่ามักเรียกชื่อชนชาติผนวกกับชื่อของแม่น้ำ อาทิ พวกที่อยู่ลุ่มแม่น้ำมวในรัฐชาน (ฉาน) เป็นไตมว ลุ่มแม่น้ำเชินในรัฐชานเป็นไตเชิน แม่น้ำตุงปानीในอัสสัมเป็นไตตุง ลุ่มแม่น้ำแดงเป็นไทแดง ทำให้จิตรตั้งสมมุติฐานว่า

สุยาญ หรือเสียมญ ก็คือ ชาวเสียมแห่งลุ่มแม่น้ำญ ที่ตำนานมักเรียกว่า ญกนที ซึ่งก็คือ แม่น้ำ น้ำสายสำคัญของจังหวัดเชียงราย (จิตร:110-115)

อย่างไรก็ตามนักวิชาการในระยะต่อมาได้เสนอทฤษฎีที่เจาะจงลงไปอีกว่าถิ่นเดิมของชนชาติไทยน่าจะอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลของจีนตอนใต้ และตอนเหนือของเวียดนาม เริ่มต้นจากนักวิชาการฝรั่งเศส คือ A.L.M. Bonifacy Etude sur les Tay de la Riviere Claire, au Tonkin ed dans la Chine Meridion (Yunnan et Koung si) (Bonifacy:1907 อ้างถึงโดย เทอร์วิล) William Credner นักวิชาการเยอรมัน คือ Cultural and Geographical Observation made in the Tali (Yunnan) Region with special regard to the Nan Chao problem (Credner:1935) งานของ Frederick Mote เรื่อง Problem of Thai Prehistory (Mote:2517) หรือในภาคภาษาไทยว่าปัญหาก่อนประวัติศาสตร์ไทย (โมต :2509) งานที่สำคัญและได้รับการอ้างอิงอย่างแพร่หลาย คืองานของ J.R. Chamberlain คือ A New Look at the History and classification of the Tai Language ในปี พ.ศ.2518 (Chamberlain :1975) ซึ่งเป็นการศึกษาจากแง่มุมของภาษาศาสตร์ เขาสรุปว่าภาษาตระกูลไท มีกำเนิดมาจากบริเวณดังกล่าว โดยอ้างหลักฐานทางภาษาและตำนานต่าง ๆ ของชนชาติไทย

4. ถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณประเทศไทยปัจจุบัน

ความเชื่อที่ว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่บริเวณประเทศไทยปัจจุบันดูเหมือนจะมีศูนย์กลางอยู่ที่นักวิชาการฝ่ายไทย เริ่มต้นจากการศึกษาโดยอาศัยความรู้ทางด้านสรีรวิทยา นพ.สุตแสงวิเชียร ได้ศึกษาโครงกระดูกมนุษย์ยุคหินใหม่ที่บ้านเก่า กาญจนบุรี ปรากฏในผลงาน Neolithic Skeletons from Ban Kao, Thailand, and the Probleme of Thai Origins ในปี พ.ศ.2509 (Sood:1966) ผลจากการศึกษาชี้ว่าดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันน่าจะเคยเป็นถิ่นที่อยู่ของชนชาติที่มีลักษณะไม่ต่างจากคนไทยปัจจุบันเท่าใดนัก และเมื่อมีการค้นพบโครงกระดูกและภาชนะดินเผาที่บ้านเชียงในทศวรรษ 2513 (1970) นพ.สุตก็ระบุว่าโครงกระดูกที่บ้านเชียงและกระดูกของคนไทยปัจจุบันมีความคล้ายคลึงกัน (เทอร์วิล:24)

งานที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่อย่างกว้างขวางในสื่อสารมวลชนและถือได้ว่ามีส่วนสำคัญในการจุดประกายความสนใจแก่วงวิชาการไทย คืองานของสุจิตต์ วงศ์เทศ และคณะ ซึ่งมีความเชื่อโดยรวมน่าับรพบุรุษของคนไทยอาจไม่ได้เคลื่อนย้ายมาจากที่ใด แต่สืบเชื้อสายจากคนพื้นเมืองดั้งเดิมของเอเชียอาคเนย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เห็นได้จากผลงานอาทิ:- คนไทยไม่ได้มาจากไหน (สุจิตต์:2527) คนไทยอยู่ที่นี่ (สุจิตต์:2529) คนไทยอยู่ที่ไหนบ้าง (2530) อย่างไรก็ตามความเชื่อดังกล่าวได้เริ่มคลี่คลาย เมื่อมีการยอมรับว่าคนไทยมีถิ่นที่มาจากหลากหลาย และโดยเฉพาะก็คือมีการเชื่อมโยงกับถิ่นกำเนิดของคนไทยทางตอนใต้ของจีน

ผลงานชื่อ ไทยน้อย ไทยใหญ่ ไทสยาม ในปี พ.ศ.2534 (ศรีศักร, สุจิตต์:2534) เริ่มต้นด้วยความพยายามของศรีศักรที่จะแยกแยะให้เห็นความแตกต่างของชนชาติไต-ไท โดยอาศัยข้อสรุปที่มาจากงานค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ เรื่องความเป็นมาของคำสยามฯ (จิตร:2524) โดยแยกชนชาติไทย ออกเป็น 3 กลุ่ม คือ ชนชาติไต ชนชาติไท และชนชาติไทยหรือสยาม

1. **ชนชาติไต** หมายถึงกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำโขง ที่ครอบคลุมไปถึงบริเวณลุ่มน้ำสาละวิน และอิรวดี ซึ่งคนไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเรียกว่าเป็นไทยใหญ่

2. **ชนชาติไท** หมายถึงกลุ่มที่อยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงตั้งแต่ประเทศลาว ผ่านเข้าไปในลุ่มแม่น้ำดำ และแม่น้ำแดง ในเวียดนาม เรียกว่า ไทยน้อย

ศรีศักระบรูว่า ชนชาติไตและไท เป็นกลุ่มที่มีถิ่นกำเนิดในยุคนานในบริเวณตอนใต้ของจีน โดยกระจายกันอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มในหุบเขาต่าง ๆ และได้มีการอพยพย้ายถิ่นสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาและสุโขทัย ถ้าหากพิจารณาในแง่ถิ่นที่อยู่ทางภูมิศาสตร์ก็คือ กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในระดับเส้นรุ้งที่ 19 เหนือ ขึ้นไปจนถึง 26 เหนือ

3. **ชนชาติไทยหรือสยาม** เป็นกลุ่มชนที่เกิดจากการผสมผสานของชนชาติไต-ไท กับชนเผ่าอื่น ๆ หรือชนชาติอื่น ๆ ทั้งที่เป็นชาวพื้นเมืองเดิมอยู่แล้ว กับพวกที่เคลื่อนย้ายเข้ามาใหม่ โดยกระจายอยู่ตั้งแต่เส้นรุ้งที่ 19 เหนือลงมา

ขณะที่ สัจจิต์สรุปทำนองเดียวกับศรีศักรว่า คนไทยมีอย่างน้อย 3 พวก คือ ไทยใหญ่ ไทยน้อย และไทยสยาม ไทยใหญ่และไทยน้อยอยู่ในลุ่มแม่น้ำตอนบน คือลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำสาละวิน ลุ่มแม่น้ำดำ และแม่น้ำแดง ตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบในหุบเขา ไกลจากทะเลจึงยังคงความเป็นชนชาติกลุ่มย่อยที่สืบทอดประเพณีท้องถิ่นของตนไว้ได้ ขณะที่ไทยสยามอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้ทะเล ทำให้เกิดความก้าวหน้าและมีความเปลี่ยนแปลงจนประเพณีบางอย่างไม่เหลือร่องรอยดังเดิม

ผลงานที่สำคัญในกลุ่มที่เชื่อว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่ในประเทศไทย คืองานเรื่องบรรพบุรุษของคนไทยมาจากไหน : การวิเคราะห์และตีความจากหลักฐานใหม่ทางพันธุศาสตร์ ของเสมอชัย พูลสุวรรณ ในปี 2537 (เสมอชัย:2537) ซึ่งเป็นงานในสาขามานุษยวิทยา ใช้วิธีตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างประชากร หรือกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยวิธีการทางพันธุศาสตร์ประชากร (population genetics) ในกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ของเอเชียอาคเนย์หลายกลุ่ม โดยอาศัยเทคนิคการประมาณระยะห่างทางพันธุกรรมระหว่างกลุ่ม (genetic distances estimation) ผลของการศึกษาสรุปว่า บรรพบุรุษสายหลักของคนไทยในประเทศไทยน่าจะเป็นคนพื้นเมืองดั้งเดิมของเอเชียอาคเนย์เอง และถ้าหากว่า จะมีการอพยพลงมาทางใต้ของประเทศจีนบ้างก็คงเป็นส่วนน้อยเท่านั้น

งานของเสมอชัย ยังได้วิเคราะห์จากมุมมองทางประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยาวัฒนธรรม เพื่อหาคำอธิบายใหม่ถึงสาเหตุที่ทำให้ภาษาและวัฒนธรรมไทยสามารถแพร่กระจายอย่างกว้างขวาง และค่อนข้างฉับพลันในเอเชียอาคเนย์ โดยเฉพาะหลังจากกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ในกรณีที่ไม่มีการอพยพเคลื่อนย้ายครั้งใหญ่ของคนไทย ลงมาจากทางใต้ของประเทศจีนในช่วงเวลานั้น โดยระบุว่าจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์วิทยาชี้ว่า ปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมเช่นนี้อาจเกิดขึ้นได้จากกลไกทางการเมืองและวัฒนธรรมบางประการซึ่งพบว่าเป็นลักษณะเฉพาะในสังคมไทยดั้งเดิม โดยอ้างอิงงานของ George Condominas เรื่อง From Lawa to Mon, From Saa' to Thai ในปี 2533 (Condominas:1990) ซึ่งเป็นการศึกษาพวกไทยดำทางตอนเหนือของเวียดนาม และพบว่ามีปรากฏการณ์ที่กลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ถูกกลืนให้เป็นไทยอย่างต่อเนื่อง ขณะเดียวกัน เสมอชัยก็ระบุว่าระบบการเมืองของไทยดั้งเดิมที่มีความร่วมมือสมัครสमानระหว่างผู้นำรัฐไทยที่รวมตัวกันอย่าง

หลวม ๆ ในรูปของสหพันธรัฐก็เป็นเหตุผลประกอบกันที่ทำให้เกิดการแพร่กระจายของภาษาและวัฒนธรรมไทยอย่างกว้างขวางในเอเชียอาคเนย์

นอกจากการศึกษาชาติพันธุ์ในประเด็นเรื่องถิ่นกำเนิดและการอพยพของคนไทย พบว่าในปัจจุบันนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศให้ความสนใจศึกษาเรื่องชาติพันธุ์ไทยในแง่มุมที่หลากหลาย โดยเฉพาะความสนใจในเรื่องภาษา และวัฒนธรรมจะเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างมาก และทำให้แนวทางการศึกษามีลักษณะที่เป็นสหวิทยาการเพิ่มมากขึ้น

4. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องแรงงาน

ในการสำรวจองค์ความรู้เรื่องแรงงานอาจพิจารณาตามแนวการศึกษาได้ดังต่อไปนี้

1. การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์
2. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์
3. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา

4.1 การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์

ในประวัติศาสตร์แรงงานคนกับแรงงานมีการจัดความสัมพันธ์เป็นระบบ เฉพาะระบบไพร่ คำว่าไพร่เป็นคำเรียกประชาชนไทยมาแต่โบราณ ระบบไพร่ เป็นรากฐานสำคัญในการใช้ควบคุม และจัดสรรผลประโยชน์จากกำลังคน เป็นทั้งระบบบริหารราชการ ระบบจัดเก็บภาษีอากร และเป็นระบบที่ได้กำหนดสถานะของคนในสังคม งานของ อัญชลี สุสาธิตน์ เรื่อง แรงงานไพร่ในสังคมไทยโบราณ (อัญชลี:2538) สันนิษฐานว่าระบบไพร่อาจจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จารึกหลักที่ 38 (จารึกวัดมหาธาตุ - วัดสระศรี) ซึ่งอาจจะจารึกขึ้นประมาณ พ.ศ.1916 มีข้อความแสดงกฎหมายลักษณะโจร ได้ใช้ถ้อยคำที่บ่งบอกการคุมกำลังคนต่าง ๆ กันหลายคำ เช่น ข้าทาส คนทาส ข้าอันขึ้น ปีกทาส ข้าชีบาพระอุปัชฌายาจารย์ เป็นต้น ระบบไพร่เริ่มเมื่อใดคงระบุให้ชัดเจนไม่ได้แน่นอน (นอกจากสันนิษฐาน) แต่ระบบไพร่เลิกเมื่อใดนั้น สามารถกล่าวได้ว่า การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) สมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีกองทัพประจำการเกิดขึ้นแม้ยังเกณฑ์ทหาร ก็เสมือนหนึ่งเป็นการยกเลิกระบบไพร่โดยปริยาย นอกจากอัญชลีเคยศึกษาและทำวิทยานิพนธ์มาก่อนแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีระยะเวลาร่วมสมัยเดียวกัน ยังมีปรากฏในงานวิทยานิพนธ์อื่น อาทิ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (นันทิยา:2524)

งานเรื่องเดียวกันของอัญชลี สะท้อนถึงระบบไพร่ที่มีลักษณะการปกครองสยามต่อหัวเมือง แสดงความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เช่น การเกณฑ์ส่วยจากไพร่ส่วย แม่ไพร่ประเภทนี้จะมิได้เข้ามาใช้แรงงานอย่างเข้าเดือน แต่ก็ต้องลงทุนลงแรง บางกรณีมองด้วยสายตาปัจจุบันก็เห็นว่ากดขี่ขูดรีดอย่างทารุณ ดังการเกณฑ์ส่วยทองจากชนชาติข่า พรหมแดนความรู้เรื่องประวัติศาสตร์แรงงาน ที่ควรศึกษาจากประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วยนั้น มีการศึกษาของ อานันท์ กาญจนพันธ์ เรื่อง แรงงานในประวัติศาสตร์ล้านนาไทย (อานันท์:2522) เป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจ โดยเฉพาะการร่วมกันใช้แรง, เรื่องฝายน้ำ

อย่างไรก็ตาม รอยต่อที่นำไปสู่การเข้าใจภาพรวมของประวัติศาสตร์แรงงาน เข้าใจรากเหง้าที่ตกผลึกทางความคิด ของผู้เกี่ยวข้องกับปัญหาแรงงานระดับที่แน่นอนนั้น การศึกษาเรื่องระบบไพร่สมัยกรุงเทพฯ (อัญชลี:2538) เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ใกล้ตัวที่มีนัยยะสำคัญ ไม่เพียงจะเข้าใจลักษณะการเมือง เศรษฐกิจและสังคมไทยมากขึ้นโดยรวม เฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับแรงงาน ก็ จะเห็นการอพยพประชากรของชนชาติต่าง ๆ ที่จริงอาจจะเป็น "ครัวเชลย" เช่น สมัยรัชกาลที่ 1 ไซ่เล็ก เขมรชุดคลองมหานาค หรือการคัดแรงงานที่มีฝีมือเข้าสังกัด บางชนิดงานมีความสัมพันธ์กับภูมิ ลำเนา เช่น การคัดเลือกฝีพายหลวง เลือจากคนในตำบลตาลาน ตำบลผักไห่ อยุรยา เป็นต้น

คนไทยภายใต้ระบบไพร่ถึงจะจัดว่าเป็นเสรีชน คือ มิใช่ทาส แต่ก็ไม่เป็นอิสระ จึงเป็นข้อจำกัดต่อการพัฒนาการศึกษาภาพของตน ทั้งด้านพัฒนาประสิทธิภาพจะพึงได้รับการเดินทางเสรี ทั้งพัฒนาการผลิตของตนเพื่อส่งสมทบหรือพัฒนาฝีมือแรงงาน ขณะที่คนจีนในสังคมไทยที่มีระบบไพร่ กลับเป็นเสรีชนตัวจริงยิ่งกว่า โดยผูกปี้เสียเงินค่าราชการ มีมูลค่าต่ำกว่าที่คนไทยเสียให้แก่ มุลนายศักดินา สถานะของคนจีนในสังคมไทยตั้งแต่อยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก็เป็นสถานะที่สำคัญ ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์แรงงานไทยโดยรวม นอกไปจากความเข้าใจทางสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยา งานของสมเกียรติ วันทะนะ วิวัฒนาการชนชั้นแรงงานไทยเค้าโครงประวัติศาสตร์แรงงาน ครบรอบสองร้อยปี ในปี พ.ศ.2525 ระบุว่า ถ้าดูอัตราส่วนด้านประชากรของไทยสมัยหนึ่ง มีการอ้างหลักฐานที่ปาเลอกัวส์บันทึกว่า คนไทย 6 ล้านคนเมื่อ พ.ศ.2393 นั้น จำแนกเป็นคนจีน 1.5 ล้านคน ส่วนใหญ่ทำงานกุลี เป็นแรงงานรับจ้างรุ่นแรกของสังคมไทย พวกเขาเป็นบรรพชนของชนชั้นกรรมกรไทย (สมเกียรติ วันทะนะ:2525) ขณะที่งานของทิชาวดี ปิ่นแก้ว เรื่อง การกระจายตัวของแรงงาน ในประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2440-2470 ระบุว่า แรงงานจีนในสังคมไทยยามปกตินั้น ปรากฏความสำคัญมาตั้งแต่ระบบไพร่ดำรงอยู่ ต่อเนื่องถึงหัวเลี้ยวหัวต่ออันมีหน่ออ่อนทุนนิยมในสังคมไทย และคนจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็นแรงงานในสังคมไทย คนจีนยังมีลักษณะแตกต่างจากชนต่างชาติอื่น ๆ ภายใต้บังคับปกครองของไทยและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม (ทิชาวดี :2538)

การสลายตัวของระบบไพร่เป็นผลสืบเนื่องจากการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ไม่เพียงปัญหาภายในของตัวระบบไพร่ที่ขาดการควบคุมคนอย่างมีประสิทธิภาพ หรือกลไกของระบบที่นำไปสู่ปัญหาขุมกำลังที่กระทบต่อพระราชอำนาจ เมื่อเจ้านายมีไพร่สมมากขึ้น รวมทั้งขุนนางหัวเมืองสามารถเป็นเจ้าภาชีนั้น การพังทลายของระบบผูกขาดการค้าของหลวง จักรวรรดินิยมต้องการทรัพยากรและตลาด ต้องการแรงงานจำนวนมากเพื่อป้อนระบบการผลิตขนาดใหญ่ ไพร่ทาสหลบหนีไป "รับจ้างทำการ" ตามโรงสี และธรรมเนียมไพร่ทาสเคยหนีหายไปหาสังกัดมูลนายใหม่ กลับนิยมไปหาที่ "ทำกินแหล่งอื่น" เพราะแรงจูงใจที่จะผลิตเพื่อขายเป็นการสร้างฐานะใหม่เป็นไพร่กระฎุมพี ทาสกระฎุมพี ประกอบกับความคิดเรื่อง "อิสระ" จากพันธะในระบบไพร่เป็นสิ่งที่เย้ายวนเพื่อสลัดโซ่พันธนาการดั้งเดิม (ทิชาวดี ปิ่นแก้ว:2538)

พ.ศ.2401 กรรมกรได้เกิดแล้วในสังคมไทย พร้อมกับโรงสีข้าว ความต้องการสินค้าส่งออกเพิ่ม สัมพันธ์กับการต้องการแรงงานเพิ่ม แรงงานในประเทศไม่เพียงพอ จึงเปิดทางให้แก่การหลั่งไหลของจีนโพ้นทะเล แรงงานราคาถูกเพื่อการส่งออกจะคู่กับสังคมไทย พอสมกันกับคู่แข่งที่มี

กรรมกรพร้อมกับมีนายทุน เช่นเดียวกับการผลิตของไทยมิได้ยกระดับคุณภาพโดยตระหนักถึงอย่างมีนัยยะสำคัญ ก็เป็นเช่นนี้แต่ไหนแต่ไรมา เมื่อตลาดโลกต้องการสินค้าข้าว ในระยะเวลาที่แน่นอนนั้นมุ่งไปที่การเบิกขยายที่นา เพื่อสร้างพื้นที่ปลูกข้าว สภาพการณ์เช่นนั้นก่อให้เกิดการกดขี่ของประชากรทั้งแรงงานราคาถูก ทั้งประสิทธิภาพการผลิตกับที่ดินต่ำ และปัญหาแรงงานส่วนเกินในชนบท

แรงงานไทยในลักษณะประวัติศาสตร์มิได้มีเพียงแรงงานในภาคเกษตรกรรมเท่านั้น แรงงานภาคอุตสาหกรรมก็เป็นปัญหาใหญ่ สมเกียรติระบุว่า ชนชั้นกรรมกรถูกกดขี่ขูดรีดจากนายทุน และถูกเพิกเฉยจากรัฐ การที่ประเทศเข้าเป็นภาคีสมาชิกระหว่างประเทศ ก็ได้หมายความว่าไทยจะปฏิบัติตามความตกลงหรือสนธิสัญญา เว้นแต่จะถูกบังคับกดดัน เช่น หลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่งยุติ สันนิบาตชาติโดยสัญญาสันติภาพแห่งแวร์ซาย (เมื่อ 28 มิถุนายน 2462 ภาค 13 ว่าด้วยเรื่องการจัดองค์กรแห่งกรรมการ) ได้เชิญชวนประเทศสยามเป็นภาคีแห่งสัญญาเกี่ยวกับกรรมกร รัฐบาลสยามปฏิเสธโดยอ้างหลายประการ ไม่เพียงแต่เท่านั้น กาลต่อมายังออกกฎหมายคอมมิวนิสต์ ซึ่งมีส่วนลดรอนสิทธิเสรีภาพและผลประโยชน์ของกรรมกร

เอกสารของศูนย์ประสานงานกรรมกรแห่งประเทศไทยระบุว่า การจัดตั้งองค์กรพิทักษ์สิทธิผลประโยชน์ของผู้ใช้แรงงาน มีลักษณะยากลำบากและมีความคดเคี้ยวในเส้นทางประวัติศาสตร์ไทย (ศูนย์ประสานงานกรรมกรแห่งประเทศไทย:2518) การจัดตั้งองค์กรสมาคมและสหภาพแรงงานจีน เพื่อพิทักษ์สิทธิผลประโยชน์และเกื้อกูลกันเองในหมู่ประชาชนคนงาน ทั้งยากลำบากและมีอุปสรรคขัดขวาง ตลอดจนเกิดภัยอันตรายต่าง ๆ นานา เว้นแต่ในบางระยะของพัฒนาการอันยาวนานของสังคมแรงงาน ขณะทำงานของ สุมาลี ปิตยานนท์ เรื่อง วิเคราะห์สหภาพแรงงานไทย ระบุว่า การจัดตั้งองค์กรสมาคมของผู้ใช้แรงงานก็สามารถทำได้ และมีบทบาทต่อสังคมบ้าง เช่นการก่อตั้งสมาคมคนงานรกร้าง เมื่อ พ.ศ.2440 ทั้งสมาคมนี้หรือโดยคนงานรกร้างมีส่วนร่วมสนับสนุนบ้าง ในการก่อการของคณะราษฎร เมื่อปฏิวัติ 2475 นักวิชาการคือ Virginia Thompson ผู้เขียน *Labour Problems in Southeast Asia* เชื่อว่าสมาคมคนงานเป็นองค์กรจัดตั้งของผู้ใช้แรงงานไทยแห่งแรก (สุมาลี:2522 และ Thompson:1947)

อันที่จริงมีข้อนำพิจารณาเรื่องลักษณะองค์กรจัดตั้งว่าได้ทั้งรูปแบบที่เปิดเผย และรูปแบบที่ปิดลับ ก่อนที่จะมีกรรมกร ตามความหมายของผู้ทำงานในกระบวนการผลิตแบบทุนนิยมหรือกรรมกรโรงงาน ลักษณะเด่นคือ ผู้ไร้ปัจจัยการผลิตซึ่งทำงานโดยขายพลังแรงงานเพื่อยังชีพ (สมเกียรติ วันทะนะ:2525) งานของ สังคิต หิริยะรังสรรค์ เรื่อง พัฒนาการขององค์กรจัดตั้งกรรมกรในประเทศไทย พ.ศ.2401-2475 (สังคิต:2526) ระบุว่าในประเทศไทยมีผู้ใช้แรงงานจีนมาช้านาน ตั้งแต่สมัยระบบไพร่ดำรงอยู่ แรงงานจีนโพ้นทะเลเหล่านี้ มิได้อยู่อย่างอิสระ เพราะในวัฒนธรรมจีนที่มีลักษณะรวมกลุ่ม และลักษณะทางประวัติศาสตร์ของประชาชาติจีน ที่ผ่านการจัดตั้งกลุ่มองค์กรขึ้นต่อสู้ เมื่อชาวจีนอพยพเข้ามาเป็นแรงงานในไทย สิ่งที่พลอยติดตามหรือก่อให้เกิดขึ้นได้ง่ายในหมู่ชาวจีนคืออั้งยี่หรือสมาคมลับ จากแก่นเดิมเพื่อญาติในประเทศจีนตั้งราชวงศ์หมิง กลายจากแก่นอุดมการณ์เหลือเพียงกระพี้ สู่การแสวงหาประโยชน์คุ้มครองเยี่ยงมาเฟีย

ปริญญานิพนธ์ของ จงใจรัก ปกพัฒนกุล เรื่อง นโยบายของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับกรรมกรระหว่าง พ.ศ.2475-2499 (จงใจรัก:2528) ได้ศึกษาการจัดตั้งองค์กรของผู้ใช้แรงงานว่ามีความ

เกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐบาล เป็นส่วนหนึ่งในเรื่องนโยบายต่อ กรรมการ นอกไปจากทำที่และความสามารถจัดตั้งหรือเคลื่อนไหวยของฝ่ายกรรมการ พ.ศ.2472 เป็นปีเริ่มทำสามะโนประชากร ประเทศไทยที่เคยเป็นประเทศเกษตรกรรม มีประชากร 80-90% ประกอบการเกษตร แต่ทว่าช่วงการเปลี่ยนผ่านทำให้แรงงานกรรมกรทวีขึ้น

ไทยเข้าเป็นสมาชิกองค์การแรงงานระหว่างประเทศเมื่อ พ.ศ.2462 กระนั้นก็มีได้ออกกฎหมายแรงงานเพื่อรองรับสิทธิหน้าที่และเสรีภาพของผู้ใช้แรงงาน เมื่อ พ.ศ.2499 นายประเสริฐ ขำปลั่งจิตต์ เสนอขอเรียกร้องต่อรัฐบาล ให้ประกาศว่า วันที่ 1 พฤษภาคม ทุกปีเป็นวันกรรมกรและเป็นวันหยุด ทำที่ระยะแรกของรัฐบาลคือปฏิเสธ ครั้นต่อมาจึงยอมรับและประกาศเป็นวันแรงงานแห่งชาติ ต่อมาปี 2499 ออก พ.ร.บ.อาชีพแก่คนไทย ให้สถานประกอบการที่มีแรงงานเกิน 10 คนขึ้นไป แจ้งจำนวนคนงานแก่กรมประชาสัมพันธ์ จากที่มีผู้ประกอบการแจ้งแก่กรมประชาสัมพันธ์ 1698 ราย รวมจำนวนกรรมกรทั้งหมด 88,813 คน จำแนกเป็นสัญชาติไทย 71,851 คน สัญชาติจีน 16,962 คน คิดเป็นกรรมกรสัญชาติไทยร้อยละ 81 ของกรรมกรทั้งหมด

วิทยานิพนธ์ของ จิรกาญจน์ สงวนพวง เรื่อง การเคลื่อนไหวยของกรรมกรหญิงโรงงานทอผ้า พ.ศ.2504-2519 (จิรกาญจน์:2538) ระบุว่า เมื่อถึงยุคเผด็จการของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีคำสั่งยกเลิกกฎหมายแรงงาน ทำให้การที่กรรมกรพอจะได้รับสิทธิประโยชน์ เล็ก ๆ น้อย ๆ กลายเป็นหมดโอกาส ปัญหาทำเพื่อคนรวยไม่ช่วยคนจนเห็นได้ชัดเจน เพราะเป็นยุคต้นของการพัฒนาตามแผนสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจ ที่ธนาคารโลกสนับสนุน ชักชวนต่างประเทศเข้ามาลงทุนและตั้งคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนเพื่ออุตสาหกรรม (BOI) และตั้งบริษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย (IFCT) ต่อมาตรา พ.ร.บ.ส่งเสริมการลงทุนอุตสาหกรรม 2503 เปิดโอกาสให้ต่างชาติสามารถถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน เป็นด้านที่รุ่งโรจน์ของคนรวยหรือนายทุน แต่ตรงกันข้ามเป็นด้านที่เยวเฉาของกรรมกร การเผด็จการโดยธรรมนุญการปกครองราชอาณาจักร 2503 โดยมาตรา 17 ให้อำนาจล้นฟ้าเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในการปราบกรรมกร และห้ามนัดหยุดงานแม้จะถูกกดขี่ทารุณจากระบบการจ้างงาน กรรมกรถูกกลืนสิทธิอย่างชัดเจนจากประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 19 ในการยกเลิก พ.ร.บ.แรงงาน พ.ศ.2499

นโยบายเผด็จการกดขี่ขูดรีดกรรมกรในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ค่อย ๆ ผ่อนคลายลงเมื่อสิ้นผู้เผด็จอำนาจ ปรินิพนธ์ของ กมลศักดิ์ ไกรสรสวัสดิ์ เรื่อง นโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับกรรมกรระหว่าง พ.ศ.2501-2519 (กมลศักดิ์:2534) วิเคราะห์ว่า ในช่วง 2501-2515 นโยบายที่รัฐบาลแสดงออก คือ ห้ามกรรมกรเคลื่อนไหวยหยุดงาน ประท้วงเรียกร้องสิทธิ มุ่งจัดหางาน มีอาชีพ และจัดตั้งหน่วยราชการควบคุมดูแลกรรมกร เพื่อรองรับอุตสาหกรรม สมัยจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 52 ให้เจ้าของกิจการที่มีผู้ใช้แรงงานเกิน 10 คนขึ้นไป ต้องจ้างงานกรรมกรไทย ไม่ต่ำกว่ากึ่งหนึ่งของกรรมกรทั้งหมด ในพ.ศ.2508 ตั้งกรมแรงงาน สภาวะเศรษฐกิจเดียวกันนี้ ประชากรเพิ่มขึ้นปีละเกือบล้านคน และประชากรวัยทำงานเพิ่มขึ้นปีละ 5 แสนคน สภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคจอมพลถนอมตอนปลายรัฐบาล ความแร้นแค้นทางเศรษฐกิจต้องเข้าคิวซื้อข้าว ประกอบกับสินค้าราคาแพง และความคับแค้นใจในปัญหาสังคมและการเมืองรอบด้านนำไปสู่เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

จากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 16 ขนะประชาธิปไตยเบิกบาน และปัญหาต่าง ๆ ยังดำรงอยู่ แรงงานที่เคยถูกกดขี่ระเบิดตัวสู่การเรียกร้อง ชุมชนประท้วง และประสานกับพลังหนุนช่วยจากนักศึกษากับชาวนา ย่อมมองจากฝ่ายนายทุนได้ว่าเกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจอย่างสูง สภาพกรรมกรไทยที่ถูกทอดทิ้งเป็นเพียงแรงงานราคาถูกนั้น มีผลต่อการที่เขาส่วนมากขาดความรู้และเป็นแรงงานไร้ฝีมือ

4.2 การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์

นอกจากการศึกษาแรงงานในแนวประวัติศาสตร์ ยังปรากฏงานแรงงานในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และเศรษฐศาสตร์ปรากฏอยู่ เริ่มจากงานในยุคบุกเบิกทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ คือ งานของ James C. Ingram *Economic Change in Thailand 1850-1970* ในปี พ.ศ.2514 (Ingram : 1971) เมื่อพูดถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยหลังสนธิสัญญาบาวริง ได้ชี้ให้เห็นว่าตลาดแรงงานของไทยในระยะเริ่มต้น โดยเฉพาะที่เป็นแรงงานนอกการเกษตรว่าเป็นแรงงานชาวจีนที่อพยพจากทางตอนใต้ของประเทศจีน การที่จำนวนประชากรจีนในประชากรรวมของประเทศไทยได้เพิ่มสูงขึ้นตลอดศตวรรษนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2393 (ค.ศ.1850) มีเหตุผลเนื่องมาจากที่คนไทยไม่สนใจเข้าไปในตลาดแรงงานนอกภาคการเกษตร เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมของประเทศยังมีน้อยและที่ดินยังมีอยู่มาก แม้ว่าจะมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นจาก 5-6 ล้านคนในปี พ.ศ.2393 เป็น 7.3 ล้าน ในปี 2443 และ 17.3 ล้านคนในปี พ.ศ.2490 แต่การเพิ่มของประชากรที่รวดเร็วก็ยังไม่ทันกับการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ทำนา คนไทยในฐานะที่เป็นแรงงานอิสระที่เกิดจากการปลดปล่อยไพร่และทาสพอใจที่จะเข้าไปบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกข้าว ซึ่งให้ผลตอบแทนจากการค้าข้าวส่งออกที่สูง Ingram ระบุว่าแม้จะมีเสียงบ่นในเรื่องแรงงานหาได้ยาก และราคาสูงมากปรากฏในหลักฐานของครึ่งหลังศตวรรษที่ 19 และช่วงแรกของศตวรรษที่ 20 อัตราค่าจ้างแรงงานอาจจะสูงกว่ารายได้ที่ชาวนาขนาดเล็กส่วนใหญ่ได้รับ แต่คนไทยก็ได้ตอบสนองต่ออัตราค่าจ้างที่สูง การเพิ่มขึ้นของอุปทานในแรงงานนอกการเกษตรยังคงมาจากชาวจีนอพยพ (Ingram:57)

ขณะที่ในภาคการเกษตรเองเมื่อผลผลิตข้าวมีราคาสูงก็มีผลให้ราคาค่าจ้างแรงงานสูงขึ้น ระบบดั้งเดิมที่มีการร่วมมือร่วมแรงในการปลูกและเกี่ยวข้าว (ลงแขก) ก็เสื่อมคลายลง ยกเว้นบริเวณรอบนอกที่การสำรวจของ Zimmerman คือ *Siam : Rural Economic Survey : 1930-1931* (Zimmerman:1931) และ Andrews คือ *Siam : 2nd Rural Economic Survey, 1934-1935* (Andrews:1935) ระบุว่าประเพณีดังกล่าวยังคงอยู่สำหรับการเพาะปลูกแบบยังชีพ คือใช้แรงงานเฉพาะในครอบครัว และแรงงานจากการร่วมมือกันทำ

งานของ พงษ์พันธ์ อุทยานนท์ เรื่อง *ค่าจ้างแรงงานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย* ในปี พ.ศ.2539 (พงษ์พันธ์:2539) ถือเป็นการพัฒนาองค์ความรู้เรื่องค่าจ้างแรงงานต่อจากงานของ Ingram เมื่อเขาเสนอภาพพัฒนาการของค่าจ้างแรงงานไทยและกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากประเทศที่เคยมีค่าแรงสูงไปสู่ประเทศที่มีค่าแรงถูก ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้แก่ อัตราการเพิ่มของประชากร การเปลี่ยนแปลงประสิทธิภาพการผลิตของภาคเกษตร ตลอดจนพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และกลยุทธการพัฒนาเศรษฐกิจที่ลำเอียงเข้าข้างคนเมือง (urban bias policy)

ในด้านโครงสร้างค่าจ้างงานของพหุพันธ์ระบุว่า ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีค่าแรงราคาสูง เมื่อเปรียบเทียบระหว่างค่าจ้างและรายได้ของชาวนา แรงงานรับจ้างในไร่นา กับแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ พบว่า ค่าจ้างและรายได้ของชาวนาสูงกว่าแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ผลก็คือก่อนปี พ.ศ.2493 การอพยพแรงงานจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีน้อย ขณะที่การแบ่งงานกันทำระหว่างเชื้อชาติและเศรษฐกิจหมู่บ้านได้กลายเป็นฐานสำคัญของแรงงานไทยอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือขณะที่แรงงานจีนเป็นแรงงานที่สำคัญที่สุด ทั้งเป็นผู้ประกอบการ พ่อค้า ผู้ส่งออก และแรงงานรับจ้าง มีการหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานจีนจำนวนมาก และมีผลให้ค่าจ้างแรงงานไร้ฝีมือและฝีมือในกรุงเทพฯ คงที่หรือลดลง ค่าจ้างแรงงานในกรุงเทพฯ ไม่สูงพอที่จะดึงดูดแรงงานจากชนบท เป็นเหตุให้กรุงเทพฯ ขยายตัวอย่างเชื่องช้า การขยายตัวของกรุงเทพฯ ขึ้นอยู่กับแรงงานชาวจีน

นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2493 ยุคทองของสถานการณ์ค่าแรงสูงได้สิ้นสุดลง เป็นการเริ่มต้นของแรงงานราคาถูกเมื่อมีการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว มีผลให้ประเทศไทยกลายเป็นประเทศที่มีประชากรมาก แต่มีที่ดินน้อยลง เกิดความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติ และการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเริ่มทำได้ยาก ภาวะการเกิดที่เพิ่มสูงขึ้นในชนบททำให้เกิดอุปทานของแรงงานเพิ่มขึ้น มีความแตกต่างของรายได้และค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ กับชนบท เพราะกรุงเทพฯ มีการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมและบริการมีผลให้อุปสงค์ต่อแรงงานสูงขึ้น บัจจุบันดังกล่าวมีผลให้เกิดแรงงานย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพฯ ในช่วงปี 2493-2523 (ค.ศ.1950-1980) ซึ่งเป็นจุดกำเนิดและพัฒนากการของกรุงเทพฯ ในลักษณะเมืองโดดเดี่ยว ควบคู่กับพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่ขาดความสมดุลและไม่เป็นธรรม

ผลงานที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งในด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและเศรษฐศาสตร์การเมือง คือ The Political Economy of Productivity : Thai Agricultural Development 1880-1975 ของ David H. Feeny ซึ่งปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ของมหาวิทยาลัย Wisconsin เรื่อง Technical and Institutional Change in Thai Agriculture, 1880-1940 ในปี พ.ศ.2519 (Feeny:1976, 1982) โดยใช้กรอบทฤษฎีที่เรียกว่า Technical and Institutional Changes ซึ่งให้ผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

Feeny เริ่มต้นด้วยการระบุลักษณะทางเศรษฐกิจในประวัติศาสตร์ไทยว่าเป็นเศรษฐกิจชนิดที่มีที่ดินมาก แต่แรงงานมีน้อย (land abundant, labor-scarce economies) ซึ่งเป็นตัวที่ทำให้ไทยในอดีตพัฒนาระบบกรรมสิทธิ์ในคน (property rights in man) ที่เห็นได้ชัดก็คือการมีระบบไพร่ทาส จนถึงศตวรรษที่ 19 ระบบไพร่และทาสจึงถูกยกเลิก เปลี่ยนมาเป็นระบบการเกณฑ์ทหารมีการเก็บภาษีรายหัว และเกิดระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดิน (property rights in land) ขึ้นมาแทนที่ อย่างไรก็ตาม Feeny ก็ตั้งข้อสังเกตว่าแรงผลักดันทางการเมืองที่นำไปสู่การเลิกไพร่และทาสมากกว่าแรงผลักดันทางเศรษฐกิจ แต่การเลิกระบบไพร่ทาสก็มีความสอดคล้องกับพัฒนาการในศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะการเติบโตทางการค้าที่นั้นไม่มีความเหมาะสมกับระบบไพร่และทาส

งานของ Feeny ซึ่งให้เหตุผลว่าการค้าข้าวส่งออกได้โชติช่วงขึ้นหลังสนธิสัญญาบาวริงนั้นได้มีผลให้อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจสูงขึ้นปริมาณข้าวส่งออกเติบโตจาก 4.43 ต่อปี จากปี พ.ศ.2407-2453 มีมูลค่า 5.64% ต่อปี ราคาที่สูงของข้าวก่อให้เกิดการอพยพของแรงงานจากเมืองและอาชีพหัตถกรรมให้เข้ามาสู่การปลูกข้าวเพื่อการค้า พื้นที่เพาะปลูกได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และราคา

ที่ดินก็สูงขึ้นตามไปด้วย แต่พบว่าราคาค่าจ้างที่แท้จริง (Real Wages) กลับตกลง ซึ่งเขาวิเคราะห์ว่า แนวโน้มดังกล่าวมีความหมายว่ามีความแรงใจที่ต่ำในการที่จะมีกรรมสิทธิ์ในคน (property rights in man) ขณะที่มีความแรงผลักดันที่สูงที่จะได้มาซึ่ง กรรมสิทธิ์ในที่ดิน (property rights in land)

งานศึกษาในแนวเศรษฐศาสตร์แรงงานที่สำคัญ คืองานของ Bevar D. Mabry เรื่อง *The Development of Labor Institutions in Thailand* ในปี พ.ศ.2522 (Mabry:1979) Mabry เป็น ศาสตราจารย์ทางเศรษฐศาสตร์จาก Bowling Green State University ที่ได้รับเชิญในฐานะผู้เชี่ยวชาญด้านแรงงานสัมพันธ์มาประจำที่คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปี พ.ศ.2510 และ 2514-2516 อันเป็นช่วงเวลาที่ปัญหาแรงงานของไทยเป็นปัญหาที่กำลังระเบิดขึ้นอย่างรุนแรงในรูปของการนัดหยุดงานและการประท้วงที่รุนแรง งานของ Mabry ให้ความสำคัญกับการศึกษาประวัติศาสตร์แรงงานของไทยในอดีต ประวัติของสหภาพแรงงาน กฎหมายและพระราชบัญญัติแรงงาน แรงงานสัมพันธ์ในภาคอุตสาหกรรม และมีการศึกษาเรื่องแรงงานสัมพันธ์ของบริษัทอุตสาหกรรม เช่น อุตสาหกรรมทอผ้า อุตสาหกรรมการบิน Mabry ตั้งข้อสังเกตว่า ผู้สนใจศึกษาเรื่องขบวนการแรงงานไทยต้องตระหนักว่า สหภาพแรงงานเป็นองค์กรค่อนข้างใหม่ในสังคมไทย จึงจำเป็นต้องใช้เวลาสังเกต พัฒนาการของมันต่อไปในอนาคต

สำหรับงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ของไทยก็พบว่ามียังงานอีกจำนวนหนึ่งที่สำคัญกับการศึกษาสถาบันแรงงานในช่วงก่อนและหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ที่เป็นงานในแนวเศรษฐศาสตร์ อาทิ งานของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และนิศา วิชพันธ์ เรื่องค่าจ้างและแรงงานสัมพันธ์ในอุตสาหกรรมไทย พ.ศ.2515 นิพนธ์ พัวพงศกร การจ้างงานในประเทศไทย : การสำรวจภาวะในชนบทและเมือง ปี พ.ศ.2524 แล ดิลกวิทยรัตน์ การพัฒนาเศรษฐกิจ นโยบายแรงงานและปัญหาแรงงานสัมพันธ์ในประเทศไทย 2501-2526 ศึกษาเฉพาะกรณีรัฐวิสาหกิจ ปี 2528 และ สังคีต พิริยะรังสรรค์ การฟื้นตัวของขบวนการสหภาพแรงงานไทย พ.ศ.2501-2519 ปี พ.ศ.2534

นอกจากงานด้านเศรษฐศาสตร์ ยังพบว่ามียังงานศึกษาในแนวมานุษยวิทยา สังคมวิทยา และรัฐศาสตร์ ปรากฏอยู่อีกบ้างในองค์ความรู้เรื่องแรงงาน งานที่เด่นที่สุดและถูกอ้างอิงในเรื่องประวัติศาสตร์แรงงานอย่างกว้างขวาง คืองานของ Skinner *Chinese Society in Thailand : An Analytical History* (Skinner:1957) ซึ่งกล่าวถึงบทบาทของแรงงานกรรมกรจีน บทบาทของสมาคมลับ และประวัติของการนัดหยุดงานของกรรมกรจีน รวมถึงนโยบายการปราบปรามของรัฐไทย ซึ่งได้กล่าวถึงไปบ้างแล้วในหัวข้ออื่น ๆ

5. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องการย้ายถิ่น

สำหรับการศึกษาในทางประชากรศาสตร์ การย้ายถิ่นถือเป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากรในแง่ที่ก่อให้เกิดการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของประชากร ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่นอกเหนือไปจากการเกิดและการตาย หากพิจารณาสถานการณ์ในประวัติศาสตร์ของไทยพบว่าปรากฏการณ์ของการย้ายถิ่น หรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า การอพยพและการตั้งถิ่นฐานใหม่ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่เสมอ ทั้งนี้โดยมีเหตุปัจจัยจากหลายเหตุปัจจัยไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ หรือสังคม อย่างไรก็ตามในการสำรวจงานวิจัยเรื่องการย้ายถิ่นในสาขาวิชาทาง

ประชากรศาสตร์ พบว่างานศึกษาวิจัยส่วนใหญ่จะเริ่มต้นขึ้นในทศวรรษ 2500 เริ่มจากปี 2503 ซึ่งเป็นปีที่สามารถใช้ประโยชน์จากตัวเลขการสำรวจสำมะโนประชากรของทั้งประเทศในการศึกษาวิเคราะห์ทางประชากรศาสตร์ในการวิจัยเชิงปริมาณ งานศึกษาทางประชากรศาสตร์จึงไม่ค่อยมีงานในเชิงประวัติศาสตร์โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ก่อนปี พ.ศ.2503 อย่างไรก็ตามในแง่ที่เราจะพบว่าม้งานจากศาสตร์ในสาขาอื่น เช่นมานุษยวิทยา และประวัติศาสตร์สามารถนำมาใช้ในการพิจารณาแม้ว่าจะมีวิธีการศึกษาที่แตกต่างออกไป ในการสำรวจองค์ความรู้เรื่อง การย้ายถิ่นจึงเป็นการพิจารณาตามแนวทางการศึกษาดังนี้

1. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยา
2. การศึกษาทางประวัติศาสตร์ : กรณีของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ
3. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีของประชากรศาสตร์

5.1 การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยา

งานศึกษาเรื่องการย้ายถิ่นในแนวมานุษยวิทยา อาจพิจารณาได้จากงานของ Lucien M. Hanks เรื่อง *Rice and Man : Agricultural Ecology in Southeast Asia* หรือในภาคภาษาไทยว่า *ข้าวกับมนุษย์ : นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์* (Hanks:1972, แสงส์:2527) ซึ่งเป็นการศึกษาการปลูกข้าวของชาวนาที่บางซัน โดยพิจารณาจากการที่ชาวนามีการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศ (Ecology) ของข้าวโดยการปลูกข้าวแตกต่างกันเป็น 3 แบบ ที่สัมพันธ์กับช่วงระยะเวลาดังนี้

1. ช่วงของการปลูกข้าวแบบไร่เลื่อนลอย (พ.ศ.2393-2433)
2. ช่วงของการปลูกข้าวนาหว่าน (พ.ศ.2433-พ.ศ.2478)
3. ช่วงของการปลูกข้าวนาดำ (พ.ศ.2478-พ.ศ.2513)

Hanks พบว่าการเพาะปลูกข้าวแต่ละวิธีจะมีรูปแบบของความต้องการแรงงานสูงสุด โดยเฉพาะของมันเอง กล่าวคือ การเพาะปลูกข้าวนาดำจะต้องใช้การลงทุนในแรงงานที่ค่อนข้างสูงมากกว่าแรงงานที่ใช้ในการปลูกข้าวแบบนาหว่านถึง 3 เท่า และการลงทุนลงแรงสำหรับการเพาะปลูกข้าวนาหว่านก็สูงกว่าการลงทุนลงแรงสำหรับการปลูกข้าวแบบไร่เลื่อนลอย 1 เท่า

ต้องใช้แรงงานเพิ่มขึ้นในวิธีการเพาะปลูกแบบต่าง ๆ นั้น Hanks ระบุว่ามึลักษณะทำนองเดียวกับข้อสรุปของ Ester Boserup ที่ได้กล่าวไว้ใน *The Condition of Agriculture Growth* ที่ว่า "ความหนาแน่นของประชากรในระดับหนึ่งจะเป็นตัวกำหนดสำหรับการใช้เทคนิคต่าง ๆ" (Boserup:1965) ซึ่งทัศนะของ Hanks และ Boserup เป็นทัศนะที่ตรงข้ามกับข้อสมมุติที่ว่าความว่างงานมีอยู่มากในเอเชีย และที่ประเทศต่าง ๆ เหล่านี้ต้องเผชิญกับปัญหาในทัศนะของ Malthus คือผลผลิตทางการเกษตรต่ำเกินไปและประชากรมีมากเกินไป เช่นเดียวกับที่ Gunnar Myrdal ผู้เขียน *Asian Drama* (Myrdal:1968) ได้ชี้ให้เห็นว่า แม้ในบริเวณที่ประชากรหนาแน่น เช่น อินเดีย ประชาชนก็ได้พึงที่ดินมากไปกว่าประชาชนในประเทศอังกฤษหรือเนเธอร์แลนด์ ความยากจนเป็นผลเนื่องมาจากการใช้แรงงานไม่ถูกต้อง มากกว่าเป็นผลมาจากการมีประชากรมากเกินไป

สำหรับ Hanks การที่ชาวนาบางซัน มีการปลูกข้าวแตกต่างกันเป็น 3 วิธี ในช่วงระยะเวลาที่ต่างกันในประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์กับกระบวนการของการย้ายถิ่นของชาวนาเข้ามา

บุกเบิกพื้นที่ที่กว้างว่างเปล่าขึ้นเป็นนาที่ได้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการขุดคลองแสนแสบ และสัมพันธ์กับเศรษฐกิจส่งออกข้าวที่ได้เติบโตขึ้นหลังสนธิสัญญาบาวริง คลองแสนแสบได้ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยจุดมุ่งหมายทางยุทธศาสตร์คือการทำสงคราม แต่หลังการขุดคลองก็พบว่าได้มีผู้อพยพรุ่นแรกเริ่มการตั้งถิ่นฐานที่บางชันและเริ่มต้นการปลูกข้าวแบบข้าวหอยอดหลุม ซึ่งเป็นวิธีที่ง่ายและไม่สิ้นเปลืองแรงงาน

สำหรับผู้อพยพรุ่นต่อมาเกิดจากการย้ายถิ่นในช่วงรัชกาลที่ 5 เริ่มจากทาสจำนวนหนึ่งของขุนนางที่ได้รับการปลดปล่อยตามพระราชบัญญัติเลิกทาสในรัชกาลที่ 5 และเดินทางเข้ามายังบางชัน จุดนี้จะเป็นจุดที่ชาวนาเริ่มหันมาทำนาหว่าน เนื่องจากมีปริมาณของผู้คนเพิ่มมากขึ้น รวมถึงมีการนำเอาวัวควายและคันไถเข้ามาพร้อม ๆ กับผู้อพยพเข้ามาใหม่ จนถึงช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ที่การทำนาดำซึ่งเป็นวิธีทำนาที่ได้พัฒนาถึงขั้นสูงสุดได้เริ่มขึ้น

งานศึกษาในแนวมานุษยวิทยาที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่ได้กล่าวได้ว่าเป็นการพัฒนาต่อจากงานของ Hanks คือวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่ School of Oriental and African Study, London University ของ Shigeharu Tanabe เรื่อง Ecology and Practical Technology : Peasant Farming System in Thailand ในปี 2524 (Tanabe:1994) งานของ Tanabe เป็นการชี้แนววิเคราะห์ในเชิงนิเวศวิทยาการศึกษาเปรียบเทียบหมู่บ้านปลูกข้าว 2 แห่งที่มีลักษณะเชิงนิเวศที่แตกต่างกัน คือ หมู่บ้านแถบแม่น้ำ จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบระหว่างภูเขา (Intermountain Basin) และปลูกข้าวเหนียวกับหมู่บ้านที่อยู่ราบซึ่งเป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ (Delta Plain) และปลูกข้าวเจ้า

งานที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งในแง่ของการย้ายถิ่นในแนวมานุษยวิทยา คืองานของ Charles F. Keyes คือ In Search of Land : Village Formation in the Central Chi River Valley, Northeastern Thai. (Keyes:1976) งานของ Keyes กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของคนไทยในบริเวณอำเภอกันทรวิชัย และอำเภอเมืองมหาสารคาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของที่ราบลุ่มตอนกลางของแม่น้ำชี แถบที่ราบสูงโคราชอันเป็นบริเวณที่มีประชากรหนาแน่นแห่งหนึ่งในชนบทของไทย วิธีการศึกษาเป็นการใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ประกอบกับแนวทางการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาพิจารณาถึงกระบวนการของการตั้งถิ่นฐานจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

5.2 การศึกษาทางประวัติศาสตร์ : กรณีประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

สำหรับงานวิจัยทางประวัติศาสตร์พบว่าม้งานที่ศึกษาโดยเชื่อมโยงกับเรื่องของการย้ายถิ่นอยู่บ้างโดยเฉพาะในงานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เริ่มต้นจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ของ David B. Johnston, Yale University เรื่อง Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930 ปี 2518 (Johnston:1975) ซึ่งแปลในภาษาไทยว่า สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473 (จอห์นสตัน:2530) งานของ Johnston เป็นการศึกษาสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคกลางของไทยในช่วงปีแห่งความรุ่งโรจน์ของภาคเศรษฐกิจข้าว ที่ได้เกิดขึ้นภายหลังการเปิดประเทศโดยสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะในทศวรรษ 2423, 2433 และ 2443 การขุดคลองของเอกชนและรัฐในช่วงเวลาดังกล่าวมีผลให้เกิดการบุกเบิกที่ดินบริเวณตอนใต้ของภาคกลางสำหรับการเกษตรกรรม และก่อให้เกิดการอพยพของผู้คนเข้าไปในดินแดนที่เปิดใหม่

Johnston ระบุว่าในครึ่งหลังของรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงเวลาที่มีการเปิดที่ดินใหม่ขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีผลให้คนไทยในทุกระดับของสังคม ตั้งแต่เจ้านาย ขุนนาง ลงไป จนถึงไพร่และทาส ซึ่งได้รับแรงผลักดันจากโอกาสทางเศรษฐกิจ และมีอิสระที่จะแสวงหาโอกาสอันเป็นผลจากการปฏิรูปไม่ว่าจะเป็นการเลิกระบบไพร่และทาส ผู้คนเหล่านี้ได้หาลู่ทางเข้าไปตั้งหลักแหล่งและทำการเพาะปลูกในที่ดินบริเวณเปิดใหม่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

Johnston เชื่อว่าผู้อพยพบางคนอาจได้รับการกระตุ้นจากสภาพแวดล้อมที่ "ผลักดัน" มากกว่า "ดึงดูด" ของโอกาสใหม่ตามคำกล่าวของ Lucien Hanks (Hanks:1972) ที่ว่ามี "บุคคลไร้ที่อยู่จากการขยายตัวของกรุงเทพออกมาเรื่อย ๆ" หลังจากงานของ Johnston ได้มีงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโททางประวัติศาสตร์อีกจำนวนหนึ่งที่มีเนื้อหาใกล้เคียงกับงานของ Johnston และมีส่วนทำให้ภาพของการย้ายถิ่นในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาบาวริงมีความชัดเจนยิ่งขึ้น เริ่มจากงานวิจัยเรื่อง ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม โดย สุนทรী อาสะวีย์ (สุนทรী:2530) กิตติ ดันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453) (กิตติ :2520) ทวีศิลป์ สืบวัฒนา การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475) (ทวีศิลป์:พ.ศ.2520) สุธน ศรีหิรัญ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี (สุธน :2518) นอกจากนั้นก็ยังมียานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของภาคอีสานที่ให้ความสำคัญกับประเด็นของการย้ายถิ่นของชาวอีสานหลังการเปลี่ยนแปลง 2475 อาทิ งานของ สุวิทย์ ธีรศาสน์, ชอบ ดีสวนโคก และสุเมธ แก่นมณี ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ.2475-2528 (สุวิทย์ และคณะ:2528) และ สุวิทย์ ธีรศาสน์ และคณะ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ.2475-ปัจจุบัน (สุวิทย์ และคณะ:2530)

5.3 การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎีทางประชากรศาสตร์

การศึกษาเรื่องการย้ายถิ่นในทางประชากรศาสตร์เป็นการศึกษาปัญหาาร่วมสมัยและส่วนใหญ่เป็นการวิจัยเชิงนโยบายเพื่อตอบสนองความต้องการของรัฐบาลในด้านของการวางแผนการควบคุมประชากร ปัญหาสำหรับการวิจัยจึงมุ่งเน้นความสำคัญไปที่เรื่องของสาเหตุของการย้ายถิ่น และคุณลักษณะของผู้ย้ายถิ่น งานวิจัยส่วนใหญ่เริ่มขึ้นในราวทศวรรษ 2503 (ค.ศ.1950) หรือก่อนหน้านี้เล็กน้อย ซึ่งสัมพันธ์กับการที่ประเทศไทยเริ่มมีการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม และเน้นปัญหาการย้ายถิ่นของอีสานเป็นพิเศษ

เริ่มต้นจากงานของ M.R. Meinkoth เรื่อง Migration in Thailand with Particular Reference to the Northeast ในปี 2505 (Meinkoth:1962) หรือในภาคภาษาไทยว่า การอพยพของประชากรในประเทศไทย Meinkoth ศึกษาเรื่องการย้ายถิ่นจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมายังกรุงเทพในช่วงทศวรรษ 2503 (1960) ว่าเหตุผลของการย้ายถิ่นส่วนใหญ่กว่ามีเหตุผลจากปัจจัยด้านภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ กล่าวคือ ร้อยละ 80 ของผู้ย้ายถิ่นให้เหตุผลว่าเข้ามาเพื่อหางานทำ อีกร้อยละ 15 ตอบว่า ย้ายเข้ามาเพราะความอดอยากแห้งแล้ง ไม่สามารถทำการเกษตรได้

งานของ Larry Sternstein เรื่อง Migration to and from Khon Kaen, Development Center of Northeast Thailand. An Analysis of Data from the National Population censuses of 1960

and 1970 (Sternstein:1975) ในปี 2518 ซึ่งเป็นการศึกษาการย้ายถิ่นทั้งที่เป็นการย้ายถิ่นเข้าและย้ายถิ่นออกจากขอนแก่น ซึ่งเป็นศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยพิจารณาจากการสำรวจสำมะโนประชากรปี 2503 และปี 2513 งานของ Sternstein ให้ความสำคัญกับการประเมินคุณค่าของผลการสำรวจสำมะโนประชากร ซึ่งเขาเห็นว่ายังให้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจในแง่ของการรับผิดชอบต่อการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาของประเทศไทย ขณะที่เขาได้วิเคราะห์ถึงนโยบายพัฒนาประชากรและนโยบายพัฒนาประเทศที่เขาเรียกว่าเป็น "growth pole policy" "Growth Centers" โดยการที่รัฐบาลเข้าไปทุ่มเททุนในการพัฒนาในช่วงระยะเวลาหนึ่งเพื่อที่จะดึงดูดให้อุตสาหกรรมของเอกชนเข้าไปลงทุน ว่านโยบายดังกล่าวไม่สามารถรับประกันความมั่งคั่งของพื้นที่ดังกล่าว ผลที่ตามมาคือการที่กรุงเทพซึ่งเป็นเมืองหลวงต้องดูดซับและเผชิญกับการย้ายถิ่น Sternstein เชื่อว่าการย้ายถิ่นภายในมายังกรุงเทพมหานครในฐานะที่เป็น "เมืองโตเดี่ยว" (primate city) จะเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลในอนาคตอันใกล้ การยกฐานะศูนย์กลางความเจริญในต่างจังหวัดอาจเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการย้ายถิ่นเข้าสู่กรุงเทพแทนที่จะเป็นการยับยั้ง (Sternstein:123-125)

การพัฒนาการวิจัยทางด้านประชากรศาสตร์ได้เริ่มมีความสำคัญทั้งในปลายทศวรรษ 2503 (1960) ศูนย์วิจัยและฝึกอบรมทางประชากรแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ก่อตั้งขึ้นในปี 2509 โดยรัฐบาลไทยภายใต้ความช่วยเหลือทางการเงินและผู้เชี่ยวชาญจาก The Population Council of New York สหรัฐอเมริกา และหลังปี พ.ศ.2513 ได้จัดตั้งเป็นสถาบันวิจัยประชากร และนับแต่นั้นมาพบว่าเรื่องราวของการย้ายถิ่นก็ได้รับการศึกษาอย่างจริงจัง ภายใต้การกำกับดูแลของ Sidney Goldstein ผู้เชี่ยวชาญด้านประชากรศาสตร์

เฉพาะงานของ Goldstein งานที่เกี่ยวกับการย้ายถิ่นได้เริ่มขึ้นตั้งแต่เรื่อง Urbanization in Thailand, 1947-1962 ในปี พ.ศ.2515 ที่ระบุว่าความเป็นเมืองกระจุกตัวอยู่ที่เมืองหลวง คือ กรุงเทพแห่งเดียว กรุงเทพเป็นเมืองโตเดี่ยว ส่วนสำคัญที่ทำให้ประชากรในเมืองเพิ่มอย่างรวดเร็วมีมูลเหตุจากผู้ย้ายถิ่นจากชนบทอย่างต่อเนื่องเป็นจำนวนมาก โดยผู้ย้ายถิ่นมีความเชื่อว่าเมืองเป็นสถานที่ซึ่งมีงานใหม่รองรับอยู่ โดยเฉพาะกรุงเทพมหานครเป็นศูนย์กลางของประเทศในแง่อุตสาหกรรม พาณิชยกรรม บริการ ตลอดจนเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ เมืองโตเดี่ยวเป็นแหล่งดึงดูดให้ผู้พร้อมจะย้ายถิ่นจากส่วนต่าง ๆ ของประเทศเดินทางเข้ามาหางานทำ Goldstein ยังระบุว่าความเป็นเมืองเป็นสิ่งจูงใจให้เกิดการย้ายถิ่น แต่ความเจริญเฉพาะเมืองเช่นนี้ก็กลับจุดรั้งการพัฒนาประเทศโดยรวมให้เป็นไปด้วยความยากลำบาก

แนวคิดของ Goldstein ในเรื่องของการย้ายถิ่นเป็นการอธิบายด้วยปัจจัยดึงดูดและผลักดันได้มีอิทธิพลต่องานของลูกศิษย์ภายใต้คำปรึกษาในการทำวิทยานิพนธ์ อาทิ งานของสุชาติ ประสิทธิ์รัฐสินธุ์ เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์ และอภิชาติ จำรัสฤทธิ์รังค์ เห็นได้จาก Suchart Prasithsin A Study of Internal Migration in Thailand by Using the 1960 census data วิทยานิพนธ์ปริญญาโท Brown University. ปี พ.ศ.2511 (Suchart:1968) เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์ ปัจจัยอันเป็นมูลเหตุของการย้ายถิ่นของประชากรในชนบทของประเทศไทย วิทยานิพนธ์ปริญญาโท จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2513 (เพ็ญพร:2513) Penporn Tirasawat Migration Differents and Reason for Moving to Urban

Places in Thailand M.A. Thesis ปี พ.ศ.2516 และ Urbanization and Migrant Adjustment in Thailand Ph. D. Dissertation Brown University ปี พ.ศ.2520 (Penporn:1973, 1977) Apichat Chamrathirithong Migration in Greater Bangkok, 1960 Census. M.A. Thesis พ.ศ.2516 และ Fertility, Nuptialty and Migration in Thailand, 1970 Census : The Multiple Response Theory. Ph.D. Thesis Brown University พ.ศ.2519 (Apichat:1973, 1976)

สิ่งที่น่าสังเกตในการสำรวจองค์ความรู้เรื่องการย้ายถิ่นประชากรหนึ่งก็คือ การปรากฏตัวอย่างแพร่หลายของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกและโทของนักศึกษาไทยในเรื่องการย้ายถิ่นในช่วงระหว่างปี พ.ศ.2507-2523 (ค.ศ.1964-1980) โดยเฉพาะสำหรับมหาวิทยาลัยชั้นนำสหรัฐอเมริกา นอกจากผลงานที่ได้กล่าวไปแล้วยังปรากฏผลงาน อาทิ Suwanlee Piampiti Internal Migration in Thailand 1960-1970 Ph. D. Dissertation University of Georgia ปี พ.ศ.2507 (Suwanlee:1964) Wiwit Siripak Pattern and Correlates of Internal Migration in Thailand M.A. Research Paper. University of Chicago ปี พ.ศ.2508 (Wiwit:1965) Pricha Saengswang Pattern of Internal Migration in Thailand 1955-1960 M.A. Thesis. University of Pennsylvania พ.ศ.2508 (Pricha:1965) Savitri Ganjana Goonchorn Internal Migration into the Bangkok Metropolitan Area Ph. D. Dissertation University of Pittsburg ปี พ.ศ.2517 (Savitri:1974) และ Kasama Varavarn Migration from a Rural Community in Thailand to the City of Bangkok Ph.D. Dissertation. Harvard University พ.ศ.2521 (Kasama:1978) วิทยานิพนธ์เหล่านี้ทำการศึกษาเรื่องของการย้ายถิ่นในประเทศไทยโดยใช้แนวคิดทางทฤษฎีตะวันตกหลายแนวคิดแตกต่างกันออกไป⁽¹⁾ วิทยานิพนธ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นการรับเอาทฤษฎีและวิธีวิทยาของการศึกษาประชากรศาสตร์แบบตะวันตกโดยเฉพาะของสหรัฐอเมริกาในฐานะผู้ให้การสนับสนุนทุนการศึกษา และยังมีบทบาทสำคัญในการวางแผนเศรษฐกิจของไทยในช่วงเวลาดังกล่าว กรณีดังกล่าวอาจตั้งเป็นข้อสังเกตถึงการถูกครอบงำทางความคิด และมีผลต่อนโยบายด้านประชากรของไทยเพียงใด เมื่อพิจารณาว่างานศึกษาด้านประชากรเป็นงานวิจัยเชิงนโยบาย นอกจากผลงานวิทยานิพนธ์เหล่านี้ บุคลากรกลุ่มนี้ยังกลับมามีบทบาทในการทำงานบริหารนโยบายทำงานวิจัยและสร้างสรรค์วิทยานิพนธ์ของนักศึกษามหาวิทยาลัยในประเทศโดยมีแนวคิดและทฤษฎีทำนองเดียวกันอีกจำนวนหนึ่งด้วย

6. การสำรวจองค์ความรู้เรื่องสตรี

การศึกษาเรื่องสตรี มีความสำคัญในฐานะที่เป็นองค์ประกอบครึ่งหนึ่งของประชากร ประเด็นเรื่องสตรีมีความสัมพันธ์กับเรื่อง สถานะและบทบาทของสตรี ความสัมพันธ์ระหว่างเพศ

⁽¹⁾ การสำรวจองค์ความรู้เรื่องการย้ายถิ่นทางด้านทฤษฎีและแนวการวิเคราะห์ด้วยแบบจำลองอย่างถาวรและเป็นระบบ โปรดดู สมบูรณ์ ศิริประชัย (2528) ผู้ย้ายถิ่นจากชนบทเข้าสู่กรุงเทพมหานคร : การสำรวจสถานะแห่งความรู้ งานวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

(ชาย-หญิง) ครอบครัว เครือญาติ การสมรส การหย่า ตลอดจนจนถึงสตรีในฐานะที่เป็นกลุ่มเฉพาะในสังคม เช่น แม่ชี โสเภณี ฯลฯ ในการศึกษาจะได้พิจารณาตามแนวทางการศึกษาดังต่อไปนี้

1. การศึกษาในแนวนิติศาสตร์
2. การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์
3. การศึกษาในแนวมานุษยวิทยา
4. การศึกษาในแนวประชากรศาสตร์

6.1 การศึกษาในแนวนิติศาสตร์

งานศึกษาในทางนิติศาสตร์ที่นับว่าสำคัญในระยะเริ่มแรก คืองานของ หลุยส์ ดูปลาตร์ (Louis Duplatre) นักกฎหมายชาวฝรั่งเศสที่เข้ามารับราชการในประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 8 งานของดูปลาตร์ ชื่อ *Essai sur la Condition de la Femme au Siam* ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยโดย ไพโรจน์ คุ้มพลีริ ว่า สถานะของหญิงมีสามีในประเทศสยาม (ดูปลาตร์:2540) เป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก เสนอต่อมหาวิทยาลัยเกรอนอบล์ ประเทศฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ.2465 เนื้อหาเป็นการวิเคราะห์ฐานะทางสตรีตามกฎหมายตราสามดวงซึ่งเป็นกฎหมายเก่าที่ใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังคงบังคับใช้อยู่ในขณะนั้น โดยใช้กฎหมายลักษณะผัวเมียเป็นหลัก

จากการคลุกคลีกับกฎหมายไทยเป็นเวลายาวนานทั้งในฐานะข้าราชการ อาจารย์ และนักวิชาการ ตลอดจนใช้ชีวิตอยู่ในประเทศไทยเป็นเวลายาวนานทำให้ดูปลาตร์เข้าใจสภาพสังคม ตลอดจนกฎหมายลักษณะผัวเมียที่บังคับใช้กับสังคมไทยอย่างลึกซึ้ง (ดูปลาตร์:2540 คำนำ โดย ไพโรจน์ คุ้มพลีริ) ดูปลาตร์ตั้งข้อสังเกตว่า ตามกฎหมายที่ใช้อยู่ในขณะนั้นคือกฎหมายลักษณะผัวเมีย ฐานะของสตรีไทยมิได้อยู่ในสภาพที่เลวร้าย ระบบผัวเดียวหลายเมียมิได้มีผลเลวร้ายแก่สตรีเสมอไป ทั้งยังตั้งข้อสังเกตว่าสตรีไทยอยู่ในสถานะที่ดีกว่าสตรีฝรั่งเศส กฎหมายไทยที่เกี่ยวกับสตรีในปัจจุบันไม่ได้ย่ำฐานะสตรีลงจุทาส แต่เป็นกฎหมายที่คงเกียรติแก่สตรีและมีค่าควรแก่การพิจารณาในฐานะเป็นจุดหนึ่งแห่งอารยธรรม

อย่างไรก็ตาม ในพื้นฐานจากทฤษฎีและแนวคิดทางกฎหมายแบบตะวันตก ดูปลาตร์ก็ไม่ได้เห็นด้วยกับหลักการทั้งหมดของกฎหมายไทยเกี่ยวกับการรับรองสิทธิสตรี ดังเช่น อำนาจปกครองอย่างเด็ดขาดของบิดามารดาเหนือหญิงผู้เยาว์ วิธีการแบ่งประเภทของภริยาตามกฎหมาย การไม่มีระบบทะเบียนสมรส อำนาจของสามีเหนือภริยา การหย่าขาดที่ง่ายดายและการคุ้มครองที่ตามมาซึ่งเขาได้วิจารณ์และเสนอแนะไว้ในท้ายวิทยานิพนธ์

นอกจากงานของดูปลาตร์พบว่านักนิติศาสตร์ของไทยเองก็มีบทบาทในการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์กฎหมาย เห็นได้จากงานของพระยาวิชัยสุนทร คือ คำอธิบายกฎหมายลักษณะผัวเมีย ในปี พ.ศ.2472 ซึ่งนอกจากคำอธิบายกฎหมายลักษณะผัวเมีย ยังได้อธิบายถึงกฎหมายลักษณะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกักฎหมายลักษณะผัวเมีย รวมถึงการอธิบายถึงประวัติศาสตร์ของกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะผัวเมีย คำหรือศัพท์ที่ใช้ ตลอดจนประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการสมรสของชายหญิง

สำหรับนักนิติศาสตร์รุ่นปัจจุบันได้มีงานวิจัยอยู่บ้างที่ใช้แนวคิดและทฤษฎีทางด้านนิติศาสตร์ในเรื่องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคตามกฎหมายมาพิจารณาประเด็นในเรื่องสตรี งาน

ของ ไพรจันท์ กัมพูสิริ เรื่องกฎหมายครอบครัว ในปี 2530 (ไพรจันท์:2530) เป็นการประมวลบทความ แต่ง แปลและงานวิจัยที่ครอบคลุมเนื้อหาทุกลักษณะของกฎหมายครอบครัวที่เชื่อมโยงกับมิติของ ประวัติศาสตร์กฎหมาย อาทิเรื่องของ การหมั้น การสมรส การหย่าขาดจากการสมรส ฯลฯ

ไพรจันท์ อธิบายความคลี่คลายของประวัติศาสตร์กฎหมายครอบครัวของไทยว่า เริ่มต้นจากกฎหมายครอบครัวฉบับแรกคือ กฎหมายลักษณะหัวเมียในรัชกาลที่ 1 กฎหมายครอบครัว ฉบับที่ 2 ร่างขึ้นและประกาศใช้ในปี พ.ศ.2478 ฉบับที่ 3 คือกฎหมายที่ประกาศใช้ในปี พ.ศ.2519 ในการร่างกฎหมายครอบครัวแต่ละฉบับถือว่าเป็นเรื่องที่ทำขึ้นเพื่อยกฐานะในทางกฎหมายของสตรีให้ เท่าเทียมกับบุรุษ กล่าวคือ กฎหมายลักษณะหัวเมียดั้งเดิมเป็นระบบหัวเดียวหลายเมีย มีการแบ่ง ภรรยาไว้ 3 ประเภท คือ เมียหลวง เมียน้อย และเมียที่เป็นทาส ขณะที่หญิงมีสามีจะไม่ได้รับความยุติธรรมในการแบ่งสินสมรสภายหลังการหย่าขาดจากกัน จากประเด็นดังกล่าวทำให้มีการร่างประมวล กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 (ครอบครัว) ซึ่งมีผลให้ชายมีภรรยาได้เพียงคนเดียว และทำให้ การแบ่งทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยายุติธรรมขึ้น แต่กฎหมายครอบครัวฉบับที่ 2 ก็ยังมีข้อบกพร่องในแง่ที่ให้ผู้ชายเป็นผู้นำครอบครัวแต่ผู้เดียวมอบอำนาจให้สามีมีอำนาจในการกำหนดถิ่นที่อยู่ ภูมิลำเนา และตัดสินใจในการดำรงชีวิต (ไพรจันท์:2530:) และในคำนำของหนังสือ สถานะของหญิงมีสามีใน ประเทศสยาม (ดุปลาดัตร์:2540) ไพรจันท์ กัมพูสิริ ก็ยังได้อธิบายเพิ่มเติมถึงกฎหมายลักษณะครอบครัว พ.ศ.2519 ว่ามีจุดมุ่งหมายเพื่อยกสถานะทางกฎหมายของสตรีให้เท่าเทียมบุรุษ โดยการยกเลิกบทบัญญัติกฎหมายเดิมที่ทำให้สตรีมีสิทธิด้อยกว่าบุรุษ

นอกจากนั้นก็ยังมิงงานของ มาลี พงกษ์พงศาวิสิ เรื่อง สตรีกับกฎหมาย ในปี พ.ศ. 2527 (มาลี:2527) เป็นการพิจารณาฐานะของสตรีตามกฎหมาย โดยเน้นการเรียกร้องสิทธิของสตรีในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ซึ่งให้เห็นว่ากฎหมายที่เป็นอยู่เป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้สตรีมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม ทั้งนี้โดยอาศัยกรอบความคิดในการยกสถานะภาพสตรีในเรื่องสิทธิมนุษยชนตามกฎหมายบัตรของสหประชาชาติฉบับต่าง ๆ คือ ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน พ.ศ.2491 ปฏิญญาสากลว่าด้วยการจัดการเลือกประติบัติต่อสตรี พ.ศ.2510 และปฏิญญาว่าด้วยความเสมอภาคของสตรีและการมีส่วนร่วมในการพัฒนา และสร้างสรรค์สันติภาพในโอกาสปีสตรีสากล พ.ศ.2518

โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่าทัศนะของนักนิติศาสตร์ต่อสถานะภาพของสตรีเป็นไปในแนวทางที่เห็นว่ากฎหมายเก่าของไทยมีบทบัญญัติบางประการที่ทำให้สตรีตกอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบ แม้จะมีหลายส่วนที่มีลักษณะก้าวหน้าเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ทั้งนี้เป็นผลเนื่องมาจากประเพณีและวัฒนธรรมของไทยแต่เดิมมาให้ฐานะและบทบาทของชายสูงกว่าหญิง นักนิติศาสตร์โดยส่วนใหญ่จึงสนับสนุนให้ไทยมีการแก้ไขกฎหมายเพื่อยกฐานะของสตรีให้สูงขึ้นทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับยุคสมัยและความเปลี่ยนแปลงของสังคม

6.2 การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์

เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นอกจากจะกระตุ้นความสนใจในทางการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย บทบาทและฐานะของสตรีโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคก็เป็นประเด็นที่ถูกหยิบยกมาพิจารณาอย่างกว้างขวาง ในช่วงหลังเหตุการณ์ได้มีการนำผลงานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สตรีในรุ่น ปี พ.ศ.2490-2500 ออกมาตีพิมพ์เผยแพร่ใหม่ เห็นได้จาก

ผลงานของจิตร ภูมิศักดิ์ ในนามปากกา สมชาย ปรีชาเจริญ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคตของสตรีไทย ในปี พ.ศ.2516 (สมชาย:2516) และกุหลาบ สายประดิษฐ์ ประวัติศาสตร์สตรีไทย ในปี พ.ศ.2522 (กุหลาบ:2522) ซึ่งเป็นการเสนองานในแนวมาร์กซิสต์ที่ชี้ให้เห็นบทบาทและฐานะทางชนชั้นของสตรี โดยเฉพาะสตรีชั้นล่างว่ามีฐานะที่เสียเปรียบ ต้องรับภาระงานหนักเท่า ๆ หรือมากกว่าชาย ผลงานเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวศึกษาเรื่องสตรีในวงวิชาการไทย

นอกเหนือจากการมีกิจกรรมของกลุ่มผู้หญิงเกิดขึ้นในหมู่นักศึกษาและอาจารย์มหาวิทยาลัยต่าง ๆ พบว่าได้เริ่มปรากฏผลงานในรูปของวิทยานิพนธ์ปริญญาโท ที่หยิบยกประเด็นสตรีมาทำการศึกษา นับได้ว่าเป็นการแหวกวงล้อมของวิทยานิพนธ์จากประวัติศาสตร์การเมือง การปกครอง และการต่างประเทศมาสู่ประวัติศาสตร์ในแนวประวัติศาสตร์สังคม แม้จะยังมีกลิ่นอายของประวัติศาสตร์แนวการปกครองและการบริหารอยู่บ้างก็ตาม เริ่มต้นจากงานของบุญยงค์ เกศเทศ เรื่อง สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงปี พ.ศ.2325-2394 วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร พ.ศ.2517 (บุญยงค์:2517)

งานของบุญยงค์เป็นงานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ โดยใช้เอกสารหลักที่เป็นวรรณกรรมของไทย ได้แก่ ขุนช้างขุนแผน อีเหนา สังข์ทอง ไกรทอง พระอภัยมณี กากี กฤษณาสมนัง และสุภาวดีสอนหญิง บุญยงค์สรุปว่าในด้านครอบครัว แม้สตรีจะได้รับมอบอำนาจจากชายให้ดูแลกิจการในครอบครัวทั้งหมด แต่สตรีก็ตกอยู่ในอำนาจของชายในขั้นสุดท้าย ทั้งนี้เนื่องจากระบบการสมรสที่ชายได้เปรียบหญิง

งานของลำพรณ น่วมบุญลือ เรื่องสิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ลำพรณ:2516) เป็นการศึกษาสถานภาพของสตรีโดยอาศัยกฎหมายต่าง ๆ เช่น กฎหมายตราสามดวง ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ตลอดจนจนประกาศและพระราชบัญญัติต่าง ๆ เป็นหลัก งานของลำพรณ สท่อนอิทธิพลทางด้านแนวคิดในทางนิติศาสตร์ในประเด็นเกี่ยวกับสิทธิ ความเสมอภาคและความยุติธรรมในสายตาของกฎหมายแบบตะวันตก เห็นได้จากการสรุปที่ว่าฐานะของสตรีตามกฎหมายไทยสมัยก่อนด้อยกว่าบุรุษมาก สตรีมีแต่ภาระหน้าที่ส่วนสิทธิแทบจะไม่มีเลย สามีเป็นหัวหน้าครอบครัว มีอำนาจเหนือภรรยาในการเขียนดีสั่งสอน หรือแม้แต่การขายภรรยาไปเป็นทาส ชายสมัยก่อนมีสิทธิมีภรรยาได้หลายคนโดยถูกต้องตามกฎหมาย ภรรยาที่ได้รับการยกย่องจากสามีให้เป็น "แม่เจ้าเรือน" จะมีศักดิ์เป็นภรรยาหลวง หญิงต้องยอมรับสภาพว่าอยู่ในความคุ้มครองของสามีทั้งในและนอกบ้านตามประเพณีที่ถือว่า "ชายเป็นช้างเท้าหน้า หญิงเป็นช้างเท้าหลัง"

งานของลำพรณได้ชี้ให้เห็นความคลี่คลายของสถานภาพของสตรีโดยผ่านกระบวนการของการแก้ไขเปลี่ยนแปลงตัวบทกฎหมาย เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ที่ปรากฏประกาศและพระราชบัญญัติที่มีผลให้สิทธิของสตรีมีเพิ่มขึ้น ขณะที่รัชกาลที่ 6 แม้จะทรงมีบทพระราชนิพนธ์ที่ไม่เห็นด้วยกับการที่ชายมีภรรยาหลายคน แต่ก็ทรงเป็นผู้ที่คัดค้านข้อเสนอของกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ในร่างกฎหมายลักษณะฟัวเมียและการจดทะเบียนครอบครัว กรณีที่ให้ชายมีภรรยาถูกต้องตามกฎหมายได้เพียงคนเดียว

นอกจากการศึกษาศถานะของสตรีโดยทั่วไป ก็มีการศึกษาโดยเจาะจงไปที่กลุ่มเฉพาะของสตรี งานของ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ เรื่อง โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ. 2411-2503 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬา พ.ศ.2525 (ดารารัตน์:2525) เป็นการศึกษาถึงประวัติความเป็นมาของโสเภณีในประเทศไทย ปัจจัยที่ทำให้หญิงต้องยิดอาชีพโสเภณี ความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบ สถานะ แหล่งกำเนิดตลอดจนปัญหาที่เกิดจากโสเภณี รวมถึงการพิจารณานโยบายของรัฐบาลที่มีต่อโสเภณี

นอกจากวิทยานิพนธ์ของนักศึกษา พบว่าม้งงานของนักวิชาการประวัติศาสตร์ได้มีส่วนสร้างสรรค์องค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ของสตรีอย่างสำคัญ เริ่มต้นจากงานของ Craig J. Reynolds แห่งสาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย Sydney และต่อมาที่ Australia National University, Australia คือ A Nineteenth Century Thai Buddhist Defense of Polygamy and Some Remarks on the Social History of Woman in Thailand. ในปี พ.ศ.2520 (Reynolds:1977) และ Predicaments of Modern Thai History (Reynold 1993) Reynolds ระบุว่าสังคมไทยดั้งเดิมเป็นสังคมที่หยุดนิ่งและถูกแทรกแซงโดยศาสนาระบบครอบครัวมีการจัดลำดับความสำคัญที่สลับหล่นกันลงมาตามลำดับชั้น โดยอำนาจเป็นอำนาจของสามี พิจารณาในด้านสถานะของผู้หญิง การแต่งงานเป็นการ "ซื้อขาย" สัญญาของการแต่งงานคือการที่ชายให้สินสอดทองหมั้นแก่พ่อแม่ของหญิงเพื่อชดเชยค่าใช้จ่ายที่ต้องเสียไปในการเลี้ยงดูตั้งแต่เด็กจนโต กฎหมายตราสามดวงจึงอนุญาตให้สามีขาย จำนำ หรือยกภรรยาให้ใครก็ได้จะลงโทษตามความผิดได้ตามอำเภอใจ หากภรรยามีชู้ก็สามารถฆ่าภรรยาและชู้ได้ (Reynolds:1977)

กฎหมายเก่าของไทยสนับสนุนระบบผัวเดียวหลายเมีย (Polygamy) ชายสามารถหาเมียได้จากหลายวิธี เช่น พ่อแม่เลือกให้คนหนึ่ง เลือกด้วยตัวเองคนหนึ่ง ได้รับพระราชทานและได้จากข้าทาสบริวารอีก 2-3 คน แต่ก็มีเพียงชนชั้นปกครองเท่านั้นที่สามารถมีเมียได้หลายคน Reynolds เห็นว่าระบบผัวเดียวหลายเมียเป็นสถาบันที่สำคัญของชีวิตทางวัฒนธรรมและการเมืองไทย

Reynolds ยังได้กล่าวถึงการปกป้องระบบผัวเดียวหลายเมียโดยชนชั้นนำไทย เมื่อแนวคิดตะวันตกเรื่องระบบผัวเดียวเมียเดียว (monogamy) เข้ามาในสังคมไทย โดยยกกรณีของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ได้เขียน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ขึ้นให้เห็นธรรมชาติและความแตกต่างระหว่างชายหญิงในลักษณะที่หญิงด้อยกว่าชายกล่าวคือ ในแง่หนึ่งพุทธศาสนาจึงเป็นกรอบทางศีลธรรมให้ผู้ชายมีฐานะเหนือกว่าหญิงในแง่ของการยอมรับระบบผัวเดียวหลายเมีย (Reynolds:1977)

งานของ Reynolds ยังได้พิจารณาประเด็นผู้หญิงที่ไกลไปกว่าการมองเฉพาะตัวบทกฎหมายเมื่อเขาอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงกฎหมายจากที่ยอมรับในระบบผัวเดียวหลายเมีย มาเป็นระบบผัวเดียวเมียเดียวนั้นเกิดจากการผลักดันของระบบศีลธรรมแบบตะวันตก ซึ่งมีลักษณะเป็นปัญหาทางการเมือง แท้จริง ๆ แล้วเขากลับเห็นว่าประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ในปี พ.ศ.2478 รับรองเฉพาะภรรยาเดียวก็จริง แต่กลับยอมรับเด็กทุกคนที่เกิดจากผู้ชาย (พ่อ) คนเดียวกันโดยไม่คำนึงว่าแม่ของเด็กเป็นใคร ถ้าชายต้องการจดทะเบียนรับเด็กเป็นลูกย่อมทำได้ กฎหมายดังกล่าวจึงเป็นการอนุโลมตามความจำเป็นเพื่อให้ประเทศไทยเป็นประเทศที่ทันสมัย แต่ระบบบังคับใช้ที่หละหลวมก็แสดงให้เห็นความคิดของผู้ปกครองในการเสริมสร้างและรักษาสถาบัน "ผัวเดียวหลายเมีย"

Reynolds ระบุว่า การยอมรับประมวลกฎหมายแพ่ง บรรพ 5 กลับมีผลที่ทำให้ผู้หญิงเสียเปรียบหลายประการ เพราะตามกฎหมายเก่า สามีภริยามีสิทธิเท่าเทียมกันในการจัดการเรื่องมรดก (สินบริเวณ) แต่ภายหลังกฎหมายนี้ภรรยาไม่สามารถทำนิติกรรมได้โดยอิสระ แม้จะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินส่วนตัว

ในทัศนะของ Reynolds กลับเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่สำหรับผู้หญิงไม่ใช่ประมวลกฎหมาย พ.ศ.2478 แต่เป็นพระราชบัญญัติประถมศึกษา ปี พ.ศ.2464 ที่กำหนดการศึกษาภาคบังคับโดยไม่จำกัดเพศ นับเป็นครั้งแรกที่ผู้หญิงมีโอกาสในการศึกษาเล่าเรียน

สำหรับ *Predicament of Modern Thai History* ได้เสนอการพิจารณาเรื่องผู้หญิงในกรอบของความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิง (gender) Reynolds ได้เชื่อมโยงเรื่องความสัมพันธ์ชายหญิงกับเรื่องเอดส์ และเสนอประเด็นว่า เรื่องเกี่ยวกับเพศของไทย (Thai Sexuality) เป็นเรื่องที่มีการศึกษาน้อยมากในทางสังคมศาสตร์ เขาเห็นว่าการจะเข้าใจเรื่องโรคเอดส์จะมีอุปสรรค ถ้าหากว่าการศึกษาวิจัยเรื่องเพศในประเทศไทยมีความอ่อนแอ

งานของ Reynold ได้ทำการสำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิงในงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ของไทย เขาระบุว่ามีเฉพาะงานในสาขามานุษยวิทยาเท่านั้นที่มีความก้าวหน้าไปมากในการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ชายหญิง เหตุผลเป็นเพราะว่าปรากฏการณ์ทางสังคมที่นักมานุษยวิทยาศึกษาเป็นสิ่งที่เปิดประเด็นของการศึกษา อาทิ:- กลุ่มภาษาและความเชื่อมโยงทางสังคม, เรื่องของภิกษุและแม่ชี, ความบริสุทธิ์ vs. มลภาวะในพิธีกรรมและชีวิตทางสังคม, ระบบเครือญาติ และกฎเกณฑ์การสืบตระกูล, วิญญาณและร่างทรง (Reynolds:1993)

งานของ Reynolds ได้รับการพัฒนาต่อมาโดยงานของศิษย์ผู้หญิง 2 คน คือ ลิซา ฮอง และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา งานของ ลิซา ฮอง คือ อธิปไตยกับความเป็นตัวของตัวเองของผู้หญิงคนหนึ่ง ในสยาม คริสตศตวรรษที่ 19 ในปี 2534 (ฮอง:2534) และ ผู้หญิงไทยใน "ศิลปวัฒนธรรม" : จากสตรีชั้นสูงถึงโสเภณีในประวัติศาสตร์ไทย ปี 2539 (ฮอง:2537) และ *Looking at Nineteenth - Century Siamese Woman from Police Files, Between Wang and Muang : Palace Women at the Margins of Social Change* พ.ศ.2539 (Hong:1996)

ส่วนงานของสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา ได้ปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของมหาวิทยาลัย Sydney คือ *Thai Society's Expectation of Woman 1851-1935* (Suwadee:1990) และงานที่แยกย่อยออกมาจาก *Thai Society's Expectation of Woman 1904-1935 : An Approach to Woman History* (Suwadee:1991) "Pologamy or Monogamy : The Debate on Gender Relations in Thai Society, 1913-1935" (Suwadee:1994) ซึ่งเป็นการพัฒนางานศึกษาเรื่องผู้หญิงต่อจากงานของ Craig J. Reynolds

ผลงานในแนวการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งในองค์ความรู้เรื่องผู้หญิง คืองานของธาวิต สุขพานิช หัวใจไม่มีส่วนเกิน:ประวัติศาสตร์หัวเมีย (ธาวิต:2530) งานของธาวิตพยายามแยกแยะความแตกต่างของระบบหัวเดียวเมียเดียวของฝรั่งกับระบบหัวเดียวหลายเมียของไทยว่ามีพื้นฐานและพัฒนาการในทางประวัติศาสตร์ของแต่ละฝ่ายที่แตกต่างกัน ฝรั่งมีระบบหัวเดียว

เมื่อยาวมาแต่โบราณสมัยกรีกและโรมัน เจื่อนไขการมีเมื่อยเดียวของฝรั่งเศสพันธ์กับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสที่ยาวนาน แต่ระบบผิวเดียวเมื่อยเดียวของฝรั่งเศสได้ถูกแผ่ขยายไปทั่วโลกพร้อมกับอำนาจของฝรั่งเศสในยุคอนานิคมมีผลกลายเป็นระเบียบปฏิบัติที่ถูกต้องของส่วนร่วม สังคมใดที่ยืนหยัดกับการมีหลายเมื่อยถูกตราหน้าว่ากดขี่สตรีเพศ

งานของธาวิตเสนอการวิเคราะห์ด้วยทฤษฎีหมายเดิมของไทยที่ถูกรวบรวมเข้าไว้ในกฎหมายตราสามดวง ชี้ให้เห็นว่าการรอบของการวิเคราะห์ที่ผ่านมาว่ามีความผิดพลาด เช่นการวิเคราะห์ให้กรอบเรื่องความเสมอภาคตามทัศนะฝรั่งเศสว่ามีความไม่สอดคล้องกับสังคมไทยที่อยู่ภายใต้การปกครองระบอบศักดินา และเสนอว่าในการวิเคราะห์จะศึกษาเฉพาะด้วยทฤษฎีหมายแบบที่นักกฎหมายกระทำไม่ได้ แต่จะต้องศึกษาบริบททางสังคมวัฒนธรรมควบคู่ไปด้วยตลอดเวลา

6.3 การศึกษาในแนวมานุษยวิทยา

ประเด็นเรื่องเกี่ยวกับสตรีดูเหมือนจะได้รับความสนใจที่มากเป็นพิเศษในงานของนักมานุษยวิทยา ทั้งนี้โดยมีวิธีการทำงานที่แตกต่างไปจากงานของนักประวัติศาสตร์ กล่าวคือ นอกจากการใช้กรอบทฤษฎีเฉพาะทางด้านมานุษยวิทยาแล้ว ก็อยู่ที่ลักษณะของการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามที่ได้จากการเข้าไปสัมภาษณ์หรือเข้าไปสังเกตการณ์ในสังคมที่ตนศึกษา ขณะเดียวกันก็ดูเหมือนว่านักมานุษยวิทยาจะให้ความสนใจเป็นพิเศษกับการศึกษาเรื่องของสตรีในฐานะเป็นกลุ่มเฉพาะในสังคม อาทิ เรื่องของผู้หญิงสลัม หมอนวด โสเภณี แม่ชีและคนทรงเจ้าเข้าผี โดยชี้ให้เห็นถึงสถานภาพของสตรีในบริบททางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจที่มีความเปลี่ยนแปลง

งานศึกษาของ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ที่ปรากฏเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของมหาวิทยาลัย คอรัแนล คือ Bangkok Slum : Aspect of Social Organization ในปี พ.ศ.2518 (Akin:1975) และบทความที่ได้พัฒนาขึ้นมาจากข้อมูลในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนั้น คือ สตรีไทยในสลัม : กรณีของตรอกไต้ (อดิน:2533) งานของอดินเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติของไทยมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ และตัวจักรสำคัญของความสัมพันธ์คือความกตัญญูทดแทนที่ อดินระบุว่ากรอบความเชื่อของพุทธศาสนาในเรื่องบุญ มีส่วนกำหนดความเหลื่อมล้ำระหว่างชายหญิง กล่าวคือ การที่ถือว่าลูกชายและลูกหญิงมีโอกาสในการตอบแทนบุญคุณที่ต่างกัน การบวชของลูกชายเป็นการตอบแทนบุญคุณแก่พ่อแม่อย่างสูงสุด เป็นประกันว่าพ่อแม่จะไปสู่สุคติเมื่อสิ้นชีวิต แต่ลูกผู้หญิงไม่มีโอกาส ลูกสาวจึงต้องตอบแทนบุญคุณด้วยการทำงานหนักกว่าลูกชาย ขณะที่งานของ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ที่เขียนร่วมกับ นิธิ เอียวศรีวงศ์ คือ ผ้าขาวม้ากับผ้าชิ้นและกางเกงใน (อดิน, นิธิ:2533) สท้อนความเชื่อแบบจารีตของชาวบ้านที่ว่า ผ้าขาวม้าต้องตากอยู่เหนือผ้าชิ้นและกางเกงใน ซึ่งเป็นความเชื่อที่ฝังแน่นในกลุ่มหญิงชนบทไทยที่ทำให้ผู้หญิงยอมรับสภาพการถูกกดขี่โดยไม่มีการต่อต้าน ผู้เขียนชี้ว่าข้อสมมุติที่ว่าหากผู้หญิงย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองอันเป็นแหล่งที่วัฒนธรรมเก่าไม่ค่อยมีพลัง สถานภาพของผู้หญิงน่าจะดีขึ้น หรือการขยายวัฒนธรรมเมืองไปสู่ชนบทจะเป็นผลให้สถานภาพของผู้หญิงในชนบทดีขึ้นนั้นไม่เป็นความจริง ในทางตรงข้ามผู้หญิงจำนวนมากจากชนบทที่ย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองก็ยังคงมีสถานภาพที่ต่ำกว่าชายเหมือนกับในชนบทซ้ำกลับถูกกดขี่ทารุณจากผู้ชายที่แวดล้อมของเธอมากกว่า โดยยกตัวอย่างกรณีศึกษาเปรียบเทียบจากผู้หญิงในวรรณคดี ผู้หญิงสลัม โสเภณี และหมอนวด

จากงานของอคิน ได้มีงานของนักมานุษยวิทยาคนอื่น ๆ ที่พัฒนางานในประเด็นเรื่องหมอนวด และโสเภณี และขยายไปสู่เรื่องของแม่ชี และหญิงคนทรงเจ้าเข้าผี อาทิ ผลงานของ Khin Thitsa *Providence and Prostitution : Image and Reality for Woman in Buddhist Thailand* ในปี 2524 (Thitsa:1983) Charles F. Keyes *Mother or Mistress but Never a Monk : Buddhist Nations of Female Gender in Rural Thailand*. ปี 2527 (Keyes:1984) Nerida M. Cook *The Position of Nuns in Thai Buddhism : The Parameter of Religions Recognition* ในปี 2524 (Cook:1981) Susanne Thorbek *Voices of the City : Woman of Bangkok* ในปี 2530 (Thorbek:1987) Majorie Muecke *Mother sold Food, Daughter sell her Body : Prostitution and Cultural Continuity in the Social Function of Thai Woman* ปี 2532 (Muecke:1989) Shigeharu Tanabe *Power, Possession and Female Gender : A Popular Discourses in Northern Thai Domestic Spirit cult* ในปี 2531 (Tanabe:1988) และ *Spirits Power and Discourse of Female Gender : The Phi Meng Cult of Northern Thailand* ในปี 2534 (Tanabe : 1988)

ขณะที่งานของนักวิชาการฝ่ายไทยก็มี อาทิ สุลีมาน นฤมล นางงามตุ๊กกระจก : การศึกษากระบวนการกลายเป็นหมอนวดไทย ในปี 2531 (สุลีมาน:2531) ยศ สันตสมบัติ แม่หญิงสหายตัว : ชุมชนและการค้าประเวณีในสังคมไทย ปี 2534 (ยศ:2534) จิราลักษณ์ จงสถิตมัน ภาพลักษณ์ของผู้หญิงภาคเหนือกับการขายบริการทางเพศ ในปี 2535 (จิราลักษณ์:2535) และวิฤตทางวัฒนธรม : กรณีการปรับเปลี่ยนค่านิยมของชุมชน ปี 2539 (จิราลักษณ์:2539) อานันท์ กาญจนพันธ์ ผู้หญิงกับพิธีกรรมในล้านนา : ข้อสังเกตจากพิธีเลี้ยงผีคเมื่องแพว ปี 2531 (อานันท์:2531)

พบว่าแนวโน้มของงานวิจัยด้านมานุษยวิทยาส่วนใหญ่ให้ความสนใจกับกลุ่มผู้หญิงที่มีเชื้อผู้หญิงโดยทั่วไปที่อยู่ภายใต้บันทึกฐานปกติของสังคม และมักจะเลือกศึกษาสตรีที่มีฐานะและอาชีพที่มีลักษณะพิเศษ ที่สังคมไม่ยอมรับหรือเป็นคนนอกระบบ ซึ่งให้เห็นถึงฐานะที่ต่ำต้อยว่าเป็นผลจากปัจจัยพื้นฐานทางด้านวัฒนธรรมไม่ว่าจะเป็นชนบทหรือเมือง ประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม และระบบกฎหมาย งานวิจัยส่วนหนึ่งชี้ให้เห็นว่า ความเชื่อแบบจารีตและพุทธศาสนามีผลอย่างสำคัญที่ทำให้ฐานะผู้หญิงตกเป็นรองผู้ชาย รวมถึงการถูกเอารัดเอาเปรียบจากเพศชาย ขณะที่งานวิจัยอื่น ๆ พยายามชี้ให้เห็นถึงปัจจัยใหม่ ๆ ที่มีผลสำคัญในการผลักดันให้ผู้หญิงเข้าสู่ฐานะและอาชีพที่สังคมไม่ยอมรับ ว่าเป็นผลเนื่องมาจากปัจจัยความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจความกดดันด้านประชากร การล่มสลายของชุมชนชนบท ปัญหาการอพยพของแรงงานจากชนบทเข้าสู่เมือง รวมถึงปัญหาแรงงานภาคอุตสาหกรรม ปัจจัยดังกล่าวยังเอื้ออำนวยให้การค้าประเวณีในสังคมไทยเกิดพลวัต มีการผลิตซ้ำเจริญเติบโตและขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

6.4 การศึกษาในแนวประชากรศาสตร์

การศึกษาประวัติศาสตร์หรือการพิจารณาเรื่องของสตรีโดยมีมิติทางประวัติศาสตร์ โดยอาศัยทฤษฎีหรือแนวพิจารณาและวิธีวิจัยด้านประชากรศาสตร์โดยตรงมีอยู่ค่อนข้างน้อย ทั้งนี้ส่วนหนึ่งอาจเป็นผลจากการที่ประชากรศาสตร์มุ่งเน้นเฉพาะปัญหาปัจจุบันโดยตรงมากกว่าที่จะสนใจพื้นฐานของปัญหาที่มีรากฐานในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามมีงานที่ได้เริ่มต้นขึ้นบ้าง

แล้วอาทิ งานของ Bencha Yoddumnern-Attig และคณะ เรื่อง *Changing role and status of woman in Thailand : a documentary assessment 2535*. (Bencha et.al:1992) ซึ่งศึกษาผู้หญิงโดยใช้กรอบทฤษฎีที่เรียกว่า Role Theory เป็นกรอบของการวิเคราะห์โดยมีพื้นฐานความเชื่อที่ว่าระบบคุณค่าของสังคม วัฒนธรรม และความคาดหวังส่วนบุคคล เป็นตัวกำหนดบทบาทและหน้าที่ของผู้หญิง และสามารถกำหนดบทบาทหน้าที่ ๗ สำคัญของสตรีได้ 7 ประการ 1. บทบาทและหน้าที่ในฐานะแม่ 2. ในฐานะคนทำงาน 3. ในฐานะภรรยา 4. ในฐานะแม่บ้าน 5. ในฐานะความเป็นเครือญาติ 6. ในฐานะพลเมือง 7. ในฐานะที่เป็นตัวของตัวเอง

เฉพาะงานของ Bencha คือ *Thai Family Structure and Organization : Changing Role and Duties in Historical Perspective (Ch.2)* ได้ชี้ให้เห็นว่า ภายในระยะเวลา 2 ทศวรรษที่ผ่านมา เศรษฐกิจของไทยมีการเติบโตอย่างสูงในระดับ 7-8 % ต่อปี ลักษณะและโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงได้นำไปสู่การเติบโตของเมืองและอุตสาหกรรม เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยการย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมือง การเพิ่มขึ้นของคนไร้ที่ดินโดยเฉพาะในภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การเพิ่มขึ้นของแรงงานผู้หญิง มีการปรับปรุงระดับการศึกษาของทั้งเพศชายและหญิง และการขยายตัวของระบบโครงสร้างส่วนบน

สิ่งที่ตามมาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในเชิงสังคม-เศรษฐกิจ คือการที่ไทยได้มีประสบการณ์ในสิ่งที่เรียกว่า reproduction revolution กล่าวคือระหว่างปี พ.ศ.2512-2522 ภาวะเจริญพันธุ์ได้ลดลงประมาณ 40% การคุมกำเนิดของผู้หญิงในวัยมีบุตรได้เพิ่มขึ้นจาก 15% ในปี 2512 ถึงเกือบ 60% ในปี 2524 การเพิ่มของประชากรได้ลดลงจาก 3.22% เป็น 1.6% ระหว่างปี 2503-2531 เพียงชั่ว 1 อายุคนที่ผ่านมา หญิงแต่งงานให้กำเนิดบุตรเฉลี่ย 6-7 คน แต่ในปี 2524 หญิง 1 ใน 10 ต้องการมีลูกมากกว่า 3 คน และรัฐบาลไทยยังคงมีจุดมุ่งหมายที่จะลดอัตราเจริญพันธุ์ให้เหลือเพียง 1.3% โดยการใช้อยุทธศาสตร์การปรับปรุงการวางแผนครอบครัว

แรงกดดันจากเศรษฐกิจและประชากรได้มีผลกระทบต่อครอบครัวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ทั้งในทางที่ดีและไม่ดี ในแง่บทบาทของผู้หญิงเป็นกรณีที่ได้ชี้ได้ว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงไปมากเมื่อเปรียบเทียบกับอดีต ไม่ว่าจะเป็นพิจารณาจากระบบครอบครัว เครือญาติ การแต่งงาน และการเปลี่ยนแปลงยังส่งผลกระทบต่อบทบาททางสังคมของผู้หญิงอย่างสำคัญ

งานของภัสสร ลิมานนท์ เรื่อง *การศึกษาทัศนคติและค่านิยมของสตรีไทยเกี่ยวกับการสมรส* (ภัสสร:2529) ได้ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมจากระบบเกษตรกรรมเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม การที่สตรีได้รับการศึกษาสูงขึ้น มีการเข้าร่วมในตลาดแรงงาน สามารถพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจมีผลต่อค่านิยมและทัศนคติทางสตรีรุ่นใหม่ที่มีต่อการสมรส และการตั้งครอบครัวหลังการสมรส ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของสตรี

ผลจากการวิจัยพบว่า การแต่งงานและการมีครอบครัวถือเป็นเรื่องที่สร้างภาระค่อนข้างมาก ทัศนคติเช่นนี้พบมากในสตรีที่ทำงานนอกบ้าน และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สตรียุคใหม่จำนวนไม่น้อยเลื่อนระยะเวลาของการแต่งงานออกไปเพื่อเลื่อนความรับผิดชอบงานบ้าน ซึ่งเคยเป็นงานหลักในชีวิตของผู้หญิงสมัยก่อน มีการยอมรับสถานของการเป็นโสดในฐานะที่เป็นค่านิยมใหม่ ซึ่งเป็นทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงจากที่เคยเป็นมาในอดีตที่ถือว่าการแต่งงานคือบทบาทและหน้าที่ของสตรี ขณะ

เดียวกันก็พบว่าหญิงยุคใหม่ต้องการสวมบทบาทแบบใหม่ที่ตนเองจะมีส่วนร่วมมากขึ้นทั้งในระบบเศรษฐกิจและสังคม และมีแนวโน้มที่ต้องการอิสระมากขึ้นจากการผูกพันกับระบบเก่าในสังคมและครอบครัว เช่นการตั้งครรภ์เือนเป็นอิสระหลังการแต่งงาน

นอกจากประเด็นที่เกี่ยวกับสตรีโดยทั่วไป ก็มีการศึกษาเรื่องโสเภณีในแนวประชากรศาสตร์ ปรากฏในงานของ Wathinee Boonchalaksi และ Philip Guest คือ *Prostitution in Thailand* ในปี 2537 (Boonchalaksi and Guest:1994) ผลของการศึกษาระบุว่า เรื่องของโสเภณีมีความเชื่อมโยงกับเรื่องความสัมพันธ์ชาย-หญิง ความสัมพันธ์ในครอบครัว และรูปแบบของการพัฒนาเศรษฐกิจที่กำหนดโดยรัฐบาลไทย

ผู้วิจัยระบุว่า มีข้อสรุปที่เกี่ยวกับโสเภณีอยู่อย่างหลากหลายบางครั้งโสเภณีถูกสร้างภาพในฐานะของผู้หญิงไม่ดีที่จะต้องถูกลงโทษโดยกฎหมาย เป็นคนจนโศคร้ายซึ่งไม่สามารถทำงานตามความถนัดและจำเป็นต้องจัดให้มีการฝึกอาชีพ หรือการที่มองว่าเป็นผู้ที่ถูกบังคับให้ต้องทำงานในอุตสาหกรรมเพศ (sex industry) และจะต้องได้รับความช่วยเหลือ ความเห็นเหล่านี้ปรากฏในงานหรือโครงการทางด้านสังคมที่จะดำเนินการกับโสเภณี แต่ผลของงานวิจัยนี้ระบุว่า มีข้อเท็จจริงที่แตกต่างออกไป อาทิเช่น ผู้หญิงส่วนใหญ่ประกอบอาชีพโสเภณีด้วยความเต็มใจ เหตุผลสำคัญคือความต้องการเงินเพื่ออุปถัมภ์พ่อแม่ หรือลูกของตนเอง รายได้จากการเป็นโสเภณีสูงกว่าที่ สามารถหาได้จากงานอื่น ผู้หญิงในอุตสาหกรรมเพศไม่ค่อยจะต้องเผชิญกับการถูกลวนลามทางเพศ (harrasment) ในการทำงาน แม้ว่าส่วนมากจะระบุว่าครอบครัวไม่ยอมรับในสิ่งที่เธอทำอยู่

ขณะเดียวกันงานวิจัยก็ระบุว่า ความสัมพันธ์ระหว่างโสเภณีกับอุตสาหกรรมเพศ ไม่อาจถือได้ว่าเป็นกรณีของการขูดรีด (exploitation) อย่างง่าย ๆ เพราะความสัมพันธ์มีลักษณะที่ซับซ้อน และเกี่ยวพันกับผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย ผู้ทำงานมีอิสระภาพแม้ว่าอิสรภาพนั้นจะเชื่อมโยงกับความต้องการงานเพื่อเงิน ผู้วิจัยสรุปว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวอยู่บนพื้นฐานของปัจเจกชนที่ต่างก็มุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายทางเศรษฐกิจ

III

ข้อสรุปและเสนอแนะ

จากการสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย อาจตั้งเป็นข้อสรุปและข้อเสนอแนะเบื้องต้นได้ ดังต่อไปนี้:-

1. การศึกษาตามแนวคิดและทฤษฎี พิจารณาจากงานในสาขาอื่น ๆ ที่มีใช้สาขาประวัติศาสตร์ อาทิ มานุษยวิทยา สังคมวิทยา ประชากรศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ ส่วนใหญ่จะมีกรอบความคิดและทฤษฎีทางประชากร หรือทฤษฎีเฉพาะในสาขาของตนเป็นตัวกำหนดสมมุติฐาน รวมถึงแบบจำลองสำหรับการวิจัยซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของการศึกษาของแต่ละสาขา ข้อดีของการมีแนวคิดหรือทฤษฎีก็คือทำให้การวิจัยมีทิศทางที่ชัดเจนว่ามุ่งจะพิสูจน์อะไรในแง่ที่ถ้าเปรียบเทียบกับงานวิจัยทางประวัติศาสตร์พบว่า งานวิจัยส่วนใหญ่ไม่ใช่ทฤษฎี แต่เป็นการเริ่มต้นจากตัวของข้อมูลก่อน โดยที่อาจจะนำแนวคิดบางประการจากศาสตร์สาขาอื่นมาเป็นเครื่องมือประกอบการวิเคราะห์ข้อมูล งานศึกษาด้วยทฤษฎีเท่าที่มีอยู่เป็นการศึกษาในแนวของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ในแง่ที่การนำเอาแนวคิดหรือทฤษฎีทางประชากร หรือทฤษฎีอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องมาใช้ในฐานะกรอบกว้าง ๆ อาจทำให้งานวิจัยทางประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์สามารถพัฒนาประเด็นในทางประชากรที่หลากหลายมากขึ้น

2. การกำหนดทิศทางทางประวัติศาสตร์ประชากรไทย เท่าที่ผ่านมายังไม่มีกรอบถึงสิ่งที่เรียกว่า "ประวัติศาสตร์ประชากรไทย" เท่าใดนัก งานศึกษาเท่าที่ผ่านมาแม้จะเกี่ยวข้องกับประเด็นประชากร ก็มักจะรวมอยู่ในงานประเภทประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ในกรณีที่ต้องการพัฒนางานประวัติศาสตร์ประชากรไทย อาจต้องกำหนดเบื้องต้นให้ได้เสียก่อนว่า "ประวัติศาสตร์ประชากรไทย" คืออะไร? จะศึกษาเรื่องใดบ้าง? จะเอาทฤษฎีอะไรมาใช้ได้บ้าง? ดังเช่นที่เคยมีการถกเถียงมาแล้วในเรื่องการศึกษาประวัติเศรษฐกิจไทยโดยฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประวัติศาสตร์สังคมไทยโดย Craig J. Reynolds.

3. วิธีการในการศึกษาประวัติศาสตร์ประชากรไทย จากข้อถกเถียงในงานที่ได้สำรวจประเด็นที่สำคัญประเด็นหนึ่งคือประเด็นปัญหาในเรื่องของข้อมูลที่ดูเหมือนเป็นตัวจำกัดการทำงานของผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ประชากร อาทิเช่น ข้อมูลของไทยต้นรัตนโกสินทร์เป็นข้อมูลที่ยังไม่มีมาตรฐานแบบตะวันตก แม้เราจะมีทะเบียนไพร่ แต่ก็ยังเป็นข้อมูลที่ขาดความสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามแนวทางการศึกษาที่ถูกนำเสนอในงานใหม่ ๆ เช่น งานของ Terwiel, Grabosky และ พอยน์ท์ ดูจะทำให้แนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ประชากรเริ่มสดใสขึ้น เห็นได้จากการที่มีการบุกเบิกการใช้เอกสารใหม่ ๆ ทั้งในหอจดหมายเหตุของไทยและหอจดหมายเหตุต่างประเทศที่จะนำเอาข้อมูลมาใช้

เฉพาะข้อมูลของหอจดหมายเหตุไทยเท่าที่ผู้เขียนได้เคยสำรวจด้วยตัวเองพบว่ายังมีข้อมูลอีกมากที่น่าจะนำมาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ประชากรได้ หากมีวิธีจัดการกับข้อมูลที่รัดกุมพอ

อาทิ ข้อมูลเกี่ยวกับ พื้นที่ดินที่ได้บุกเบิกเป็นนาขึ้นมาใหม่ พื้นที่ ๑ มีการทำนา จำนวนของประชากร ต่อพื้นที่ทำนา จำนวนของผลผลิต รวมถึงข้อมูลด้านสาธารณสุข

4. ช่วงระยะเวลาของประวัติศาสตร์ที่มีการศึกษาวิจัย พบว่างานศึกษาทางประวัติศาสตร์มักมีจุดเริ่มต้นประมาณช่วงหลังสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ.2398 - ค.ศ.1850) ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญจุดหนึ่งในทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามผู้ศึกษามีความเห็นว่าการประวัติศาสตร์ประชากรน่าจะขยายลงมาถึงประวัติศาสตร์ปัจจุบันโดยเฉพาะช่วงตั้งแต่ พ.ศ.2503 (ค.ศ.1950) ได้บ้างแล้ว เนื่องจากเป็นช่วงที่สามารถอธิบายปัจจัยเชื่อมโยงกับปัญหา ปัจจุบันได้มากกว่าช่วง พ.ศ.2398 อาทิการศึกษาสภาพแรงงานและบทบาทในขบวนการแรงงาน ในฐานะที่เป็นของใหม่ที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้นพร้อม ๆ กับยุคแห่งการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

5. ในด้านเนื้อหาของประวัติศาสตร์ประชากร ผลจากการสำรวจสามารถสรุปได้ว่า ยังมีงานที่ประวัติศาสตร์ประชากรสามารถพัฒนาขึ้นมาได้อีก ซึ่งอาจยกมาเป็นตัวอย่างได้ดังนี้:-

5.1 ลักษณะและโครงสร้างของประชากร

- อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจตะวันตกต่อการศึกษาวิจัยทางประชากรของไทย
- การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการคุมกำเนิด
- ปัญหาสาธารณสุขกับการเปลี่ยนแปลงลักษณะและโครงสร้างของประชากร
- เอดส์: ประวัติของโรคในประเทศไทย และผลกระทบต่อลักษณะและโครงสร้างประชากร

5.2 ชนชั้น

- ความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงในลักษณะทางชนชั้นของสังคมไทย
- กำเนิดและการพัฒนาการของชนชั้นใหม่ แนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ไทย กำเนิดชนชั้นกลาง
- ชนชั้นกับประเด็นบริโภคนิยม

5.3 ชชาติพันธุ์

- ชชาติพันธุ์กับวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย
- ความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรม
- คนไทยอยู่ที่นี้และที่อื่น ๆ

5.4 แรงงาน

- ประวัติศาสตร์แรงงานในยุคที่เริ่มตั้งแต่การพัฒนาเศรษฐกิจตามแผนพัฒนาฉบับแรก
- ขบวนการต่อสู้ของแรงงานไทย : ยุค 14 ตุลา - 6 ตุลา
- ขบวนการแรงงานในฐานะทัพหน้าของการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย
- สภาพแรงงาน จุดกำเนิด, ปัญหา และทางออก

5.5 การย้ายถิ่น

- ปัญหาสภาพแวดล้อมของกรุงเทพ - กับการย้ายถิ่น
- คนงานไทยกับการย้ายถิ่นไปยังต่างประเทศ
- ปัญหาสุขภาพกับผู้ย้ายถิ่น : โรคโหลตาย

5.6 สตรี

- สตรียุคใหม่ : ฐานะและบทบาทที่เปลี่ยนแปลง
- การเลื่อนตำแหน่งงานกับสถานภาพในครอบครัวของผู้หญิง
- รากเหง้าของระบบหัวเดียวหลายเมีย กับความเป็นจริงของสังคมปัจจุบัน
- มองโรคเอ็ดส์จากมุมมองของประวัติศาสตร์โสเภณี
- โสเภณีกับประเด็นเศรษฐกิจการเมือง

6. บทบาทของ "คน" ของประวัติศาสตร์ประชากรไทย

จากการสำรวจงานวิจัยทั้งหมดผู้ศึกษาได้ข้อสังเกตว่างานประวัติศาสตร์ประชากรเท่าที่มีอยู่ยังไม่ได้เจาะลงไปที่ตัวตนของ "คน" ในประวัติศาสตร์ ดูเหมือนจะมีเฉพาะงานทางด้านมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์เท่านั้น ที่เราสามารถมองเห็นบทบาทที่เคลื่อนไหวของคนได้ ประเด็นจากงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ กับ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ อาจทำให้งานประวัติศาสตร์ประชากรมีชีวิตมากขึ้น เมื่อทั้ง 2 พุดถึงแก้วกิริยา, แก้วกลางสลิ้ม และแก้วในสถานอบอาบนวด ใน "ผ้าขาวม้ากับผ้าชิ้นและกางเกงใน" (อดิน, นิธิ:2533) ทำอย่างไรที่จะก่อให้เกิดงานวิจัยที่มองเห็นบทบาทของ "คน" ได้ชัดเจนขึ้นในประวัติศาสตร์ประชากรไทยในอนาคต

การศึกษาพรมแดนความรู้ทางประวัติศาสตร์
ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์
ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ความนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ผูกพันอยู่กับมนุษยชาติตลอดเวลาไม่ว่ายุคสมัยใด และคำถามทางประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์กับความรู้สึคนึกคิดของสังคมเสมอ ในอดีตคำถามทางประวัติศาสตร์จะจำกัดอยู่ที่บทบาทของพระมหากษัตริย์และเน้นประวัติศาสตร์การเมืองแบบวีรบุรุษ ต่อมาขยายมาสู่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ภูมิปัญญา การขยายและปรับเปลี่ยนการเน้นพลังทางด้านอื่นๆที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในประวัติศาสตร์มิได้เกิดขึ้นในสูญญากาศ หากแต่เกิดขึ้นเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงของอารมณความรู้สึคนึกคิดของสังคม ในขณะที่ความตระหนักถึงความสำคัญของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นในสังคมสูงกว่าเดิมมากทีเดียว จึงน่าสนใจที่จะสำรวจและอธิบายว่าวิชาประวัติศาสตร์มีคำถามและคำตอบด้านนิเวศวิทยามากน้อยเพียงใดอย่างไร คำถามและคำตอบดังกล่าวมีสถานะอย่างไรในกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยหรือการศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่ผ่านมาได้มีการพิจารณาหรือใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในการอธิบายหรือช่วยในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงนั้นๆมากน้อยเพียงใด และการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาหรือสิ่งแวดล้อมอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เท่าที่ผ่านมานั้นมีแนวโน้มอย่างไรบ้าง รวมไปถึงว่ามีข้อดีข้อด้อยเพียงใดในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงนั้นๆโดยใช้แนวคิดแต่ละแนวความเข้าใจข้างต้นจะเป็นพื้นฐานให้เสนอแนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะเอื้อต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

พัฒนาการของความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

คำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ในสังคมไทย แต่ในปัจจุบัน คำทั้งสองกลายเป็นคำธรรมดาที่ได้ยินได้ฟังกันโดยทั่วไปในชีวิตประจำวัน แต่ความหมายของคำทั้งสองผันแปรไปตามบริบท ภายใต้อำนาจนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมประกอบไปด้วยชุดของความรู้ที่แตกต่างหลากหลายที่สะท้อนความหมายของคำนี้ในแต่ละช่วงเวลาหรือในแต่ละเงื่อนไขของสังคมที่แวดล้อม ในปัจจุบันท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นซึ่งทำให้ความขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์และผลประโยชน์สูงขึ้นและสลับซับซ้อนขึ้น ได้ทำให้การรับรู้และแปลความหมายของคำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมหลากหลายขึ้นเป็นเงาตามตัว จนกล่าวได้ว่าในหลายกรณีความขัดแย้งในการนิยามความหมายของคำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งทางการเมืองในสังคมไทย

ในที่นี้ขอนิยามความหมายของคำว่า “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ไว้กว้างๆเพื่อความเข้าใจร่วมกันในเบื้องต้น คือ หมายถึง การรับรู้และให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ของ “ ธรรมชาติ ” รอบตัวมนุษย์ เพื่อที่จะขยายความให้เห็นได้ชัดเจนขึ้นในภายหน้าว่าท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในหลายๆด้านที่เกิดขึ้นนั้นได้ทำให้การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” และความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์แปรเปลี่ยนไปและการแปรเปลี่ยนนั้นก่อให้เกิดผลกระทบอีกหลายๆด้านตามมา อาจกล่าวได้ว่าในสังคม

ไทย การรับรู้และให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ของ “ ธรรมชาติ ” รอบตัวมนุษย์มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างน้อยสามระยะด้วยกัน

ระยะแรก ได้แก่ การรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นลักษณะทางกายภาพ เป็นการรับรู้และให้ความหมายบนพื้นฐานของความคิดแบบประจักษ์นิยมซึ่งเกิดขึ้นราวรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาและยังคงเป็นรากฐานให้แก่การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ตีบมาจนถึงปัจจุบัน

ระยะที่สอง นับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา มีการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นว่าลักษณะทางกายภาพนั้นมีค่าในทางเศรษฐกิจในฐานะทรัพยากรธรรมชาติที่คนในสังคมไทยควรสามารถใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด การรับรู้และให้ความหมายในแนวนี้นี้ยังคงมีพลังแรงกล้าอยู่ในปัจจุบันแม้ว่าในระยะต่อมาคือระยะที่สาม จะมีความเปลี่ยนแปลงแปลงของการใช้ “ คำ ” ที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” เช่นนี้

ระยะที่สาม นับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๕ มีการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ที่มีความหลากหลายและสลับซับซ้อน กระแสความตระหนักถึงปัญหาร้ายแรงที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมได้ทำให้เกิดการปรับตัวของหลายหน่วยงานราชการที่หันมาสนใจและศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมมากขึ้นมาก จนประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๘ ซึ่งอาจจะถือได้ว่าการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” มีความแปรเปลี่ยนสูงและมีการสร้างการรับรู้ที่หลากหลายที่สุด ที่สำคัญคือการเปลี่ยนจากการเน้นลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรธรรมชาติมาสู่การเข้าใจคุณค่าที่เพิ่มทวีมากขึ้นของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

จุดเน้นของการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ที่แตกต่างกันในแต่ละระยะ ส่งผลให้เกิดการศึกษาวิจัยและสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับ “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ที่แตกต่างกันออกไป รวมไปถึงการสร้างองค์กรที่จะทำหน้าที่สถาปนาความรู้ด้านที่เกี่ยวข้องกับ “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ในส่วนที่องค์กรนั้นเกี่ยวข้องอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม ควรเน้นในที่นี้คือว่าการแบ่งออกเป็นสามระยะนี้มีได้หมายความว่า การรับรู้และให้ความหมายอันนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ใหม่ในแต่ละช่วงจะทำให้การรับรู้และการให้ความหมายแบบเดิมที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนหน้านั้นสูญสลายไปอย่างสิ้นเชิง

การรับรู้และให้ความหมายสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพ

การรับรู้และให้ความหมายแก่สิ่งแวดล้อมแบบกายภาพถือได้ว่าเป็นกระแสหลักที่ครอบคลุมการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมในสังคมไทย เป็นกระแสดความคิดที่มีความสืบเนื่องอยู่กับการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในด้านที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่จะต้องนำมาใช้ให้ได้ประโยชน์สูงสุด แม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากกระแสความสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในสังคมแต่การศึกษาแนวนี้นี้จะจำกัดตัวอย่างค่อนข้างมากอยู่ในการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ประยุกต์อันทำให้การพิจารณาปัญหาสิ่งแวดล้อมมีลักษณะที่แบ่งออกเป็นส่วนใหญ่

การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพนี้เน้นอยู่ที่การศึกษาเพื่อหาทางแก้ปัญหาสังแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการใช้ทรัพยากรที่ปลายสุดของกระบวนการการใช้ทรัพยากรนั้นๆหรือที่ขั้นตอนสุดท้ายของปัญหาสิ่ง

แวดล้อมนั้นๆ เช่น การแก้ปัญหามลพิษด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากกระบวนการผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีน้ำเสียที่จะออกมาจากโรงงานซึ่งจะทำให้แม่น้ำเน่าเสียได้นั้น จะมีการศึกษาเพื่อหาวิธีสร้างบ่อบำบัดน้ำเสียก่อนที่จะทิ้งลงสู่แม่น้ำลำคลองโดยที่ไม่ได้พิจารณาถึงกระบวนการจัดการน้ำในแม่น้ำนั้นให้เกิดความเป็นธรรมและเกิดประโยชน์แก่ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ในลุ่มน้ำนั้นอย่างยั่งยืนในทุกด้านเลย

การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพนี้มักจะสังกัดอยู่ในสถาบันการศึกษาหรือสถาบันวิจัยทางด้านวิทยาศาสตร์ประยุกต์ด้านสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ได้แก่ ด้านวิศวกรรมสิ่งแวดล้อม วิทยาการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม หรือสิ่งแวดล้อมศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ ซึ่งการศึกษาลักษณะนี้มีอยู่ในเกือบทุกมหาวิทยาลัย และในสถาบันวิจัยทั้งที่สังกัดอยู่ในมหาวิทยาลัยและสังกัดกระทรวงอื่นๆเช่น กระทรวงวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาวิจัยที่ผูกพันกับโครงการใหญ่ๆของรัฐหรือรัฐวิสาหกิจด้วย อย่างไรก็ตามการศึกษาลักษณะนี้ก็มีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจไม่น้อย

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของการศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพประการแรกได้แก่ การขยายตัวของการศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพทั้งในส่วนที่เป็นวิชาพื้นฐานสำหรับนักศึกษาในระดับอุดมศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยและสถาบันราชภัฏต่างๆซึ่งได้ขยายตัวออกอย่างกว้างขวาง และในส่วนของวิชานิเวศวิทยาเฉพาะ

เอกสารประกอบการศึกษาหรือตำราเรื่องสิ่งแวดล้อมในฐานะวิชาพื้นฐานมีจำนวนมากเป็นดัชนีชี้ให้เห็นถึงความสนใจและความตระหนักในปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ได้เพิ่มทวีสูงขึ้นมากในวงวิชาการและสังคมความรู้ไทย อย่างไรก็ตามโดยมากแล้วเป็นการอธิบายสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพที่มุ่งเน้นให้ผู้อ่านมองเห็นถึงสายสัมพันธ์ที่มนุษย์ต้องพึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติ แต่ก็มักปราศจากความพยายามในการทำความเข้าใจในมิติความเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม การพึ่งพิงธรรมชาติที่กล่าวถึงจึงมีลักษณะที่สถิตย่มองไม่เห็นลักษณะพลวัต แม้ว่าเอกสารหรือตำราบางเล่มจะมีการพิจารณาปัญหาทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจากมิติทางด้านสังคมหรือเศรษฐกิจอยู่บ้างก็มักจะเลือกเอาเพียงบางปัจจัยมาอธิบาย เช่น ปัญหาการเพิ่มของประชากร จึงไม่ช่วยให้มองเห็นความเชื่อมโยงที่สลับซับซ้อนระหว่างระบบเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของสังคมมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ยกเว้นหนังสือของอาจารย์นาท ดันคา วิรุฬห์ และพุทธทรัพย์ สมุทรสาคร

การศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เป็นสาขาเฉพาะนั้นก็กล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในช่วงหลังพ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นต้นมา ซึ่งนักวิชาการได้หันมาให้ความสนใจศึกษานิเวศวิทยาด้านกายภาพจากตัวอย่างจริงในสังคมไทยลึกซึ้งมากขึ้น เช่น การศึกษานิเวศวิทยาของดอยสุเทพ ของ อุ่แก้ว ประกอบไวทยกิจ นิเวศวิทยาของป่าชายเลน ภาคใต้ ของสนิท อักษรแก้ว เป็นต้น การศึกษาลักษณะนี้มักจะเป็นการศึกษานิเวศวิทยาที่เน้นธรรมชาติโดยแท้ ไม่สนใจความสัมพันธ์กับมนุษย์ในด้านต่างๆ

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพประการที่สองได้แก่ การเกิดความพยายามอย่างต่อเนื่องในการคิดค้นวิธีการทางเทคโนโลยีหรือเทคนิคที่จะทำให้การแก้ไขปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงที่สุด ซึ่งปรากฏในทุกปรากฏการณ์ที่ถูกเรียกหรือถูกนิยามว่าเป็น

ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อม ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนได้แก่การจัดการเรื่องน้ำเสียมีการศึกษาและค้นพบถึงความแตกต่างของน้ำเสียที่มาจากโรงงานอุตสาหกรรมที่แตกต่างประเภทกันและส่งผลให้เกิดการคิดค้นสร้างวิธีการกำจัดน้ำเสียที่ต่างกันไปหลายวิธี

นอกจากนี้การศึกษาเรื่องน้ำยังมีอีกหลายลักษณะ เช่น การศึกษาเพื่อสร้างความรู้ที่จะช่วยในการป้องกันปัญหามลภาวะที่จะเกิดแก่แหล่งน้ำต่างๆ เช่น การศึกษาคุณภาพน้ำในแม่น้ำแม่กลอง การศึกษาในแม่น้ำเจ้าพระยา การศึกษาสถานการณ์คุณภาพน้ำทะเลบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกและเกาะภูเก็ต หรือการศึกษาแหล่งน้ำเพื่อพิจารณาว่าจะใช้น้ำให้ได้ประสิทธิภาพสูงสุดอย่างไร ซึ่งก็ล้วนแล้วแต่พยายามศึกษาค้นคว้าหาเทคนิคหรือเทคโนโลยีมาใช้ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการใช้น้ำและการกำจัดมลภาวะในแหล่งน้ำนั่นเอง

ปัญหาทางด้านมลภาวะอันเกิดจากกากของโรงงานอุตสาหกรรมเป็นปัญหาสำคัญในภาวะที่โรงงานอุตสาหกรรมขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว จึงมีความพยายามที่จะคิดค้นหาวิธีการต่างๆที่จะทำให้อากที่ติดจากโรงงานอุตสาหกรรมไม่เป็นปัญหาคอสิ่งแวดลอม เช่น มีความพยายามก่อตั้งโรงงานเฉพาะสำหรับการกำจัดกากอุตสาหกรรมตามสถานที่ที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตกรุงเทพฯ ได้ตั้งศูนย์บริการและกำจัดกากอุตสาหกรรมที่บางขุนเทียน กรณีโรงงานกำจัดกากอุตสาหกรรมเจนโก้ที่ก่อให้เกิดข้อพิพาทระหว่างประชาชนกับรัฐและโรงงานที่จังหวัดระยองก็นับเป็นกรณีหนึ่งที่เกิดจากความพยายามคิดหาวิธีการกำจัดกากอุตสาหกรรมที่ก้าวหน้ามากขึ้นกว่าเดิม

สำหรับปัญหามลภาวะทางด้านอากาศที่เกิดขึ้นจากกระบวนการกลายเป็นเมือง มีการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่พบว่าฝุ่นละอองในเมืองใหญ่ๆ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ นั้นมีปริมาณฝุ่นสูงกว่ามาตรฐานถึง ๕ เท่า ซึ่งเป็นอันตรายต่อโรคทางเดินหายใจและโรคภูมิแพ้ การศึกษาทำนองนี้มีในมหาวิทยาลัยมหิดลและอีกหลายมหาวิทยาลัยซึ่งส่งผลทำให้เกิดความพยายามที่จะแก้ไขปัญหามลภาวะด้านอากาศในกรุงเทพฯ หลายรูปแบบ เช่น การตรวจวัดควันดำรถยนต์ หรือการศึกษาการปรับปรุงเทคโนโลยีของเครื่องยนต์มาตรฐานไอเสีย และการบำรุงรักษาเครื่องยนต์ หรือการศึกษาเพื่อสรุปภาพรวมของปัญหามลพิษทางอากาศและแนวทางที่ควรใช้ในดำเนินการแก้ไข

ความพยายามแก้ไขปรับปรุงเทคนิควิธีการเพื่อทำให้สามารถจัดการกับสิ่งแวดล้อมให้มีประสิทธิภาพมากที่สุดนั้นดูเหมือนจะเป็นภาระสำคัญของนักวิชาการด้านสิ่งแวดล้อมที่เน้นการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์กายภาพ ดังที่เห็นความพยายามค้นคิดเหล่านี้ปรากฏในรายงานผลการวิจัยที่นำเสนอในการสัมมนาหรือการรายงานความก้าวหน้าทางวิชาการของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกๆปี อย่างไรก็ตามวิสัยทัศน์ที่จะแก้ปัญหามลสิ่งแวดล้อมในอนาคตก็เห็นได้ชัดว่าเน้นอยู่ที่การแก้ไขทางกายภาพเป็นหลัก ดังปรากฏในเอกสารการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง การจัดการสภาวะแวดล้อมในทศวรรษหน้า ของ สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพประการที่สาม ได้แก่ การขยายขอบเขตความหมายของสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพออกไปกว้างขวางมากกว่าเดิมโดยขยายเข้าไปมีส่วนอยู่ในสาขาวิชาต่างๆหลายสาขาวิชาที่สอนกันในการศึกษาระดับอุดมศึกษา นับตั้งแต่ ปีพ.ศ.๒๕๑๘ เป็นต้นมา

ภายใต้ความหมายที่กว้างขวางมากขึ้นของคำว่าสิ่งแวดล้อม มีคำใหม่ๆเกิดขึ้นหลายคำที่มีความสัมพันธ์กับความหมายของสิ่งแวดล้อมในส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพ เช่น คำว่า คุณภาพชีวิต

คำว่าคุณภาพชีวิตที่ถูกใช้กันโดยทั่วไปนั้นเป็นการใช้ที่เน้นทางด้านกายภาพเป็นหลัก เช่น ชาวบ้านที่อยู่ในสลัมที่จัดวัดกันด้วยลักษณะทางด้านกายภาพไม่ว่าจะเป็นความหนาแน่นของประชากรหรือการขาดแคลนที่อยู่อาศัยก็จะถูกถือว่าเป็นคุณภาพชีวิตต่ำ คำว่า STAKEHOLDER ก็ถูกนำเข้ามาใช้เมื่อนักเศรษฐศาสตร์ที่พยายามคิดคำนวณออกมาให้ได้ว่าใครควรจะจ่ายเท่าไรอย่างไรต่อการกระทำที่ทำให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมเพื่อหาผู้รับผิดชอบและจะได้นำเงินส่วนนั้นมาเป็นทุนในการปกป้องรักษาหรือแก้ไขปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมต่อไป ซึ่งยังคงเป็นแนวคิดที่อยู่ในกรอบของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

การขยายขอบเขตความหมายของสิ่งแวดล้อมที่กว้างขวางมากขึ้นนี้นอกจากการเกิดคำใหม่ๆที่เน้นทางด้านกายภาพแล้ว ยังมีความพยายามของนักวิชาการจากศาสตร์สาขาต่างๆที่จะนำเอาประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์สาขาที่ตนศึกษามากขึ้นด้วย เช่น เกิดวิชาเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่พยายามคิดคำนวณหรือชั่งตวงวัดให้ได้ว่าคุณค่าสิ่งแวดล้อมนั้นมีราคาเท่าใด โดยยืมเทคนิควิทยาของเศรษฐศาสตร์มาใช้ วิชานิเวศวิทยาภูมิศาสตร์ก็เป็นเช่นเดียวกันคือพยายามที่จะนำเอาหลักการทางภูมิศาสตร์มาอธิบายระบบนิเวศวิทยา วิชาพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม ก็พยายามพิสูจน์ให้ได้ว่าหลักการของศาสนาพุทธนั้นสอดคล้องอยู่แล้วกับหลักการของการอนุรักษ์ธรรมชาติ เป็นต้น

ความก้าวหน้าที่น่าสนใจในการขยายมิติด้านสิ่งแวดล้อมออกไปสู่สาขาวิชาอื่นๆปรากฏในวิชาเศรษฐศาสตร์ มิ่งสรรพ ขวสะอาดพยายามจะประยุกต์ใช้หลักการทางเศรษฐศาสตร์มาวิเคราะห์ว่าปัญหามลภาวะที่เกิดขึ้นจากระบบอุตสาหกรรมไทยได้แก่การที่ยังคงใช้เครื่องจักรคุณภาพต่ำ และยังมีความพยายามที่จะศึกษาถึงกำไรและต้นทุนของการอนุรักษ์ธรรมชาติซึ่งได้ผลสรุปที่น่าสนใจที่ว่าชุมชนชาวบ้านน่าจะมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าซึ่งข้อสรุปนี้จะแตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป นอกจากนี้ยังมีการศึกษามิติทางด้านสิ่งแวดล้อมที่กลายเป็นปัจจัยสำคัญในระบบการค้าของโลกและกลายเป็นประเด็นปัญหาใหญ่ในองค์กรการค้าของโลก ได้แก่ งานวิจัยของมิ่งสรรพ ขวสะอาด กับพิสมัย ฐิริสินสิริธิ์ เอี่ยมสกุลรัตน์ เรื่อง การค้า VS ปัญหาสิ่งแวดล้อม จากเกดถึงองค์กรการค้าโลก

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาดังกล่าวนำแล้ว แต่รากฐานของวิธีคิด การมองปัญหา และวิธีวิทยาของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพยังคงเป็นเรื่องของทัศนคติที่เน้นความสำคัญของการเข้าสู่ปัญหาแบบวิทยาศาสตร์ที่เชื่อว่ามนุษย์สามารถควบคุมและเปลี่ยนแปลงธรรมชาติได้ ที่สำคัญรากฐานการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์นี้จะแบ่งแยกปรากฏการณ์ออกมาเป็นส่วนๆและเน้นการแก้ไขเฉพาะจุด ดังนั้นจึงไม่ได้ใส่ใจในระบบทางสังคมหรือระบบทางเศรษฐกิจ มุ่งไปในทิศทางเดียวคือการแก้ไขที่ตัวปัญหาของภาวะสิ่งแวดล้อมโดยตรงเท่านั้น

เมื่อพิจารณาสัดส่วนของการศึกษาทั้งหลายที่ถือกันว่าเป็นการศึกษาทางด้านสิ่งแวดล้อมแล้ว จะพบว่าส่วนใหญ่เป็นการศึกษาทางด้านกายภาพที่เน้นการแก้ไขปัญหาด้านด้วยเทคโนโลยีที่จุดปลายสุดของปัญหา ดังปรากฏในรวมบทความวิจัยด้านสิ่งแวดล้อมของ ศูนย์สารสนเทศสิ่งแวดล้อม สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ มีสัดส่วนเพียงเล็กน้อยที่ถูกจัดไว้ในบทที่ว่าด้วยสังคมศาสตร์สิ่งแวดล้อม

ล้อม และแม้ในบทที่ว่าด้วยสังคมศาสตร์สิ่งแวดล้อมก็เป็นการศึกษาเชิงกายภาพอีกเช่นกัน เช่น การศึกษาเรื่องการใช้พลังงานในการเดินทางของชาวกรุงเทพฯ ที่อยู่ในอาคารพักอาศัยประเภทต่างๆ และเมื่อผู้วิจัยสำรวจเอกสารการวิจัยและวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในอีกหลายมหาวิทยาลัย ก็พบว่าสัดส่วนของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพมีมากกว่าด้านอื่นๆ

ดังนั้น การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มีลักษณะเช่นนี้จึงได้เข้าไปมีบทบาทในโครงการใหญ่ๆ ของรัฐที่มีผลกระทบต่อนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม เพราะว่าโครงการของรัฐขนาดใหญ่ที่จัดทำขึ้นไม่ได้คำนึงถึงหรือตั้งใจศึกษาถึงผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจังซึ่งอาจจะนำไปสู่การแสวงหาทางเลือกอื่นได้ หากแต่เป็นการตัดสินใจโครงการไปแล้วและจัดการประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมเพียงเพื่อที่จะทำให้ดูเหมือนว่าการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นไปได้โดยที่ไม่ถูกดำเนินหรือต่อต้านจากกระแสการอนุรักษ์ที่ตื่นตัวมากขึ้นในสังคมไทยหรือชาวบ้านทั่วไป การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพจึงตอบสนองความต้องการของรัฐเป็นอย่างดีและส่งผลให้มีการสืบทอดการรับรู้และการให้ความหมายแก่ธรรมชาติในแง่ที่เป็นทรัพยากรที่ควรนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยมีมองธรรมชาติแบบแยกส่วนและเชื่อว่ามนุษย์สามารถดัดแปลงธรรมชาติได้ตามอำเภอใจ การมองธรรมชาติเช่นนี้มีอำนาจครอบงำสังคมไทยสูงมากและยังทำให้ความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมหมดพลังในการอนุรักษ์ระบบนิเวศและธรรมชาติ เพราะอำนาจรัฐที่นำไปใช้มิได้ตระหนักถึงความสำคัญหรือมุ่งอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างแท้จริง ตรงกันข้ามรัฐไทยยังคงดำเนินนโยบายประเทศโดยเน้นการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งปัจจัยที่สำคัญที่ดึงดูดนักลงทุนจากต่างประเทศเข้ามาก็คือความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและพลังงาน ขณะเดียวกันรัฐไทยก็มุ่งเน้นการดึงดูดเอาทรัพยากรธรรมชาติทั้งปวงมาใช้เพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ซึ่งส่งผลให้เกิดกระบวนการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอย่างรวดเร็วตลอดมา

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพเป็นการศึกษากระแสหลักของสังคมไทย ประการแรก น่าจะได้แก่ การที่ความสนใจในการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นเริ่มต้นขึ้นมาในกลุ่มคนที่ศึกษามาทางด้านวิทยาศาสตร์ก่อน ซึ่งจารีตของการศึกษาทางวิทยาศาสตร์นั้นเป็นจารีตที่ค่อนข้างแบ่งแยกปัจจัยทางสังคมและทัศนคติของมนุษย์ออกจากการทดลองเชิงประจักษ์ ดังนั้นความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมจึงมีความโน้มเอียงไปทางด้านกายภาพที่แบ่ง “ วัตถุ ” ที่ศึกษาออกเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับจารีตทางวิทยาศาสตร์มักจะมอบภาระการศึกษาการวิจัยให้แก่ผู้ชำนาญการหรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะสาขา ซึ่งผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้มักไม่สนใจที่จะเรียนรู้จากคนกลุ่มอื่นหรือนักวิชาการสาขาอื่น ทำให้ไม่สามารถเชื่อมโยงความรู้และไม่สามารถทำการวิจัยแบบสหวิทยาการอย่างแท้จริง โดยเฉพาะการผสมผสานความรู้และเทคนิควิทยาระหว่างวิทยาศาสตร์กับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ประการที่สอง การที่สังคมไทยให้ความสำคัญสูงสุดแก่เทคโนโลยี การศึกษาหรือการแก้ปัญหาใดๆ หากสามารถบอกได้ว่าศึกษาประมวลผลด้วยคอมพิวเตอร์หรือแก้ปัญหาด้วยเทคโนโลยีระดับสูงแล้วก็ดูเหมือนว่าสังคมไทยจะยอมรับอย่างเต็มอกเต็มใจ กล่าวได้ว่าการแก้ปัญหาใดๆ ด้วยเทคโนโลยีระดับสูงทำให้สังคมไทยรู้สึกเหมือนว่าจะสามารถแก้ปัญหานั้นๆ ได้อย่างราบรื่นมีประสิทธิภาพ โดยไม่ได้

ตระหนักว่าเทคโนโลยีต่างๆ ล้วนแล้วแต่ไม่เป็นกลางแต่ขึ้นอยู่กับอำนาจสั่งการของนายทุนผู้ประกอบการ และการควบคุมตรวจสอบของระบบราชการและสังคมมากกว่า

ดังนั้นการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ปลายท่อจึงต้องการพลังทางสังคมและประสิทธิภาพของรัฐที่เข้มแข็งเข้ามาับบทบาทอย่างสำคัญในการกำกับให้เกิดการใช้เทคโนโลยีที่ปลายท่อนี้อย่างเต็มกำลัง มิฉะนั้นแล้ว ก็จะมีการหยุดเดินเครื่องมือเทคโนโลยีปลายท่อเนื่องจากผู้ประกอบการต้องการลดต้นทุนการผลิต โดยผลกระทบของการสูญเสียด้านสิ่งแวดล้อมให้แก่สังคมโดยตรง

กล่าวได้ว่าแม้การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพจะมีความก้าวหน้าอย่างมากและส่งผลดีต่อสังคมไทยโดยรวมมากกว่าเดิม ไม่ว่าจะเป็นด้านที่ดำเนินการควบคุม แก๊ส หรือส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่เนื่องจากการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้เน้นการมองปัญหาและแก้ไขปัญหเป็นส่วนเสี้ยวและเป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นปัญหาเฉพาะหน้า โดยไม่ได้ใส่ใจเพียงพอแก่ปัจจัยด้านอื่นๆ ดังได้กล่าวไว้ข้างต้น การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาประวัติศาสตร์น้อยมากทีเดียว เพราะนักศึกษาประวัติศาสตร์ไม่สามารถนำเอาผลการศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นเฉพาะถิ่นและมีขอบเขตเวลาสั้นๆ ไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ได้มากนัก ดังจะกล่าวต่อไป

การรับรู้ในเวทวิทยาและสิ่งแวดล้อมแนวใหม่

เป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เน้นว่ามนุษย์กับธรรมชาตินั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกออกจากกันไม่ได้ มนุษย์ไม่ควรที่จะรุกรานและทำลายธรรมชาติ มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างกลมกลืนมากกว่าที่จะพยายามเอาชนะธรรมชาติ เป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างลึกซึ้ง และความเปลี่ยนแปลงที่ลึกซึ้งนี้เองที่นำไปสู่การศึกษาและสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ มากมาย แม้การรับรู้เช่นนี้จะยังคงเป็นกระแสรองในสังคมไทย แต่ก็มีพลังมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งในแง่ของการอธิบายธรรมชาติและในแง่ของสำนึกร่วมกันของสังคม

ความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาตินี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงแค่ทัศนคติหรือเปลี่ยนการรับรู้ที่เป็นส่วนเสี้ยว หากแต่เป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับของโลกทัศน์ ซึ่งหมายความว่ามนุษย์ได้เริ่มอธิบายสถานะและความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์ ชีวิตของสรรพสิ่ง สังคม และโลกในลักษณะใหม่ ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจอันใดที่จะเห็นการก่อตัวขึ้นมาขององค์ความรู้ใหม่ๆ ที่เป็นผลมาจากโลกทัศน์ใหม่นี้ จะเห็นได้จากการใช้คำว่าการศึกษาแบบ “องค์รวม” ในหลายสาขาวิชาและคำว่า “องค์รวม” เริ่มกลายเป็นคำที่ใช้กันแพร่หลายทั่วไปมากขึ้น

มีเงื่อนไขปัจจัยอย่างน้อย ๓ ประการที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงระดับโลกทัศน์ขึ้น

เงื่อนไขประการแรก คือ ประสบการณ์จริงของสังคม ที่ได้พบเห็นรับรู้เรื่องราวความหายนะของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษหลังนี้ สังคมได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับมลพิษรูปแบบต่างๆ เป็นระยะตลอดมาไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำ แหล่งน้ำ หรือทะเลเน่าเสีย มลภาวะทางอากาศ มลภาวะทางเสียง ป่าไม้ถูกทำลาย ฯลฯ ประสบการณ์จริงเหล่านี้เป็นรากฐานที่สำคัญที่ทำให้เกิด

การแปรเปลี่ยนการรับรู้ขึ้นในกลุ่มคนหลายกลุ่มในสังคม ระยะแรกๆมีการรับรู้ถึงความหายนะเกิดขึ้นจาก น้ำมือของนาฮุน พอค้า หรือนักอุตสาหกรรมที่ไร้คุณธรรม ซึ่งจากจุดนี้ก็จะเป็กระแสเรียกร้องให้รัฐ ปรามปรามคนเหล่านี้อย่างเด็ดขาด ดังที่จะเห็นทั่วไปในหน้าหนังสือพิมพ์ แต่ระยะหลังๆนี้การอธิบาย ความหายนะของธรรมชาติได้ถูกโยงเข้ากับตัวนโยบายของรัฐที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม ขณะเดียวกัน ประสพการณ์ตรงของชาวบ้านที่ต้องประสบกับปัญหาการทำลายสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติในพื้นที่ของ ตนจากโครงการของรัฐ เช่น กรณีชาวบ้านที่ตำบลน้ำแพร่ อำเภอลำดอง จังหวัดเชียงใหม่ ที่กังวลว่าตนจะ ได้รับมลพิษประสพมลภาวะจากโครงการก่อสร้างโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากขยะ ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์

แต่อย่างไรก็ตามไม่ใช่เพียงแค่การรับรู้ความหายนะของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เพียงอย่างเดียวจะทำให้คนในสังคมสามารถเปลี่ยนระบบคิดได้เพราะการรับรู้ความหายนะของสิ่งแวดล้อมอาจจะทำให้คนอีกจำนวนไม่น้อยมองเห็นได้เพียงแค่ทางแก้ไขปัญหาค้นด้านกายภาพเท่านั้น ยังต้องมี เงื่อนไขอื่นประกอบ

เงื่อนไขประการที่สอง คือ การเกิดและการขยายตัวขององค์กรและนักพัฒนาเอกชน ในที่นี้เห็น ด้วยกับข้อเสนอของนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวถึงว่ความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และการเคลื่อนไหว ทางด้านสิ่งแวดล้อมโดยอธิบายว่าเป็นผลมาจากกลุ่มองค์กรและนักพัฒนาเอกชน (NGOs) หากแต่ ต้องการการอธิบายเพิ่มเติมว่าองค์กรและนักพัฒนาเอกชนนั้นได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ และการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมอย่างไร เพราะในความเป็นจริงความเปลี่ยนแปลงและความเคลื่อนไหว ทางด้านสิ่งแวดล้อมไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเพราะบทบาทนักพัฒนาเอกชนเท่านั้น หากแต่ขึ้นอยู่กับ กระบวนการทางสังคมที่เป็นเงื่อนไขของการเกิดขึ้นและการขยายตัวขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนเป็น อย่างมาก

การทำงานขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนมีความหมายทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ การทำให้เกิด พื้นที่ทางสังคม (SOCIAL SPACE) แบบใหม่ขึ้นมาในสังคมเดิม พื้นที่ทางสังคมของสังคมไทยเป็นพื้นที่ ที่มีแต่ปฏิบัติการของรัฐหรือระบบราชการเป็นด้านหลัก ในเวลาต่อมาภาคธุรกิจเอกชนก้าวเข้ามาบีบบทบาท ในพื้นที่ทางสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะในฐานะของผู้นิยามความหมายทั้งแก่บุคคล กลุ่มทางสังคม สิ่ง แวดล้อมทางสังคม และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยต่างๆข้าง ดัน ส่วนประชาชนไม่ได้รับการยอมรับให้มีสถานะเท่าเทียมภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชน และย่อมไม่ สามารถมีปฏิบัติการทางสังคมของตนเองอย่างเท่าเทียมกับภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชนในพื้นที่ทางสังคม ได้ แต่บทบาทขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนในช่วงยี่สิบปีเศษที่ผ่านมาได้ทำให้ประชาชนมีสถานะเป็น ฝ่ายปฏิบัติการทางสังคมที่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนมีผลกระทบต่องานและบทบาทของรัฐ และธุรกิจเอกชนที่ต้องปรับตัวเพื่อให้ดำรงอยู่ในพื้นที่ทางสังคมอย่างมีความหมาย เช่น ต้องดูกลิ่นเอา การนิยามความหมายหรือบางส่วนของโลกทัศน์ของชาวบ้านเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิธีคิดของรัฐหรือเอกชน เป็นต้น ขณะเดียวกันการนิยามความหมายหรือมุมมองในเรื่องต่างๆของชาวบ้านก็มีอิทธิพลทางความ คิดต่อสังคมโดยส่วนรวมสูงขึ้น

กระบวนการที่องค์กรและนักพัฒนาเอกชนสามารถเสริมสร้างสถานภาพและบทบาทของชาวบ้านจนชาวบ้านสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการปฏิบัติการต่างๆหรือทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทางสังคมให้แก่ชาวบ้านได้นั้น เกิดขึ้นเนื่องจากการทำงานพัฒนาขององค์กรพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนในช่วงปลายของทศวรรษ ๒๕๒๐ จนถึงปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปจากการทำงานพัฒนาในช่วงก่อนหน้านี้ที่เป็นการทำงานพัฒนาเชิงแก้ไขปัญหาความยากจนของชาวบ้านโดยตรง เช่น การจัดตั้งธนาคารควาย ธนาคารข้าว หรือจัดการระดมทุนเพื่อนำไปสู่การผลิตเกษตรกรรมสมัยใหม่ เปลี่ยนมาสู่การทำงานที่เน้นการค้นหาและเสริมสร้างศักยภาพของระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมชุมชน (นักพัฒนาเอกชนกลุ่มนี้ถูกเรียกว่านักวิชาการสายวัฒนธรรมชุมชน) การหวนกลับมาเน้นที่ชุมชนชาวบ้านนี้เอง ได้นำไปสู่กิจกรรมที่สำคัญอย่างมากกล่าวคือ การเริ่มต้นมองทุกอย่างจากมุมมองที่ใหม่คล้ายๆกับการกลับหัวกลับหางจากสิ่งที่เคยเชื่อว่าจริงเคยเชื่อว่าถูก นั่นก็คือ เมื่อกลับมาเน้นที่ชุมชนหรือเน้นที่ชาวบ้านก็นำมาซึ่งการคิดค้นและให้ความสำคัญแก่การพัฒนาทุกๆด้านของชุมชนเพราะทุกๆด้านสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน กล่าวได้ว่าในช่วงนี้เอง ได้เกิดความพยายามที่จะค้นหาแบบแผนภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อนำมาเป็นแบบอย่างความรู้เพื่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้น การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้านก็ได้เริ่มต้นขึ้นอย่างเข้มข้นและปราชญ์ชาวบ้านที่ถูกค้นพบก็จะกลายมาเป็นแบบอย่างที่จะต้องศึกษาเพื่อดำเนินรอยตาม

การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้านมีความหมายที่สำคัญอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรกเป็นการนำเอาวิถีคิดของชาวบ้าน ซึ่งมองสรรพสิ่งโดยเฉพาะธรรมชาติอย่างมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับมนุษย์อันเป็นรากฐานทางปัญญาของสังคมเกษตรกรรมของชาวบ้านขึ้นมาเป็นต้นแบบของการเข้าใจโลกเข้าใจชีวิต กลายมาเป็นโลกทัศน์ใหม่ในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อการพิจารณาสิ่งแวดล้อมอื่นๆที่จะเกิดขึ้นต่อมา

ด้านที่สอง การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน มีความหมายในด้านการรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านอีกด้วย และที่สำคัญคือ การรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านนี้ได้ทำให้ชาวบ้านเกิดความภาคภูมิใจในความรู้ของเขามากขึ้น จากเดิมที่รัฐเท่านั้นเป็นผู้ผูกขาดความรู้ และเห็นว่าความรู้ของชาวบ้านในเรื่องต่างๆเป็นเรื่องงมงายและเร่ร่ำล่าสมัย ความสนใจของคนภายนอกต่อความรู้ของชาวบ้านนี้เองได้ทำให้ชาวบ้านภาคภูมิใจและสามารถที่จะยืนหยัดในการนำเสนอความรู้ของชาวบ้านให้แก่สาธารณะชนอย่างถึงที่สุดด้วย ได้ทำให้หน่วยราชการหลายหน่วยได้เริ่มมีการยอมรับความรู้ของชาวบ้านมากขึ้น โดยเฉพาะหน่วยที่ทำงานด้านวิชาการสิ่งแวดล้อม เช่น กรณีการร่วมมือกันจากหน่วยราชการหลายหน่วยกับชาวบ้านโครงการบวชป่าชุมชน ๕๐ ล้านต้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ ๕๐ พรรษา หรือโครงการปลูกป่าพัฒนาชุมชน มูลนิธิวันพฤกษ์เฉลิมพระเกียรติ ร.๕ ซึ่งมีการร่วมมือกันจากรัฐและเอกชนเป็น “ เบญจภาคี ” รวมไปถึงความกล้าหาญของชาวบ้านที่จะลุกขึ้นมาคัดค้านโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ

กระบวนการทำงานขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนที่เข้าไปรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านซึ่งเบื้องลึกหรือรากฐานของความรู้ชาวบ้านก็คือโลกทัศน์ชุดที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างสมดุลดังกล่าวนี้นี้ เมื่อประกอบกับกระแสคัดค้านไม่เห็นด้วยกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ก่อปัญหาเรื่องการทำลายสิ่งแวดล้อมเข้มข้นมากขึ้น จึงมีส่วนอย่างมากที่ทำให้โลกทัศน์ชุดนี้ได้แพร่

หลายออกไปอย่างกว้างขวาง ส่งผลให้มูลนิธิเอกชนที่เห็นโลกทัศน์ชุดนี้ได้รับการก่อตั้งและขยายบทบาทออกสู่ชนชั้นกลางมากขึ้นตามไปด้วย เช่น มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ มูลนิธิสืบ นาคะเสถียร เป็นต้น

พร้อมกันนั้น องค์การและนักพัฒนาเอกชนสามารถแสวงหาพันธมิตรจากนักวิชาการตามมหาวิทยาลัยต่างๆ ได้ไม่น้อยทีเดียว นักวิชาการด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะสาขามานุษยวิทยาได้เข้ามามีส่วนร่วมทำให้วิถีคิดหรือความคิดของชาวบ้านด้านต่างๆ นั้นแพร่หลายและเป็นระบบมากขึ้น เช่น อาจารย์ฉลาดชาช รมิตานนท์ พยายามสรุปความคิดชาวบ้านเรื่องป่ามาเป็นคำว่าป่าของสังคมและเปลี่ยนมาสู่คำว่าป่าชุมชน อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้ศึกษาเรื่องเกี่ยวกับความหมายของป่าที่สัมพันธ์กับศีลธรรมของชาวบ้าน อาจารย์ อุไรวรรณ ตันกิมหยง ศึกษาระบบชลประทานของชาวบ้านหรืออาจารย์จากสาขาอื่นๆ เช่น อาจารย์นิธิ ฤทธิพรพันธ์ ได้ศึกษาระบบนิเวศของป่าชุมชนภาคใต้ทั้งป่าพรุและป่าชายเลน อาจารย์สมพันธ์ เตชะอธิก ศึกษาป่าชุมชนในภาคอีสาน อาจารย์ ดร. ประกอบ วิโรจนกูฏ ได้ศึกษาความเหมาะสมของการจัดการแหล่งน้ำ เป็นต้น

ความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์นี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสามรูปแบบ รูปแบบแรก ได้แก่ การศึกษาเรื่อง “สิทธิ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ รูปแบบที่สอง ความเปลี่ยนแปลงและการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่ รูปแบบที่สาม การจัดการนโยบายสาธารณะ

การศึกษาเรื่อง “สิทธิ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ

การศึกษาที่เน้นที่ “สิทธิ” และการจัดการ “ธรรมชาติ” เกิดขึ้นหลังจากที่ได้มีการศึกษาและการรับรู้ใหม่ๆ ประกอบกัน ที่สำคัญ ได้แก่ การรับรู้ที่ว่าจัดการทรัพยากรของรัฐนั้นไร้ประสิทธิภาพก่อให้เกิดความหายนะแก่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และ การศึกษาการดำรงชีวิตของชาวบ้านได้ทำให้เกิดความเข้าใจใหม่ว่าการดำรงชีวิตของชาวบ้านนั้นมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง และความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติตั้งอยู่บนพื้นฐานความเคารพธรรมชาติซึ่งนำมาสู่การสร้าง “กฎระเบียบ” หรือศีลธรรมของชุมชนที่มีพลังในการกำกับพฤติกรรมของคนในชุมชนให้ดำเนินความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างสมดุลเป็นเวลายาวนานสืบมาจนถึงปัจจุบัน จนกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมของชาวบ้าน ก็คือ วัฒนธรรมที่คนอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างกลมกลืนและสมดุลนั่นเอง

การศึกษาคำดำรงชีวิตของชาวบ้านจนค้นพบลักษณะของวัฒนธรรมชาวบ้านดังกล่าวข้างต้นเริ่มต้นโดยกลุ่มนักพัฒนาเอกชนที่เรียกกันว่านักพัฒนาสายวัฒนธรรมชุมชน ภายหลังจากที่ความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาของนักพัฒนาเอกชนสายวัฒนธรรมชุมชนได้ก่อรูปอย่างชัดเจนแล้ว ได้มีนักพัฒนาเอกชนในภูมิภาคต่างๆ ได้เข้าไปศึกษาวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่ที่ตัวเองทำงานอยู่อย่างเข้มข้น ทางภาคเหนือที่เด่นชัด ได้แก่ การศึกษาระบบเหมืองฝายของชาวบ้านโดยชัชวาลย์ ทองดีเลิศ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าระบบเหมืองฝายของชาวบ้านนั้นถูกสร้างขึ้นมาจากภูมิปัญญาที่เน้นความยุติธรรม การมีส่วนร่วม และการรักษาธรรมชาติ การศึกษาหัวหมวดวัดของสวิง ตันอุ๊ด ซึ่งแสดงให้เห็นเข้าใจได้ว่าระบบหัวหมวดวัดที่เป็นรากฐานการจัดตั้ง

ทางสังคมชาวบ้านภาคเหนือมีระบบศีลธรรมที่เคารพธรรมชาติเป็นหลักอยู่ การศึกษาเรื่องผีปอบที่ภาคอีสานของขงขุทธ ศรีนุชกร ก็ชี้ให้เห็นชัดว่าการเคารพศาลผีปอบของชาวบ้านภาคอีสานเป็นเนื้อหาของการดำรงชีวิตที่สร้างระบบศีลธรรมของการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ การศึกษาเรื่องชาวประมงเล็กที่ภาคใต้ของบรรจง นะเส แสดงให้เห็นว่าชาวประมงเล็กที่ภาคใต้ดำรงอยู่ท่ามกลางวัฒนธรรมที่เคารพและอยู่ร่วมกับธรรมชาติ หรือ การศึกษาของสมาคมหยาดฝนเรื่อง การดำเนินงานป่าชายเลนชุมชน กรณีศึกษาป่าชายเลนชุมชนบ้านทุ่งทอง อำเภอสิเกา จังหวัดตรัง ก็ได้ผลสรุปทำนองเดียวกัน เป็นต้น

กล่าวได้ว่าประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่กระแสการศึกษาของนักพัฒนาเอกชนสายวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งมากขึ้น นักพัฒนาเอกชนได้ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติไว้ในเกือบทุกด้านของการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับ “ดิน น้ำ ป่า ” และได้แลกเปลี่ยนมุมมองและผลการศึกษาระหว่างกลุ่มระหว่างภูมิภาคอย่างสม่ำเสมอเรื่อยมา และการแลกเปลี่ยนข้อมูลแนวคิดและตัวอย่างการศึกษาก็ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรด้วย ดังเช่น หนังสือรวบบทความของเอนก นาคนุกรเรื่อง คนกับ ดิน น้ำ ป่า : จุดเปลี่ยนแห่งความคิด เตือนใจ ดีเทศน์ ได้สรุปประสบการณ์ของตนที่ทำงานร่วมกับชาวไทยภูเขาในบทความเรื่อง การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางชีวภาพในมุมมองของผู้ปฏิบัติงานในพื้นที่ และยังปรากฏการนำเสนอบทความเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนจำนวนมากในวารสารที่จัดทำขึ้นโดยนักพัฒนาเอกชนในแต่ละภาค ภาคเหนือจัดทำวารสาร “สารล้านนา ” ภาคอีสานจัดทำวารสาร “ ดอกคิ้วป่า ” ภาคใต้จัดทำวารสาร “ แลใต้ ”

ในช่วงแรกผลการศึกษาวรรณกรรมชาวบ้านของนักพัฒนาเอกชนอาจจะดูไม่มีความหมายหรือความสำคัญมากนักต่อการศึกษานักวิชาการ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่านักพัฒนาเอกชนเสนอความคิดของตนผ่านสื่อที่แพร่หลายในวงที่จำกัดไม่ค่อยกว้างขวางมากนัก แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อนักวิชาการสังคมศาสตร์พยายามอธิบายความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยที่มีลักษณะเฉพาะโดยการศึกษาจากข้อมูลเกี่ยวกับสังคมไทยและปรับทฤษฎีให้สอดคล้องกับข้อมูล นักวิชาการเหล่านี้จึงเริ่มสนใจผลงานเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนของนักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการจำนวนหนึ่งจะลงมือศึกษาวรรณกรรมชุมชนด้วยตัวเอง

ต้นทศวรรษ ๒๕๒๐ นักวิชาการต่างประเทศได้เริ่มให้ความสนใจระบบการผลิตทางการเกษตรของชนเผ่าบนที่สูง โดยชี้ให้เห็นว่าการทำการเกษตรของชนเผ่าบนที่สูงมีความสัมพันธ์อยู่กับการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินด้วยการสร้างระบบไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นรากฐานของการเกษตรกรรมบนที่สูง และยังได้ชี้ให้เห็นอีกว่ากฎหมายที่ขยายออกไปครอบคลุมพื้นที่ป่าบนที่สูงนั้นเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบเกษตรกรรมบนที่สูง การศึกษาเรื่องนี้อาจจะถือได้ว่าเป็นการบุกเบิกความรู้ที่ว่าการทำการทำมาหากินของชนเผ่าบนที่สูงนั้นไม่ได้เป็นการทำลายธรรมชาติ ซึ่งในเวลาต่อมาก็มีการศึกษาทำนองนี้ออกมาอีกจำนวนไม่น้อย

ในระยะหลังๆนักวิชาการก็ได้ขยายการศึกษาเกี่ยวกับการรักษาสิ่งแวดล้อมของชาวบ้านโดยมองผ่านทางด้านวัฒนธรรมและความเชื่อมากขึ้นด้วย เช่น วิฑูรย์ จำรัสพันธ์และคณะ อานันท์ กาญจนพันธ์ และฉลาดชาย รมิตานนท์ วิทยานิพนธ์ที่ทำในช่วงหลังๆก็ได้พัฒนารอบการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการดำรงชีวิตของชาวบ้านหรือชนเผ่ากับธรรมชาติด้วยมิติของระบบคิดทางวัฒนธรรม คุณค่าความเคารพ และศีลธรรม ซึ่งถือได้ว่าเป็นการศึกษาที่ก้าวหน้าในขณะนี้ เช่น วิทยานิพนธ์ของปิ่นแก้ว

เหลืองร่วมศรี วิทยานิพนธ์ของกฤษฎา ที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงศักยภาพของชุมชนที่สามารถดำรงรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้ได้เป็นอย่างดีโดยกระบวนการจัดการกับระบบนิเวศของชาวบ้านนั้นมีเนื้อของระบบคุณค่าและความเชื่อฝังตัวอยู่

ในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาโครงการใหญ่ๆของรัฐได้หุ้มนั้นมากมาย จึงทำให้เกิดการศึกษาที่สำคัญขึ้นอย่างหนึ่งคือการศึกษาต่อเกี่ยวกับการรับรู้ของสังคมว่าความหมายของทรัพยากรธรรมชาติ นั้นไม่ได้เกิดจากชาวบ้านแต่เกิดจากการใช้อำนาจรัฐหรือนโยบายของรัฐ เป็นสำคัญได้แก่งานของ Phillip Hirsch

นอกจากนี้มีการศึกษาเปรียบเทียบโนทัศน์เกี่ยวกับการจำแนกพื้นที่ดินและพื้นที่ป่าของชนเผ่า กับความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่ทำไว้อย่างเป็นระบบน่าสนใจมาก ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์สัญญา งามพันธ์ ได้อธิบายถึงประวัติศาสตร์การสั่งสมความรู้ของชนเผ่าและความคิดทางด้านวิทยาศาสตร์ และได้เปรียบเทียบความแตกต่างของการจำแนกแยะแยะทั้งสองระบบความคิดรวมถึงการอธิบายถึงภูมิปัญญาเบื้องหลังการจำแนกแยะแยะนั้นอันได้แก่ระบบความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยา ในตอนท้ายได้ชี้ให้เห็นความขัดแย้งอันเกิดจากความแตกต่างของทั้งสองระบบคิดและลงท้ายบทความด้วยการอธิบายถึงความพยายามปรับตัวของชาวบ้านชนเผ่า การศึกษานี้ทำให้มองเห็นทั้งในส่วนรายละเอียดของการจำแนกแยะแยะที่ดินและที่ป่าของทั้งสองฝ่ายและยังทำให้เข้าใจได้ชัดเจนมากขึ้นถึงรากเหง้าของความขัดแย้งระหว่างรัฐระบบราชการกับชาวบ้านบนที่สูง

ความเปลี่ยนแปลงและการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์อันนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางความคิดหลายประการดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ความรู้ใหม่ๆ ที่ครั้งหนึ่งเคยถูกแนวความคิดแบบแบ่งส่วนแบบวิทยาศาสตร์กดทับไว้ ก็ได้มีโอกาสดำเนินการยอมรับและได้มีการศึกษาเพิ่มเติมมากขึ้นๆ

ความรู้ใหม่อย่างแรกที่สอดคล้องไปกับการเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์ที่หันมาศึกษาและเน้นความสัมพันธ์ที่สมดุลและกลมกลืนระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติ ได้แก่ การศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนั้น การศึกษาวัฒนธรรมชาวบ้านที่ผ่านมาก็ได้ทำให้นักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการพบว่ากระบวนการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายที่รัฐส่งเสริมชาวบ้านอย่างหนักในช่วงก่อนหน้านี้นี้ได้ทำให้พันธุ์พืชหลายพันธุ์หายสาบสูญไป หันมาให้ความสนใจในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพมากขึ้นพร้อมกันนั้นในช่วงนี้เอง ประเทศมหาอำนาจทางเศรษฐกิจพยายามจะบีบประเทศไทยให้เซ็นอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งอนุสัญญานี้จะทำให้ประเทศมหาอำนาจสามารถเข้ามายึดครองภูมิปัญญาของไทยได้โดยง่าย จึงทำให้กระแสความใส่ใจที่จะดูแลความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทยมีพลังแรงมากขึ้น

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มต้นประมาณทศวรรษ ๒๕๓๐ ประเด็นสำคัญในการศึกษาในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพมีอยู่สองประเด็น ประเด็นแรกได้แก่การนำเสนองานค้นพบ

พันธุ์พืชหรือสัตว์ที่ไม่เคยพบมาก่อน ในประเด็นที่สอง ได้แก่การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพที่มีความสัมพันธ์อยู่กับสังคม

การค้นหพันธุ์พืชไม่ใช่เพียงแค่การเสาะแสวงหาพันธุ์มาปลูกเพื่อสืบทอดต่อเท่านั้น หากแต่การเสาะแสวงหาจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อเข้าใจได้ว่าพันธุ์พืชพันธุ์นั้นมีความหมายทางสังคมกับชุมชนที่เคยอยู่ร่วมกันอย่างไร อาจารย์ฉลาดชาย รมิดานนท์ ได้ย้าความรู้ในเรื่องนี้ไว้ในหนังสือเรื่อง วัฒนธรรมกับความหลากหลาย ซึ่งได้แบ่งคุณค่าของความหลากหลายไว้สามด้าน ได้แก่ การเกษตร การแพทย์ และอุตสาหกรรม-หัตถกรรม และได้เน้นว่าการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพจะต้องทำคู่ไปกับความหลากหลายทางภูมิปัญญาหรือความหลากหลายทางวัฒนธรรม

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพที่ความสัมพันธ์กับสังคมนั้นมีอยู่หลายด้าน การศึกษาที่ดีได้ว่าเป็นการปูพื้นฐานในการทำความเข้าใจในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพได้อย่างเป็นระบบดีเยี่ยม ได้แก่ การศึกษาสถานภาพความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย โดย อาจารย์. วิสุทธิ ใบไม้ ซึ่งได้อธิบายถึงคุณค่าของความหลากหลายและความสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ และสรุปรวมความเคลื่อนไหวของการศึกษาทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่ผ่านมา รวมทั้งยังได้ชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาไทยในด้านความหลากหลายทางชีวภาพทำให้เห็นถึงความสำคัญของปราชญ์ชาวบ้านที่มีบทบาทสำคัญในการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ และได้พยายามรวบรวมรายชื่อหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพไว้ในภาคผนวกด้วย ที่สำคัญและน่าสนใจ คือ การประมวลภาพรวมว่าหากจะสร้างนักวิชาการด้านความหลากหลายทางชีวภาพ ควรจะจัดทำหลักสูตรการศึกษาอย่างไร และในสถานการณ์ปัจจุบันที่มีการรุกเข้ามาครอบครองสิทธิบัตรการใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชต่างๆ โดยประเทศมหาอำนาจนั้น ประเทศไทยควรจะมีหน่วยงานจัดการกับปัญหานี้อย่างไร

หนังสือแปลโดยอาจารย์ ยศ สันตสมบัติ และวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ : มติทางสังคมและนิเวศ มีบทความเกี่ยวกับประเทศไทยหนึ่งบท ได้แก่ เรื่อง ชาวนาผู้อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ : ประสบการณ์จากประเทศไทย โดย LARRY LOHMANN ซึ่งชี้ให้เห็นว่าความหลากหลายทางชีวภาพนั้นถูกทำลายโดยรัฐและนโยบายของรัฐ แต่ชาวนาด่างหากที่เป็นผู้ถูกขึ้นมาก่อต้านโครงการใหญ่ๆทั้งหลายและชาวนาเองนั้นแหละที่เป็นผู้อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพไว้

การศึกษาที่ดูเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับนิเวศศาสตร์ ได้แก่ งานของเจริญ คัมภีรภาพ เรื่อง ทรัพยากรชีวภาพกับสังคมไทย สังคมไทยมีศักยภาพสูงมากทางด้านเศรษฐกิจในตลาดการค้าโลก และยังมีวิเคราะห์จากแง่มุมต่างๆอย่างสลับซับซ้อนว่าสังคมไทยควรจะพิจารณาการเข้าร่วมลงนามในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพหรือไม่

การศึกษาเรื่องนโยบายเกี่ยวกับทรัพยากรพันธุกรรมในประเทศไทย โดย วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เป็นการศึกษาที่เน้นให้เข้าใจถึงความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพและการพังทลายของความหลากหลายนั้นอันเกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐ และรวบรวมข้อมูลว่าหน่วยงานของรัฐหน่วยใดบ้างที่ทำหน้าที่อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและท้ายสุดชี้ให้เห็นว่าไม่สมควรแก้ไขกฎหมายสิทธิบัตรเพื่อประโยชน์ของบรรษัทข้ามชาติ

ความกังวลและความสนใจในเรื่องกฎหมายระหว่างชาติที่จะมีผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพยังส่งผลให้เกิดการสัมมนาในเรื่องนี้หลายครั้ง

การศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพในระยะหลังๆเปลี่ยนมาสู่การศึกษากาสนามเพื่อหาข้อมูลเชิงประจักษ์มาเสริมองค์ความรู้ทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่กำลังได้รับความสนใจมากขึ้น ที่สำคัญ ได้แก่ รายงานผลการศึกษความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศในเขตป่าชุมชนภาคเหนือ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศในเขตป่าชุมชนภาคเหนือตอนบน เป็นโครงการร่วมมือกันระหว่างหน่วยราชการ องค์กรและนักพัฒนาเอกชน และชาวบ้าน รายงานการศึกษาลบนี้ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านที่อยู่ในเขตป่ากับป่าโดยชาวบ้านสามารถรักษาป่าไว้ได้เป็นอย่างดี และนอกจากดูแลรักษาป่าชุมชนแล้ว ชาวบ้านเองยังคงเก็บรักษาความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณต่างๆไว้ได้อย่างมากมาย และสามารถที่จะถ่ายทอดแก่นรุ่นต่อๆมาได้เป็นอย่างดี รายงานฉบับนี้ยังแสดงให้เห็นองค์ความรู้ของชุมชนในการรักษาป่า และยังได้แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรด้วย ซึ่งชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความหลากหลายทางชีวภาพนั้นไม่ได้ดำรงอยู่อย่างอิสระโดยตัวของมันเองเท่านั้น หากแต่สัมพันธ์อยู่กับการเลือกสรรของบรรพชนที่มีชีวิตอยู่ร่วมกับป่ามาเป็นเวลานาน

การศึกษความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับสังคมยังได้ก่อให้เกิดการรื้อฟื้นการแพทย์แผนไทยขึ้นมา เพราะเมื่อเกิดความสนใจเข้าไปศึกษความหลากหลายทางชีวภาพก็ย่อมที่จะต้องสืบค้นจากชาวบ้านและชาวบ้านก็ได้สืบทอดประเพณีการดูแลรักษาโรคภัยไข้เจ็บตัวเองมานั่นนาน จึงทำให้เกิดความสนใจที่จะหยิบเอาความรู้ด้านการดูแลรักษาตัวเองของชาวบ้านมาอธิบายให้สังคมได้รับรู้ รวมไปถึงว่าการศึกษาค้นพบว่ามีพันธุ์พืชมากมายที่ชาวบ้านถือเป็นยารักษาโรคได้นั้นมีคุณภาพดีมาก จึงยังทำให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาและใช้ยาสมุนไพรหรือยาพื้นบ้านมากขึ้นตามไปด้วย การศึกษความรู้ของชาวบ้านในเรื่องการดูแลรักษาตนเองมีทั้งที่ศึกษาอย่างเป็นระบบรวมๆ เช่น การศึกษาของนายแพทย์โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ เรื่อง การแพทย์สมัยใหม่กับโลกสุขภาพของชาวบ้าน ซึ่งศึกษาองค์รวมของระบบความเชื่อและภูมิปัญญาชาวบ้านในการดูแลตนเองทั้งความเชื่อ อาหาร และยาสมุนไพร หรือความพยายามอย่างสูงของแพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ ผู้อำนวยการสถาบันแพทย์แผนไทยซึ่งสามารถพัฒนาการศึกษาค้นคว้าความรู้พื้นบ้านของไทยไปได้อย่างกว้างขวาง โดยได้จัดทำโครงการพัฒนายาไทยครบวงจรและตั้งเครือข่ายสายงานแพทย์แผนไทยส่วนภูมิภาคได้ถึง ๑๑ ศูนย์กระจายไปทั้งสี่ภาคแล้ว ยังได้เริ่มการศึกษาระบบการจัดการและส่งเสริมผักพื้นบ้านครบวงจร เพราะมองเห็นถึงความสำคัญของผักพื้นบ้านที่ชาวบ้านทั่วไปบริโภคว่านอกจากมีคุณค่าทางด้านอาหารแล้วยังมีคุณสมบัติเป็นยาสามัญในการบำบัดโรคพื้นฐานอีกด้วย นอกจากนั้น มหาวิทยาลัยมหิดลได้จัดตั้งคณะกรรมการโครงการพัฒนาการใช้สมุนไพรและยาไทยทางคลินิก ซึ่งมีโครงการวิจัยเรื่องการใช้สมุนไพรและยาไทยสำเร็จแล้วประมาณ ๒๖ โครงการ

องค์ความรู้ทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่ก่อกำเนิดขึ้นมานี้มีความหมายและมีความสำคัญต่อสังคมไทยอย่างมากและลึกซึ้ง เพราะเสมือนเป็นการเปลี่ยนพื้นที่ของความรู้จากที่ครั้งหนึ่งเคยหยิบยืมมาจากต่างประเทศหันมาสู่ความรู้ที่มาจากเนื้อดินของสังคมไทยเอง

ความเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนระดับกระบวนทรรศน์เลยทีเดียว ดังที่ได้เริ่มเห็นผลถึงการสร้างความความรู้ใหม่ๆที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนทรรศน์ใหม่ เพราะกระบวนทรรศน์นี้จะเป็นฐานวิธีคิดในการสร้างความรู้ใหม่ในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับคุณภาพชีวิตของคนไทย เช่น การแพทย์แผนไทย อันอาจจะทำให้สังคมไทยมีโอกาสในการลดการพึ่งพิงยาเคมีจากต่างประเทศ การสร้างองค์ความรู้ใหม่บนกระบวนทรรศน์ที่ให้ความสำคัญแก่ความหลากหลายทางชีวภาพที่มีปฏิสัมพันธ์กับพัฒนาการของสังคมมนุษย์ซึ่งได้พัฒนาขึ้นมาได้นี้ จะกลายเป็นเนื้อหาที่อุดมสมบูรณ์สำหรับการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ที่อาจจะถึงระดับของการนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในสาขาวิชาต่างๆที่ไทยรับมาจากต่างประเทศซึ่งกำลังหมดพลังในการอธิบายปรากฏการณ์ในชีวิตประจำวันไปเรื่อยๆก็เป็นได้

ความรู้ใหม่อย่างที่สองที่เกิดขึ้นพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงระดับโลกทัศน์และความคิดชุดอื่นๆดังกล่าวมาแล้ว ได้แก่ การเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

การศึกษาเชิงปฏิบัติการณ์ของ “ เกษตรกรรมแบบชาวบ้าน ” นั้นเกิดขึ้นพร้อมๆกับการที่องค์กรและนักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการได้ค้นพบถึงผลเสียของการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการค้นพบภูมิปัญญาชาวบ้านดังกล่าวมาแล้ว ได้ทำให้เกิดความพยายามหันเหการทำการเกษตรมาสู่รูปแบบเดิมที่ชาวบ้านกระทำกันอยู่หรือเคยกระทำกันมาก่อนหน้าการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ความรู้ของปราชญ์ชาวบ้านหลายท่านได้ถูกนำมาเป็นบทเรียนให้แก่ชาวบ้านทั่วไปเช่น ผู้ใหญ่บุญลือ เข้มเฉลิม มหาอยู่ สุนทรชัย คำเคื่อง ภาณี ปะหล่น หมัดหลี่ เป็นต้น

การสำรวจหนังสือหรือเอกสารเกี่ยว “ การเกษตรแบบชาวบ้าน”พบว่าหลักการใหญ่ของการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้อยู่ที่การทำความเข้าใจผลเสียของการทำการเกษตรแผนใหม่ที่ต้องใช้พื้นที่ ใช้สารเคมี ใช้เครื่องมือเครื่องจักรหรือการว่าจ้างแรงงาน และต้องพึ่งพิงตลาดอย่างสุดตัว บนฐานของการผลิตเพื่อขาย จากนั้นจึงหันมาสู่การทำความเข้าใจการเกษตรแบบเดิมของชาวบ้านซึ่งเป็นการผลิตที่ใช้พื้นที่น้อย ไม่ใช้สารเคมี ใช้แรงงานในครอบครัวของผู้ทำการเกษตรเป็นหลัก และสามารถที่จะเป็นอิสระจากตลาดได้มากขึ้นๆหรือหากสัมพันธ์กับตลาดก็เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เสียเปรียบเพราะนอกจากต้นทุนจะต่ำแล้ว ยังมีอำนาจต่อรองและมีทางเลือกมากกว่าเพราะไม่ได้พึ่งพิงพืชชนิดเดียว ขณะเดียวกันก็มักมีการรวมกลุ่มกันของชาวบ้านที่หันมาทำเกษตรแบบเดิมเพื่อจะร่วมมือกันขายผลผลิต ถือได้ว่าหลักการนี้เป็นรากฐานที่สำคัญของภูมิปัญญาการทำเกษตรกรรมดั้งเดิมของชาวนาไทย และหลักการนี้จำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนวิธีคิดวิถีความรู้สักให้ได้ก่อนว่าความสุขไม่ได้อยู่ที่การบริโภคตามแบบสังคมบริโภค เพราะการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้จะมีรายได้เป็นเม็ดเงินน้อยกว่าการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย หากแต่รายจ่ายก็จะลดลงมหาศาลเช่นเดียวกัน ที่สำคัญคือมีความมั่นคงในการดำรงชีวิตอยู่มากกว่ามากเพราะสามารถพึ่งพิงหรือมีชีวิตอยู่บนพืชผักผลไม้ที่ตนปลูกเอง และยังสามารถฟื้นฟูสานึกชุมชนขึ้นใหม่เพื่อช่วยเหลือกันและร่วมมือกันในด้านต่างๆอีกด้วย

การทำการเกษตรแบบนี้จำเป็นที่จะต้องเข้าใจในความหลากหลายและการพึ่งพิงซึ่งกันและกันของพืชและสัตว์ต่างๆ เช่น วัฏจักรของตัวห้ำ ตัวเบียน กับแมลงมุมที่สามารถสร้างสมดุลระหว่างกันเองในไร่นาโดยที่ไม่ได้ก่อให้เกิดความเสียหายต่อผลผลิต บทเรียนของความเข้าใจในความสัมพันธ์กันอย่างสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติและระหว่างสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติไม่ใช่เพียงแต่หวังให้ผลผลิตทางการ

เกษตรของคนเพิ่มขึ้นเท่านั้น หากแต่หารวมไปถึงการตกต่ำโลกทัศน์ของการอยู่ร่วมกันอย่างสมดุล และกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งในธรรมชาติด้วย

ผลกระทบที่เกิดจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขายมาสู่การทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้ นอกจากจะมีผลต่อชาวบ้าน เช่น ชาวบ้านที่ทำการผลิตสามารถลดความเสี่ยงด้านสุขภาพที่เกิดจากการใช้สารเคมีและลดภาระหนี้สินที่เคยมีในช่วงของการผลิตเพื่อขายแล้ว ผลกระทบทางสังคมต่อคนในวงกว้างก็มีอยู่ไม่น้อย ที่มีผลให้เห็นชัดเจน ได้แก่ การที่ชนชั้นกลางในเมืองตระหนักถึงพิษภัยของพืชผักที่มีรูปปลั๊กซ์สวยงามอันเกิดจากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง พากันหันมาบริโภคผลผลิตที่ไม่ได้ใช้สารเคมี นอกจากนั้น ความสนใจร่วมกันในปัญหาการเกษตรและการหันมาสนใจการเกษตรแบบชาวบ้านนี้ได้ทำให้เกิดการรวมตัวกันขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนกับชาวบ้านเป็นเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกที่สามารถสร้างปฏิบัติการทางสังคมที่กว้างขวางมากขึ้นในช่วงหลังๆนี้ รวมไปถึงพยายามที่จะสื่อสารกันทั้งภายในเครือข่ายและสื่อสารกับสังคมในรูปของวารสารชื่อว่า จดหมายข่าวเกษตรทางเลือก เสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรกรรมทางเลือกทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นประวัติของเกษตรกรผู้ประสบผลสำเร็จในการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน เทคนิควิธีการปลูกพืชแบบไม่ใช้สารเคมี รายงานการประชุมการสัมมนาเรื่องเกษตรทางเลือกที่จัดขึ้นตามต่างๆ รวมไปถึงจนถึงสรุปและวิเคราะห์ข่าวทั่วโลกที่เกี่ยวข้องกับการทำเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

การศึกษาเชิงปฏิบัติการของ “ เกษตรกรรมแบบชาวบ้าน ” จะมีอยู่ในสองลักษณะ คือ การศึกษาตัวอย่างของเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จในการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน เป็นการศึกษาทั้งในด้านความคิด ปรัชญา และเทคนิควิธีการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน

การศึกษาอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่ การศึกษาที่เน้นให้เห็นถึงพัฒนาการของการทำการเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน และเน้นว่าการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนั้นมีคุณค่าและมีความหมายทั้งต่อสังคมไทยและต่อตัวเกษตรกรเองอย่างไร รวมไปถึงมีความพยายามจะเสนอให้รัฐช่วยในการส่งเสริมเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

นอกจากนี้ท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางวิชาการว่านโยบายการพัฒนาของรัฐนั้นก่อให้เกิดผลเสียต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมและมีการสร้างการรับรู้แบบใหม่ที่เน้นวัฒนธรรมชาวบ้านซึ่งช่วยรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้ได้เป็นอย่างดี ได้มีการศึกษาข้อพิพาททางความคิดนี้ไว้ ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์ยศ ตันตสมบัติ เรื่อง นิเวศวิถุติและพุทธหัตถิเชิงกระบวนการทัศน์ในสังคมไทย

ความรู้ใหม่อย่างสามที่เกิดขึ้นในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๓๐ ได้แก่ การเกิดแนวพินิจใหม่ทางด้านวิชาการที่ศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

แนวพินิจใหม่ทางวิชาการที่ศึกษาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะนำมาพิจารณาในที่นี้จะแบ่งออกเป็นสามแนวได้แก่ นิเวศเศรษฐศาสตร์ นิเวศการเมือง นิเวศวิทยานบนพื้นฐานระบบนิเวศของสังคมไทย

อาจารย์สุชาวัลย์ เสดียรไทย ได้ศึกษาทบทวนและประเมินวรรณกรรมที่ใช้แนวพินิจใหม่ทางด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ (Ecological Economic Approach) โดยเริ่มต้นที่การวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างเศรษฐศาสตร์นิเวศกับเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติว่าในขณะที่เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อม

ล้อมและทรัพยากรธรรมชาติจะเน้นเฉพาะการประยุกต์เครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์มาใช้ แต่เศรษฐศาสตร์
นิเวศจะมีการนำเอาแนวคิดด้านนิเวศและแนวคิดเชิงสถาบันมาใช้ในการวิเคราะห์ด้วย และขยายความว่า
การศึกษาผ่านสถาบันนั้นจะถือว่าสถาบัน (ในความหมายกว้างอันหมายรวมถึงถึงกฎเกณฑ์ของสังคมได้
ทั้งหมด) เป็นผู้จัดการจำแนกทุนและจำหน่ายทุนออกมาเป็นรูปสิทธิรูปแบบต่างๆ (ซึ่งเศรษฐศาสตร์นิเวศ
จะถือว่า) สิทธินั้นมีหลายรูปแบบมีลักษณะเป็นเส้นแถบของความแตกต่าง (spectrum) ตั้งแต่ความไม่มี
สิทธิ (open access) สิทธิส่วนรวม (communal property) สิทธิของรัฐ (state property) และการมีสิทธิสูง
สุดในรูปของสิทธิส่วนบุคคล (private property) เศรษฐศาสตร์นิเวศจะพยายามศึกษาว่าโดยรูปแบบของ
การครอบครองสิทธิประเภทใดที่จะทำให้เกิดการบริหารจัดการทรัพยากรให้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด
และมีเป้าหมายอยู่ที่ความยั่งยืนของทรัพยากรด้วย บนฐานของเส้นแถบความแตกต่างของสิทธินี้ จะ
ใช้ทฤษฎีที่สามารถศึกษาได้ว่าเมื่อเลื่อนการบริหารจัดการทรัพยากรไปตามเส้นแถบของความแตกต่างนี้
ณ จุดใดที่จะเกิดประสิทธิภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรได้มีประสิทธิภาพที่สุด

แนวคิดนิเวศเศรษฐศาสตร์อีกแนวหนึ่งจะเน้นอยู่ที่ “ ปรัชญาและวิธีคิด ” มากกว่าการสร้างตัว
หุ่นหรือแบบจำลองในการศึกษาหรือเกณฑ์การประเมินคุณค่า อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ เสนอการ
ศึกษาด้วยการผสมผสานสามแนวคิดทฤษฎี คือ นิเวศเศรษฐศาสตร์ ปรัชญาสิ่งแวดล้อม และนิเวศวิทยา
การเมือง เข้าด้วยกันเพื่อที่จะแสวงหาหนทางในการสร้างกระบวนทัศน์ใหม่เพื่อมาอธิบายปัญหาวิกฤติ
ทางด้านสิ่งแวดล้อม

อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์เห็นว่าการศึกษานิเวศเศรษฐศาสตร์ที่ถูกต้องนั้นจะต้องเริ่มจากการ
คิดกันใหม่ และไม่สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับระบบนิเวศเพียงอย่างเดียว หากแต่
ต้องตั้งคำถามเชิงปรัชญาด้วยว่าอะไรคือจุดมุ่งหมายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เป้าหมายสุดท้ายของการ
พัฒนาคืออะไร ทำไมเราต้องพูดถึงสิทธิของธรรมชาติ และพืชพรรณ สัตว์ป่า เป็นต้น

จนถึงปัจจุบันนี้ นิเวศเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทยยังไม่สามารถเสนอรูปธรรมของการปฏิบัติได้
แต่ก็ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนในสังคมไทยได้เริ่มคิดเกี่ยวกับปัญหาสิ่งแวดล้อมอย่างสลับซับซ้อน
มากขึ้นกว่าจากเดิมที่เคยถูกครอบงำด้วยความคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมที่สนใจเฉพาะทางด้านกายภาพ

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นความพยายามของนักวิชาการที่จะทำความเข้าใจกระบวนการการตัดสินใจ
ทางการเมืองที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม อาจารย์ชูศักดิ์ วิทยากัด ได้ทบทวน
วรรณกรรมเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมือง โดยได้นิยามการเมืองอย่างกว้างไว้ซึ่งก็ทำให้สามารถรวบรวมเอา
งานวิจัยหรือการศึกษาที่สัมพันธ์กับการเรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติที่กล่าว
ไว้แล้วข้างต้นนั้นมาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษานิเวศวิทยาการเมืองได้ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าใน
เรื่องการเรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในการมีส่วนร่วมดูแลและจัดการทรัพยากรนี้สามารถที่จะจัดเข้าไปอยู่
ได้ทั้งในการศึกษานิเวศวัฒนธรรม นิเวศเศรษฐศาสตร์ และนิเวศวิทยาการเมือง

แต่สิ่งที่น่าสนใจและน่าจะถือได้ว่ามีความสำคัญมากกว่าการทบทวนวรรณกรรมของนักวิชาการ
คนอื่น คือ อาจารย์ชูศักดิ์ได้เสนอแนวคิดที่ให้รวมเอาการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมเข้ากับกระบวนการ
เคลื่อนไหวทางสังคมไว้ในเรื่องการศึกษานิเวศวิทยาการเมือง เช่น การกล่าวถึงการต่อสู้ในรูปแบบของวิถี
ชีวิตประจำวัน (everyday form resistance) ทำให้อำนาจรัฐนั้นสั่นสะเทือนไม่น้อยทีเดียว การสร้างองค์กร

ของชาวนาที่เกิดขึ้นมาเพราะแรงผลักดันจากการร่วมกันต่อสู้ในเรื่องการรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม การผลิตอาหารของชาวนาที่ขี้อายต่อวัฒนธรรมเดิมมาผสมผสานกับเทคโนโลยีใหม่ๆเพื่อต่อสู้กับ รัฐในการจัดการแข่งขันทรัพยากร เป็นต้นว่า การบวชป่าและการใช้แผนที่

การศึกษานิเวศวิทยาการเมืองอีกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจ ได้แก่ การศึกษานิเวศวิทยาการเมืองของการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ กรณีศึกษาเขื่อนแก่งเสือเต้น ของไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ ให้เห็นว่าการเมืองเรื่องเขื่อนนั้นมักกลุ่มคนมากมายหลายกลุ่มเข้ามามีส่วนร่วมด้วยโดยเฉพาะในระดับท้องถิ่น ปัญหาในนิเวศวิทยาเรื่องเขื่อนหรือเขื่อนแล้วก็กลายเป็นส่วนที่สัมพันธ์กับการเมืองท้องถิ่นอย่างแยกจากกันไม่ได้

การศึกษาเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมืองอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจมากแม้ว่าผู้เขียนจะไม่ได้ระบุว่าตนเองใช้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองก็ตาม ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธ์ เรื่อง THE POLITICS OF ENVIRONMENT IN NORTHERN THAILAND : ETHNICITY AND HIGHLAND DEVELOPMENT ซึ่งให้เห็นความขัดแย้งกันระหว่างการดำรงชีวิตบนที่สูงของชนเผ่ากับการที่รัฐได้ขยายตัวไปครอบงำสิทธิดั้งเดิมของชาวนา และภายใต้กระบวนการความขัดแย้งนี้เอง ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมกลายเป็นเรื่องทางการเมืองที่ทั้งฝ่ายชนเผ่าบนที่สูงและรัฐใช้ประโยชน์ กล่าวคือรัฐได้ความชอบธรรมในการอ้างเอาเรื่องสิ่งแวดล้อมในการไล่ชาวนาที่เป็นชนเผ่าออกจากป่า ขณะที่ชาวนาที่เป็นชนเผ่าเองก็อ้างสิทธิชุมชนเหนือป่าและพยายามแสดงให้เห็นว่าชาวนารักษาป่ามาไว้เป็นอย่างดี ซึ่งในความขัดแย้งนี้อาจารย์อานันท์ก็ได้ชี้ว่ารัฐมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อชาวนาที่เป็นชนเผ่ามานานแล้ว นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาที่ทำให้ความขัดแย้งระหว่างชนเผ่ากับรัฐมีความสลับซับซ้อนและยากที่จะยุติได้

การเกิดแนวคิดใหม่ทางด้านวิชาการนี้ยังไม่มีพลังเพียงพอในการมีอิทธิพลต่อการศึกษานิเวศวิทยาในฐานะที่เป็นสาขาเฉพาะของตนเองได้ แม้ว่าโดยหลักการแล้วควรจะเป็นสาขาใหม่แยกต่างหากจากสาขาเศรษฐศาสตร์หรือรัฐศาสตร์ เพราะเป็นการศึกษาแบบองค์รวมไม่สามารถเริ่มต้นด้วยการเข้าไปอิงอยู่กับสาขาวิชาแบบเดิมที่มีการแบ่งสาขาวิชาแบบแคบๆ อย่างไรก็ตามแนวคิดใหม่นี้ น่าจะมีพลังมากขึ้นในการอธิบายความสลับซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศวิทยากับสังคมมนุษย์

นิเวศวิทยานพื้นฐานระบบนิเวศของสังคมไทย

เป็นการสังสมความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมของไทยเองแล้วยกระดับมาสู่การเสนอเป็น “ ทางเลือก ” ใหม่ กรณีที่เด่นชัด ได้แก่ การเสนอ “ ทางเลือก ” ในการแก้ไขพื้นที่ที่มีปัญหาน้ำท่วม ฤดูน้ำหลากและน้ำแห้งในฤดูแล้งซึ่งรัฐและระบบราชการคิดได้เพียงวิธีเดียวคือการสร้างเขื่อน โดยเสนอการปรับปรุงและฟื้นฟู “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” ซึ่งเป็นรากฐานที่เป็นจริงของระบบนิเวศของพื้นที่ประเทศไทยให้สามารถที่จะรองรับน้ำจำนวนมากในฤดูน้ำหลากและซึมน้ำออกไปหล่อเลี้ยงพื้นที่รอบๆในฤดูแล้งได้เป็นอย่างดี

การนำเสนอความคิด “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” ในการแก้ไขปัญหาน้ำท่วมและน้ำแล้งแทนการสร้างเขื่อน จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากปราศจากการรับรู้ข้อเท็จจริงของผลกระทบที่มีต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจากการสร้างเขื่อนในที่อื่นๆทั่วโลก แต่ที่สำคัญมากกว่าการรับรู้ข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในที่อื่น ก็คือ การศึกษาและทำ

ความเข้าใจถึงหน้าที่ของส่วนที่เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในระบบนิเวศของสังคมไทย จนทำให้มองเห็น “ทางเลือก” ที่วางอยู่บนพื้นฐานของระบบนิเวศของไทยเองอันเป็นวิธีที่เน้นการปรับปรุงและฟื้นฟูระบบนิเวศที่เสื่อมโทรมให้กลับคืนดีและสามารถทำหน้าที่ตามระบบเดิมโดยไม่ได้ทำลายระบบนิเวศนั้นๆลงไปยังอย่างสิ้นเชิง

อาจารย์ประกอบ วิโรจนฤฎ์ ได้แสดงความคิดในเรื่อง “ ทางเลือกที่ดีกว่าการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น ” ด้วยการเสนอให้พัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กและการขุดลอกลำน้ำในลุ่มน้ำยมเพื่อให้สามารถรับน้ำได้อย่างที่เคยเป็นมาในอดีตเพราะปัจจุบันลำน้ำตื้นเขินและแหล่งน้ำต่างๆที่เคยมีและเคยเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำกลับเสียหายไปแล้ว ทางเลือกนี้ก็จะแก้ปัญหาน้ำท่วมและน้ำหลากในลุ่มน้ำยมได้ดีกว่าการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นเป็นอันมากและการลงทุนก็ต่ำกว่ามาก การเสนอเช่นนี้ได้ย่อมเกิดจากความเข้าใจระบบนิเวศของพื้นที่นั้นเป็นอย่างดีนั่นเอง

นอกจากความคิดเรื่อง “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” แล้วการสั่งสมความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาที่ทำให้เข้าใจหน้าที่ของแต่ละส่วนในระบบนิเวศวิทยาที่ล้วนแล้วแต่ทำหน้าที่เกื้อกูลกันและสามารถพัฒนาให้ดีขึ้นได้โดยไม่ทำให้เกิดการทำลายระบบนิเวศอย่างรู้เท่าไม่ถึง ยังเกิดขึ้นในกรณีอื่นๆอีก เช่น การศึกษาเพื่อเข้าใจหน้าที่ของป่าชายเลนทางด้านนิเวศวิทยาจนทำให้เกิดการคัดค้านการเลี้ยงกุ้งเชิงพาณิชย์ที่ทำลายป่าชายเลนไปเกือบสิ้นเชิง หรือ ความพยายามจะศึกษาเพื่อทำความเข้าใจป่าพรุทางภาคใต้ของไทยว่าทำหน้าที่อะไรในระบบนิเวศเพื่อที่จะทำให้ไม่เกิดการทำลายระบบนิเวศของพื้นที่ป่าพรุไป

นอกจากแนวโน้มใหม่ทั้งสามประการข้างต้นยังมีความเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด ของสังคมในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งถือได้ว่ามีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อเทียบกับช่วงเวลาก่อนหน้านี้

เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไปว่าปริมาณของการสื่อสารทางสังคมในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมนั้นทวีมากขึ้นในช่วงทศวรรษหลังนี้ ไม่ว่าจะเป็นในรูปของบทความตามหน้าหนังสือพิมพ์ รายการสารคดีทางโทรทัศน์ รายการวิทยุ รวมไปถึงการใช้หรือเพิ่มประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมไปในการโฆษณา ซึ่งชี้ให้เห็นเบื้องต้นว่าเกิดความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมในเรื่องสิ่งแวดล้อม แม้ว่าการสื่อสารบางอย่าง เช่น การโฆษณา อาจจะมีนักวิชาการบางท่านเห็นว่าการนำประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมมาใช้เป็นเพียงเกมส์เพื่อสร้างภาพพจน์ของบริษัทเท่านั้น เช่น การศึกษาของ ปิยรัตน์ อ่อนละออง เรื่อง สิ่งแวดล้อม เกมส์การแข่งขันในการสร้างภาพพจน์สถาบัน แต่หากคิดในมุมกลับก็หมายความว่าสังคมได้ให้ความสำคัญแก่สิ่งแวดล้อมมากจนสามารถผลักดันให้บริษัททั้งหลายต้องเข้ามาเล่นในเกมส์ของสังคมด้วย

วิธีการศึกษาที่จะทำให้เข้าใจถึงการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในระยะที่ผ่านมานี้มีอยู่สองรูปแบบ คือ การศึกษาเชิงปริมาณ และการศึกษาเชิงคุณภาพ

การศึกษาเชิงปริมาณโดยมากแล้วกระจุกตัวในกลุ่มวิทยานิพนธ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมศึกษา ซึ่งมีผู้ทำการศึกษาวิเคราะห์วิทยานิพนธ์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาเหล่านี้แล้ว พบว่ามากกว่าครึ่งเป็นการศึกษาทัศนคติหรือเจตคติของกลุ่มคนในเรื่องสิ่งแวดล้อม คือ คิดเป็นร้อยละ ๖๑.๗๔ (จำนวน ๕๒ เรื่องจาก ๑๔๕ เรื่อง) ซึ่งวิธีการศึกษาเพื่อเข้าใจทัศนคติหรือเจตคติของคนด้านสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์เหล่านี้

ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาโดยใช้แบบสอบถาม คำตอบโดยรวมพบว่ากลุ่มตัวอย่างที่เลือกมานั้นมีความเข้าใจ มีการรับรู้ และมีความตระหนักเกี่ยวกับปัญหาอยู่ในเกณฑ์บวก การศึกษาด้านทัศนคติหรือเจตนาคติที่มีจำนวนมากมายังกล่าวนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าในสังคมมีความสนใจที่อยากจะรู้ว่าคนในสังคมนั้นมีความคิดความรู้สึกต่อเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างไร ด้วย

ส่วนการศึกษาเชิงคุณภาพมักจะเป็นการศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หรือทรัพยากรธรรมชาติรวมทั้งบทบาทของสื่อมวลชนในการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

ประเด็นการศึกษาเรื่องบทบาทสื่อต่อสิ่งแวดล้อมมีความสำคัญเพราะว่าการเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมนั้นเพิ่มทวีมากขึ้นในสื่อประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ นิตยสาร หรือโทรทัศน์ ซึ่งทำให้จำเป็นต้องอธิบายการเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมผ่านสื่อว่ามีความหมายทางด้านสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร โดยทั่วไปแล้วการศึกษาบทบาทของสื่อที่เสนอข่าวสารสิ่งแวดล้อมมักจะพิจารณาเห็นว่าเป็นบทบาทที่ดีและเหมาะสมที่สื่อจะเป็นตัวกลางในการเผยแพร่ความรู้สู่ประชาชนในวงกว้างมากขึ้น แต่ในประเด็นข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมที่เป็นกรณีความขัดแย้งระหว่างโครงการใหญ่ๆของรัฐกับชาวบ้าน เช่น โครงการสร้างเขื่อน มักจะมีข้อถกเถียงกันว่าสื่อควรมีบทบาทอย่างไร เช่นควรพยายามวางตัวอย่างเป็นกลาง คือ เสนอข้อมูลข่าวสารทั้งสองด้านหรือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง หรือสื่อควรเป็นตัวกลางที่ทำให้เกิดการพบปะพูดคุยกันระหว่างฝ่ายต่างๆที่มีความเห็นขัดแย้งกัน หรือสื่อควรเสนอข่าวตามที่สื่อได้วินิจฉัยแล้วว่าเป็นเรื่องที่มีประโยชน์ซึ่งโดยมากแล้วได้แก่การเสนอข่าวสารด้านที่เน้นถึงประโยชน์ของประชาชนมากกว่า

บทความในหนังสือพิมพ์รายวันหลายฉบับ เช่น มติชน ผู้จัดการ หรือกรุงเทพธุรกิจ ก็จะมีนักเขียนประจำที่คอยชี้แนะให้สังคมได้คิดหรือได้ใคร่ครวญเกี่ยวกับเรื่องสิ่งแวดล้อมอยู่เสมอ ที่สำคัญ คือ บทความของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ นอกจากจะอธิบายความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนและเชื่อมโยงกว้างขวางระหว่าง “ชีวิต” ต่างๆในระบบนิเวศหนึ่งๆแล้ว อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ยังชี้ให้เห็นอยู่เสมอว่าโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ โดยเฉพาะนโยบายของรัฐและการขยายตัวของธุรกิจเอกชน ตลอดจนการเปลี่ยนวิถีการผลิตของชาวบ้านมีผลกระทบอย่างลึกซึ้งรุนแรงต่อสมดุลของระบบนิเวศและต่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์ และยังทำให้ความขัดแย้งอันเกิดจากแนวความคิดในการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันและการแข่งขันทรัพยากรระหว่างฝ่ายต่างๆขยายตัวและมีการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหาเพิ่มขึ้นด้วยการแก้ปัญหาเหล่านี้ก็ต้องอาศัยความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับความสลับซับซ้อนของปัญหาและต้องมีความเป็นกลางไม่เข้าข้างฝ่ายที่ได้เปรียบอยู่แล้ว และสังคมก็ต้องมีความรู้ มีข้อมูลข่าวสารและมีอำนาจเพียงพอที่จะควบคุมและตรวจสอบนโยบายและโครงการต่างๆที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันปัจเจกชนก็ต้องเปลี่ยนทัศนคติและวิถีชีวิตจึงจะสามารถอนุรักษ์และฟื้นฟูธรรมชาติสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้นได้ และในประเด็นที่เกี่ยวกับสิทธิในการใช้ทรัพยากร อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ก็ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนที่ควรจะได้รับสิทธิในทรัพยากรคืนจากการยึดไปของรัฐ อาจารย์รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ซึ่งเคยเป็นผู้เขียนบทความประจำอยู่ที่หนังสือพิมพ์ผู้จัดการก็มีบทบาทไม่น้อยในการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในบทความของท่าน ความนิยมในบทความที่เขียนโดยนักวิชาการนี้น่าจะเป็นดัชนีหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความตระหนักในปัญหาสิ่งแวดล้อมของสังคมที่มีมากขึ้นด้วย

หนึ่งรายงานการวิจัยที่รวบรวมสารสนเทศเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของ ผศ.ดร. อนุชาติ พวงสำลีและคณะ สามารถรวบรวมสารสนเทศด้านสิ่งแวดล้อมได้ถึง ๘๖๑๒ รายการ และพบว่าสารสนเทศด้านสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวกับการพัฒนานั้นมีสูงมาก คิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ ๘๑.๗ ที่เดียว ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าประเด็นผลกระทบจากการพัฒนาต่อสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นเรื่องที่คนในสังคมไทยมีความสำนึกเกี่ยวข้องมากที่สุด

เมื่อพิจารณาจากปริมาณการสื่อสารทางสังคมจะพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงที่มีนัยยะที่สำคัญ เพราะความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และความเปลี่ยนแปลงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมเกี่ยวกับเรื่องสิ่งแวดล้อมนี้ ได้กลายมาเป็นเสมือน “ จริยธรรม ” ใหม่ทางสังคมอันมีผลไปสู่การกำหนดนโยบายสาธารณะและการเน้นสิทธิของประชาชนในการตรวจสอบนโยบายสาธารณะของรัฐเพื่อมิให้ส่งผลเสียหายต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม “ จริยธรรม ” ใหม่นี้ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

การจัดการนโยบายสาธารณะ

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่หันมาสู่การศึกษาเรื่องการจัดการนโยบายสาธารณะนั้นเกิดขึ้นพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงของการศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมสองรูปแบบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือ การศึกษาเรื่อง “ สิทธิ ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ และการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมของประเทศไทย

การศึกษานโยบายสาธารณะอันนำไปสู่การเสนอกรอบความคิดในการจัดการทรัพยากรใหม่จะเริ่มต้นด้วยการศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อนโยบายสาธารณะของรัฐที่เกี่ยวข้องกับปัญหาเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ที่เด่นชัดและอาจจะถือว่าก้าวหน้ามากที่สุดได้แก่ การศึกษาเชิงวิพากษ์นโยบายป่าไม้ของกรมป่าไม้พร้อมกับเสนอกรอบการจัดการป่าไม้รูปแบบใหม่ขึ้นมา ได้แก่ ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน การศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อแนวความคิดในการร่างนโยบายสาธารณะเรื่องน้ำ การศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อนโยบายเรื่องสิทธิทางปัญญาด้านสิทธิบัตรยา การวิพากษ์ต่อแนวนโยบายของคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ เป็นต้น

การที่สังคมได้ตระหนักถึงปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมร่วมกันและพยายามผลักดันให้เกิดการแก้ไขในระดับรากฐาน ทำให้เกิดการเติมประเด็นสำคัญ คือ การให้ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการนโยบายสาธารณะซึ่งเป็นการเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจของประเทศ ความเปลี่ยนแปลงนี้ได้นำไปสู่การยกร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่เปิดให้ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” เข้ามามีส่วนในการจัดการทรัพยากรและนโยบายสาธารณะในหลายมาตรา

แม้ว่าหลักการในรัฐธรรมนูญอาจจะยังไม่ได้รับการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดจากรัฐบาลและระบบราชการ แต่ปรากฏการณ์การบัญญัติเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “ ชุมชน ” “ ประชาชน ” กับสิทธิในการดูแล รักษา และคุ้มครองสิ่งแวดล้อมไว้ในรัฐธรรมนูญเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นนิมิตหมายที่ดีสำหรับสังคมไทยที่รัฐและระบบราชการเพียงฝ่ายเดียวแก้ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ ได้น้อยมาก ที่สำคัญ

การบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญนั้นไม่ได้เกิดขึ้นเพราะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญท่านใดท่านหนึ่งอยากให้มีการตราประเด็นนี้ แต่เป็นการบัญญัติขึ้นมาจากพื้นฐานของการรับรู้ในวิชาชีพและสิ่งแวดล้อมใหม่ที่ขยายตัวออกไปสู่สังคมอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งมากในระยะหลายปีที่ผ่านมา หากปราศจากความเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาของสังคมในด้านวิชาชีพและสิ่งแวดล้อมเป็นฐานรองรับ อำนาจของ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” ในเรื่องสำคัญเช่นนี้ย่อมไม่มีที่ทางอยู่ในรัฐธรรมนูญอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ได้เปิดให้ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการด้านวิชาชีพและสิ่งแวดล้อม ทั้งๆที่เป็นเรื่องสำคัญ และน่าจะต้องมีการศึกษาเพื่อเข้าใจกระบวนการนี้อย่างรอบด้านและลึกซึ้งต่อไปทั้งความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ สังคม และภูมิปัญญา เพราะความเข้าใจที่แจ่มชัดในเรื่องนี้มีความสำคัญเพราะจะทำให้สังคมได้เรียนรู้อย่างดีถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริบททางสังคม-การเมืองกับการจัดการสิ่งแวดล้อมทั้งในปัจจุบันและอนาคต

อนึ่งนอกจากการเคลื่อนไหวที่มุ่งให้ชุมชนและประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้นในการจัดการนโยบายสาธารณะด้านสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังมีความเคลื่อนไหวที่เน้นการเปลี่ยนโลกทัศน์และจริยธรรมของคนทั่วไปเพื่อจะมีวิถีชีวิตที่เกื้อกูลสิ่งแวดล้อมและเกื้อกูลชีวิตทั้งหลายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะจริยธรรมในการใช้ทรัพยากร

ความคิดทางจริยธรรมที่มองระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในโลกที่สรรพสิ่งล้วนแล้วแต่เชื่อมโยงกันและมนุษย์เป็นเพียงส่วนเดียวของระบบทั้งหมด ได้นำมาสู่การเคลื่อนไหวทางสังคมที่สำคัญหลายประการ ที่สำคัญ ได้แก่ เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์สิทธิของสัตว์ที่ดำรงอยู่ร่วมกันกับมนุษย์ เช่น การก่อตั้งมูลนิธิ สืบ นาคะเสถียร มูลนิธิเพื่อนช้าง มูลนิธิชีวิตสัตว์ป่าแห่งประเทศไทย มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นต้น เกิดการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่อชีวิตของมนุษย์และสังคม เช่น มูลนิธิป้องกันควั่นพิษและพิทักษ์สิ่งแวดล้อม มูลนิธิพัฒนาสุขภาพสังคม มูลนิธิชีวิต มูลนิธิคุ้มครองผู้บริโภค เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติมิได้เป็นความรู้ที่สถิตยคงที่หรือเป็นความจริงสมบูรณ์ หากแต่มีความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดซึ่งความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เกิดขึ้นได้สร้างทั้ง “ บรรยายภาพ ” ของแต่ละยุคแต่ละสมัย และยังได้สร้าง “ ความรู้ ” ที่สอดคล้องกันไปกับการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติชุดนั้นๆด้วย

พลังของความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” จะก่อให้เกิดการวางรากฐานให้แก่สังคมไทยอย่างไร รูปแบบไหน หรือก่อให้เกิดภาวะของความปั่นป่วนวุ่นวายทางสังคม ยังคงเป็นคำถามที่ยังไม่มีคำตอบในปัจจุบัน แต่ไม่ว่าจะตอบอย่างไรก็ปฏิเสธไม่ได้ว่ามีพลังของความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในสังคมและพลังนี้แรงกล้ามากขึ้นเรื่อยๆ ผู้คนในสังคมไทยไม่สามารถปลื้มตัวหนีพ้นไปจากกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ หนทางที่ดีที่สุดจึงไม่ใช่การถูกกระแสของความเปลี่ยนแปลงดึงเข้าไปร่วมอยู่ด้วยโดยไม่รู้ตัวหรือรู้ไม่เท่าทัน หากแต่น่าจะเป็นการพยายามทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงนี้ให้ชัดเจน เพื่ออย่างน้อยจะได้เข้าไปสู่ความเปลี่ยนแปลงอย่างมีสติและมีปัญญาซึ่งย่อมทำให้สังคมไทยมีศักยภาพในการเลือกสรรได้ดีกว่าอย่างแน่นอน

พรมแดนความรู้ประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

“ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม” อาจใช้ในสามความหมายด้วยกัน ดังนี้

หนึ่ง การศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมโดยตัวของมันเอง เช่น การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศหนึ่งในช่วงเวลาที่ยาวนานพอสมควร

สอง การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

สาม การศึกษาที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์ที่ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลหรือผลกระทบต่องันและกัน และปฏิสัมพันธ์นี้ก็จะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และแต่ละเวลา

ไม่ปรากฏว่าในวงการศึกษาศาสตร์ของสังคมไทยมีการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในความหมายแรก แต่นักวิชาการที่ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในอดีตเริ่มเห็นความสำคัญของมิติทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ทำให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในความหมายที่สองและสามทั้งนี้เพราะความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในระดับโลกทัศน์ที่ทำให้การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” เปลี่ยนไปโดยเน้นว่ามนุษย์กับนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมนั้นควรอยู่กันอย่างสมดุล แม้ว่าจะยังไม่กลายเป็นกระแสหลักของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยก็ตาม

เพื่อจะเข้าใจการคลี่คลายของการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจน จำเป็นต้องพิจารณาการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักเสียก่อน

การศึกษาศาสตร์กระแสหลักเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับการเกิดความเปลี่ยนแปลงการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นลักษณะทางกายภาพ ซึ่งเป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่แยกออกจากมนุษย์เพราะมนุษย์มีส่วนเพียงเข้าไปสัมพันธ์กับธรรมชาติในบางลักษณะเท่านั้น การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของสังคมขึ้นอยู่กับมนุษย์มากกว่าธรรมชาติที่แวดล้อมเขาอยู่ ธรรมชาติเป็นเพียงวัตถุอย่างหนึ่งที่มนุษย์จะเข้าไปครอบครองหรือใช้ประโยชน์เท่าที่มนุษย์ต้องการ อย่างไรก็ตามมนุษย์ทั่วไปมิได้มีบทบาทอยู่ใน “ พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” เฉพาะผู้นำเท่านั้นที่มีบทบาทดังกล่าว และพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ที่ผู้นำมีบทบาทนั้นก็คือชาติอันเป็นสำนึกใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ผู้นำเป็นผู้เลือกใช้ลักษณะทางกายภาพของธรรมชาติเพื่อความมั่นคงและเอกราชของอาณาจักรหรือชาติที่ตนครอง และในเวลาต่อมาเมื่อเกิดความคิดที่เน้นธรรมชาติในฐานะทรัพยากร ผู้นำก็จะมีบทบาทเป็นผู้ควบคุมและแจกจ่ายทรัพยากรธรรมชาติของชาติ โดยนำรายได้จากทรัพยากรเหล่านั้น เช่น ที่ดิน ป่าไม้ แร่ธาตุ มาใช้ในการสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่ชาติ

การศึกษาศาสตร์ภายใต้เพดานความคิดหลักนี้มีการใช้ปัจจัยทางด้านสิ่งแวดล้อมมาช่วยอธิบายประเด็นที่ศึกษาอยู่บ้างหากประเด็นที่ศึกษานั้นสัมพันธ์อยู่กับการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมนั้นๆ โดยมากแล้วจะเป็นการอธิบายโดยใช้ปัจจัยสิ่งแวดล้อมในด้านที่เป็นสภาพภูมิศาสตร์ เช่น การศึกษาเรื่อง ไทยรบพม่า ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ทรงใช้สภาพภูมิศาสตร์อธิบายที่ตั้งของเมืองสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการสงครามและอธิบายสภาพภูมิประเทศของอาณาจักรที่ทำการรบพุ่งกันและอธิบายการที่ผู้นำใช้สภาพภูมิศาสตร์ให้เป็นประโยชน์ต่อการทำสงครามหรืออธิบายขอบเขตของประเทศสยามแต่โบราณ เป็นต้น

การใช้ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมเฉพาะสภาพภูมิศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาความเหมาะสมของที่ตั้งของเมือง หรือกล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์กว้างๆที่นำมาเป็นพื้นฐานให้เข้าใจเส้นทางการค้าของยุคสมัย ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักนี้เป็นการใช้สภาพภูมิศาสตร์ในเชิงที่เป็นจริงและดำรงอยู่อย่างนั้นอยู่แล้ว และผู้นำที่เป็นมนุษย์ที่มีความสามารถมากกว่าผู้อื่นได้มาพบเห็นและเลือกใช้ประโยชน์จากสภาพภูมิศาสตร์นั้นโดยตรง ไม่ได้มีนัยยะของความพยายามที่จะเข้าใจระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมแต่ประการใด

การที่การศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักซึ่งก่อกำเนิดขึ้นมาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” แบบกายภาพและต่อเนื่องมาจนถึงช่วงของการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ในด้านที่เป็นทรัพยากรธรรมชาตินั้นไม่ได้สนใจศึกษาระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจังนั้น เกิดจากข้อจำกัดของเพดานความคิดทางประวัติศาสตร์ที่ดำรงอยู่ในช่วงนั้นหลายประการด้วยกัน

ประการแรก เพดานความคิดหลักทางประวัติศาสตร์ที่ก่อกำเนิดขึ้นมาในรัชกาลที่ ๔ และดำรงสืบเนื่องต่อมาอีกนานจนถึงปัจจุบันนั้น เป็นกรอบโครงความคิดทางประวัติศาสตร์ที่เน้นมนุษย์เป็นผู้กระทำการ หรือมนุษย์เป็นผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์ ไม่ใช่สภาพแวดล้อมหรือปัจจัยทางสังคมหรือธรรมชาติทั้งหลาย ประกอบกับการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” เป็นความคิดที่มอง “ ธรรมชาติ ” ในเชิงกายภาพและเน้นทรัพยากรธรรมชาติซึ่งอยู่อย่างเป็นอิสระจากมนุษย์หรือเวลาที่มนุษย์จะค้นหาและนำมาใช้ประโยชน์เท่านั้นดังนั้นมนุษย์จึงเป็นเสมือนผู้เลือกใช้ภูมิศาสตร์นั้นๆตามความประสงค์ของมนุษย์เอง จึงทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไม่สามารถจินตนาการข้ามเพดานความคิดหลักถึงขั้นที่จะมีคำถามถึงพลังของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ในอดีต

ประการที่สอง เพดานความคิดหลักทางประวัติศาสตร์ที่ถูกพันอยู่กับ “ ชาติ ” มีผลจำกัดการคิดคำนึงถึงพลังของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรก การศึกษาประวัติศาสตร์ที่ถูกพันกับชาตินั้นเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ “ ส่วนกลาง ” ไม่ได้มีมิติการดำรงอยู่ของชีวิตจริงของประชาชนทั่วไปจึงทำให้ไม่สามารถคิดไปถึงระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมซึ่งสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับวิถีชีวิตของประชาชนได้ ด้านที่สอง กรอบความคิดเรื่อง “ ชาติ ” นั้นเป็นหน่วยของการศึกษาที่ใหญ่และเน้นเอกภาพภายในมากจนเกินกว่าจะสามารถจินตนาการเข้าไปศึกษาถึงระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่มีความแตกต่างและหลากหลายในพื้นที่ของชาติได้

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่ส่งผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมจนเอื้อต่อการซึมซับเอาบรรยากาศของสังคมด้านการรับรู้ระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมแนวใหม่เข้าไปสู่การอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตของของมนุษย์ ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปีพ.ศ. ๒๕๑๖ เพราะได้เปิด “ พื้นที่ใหม่ ” ให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ เพราะ “ พื้นที่ ” ทางประวัติศาสตร์ที่เปิดกว้างมากขึ้นได้ทำให้เกิดความพยายามที่จะอธิบาย “ อดีต ” ของสังคมใหม่ และความพยายามนี้เองได้ชักนำให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์โดยใช้แนวพินิจและหลักฐานที่หลากหลายมากขึ้น กระบวนการนี้เองจึงทำให้เกิดการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมาช่วยในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตของสังคมไทยมากขึ้น

“พื้นที่ใหม่” ทางประวัติศาสตร์ที่ถูกเปิดขึ้นและได้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมาช่วยในการอธิบายอดีตของสังคมไทย ที่สำคัญ ได้แก่ การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท้องถิ่น ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดข้างหน้า

ในขณะเดียวกันที่มีการเปิด “พื้นที่ใหม่” ทางประวัติศาสตร์ ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ด้วยเช่นกัน การศึกษาสังคมศาสตร์ก่อนหน้านี้เน้นเพียงการนำเอาทฤษฎีตะวันตกมาอธิบายความเป็นจริงของสังคมไทยได้เริ่มหมดพลังลงไปเรื่อยๆ คำถามต่อสภาพความเป็นจริงที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีสังคมศาสตร์ของตะวันตกได้นำมาสู่การเน้นว่าการศึกษาสังคมศาสตร์ควรใช้แนวพินิจทางประวัติศาสตร์ เพราะจะทำให้เข้าใจลักษณะเฉพาะของสังคมไทยได้ชัดเจนขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีมิติความเปลี่ยนแปลงของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์

หากจะนิยามโดยเคร่งครัดแล้วก็อาจจะเรียกไม่ได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม เพราะเป็นเพียงการศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาช่วยอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตบ้างซึ่งในการอธิบายก็มีการให้น้ำหนักหรือความสำคัญของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป การศึกษาประวัติศาสตร์บางกลุ่มก็อาจจะพิจารณาปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นเพียงทรัพยากรธรรมชาติ แต่หากว่าจะทำความเข้าใจให้ชัดเจนถึงความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมก็จำเป็นที่จะต้องพิจารณาการสืบคลานเข้ามาเหลื่อมซ้อนของปัจจัยหรือมิติทางนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ค่อยๆมีน้ำหนักมากขึ้นในการอธิบายประวัติศาสตร์ไทย

ลักษณะที่ ๑ การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวพินิจที่พิจารณาว่าปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการจัดตั้งทางสังคมและการเมืองของชุมชนในสมัยโบราณ

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีแนวพินิจเช่นนี้ว่าเป็นส่วนประกอบอยู่ในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณซึ่งต่อมาเข้าไปมีบทบาทในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วย เป็นแนวพินิจที่เน้นว่าชุมชนมนุษย์เลือกเข้าไปดำรงชีวิตในระบบนิเวศหรือสิ่งแวดล้อมที่เป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและการเมืองของชุมชนและรัฐ เช่น เป็นประโยชน์ต่อการเพาะปลูก การค้า หรือ การทำสงคราม

การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณที่สลับซับซ้อนขึ้น ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่ทำการศึกษแบบสหวิทยาการ สามารถใช้หลักฐานและวิธีการศึกษาทั้งทางด้านภูมิศาสตร์ โบราณคดีและมานุษยวิทยาโดยมีมิติความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เข้ามากำกับทำให้มองเห็นได้ถึงความสลับซับซ้อนและความละเอียดอ่อนของการจัดตั้งทางสังคม ดังปรากฏในงานเรื่อง สยามประเทศ ที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณตั้งแต่ก่อนสมัยตั้งอาณาจักรสุโขทัยอาจารย์ศรีศักรได้ศึกษาถึงความแตกต่างของการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์ใน ๒ บริเวณคือที่สูงและที่ต่ำ สภาพภูมิศาสตร์สองลักษณะนี้มีการพัฒนาการปลูกข้าวที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ และพัฒนาการของการเคลื่อนย้ายจากที่สูงมาสู่ที่ต่ำ

อันเป็นความเปลี่ยนแปลงจากการทำนาไร่มาสู่ลุ่มได้เป็นรากฐานที่สำคัญประการหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงชุมชนมาเป็นเมือง อาจารย์ศรีศักรได้แบ่งกลุ่มเมืองออกเป็นแอ่งซึ่งมีความหมายอย่างชัดเจนถึงการเป็นเมืองในพื้นที่ลุ่มซึ่งมีลักษณะเป็นแอ่งกลางที่สูงทั้งหลาย ขณะเดียวกันก็ได้อธิบายถึงปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ที่มีความสำคัญในการกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าอันเป็นอีกพลังหนึ่งที่ทำให้เกิดเมืองขึ้นมาในแอ่งต่างๆ และยังได้ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนจากเมืองมาสู่ความเป็นอาณาจักรนั้นยังต้องอาศัยปัจจัยอื่นๆประกอบอีก เช่น การสร้างอุดมคติของกษัตริย์ในความหมายที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์สัมพันธ์อยู่กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ

พิจารณาจากแนวพินิจของอาจารย์ศรีศักรประวัติศาสตร์ของสยามประเทศจึงเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันภายใต้เงื่อนไขของระบบธรรมชาติที่แวดล้อมสังคมมนุษย์อยู่ ซึ่งเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์การจัดตั้งทางสังคมที่ถือว่าระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลอย่างมาก แต่ขณะเดียวกันก็เห็นว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาเทคโนโลยีและวัฒนธรรมความเชื่อที่มีผลให้สามารถเลือกใช้หรือเลือกอยู่ในระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เป็นผลดีต่อมนุษย์มากกว่าเดิม เช่น สามารถย้ายจากที่สูงลงมาสู่ที่ลุ่มซึ่งผลิตข้าวได้มากกว่าหรือสามารถเลือกอยู่ในทำเลที่ทำการค้าต่างประเทศได้สะดวกกว่า เป็นต้น

งานเขียนของอาจารย์ศรีศักร วลิตโกดมเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณที่เมื่อเปลี่ยน “พื้นที่” ประวัติศาสตร์จากการเรียงลำดับอาณาจักรและการเน้นเฉพาะบทบาทของผู้นำมาสู่ “พื้นที่” ใหม่ ก็จำเป็นต้องนำเอากรอบความคิดอื่นและวิธีการใช้หลักฐานอื่นๆ เช่น ภาพถ่ายทางอากาศ ความรู้ด้านโบราณคดี เป็นต้น ซึ่งยังผลให้การอธิบายประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงไป การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณลักษณะนี้มีผู้ศึกษาอีกจำนวนหนึ่ง เช่น สุจิตต์ วงศ์เทศ ที่ศึกษาเรื่องข้าวในประวัติศาสตร์ไทยไว้อย่างดีโดยพิจารณาจากฐานทางด้านโบราณคดีและมานุษยวิทยา

การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณด้วยกรอบความคิดใหม่และวิธีการใช้หลักฐานลักษณะใหม่ดังที่ปรากฏในงานวิจัยของอาจารย์ศรีศักรมีประโยชน์อย่างมากในแง่ที่เป็นการอธิบายที่ทำให้มองเห็นถึงพลังของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อการจัดตั้งทางสังคม เช่น ในประเด็นสภาพดินฟ้าอากาศแถบเอเชียอาคเนย์ซึ่งแบ่งได้กว้างๆเป็นบริเวณที่มีความชุ่มชื้นและบริเวณที่มีความชุ่มชื้นกึ่งแห้งแล้งซึ่งมีผลให้การเกษตรกรรมในแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน ในปัจจุบันอาจารย์ศรีศักรกำลังทำการวิจัยร่วมกับนักวิชาการชาวญี่ปุ่น เพื่อศึกษาถึงระบบนิเวศในอาณาบริเวณกึ่งแห้งแล้งซึ่งกินอาณาบริเวณข้ามพรมแดนของประเทศ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นลักษณะการศึกษาที่นิยมกันมากในช่วงหลังปี พ.ศ. ๒๕๒๐และมีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหลายยุคหลายสมัย แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณกลับใช้ปัจจัยทางด้านสภาวะแวดล้อมได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในยุคสมัยอื่น โดยเฉพาะสมัยใหม่ เหตุผลน่าจะมือน้อยสามประการด้วยกัน

ประการแรก กรอบการมองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยใหม่นั้นถูกผูกติดอยู่กับรัฐส่วนกลาง และการดำรงชีวิตจริงของนักวิชาการและคนในสังคมเมืองส่วนใหญ่แล้วถูกทำให้รู้สึกว่าการเปลี่ยนแปลงของชีวิตทางสังคมสมัยใหม่ไม่ได้เกิดจากการอยู่ร่วมกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม หากแต่ขึ้นอยู่กับปัจจัยความเปลี่ยนแปลงของการทำงานในภาคการผลิตสมัยใหม่และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการขยายอำนาจ

รัฐเข้าสู่มิติต่างๆของชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมเพิ่มมากขึ้น ไม่เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม แต่ประการใด

ประการที่สอง การทำงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณนั้นสามารถจำแนกแยกแยะพลังของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมได้ง่ายกว่าชีวิตของเมืองยุคใหม่ที่มีความสลับซับซ้อนอันเกิดจากปัจจัยหลากหลายที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของคน โดยเฉพาะอิทธิพลจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสถาบันทางสังคมต่างๆ และที่สำคัญคือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณนั้นผู้ที่มิบทบาทสำคัญในการศึกษา คือ อาจารย์ศรีศักร ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่มีความรู้เชิงทฤษฎีเกี่ยวกับชุมชนขนาดเล็ก อันเป็นชุมชนที่มีความผูกพันกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างสูง ประกอบกับอาจารย์ศรีศักรเป็นผู้ที่ให้ความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมมาก่อนหน้านั้นแล้ว จึงสามารถนำความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์มาปรับใช้ในการสร้างกรอบการอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ประการที่สาม ในช่วงที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเฟื่องฟู คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๓๐ การสร้างสรรค์องค์ความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยกำลังอยู่ในขั้นเริ่มต้น

ในเวลาต่อมา การศึกษา“ท้องถิ่น”ในความหมายของ “ชุมชน”และอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในชุมชนจะมีมากขึ้นเช่น การศึกษาในเรื่องสิทธิชุมชนทั้งหลาย หรือ โครงการวิจัยเรื่องหลักนิเวศวิทยาของชุมชนล้านนา เป็นต้น

มีการศึกษาลักษณะหนึ่งที่น่าจะถือได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้แก่ การศึกษาทางด้านผังเมืองของเมืองต่างๆเช่น การศึกษาของพรพรรณ พุตระกูล ได้อธิบายถึงความหมายของคำว่า “ชัยภูมิ”ที่เป็นเกณฑ์ในการตั้งเมืองในหัวเมืองว่าคือการพิจารณาความเหมาะสมทางด้านสิ่งแวดล้อมนั่นเอง นอกจากนี้ยังศึกษาความเปลี่ยนแปลงของเมืองเมื่อเกิดการขยายตัวของรัฐส่วนกลางมากขึ้นในช่วงการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ การวิจัยด้านผังเมืองที่ศึกษาถึงความเหมาะสมหรือความเป็นไปได้ในการวางผังเมืองของจังหวัดต่างๆ ก็มีจำนวนหนึ่งที่มีการศึกษาย้อนไปในอดีตของการวางผังเมืองหรือรูปแบบการใช้ที่ดินในเมืองนั้นๆ แต่ก็มักจะไม่ได้สนใจเชื่อมต่อกับความเปลี่ยนแปลงของการวางผังเมืองหรือการใช้ที่ดินของเมืองในอดีตกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เน้นเฉพาะความเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพ

ลักษณะที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีแนวคิดที่เน้นบทบาทของมนุษย์โดยเฉพาะกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจเข้าไปใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ

การศึกษาลักษณะนี้ได้แก่ การศึกษาประวัติศาสตร์การคัดแปลงธรรมชาติเพื่อผลประโยชน์ของมนุษย์เอง และมักจะเป็นการศึกษาที่อยู่ในแวดวงของนักประวัติศาสตร์เป็นต้นว่าประวัติศาสตร์การขุดคลองเพื่อการคมนาคม การพัฒนาชลประทาน การทำเหมืองแร่และการทำป่าไม้ การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมลักษณะนี้ เป็นการศึกษานโยบายการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเป็นสำคัญ มิติของความสำคัญของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจึงมีเพียงความ

เหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยให้แสวงหาผลประโยชน์ได้เท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ ก็น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากในช่วงที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ในกลุ่มนี้ค้นคว้าอยู่นั้น คือในช่วงก่อน พ.ศ. ๒๕๒๐ ความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก้าวหน้ามากขึ้นยังไม่ได้ขยายตัวออกสู่สังคม นิเวศวิทยายังคงเป็น การศึกษาระบบนิเวศเล็กๆของแมลงต่างๆที่สังกัดอยู่ในภาควิชาชีววิทยา ของคณะวิทยาศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์เหล่านี้จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะอธิบายไปตามเพดานความคิดเดิม คือ การรับรู้และให้ความหมาย แก่ธรรมชาติในแง่ของ “ ทรัพยากรธรรมชาติ ” เป็นสำคัญ แม้จะมีการศึกษาในแนวนี้อีกสามเรื่อง ในช่วงหลังจากปีพ.ศ.๒๕๒๐ แต่ก็เข้าใจได้ว่าได้รับอิทธิพลของเพดานความคิดเดิมซึ่งยังคงเป็นกระแสหลักสืบมาจนถึงปัจจุบัน

กลางทศวรรษ๒๕๒๐ ในขณะที่เริ่มมีการขยายองค์ความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมออกสู่ สังคมมากขึ้น และเริ่มมีการเชื่อมต่อกันระหว่างศาสตร์ทางสังคมศาสตร์และประวัติศาสตร์ ได้มีการศึกษา ประวัติศาสตร์ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมโดยตรงอยู่สองฉบับ ได้แก่ การศึกษาเรื่อง ประวัติศาสตร์ปัญหา สภาวะแวดล้อมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดย ผ.ศ.ดร.สุรพล สุดารา เป็นหัวหน้าโครงการ และการศึกษา เรื่องการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ ๕-๗ และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน โดย เขาวรัตน์ พุฒิมานรติกุล

ประวัติศาสตร์ปัญหาสภาวะแวดล้อมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ถือได้ว่าเป็นการศึกษาประวัต ศาสตร์ด้านสิ่งแวดล้อมอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก แต่เนื่องจากเป้าหมายการศึกษามุ่งเน้นที่ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ได้สร้างขึ้น จึงทำให้วนเวียนอยู่กับปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เป็นเชิงกายภาพหรือเชิงปริมาณ ซึ่ง การศึกษาปัญหาเหล่านี้ก็เป็นการศึกษาแต่ละประเด็นแยกออกจากกัน อย่างไรก็ตามก็มีส่วนที่น่าสนใจ คือ การกล่าวถึงปัญหาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ป่าไม้ เหมืองแร่ และการสงวนพันธุ์สัตว์ ซึ่งแม้ว่าจะให้เนื้อที่ แก่ประเด็นเหล่านี้ในงานวิจัยไม่มากนัก แต่ก็เริ่มต้นพิจารณาแล้วว่าความไร้ประสิทธิภาพของหน่วยราช การนั้นก่อให้เกิดการทำลายสิ่งแวดล้อม

การศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ ๕-๗ และผลกระทบทางสภาวะ แวดล้อมต่อประชาชน ของ เขาวรัตน์ พุฒิมานรติกุล กลับมีความแตกต่างออกไปเน้นที่กระบวนการเป็น เมืองของกรุงเทพฯที่มีความเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกายภาพและการทวีบทบาทหน้าที่ของเมืองในด้าน พาณิชยกรรมและอุตสาหกรรม ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้กระทบต่อคนในสังคมกรุงเทพฯ เช่น การใช้ที่ดินที่ มีคนบางกลุ่มเท่านั้นที่สามารถครอบครองได้มากกว่าคนอื่น ๆ ก่อให้เกิดชุมชนแออัดขึ้นมา

ลักษณะที่สาม การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดที่เน้นการกระทำของมนุษย์ที่ส่งผลให้สม ดุลย์ของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย

เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก้าวพ้นกรอบความคิดที่เน้นบทบาทของ มนุษย์เข้าไปใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ เปลี่ยนมาสู่การศึกษาประวัติศาสตร์มนุษย์ทำให้สมดุลย์ของระบบ นิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายไป การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดนี้ส่วนใหญ่แล้วเป็นการศึกษา นอกกลุ่มนักประวัติศาสตร์อาชีพ

เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ที่หันมาเน้นการเน้นความสมดุลย์ในความสัมพันธ์ ระหว่างคนกับธรรมชาติ การมองประวัติศาสตร์ก็เปลี่ยนแปลงไป การขยายตัวของรัฐในอดีตที่เดิมถูกมอง

ว่าเป็นเรื่องของการทำงานให้แก่ประชาชน เช่น การส่งเสริมการเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ การสร้างเขื่อน การสร้างถนน ฯลฯ ก็ถูกรับรู้ใหม่ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การทำลายระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม รวมไปถึงเมื่อเกิดความเข้าใจใน “ ความจริง ” ปัจจุบันที่ชาวบ้านอยู่กับธรรมชาติได้อย่างมีความสุข ก็เกิดความพยายามจะอธิบายประวัติศาสตร์ของการเสียสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมขึ้นมา โดยมองไปที่ปัจจัยภายนอกชุมชนชาวบ้านว่าเป็นตัวการทำลายสมดุลของธรรมชาติ ดังมีงานวิจัยจำนวนมากที่เน้นว่านโยบายที่ผิดพลาดของรัฐก่อให้เกิดการทำลายความสมดุลของธรรมชาติในแต่ละพื้นที่ทั่วประเทศ การศึกษาที่สำคัญ คือ เรื่องวิวัฒนาการการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบนของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสวงหาแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าธรรมชาติบนพื้นฐานของสภาพความเป็นจริงของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในภาคเหนือตอนบน และอธิบายว่าการสูญเสียป่าเท่าที่ผ่านมานั้นเกิดขึ้นเพราะปัจจัยใด และหากมีการอนุรักษ์ป่าธรรมชาติไว้ ใครเป็นผู้อนุรักษ์ และจะสามารถสืบทอดและขยายการอนุรักษ์ให้กว้างขวางต่อไปได้อย่างไร

การศึกษาของอาจารย์อานันท์และอาจารย์มิ่งสรรพ ได้พบว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนในสังคมล้านนา ก็คือ ประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ทำกิน ซึ่งเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ป่ากับบ้าน ซึ่งทำให้ พวกเขาสามารถสร้างระบบคุณค่าทางศีลธรรมของป่า วางระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ป่า และตั้งสมมุติปัญหาเกี่ยวกับระบบนิเวศของป่าไว้มากมาย

นอกจากนี้การศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ถูกทำลายโดยมนุษย์ยังได้รับการศึกษาจากแง่มุมของกฎหมายด้วยเช่นกัน การศึกษาของบรรดาศักดิ์ อุณวรรณโณ เจริญ คัมภีรภาพ และไพสิฐ พานิชกุล เรื่อง พัฒนาการกฎหมายป่าไม้ไทย : จาก “ บุกเบิก ” ที่ได้รับการส่งเสริมมาเป็น “ บุกรุก ” ที่ต้องจับกุม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการศึกษาเรื่อง ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา ซึ่งมีอาจารย์ เสน่ห์ จามริก เป็นผู้อำนวยการ โครงการ

การวิจัยพัฒนาการของกฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้ได้ค้นพบประเด็นที่สำคัญมาก ได้แก่ เรื่องป่าไม้นั้นมี “ กฎหมาย ” สองระบบวางอยู่ด้วยกัน ระบบหนึ่งได้แก่จารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตร่วมกับป่าของชาวบ้าน อีกระบบหนึ่ง เป็นกฎหมายของรัฐ กฎหมายของรัฐได้ขยายออกไปริบเอาสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านมากขึ้นเรื่อยๆ และได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทั้งทรัพยากรธรรมชาติคือป่าไม้และแก่สังคมเพราะได้ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนรุนแรงมากขึ้นๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวทางที่สามนี้ส่วนใหญ่อยู่บนอวกาศการนักประวัติศาสตร์อาชีพซึ่งอาจจะอธิบายได้ด้วยเหตุผลสองข้อ ข้อแรก ได้แก่ แนวการอธิบายประวัติศาสตร์ที่ศูนย์กลางความเปลี่ยนแปลงคือมนุษย์ยังคงดำรงเป็นกระแสหลัก แม้ว่าเพดานการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” ในสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปจากการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในด้านของทรัพยากรมาสู่การเข้าใจในความสมดุลของธรรมชาติและมนุษย์ แต่กรอบความคิดทางด้านประวัติศาสตร์แบบเดิมที่ยังเห็นมนุษย์เป็น “ พระเอก ” ยังคงเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้นักศึกษาประวัติศาสตร์สนใจอิทธิพลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นปัจจัยหลักที่กำหนดพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ในขณะที่นักวิชาการในศาสตร์อื่นๆ อาจจะเลื่อนความสนใจตนเองเข้ามาสู่เพดานความคิดใหม่ได้ง่ายกว่า ข้อสอง น่าจะได้แก่ การฝึกอบรมนักศึกษาประวัติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยของสังคมไทยยังไม่พร้อมหรือไม่มีศักยภาพเพียงพอที่จะมองเห็น

ความเปลี่ยนแปลงที่สลับซับซ้อนอันเนื่องมาจากปัจจัยอันหลากหลายทั้งปัจจัยทางธรรมชาติและทางสังคม และยังไม่มียักประวัติศาสตร์ที่ทำงานภาคสนามอย่างจริงจังพอที่จะเข้าใจวัฒนธรรมของชาวบ้านอย่างลึกซึ้ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม โดยใช้แนวคิดที่สามนี้ก้าวพ้นการมองธรรมชาติเป็นทรัพยากรไปแล้ว และได้พยายามเขียนอดีตขึ้นมาใหม่เพื่อที่จะตอบสนองแก้ปัญหาใหม่ๆ เพราะการเขียนอดีตแบบเก่าเริ่มไม่สามารถที่จะทำให้เข้าใจเรื่องราวที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดใหม่นี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์โดยเฉพาะกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองและสามารถเข้าไปใช้กลไกอำนาจรัฐกำหนดนโยบายสาธารณะภายใต้เพดานความคิดการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในแง่ที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติอื่นที่จะควรมานำมาใช้ประโยชน์นั้นได้ก่อให้เกิดทำลายความสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมาตั้งแต่อดีต ซึ่งหากการเขียนประวัติศาสตร์ในแนวนี้นี้แพร่หลายมากขึ้น ก็จะทำให้สังคมไทยได้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงและปัญหาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่กำลังเกิดขึ้นและกำลังคุกคามชีวิตของสังคมไทยอยู่ในปัจจุบัน และสังคมไทยก็คงจะฉลาดเพียงพอที่จะเลือกทางเดินที่จะเก็บรักษาและฟื้นฟูระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่สมดุลและยั่งยืนเท่าที่จะสามารถทำได้ นั่นก็คือการกระจายอำนาจในการดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้แก่ชุมชนชาวบ้าน โดยเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ฟื้นฟูจารีตประเพณีในการดูแลและจัดการทรัพยากรตลอดจนพัฒนาวิถีคิดและวิถีจัดการทรัพยากรธรรมชาติใหม่ๆ ขึ้นมาให้เหมาะสมแก่สถานการณ์ในยุคปัจจุบันด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมกับเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของมนุษย์

เป็นกรอบการศึกษาที่ถือว่าใหม่มากสำหรับการศึกษาความเปลี่ยนแปลงในอดีตของสังคมไทย แม้ว่าในทศวรรษปัจจุบัน วงการศึกษาประวัติศาสตร์จะหันมามองเรื่อง “บริบท” (CONTEXT) ในการอธิบายสายสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในอดีต แต่การคิดถึง “บริบท” ส่วนใหญ่แล้วก็ยังคงค่อนข้างจำกัดตัวอยู่ในด้านของสภาพเศรษฐกิจหรือสังคมเท่านั้น อาจจะกล่าวได้ว่ามุมมองเกี่ยวกับ “บริบท” ของนักประวัติศาสตร์ยังไม่สามารถก้าวล่วงไปสู่บริบททางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมกับความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ในอดีตของสังคมมนุษย์ส่วนใหญ่จึงเป็นการศึกษาของนักสังคมศาสตร์

การศึกษาลักษณะที่น่าสนใจ ได้แก่ การศึกษา ของ อาจารย์อนันท์ กาญจนพันธ์ และอาจารย์มิ่งสรรพ ขวสะอาด เรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน ซึ่งได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ ในที่นี้จะพิจารณาหนังสือเล่มนี้อีกมุมหนึ่งคือในแง่ที่เป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับชุมชน หนังสือเล่มนี้ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงทางด้านการขยายตัวของอำนาจรัฐและการผลิตเชิงพาณิชย์จากภายนอกที่เข้าไปกระทบการดำรงอยู่และการใช้ทรัพยากรของชุมชน ชุมชนและชาวบ้านได้ปรับระบบการใช้ทรัพยากรเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี ขณะเดียวกันชาวบ้านก็สามารถรักษาจารีตประเพณีในการดูแลรักษา ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเอาไว้ได้

การศึกษาการดำรงอยู่ของชุมชนชาวบ้านที่รักษาทรัพยากรโดยพิจารณาจากรากฐานการดำเนินชีวิตในอดีตอย่างสอดคล้องกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเพื่อนำมายืนยันปรากฏการณ์ที่พบว่าชุมชนชาวบ้านในปัจจุบันยังคงรักษาความสมดุลระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ในชุมชน ที่เด่นชัด ได้แก่ โครงการวิจัยป่าชุมชนในทุกภูมิภาค ซึ่งถูกพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา โดยมีอาจารย์ เสน่ห์ จามริก และอาจารย์ศ สันตสมบัติ เป็นบรรณาธิการ การศึกษาเรื่องป่าชุมชนนี้คือการศึกษาวรรณคดีของการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสมดุลระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และแสดงให้เห็นถึงการที่ชาวบ้านต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากร เริ่มต้นจากการต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านธุรกิจเอกชน และการต่อต้านการแย่งชิงการใช้ทรัพยากรจากชุมชนใกล้เคียงหรือ “ คนต่างบ้าน ” กระบวนการตอบโต้กับพลังภายนอกนี้เกิดขึ้นได้ในกลุ่มชุมชนที่มีศักยภาพความเป็นชุมชนสูงและกระบวนการต่อต้านการรุกรานจากภายนอกเป็นระยะๆนี้เองทำให้พลังของชุมชนเข้มแข็งมากขึ้นตามไปด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ป่าชุมชนนี้ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้านสั่งสมภูมิปัญญาในส่วนที่เกี่ยวกับระบบนิเวศได้อย่างเป็นระบบ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศ ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า รวมไปถึงความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณทั้งหลายในป่า ความรู้เกี่ยวกับชนิดจำกัดของป่าซึ่งแสดงออกในการสร้างกฎเกณฑ์ห้ามปฏิบัติทั้งหลาย ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดิน และความรู้ในเรื่องการทดแทนในสังคมพืช ความรู้ของชุมชนชาวบ้านเหล่านี้คือรากฐานของการศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพของนักวิชาการในเวลาต่อมาก็ได้ชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางกระแสของความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรนั้นชาวบ้านในลุ่มน้ำสามารถปรับองค์กรและอุดมการณ์ของตนให้เข้ามาสู่ความเป็นทางร่วมมากขึ้นเพื่อที่จะสามารถรักษาสมบัติสาธารณะของตนไว้

ในช่วงที่เกิดการศึกษาเรื่องป่าชุมชนและการพบว่าชุมชนและชาวบ้านสามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ ได้ทำให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาประวัติศาสตร์ของระบบการดำรงชีวิตในด้านอื่นๆของชาวบ้านเพิ่มมากขึ้น เรื่องระบบชลประทานของชาวบ้านภาคเหนือได้รับการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์มากที่สุดโดยมีการยกระดับจากการอธิบายปรากฏการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการจัดการแหล่งน้ำ มาเป็นการศึกษาที่เน้นให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีที่มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ ได้แก่ การศึกษา ของ Shigaharu Tanabeเปรียบเทียบระบบการผลิตระหว่างชุมชนชาวนาสองพื้นที่ ได้แก่ ชุมชนชาวนาในภาคเหนือและชุมชนชาวนาในภาคกลาง ซึ่งมีความแตกต่างอย่างมากทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม อันส่งผลคนในสองชุมชนสร้างสรรค์ความรู้และเทคโนโลยีแตกต่างกันออกไป การศึกษาของอาจารย์ทานาเบทำให้มองเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ สังคม และวัฒนธรรม โดยมีกรอบความคิดเรื่องปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีเป็นปัจจัยชี้ให้เห็นพลังการสร้างสรรค์โดยเน้นว่ากรอบปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีคือผลรวมของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม

การศึกษาประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของมนุษย์ที่สอดคล้องไปกับเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมได้ขยายออกสู่การศึกษาทางด้านเพศศึกษา (Gender Study) ด้วย เช่น การศึกษา

ของอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ และวิระดา สมสวัสดิ์ เรื่อง ยุทธวิธีในการดำรงชีวิตของปลาเกะนุญภาย ได้ความเปลี่ยนแปลงทางนิเวศบนภูเขา : ความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างเพศ การศึกษานี้อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศของหมู่บ้านชาวปลาเกะนุญอันเกิดขึ้นทั้งจากความสัมพันธ์กับตลาดที่มากขึ้น และจากการขยายตัวของรัฐ ซึ่งมีผลต่อการดำรงชีวิตและได้ทำให้ผู้หญิงที่ต้องรับบทบาทในครอบครัวมาก อยู่แล้วในฐานะเป็นผู้สืบทอดการผลิตต้องรับภาระหนักมากขึ้นกว่าเดิม

ความต้องการจะอธิบายความเป็นจริงของชุมชนชาวบ้านและความต้องการที่จะตอบได้ความเข้าใจผิดของรัฐและสังคมที่มองชุมชนชาวบ้านหรือชนเผ่าเช่นนี้จะเกิดขึ้นในกลุ่มนักวิชาการจำนวนไม่มากนักที่พยายามศึกษาเรื่องเหล่านี้ต้องทำงานกันอย่างต่อเนื่องและอย่างหนักมานานหลายปี ทั้งการเขียนประวัติศาสตร์ใหม่และการเคลื่อนไหวเรียกร้องทางการเมืองเพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับและเคารพในสิทธิของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระบบนิเวศของพวกเขาเพราะชาวบ้านได้ตั้งสมมุติฐานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน และดำรงอยู่อย่างสมดุลกับธรรมชาติตลอดมา ในปัจจุบันนี้ การเรียกร้องนี้ยังไม่บรรลุผล แต่ก็ได้ทำให้สังคมรับรู้ถึงวิถีชีวิตของชนเผ่าต่างๆอย่างถูกต้องมากขึ้น โดยเฉพาะการรับรู้และยอมรับในภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับระบบนิเวศ เช่น ดิน น้ำ ป่า สมุนไพร เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ของขบวนการเคลื่อนไหวเพื่ออนุรักษ์ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจเพราะขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนี้เองคือพลังที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมหลายด้าน มีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์อยู่จำนวนหนึ่งซึ่งโดยมากแล้วเป็นบทความของนักพัฒนาเอกชนที่พยายามถ่ายทอดบทเรียนจากการทำงานและมองแนวโน้มในอนาคตยังมีใช้การวิจัยที่มีการอธิบายการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมของกลุ่มทางสังคมต่างๆอย่างลึกซึ้งซึ้งมากนัก

ความก้าวหน้าของการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของอดีตด้วยปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจึงกระจุกตัวอยู่ที่นักสังคมศาสตร์โดยเฉพาะนักมานุษยวิทยา ซึ่งพื้นที่ของการศึกษาด้านมานุษยวิทยาที่เป็นชนบทอยู่แล้วจึงมีส่วนเอื้ออำนวยให้ปรับเอาแนวคิดทฤษฎีของนักมานุษยวิทยาต่างประเทศที่หันมาสนใจด้านนิเวศวิทยามากมายหลายสาขามาใช้เป็นแนวทางในการตั้งคำถามและเก็บข้อมูลแต่สร้างการอธิบายที่เกิดขึ้นบนฐานข้อมูลมากกว่าการใช้ทฤษฎีเป็นกรอบตายตัวอย่างที่ผ่านมา ซึ่งนับได้ว่าเป็นการสร้างรากฐานที่สำคัญยิ่งที่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมต่อไปในอนาคต

ความก้าวหน้าและความสำเร็จในการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเท่าที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดแต่เป็นผลงานของนักสังคมศาสตร์ สำหรับนักประวัติศาสตร์เอง ปัญหานี้กลับใหญ่โตกว่าเพราะยังถูกจำกัดไว้ด้วยเพดานความคิดเรื่องมนุษย์คือผู้กำหนดประวัติศาสตร์ซึ่งยังคงแน่นเหนียวอยู่มาก ในปัจจุบัน หากปราศจากการเปลี่ยนเพดานความคิดแล้ว การศึกษาอดีตด้วยพลังของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมก็จะเกิดขึ้นได้ยากมาก ทั้งๆที่แนวพินิจมนุษย์กำหนดวิธีประวัติศาสตร์ได้เปลี่ยนมาสู่การเน้นว่ามนุษย์กำหนดความเปลี่ยนแปลงต่างๆภายใต้หรือท่ามกลางเงื่อนไขสภาพแวดล้อมไม่ใช่กำหนดได้ตามอำเภอใจซึ่งเป็นแนวพินิจที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ก็รับรู้กันดีอยู่แล้ว แต่ยังขาดความตระหนักอย่างจริงจังถึงเงื่อนไขสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่มีผลลึกซึ้งต่อมนุษย์และสังคม

บทสรุป : แนวทางการวิจัยเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

ความสำนึกและความรู้ในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยปัจจุบันไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาลอยๆ ในสูญญากาศหรือเป็นความคิดที่นำเข้าจากต่างประเทศเท่านั้น หากเป็นความสำนึกที่เกิดขึ้นหลังจากที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ในสังคมไทยเอง ดังนั้นความรู้และความสำนึกในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก่อตัวอย่างเข้มข้นมากขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันจึงไม่ใช่เพียงแค่ความรู้แบบช่างเทคนิคทางด้านสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่เป็นชุดของความรู้และความสำนึกที่จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งพฤติกรรมเปลี่ยนแปลงระบบจริยธรรม เปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ตลอดจนเกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับสถาบันในอนาคตอันใกล้

มองจากแง่ชาวบ้านความสำคัญประการหนึ่งของประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยจึงอยู่ที่การเป็นประวัติศาสตร์ที่ช่วยเลื่อนสถานภาพของชาวบ้านในรัฐและสังคมไทย กล่าวคือเลื่อนจากชาวบ้านที่เป็นเพียงผู้ผลิตหรือผู้ใช้แรงงานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และจากรายการที่ปราศจากสำนึกทางการเมืองและไม่เคยมีบทบาทสำคัญใดๆ ในประวัติศาสตร์การเมือง และจากชาวบ้านที่ไร้การศึกษาปราศจากสติปัญญาซึ่งทำให้ไม่เคยถูกกล่าวอ้างถึงในประวัติศาสตร์ภูมิปัญญา กลายมาเป็นชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาอันน่ามหัศจรรย์ที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ในระบบนิเวศได้อย่างกลมกลืนและยั่งยืน และภูมิปัญญานั้นไม่เพียงแต่เป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านเหล่านั้นเองเท่านั้น ยังเป็นภูมิปัญญาที่ช่วยรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพไว้ให้แก่โลกทั้งหมด และเป็นภูมิปัญญาที่คนในเมืองพึงเรียนรู้เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองด้วย

ก่อนที่จะกล่าวถึงแนวทางการวิจัยเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน จำเป็นต้องทำความเข้าใจร่วมกันก่อนว่าการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนนั้นก็คือการพัฒนาที่มุ่งเน้นประโยชน์เฉพาะหน้าทางด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตหรือความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ซึ่งทำให้การพัฒนานั้นไม่สามารถดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพในระยะยาว แม้แต่ความสำเร็จทางเศรษฐกิจก็จะเป็นเพียงการเพิ่มตัวเลขรายได้ประชาชาติในช่วงสั้นๆ เท่านั้น ส่วนการพัฒนาที่ยั่งยืนหมายถึงการพัฒนาที่ทำให้ทุกคนทุกกลุ่มในสังคมได้รับผลดีจากการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน มีโอกาสที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นเรื่อยๆ และสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขและสามารถที่จะเก็บรักษาสิ่งที่มีค่าของสังคมทั้งธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมให้ตกทอดแก่คนรุ่นต่อไปได้มีโอกาสดูแลและได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตลอดไป การเสนอแนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในที่นี้จึงจะมุ่งเน้นประเด็นนี้เป็นสำคัญ

แนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะเป็นรากฐานให้แก่การพัฒนาที่ยั่งยืน อาจจัดลำดับความสำคัญโดยพิจารณาจากความจำเป็นเร่งด่วน ดังนี้

๑ การศึกษาประวัติศาสตร์ "การพัฒนา" ของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในทุกรูปแบบ โดยที่สามารถเลือกพื้นที่หรือช่วงเวลาได้โดยอิสระ เช่น การศึกษากระบวนการกำหนดนโยบายและการส่งเสริมการผลิตทางการเกษตรของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์และผลกระทบต่อชุมชนและชาวบ้าน ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน การศึกษาพัฒนาการของนโยบายป่าไม้และผลกระทบต่อระบบ

นิเวศและชุมชนชาวบ้าน การศึกษาพัฒนาการของนโยบายของรัฐเกี่ยวกับชาวเขาและผลกระทบต่อระบบนิเวศและชาวบ้านในแต่ละพื้นที่ เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ การพัฒนา ” และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอาจจะปรับเปลี่ยนไปสู่คำถามอื่นๆได้อย่างกว้างขวาง เช่น ประวัติศาสตร์การสร้าง “ ความเป็นคนอื่น ” ให้แก่ชาวเขาที่ยังไม่เข้ามาสู่การผลิตภาคที่เป็นทางการตามที่นโยบายพัฒนาของรัฐพยายามผลักดันซึ่งส่วนหนึ่งได้แก่การสร้างภาพชาวเขาว่าเป็นผู้ตัดไม้ทำลายป่า ผลิตยาเสพติด และด้อยความเจริญทุกๆด้าน ประวัติศาสตร์การพัฒนาและด้อยพัฒนาของเขตการผลิตสมัยใหม่และเขตการผลิตตามจารีตประเพณีโดยเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์กระบวนการกำหนดนโยบายสาธารณะเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและผลกระทบ ตั้งแต่พ.ศ.๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์กระบวนการกลายเป็นเมืองในหัวเมืองใหญ่และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์การขยายตัวของรัฐในด้านต่างๆและผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม หรือขยายไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ความร่วมมือกันของภาครัฐและเอกชนในโครงการ “ พัฒนา ” ในพื้นที่ต่างๆ และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ

จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษาประวัติศาสตร์ “ การพัฒนา ” และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมให้ชัดเจน เพราะสังคมจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้อย่างเป็นระบบว่า “ การพัฒนา ” ของรัฐตลอดระยะเวลาที่สิบปีนั้นส่งผลดีหรือผลเสียต่อระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างไร เพื่อที่จะได้แสวงหาทางเลือกใหม่ๆในการพัฒนาที่กว้างขวางและหลากหลายเพื่อให้แต่ละชุมชนหรือแต่ละท้องถิ่นสามารถเลือกแนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของตนเองซึ่งย่อมดีกว่าการยอมรับการพัฒนาแนวทางเดียวที่รัฐกำหนดดังเช่นในช่วงที่ผ่านมาอันเป็นการพัฒนาที่ชาวบ้านกลายเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรราคาถูกหรือขายแรงงานไร้ฝีมือในขณะที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายไปอย่างรวดเร็ว

๒. ประวัติศาสตร์ “ การปรับตัว ” ในการจัดการธรรมชาติของภาคประชาชน การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านในการดูแลรักษาธรรมชาติในรูปแบบต่างๆ และศึกษาพลวัตของการสั่งสมความรู้ของชาวบ้านอย่างเป็นประวัติศาสตร์

การศึกษาทำนองนี้มีมากพอสมควรแล้ว หากแต่ยังคงจำเป็นที่จะต้องศึกษาเพิ่มเติมต่อไป และควรที่จะเน้นให้มีการศึกษาที่หลากหลายทั้งในแง่พื้นที่และในแง่วัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเน้นให้ศึกษาถึงกระบวนการที่ชาวบ้านจัดการกับธรรมชาติอย่างเป็นระบบ อาจจะขยายกรอบคำถามหลักไปสู่ประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของประชาชนในกรณีความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ประวัติศาสตร์การปรับตัวของคนในเขตเมืองเมื่อเผชิญหน้ากับปัญหาสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบ้านในด้านการจัดการทรัพยากรเมื่อเข้าสู่การผลิตสมัยใหม่ ประวัติศาสตร์กระบวนการคัดเลือกพันธุ์สมุนไพรหรือประวัติศาสตร์กระบวนการการเลือกสรรและสร้างสรรค์ความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงการรับรู้ “ ธรรมชาติ ” ของชนชั้นกลางในเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์การก่อตัวขององค์กรเพื่อสิ่งแวดล้อมของคนในเมือง ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงในการสื่อสารทางสังคมเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์ความรู้ลึกของชนกลุ่ม

ต่างๆเกี่ยวกับธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงในชีวิตประจำวันของคนในเมืองหรือคนในชนบทในภาวะที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ฯลฯ

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ การปรับตัว ” ในการจัดการธรรมชาติของภาคประชาชนนี้เป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างเพราะจะทำให้สังคมได้รับรู้ถึงแนวทางการดำเนินชีวิตที่หลากหลายที่มีผลดีทั้งต่อคุณภาพชีวิตและต่อระบบนิเวศแทนที่จะยอมจำนนต่อการข่มขู่ของอำนาจรัฐและวัฒนธรรมบริโภคนิยม ขณะเดียวกันจำเป็นต้องเข้าใจว่าหากต้องการการพัฒนาที่ยั่งยืนจะต้องทำให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนพฤติกรรมของคนในสังคมไม่ให้ทำลายธรรมชาติ ซึ่งกระบวนการนี้จะทำได้ก็ต่อเมื่อมีความเข้าใจอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งเกี่ยวกับวิธีการและผลการปรับตัวหรือการจัดการธรรมชาติโดยคนกลุ่มต่างๆในระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป

๓. การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชน การศึกษาประวัติศาสตร์ลักษณะนี้มีจุดเน้นที่การศึกษาระบบนิเวศที่สัมพันธ์กับชีวิตของประชาชนอย่างมีมิติของความเปลี่ยนแปลง เช่น ศึกษาประวัติศาสตร์วิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำยมตั้งแต่อดีต (เท่าที่หาหลักฐานได้) จนถึงปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์การอยู่ร่วมกับระบบนิเวศหนึ่งๆอย่างมีมิติความเปลี่ยนแปลงจะทำให้เข้าใจได้ถึงการเลือกสรรวิถีชีวิตให้สอดคล้องและใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศนั้นอย่างเหมาะสม เช่น วัฏจักรของแม่น้ำมีผลทั้งต่อการทำนา การค้าขาย การจับปลา ตลอดจนมีผลต่อความกิดความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับแม่น้ำ เมื่อระบบนิเวศของกลุ่มน้ำเปลี่ยนไปย่อมมีผลกระทบตอวิถีชีวิตของคนอย่างลึกซึ้ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนเช่นนี้จะแตกต่างจากการศึกษาระบบนิเวศทางกายภาพเพียงอย่างเดียว เพราะระบบนิเวศหนึ่งจะมีความหมายได้ไม่ใช่ว่าลักษณะกายภาพใดๆหากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างคนกับชีวิตอื่นๆในระบบนิเวศนั้นๆต่างหาก ถ้าเข้าใจความสัมพันธ์อันกว้างขวางระหว่างคนกับสรรพชีวิตในระบบนิเวศหนึ่ง ๆ อย่างลึกซึ้ง ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการเปลี่ยนท่าทีของคนในสังคมที่มีต่อธรรมชาติ และทำให้รัฐและสังคมมีความระมัดระวังที่จะใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเหมาะสม

ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนจึงเป็นเรื่องที่จำเป็นต้องสนับสนุนโดยเฉพาะในเวลาทีโครงการใหญ่ๆของรัฐและธุรกิจเอกชนได้ทำลายสมดุลย์ของระบบนิเวศอย่างรุนแรงเช่นในปัจจุบันนี้ เพราะความเข้าใจประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนในระบบนิเวศหนึ่งๆที่ชัดเจนและกว้างขวางมากขึ้นเท่าใดก็ยิ่งจะทำให้การต่อรองของชาวบ้านกับรัฐในกรณีทีจะมีโครงการขนาดใหญ่เข้าไปทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมีพลังมากขึ้นและจะสามารถป้องกันไม่ให้นโยบายหรือโครงการขนาดใหญ่ของรัฐเข้าไปทำลายระบบนิเวศอันเกิดจากความไม่เข้าใจสมดุลย์ของระบบนิเวศนั้นๆ เช่น การสร้างโครงสร้างพื้นฐานทั้งหลายบนพื้นที่ชุ่มน้ำแถบลุ่มน้ำยมซึ่งก็คือการทำลายแหล่งเก็บน้ำธรรมชาติและแหล่งเพาะพันธุ์ปลาธรรมชาติไปจนหมดสิ้น และความรู้ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้นนั้นนอกจากจะช่วยในการผลักดันให้รัฐปรับเปลี่ยนนโยบายแล้วยังอาจจะส่งผลให้ชาวบ้านแถบนั้นมีความภาคภูมิใจในตนเองมากขึ้นเพราะสังคมได้รับรู้ว่าพวกเขามีวัฒนธรรมที่เกื้อกูลต่อสมดุลย์ของระบบนิเวศและมีศักยภาพที่จะปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่แปร

เปลี่ยนไป ซึ่งเชื่อว่าความภาคภูมิใจเช่นนี้จะกลายเป็นแรงผลักดันให้เกิดการดูแลรักษาระบบนิเวศที่ตนอยู่
ร่วมอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นอีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับการดำรงชีวิตของประชาชนสามารถศึกษา
ในอีกระดับหนึ่งได้ด้วย คือ การศึกษาในระดับของชีวิตประจำวัน การศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับชีวิต
ประจำวันนี้จะสามารถเข้าใจได้ทั้งการปรับตัวของประชาชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ
และสิ่งแวดล้อม และเข้าใจได้ถึงการให้ความหมายแก่สิ่งแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนและมีพลังต่อการกำหนด
พฤติกรรมของประชาชน เช่น ความแปรเปลี่ยนของความคิดและความสำนึกเรื่อง “พื้นที่” ในชีวิตประจำ
วัน เป็นต้น

นอกจากประโยชน์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในแต่ละหัวข้อที่
กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีเหตุผลอื่นๆอีกมากที่ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม
เป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนสำหรับสังคมไทย หากทุกฝ่ายต้องการเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาไปเป็นการพัฒนา
ที่ยั่งยืน ดังตัวอย่างข้างล่างนี้

๑. สถาบันชุมชนเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญทั้งในการเป็นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืนและการเป็น
หมอนรองรับผลกระทบจากวิกฤติต่างๆ หากสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่าง
ชุมชนกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่มีความลุ่มลึก จะช่วยให้ชุมชนและสังคมตระหนักถึงศักยภาพและ
ข้อจำกัดทางภูมิปัญญาของชุมชนในการดูแลและใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศในขณะที่มีความเปลี่ยนแปลง
ทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมเกิดขึ้นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ความรู้นี้จะช่วยให้สามารถฟื้นฟู
หรือแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นแก่ชุมชนและระบบนิเวศได้ดีขึ้น และเป็นฐานแก่การเลือกแนวทางการพัฒนาที่
จะช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ซึ่งจะได้จากระบบ
นิเวศที่สมดุลนั้นจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่จะเอื้อให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ตลอดไป

๒. ประวัติศาสตร์ด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจะมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงท่าทีหรือทัศนคติ
ของคนชั้นกลางต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมด้วย ในปัจจุบันคนชั้นกลางส่วนใหญ่ยังคงมองระบบนิเวศ
และสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่มนุษย์จะใช้ประโยชน์เพียงแต่ต้องกำจัดมลพิษที่เกิดขึ้นมิให้มี
ผลกระทบต่อสุขภาพมากเกินไป โดยที่วิธีกำจัดมลพิษยังคงเน้นที่การใช้เทคโนโลยีแบบปลายท่อ ประวัติ
ศาสตร์ด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจะช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างซับซ้อนระหว่างวิถีชีวิต
มนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ซึ่งความรู้ความเข้าใจนี้จะเปลี่ยนทัศนคติคนชั้นกลางต่อระบบนิเวศ
วิทยาและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งต่อการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วย และด้วยท่าทีหรือทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมที่
เปลี่ยนไปนี้ย่อมนำไปสู่การเปลี่ยนท่าทีต่อชีวิตเพราะมองเห็นคุณค่าของชีวิตในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ
ระบบนิเวศทางธรรมชาติและสังคม โดยเฉพาะการมองเห็นคุณค่าของชีวิตที่มีมากกว่าความสามารถในการ
บริโภคสินค้าสัญลักษณ์อันเป็นท่าทีต่อชีวิตที่ครอบงำชนชั้นกลางอยู่ในปัจจุบัน นับเป็นการเปลี่ยนแปลง
ในระดับโลกทัศน์ที่จะช่วยลดอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมลงได้ และเมื่อลดบริโภคนิยมลงได้โดยที่
คนตระหนักถึงความสุขอันเกิดจากการดำรงชีวิตในชุมชนและธรรมชาติอย่างสมดุลมากขึ้น อุดมการณ์การ
ผลิตแบบพึ่งตนเองซึ่งเป็นฐานสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาที่ยั่งยืนก็จะมีพลังมากขึ้น

อนึ่ง ในสถานการณ์ปัจจุบันที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การวิจัยประวัติศาสตร์ด้านนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เน้นประเด็นเรื่องนโยบายของรัฐและโครงการใหญ่ๆของรัฐและเอกชนที่ทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมตลอดจนประเด็นปัญหาโครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจที่ทำให้การป้องกันและการแก้ปัญหาการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในอดีตดำเนินไปอย่างไรประสิทธิภาพ จะกระตุ้นให้มีการผลักดันให้เกิดการปฏิรูปโครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนชั้นกลางที่มีการศึกษาที่มีความตระหนักในปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมากอยู่แล้ว แต่ที่ผ่านมายังมิได้รับรู้หรือมีความเข้าใจเพียงพอว่าส่วนใหญ่ของปัญหาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเกิดจากอะไร ยังมีความเข้าใจผิดว่าชาวเขาเป็นตัวการใหญ่ที่ตัดไม้ทำลายป่าหรือเข้าใจเพียงว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมในเมืองเกิดจากความเห็นแก่ตัวของบุคคลยังขาดความเข้าใจความบกพร่องในระดับโครงสร้างเศรษฐกิจการเมือง ความรู้ทางประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่แพร่หลายมากขึ้นจะเป็นพลังให้ชนชั้นกลางซึ่งมีอำนาจต่อรองทางการเมืองสูง มีบทบาทมากขึ้นในการผลักดันให้เกิดการมองปัญหาและการแก้ปัญหาการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในระดับโครงสร้าง เช่น ผลักดันให้เกิดการกระจายอำนาจในการตัดสินใจนโยบายสาธารณะหรือการกระจายอำนาจในการดูแลจัดการหรือฟื้นฟูระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น การกระจายอำนาจทางการเมืองเช่นนี้รวมถึงการพัฒนาระบบตรวจสอบการทำงานของฝ่ายการเมืองและราชการจะช่วยลดการทำงานระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมโดยตรงและโดยอ้อม เช่น ทำให้โครงการใหญ่ๆทั้งหลายต้องดำเนินไปโดยไม่ทำลายระบบนิเวศ หรือ ทำให้การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยใช้เทคโนโลยีต้องกระทำอย่างจริงจังและมีประสิทธิภาพมากขึ้น เป็นต้น

๓. ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้านด้วยกันก็ปรากฏสูงขึ้นในระยะหลัง เป็นต้นว่าความขัดแย้งระหว่างชาวกู๋กับชาวนาข้าว ระหว่างชาวเขากับชาวนาในพื้นที่ราบ ระหว่างชาวบ้านที่หารายได้จากการตัดไม้ขายกับชาวบ้านที่ทำการเกษตรกรรมซึ่งต้องรักษาต้นน้ำลำธารเอาไว้ ฯลฯ ความขัดแย้งเหล่านี้ส่วนหนึ่งมีข้าราชการและ/หรือนายทุนผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น เข้ามาหนุนหลังฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเพื่อผลประโยชน์ของตนและมีแนวโน้มที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดหรือทั้งสองฝ่ายจะใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกลไกทางวัฒนธรรมที่เคยมีส่วนช่วยลดความขัดแย้งหรือลดความตึงเครียดในสังคมชาวบ้านเริ่มหมดพลังไป หรือใช้ไม่ได้ผลเพราะสภาพปัญหารุนแรงมากขึ้น และรัฐก็มิได้เป็นกลางอย่างแท้จริงในการแก้ปัญหา แต่มีความลำเอียงที่จะเข้าข้างฝ่ายที่ได้เปรียบอยู่แล้ว เช่น นายทุน หรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เน้นความเปลี่ยนแปลงของปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศหนึ่งๆกับชาวบ้านกลุ่มต่างๆที่อยู่ในระบบนิเวศนั้นๆโดยคำนึงถึงบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของทุกกลุ่ม จะช่วยให้เข้าใจที่มาของความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากร และมองเห็นแนวทางการแก้ปัญหาความขัดแย้งนั้นโดยเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายมีโอกาสเข้าต่อรอง-ประนีประนอม ซึ่งทำให้สามารถแก้ปัญหาโดยสันติวิธีและทำให้สามารถมองเห็นช่องทางที่จะแบ่งสรรทรัพยากรอย่างเป็นธรรมเพื่อประโยชน์ของชาวบ้านทุกฝ่ายโดยไม่ทำลายสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมด้วย ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าชาวบ้านทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องต้องปรับหรือพัฒนากระบวนการผลิตของตนเพื่อให้สอดคล้องกับข้อจำกัดของระบบนิเวศนั้นๆ และสามารถดำรงชีวิตในระบบนิเวศนั้นๆร่วมกันอย่างยั่งยืนสืบไป และหากลดความขัดแย้งในระหว่างชาวบ้านได้

สำเร็จแล้วสร้างเครือข่ายของครัวเรือนเพื่อร่วมมือกันในการดูแลรักษา จัดการ และฟื้นฟูระบบนิเวศและ
สิ่งแวดล้อมขึ้นมา ความสำเร็จในการรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้เพื่อเป็นฐานของการพัฒนาที่
ยั่งยืนก็เป็นสิ่งที่อยู่ไม่ไกลนัก

แน่นอนว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนจำเป็นต้องอาศัยความรู้อื่นๆอีกมาก และความรู้ประวัติศาสตร์ด้าน
นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นเพียงความรู้หนึ่งที่จำเป็นต้องสร้างขึ้นเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของความรู้เหล่านั้น
แต่ความรู้ประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมีความสำคัญเป็นพิเศษประการหนึ่ง คือ เป็นความรู้
แบบสหวิทยาการที่ไม่เพียงแต่เกิดจากการเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่เป็นทางการหรือมีลักษณะเป็นสถาบันแล้ว
เข้าด้วยกันเท่านั้น แต่งานวิจัยหรือผลการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมายังแสดงถึง
การเชื่อมโยงเอาองค์ความรู้ชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนที่อยู่เข้ามาเป็นอย่างมาก เช่น ความรู้เกี่ยวกับความ
หลากหลายทางชีวภาพ ความรู้เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศโดยไม่ทำลายระบบนิเวศ ฯลฯ จน
กล่าวได้ว่าชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนมีบทบาทอย่างสำคัญในการพัฒนาความรู้ด้านประวัติศาสตร์ระบบ
นิเวศและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยและความรู้ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยนี้เป็น
ตัวอย่างที่ดีที่สุดของการนำเอาความรู้แบบตะวันตกมาเชื่อมโยงต่อกับความรู้ของชาวบ้านจนเกิดการสร้าง
องค์ความรู้ที่มีประโยชน์อย่างสูงต่อส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นความรู้ที่เป็นรากฐานที่สำคัญของการ
พัฒนาที่ยั่งยืน

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

สืบทอดรรมของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้
กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย สู่อการปลดปล่อยและพัฒนาพลังประชาชน
ขงพุทธ ชูแวน

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ลัทธิวรรณของ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้ กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย สู่การปลดปล่อยและพัฒนาพลังประชาชน

ยงยุทธ ขุแวน

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทนำ

อาจกล่าวได้ว่าอย่างน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่ความรู้เกี่ยวกับ “ห้องถิ่น” ต่าง ๆ เริ่มได้รับความสนใจจากชาวไทย ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯ ได้มีบทบาทและขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่เลยเขตที่ราบลุ่มภาคกลางออกไปมากยิ่งขึ้น ซึ่งได้แก่ดินแดนล้านนา บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เขมร ที่ราบสูงโคราชและบริเวณหัวเมืองมลายู ดินแดนเหล่านี้นับเป็นเขตผลประโยชน์สำคัญที่ทางกรุงเทพฯ จะต้องเข้าไปดูแลและรักษาไว้ เหตุฉะนั้นความรู้เกี่ยวกับ “ห้องถิ่น” ดังกล่าวจึงมีความจำเป็นสำหรับรัฐไทย ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการจัดการปกครองหรือสร้างความชอบธรรมทางการเมือง และเพื่อผลประโยชน์ของด้านเศรษฐกิจ หลักฐานและเอกสารต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าทางศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ได้ให้ความสนใจกับห้องถิ่นในช่วงก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ได้ปรากฏอยู่ในรูปของจดหมายเหตุ เอกสารคำให้การของเชลยศึก บันทึกการเดินทาง เป็นต้น ความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของห้องถิ่นดังกล่าวมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับหลักฐานอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ใหม่ของชนชั้นนำไทยว่าได้มองโลกที่เป็นจริงและกว้างขวางมากยิ่งขึ้นรวมทั้งต้องการที่จะเรียนรู้โลกดังกล่าวด้วย ดังที่จะเห็นได้จากการแปลหรือแปลงวรรณกรรมของสังคมอื่นมาเป็นภาษาไทย เช่น สามก๊ก ราชาริราช อิเหนา ฯลฯ (ดู ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2536 : 122-123) ส่วนจารีตในการเขียนหรือชำระพระราชนิพนธ์ก็ปรากฏว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือห้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น

เมื่อรัฐไทยได้รับอิทธิพลของชาติตะวันตกมากขึ้นนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ความกระตือรือร้นใคร่รู้ในเรื่องราวของ “ห้องถิ่น” ยิ่งมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหัวเมืองและชุมชนต่างๆ ทั้งนี้ก็เพราะเรื่องราวดังกล่าวนับว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญยิ่งในการเจรจาโต้แย้งกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศส เพื่อยืนยันในสิทธิการครอบครองดินแดนของหัวเมืองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนานเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูปการปกครองมาแล้ว ที่ได้โปรดฯ ให้ขุนนางในห้องถิ่นหลายแห่งได้รวบรวมประวัติของเมือง ชุมชน และบันทึกไว้เป็นเอกสารของหลวงสำหรับการเจรจากับชาติตะวันตกดังกล่าวและยังได้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการปฏิรูปการปกครองต่อมา ในระยะแรกเอกสารดังกล่าว

ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารของรัฐ เช่น วชิรญาณ วชิรญาณวิเศษ ราชกิจจานุเบกษา ซึ่งมีทั้งเอกสารบันทึกของขุนนาง คำนาน และพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน ลาว ล้านนา และคาบสมุทรมลายู ต่อมาภายหลังต้นฉบับของงานเขียนเหล่านี้ก็ได้มารวมพิมพ์อยู่ในชุด ประชุมพงศาวดาร ภาคต่าง ๆ เช่นเดียวกับการรวบรวมเรื่องราวของลัทธิประเพณีของภูมิภาคต่าง ๆ และเรื่องราวของภาษาและกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยนั้นส่วนใหญ่ก็ได้เคยตีพิมพ์ลงในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ และต่อมาก็ได้รวบรวมพิมพ์อยู่ในหนังสือชุด ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หลัง พ.ศ. 2500 มาแล้ว

จะเห็นได้ว่าการศึกษาที่เกี่ยวกับท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องราวของประวัติศาสตร์นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เมื่อมองย้อนกลับไปในนอกจากมีเหตุผลเพื่อประโยชน์ใช้สอยโดยตรงโดยนำเอาเรื่องราวดังกล่าวมาแสดงเป็นหลักฐานในการต่อรองกับชาตินิยมอำนาจหรืออ้างสิทธิ์ในการครอบครอง “ท้องถิ่น” แล้ว ในอีกด้านหนึ่งการคุกคามจากวัฒนธรรมของชาติตะวันตกที่มีเพิ่มมากขึ้นและเกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรงนั้นได้ส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤตขึ้นในเอกลักษณ์ไทยแบบเก่าที่ถูกปฏิเสธจากชาวตะวันตกมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นสูงของไทยต้องปรับตัวเองในเรื่องเอกลักษณ์กันครั้งใหญ่ นั่นคือการค้นหาตัวเองใหม่ในสิ่งที่มีลักษณะเป็นสากลแต่ยังคงวางอยู่บนรากฐานของความเป็นไทย ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นทางออกที่มีไม่มากนักทางหนึ่งที่เหลืออยู่ (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 9-26) การเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาดังกล่าวมานี้จึงนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานด้านไทยศึกษาที่สำคัญโดยชนชั้นผู้นำและการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นก็เป็นส่วนหนึ่งของไทยศึกษามาตั้งแต่เริ่มแรกแล้วเช่นกัน แม้ว่าจะมีสัดส่วนที่ไม่มากนักและได้ซบเซาลงไปมากเมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ตาม

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว ดูเหมือนว่าบรรยากาศการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นจะตึกคักขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะจุดมุ่งหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ก็คือการให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีบทบาทมากขึ้นในการปกครองประเทศ ด้วยเหตุนี้เรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งที่รัฐควรรับรู้และทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น การที่รัฐบาลได้เชิญสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรุ่นแรกให้มาปาฐกถาเรื่อง สภาพจังหวัดของตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา สภาพภูมิศาสตร์ และความเป็นอยู่ทั่วไปของราษฎรทั่ว ๆ ไป ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจต่อท้องถิ่นของรัฐได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับเนื้อหาบางส่วนของปาฐกถาเหล่านั้นที่แสดงให้เห็นถึงความสำนึกที่ผู้แทนแต่ละคนมีต่อท้องถิ่นของตน ตลอดจนความมุ่งหวังในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ ปาฐกถาดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2478 ภายใต้อำนาจปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ และได้รับการพิมพ์ซ้ำอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2539 อย่างไรก็ตามจากการที่มีความผันผวนทางด้านการเมืองภายหลังการปฏิรูปการปกครองได้

ไม่นาน ความสนใจต่อห้องถิ่นของหน่วยราชการหรือผู้นำได้จางหายไปอย่างรวดเร็ว โดยมีแนวคิดเรื่องชาตินิยมเข้ามาแทนที่ คือการสร้างศูนย์กลางของ “ชาติ” ให้มีความเข้มแข็ง ซึ่งนอกจากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้พระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีวัฒนธรรมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกด้วย ผู้นำในสมัยนี้ได้เลือกที่จะใช้วัฒนธรรมของราชสำนักและกรุงเทพฯ เป็นวัฒนธรรมของชาติ ด้วยเหตุคั้งนั้นจึงไม่พยายามที่จะมองหาความหลากหลายของห้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงดังกล่าวจึงมุ่งแสดงให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์และยิ่งใหญ่ของชาติไทย โดยการเสริมต่อจากงานของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่า หรือไม่ก็เป็นการลอกเลียนคัดแปลง แล้วแทรกการปลุกใจให้รักชาติ หรือชื่นชมวีรบุรุษ ดังเช่นงานของหลวงวิจิตรวาทการเป็นตัวแทนสำคัญของงานเขียนในยุคนี้

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้แม้ว่าความสนใจของรัฐต่อเรื่องราวของห้องถิ่นจะลดลง แต่ความตื่นตัวสนใจในเรื่องราวตัวเองของคนห้องถิ่นกลับปรากฏให้เห็นมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็ควรจะมีเหตุผลมาจากกระแสความเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาในช่วงทศวรรษ 2470 ซึ่งได้บรรลุจุดหมายสูงสุดโดยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 กระแสการยอมรับรัฐธรรมนูญในระบบการปกครองแบบใหม่ที่ศึกษากันในจังหวัดต่าง ๆ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความตื่นตัวทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น สิ่งดังกล่าวสัมพันธ์กับ “ผลิตผล” ของระบบการศึกษาแบบใหม่ที่ทำให้คนในห้องถิ่นมีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ด้านต่าง ๆ ที่แปลกใหม่และกว้างขวางกว่าเดิม เหล่านี้จึงช่วยกระตุ้นให้เกิดความสำนึกในเรื่องห้องถิ่นตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของอดีตหรือประวัติศาสตร์ที่มีรากฐานการศึกษาและสืบทอดกันมาในสังคมไทยเป็นเวลานานแล้ว

ด้วยเหตุนี้ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงไม่แปลกอันใดที่พบว่าผู้นำในห้องถิ่นทั้งที่เป็นพระภิกษุหรือผู้ที่เคยบวชเรียน รวมทั้งผู้ที่ได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ ต่างกระตือรือร้นที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของห้องถิ่นตัวเองมากขึ้น ในระยะนี้ได้เริ่มมีการรวบรวมโบราณวัตถุและเอกสารพื้นบ้านมาเก็บรักษาไว้ตามวัด ซึ่งก็ทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการศึกษาความเป็นมาของห้องถิ่นที่โยงใยเข้ากับหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารเหล่านั้นในเวลาต่อมา

จากการสำรวจภูมิหลังของการศึกษาแล้วจะเห็นได้ว่า เนื้อหาเกี่ยวกับห้องถิ่นได้มีอยู่ในความรู้ด้านไทยศึกษามาตั้งแต่ในระยะเริ่มแรกที่ได้รับอิทธิพลของตะวันตกแล้ว อย่างไรก็ตามชนชั้นผู้นำไทยขณะนั้นซึ่งเป็นผู้ที่ได้เริ่มต้นการศึกษาเรื่องดังกล่าวก็ได้วางโครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาไปตามกรอบอุดมคติของการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่ คือ การยึดเอาวัฒนธรรมของราชสำนักเป็นศูนย์กลางหรือสูงสุดและมีวัฒนธรรมของห้องถิ่นต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบ โดยมีความสัมพันธ์ในเชิงลดหลั่นกันลงมา “ห้องถิ่น” จึงเป็นรายละเอียดของวัฒนธรรมไทย การศึกษาเรื่องราวของห้องถิ่นจึงช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรม “ไทย” ได้ดีขึ้น โครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาดังกล่าวนี้จึงมีปัญหามาก

ประการกล่าวคือ ในเมื่อเรื่องราวของ “ห้องถิ่น” เป็นแต่เพียงส่วนประกอบที่ช่วยให้เข้าใจในวัฒนธรรม “ไทย” มากขึ้น การศึกษาเรื่องราวของ “ห้องถิ่น” จึงไม่ได้มุ่งทำความเข้าใจกับ “ห้องถิ่น” ในฐานะที่มีพลังวัฒนธรรมของตัวเอง รวมทั้งยังมีความหลากหลายแตกต่างกันในแต่ละ “ห้องถิ่น” สิ่งเหล่านี้ได้ถูกบิดเบือนลบเลือนออกไปหมด ความแตกต่างได้กลายเป็นเรื่องนอกกลุ่มนอกทางในสายตาของผู้ปกครองไทย เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่าง “ห้องถิ่น” กับ “ไทย” ก็ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่อยู่ในระนาบเดียวกัน ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับ “ห้องถิ่น” ซึ่งอยู่ในสถานะที่ถูกกำหนดเอาไว้แล้วในลักษณะดังกล่าว (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 1-3)

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีปัจจัยทั้งภายในและภายนอกทำให้การศึกษาเรื่องราวของห้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไทยคดีศึกษาในลักษณะดังกล่าวได้รับความสนใจตัวเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์นั้นเติบโตสืบเนื่องไปอย่างน่าสนใจ ตลอดช่วงเวลา 40 ปี ที่ผ่านมามีงานเขียนจำนวนมาก ทั้งได้พัฒนาเนื้อหาและวิธีการศึกษาให้ก้าวหน้าขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ เข้ามาร่วมศึกษาอย่างลึกซึ้ง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากในช่วงเวลาดังกล่าว ห้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยได้รับผลกระทบอย่างมากจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางด้านเศรษฐกิจและสังคม อันก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ที่หลากหลายและสลับซับซ้อนตามมาดังเป็นที่รับรู้กันอยู่ในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ห้องถิ่นศึกษาในแนวทางเดิม ๆ จึงไม่เพียงพอที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับเข้าใจสังคมอีกต่อไป ในช่วง 2 ทศวรรษหลังนี้เองที่ได้มีแนวคิดทฤษฎีและมุมมองใหม่ ๆ ที่ทำให้ห้องถิ่นศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ก้าวหน้าไปเป็นอันมาก มีแนวโน้มการศึกษาที่เป็นการ “ปลดปล่อย” ห้องถิ่นออกนอกกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย กล่าวคือแสดงให้เห็นถึงความเป็นตัวของตัวเองของห้องถิ่นต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลายและในบางกรณีก็ได้เสนอความเป็นอิสระของห้องถิ่นที่ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมของศูนย์กลางแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างความชอบธรรมและเป็นพลังให้กับชุมชนสำหรับการต่อรองในการใช้อำนาจอธิปไตย ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ลักษณะดังกล่าวมีแนวโน้มได้รับความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตามการศึกษาวิจัยเรื่องราวของห้องถิ่นในรอบสี่ทศวรรษหลังสุดก็มิมีปัญหาในด้านต่าง ๆ ตลอดมา ที่สำคัญในปัจจุบันองค์ความรู้ใหม่ ๆ ซึ่งมีอยู่จำนวนมากนั้นมักไม่ค่อยจะได้เผยแพร่ไปสู่สาธารณะและดูเหมือนว่าภาครัฐบาลเองก็ไม่ได้นำเอาความรู้ดังกล่าวมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาเพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้คนตาม “ห้องถิ่น” ต่าง ๆ เท่าใดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์ความรู้ของห้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ที่นักวิชาการฝ่ายต่าง ๆ เห็นว่ามีความจำเป็นและสำคัญยิ่งขึ้นในสภาวะการณ์ปัจจุบัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็คงเนื่องมาจากการที่ไม่ได้ตระหนักถึง “ความหมาย” ขององค์ความรู้ดังกล่าวมาตั้งแต่ต้น และที่เป็นปัญหาสำคัญก็คือผลงานการศึกษาวิจัยเรื่องของห้องถิ่นใน

มิติประวัติศาสตร์ก่อนข้างจะกระจัดกระจายและมีความสลับซับซ้อนหลากหลายทั้งทางด้านเนื้อหา แนวคิด และทฤษฎีต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้นำมาประมวลวิเคราะห์ สังเคราะห์ จัดระบบให้เกิดเป็นความรู้ที่เข้าใจได้ง่าย ตลอดจนรู้ถึงปัญหาและข้อจำกัดต่าง ๆ ที่มีอยู่ตลอดมา

ด้วยตระหนักถึง บทบาท ความหมาย และความสำคัญของท้องถิ่นศึกษาในแง่ดังกล่าว จึงเห็นความจำเป็นว่าควรจะต้องมีการประมวลองค์ความรู้เรื่อง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ ซึ่งได้ทำการศึกษาวิจัยโดยนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในช่วงเวลาประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้ทราบถึงความเป็นมา ทิศทาง แนวโน้ม และปัญหาของการศึกษาวิจัยในช่วงเวลาดังกล่าวในแง่มุมต่าง ๆ ตลอดจนพิจารณาถึงบริบททางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเพื่อที่จะได้เข้าใจถึงสถานภาพขององค์ความรู้เรื่องนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งนอกจากจะสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวมาใช้เป็นประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ในภาวะการณ์ปัจจุบันแล้ว จุดมุ่งหมายสำคัญในการประมวลองค์ความรู้ครั้งนี้ในอีกด้านหนึ่งก็คือ ข้อเสนอบางอย่างที่มองเห็นก็จะเป็นพื้นฐานสำคัญในการตั้งโจทย์หรือกำหนดทิศทางการศึกษาวิจัยในอนาคต

ควรกล่าวถึงเป็นอย่างยิ่งว่า ในช่วงประมาณหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีการสำรวจและประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นภาพรวมมาแล้วอย่างน้อย 4 ครั้ง (ดู ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 2529 ก. : แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ, 2536 : อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : Thongchai Winichakul, 1995) อย่างไรก็ตามการเสวนาและการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้ง 4 ครั้งดังกล่าวมานี้ก็ยังไม่ละเอียดและครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ควร ที่สำคัญก็คือ เกือบทั้งหมดไม่ได้ให้ความสนใจถึงสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2516 เลย ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะมีเคลื่อนไหวที่น่าสนใจอยู่ไม่น้อยก็ได้ เช่นเดียวกับในช่วงทศวรรษหลังสุดก็มักจะสรุปว่าเป็นการศึกษาที่ยังย่ำอยู่กับที่หรือมีความก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ น้อยมาก การประเมินสภาพดังกล่าวส่วนใหญ่จึงเป็นการสรุปความเห็นและตั้งข้อสังเกตอย่างกว้าง ๆ ขาดข้อมูลรายละเอียดสนับสนุนอย่างเพียงพอ ซึ่งแม้ว่าข้อสรุปเหล่านั้นจะเป็นที่ยอมรับแต่ก็ยังขาดความเคลื่อนไหวบางอย่าง ซึ่งซ่อนตัวอยู่ในภาพที่ดูเหมือนกันนั้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้แต่ต้นและจากปัญหาของการประเมินสถานภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมา งานวิจัย "การประมวลองค์ความรู้เรื่อง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์" จึงเป็นการช่วยเสริมความรู้ประเด็นเหล่านั้นให้ชัดเจนและมีมิติต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งบทความนี้จะเป็นการสรุปผลจากรายงานการวิจัยดังกล่าว

อนึ่ง งานชิ้นนี้ใช้คำว่า “ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” แทนคำ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ทั้งนี้ก็เพราะสองคำดังกล่าวมีความหมายที่แตกต่างกันอยู่พอสมควรทั้งในด้านขอบเขตทางกายภาพ เนื้อหา และวิธีการศึกษา กล่าวคือ ในช่วงเวลาที่ผ่านมาหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ พยายามที่จะนิยามความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” กันอย่างหลากหลายแตกต่างกันไปตามภูมิหลังความสนใจและปรัชญาของสาขาที่ตัวเองได้ศึกษามา อย่างไรก็ตามเมื่อได้พิจารณาความเห็นดังกล่าวอย่างละเอียดแล้วก็อาจสรุปความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในปัจจุบันได้ระดับหนึ่ง คือ เป็นการศึกษาถึงประสบการณ์หรือกิจกรรมทุก ๆ ด้านของผู้คนใน “ห้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน “ห้องถิ่น” นี้สามารถจะพิจารณากำหนดขึ้นมาจากความสัมพันธ์ในระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม และต้องศึกษารวมไปถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยของห้องถิ่นที่ศึกษากับห้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ และกับหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ที่สำคัญอย่างขาดเสียมิได้ก็คือจะต้องศึกษาห้องถิ่นในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ โดยจะต้องคำนึงด้วยเสมอว่าเนื้อหาที่แยกออกไปเป็นส่วน ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมนั้นล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น นอกจากนี้ต้องเป็นการศึกษาจากภายในและให้ความสำคัญแก่มิติทางวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทางสังคมบนพื้นฐานของอุดมการณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดการครอบงำของอุดมการณ์หลักและการต่อต้าน การครอบงำดังกล่าว (ดู ธิดา สาระยา, 2525, 2529, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ; สุเทพ สุนทรภะสัช, 2528 ; จลอง สุนทราวาณิชย์, 2529 ข.; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก., 2531 ; ศรีศักร วัลลิโภคม, 2531, 2533, อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ก.)

“ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและมองเห็น “หน่วย” หรือความหลากหลายของสังคมตามที่มุ่งหวังดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่จะต้องใช้ประสบการณ์ เวลา และความละเอียดอ่อนในการเข้าไป “ทำความเข้าใจ” นอกจากนี้เนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ก็ควรจะโน้มเอียงหรือเน้นมาทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่มากขึ้น เพราะเป็นช่วงที่มีหลักฐานข้อมูลเพียงพอที่สามารถอธิบายวิถีชีวิตของผู้คนใน “ห้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้อย่างละเอียดรอบด้านครอบคลุมทุกประเด็นดังกล่าวข้างต้น ในอีกด้านหนึ่ง “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” จึงมีความต่อเนื่องและใกล้ชิดกับลมหายใจของผู้คนในปัจจุบันและนำมาใช้ประโยชน์สำหรับการพัฒนาได้ด้วย

กล่าวอย่างสรุป “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในปัจจุบันควรจะมีมีความหมายที่แคบลงมา ซึ่งอาจกำหนดได้ตามคุณลักษณะข้างต้น อย่างไรก็ตาม เมื่อมองย้อนกลับไปแล้วก็จะพบว่างานการศึกษาเรื่องราวของห้องถิ่นที่เข้าข่ายคุณสมบัติเหล่านี้ไม่ได้มีปรากฏให้เห็นมากนัก หรือยังคงเป็นช่วงที่เริ่มต้นศึกษาเท่านั้น “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในช่วงเวลาที่ผ่านมาจึงเป็นคำที่กินความหมายกว้างขวางครอบคลุม

คลุมเนื้อหาทั่ว ๆ ไป ที่ มักเป็นการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหรือเมืองโบราณหรือประสบการณ์ด้านหนึ่ง ด้านใดของผู้คนในท้องถิ่นโดยไม่ให้ความสำคัญกับบริบทด้านอื่น ๆ และหน่วยทางกายภาพของท้องถิ่น หรือไม่เห็นว่าหน่วยการศึกษาดังกล่าวมีความหมายและสัมพันธ์กับเนื้อหาอย่างไร นอกจากนี้ ส่วนหนึ่ง ก็ยังเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นการรายงานข้อมูลเบื้องต้น ขาดการวิเคราะห์และเป็นมุมมองจากภายนอกหรือเน้นปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเป็นการศึกษาทางด้านการเมืองและมักมีแนวคิดให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ดำรงอยู่ในกรอบโครงเรื่องของประวัติศาสตร์ชาติ ฯลฯ ด้วย เหตุผลที่อธิบายมาเป็นการเบื้องต้นนี้ การศึกษาที่ผ่านมาจึงมีลักษณะเป็น “ท้องถิ่นศึกษา” ในมิติประวัติศาสตร์มากกว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ซึ่งในปัจจุบันมีความหมายและขอบเขตที่มีลักษณะเฉพาะแคบลงมาดังกล่าว

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ที่มีความหมายกลาง ๆ ทั่วไปนี้ นอกจากเหมาะสมที่จะใช้เรียกงานส่วนใหญ่ในด้านประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาแล้ว ก็ยังครอบคลุมไปถึงงานในสาขาอื่นที่ศึกษาใน “ท้องถิ่น” ด้วย เช่น โบราณคดี มานุษยวิทยา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ คติชนวิทยา และวรรณคดีท้องถิ่น อย่างไรก็ดีตามในการสำรวจงานสาขาที่เกี่ยวข้องดังกล่าวก็จะพิจารณาเฉพาะชั้นที่ศึกษาแสดงให้เห็นถึงลักษณะพัฒนาการของสังคมหรือที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เท่านั้น ทั้งนี้ยกเว้นงานที่เป็น การรวบรวม ปรวรรดและวิเคราะห์เอกสารประเภท ดำนาน กฎหมาย วรรณกรรมและข้อมูลทางคติชนต่าง ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวพันอยู่กับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์โดยตรง จึงจะเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในกรอบการวิจัยด้วย

จากการยึดถือตามกรอบดังกล่าว การประมวลวิเคราะห์งาน ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ครั้งนี้จึงครอบคลุมเนื้อหาหลายด้าน ได้แก่ เมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ รวมทั้งงานที่เป็นการรวบรวม ปรวรรด และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถวิเคราะห์พัฒนาการของงานศึกษาในแต่ละด้านอย่างละเอียดลึกซึ้งได้ เช่น การแบ่งยุคสมัยของการศึกษาของเนื้อหาในแต่ละด้านนั้น ถ้าทำอย่างละเอียดแล้วก็จะมึลักษณะซ้อนทับกันอยู่มาก เป็นเรื่องยุ่งยากที่จะต้องใช้เวลาศึกษา และเหมาะสมสำหรับการสำรวจวิเคราะห์เนื้อหาเฉพาะด้านมากกว่าการศึกษาภาพรวมอย่างกว้าง ๆ ดังที่งานชิ้นนี้พยายามที่จะทำ ด้วยเหตุผลดังกล่าว การแบ่งยุคของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในที่นี้จึงจะแบ่งออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ โดยเอาปี พ.ศ. 2520 เป็นจุดเปลี่ยนแปลงสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นต้นมา สามารถมองเห็นความก้าวหน้าของการศึกษาในแต่ละด้านอย่างชัดเจน ซึ่งย่อมเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองและสังคมในช่วงปี พ.ศ. 2516 - 2519 เป็นปัจจัยเกื้อหนุนสำคัญ การ

แบ่งยุคการศึกษาออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ นี้จะมองเห็นภาพรวมพัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในบริบทของการเมืองและสังคมได้ดีขึ้น ขณะเดียวกันก็มิได้หมายความว่า การประมวลวิเคราะห์นี้จะละเลยพลวัตของ 'ท้องถิ่นศึกษา' แต่ละด้านในกรอบเวลากว้าง ๆ ดังกล่าวไป

พัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงแรก (ประมาณ พ.ศ. 2500-2520) :

ระยะของการตื่นตัวและวางพื้นฐาน

ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 - 2520 นับเป็นระยะสำคัญที่มีการตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ ได้เพิ่มปริมาณขึ้นอย่างชัดเจน แม้ว่าแนววิเคราะห์ในการศึกษาส่วนใหญ่จะยังคงสืบเนื่องมาจากยุคก่อนหน้านี้นี้ก็ตาม ในยุคสมัยแห่งการเริ่มต้นนี้นับเป็นช่วงเวลาอันสอดคล้องกับการที่คนในท้องถิ่นได้มีการศึกษาเพิ่มขึ้น รวมทั้งสถาบันการศึกษาระดับสูงก็ได้เริ่มขยายตัวออกสู่ต่างจังหวัด และที่สำคัญก็คือรัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติอย่างต่อเนื่อง ซึ่งได้ส่งผลต่อการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นให้หันมาสนใจศึกษาถึงความเป็นมาของจังหวัดหรือชุมชนของตนเองด้วย นอกจากนี้ในช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษดังกล่าวชาวต่างชาติก็ได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นไทยอย่างจริงจังมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในสาขาโบราณคดีและมานุษยวิทยาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องด้วย การตื่นตัวทางภูมิปัญญาทั่วไปและกระแสของการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงนี้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน สาเหตุที่อยู่เบื้องหลังการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวนี้เป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลที่มาจากสหรัฐอเมริกาที่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้ง

จากการที่ไทยได้เข้าไปสัมพันธ์กับอเมริกาในด้านต่าง ๆ มากขึ้นภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้ว ผนวกกับนโยบายพัฒนาประเทศของไทยเอง จึงทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างใหญ่หลวงภายในเวลาอันรวดเร็ว นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ประเทศมีเงินไหลเข้ามาอย่างมหาศาล กล่าวในส่วนของอเมริกาเองนั้นได้ใช้เงินถึงประมาณ 20,000 ล้านบาทในช่วง พ.ศ. 2507-2512 เงินดังกล่าวได้แพร่ไปยังต่างจังหวัดตามนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวที่มีทหารอเมริกันเป็นลูกค้าสำคัญอยู่ด้วย การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้ประเทศเจริญทางด้านวัตถุเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว สินค้าอุปโภคบริโภคจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามา ประชาชนบางกลุ่มมีโอกาสทางธุรกิจดีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหารายได้จากการขายบริการแก่บรรดาทหารอเมริกัน สังคมไทยจึงได้รับประสบการณ์ใหม่ ๆ โดยเฉพาะอิทธิพลจากอารยธรรมตะวันตกที่เข้ามาเผชิญหน้าไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ ดนตรี แฟชั่นต่าง ๆ ซึ่งไม่เพียงเฉพาะแต่ชนชั้นสูงหรือผู้ปกครองเท่านั้น หากยังรู้สึกได้

ในประชาชนทั่วไปที่ได้รับการศึกษา อารยธรรมตะวันตกดังกล่าวขัดแย้งกับประเพณีหรือระบบคุณค่าเดิมของไทย ด้วยเหตุดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วที่ผู้นำและปัญญาชนไทยต้องมาคิดคำนึงถึงตัวเองอีกครั้ง ปัญหาเรื่อง “เอกลักษณ์ไทย” เป็นสิ่งที่พวกเขาให้ความสนใจเป็นอันมาก (คู แดมสุข นุ่มนนท์, 2528 : 123 - 155 : นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 26 - 41 และดูบรรยากาศการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในช่วงดังกล่าวเพิ่มเติมได้จาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2533 : 7 - 14)

ภาวะวิกฤติในปัญหา “เอกลักษณ์ไทย” ที่เกิดขึ้นในครั้งนี้ต่างกับในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 ในแง่ของจำนวนของผู้ที่ได้รับผลกระทบ กล่าวคือ “...การขยายการศึกษาอย่างรวดเร็วในช่วงนี้ผลักดันคนจากท้องถิ่นและก้นตรอกให้มาเผชิญความรู้สึกต่ำต้อยต่อหน้าฝรั่งกันมากยิ่งขึ้น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 27) การหันกลับไปชื่นชมและศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติจึงค้นตัวขึ้นมาเป็นอย่างมากในระบอบนี้ ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าเรื่องราวของท้องถิ่นก็ได้รับความสนใจจากคนท้องถิ่นเองเพิ่มขึ้น ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการส่งเสริมจากรัฐบาลในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติด้วยเหตุผลทางการเมืองที่ต้องการสร้างอำนาจของศูนย์กลางให้เข้มแข็งนั้น มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ได้ค้นตัวมากขึ้นตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ประเด็นตามลักษณะของเนื้อหา คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ เมือง และชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษาในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ประเด็นแรก การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองและชุมชนโบราณ นับว่าเป็นผลที่เกี่ยวเนื่องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง กล่าวคือ ได้มีผู้พยายามที่จะวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แหวกออกไปจากแนวทางเดิม ๆ จึงก่อให้เกิดการขยายความรู้รอบรู้บริเวณนอกศูนย์กลาง เป็นการชี้ให้เห็นถึงการมีอยู่ของบ้านเมืองอื่น ๆ ที่หลากหลายอยู่ในดินแดนไทยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณดังกล่าวนี้นี้จึงขัดแย้งกับการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักคือ ประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เน้นศูนย์กลางและเรียงลำดับเวลาจากสุโขทัยมาอยุธยาโดยไม่สนใจบ้านเมืองอื่น ๆ ที่พัฒนาร่วมสมัย นักวิชาการผู้บุกเบิกที่สำคัญในระยะแรกเริ่มนี้ได้แก่ มานิต - ศรีศักร วัลลิโภคม จิตร ภูมิศักดิ์

มานิต - ศรีศักร วัลลิโภคม เป็นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่มีวิธีการที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ เป็นนักวิชาการผู้บุกเบิกการศึกษาโดยการสำรวจภาคสนามทางด้านโบราณคดี ดำเนินสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลทางวัฒนธรรม ตลอดจนถึงการตรวจสอบภาพถ่ายทางอากาศของ

เมืองโบราณจากการออกภาคสนาม จากการตรวจสอบหลักฐานภายในโดยละเอียด ข้อเสนอเรื่องชาติไทยของอาจารย์มานิต จึงมีความแตกต่างออกไปจากกระแสที่อธิบายกัน ท่านได้ปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างของนักวิชาการรุ่นก่อนและร่วมสมัยทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในหลายประเด็น เช่น เรื่องอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรทวารวดีนั้นท่านมีความเห็นว่าไม่ได้มีจริงอย่างกว้างขวางเหมือนกับอิทธิพลทางด้านศิลปะ และเห็นว่ากัมพูชาหรือเขมรหรือกัมพูชา ที่สำคัญได้แก่การพิสูจน์ให้เห็นว่าพระเจ้าอู่ทองไม่ได้เสด็จหนีโรคห่ามาจากเมืองอู่ทอง ทั้งนี้เพราะพบหลักฐานว่าเมืองอู่ทองนั้นเก่าแก่กว่าอยุธยาและเมืองอู่ทองก็ถูกทิ้งร้างก่อนการสร้างอยุธยาถึง 200 ปี ผลงานของอาจารย์มานิตจึงมีความทันสมัยและเป็นประเด็นที่นักวิชาการรุ่นหลังสนใจถกเถียงกันต่อกันต่อมา โดยเฉพาะส่งอิทธิพลให้อาจารย์ศรีศักรได้สืบสานพัฒนาให้ก้าวหน้ามากขึ้น

ผลงานชิ้นแรก ๆ ของอาจารย์ศรีศักร ได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ **ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย (2524)** บทความจำนวนหนึ่งที่ได้ศึกษาในช่วงปลายทศวรรษ 2510 ได้เน้นให้เห็นภาพพัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโบราณในท้องถิ่นมากขึ้น ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมดังกล่าวนับว่ามีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของคนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งท่านก็ได้สานต่อความคิดนี้อย่างจริงจังและชัดเจนขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา

จิตร ภูมิศักดิ์ ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยโดยการอาศัยทฤษฎีมาร์กซิสต์ ซึ่งเป็นการวิเคราะห์แนวใหม่ที่เป็นปฏิริยากับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง นอกจากอาศัยทฤษฎีแล้ว จิตร ได้ให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกประเภทและมีความสามารถอันยอดเยี่ยมที่จะใช้หลักฐานเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภาษา วรรณกรรม ตำนาน โบราณคดี รวมทั้งรอบรู้ภาษาต่างประเทศอีกหลายภาษา การค้นคว้าของท่านจึงทำให้ประวัติศาสตร์ยุคก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยามีความก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ผลงานของท่านแม้ว่าจะตีพิมพ์ภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว แต่ช่วงเวลาที่ทำการศึกษาก็อยู่ในระยะทศวรรษ 2500 แม้ว่าจะงานส่วนใหญ่จะมุ่งศึกษาสังคมไทยอย่างเป็นระบบ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็จะให้ภาพพัฒนาการของเมืองโบราณสัมพันธ์กับปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ดังตัวอย่างการศึกษาในหนังสือ **ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ** เป็นต้น

จิตร ภูมิศักดิ์ ยังได้ศึกษาสังคมในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ภาพที่ปรากฏก็คือบ้านเมืองหรือรัฐของคนไทยที่กระจายอยู่ตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้แก่ อโยธยาศรีรามเทพนคร สุพรรณภูมิ ไตรตรังษ์ เพชรบุรี รวมทั้งนครศรีธรรมราช ซึ่งล้วนมีพัฒนาการทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมมาช้านานก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยาและไม่ได้อยู่ในกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใด การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ทะลายกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ตามแนวทางเดิมเช่นนี้จึงได้เพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์โบราณให้ขยายพื้นที่ออกไปสู่ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นการศึกษา

ที่สัมพันธ์สอดคล้องกันดีกับงานของมานิต-ศรีศักร วัลทิโกคม ดังได้กล่าวมา การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ตามแนวทางของจิตร ภูมิศักดิ์ได้มีอิทธิพลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของประชาชนส่วนใหญ่ที่ตื่นตัวมากขึ้นภายหลังขบวนการ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 - 2519

ประเด็นที่สอง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นการศึกษาพัฒนาการของบ้านเมือง ชุมชน ประวัติบุคคลสำคัญในท้องถิ่นหรือจังหวัดต่าง ๆ โดยการอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กับเนื้อหาและอยู่ในกรอบเวลาของประวัติศาสตร์ชาติไทย หรือเป็นการศึกษาเนื้อหาอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง เช่น ราชวงศ์หรืออาณาจักรใน “ท้องถิ่น” แต่การศึกษาดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงความสำนึกของผู้ศึกษาว่ามีความภูมิใจในบ้านเมืองของตัวเองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” โดยตรง นับเป็นความภาคภูมิใจของคนในท้องถิ่นในลักษณะที่เรียกว่า “ท้องถิ่นนิยม ชาตินิยม” พร้อม ๆ กับการเปิดตัวเองให้สังคมภายนอกรับรู้มากขึ้น

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยดังกล่าวนี้ นับเป็นกระแสหลักของการศึกษาซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผลงานของปัญญาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาตามอุดมการณ์ของการสร้างรัฐชาติที่มุ่งเน้นเอกภาพและความเข้มแข็งของศูนย์กลาง สำหรับรัฐเองก็สนับสนุนการศึกษาในแนวทางนี้อย่างเต็มที่ หน่วยงานที่รองรับบทบาทนี้ก็คือกรมศิลปากร นักวิชาการผู้ที่มีผลงานอย่างต่อเนื่อง เช่น ศรี อมาตยกุล หวน พันธุพันธ์ เจริญ สุขเกษม สงวน โชติสุขรัตน์ เต็ม วิภาคพจนกิจ ธรรมทาส พานิช เป็นต้น

ความคึกคักของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยในช่วงก่อน พ.ศ. 2520 ยังเห็นได้จากการที่เอกชนตามจังหวัดต่าง ๆ ได้นำเอาเอกสารทางประวัติศาสตร์และผลงานของนักวิชาการรุ่นก่อน ๆ มาตีพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึกในโอกาสต่าง ๆ ที่สำคัญคือเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ เนื้อหาของเอกสารเหล่านั้นจำนวนมากจะเป็นเรื่องราวของท้องถิ่น เช่น ดำเนิน พงสวาท และเอกสารทางราชการอื่น ๆ รวมทั้งเรื่องราวทางประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับประวัติตระกูลของผู้ตายทั้งสิ้น การที่เอกชนทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดได้ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้ นับเป็นบรรยากาศส่วนหนึ่งที่สะท้อนถึงความสนใจประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง หากเป็นเรื่องราวที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างชัดเจน กลุ่มคนเหล่านี้มักเป็นตระกูลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับขุนนางหรือเจ้านายในระดับต่าง ๆ มาก่อน จึงไม่แปลกอันใดที่ความสนใจต่ออดีตของท้องถิ่นของพวกเขาจะอยู่ในกรอบอุดมการณ์ดังกล่าว ได้มีผู้สำรวจศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปีพ.ศ. 2501-2510 ปรากฏว่าในช่วงเวลา

ดังกล่าวมีเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์อยู่ไม่น้อยกว่า 100 เรื่อง (ดู สุวัฒน์ ส่องแสง จันทร์, 2512 : 415-426)

ประเด็นที่สาม การศึกษาเรื่องของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ ในระยะก่อนพ.ศ. 2520 นั้นนับเป็นช่วงเวลาที่มีความเคลื่อนไหวในการศึกษาที่เปิดเผยเรื่องราวของชาวบ้านให้สังคมภายนอกได้รู้จักอย่างเป็นระบบมากขึ้น เรื่องราวของชีวิตตามชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ จะมีความสำคัญและได้รับความสนใจจากรัฐอย่างจริงจังมาตั้งแต่ช่วงของการมองหา “เอกลักษณ์ไทย” แบบชาตินิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามแล้ว หากประมาณ พ.ศ. 2500 นี้ นับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของการศึกษาเรื่องดังกล่าว คือได้มีการยึดเอาวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชาวบ้านมาเป็นแกนกลางในการศึกษาเป็นครั้งแรก โดยในระยะนี้นักวิชาการชาวต่างชาติก็มีส่วนในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวอีกทางหนึ่งด้วย

นักวิชาการไทยผู้มีผลงานที่ควรกล่าวถึงในระยะบุกเบิกและวางรากฐานในการศึกษาทางด้านนี้คือ พระยาอนุมานราชธน ซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีไทยทั่วไปเอาไว้มาก ผลงานของท่านได้มีอิทธิพลต่อนักวิชาการท้องถิ่นให้ทำการศึกษารวบรวมเรื่องราวในภูมิภาคของตัวเองต่อมา ผลงานที่ศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวบ้านของพระยาอนุมานราชธนที่สำคัญได้แก่ *ชีวิตชาวนา* (2497) และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* (2508) นับได้ว่าเป็นงานบุกเบิกเรื่องราวในชุมชนหมู่บ้านไว้อย่างเป็นระบบและรอบด้าน ทั้งการตั้งบ้านเรือน การทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ รวมทั้งปัญหาต่าง ๆ ที่ชาวบ้านต้องประสบ แม้ว่างานดังกล่าวจะค่อนข้างไปทางด้านมนุษยวิทยา แต่พัฒนาการบางด้านก็สามารถมองเห็นในมิติทางประวัติศาสตร์ได้ด้วย วิธีการศึกษาของท่านนอกจากจะเขียนขึ้นมาจากประสบการณ์โดยตรงแล้ว ก็ยังนำเอาข้อมูลจากการบอกเล่าของคนรุ่นก่อน ๆ มาประกอบ นอกจากนั้นก็ยังเป็นการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างภาคกลางกับภูมิภาคอื่น ๆ เท่าที่ทราบหรือมีข้อมูลอยู่อีกด้วย ที่สำคัญเป็นการศึกษาที่ให้ความเคารพในตัวชาวบ้านและคำนึงถึงความหลากหลายของท้องถิ่น ผู้ที่มีผลงานคนอื่น ๆ ในยุคบุกเบิกที่ควรกล่าวถึงต่อมาคือ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ งานของท่านที่เกี่ยวกับชาวลื้อในสิบสองปันนา รวมทั้งเรื่องราวของชาวไตและชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ ก็นับเป็นการบุกเบิกเนื้อหาใหม่ให้แก่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย เช่นเดียวกันกับการศึกษาเรื่องราวของชาวภูไทของคนอื่น ๆ ในภาคอีสาน

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วเช่นกันที่ชาวต่างชาติได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านของไทยอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการชาวอเมริกันสามามานุษยวิทยา สังคมวิทยา ที่เข้ามาศึกษาในเชิงประจักษ์ อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่การศึกษาหมู่บ้านบางชั้นในปีพ.ศ. 2496 โดย Lauriston Sharp จนกระทั่งมาถึงงานของ Jack M. Potter เรื่อง *Thai Peasant Social Structure* (1976) นั้นก็ไม่ใช่เป็นการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ แม้จะให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชน

หมู่บ้านในด้านต่าง ๆ อย่างน่าสนใจก็ตาม (ดู ถานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538 น. : 11-14 และดูตัวอย่าง การศึกษาในกรณีภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือได้จาก สุเทพ สุนทรพลสุข, 2511, 2513)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษ 2510 ก็มีงานของชาวต่างชาติที่ศึกษาชุมชนหมู่บ้านในมิติ ทางประวัติศาสตร์ปรากฏให้เห็นอยู่เช่นกัน แม้จะมีไม่มากนัก โดยเนื้อหาที่น่าสนใจออกมานั้นมีอยู่ 2 ด้าน คือ การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และประวัติศาสตร์สังคม ได้แก่งานของ Michael Moerman เรื่อง *Chiagkham's Trade in the 'Old Days'* (1975) และงานของ David Bruce Johnston เรื่อง *Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930* (1975) ตามลำดับ Moerman ได้เข้ามาศึกษาหมู่บ้านไทลื้อ ในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่ พ.ศ. 2503 พบว่าชาวบ้านมีการค้าขายระหว่าง ภูมิภาคมาเนลแล้ว ส่วน Johnston ศึกษาหมู่บ้านในพื้นที่ภาคกลาง ทำให้มองเห็นระบบการผลิตที่ เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไปกับสภาพทางสังคมที่พัฒนาไปในกระแสของการขยายตัวของระบบทุน นิยม ซึ่งมีผลกระทบต่องานบ้านที่จะต้องปรับตัวอย่างช้า ๆ นับว่าเป็นการศึกษาสภาพของชุมชนชาวนา ที่มักมีกระบวนการเคลื่อนไหวในตัวเองไปพร้อม ๆ กัน การศึกษาเหล่านี้จะมีอิทธิพลให้แก่การ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านต่อมา

'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงแรกนี้ นอกจากจะปรากฏเป็นเนื้อหาใน 3 ด้าน ดังกล่าวมาแล้ว ก็ยังมีการรวบรวม ปฐมวรรค และวิเคราะห์เอกสารต่าง ๆ ที่เป็น "หลักฐาน" ทางประวัติศาสตร์ด้วย เอกสารพื้นเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพงศาวดาร ตำนาน กฎหมายวรรณกรรม หรือข้อมูลด้านคติชนวิทยา ต่างได้รับความสนใจจากนักวิชาการมาตั้งแต่ต้นแล้วเช่นกัน การรวบรวม ปฐมวรรคเอกสารพื้นเมืองในระยะแรกก็ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณีของภาคเหนือหรือล้านนาไทย ดังเช่นผลงานของ นานิต วัชโรดม ประเสริฐ ณ นคร ถิ่น วัดกานต์ สมหมาย เปรมจิตต์ สงวน โชติสุขรัตน์ และป้างคำ ด้อยเชื้อ เป็นต้น ในภาคอีสานก็มีผลงานของพระยาอริยานุวัตร เขมจารี เป็นตัวอย่าง ส่วนชาวต่างชาติที่มีผลงานอย่างต่อเนื่องในด้านการศึกษามิตรศัพท์พงศาวดารและตำนาน ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้แก่ David K. Wyatt เช่น พงศาวดารเมืองน่าน ลำานานเมืองนครศรีธรรมราช และตำนานเมืองปัตตานี เป็นต้น

การศึกษาเรื่องราวทางคติชนวิทยาและวรรณกรรมพื้นบ้านที่ได้รับการบุกเบิกไว้ในระยะนี้ มีผู้แต่งเช่น ผลงานของ กิ่งแก้ว อัคราทร กุหลาบ มัลลิกะมาส ภิญญ จิตต์ธรรม สุวิมล พงศ์ ไพบูลย์ เป็นต้น

การศึกษา "หลักฐาน" ประวัติศาสตร์ในช่วงแรกนี้ส่วนใหญ่มุ่งรวบรวม ปฐมวรรค จัดระบบ หรือเป็นการค้นหา "ข้อเท็จจริง" บางครั้งมากกว่าเป็นการศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมท้องถิ่นในบริบทที่ แวดล้อม "หลักฐาน" เหล่านี้ ต้องรอจนกระทั่งถึงประมาณ พ.ศ. 2520 ที่วิธีการศึกษาเรื่องดังกล่าว ได้ก้าวหน้ามากขึ้น

กล่าวอย่างสรุป ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงแรกนี้เป็นระยะของการบุกเบิกและวางพื้นฐานสำคัญ โดยเฉพาะเกิดจากการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นที่ได้เข้ามาสืบทอดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นทางด้านต่าง ๆ จากนักปราชญ์รุ่นเก่าให้แพร่หลายในวงกว้างขึ้น ปัญญาชนเหล่านี้ได้ใช้ “ภาษา” ของโลกวิชาการสมัยใหม่ที่ได้รับมาจากระบบการศึกษาแผนใหม่แบบตะวันตก “ภาษา” ที่ใช้ในการสื่อสารดังกล่าวไม่ได้หมายถึงแต่เพียงภาษาความเรียงสมัยใหม่ที่เข้าใจง่ายตามแบบปัจจุบันเท่านั้น หากยังหมายถึงการแบ่งหมวดหมู่วิชาตามเนื้อหาอีกด้วย เช่นเป็น “วรรณกรรม” หรือ “ประวัติศาสตร์” หรือ “กฎหมาย” ฯลฯ เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 4-5)

การศึกษาที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยนับเป็นกระแสหลักที่มีอิทธิพลครอบงำสังคมอย่างชัดเจน ทั้งนี้รู้สึกได้จากการแพร่หลายของงานเขียนและการตอบรับจากประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติของเมืองหรือจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งงานที่รวบรวมเกี่ยวกับตำนาน วัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่นมักจะได้รับการตีพิมพ์ซ้ำอยู่เสมอ ผลงานดังกล่าวจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในทำนองชื่นชมตามคอร์ดัมน์วิจารณ์หนังสือของวารสารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เช่น วิทยาสาร อนุสาร อสท. สังคมศาสตร์ปริทัศน์ หรือแม้แต่ ขาวกรุง ช่อฟ้า สยามสมัย ก็มักจะตีพิมพ์บทความที่เกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่เสมอ

ผลงานในระยะแรกนี้เกือบทั้งหมดเป็นของนักวิชาการที่เป็น “ผลผลิต” จากภายใน ด้วยเหตุนี้จึงมีข้อจำกัดในเรื่องแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษา ทำให้มีผลโดยตรงต่อการตั้งคำถามในการศึกษา ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยที่ผลลัพธ์ออกมาจะเป็นลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” แต่ยังคงดำเนินเรื่องอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย คือยกย่องเชิดชู “ท้องถิ่น” ของตัวเองว่าเคยยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทสำคัญอยู่ในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติ ลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าวนี้อาจเป็นปฏิกิริยาของปัญญาชนท้องถิ่นที่เห็นว่าประวัติศาสตร์ของตัวเองได้ถูกกดทับจากศูนย์กลางให้ไร้ความหมายมานานครั้งเมื่อมีโอกาสให้ “ท้องถิ่น” ได้แสดงตัวเองมากขึ้น งานเขียนทางประวัติศาสตร์เหล่านี้จึงออกมาในลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าว ส่วนงานเขียนที่พยายามตั้งคำถามหรือศึกษาแหวกออกนอกกรอบประวัติศาสตร์กระแสหลักออกไป แม้ว่าจะปรากฏให้เห็นอยู่บ้างแล้วในระยะนี้ แต่ก็ยังคงเป็นหน่ออ่อน ๆ ที่รอคอยการงอกงามและเติบโตในช่วงสองทศวรรษต่อมา

พัฒนาการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงที่สอง (ประมาณ พ.ศ. 2520-2540) :

ระยะของการขยายตัวและก้าวหน้าสู่ประชาชน

ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา นับเป็นช่วงเวลาที่การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ มีความคึกคักและก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนทั้งในด้านปริมาณ

และคุณภาพ นอกจากนี้ก็ยังได้เกิดแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาจากนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงยังทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ในมิติที่หลากหลายและเป็นระบบ และมีแนวโน้มให้เห็นว่าเป็นการศึกษาที่มุ่งไปสู่ความเข้าใจท้องถิ่นในหน่วยที่ย่อยลงไป ทั้งนี้เพื่อฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นให้มีพลังในการปรับตัวให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2520-2540 นี้ ย่อมดำเนินอย่างเป็นปฏิสัมพันธ์ไปกับพัฒนาการของสังคมด้านต่าง ๆ ซึ่งมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเหมือนกับในอดีตที่ผ่านมา

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 นั้น กล่าวได้ว่ามีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป เพราะได้ปลุกจิตสำนึกให้มีการศึกษาเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งย่อมหมายถึงประวัติศาสตร์ของพวกเขาด้วย ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นักศึกษาของไทยก็ได้ก้าวออกมาไปมากแล้ว คนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยที่เพิ่มมากขึ้นหลายแห่งทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค วิชาประวัติศาสตร์ รวมทั้งวิชาอื่น ๆ ที่อยู่ในสายมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้เติบโตควบคู่ไปกับเศรษฐกิจและสังคมที่ขยายตัวมากยิ่งขึ้นตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ขณะเดียวกันก็ได้มีนักวิชาการในสาขาดังกล่าวจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศทั้งในระดับปริญญาโทและปริญญาเอกได้สำเร็จการศึกษาและกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นักวิชาการกลุ่มดังกล่าวได้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย ด้วยภาระหน้าที่ทั้งงานสอนและการวิจัยเพื่อทำความเข้าใจสังคมไทยให้ถ่องแท้ อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาดังกล่าว ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นได้ถูกต้อง ด้วยเหตุนี้จึงมีนักวิชาการจำนวนหนึ่งได้มุ่งความสนใจไปสู่ท้องถิ่น เพราะพวกเขามองเห็นว่าการศึกษาสังคมไทยเฉพาะหน่วยใหญ่นั้นไม่เพียงพอที่จะเข้าใจปัญหาได้ทั้งหมด หากต้องมองเห็นความสำคัญของหน่วยย่อยอันเป็นส่วนประกอบของ "ชาติไทย" ที่แท้จริงด้วย นักวิชาการกลุ่มดังกล่าว นอกจากจะทำการศึกษาวิจัยโดยตรงแล้วก็ยังทำหน้าที่เป็นอาจารย์ควบคุมวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาโทที่เกี่วข้องมากยิ่งขึ้น นับเป็นการเปิดโอกาสให้ครูอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เรียนรู้และทำการศึกษารายละเอียดของท้องถิ่นตามมา เพิ่มความลึกซึ้งให้กับวงการ 'ท้องถิ่นศึกษา' อีกทางหนึ่ง

ในส่วนของรัฐบาลเองภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว โดยเฉพาะนโยบายและการปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ส่งเสริมและกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นได้เรียนรู้เรื่องราวของตัวเองมากยิ่งขึ้น ทำให้สถาบันการศึกษาในท้องถิ่นที่สำคัญคือวิทยาลัยครู ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศได้สร้างหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาขึ้นมา รวมทั้งมีการก่อตั้งศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัด เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งต่อมาได้มีการประชุมสัมมนาทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยมีสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณที่สำคัญ การประชุมสัมมนา

ดังกล่าวได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากอาจารย์มหาวิทยาลัยทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค กิจกรรมนี้จึงสัมพันธ์กันดีกับการวิจัยในระดับอุดมศึกษาที่ได้เริ่มหันมาให้การสนับสนุนโครงการวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเช่นกัน การสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ เพื่อปูพื้นฐานในช่วงทศวรรษ 2520 ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงปี พ.ศ. 2521-2534 นั้น มีการจัดสัมมนาขึ้นอย่างน้อย 46 ครั้งใน 32 จังหวัด ปรากฏว่าอาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้รับเชิญให้เป็นวิทยากรอย่างต่อเนื่อง เช่น อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้รับเชิญจำนวนมากกว่า 20 ครั้ง ส่วนคนอื่น ๆ ที่มีบทบาทตามมา ได้แก่ ประเสริฐ ณ นคร ธิดา สาระยา นิธิ เอียวศรีวงศ์ (Thongchai Winichakul, 1995 : 110) ในบรรยากาศของการประชุมสัมมนานี้เองที่ปัญญาชนท้องถิ่นได้มีโอกาสเข้ามาร่วมกิจกรรมทางวิชาการ ในฐานะของวิทยากร นับเป็นการเปิดตัวที่ทำให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น เป็นการกระตุ้นให้พวกเขาได้มีบทบาทในท้องถิ่นศึกษาต่อมา

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ นับเป็นประเด็นหลักและเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป ความตื่นตัวและความลึกซึ้งในการศึกษาดังแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาสัมพันธ์กับการเกิดของวารสารทางวิชาการใหม่ ๆ ที่เปิดตัวในช่วงเวลาดังกล่าวด้วย ทั้งหมดล้วนมีเนื้อที่ให้กับเรื่องราวของท้องถิ่น ดังเช่น เมืองโบราณ (2517) ศิลปวัฒนธรรม (2522) รวมบทความประวัติศาสตร์ (2521) นอกจากนี้ยังมีวารสารของสถาบันการศึกษาในส่วนภูมิภาค ระดับอุดมศึกษาและวิทยาลัยครูต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรงก็เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น วารสารแลใต้ ของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี วารสารศรีวิชัย ของวิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี วารสารสังคมศาสตร์ ของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงสองทศวรรษหลัง (พ.ศ. 2520-2540) ที่ได้ขยายตัวออกไปอย่างมาก ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ รวมทั้งมีความหลากหลายทางด้านเนื้อหาพร้อมกับได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เข้ามาใช้ นั่น ได้เติบโตอยู่บนพื้นฐานที่ได้วางเอาไว้ก่อนร่วมสองทศวรรษดังกล่าวแล้ว ประเด็นเนื้อหาและแนวคิดใหม่ ๆ ที่ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ได้รับการสานต่ออย่างกระตือรือร้น ขณะเดียวกันการศึกษาในแนวทางเดิมคือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยก็ได้พัฒนาทั้งในด้านเนื้อหาและวิธีการศึกษาย่างน่าสนใจยิ่ง ในช่วงสองทศวรรษหลังนี้เป็นการย้ำเสริมหรือขยายและพัฒนาองค์ความรู้เดิมให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ซึ่งก็คือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

นอกจากนี้การรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องก็มีความก้าวหน้ามากขึ้นตามลำดับ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณได้รับการวางพื้นฐานมานานแล้วทั้งทางตรงและทางอ้อมจากงานของ มานิต-ศรีศักร วัลลิโภดม จิตร ภูมิศักดิ์ ผู้ที่สืบสานในแนวทางนี้อย่างจริงจังต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์ให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณในห้องถ้ำต่างๆ ได้แก่ ศรีศักร วัลลิโภดม ธิติ สารระยา และนักวิชาการในกรมศิลปากรอีกจำนวนหนึ่ง

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งเป็นผู้นำสำคัญนั้นแม้ว่าจะมีความสับสนเนื่องกับในช่วงแรก แต่ในช่วง ๒ ทศวรรษหลังนี้ก็ได้รับการเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายไปเมื่อกระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีมากขึ้น กล่าวคือ ในแง่ของพื้นที่ปรากฏว่าเป็นการศึกษาที่มีลักษณะแตกลงมา กลายเป็นเขตย่อย ๆ ระดับ “ท้องถิ่น” หรือจังหวัดหนึ่ง ๆ เช่น บทความจำนวนมากที่รวมอยู่ในหนังสือ *ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ* (2538) ที่เป็นผลงานการศึกษาในช่วง พ.ศ. 2517-2536 นอกจากนี้ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็จะมองเห็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของการศึกษาก็คือ มีการอธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณตั้งแต่ชุมชนที่มีขนาดเล็กจนมาถึงการก่อตั้งขึ้นเป็นรัฐ ซึ่งให้รายละเอียดทางด้านสังคม วัฒนธรรม ความเชื่อต่าง ๆ ที่สัมพันธ์อยู่บนพื้นฐานของเศรษฐกิจการปลูกข้าวและสิ่งอื่น ๆ การศึกษาในลักษณะนี้มักเป็นกรณีของภาคอีสาน ดังบทความที่รวมอยู่ในหนังสือ *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (2533) ผลงานในช่วงหลังของท่าน จึงมีความละเอียดลออมากขึ้น โดยสามารถอธิบายวิวัฒนาการของผู้นำในยุคต่าง ๆ ผ่านคติความเชื่อในยุคหนึ่ง ๆ จากหลักฐานโบราณคดี ได้นาน รวบรวมทั้งทางเส้นสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งในระยะหลังนี้จะถามเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์มากขึ้น ไม่เหมือนกับในช่วงก่อนที่ความสนใจของท่านจะอยู่ที่สมัยทวารวดี และลพบุรีเป็นหลัก ผลงานของอาจารย์ศรีศักรได้มีอิทธิพลต่อการศึกษาศาสตร์ยุคโบราณของอาจารย์ธิดา สารระยา ผู้ซึ่งได้นำแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ มาประยุกต์ให้เข้ากับหลักฐานท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน ทำให้มองเห็นพัฒนาการของบ้านเมืองก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ชัดเจนขึ้น ดังเช่นผลงานเรื่อง (ศรี) ทวารวดี (2532) และ *รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้* (2537) เป็นต้น

กล่าวอย่างสรุป ผลงานของอาจารย์ศรีศักร อาจารย์ธิดา และนักวิชาการคนอื่น ๆ ได้สร้างองค์ความรู้สำคัญก็คือ ทำให้เห็นว่าในดินแดนประเทศไทยนั้นมีชุมชนเกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนเล็ก ๆ เหล่านี้ต่างพัฒนาขึ้นมาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในกาลต่อมา ลักษณะเด่นของพัฒนาการดังกล่าวก็คือ ความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขของสภาพ

แวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่าง รวมทั้งได้มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมกันตั้งแต่เริ่มแรก การรับเอาอารยธรรมจากภายนอกก็จะเข้าไปในลักษณะของการผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วจนเกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โตหรือรัฐต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์เป็นต้นมา บ้านเมืองหรือรัฐเหล่านี้ได้กระจายอยู่ทั่วไปและมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นอิสระแก่กันทั้งในช่วงก่อนหน้าและร่วมสมัยกับสุโขทัย พัฒนาการของบ้านเมืองเหล่านี้เองที่เป็นรากฐานอย่างแท้จริงให้กับอาณาจักรอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางของ “ชาติไทย”

องค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้ได้ปล้ำความคิดเดิมเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองหรือรัฐสมัยโบราณตามกรอบของการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์ชาติไทยลงไปอย่างสิ้นเชิง นับเป็นการเพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์สมัยโบราณ รวมทั้งขยายพื้นที่ให้กว้างขวาง สร้างความพหุภูมิให้กับคนในท้องถิ่นที่ได้มีรากเหง้าทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน จึงถือได้ว่าเป็นคุณูปการครั้งสำคัญของการศึกษาอย่างจริงจัง ภายในช่วงเวลาประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ยังเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาในลักษณะสหวิทยาการที่เสนอหลักฐานภายในมากกว่าอธิบายไปตามกรอบทฤษฎีที่ตั้งนักวิชาการชาติตะวันตกมักนิยมนั่น

องค์ความรู้ประเด็นต่อมาคือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ นับเป็นเนื้อหาที่มีความต่อเนื่องกับการศึกษาในประเด็นแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เป็นการอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองหรือชุมชน รวมทั้งประวัตินุคคลและสถานที่สำคัญ ๆ ให้สอดคล้องสัมพันธ์และอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางแห่งชาตินั้น ได้มีมาก่อนหน้า พ.ศ. 2500 เป็นเวลานานและสืบต่อมาอย่างเหนียวแน่น ขณะเดียวกันตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเนื้อหาที่เน้นทางด้านการเมืองก็เริ่มขยายไปสู่รายละเอียดมากขึ้น รวมทั้งมีเนื้อหาประเด็นใหม่ ๆ ซึ่งส่วนเป็นการขยายกิจกรรมด้านต่าง ๆ ของศูนย์กลางทั้งสิ้น แนวโน้มใหม่ของการศึกษาในลักษณะดังกล่าว แม้จะเริ่มต้นมาแล้วตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาโทประวัติศาสตร์การเมืองที่ได้รับอิทธิพลมาจากการงานของ เศษ บุนนาค ที่ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็จะมีให้เห็นได้อย่างชัดเจนในทศวรรษ 2520 ครั้นในช่วงปลายทศวรรษนี้เป็นต้นมา การศึกษาก็พัฒนาไปสู่การเสนอให้เห็นถึงความหลากหลายของเนื้อหามากยิ่งขึ้น และในแต่ละท้องถิ่นต่างก็ได้มีพัฒนาการที่เป็นของตัวเอง โดยสัมพันธ์อยู่กับศูนย์กลางในระดับต่าง ๆ ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้โดยเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเป็นตัวกำหนดสถานะดังกล่าว ดังเช่นงานของ อาจารย์นิติ เอียวศรีวงศ์ ที่ศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นภาคใต้เป็นตัวอย่างที่ดี ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในแนวนี้ช่วยให้เข้าใจในพลวัตของประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยรวมว่ามี

ภาพหลากหลายและลำดับขั้นซ้อนทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม เนื้อหาในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏให้เห็นมากขึ้นในการทำวิทยานิพนธ์ภายหลัง ส่วน 'ท้องถิ่นศึกษา' ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย แม้ว่าในทศวรรษหลังสุดนี้ได้ซบเซาลงไปเป็นอันมาก แต่ก็น่าประหลาดใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้พบว่าเนื้อหาของประวัติศาสตร์ในแนวนี้ยังคงได้รับการ "ผลิตซ้ำ" และมีอิทธิพลอย่างมั่นคงอยู่ในหน่วยงานราชการและเป็นที่ยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นอยู่ในหมู่ประชาชนที่ได้รับการชี้นำจากหน่วยงานของรัฐ ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลทางการเมืองและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงสามารถเข้าใจได้ไม่ยากว่าทำไมรัฐจึงยังคง "กีดกัน" ไม่ให้ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตัวเองอย่างเป็นทางการมาจนถึงปัจจุบัน

สำหรับการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ นับว่าเป็นเนื้อหาใหม่ที่ได้พัฒนาขึ้นมาอย่างจริงจังในช่วงทศวรรษ 2520 มาจนถึง อย่างไรก็ดีตามในช่วงประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมาก็มีนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ความสนใจ ศึกษาเรื่องราวดังกล่าวอย่างลึกซึ้ง เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศมีพื้นที่ในประวัติศาสตร์เป็นของตัวเองเป็นครั้งแรก เนื้อหาหลัก ๆ ที่มีการศึกษาเมื่ออยู่ 3 ด้านคือ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น โดยในช่วงทศวรรษ 2520 จะเป็นการศึกษาทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ โดยมี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และถนัดทิพย์ นาคสุภา เป็นผู้นำตามลำดับ และต่อมาที่มีการศึกษาเพิ่มเติมในมิติวัฒนธรรมมากขึ้น เช่น งานของถนัดทิพย์ นาคสุภา และคนอื่น ๆ ที่ศึกษาในแนว "วัฒนธรรมชุมชน" ส่วนในกรณีศึกษาเนื้อหาของอนันต์ กฤตจินพิตรที่ศึกษาชุมชนในมิติทางวัฒนธรรมแนวใหม่ นับว่าได้สร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาเพราะค่านนี้เป็นอันมาก เช่นเดียวกับงานวิจัยของนักวิชาการชาวต่างชาติที่ได้ข้อสรุปบางอย่างขัดแย้งกับผลงานของอาจารย์ถนัดทิพย์ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจหรือวัฒนธรรม ดังเช่นงานของ Junko Koizumi (1992) และ Vandergeest (1993) เป็นต้น

จากการที่มีผู้ศึกษาหลากหลายกลุ่มทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งต่างก็มีแนวคิด ทฤษฎีและวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ตลอดจนถึงมีการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างต่อเนื่อง การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาจึงเป็นความเคลื่อนไหวทางวิชาการที่น่าสนใจและยังพบว่าได้มีการปรับแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการไปตามการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมากขึ้นในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าในระยะแรกจะมุ่งศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวมลายูในลักษณะของ การขัดแย้งและการต่อสู้เพื่อ

ปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง ดังบทความที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ **“ความเชื่อ พระศรีอริย์” และ “กบฏผู้มิบุญ” ในสังคมไทย (2527)** ค่อนมาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในแนวทางต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากอิทธิพลของรัฐและทุนภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในภาคอีสาน เช่น งานของจุฬาร โชติช่วง นิรันดร์ สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข เป็นต้น จากนั้นก็ได้มีการเน้นลักษณะพิเศษทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของหมู่บ้านว่ามีความพอเพียง กงทน สืบทอดน้ำใจอันดั่งนมายาวนาน ซึ่งได้แก่งานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ งานในกลุ่มนี้ยังได้ปรับฐานะของหมู่บ้านที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของรัฐให้มีความเป็นอิสระและแข็งแรงแรงทาง “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นเครื่องมือ “ต่อสู้” กับอิทธิพลของรัฐและทุนนิยมในปัจจุบัน ส่วนการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในอีกแนวทางหนึ่งจะมีลักษณะตรงกันข้ามคือ มุ่งศึกษาในหน่วยย่อย ๆ เพราะเห็นว่าสังคมนั้นมีความหลากหลายและได้พัฒนาไปอย่างเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ซึ่งสามารถเข้าใจโดยมองผ่านจากมิติในทางวัฒนธรรมที่แสดงออกมาอย่างสลับซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์ การศึกษาในแนวทางนี้ช่วยให้เข้าใจปัญหาของท้องถิ่นได้อย่างชัดเจนและลึกซึ้งอันเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการพัฒนาท้องถิ่นให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตมากขึ้น (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2537)

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ดังกล่าวแม้ว่ายังมีประเด็นข้อโต้แย้ง และถกเถียงกันมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็นับว่าได้สร้างคุณูปการอย่างถึงให้กับสังคมไทย เพราะนอกจากทำให้ประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ได้เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นการสร้างความรู้ให้เกิดแก่ชุมชน ซึ่งจะเป็พื้นฐานที่สำคัญยิ่งต่อสำนึกในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของชาวบ้านที่มีความเป็นมา มีบรรพบุรุษที่ได้ผ่านปัญหาและประสบการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนจนถึงการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและกับมนุษย์ด้วยกันจนสามารถสืบทอดความเป็นชุมชนมายังลูกหลานในรุ่นปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในแง่นี้ช่วยให้ชาวบ้านเกิดความมั่นใจและมี “อำนาจ” ในการอ้างสิทธิ์เพื่อใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกถูกรานและเอาเปรียบมากขึ้นจากรัฐและทุนในขณะนี้

ในขณะที่การศึกษานี้หาทั้งสามด้านดังกล่าวได้ดำเนินควบคู่กันไป ก็ได้มีการรวบรวมปริวรรคและวิเคราะห์เอกสารพื้นเมืองประเภท ตำนาน กฎหมาย วรรณกรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งข้อมูลทางคติชนวิทยาที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านโดยตรง ข้อมูลดังกล่าวนี้นับว่าเป็น “หลักฐาน” ที่สำคัญในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาทางด้านวัฒนธรรม ความคิดและโลกทัศน์ที่ได้รับควมสนใจมากขึ้นในภายหลัง การเก็บรวบรวมและปริวรรคข้อมูลดังกล่าวได้มีอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนที่เคยเป็นอาณาจักรล้านนา

มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าได้มีการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวเป็นพิเศษ อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้ยังเป็นระบบก็เกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษหลัง ที่เด่นชัดมากที่สุดก็คือการวิเคราะห์ตำนาน ซึ่งจะปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์เป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นงานของ ธิดา สารยา อานันท์ กาญจนพันธุ์ วินัย พงศ์ศรีเพียร เป็นต้น การวิเคราะห์ตำนานทำให้สามารถเข้าใจเรื่องราวของเมืองและสังคมในมิติที่ซับซ้อนและหลากหลายขึ้น เช่นเดียวกับการศึกษาข้อมูลทางคติชนวิทยาและวรรณคดีท้องถิ่นก็ได้สะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในแง่มุมต่าง ๆ ไว้อย่างน่าสนใจ

อย่างไรก็ตาม การปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้แม้ว่าได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องพร้อมทั้งพัฒนาแนวคิดและวิธีการศึกษาให้ก้าวหน้ามากขึ้น แต่ก็ยังมียังมีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับข้อมูลต้นฉบับอันมหาศาลที่ได้เก็บรวบรวมไว้ตามศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัดและวิทยาลัยครู รวมทั้งในสถาบันการวิจัยที่เกี่ยวข้องของมหาวิทยาลัยทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังมองเห็นได้อีกว่าบรรดาผลงานที่ได้มีการปริวรรตและวิเคราะห์ไว้แล้วนั้น ก็ยังไม่เผยแพร่ออกสู่วงวิชาการหรือสังคมมากนัก

กล่าวอย่างสรุป แนวโน้มที่มองเห็นได้ชัดเจนของการศึกษาในช่วง 2 ทศวรรษหลังก็คือเริ่มจากการเพิ่มรายละเอียดของเนื้อหาทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น โดยเนื้อหาส่วนใหญ่ใน 2 กลุ่มหลังจะเป็นส่วนขยายประวัติศาสตร์ศูนย์กลางว่าเกี่ยวข้องกับ “ท้องถิ่น” อย่างไร จากนั้นตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็เป็นการศึกษาที่แสดงความเป็นตัวของตัวเองของท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะเนื้อหาทางวัฒนธรรมจะได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ทั้งในแง่ของการศึกษาวัฒนธรรมยุคโบราณเพื่อแสดงเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่สอดคล้องกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวและเป็นประโยชน์กับการก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ของชุมชนเพื่อเรียนรู้อดีตร่วมกันอย่างมีจิตสำนึกสำหรับการอนุรักษ์อย่างถูกต้อง ส่วนการศึกษาวัฒนธรรมของชาวบ้านนั้นก็จะเป็นการค้นหาประวัติศาสตร์ “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นฐานความรู้ที่สร้างความชอบธรรมและเป็นพลังสำหรับต่อรองในการใช้อำนาจอธิปไตยให้เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนในท้องถิ่นมากขึ้น การศึกษาในลักษณะนี้มุ่งความเป็นตัวของตัวเองของชุมชน หรือในบางกรณียังได้ปฏิเสธอำนาจรัฐอีกด้วย

การศึกษาที่พยายาม “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากศูนย์กลางรวมทั้งมุ่งไปสู่การสร้าง “พลัง” ของประชาชนมากขึ้นนี้ย่อมดำเนินปฏิสัมพันธ์ไปกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งได้พัฒนาสืบเนื่องในลักษณะที่มุ่งให้ความสำคัญกับท้องถิ่นหรือประชาชนมากขึ้นตามลำดับ “ท้องถิ่นศึกษา” ในมิติประวัติศาสตร์ตามแนวทางนี้ในปัจจุบันจึงนับเป็นกระแสสำคัญและมีแนวโน้มเพิ่มปริมาณมากขึ้นในอนาคต ดังจะเห็นได้จากกระแสตอบรับจากปัญญาชนท้องถิ่นที่มองเห็นผลเสียของการพัฒนา ซึ่งมีผลกระทบต่อดังกล่าว วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมอยู่ทั่วไป นักวิชาการในกลุ่มนี้เชื่อว่า

การศึกษาที่ลงลึกไปถึงรากเหง้าทางด้านวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสิ่งแวดล้อมในอดีต จะสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้สำหรับการพัฒนาให้เกิดผลดีแก่สังคมชนบท ทั้งในแง่ของจิตใจและความเป็นอยู่โดยทั่วไป นับว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอันจะนำความสุขสงบมาสู่ชุมชน ในอีกด้านหนึ่งนักวิชาการกลุ่มนี้ก็คือผู้ที่สืบสานอุดมการณ์ของปัญญาชนรุ่นก่อนที่ให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ประชาชน” มาก่อนแล้ว

นักวิชาการรุ่นใหม่มีจำนวนไม่น้อยที่เป็น “ผลิตผล” จากภายนอกหรือเป็นผู้ที่รับเอาแนวคิดทฤษฎีสังคมศาสตร์จากต่างประเทศมาศึกษาสังคมไทย ด้วยเหตุคั้งนั้นจึงย่อมนำมาซึ่งข้อโต้แย้งถกเถียงเกี่ยวกับ “ความจริง” บางอย่างที่ถูกค้นพบ แม้ว่าเป็นกระแสสำคัญของ “ห้องถิ่นศึกษา” ในปัจจุบัน แต่องค์ความรู้ดังกล่าวก็มักแพร่หลายอยู่ในหมู่ปัญญาชนกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถ “สื่อสาร” หรือเผยแพร่ลงไปสู่ประชาชนส่วนใหญ่ที่ยังคงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของการศึกษาในแนวทางเดิมที่สืบทอดกันมาเหนียวแน่นและยาวนาน นี่คือช่องว่างที่มองเห็นได้ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ต้องแก้ไขกันไป

ปัญหาของการศึกษา

‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ยุคใหม่ซึ่งได้พัฒนาอย่างสืบเนื่องตลอดเวลาประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ถ้ามองภาพโดยรวมแล้วก็ถือว่าเป็นความสำเร็จในการสร้างองค์ความรู้ด้านต่าง ๆ จนมองเห็นพัฒนาการของประวัติศาสตร์ของชาติในลักษณะที่ซับซ้อน เคลื่อนไหวมากขึ้นตามลำดับ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์แท้จริงแล้วก็คือการศึกษาประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” ในความหมายใหม่ที่ประกอบไปด้วยหน่วยย่อย ๆ มากมายนั่นเอง เหตุฉะนั้นประเด็นปัญหาของ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไป ซึ่งได้มีผู้อภิปรายไว้อย่างชัดเจนแล้ว (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2532 : 61-87) อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก ‘ห้องถิ่น’ มักไม่ได้อยู่ในฐานะที่เป็นตัวของตัวเองรวมทั้งมีประเด็นเนื้อหาบางอย่างแตกต่างออกไป และด้วยคุณลักษณะพิเศษอื่น ๆ ประกอบกัน ซึ่งแม้ว่าจะยึดเอากรอบของปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไปมาเป็นแนวทางวิเคราะห์ แต่ก็มีรายละเอียดบางแง่มุมที่แตกต่างออกไปพอสมควร

ประเด็นปัญหาเกี่ยวกับ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์มีอยู่สามลักษณะคือ ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา และปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษา ซึ่งทั้งสามด้านมีความเกี่ยวเนื่องหรือส่งผลต่อกัน

ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆก็ตามถือว่า “หลักฐาน” มีความสำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากหลักฐานแล้วผู้ที่ศึกษาก็ไม่อาจตอบคำถามต่าง ๆ ได้เลย การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาสี่ทศวรรษที่ผ่านมา สามารถมองเห็นปัญหาเกี่ยวกับหลักฐานได้อย่างน้อย 2 ประเด็นหลักก็คือ ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐาน และปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน

ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐานเป็นปัญหาทั่วไปในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่ชอบบันทึกตัวหนังสือเหมือนสังคมตะวันตก ด้วยเหตุนี้เมื่อจะศึกษาเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมหรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชนส่วนใหญ่ จึงมักมีปัญหาในเรื่องหลักฐาน เพราะมีบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวน้อยมาก ยิ่งเมื่อออกไปศึกษาใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ด้วยแล้วปัญหาดังกล่าวจึงได้เพิ่มขึ้นหลายเท่า การขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เป็นเพราะความก้าวหน้าของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั่นเอง กล่าวคือในระยะหลังเนื้อหาของการศึกษาจะมุ่งไปทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมมากขึ้น ไม่เหมือนกับในช่วงสองทศวรรษแรกๆที่ประเด็นการศึกษาส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่แต่ประวัติของบ้านเมือง บุคคลสำคัญ หรือเนื้อหาทางการเมืองที่เกี่ยวข้องอยู่กับศูนย์กลาง ด้วยเหตุนี้หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาจึงสัมพันธ์กับเนื้อหาดังกล่าว อันได้แก่ ตำนาน พงศาวดาร เอกสารของทางราชการประเภทต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างจะพอเพียง ฉะนั้นปัญหาการขาดแคลนหลักฐานของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2520 จึงไม่ค่อยมีมากนัก เพราะเอกสารที่จะตอบคำถามที่กล่าวข้างต้นมักได้รับการรวบรวมไว้อย่างสำเร็จรูปดีแล้ว เช่น ประชุมพงศาวดาร ชุดต่าง ๆ หรือเอกสารอื่น ๆ ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ บรรยากาศการถกเถียงประเด็นการขาดแคลนหลักฐานจึงไม่ค่อยเกิดขึ้นในระยะนี้ ไม่เหมือนกับในช่วงหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้วที่ดูเหมือนว่าประเด็นดังกล่าวจะได้รับการพิจารณามากขึ้นและนับเป็นปัญหาสำคัญที่นักวิชาการที่เกี่ยวข้องมักกล่าวถึงเสมอ อย่างไรก็ตามปัญหาการขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เกิดจากปัญหาทางด้านการวิเคราะห์ที่ไม่ค่อยจะได้นำมาพิจารณากันนัก

ปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน นับว่าเป็นประเด็นปัญหาที่ควรอภิปรายเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพราะจะเห็นได้ว่าขณะที่มีการศึกษาเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ นั้น ก็มีการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือ “หลักฐาน” ประเภทต่าง ๆ ของท้องถิ่นอย่างสืบเนื่องมาด้วย และได้เพิ่มปริมาณมากขึ้นในช่วง 2 ทศวรรษหลัง อย่างไรก็ตามนักวิชาการที่เกี่ยวข้องก็ไม่ได้สนใจนำเอาหลักฐานดังกล่าวมาใช้เท่าใดนัก ฉะนั้นการที่จะกล่าวว่าขาดแคลนหลักฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์นั้นจึงอาจไม่ถูกต้องนัก ปัญหานี้อยู่ที่การวิเคราะห์หลักฐานและความคับแคบของนักวิชาการมากกว่า

หลักฐานใด ๆก็ตามย่อมตอบคำถามที่ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ไม่ได้ทั้งหมด แต่ปัญหาสำคัญของการใช้หลักฐานประการหนึ่งก็คือ ผู้ศึกษาไม่ได้ตั้งคำถามใหม่ ๆ ต่อหลักฐานเดิมที่มีอยู่แล้ว เช่น พงศาวดารเมืองย้อมตั้งใจที่จะบอกเล่าประวัติความเป็นมาของเมืองและเจ้าเมืองในแต่ละยุคแต่ละสมัย การตั้งคำถามจึงมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่พงศาวดารดังกล่าวตั้งใจจะบอกอยู่แล้ว จึงไม่เกิดประเด็นคำถามใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองนั้น แต่ถ้าหากผู้ศึกษามีคำถามใหม่ ๆ เช่นความสัมพันธ์ทางสังคม หรือประเด็นด้านเศรษฐกิจท้องถิ่น บางทีพงศาวดารเมืองเหล่านั้นอาจอธิบายประเด็นเหล่านี้ได้บ้าง แม้จะไม่ชัดเจนหรือไม่มากนักก็ตาม การที่จะได้มาซึ่งคำตอบใหม่ ๆ เหล่านี้จึงเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์หลักฐานโดยตรง ซึ่งอาจมีความซับซ้อนอยู่บ้างแต่ก็ฝึกฝนได้จากการศึกษาตัวอย่างที่ผู้อื่นริเริ่มไว้แล้ว เช่น กรณีการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้ใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดีวิเคราะห์ให้เห็นถึงวิถีชีวิต ศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ในชุมชนดังกล่าว แทนที่จะบอกแต่เพียงอายุของเมืองหรือชุมชนเหล่านั้นตามที่โบราณสถานหรือโบราณวัตถุบอกไว้อย่างเดียว หรือผลงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในชุด ปากไก่และใบเรือ (2527) และบทความเรื่อง “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” (2526) ก็จัดได้ว่าเป็นงานบุกเบิกที่เน้นเนื้อหาใหม่ ๆ จากการใช้หลักฐานชุดเดิมหรือเป็นการบุกเบิกใช้หลักฐานใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไปพร้อม ๆ กัน

ปัญหาของการตั้งคำถามหรือการวิเคราะห์หลักฐานที่ไม่ค่อยก้าวหน้านั้น ในอีกด้านหนึ่งก็จะนำไปสู่ความคับแคบของการใช้หลักฐานประเภทอื่น ๆ ที่ไม่เคยชิน ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาก็คือ ผู้ศึกษาไม่สนใจหลักฐานประเภทอื่น ๆ แม้ว่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงอยู่กับท้องถิ่น เช่น หลักฐานทางด้านคติชนหรือวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีผู้ปริวรรตและวิเคราะห์เอาไว้เป็นระบบชัดเจนและก้าวหน้าไปมากแล้ว หลักฐานประเภทนี้จะช่วยตอบคำถามเกี่ยวกับวิถีชีวิตทั่ว ๆ ไป ความคิดความเชื่อของชาวบ้านได้มากถ้าหากผู้ศึกษาให้ความสนใจนำไปประกอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ แต่ด้วยข้อจำกัดในการวิเคราะห์หลักฐานและด้านอื่น ๆ จึงมองไม่เห็นประโยชน์ของเอกสารประเภทดังกล่าว จึงเท่ากับเป็นการปิดกั้นตัวเองอยู่ในแนวทางเก่า ๆ ซึ่งเป็นปัญหาในวิธีการศึกษาดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ หรือ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่หลายฝ่ายคาดหวัง ย่อมต้องการเห็นเนื้อหาที่ครบถ้วนรอบด้านและความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างกลมกลืนและมีพัฒนาการ แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว การศึกษาเท่าที่ผ่านมายังห่างไกลความสมบูรณ์ตาม

อุดมคติอีกมาก กล่าวคือมองเห็นปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหาอย่างน้อย 2 ประเด็นหลัก ๆ คือมุ่งเน้นศึกษาเนื้อหาในด้านหนึ่งด้านใดเพียงด้านเดียว และการไม่อธิบายเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน

ปัญหาที่เน้นศึกษาเนื้อหาเพียงด้านเดียวนั้น มองเห็นได้ชัดเจนตลอดมาทั้งในช่วงที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยหรือช่วงที่ “ปลดปล่อย” เป็นตัวของตัวเองหรือเป็นอิสระมากขึ้นแล้วในภายหลัง การศึกษาที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้นเนื้อหาที่ศึกษากันมากก็คือความเป็นมาหรือประวัติของเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารส่วนกลาง ครั้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมาก็จะเน้นกิจกรรมด้านหนึ่งด้านใดที่เป็นส่วนขยายของประวัติศาสตร์ชาติ เช่น การปฏิรูปการปกครองของมณฑลต่าง ๆ หรือประเด็นทางด้านเศรษฐกิจและการศึกษาซึ่งส่วนมองจากศูนย์กลางหรือภายนอกทั้งสิ้น ประเด็นปัญหานี้เกิดจากข้อจำกัดในการใช้หลักฐานและการวิเคราะห์ดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ภายหลังพ.ศ. 2520 มาแล้ว แม้ว่าแนวคิดและวิธีการศึกษาจะก้าวหน้าและขยายพื้นที่ออกสู่หมู่บ้านมากขึ้น แต่ประเด็นเนื้อหาที่ศึกษาก็ยังคงเน้นเพียงด้านเดียวก็ยังปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ดังเช่น การศึกษาด้านสังคมเกี่ยวกับ “ความเชื่อพระศรีอารีย” และ “กบฏผู้มีบุญ” ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน หรือการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เป็นต้น ปัญหาดังกล่าวนี้อาจเกิดจากผู้ศึกษามากเป็นนักสังคมศาสตร์สาขาหนึ่ง สาขาใด เช่น เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ซึ่งสนใจเฉพาะเรื่องไปตามวิชาของตนมากกว่ามุ่งสร้างภาพรวมเป็นประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) แม้มีแนวโน้มที่จะศึกษาเนื้อหาหลายด้านมากขึ้นในภายหลัง เช่นอธิบายความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม แต่ก็ยังไม่กลมกลืนและเป็นภาพนิ่งมากเกินไป

ส่วนการไม่อธิบายเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันก็นับเป็นปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งมองเห็นได้ตั้งแต่ “ยุคทอง” ของการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา โดยมีแนวโน้มให้เห็นว่าการสัมมนาในแต่ละจังหวัดจะให้ความสำคัญกับการศึกษาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านมากขึ้น และเกือบทั้งหมดก็มีรูปแบบการนำเสนอใกล้เคียงกัน คือ เริ่มต้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนาการของเมืองในยุคสมัยต่าง ๆ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ วรรณกรรม ภาษาและวัฒนธรรม ฯลฯ จะเห็นได้ว่าเนื้อหาของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ นั้นมีความก้าวหน้าในด้านความหลากหลายมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ก็เป็นเพียงสหวิทยาการแบบแยกส่วนเท่านั้น หากได้อธิบายเรื่องดังกล่าวให้เป็นองค์รวมที่สัมพันธ์กันเหมือนที่ได้เกิดขึ้นในสังคมจริง ๆ ไม่

เพราะตามความเป็นจริงแล้ว พัฒนาการทางสังคมของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ย่อมดำเนินไปบนความสัมพันธ์ของกิจกรรมทุก ๆ ด้านของมนุษย์ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ ระบบความเชื่อ ฯลฯ และกิจกรรมเหล่านี้แม้ว่าดูเหมือนแบ่งแยกออกจากกัน แต่แท้จริงแล้วล้วนเกี่ยวเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวและมีอิทธิพลต่อกันทั้งสิ้น “...ทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จำเป็นต้องมองกิจกรรมทุกด้านของ

สังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สามารถใช้สิ่งหนึ่งมาอธิบายเสริมอีกสิ่งหนึ่งได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2532 : 76) การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในกิจกรรมทุกด้านของคนใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ นั้น นับเป็นเรื่องสำคัญแต่ยังปรากฏให้เห็นน้อยมากในช่วงเวลาที่ผ่านมา งานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ อีกชิ้นหนึ่งคือ ท้องเที่ยวบุญบั้งไฟอีสาน : บุญบั้งไฟต้องรับใช้ชาวยโสธร ไม่ใช่ชาวยโสธรรับใช้บุญบั้งไฟ (2536) อาจเป็นตัวอย่างที่ดีชิ้นแรก ๆ และการศึกษาประวัติของชุมชนในภาคเหนือระยะหลัง ๆ ก็มีแนวโน้มให้เห็นลักษณะดังกล่าวมากขึ้น การศึกษาที่สามารถอธิบายเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กันนี้จะทำให้เข้าใจสังคมได้อย่างลึกซึ้งขึ้น เพราะจะมองเห็นความแตกต่างหรือลักษณะเฉพาะของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้ใกล้เคียงกับความจริงและรอบด้านอันจะเป็นข้อมูลสำคัญสำหรับเป็นพื้นฐานในการพัฒนาท้องถิ่นในปัจจุบัน

ปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษา ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ผ่านมามีปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษาเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วไป ซึ่งได้แก่ ปัญหาด้านวิพากษ์วิธีและปัญหาด้านแนววิเคราะห์ อย่างไรก็ตามรายละเอียดของปัญหาเหล่านี้ก็มีประเด็นปลีกย่อยออกไปตามรายละเอียดของเนื้อและลักษณะพิเศษอื่น ๆ ดังกล่าวแล้ว

ปัญหาด้านวิพากษ์วิธี ประเด็นนี้ก็คือการตรวจสอบเพื่อประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลที่ได้มาจากหลักฐานนั่นเอง ปรากฏว่าในช่วง 2 ทศวรรษแรกนั้น ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่ค่อยจะเคร่งครัดกับวิธีการดังกล่าวมากนัก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแนววิเคราะห์หรือการมองประวัติศาสตร์ยังคงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลาง แนววิเคราะห์ดังกล่าวไม่ได้ขัดแย้งกับข้อมูลที่ปรากฏในหลักฐานที่ใช้ศึกษา ฉะนั้นจึงไม่เกิดแรงจูงใจที่จะตรวจสอบข้อมูลอย่างเคร่งครัด นับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นกับการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในภายหลังเช่นเดียวกัน

“ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ที่เติบโตขึ้นมาอย่างมากจากผลงานของนักสังคมศาสตร์ในทศวรรษ 2520 นั้น มีวิธีการศึกษาเฉพาะที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ การใช้ข้อมูลจากวิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านเป็นหลัก ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือผู้ศึกษามักใช้ข้อมูลดังกล่าวอย่างตรงไปตรงมา ขาดการตรวจสอบ เช่นเดียวกับการศึกษาในประเด็นแรก นอกจากนี้ยังเลือกใช้ข้อมูลให้สอดคล้องกับแนวคิดหรือสมมติฐานของผู้ศึกษา วิธีการเช่นนี้ยังคงมองเห็นอยู่แม้จนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรมบางกลุ่ม ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาโดยใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ในลักษณะดังกล่าวจึงมักถูกวิพากษ์วิจารณ์อยู่เสมอทั้งจากนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ด้วยกัน (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 42 ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข. : 196-197)

สำหรับปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์นั้น นอกจากมีประเด็นที่มองเห็น “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ว่าอยู่ภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยตลอดมา ซึ่งไม่เป็นความจริงแล้ว ในภายหลังยังมีการนำเอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่าง ๆ มาใช้ศึกษาท้องถิ่นด้วย แม้ว่าแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์จะมีบทบาทมากขึ้นในสมัยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้าน แต่สำหรับการศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์แล้ว แนวคิดทฤษฎีเหล่านั้นก็ควรจะเป็นเครื่องมือที่อาจนำมาประยุกต์ใช้สำหรับการสร้างแนววิเคราะห์เพื่อเป็นช่องทางให้เห็นปัญหาในแง่มุมที่กว้างขึ้น ไม่ใช่นำมาเป็นกรอบสำหรับการศึกษาแล้วหาข้อมูลที่สอดคล้องสนับสนุนเครื่องมือดังกล่าว ในทางประวัติศาสตร์ แม้จะยอมรับวิธีการทางสังคมศาสตร์มากขึ้น แต่แนววิเคราะห์ก็ยังคงอาศัยข้อมูลจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ เป็นหลัก

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาประเด็นชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์นั้นได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีเข้ามาใช้อย่างชัดเจน แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่แปลกใหม่และน่าตื่นตื้นตันใจเพราะได้เปิดเผยให้เห็นประเด็นเนื้อหาใหม่ ๆ ในโลกของชาวบ้านที่นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ค่อยศึกษา แต่การนำเอาแนวคิดทฤษฎีมาใช้อย่างตรงไปตรงมาก็ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ขึ้น คือมองความเปลี่ยนแปลงตามกรอบทฤษฎีที่ใช้ศึกษา ดังเช่นกรณีของการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือ “กบฏผู้มีบุญ” ที่ได้นำเอาแนวคิดเรื่อง “ความเชื่อในพระศรีอาริย์” มาใช้ หรือการศึกษาเกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” โดยการอาศัยแนวคิดทฤษฎี “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” และแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งข้อสรุปในหลายประเด็นก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และโต้แย้งตลอดมา (ดู ไชยันต์ รัชชกุล, 2527 : 311-342 ; อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 และ ยุक्ति มุกดาวิจิตร, 2538 เป็นต้น)

ยังมีปัญหาปลีกย่อยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนหนึ่ง แต่ที่ควรกล่าวเพิ่มเติมไว้ ณ ที่นี้ อีกเพียงปัญหาเดียวเป็นประเด็นสุดท้ายคือ ปัญหาในเรื่องเสรีภาพทางด้านวิชาการ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์โดยตรง และยังคงมีอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน ในที่นี้จะไม่กล่าวถึงกรณีกระแสการต่อต้านหนังสือเรื่อง การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี ของ สาพิน แก้วงามประเสริฐ ที่เกิดขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้และเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปแล้ว แต่จะตั้งข้อสังเกตในกรณีของบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งมีปัญหาเรื่องดังกล่าวตลอดมา แม้จะไม่รุนแรงเหมือนเหตุการณ์ทางการเมือง แต่เป็นปัญหาที่ซ่อนอยู่ลึกเกี่ยวโยงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ไทย” กับ “ปัตตานี” ในเรื่องอำนาจนิยมที่เป็นผลมาจากความแตกต่างอันสืบเนื่องมาในประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นประเด็นดังกล่าวชัดเจนจึงอาจกล่าวเปรียบเทียบสถานการณ์ของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในดินแดน “ล้านนา” กับ “ปัตตานี” ซึ่งมีฐานะเท่าเทียมกันในอดีตและในปัจจุบันก็ “เท่าเทียม” กันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยด้วยกัน

กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ของล้านนาและปัตตานี ซึ่งทั้งสองเคยเป็นรัฐหรืออาณาจักรที่มีความเป็นอิสระมาก่อน ปรากฏว่าสามารถมองเห็นถึงความแตกต่างได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมจากรัฐบาล กล่าวคือ ล้านนาซึ่งมีความตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตนเองตลอดมานั้น ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาลเป็นอย่างดีตลอดมา ดังจะเห็นได้จากการที่ได้มีการเปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในพ.ศ. 2509 และต่อมาก็ได้มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้านนาขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2510 ขณะเดียวกันก็ได้เปิดการเรียนการสอนวิชาที่เกี่ยวกับล้านนาศึกษามากขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดสัมมนาทางวิชาการที่มีมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับที่สถาบันวิจัยในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ของภูมิภาคนี้ได้ผลิตผลงานออกมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งส่วนใหญ่ก็ได้รับการสนับสนุนทุนจากรัฐบาลดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เองสถานภาพของล้านนาศึกษาในประเทศไทยในปัจจุบันจึงมีองค์ความรู้ทางด้านต่าง ๆ อย่างชัดเจนและมีความก้าวหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง แต่สำหรับในกรณีของปัตตานีนั้น แม้ว่าปัญญาชนท้องถิ่นจะมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตนเองเช่นเดียวกับล้านนา แต่เนื่องจากว่ากรณีของปัตตานีมีความแตกต่างทางด้านภาษา วัฒนธรรม ศาสนา และประเพณีกับ “ไทย” ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงไม่มีนโยบายสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมตลอดจนการเรียนการสอนเรื่องราวดังกล่าวอย่างชัดเจนแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้ว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาซึ่งเป็นระยะที่ท้องถิ่นศึกษาได้ตื่นตัวอย่างมากนั้น ปรากฏว่าปัตตานีไม่เคยได้รับอนุญาตให้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตนเองอย่างเป็นทางการเลย มีเพียงการสัมมนาทางด้านวัฒนธรรมและประเพณีทั่ว ๆ ไปเท่านั้นที่ไม่ได้รับการกีดกันอย่างชัดเจน

เข้าใจว่าสาเหตุที่รัฐบาลไม่อนุญาตให้ปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตนเองโดยตรงนั้น คงเป็นเพราะเหตุผลทางด้านการเมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือรัฐบาลคงเข้าใจไปว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ดังกล่าวจะเป็นการรื้อฟื้นอดีตที่เคยรุ่งเรืองและเป็นอิสระของรัฐปัตตานี เนื้อหาประวัติศาสตร์ในลักษณะนี้จึงเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศไทย เพราะจะเป็นการตอกย้ำความสำนึกของคนท้องถิ่น และเป็นเครื่องมือให้กลุ่มต่อต้านรัฐบาลนำมาใช้ปลุกระดมทางด้านการเมืองเพื่อแยกตัวเป็นรัฐอิสระต่อไป ด้วยเหตุนี้เองจนถึงปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดภาคใต้ของไทยจึงไม่ได้พัฒนาไปเท่าที่ควร นักวิชาการท้องถิ่นเองจำนวนหนึ่งหาทางออกโดยการเผยแพร่ผลงานของตนเองในประเทศมาเลเซีย ทั้งที่เป็นภาษาท้องถิ่นและภาษาอังกฤษ เช่นเดียวกับที่ Ibrahim Syukri ผู้เขียนตำนานเมืองปัตตานี ได้เคยกระทำในอดีต กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ดังกล่าวมานี้จึงสะท้อน

ให้เห็นปัญหาเสรีภาพทางด้านวิชาการแบบไทยได้ดี และนำไปสู่ความเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ของท้องถิ่นบริเวณนี้ได้ระดับหนึ่งเช่นกัน

อนึ่ง เรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของปัตตานีหรือบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทยนั้น นักวิชาการชาวตะวันตกได้ทำการศึกษากันมาอย่างต่อเนื่องยาวนานและเผยแพร่ไปทั่วโลก (เช่น ดู Terpstra, H., 1938 ; Teeuw, A and D.K. Wyatt 1970 ; Leonard Blusse, 1977 ; Bailey, Conner and John N. Miksic (trans.) 1985 ; Bougas, Wayne A., 1994 เป็นต้น) เกิดองค์ความรู้ซึ่งค่อนข้างละเอียดชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจการค้าทางทะเลและทางด้านการประวัติศาสตร์นิพนธ์ ภาพของปัตตานีที่ปรากฏในสมัยจารีตก็คือ “รัฐชายขอบ” ที่รุ่งเรืองทางการค้าแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีผู้ปกครองอย่างเป็นอิสระเช่นเดียวกับรัฐการค้าอื่น ๆ แถบบริเวณคาบสมุทรมลายูและหมู่เกาะ เมื่อปัตตานีเริ่มเสื่อมลงรัฐไทยก็เข้าไปแทรกแซงและมีอำนาจปกครองตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เรื่อยมา จนกระทั่งได้ผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และนี่เองที่เป็นรากเหง้าของปัญหาสำคัญ คือการต่อต้านรัฐไทยที่สืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน

ปัญหาของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ หรือ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ผ่านมามีคำกล่าวเป็นสิ่งที่น่าเห็นใจถ้าคำนึงถึง “วัย” ของการศึกษาซึ่งยังเป็นระยะเริ่มต้นมา เมื่อไม่นานนักซึ่งยังมีเวลาสำหรับการพัฒนาให้ “เติบโต” ต่อไปได้อีกมาก และมีแนวโน้มว่าปัญหาเหล่านี้จะได้รับความสนใจปรับปรุงแก้ไขให้สอดคล้องไปตามความก้าวหน้าทางวิชาการและสอดคล้องกับสภาพสังคมที่พัฒนาไปมากขึ้นในปัจจุบัน สิ่งที่ควรคิดและอภิปรายกันต่อไปน่าจะเป็นเรื่องของการประยุกต์ใช้และเสนอแนะแนวทางการศึกษาในอนาคต เพื่อให้วิชานี้ได้ก้าวหน้าและมีบทบาทเพิ่มขึ้นอย่างเหมาะสม

บทสรุป : การประยุกต์ใช้เพื่อการพัฒนาและข้อเสนอแนะในการวิจัย

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในรอบ 40 ปีที่ผ่านมาได้มีความสืบเนื่องและพัฒนาให้ก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ และจะเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับการวิจัยต่อไปในอนาคต ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในอดีตนั้นมีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะที่ช่วยสร้างเอกภาพและความมั่นคงให้กับรัฐและศูนย์กลางของชาติไทยในการเผชิญกับจักรพรรดินิยม สถานะและบทบาทเช่นนี้ของท้องถิ่นนับว่าสอดคล้องกับสถานการณ์และเวลาในขณะนั้น แต่ในปัจจุบัน “การคุกคาม” จากภายนอกได้รุกรานเข้ามาในรูปแบบของทุนนิยม ซึ่งมีผลกระทบไปยัง “ชาติไทย” ในท้องถิ่นต่าง ๆ รุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับทั่วประเทศ

การที่ทุนนิยมเข้ามาคุกคามและส่งผลกระทบไปยังประชาชนตามท้องถิ่นรวดเร็วเช่นนี้เกิดจากนโยบายที่ผิดพลาดของแผนพัฒนานับตั้งแต่เริ่มต้นในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ความผิดพลาดหรือความเข้าใจผิดของนโยบายดังกล่าวก็คือ การเน้นเพิ่มรายได้ที่เป็นตัวเงินและการใช้ตัววัดเป็นตัววัดคุณภาพชีวิต ทั้งนี้โดยเอารัฐเป็นศูนย์กลางในการกำหนดนโยบายทั้งหมด “ท้องถิ่น” จึงอยู่ในฐานะดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต แต่ในยุคของการพัฒนานี้ผลร้ายที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ การสูญเสียทรัพยากรที่เคยอยู่ในอำนาจในการใช้สอยและที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือสูญเสียภูมิปัญญาที่มีอยู่ในวัฒนธรรมเดิมซึ่งล้ำสมัยในมาตรฐานของระบบทุนนิยม สภาพการณ์ดังกล่าวจึงทำให้ชุมชนล่มสลาย นับว่าเป็นภัยร้ายแรงต่อ “ความมั่นคง” ของชาติ ซึ่งเริ่มเป็นที่ตระหนักกันแล้วขณะนี้

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์หรือ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จึงไม่ค่อยมีบทบาทอะไรมากนักในยุคของการพัฒนาตามลักษณะดังกล่าว เพราะท้องถิ่นไม่ได้มีความสำคัญในตัวเอง การศึกษาจึงมิได้ไปไกลและมีประโยชน์อะไรไปมากกว่า เพื่อเป็นเครื่องมือของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวที่เติบโตอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเอื้อประโยชน์มหาศาลให้กับคนเพียงหยิบมือเดียว

อย่างไรก็ตาม สำหรับการพัฒนาในความหมายที่นิยามกันใหม่หรือเป็นที่ตระหนักกันมากขึ้นในปัจจุบัน คือการพัฒนาที่ยึดถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง โดยให้ท้องถิ่นเป็นผู้จัดการทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของชุมชน รวมทั้งไม่เอาตัววัดมาเป็นมาตรฐานมาวัดคุณภาพชีวิต หากพิจารณาด้านอื่น ๆ ในการดำรงชีพที่ก่อให้เกิดความมั่นคง มีพลังในการแก้ไขปัญหาและเพิ่มขีดความสามารถจากความรู้หรือ “ทุน” ที่มีอยู่ในชุมชนตามศักยภาพความเป็นจริงของท้องถิ่น ซึ่งมีความหลากหลายแตกต่างกันไป จากความหมายของการพัฒนาที่ควรจะเป็นจริงดังกล่าวนี้นี้ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์จะมีบทบาทและเป็นประโยชน์มหาศาลและมีความจำเป็นอย่างเร่งด่วนสำหรับแก้ไขปัญหาการล่มสลายของชุมชนที่กำลังวิกฤตอยู่ในปัจจุบัน (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2536)

การ “แย่งชิง” ให้สำนึกความหมายของการพัฒนาในลักษณะที่เอื้อประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชนดังกล่าวนี้จะมีพลังตลอดจนถึงบรรลุผลในทางปฏิบัติมากน้อยเพียงใดหรือไม่นั้น การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์จะเป็นฐานที่มั่นคงทั้งการสร้างอำนาจในการต่อรองเพื่อผลักดันนโยบายสาธารณะ และเข้าใจวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นที่สืบเนื่องกันมาแต่อดีต ในประการหลังนี้จะช่วยให้ทิศทางในการพัฒนาสอดคล้องกับศักยภาพที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่นต่อไป ด้วยเหตุนี้การเข้าใจท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งรอบด้านซึ่งมีความจำเป็นไปพร้อม ๆ กับการวางแผนพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลางดังกล่าว

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์จะช่วยให้ชาวบ้านเชื่อมั่นในตัวเอง เพราะจะมองเห็นถึงภูมิปัญญาที่มีอยู่และรักษาไว้ชุมชนให้อยู่รอดสืบต่อกันมาได้ บรรพบุรุษของ

พวกเขามีใช้คนไร้ความสามารถ หากได้ผ่านการต่อสู้ด้วยสติปัญญาบนพื้นฐานของการเข้าถึงและใช้ทรัพยากรที่เหมาะสมกลมกลืนกับธรรมชาติ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จึงช่วยฟื้นฟูสำนึกในชุมชนที่ถูกกระแสการพัฒนาที่ผิดทำลายให้ขาดความมั่นใจมาเป็นเวลานาน ให้กลับมามีศักยภาพและนำเอาภูมิปัญญาดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันปัจจุบันได้มากขึ้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความรู้เกี่ยวกับชาวบ้านที่มีพลังเข้มแข็งนี้จะช่วยให้พวกเขาสามารถเข้าร่วมในกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมอย่างมีจิตสำนึก มีศักดิ์ศรีและมีทางเลือกอันเหมาะสมสำหรับตัวเองมากขึ้น ไม่ใช่ถูกกระทำให้ต้องกระเด็นกระดอนไปอย่างไร้ทิศทางเพราะขาดความสำนึกในรากเหง้าอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์จึงมีประโยชน์ในแง่หนึ่งและจะเป็นที่เข้าใจกันมากขึ้นตามนิยามใหม่ของการพัฒนาที่เริ่มมีการเรีกระองผลักดันให้เป็นจริงในทางปฏิบัติต่อไป อย่างไรก็ตาม การพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวบ้านให้เป็นไปในทิศทางที่เหมาะสมและก้าวหน้าได้นั้นก็ต้องอยู่บนพื้นฐานของ “ทุน” หรือศักยภาพของชุมชนในแต่ละท้องถิ่นดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ความเข้าใจท้องถิ่นอย่างละเอียดลึกซึ้งรอบด้านจึงเป็นสิ่งจำเป็นเบื้องต้น การศึกษาวิจัยท้องถิ่นในอุดมคติของนักวิชาการที่มีลักษณะเป็นองค์รวมหรือแบบ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จึงเป็นสิ่งที่ควรส่งเสริมสนับสนุน เพราะจะเป็นเครื่องมือสำหรับแก้ไขปัญหาก็ำสั่งวิกฤติ เพื่อความสุขสงบของสังคมและ “ความมั่นคง” ของชาติเป็นสำคัญ ทั้งนี้หากยังไม่ลืมว่า “ชาติไทย” ในความหมายปัจจุบันก็คือความหลากหลายของท้องถิ่นต่าง ๆ นั้นเอง

ในส่วนของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ประเด็นหลัก ๆ ที่ควรส่งเสริมให้มีการวิจัยในอนาคตจึงมีอยู่อย่างน้อย 3 ประเด็น ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องและต่อเนื่องกันดังนี้

1) ปรีวรรตและวิเคราะห์เอกสารต้นฉบับและข้อมูลพื้นบ้านต่าง ๆ ที่เก็บรวบรวมไว้

ในศูนย์วัฒนธรรมของสถาบันราชภัฏ ศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัด รวมทั้งในสถาบันวิจัยของมหาวิทยาลัยตามส่วนภูมิภาค การปรีวรรตและวิเคราะห์ให้เห็นถึงโครงสร้าง ความหมาย บทบาทหน้าที่ และคุณค่าของเอกสารประเภทตำนานพื้นบ้าน กฎหมาย วรรณกรรม และข้อมูลทางคติชนวิทยาอื่น ๆ จะช่วยให้สามารถเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนตามท้องถิ่นในมิติที่ลึกซึ้งและหลากหลายขึ้น นอกจากจะเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์แล้ว ข้อมูลเหล่านี้ยังได้บอกรูมิปัญญาของท้องถิ่นที่ควรจะมีฟื้นฟู อนุรักษ์ ตลอดจนถึงนำมาปรับปรุงประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมสมัยใหม่ แม้ว่าการศึกษาวิจัยข้อมูลพื้นบ้านดังกล่าวจะมีอย่างต่อเนื่องแต่ก็ยังช้าเกินไป ไม่ทันกับการชำรุดสูญหายในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจและสังคมของปัจจุบัน

2) ศึกษาวิจัยในลักษณะที่เป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ให้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะสังคมท้องถิ่นนั้นมีความหลากหลาย แตกต่างกันไปในแต่ละ “ท้องถิ่น” ดังจะมองเห็นได้จากผลกระทบและปฏิกริยาของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ต่ออิทธิพลของรัฐและทุนนิยมนั้นไม่เท่าและ/หรือไม่เหมือนกัน การแก้ไขปัญหหรือพัฒนาท้องถิ่นควรดำเนินไปบนพื้นฐานความเข้าใจลักษณะเฉพาะของสังคมท้องถิ่นดังกล่าว หน่วยของ “ท้องถิ่น” มีหลายระดับตั้งแต่หมู่บ้านขึ้นไป แต่ไม่อาจกำหนดขอบเขตเอาตามอำเภอใจ หากต้องพิจารณาจากรากฐานทางวัฒนธรรมและความสำคัญในเชิงประวัติศาสตร์ทั้งในด้านเนื้อหาและหลักฐาน “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในแง่นี้จึงไม่ใช่เรื่องของ “มือสมัครเล่น” อีกต่อไป แต่จะต้องทุ่มเททำความเข้าใจอย่างละเอียดรอบด้านและลึกซึ้ง เป็นการศึกษาในลักษณะของสหวิทยาการ และมุ่งศึกษาเนื้อหาในทุก ๆ ด้าน และที่สำคัญเป็นประวัติศาสตร์ที่ต่อเนื่องกับวิถีชีวิตของผู้คนในปัจจุบัน หรืออีกนัยหนึ่ง การที่จะเข้าใจสังคมในท้องถิ่นหนึ่งท้องถิ่นใดในปัจจุบันให้ลึกซึ้งนั้น ก็โดยมองผ่าน “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ของพวกเขาเหล่านั้นเอง

3) ศึกษาวิจัยเพื่อเขียนประวัติศาสตร์ที่เป็นภาพรวมในระดับภูมิภาค เป็นการศึกษาที่อาศัยพื้นฐานมาจาก “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่กล่าวแล้ว ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้มองเห็นโครงสร้างของเนื้อหาต่าง ๆ ว่ามีความแตกต่างหรือสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไรในแต่ละภูมิภาค รวมทั้งมีการเชื่อมโยงไปยังศูนย์กลางของรัฐ การศึกษาในลักษณะนี้ทำให้ภูมิภาคต่าง ๆ มีประวัติศาสตร์เป็นของตนเองอย่างชัดเจนเป็นรูปธรรมและมีน้ำหนัก อันจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชา “ท้องถิ่นศึกษา” ทุกระดับ นอกจากนั้นประวัติศาสตร์ในระดับภูมิภาคนี้เองที่จะเป็นพื้นฐานให้กับการเขียน ประวัติศาสตร์ชาติ ที่สามารถมองเห็นถึงความหลากหลายโดยที่ทุกส่วนได้มีบทบาทในกระบวนการสร้างชาติและเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกันอย่างแท้จริง

การศึกษาวิจัยภูมิปัญญาท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะที่ได้กล่าวมา จะทำให้เกิดปัญญารุ่งขึ้นในท้องถิ่นและวงวิชาการ เป็นฐานอันมั่นคงสำหรับฟื้นฟูและพัฒนาชนบทไปอย่างเข้าใจและมีทางเลือกมากขึ้น ส่วนในวงวิชาการ การเข้าใจสังคมตัวเองอย่างถ่องแท้ลึกซึ้งเท่านั้นที่จะทำให้การศึกษาเปรียบเทียบกับต่างประเทศหรือ ภูมิภาคศึกษา ในอนาคตดำเนินไปอย่างมั่นคงมีประสิทธิภาพอย่างแท้จริง

บันทึกท้ายบทความ

บทความนี้สรุปมาจากรายงานการวิจัยเรื่อง “การประมวลความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” ที่กำลังอยู่ในช่วงปรับปรุงแก้ไข ฉะนั้นในบางประเด็นจึงยังขาดความชัดเจนอยู่บ้าง ขอขอบคุณอาจารย์ทุกท่านในทีมวิจัย “โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย” ที่แสดงความคิดเห็นและแนะนำข้อมูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสตราจารย์ ดร.แถมสุข นุ่มนนท์ ผู้ประสานงานโครงการ ที่ได้ให้กำลังใจและผลักดันให้ผู้เขียนทำงานสำเร็จลุล่วงไปได้ตามกำหนดเวลา นอกจากนี้ขอขอบคุณอาจารย์ ดร.อนันต์ กาญจนพันธุ์ และรองศาสตราจารย์ สุวิทย์ ชีรสอวก์ ที่กรุณาวิจารณ์ให้คำแนะนำทั้งแนวคิดและข้อมูลอันมีค่าเมื่อคราวที่ผู้เขียนได้เสนอร่างรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ในการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ ณ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 28 กันยายน 2541 ข้อวิจารณ์และคำแนะนำของอาจารย์ทั้งสองท่านเป็นประโยชน์อย่างมากในการแก้ไขรายงานการวิจัยฉบับร่างดังกล่าว

การอ้างอิง

จิตร ภูมิศักดิ์

- 2526 **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไม้งาม.
2535 **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.

ฉลอง สุนทรเวาณิชย์

- 2529 ก. **“สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เศรษฐศาสตร์การเมือง.**
ปีที่ 5 ฉบับที่ 3 - 4.
2529 ข. **“การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จุลสารสมาคมสังคมศาสตร์** ปีที่ 2
ฉบับที่ 2
2536 **“สถานภาพของการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีอีสาน ระหว่าง พ.ศ.
2503 - 2535”** ใน แอมสุข นุ่มนนท์และคณะ, **สถานภาพงานวิจัยทาง
ประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 - 2535.** รายงานการ
วิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

- 2527 **“การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ”**
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง ปีที่ 4 ฉบับที่ 1
2540 **ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและสุนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์

- 2540 **เศรษฐกิจหมู่บ้านลาดใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

- 2533 **“สยามในอดีต : การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง
และวัฒนธรรม ตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา” สมุดสังคมศาสตร์**
ปีที่ 12 ฉบับที่ 5

ไชยันต์ รัชชกุล

- 2527 “การศึกษาขบถผู้มีบุญ : คำถาม ความสงสัยและใคร่เสนอ” ใน พรเพ็ญ
อ้นตระกูล อังนราพร กุมุทพิสมัย (บรรณาธิการ) “**ความเชื่อพระศรีอารีย์**”
และ “**กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย**”. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

แถมสุข นุ่มนนท์

- 2528 **การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

แถมสุข นุ่มนนท์และคณะ

- 2536 **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่างพ.ศ. 2503-**
2535. รายงานการวิจัยสำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ

จิตา สาระยา

- 2525 **ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**.
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- 2535 (ศรี)ทวารวดี : **ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ.
- 2537 **รัฐโบราณในลุ่มน้ำแควชีวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ**. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- 2529 **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์

- 2530 ก “**หลักฐานและการใช้หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้**”
เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการทุกระดับมัธยมศึกษาเรื่อง
“**แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้**” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา
จังหวัดสงขลา
- 2530 ข. “**วิจารณ์หนังสือ บ้านกับเมือง ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา**” **วารสาร**
เศรษฐศาสตร์วัฒนธรรม ปีที่ 5 ฉบับที่ 2.

นิธิ เอียวศรีวงศ์

- 2531 **“แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง.** พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง.
- 2532 **“ปัญหาในการศึกษาและการประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ไทย” ในมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช สาขาศิลปศาสตร์ เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช.
- 2536 **“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการพัฒนา” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการครั้งที่ 2 เรื่อง “พัทลุงศึกษา : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ณ ลำปำรีเตอร์ อําเภอเมืองจังหวัดพัทลุง.**
- 2538 **“200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างเผือก” ในกรุงเทพ.** พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- 2539 **“ท่านอาจารย์ศรีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ในไทยคดีศึกษาและอัตลักษณ์ไทย”** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง **“ทักษิณคดี : แนวคิดในการศึกษาและพัฒนา”** ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา

ยุกติ มุกดาวิจิตร

- 2538 **“การก่อตัวของกระแส ‘วัฒนธรรมชุมชน’ ในสังคมไทย : พ.ศ. 2520-2537”** วิทยานิพนธ์มรรคบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ศรีศักร วัลลิโภดม

- 2531 **“แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดีพัทลุง.** พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง.
- 2533 **“ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 11 ฉบับที่ 1**
- 2535 **แอ่งอารยธรรมอีสาน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- 2538 **ล้นหลามของเมืองโบราณ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สุเทพ สุนทรเภสัช

- 2511 สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พระนคร : แผนกวิชาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2513 สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทย : รวมผลงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ในภาคเหนือของประเทศไทย. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2528 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวทางการศึกษา” รวมบทความสมมนาถ้านาคติ : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่.

สุวัฒน์ ส่องแสงจันทร์

- 2512 “การศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ และเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2510” ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยการศึกษา.

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- 2537 “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” บทความเสนอในการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมห้าเชียง ณ วิทยาลัยครูเชียงราย.
- 2538 ก. “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” เอกสารเสนอต่อที่ประชุมวิชาการประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์ ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 2538 ข. “สถานภาพและทิศทางในการศึกษาหมู่บ้านไทย” บทความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ “องค์ความรู้เกี่ยวกับหมู่บ้าน” จัดโดยภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมเชียงใหม่ออคิด จังหวัดเชียงใหม่.
- 2539 สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. โครงการศึกษา “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

Bailey, C. and John M. Miksic (trans.)

- 1985 **History of the Malay Kingdom of Patani.** Athens, Ohio : Ohio Univesity
Center for International studies.

Blusse, Leonard.

- 1977 "Impo, Chinese Merchant in Pattani : A Study in Early Dutch-Chinese
Relation," Paper Presented at the Preceeding Seventh IAHA Couference,
Bangkok.

Bougas, Wayne A.

- 1994 **The Kingkom of Patani Between Thai and Malay Mandala,** Selangor.
Institut Alam dan Tamadun Melayu, University Kebangsaan Malaysia.

Johnston, David Bruce.

- 1975 **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930.**
Ph.D Dissertation, Yale University.

Koisumi, Junko.

- 1992 "The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of the
Nineteenth Century" **Journal of Southeast Asian Studies.** 23 (2)

Moerman, Michael

- 1975 "Chiangkham's Trade in the 'Old Days'" in G. William Skinner and A.
Thomas Kirsch (eds.) **Change and Persistence in Thai Society : Essays in
Honor of Lauriston Sharp.** Ithaca, NY : Cornell University Press.

Potter, J.M.

- 1976 **Thai Peasant Social Structure.** Chicago : University of Chicago Press.

Teeuw, A. and D.K. Wyatt.

- 1970 **Hikayat Patani : A Story of Patani.** The Hague. Martinus Nijhoff.

Terpstra, H.

- 1938 "De Factorij der Oostindische Compagnie te Patani" *Verhandelingen van Het Konin-Klijk Instituut Voor De Taal-, Land-en Volkenkunde van Kederlandsch-Indic, Deel, S¹-Gravenhage-M. Nijhoff, The Hagve*

Thongchai Winichakul

- 1993 "The Other Within : Ethnography and Travel Literature from Bangkok Metropolies to its Periphery in the Late Nineteenth Century Siam,"
A paper presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, University of London.
- 1995 "The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973" *Journal of Southeast Asian Studies.* 26 : 1

Vandergeest, Peter.

- 1993 "National Identity and the Village in Rural Development," A Paper Presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, University of London.

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
พรรณี บัวเล็ก

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : บทสำรวจสถานะความรู้

พรวณี บัวเล็ก

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยสามารถแบ่งออกเป็น 2 วิธีการใหญ่ๆ คือ ไม่ใช้ทฤษฎี และใช้ทฤษฎี การศึกษาวิชานี้ในระยะแรกเริ่มต้นโดยนักประวัติศาสตร์ซึ่งไม่ใช้ทฤษฎี ต่อมาใน ทศวรรษ 2490 มีนักวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์ให้ความสนใจในวิชานี้มากขึ้น ทฤษฎีจึงถูกนำมา ใช้ในการสร้างกรอบแนวคิดในการศึกษา ในระยะเวลาประมาณ 50 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ คือ เริ่มต้นทศวรรษ 2490 ถึงสิ้นสุดปี พ.ศ. 2540 สามารถแบ่งกรอบแนวคิดและวิธีการ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเป็น 8 แนวทางย่อยๆ คือ 1. การศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ของ นักประวัติศาสตร์ 2. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง 3. การศึกษาโดยใช้วิธีการผลิตแบบเอเชีย 4. การศึกษาเพื่อศึกษาภาพหรือพลังภายในสังคมไทย 5. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีนีโอคลาสสิก 6. การ ศึกษาโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิง 7. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบผสม และ 8. การ ศึกษาแนวสสารคดี

ในการจำแนกวิเคราะห์แนวทางการศึกษาทั้ง 8 แนวทางนี้ ผู้วิจัยใช้การศึกษาแบบเลือกสรรผล งานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่มีการอ้างอิง และกล่าวถึงกันมากในวงวิชาการ แต่อย่างไรก็ตามยังมีผล งานที่ดีและยอมรับในวงวิชาการอีกมากที่ผู้วิจัยไม่อาจหยิบยกมากล่าวในรายละเอียดได้ทั้งหมด การ เปรียบลำดับหัวข้อในการนำเสนอ ผู้วิจัยยึดหลักความเกี่ยวข้องของเนื้อหาวิธีการศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ อ่านเข้าใจความแตกต่างของแต่ละทฤษฎีและวิธีการศึกษาได้ดี นักวิจัยบางท่านอาจมีแนววิธีการ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมากกว่าหนึ่งแนวทาง บางท่านมีการเปลี่ยนแปลงในแนวทางการศึกษา เมื่อระยะเวลาเปลี่ยนไป หรือนักวิชาการบางท่านอาจใช้หลายๆ แนวทางในการศึกษา ซึ่งเป็นการยาก ที่จะจัดกลุ่มได้อย่างลงตัว แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้ใช้ลักษณะแนวทางการศึกษาที่เด่นที่สุดในงานแต่ ละชิ้นในการจัดกลุ่ม รายละเอียดของการศึกษา 8 แนวทางมีดังนี้

1. การศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์ กลุ่มนี้ต้องการเสนอเรื่องราว ทางเศรษฐกิจในสังคมช่วงเวลาหนึ่ง ไม่ต้องการอธิบายเรื่องกฎเกณฑ์ในการดำรงอยู่หรือการเติบโต ของเศรษฐกิจ การนำเสนอเรื่องราวจึงเป็นลักษณะพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ไม่ต้องการชี้ในเรื่องความ สัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเศรษฐกิจกับรัฐหรือทุนต่างประเทศ อาจกล่าวสรุปอย่างง่าย ๆ ก็คือ การศึกษา ของกลุ่มนี้ไม่มีทฤษฎีหรือต้องการชี้ประเด็นที่เป็นปัญหาในการวิเคราะห์หรือทฤษฎีต่อมา เป็นเพียง ต้องการเสนอปรากฏการณ์ในทางประวัติศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแนวนี้อาจกล่าวได้ ว่าเป็นแนวทางที่เก่าที่สุดและมีลักษณะคล้ายการเล่าเรื่องแต่การศึกษาในลักษณะนี้มีข้อดีคือ สามารถ

สร้างข้อสรุปต่างๆจากข้อมูลและหลักฐานที่เป็นจริง ทำให้ภาพประวัติศาสตร์ที่สะท้อนออกมาไม่บิดเบือนมาก ถึงแม้ภาพเหล่านั้นจะขาดความคมชัดก็ตาม

กลุ่มผู้นำไทยเป็นกลุ่มแรกที่ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแนวนี้ ผู้นำที่สนใจประวัติศาสตร์ ได้แก่ สมเด็จพระมหาธีราจารย์เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์ฯ เขียนเรื่อง "ตำนานภาณิชากร" ขุนวิจิตรมาตราเขียนเรื่อง "ประวัติการค้าของไทย" ผู้ที่ถือว่าเป็นผู้ที่บุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยในลักษณะการศึกษาที่มีการวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจคือ หลวงวิจิตรวาทการ เขียนเรื่อง "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย" เป็นคำสอนที่ใช้บรรยายให้กับนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี พ.ศ. 2493⁽¹⁾ หลวงวิจิตรกล่าวถึงวิชานี้ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ว่า "ในบรรดาวิชาสาขาใหญ่ที่เราศึกษาเล่าเรียนกันในเมืองไทยนั้น ดูเหมือนว่าเศรษฐศาสตร์จะเป็นสาขาที่เราถนัดหลังที่สุด หมายความว่าเราเพิ่งเริ่มเรียนกันจริงจังเมื่อมีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นี้เอง" หลวงวิจิตรกล่าวว่า ในขณะที่วิชาอื่นๆก้าวหน้าไป แต่สังคมไทยยังไม่ทันถึงวิชาเศรษฐศาสตร์เลยเนื่องจากวิชานี้ถูกกีดกันออกจากการศึกษาของสังคมไทย ตำราเศรษฐศาสตร์เล่มแรกชื่อว่า "เศรษฐวิทยา" เขียนโดยข้าราชการผู้ใหญ่ชื่อ พระยาสุริยานุวัติ อดีตอธิบดีราชทูตไทยประจำกรุงปารีส เป็นตำราที่มีคนสนใจกันมากแต่รัชกาลที่ 6 ทรงมีพระราชวิจารณ์ประณามหนังสือเล่มนี้จนไม่สามารถจะเผยแพร่ต่อไปได้ โดยทรงกล่าวว่าเศรษฐวิทยาไม่มีฐานะที่จะเป็นวิชาการเพราะพวกนักปราชญ์ทางวิชานี้ เช่น ชดัม สมิติก็ไม่เห็นมันมีเป็นเศรษฐกิจ เมื่อพวกเจ้าตำราเองก็ไม่ร่ำรวย จะเป็นวิชาสอนคนได้อย่างไร

หลวงวิจิตรวาทการบรรยาย การศึกษาเศรษฐศาสตร์เกือบจะกลายเป็นอาญาแผ่นดินทำให้ไม่มีใครกล้าเขียนตำราหรือทำการศึกษาอย่างเปิดเผย การที่รัชกาลที่ 6 ทรงประณามวิชานี้ไม่ได้มาจากการไม่เห็นคุณค่าในวิชานี้แต่มาจากวิชานี้มุ่งใจไปในทางปฏิบัติ ซึ่งมาจากเหตุการณ์บางเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลนั้น ทำให้เห็นความจำเป็นที่จะต้องป้องกันการปฏิบัติเพื่อมิให้บังเกิดขึ้น จึงต้องทรงประณามวิชาเศรษฐศาสตร์ ทั้ง ๆ ที่ควรจะทรงทราบอยู่แล้วว่าเป็นวิชาที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 7 กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงพาณิชย์ ซึ่งเป็นกระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่สนับสนุนการศึกษาเศรษฐศาสตร์ และได้ผลักดันให้การใช้คำว่า "เศรษฐศาสตร์" หรือ "เศรษฐวิทยา" ซึ่งเป็นคำที่มีปัญหาในรัชกาลที่ 6 มาใช้เป็นคำว่า "คนกรรม" สำหรับแปลคำว่า Economics แต่คนทั้งหลายยังชอบใช้คำว่าเศรษฐกิจหรือเศรษฐวิทยาอยู่เสมอ ภายหลังได้มีการยอมให้สอนวิชานี้ได้บ้างโดยเริ่มสอนเป็นส่วนหนึ่งของวิชาครู เรียกว่า เศรษฐวิทยา ครั้นเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเข้าสู่ระบบรัฐธรรมนูญคำว่า "เศรษฐกิจ" ก็ได้ใช้กันอย่างเต็มที่ ส่วนคำว่า "คนกรรม" ได้สูญสิ้นไป ในเรื่องคำกล่าวที่ว่าเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องปฏิบัติ หลวงวิจิตรวาทการอธิบายว่าเพราะการที่จะปรับปรุงชีวิตเศรษฐกิจของประชาชนให้ดีขึ้นนั้นไม่สามารถจะทำได้ด้วยวิธีอื่นนอกจากปฏิบัติ การปฏิบัติไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องยุ่งยากจลาจลหรือเสียชีวิตเลือดเนื้อเสมอไป การ

ปฏิวัติบางเรื่องอาจทำได้ด้วยความสงบเรียบร้อยถ้าหากว่าการปฏิวัตินั้นมาจากเบื้องบน คือผู้ที่กำลังถืออำนาจนั้นทำการปฏิวัติเสียเอง

หลวงวิจิตรวาทการวิจารณ์สังคมไทยในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า เป็นสังคมศักดินาซึ่งเกิดจากการรับวัฒนธรรมขอม เป็นระยะที่สังคมไทยเพาะเชื้อแห่งความล้มเหลวในหลายเรื่องด้วยกัน เช่นในเรื่องที่เอาคนชาติเดียวกันลงเป็นทาส ซึ่งเป็นระบบอยุธยาและใช้ต่อมาจนถึงต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รวมเวลา 500 ปีนั้น ไม่ได้จะทำความทุกข์ยากให้แก่ประชาชนพลเมืองตลอดมาเท่านั้น ยังทำให้ลักษณะนิสัยของพลเมืองเสื่อม ระบบที่เอาคนลงเป็นทาสหรือทำงานเข้าเคียนให้ผลประโยชน์แก่นายนี้ได้สร้างนิสัยเกียจคร้านอ่อนแอให้แก่ชาวไทย เพราะทาสและไพร่เคียนต้องทำงานโดยถูกบังคับทำแล้วก็ได้ผลอะไรแก่ตัว ผลที่ได้จากแรงงานอันเหน็ดเหนื่อยของตัวเองเป็นของนายทั้งนั้น ไม่รู้ว่าจะอดสาเหท่าไปทำไม หลบได้เป็นหลบ เลี่ยงได้เป็นเลี่ยง การทำงานเป็นของนายอายุมาขายหน้า เพราะแสดงการเป็นไพร่เป็นทาสจึงต้องทำงาน การนอนกินหรือมีชีวิตรอยู่โดยไม่ต้องทำอะไร ถือว่ามีเกียรติ การอดได้ว่า "ไม่ทำอะไรฉันก็มีกิน" เป็นการแสดงเกียรติศักดิ์อย่างสูง คนที่จะเอาตัวรอดก็คือ คนประจบให้นายรัก ยอมผ่อนหนักให้เป็นเบาและบางทีก็เลื้อนฐานะให้สูงขึ้นไป เป็นลัทธิแสวงหาที่พึง ซึ่งได้เกิดขึ้นและฝังแน่นในนิสัยของคนไทย ใครที่ผดุงฐานะของตัวเองขึ้นได้ก็เชื่อว่าเพราะมีที่พึ่งดี ไม่ใช่เพราะการก่อร่างสร้างตัวเอง ลักษณะนี้เป็นลักษณะอ่อนแอของคนไทยที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากระบบที่เอาคนชาติเดียวกันเป็นไพร่เป็นทาสมาตลอดเวลา 500 ปี การที่ชาติไทยไม่สำนึกในการค้าและอุตสาหกรรมก็เพราะคนไทยต้องเป็นทาส เป็นไพร่ทำงานให้นายมาตลอด 5 ศตวรรษ และงานที่ทำนั้นก็เป็นการขูดดิน พันหญ้า ทำไร่ ทำนา แล้วผลประโยชน์ทั้งหมดก็ตกอยู่แก่นาย ระบบการปกครองแบบอยุธยาที่ตกทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์เป็นระบบที่บาปกรรม ทำความเสื่อมโทรมให้แก่ชาติและนิสัยของพลเมืองไทยซึ่งจะต้องการเวลาอีกช้านานกว่าจะสร้างลักษณะอย่างพลเมืองในระบบลัทธิที่มีลักษณะพึ่งตัวเองให้กลับคืนมา⁽²⁾

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยของหลวงวิจิตรวาทการ มุ่งวิจารณ์ระบบเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาจนถึงตอนต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญถึงความอ่อนแอในการพัฒนาเศรษฐกิจของสังคมไทย การเปลี่ยนแปลงที่มาจากส่วนบนที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการถือว่าเป็นการปฏิวัติที่ทำให้สังคมเจริญขึ้นและไม่เสียเลือดเสียเนื้อ

นักประวัติศาสตร์ที่สำคัญในกลุ่มนี้อีกท่านหนึ่งคือ ชัย เมืองศิลป์ ผลงานทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชัย เมืองศิลป์มี 2 ชิ้นด้วยกัน คือ **ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ (ตั้งแต่โบราณ - พ.ศ.2399)**⁽³⁾ และ **"ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ"**⁽⁴⁾ งานทั้ง 2 ชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานประวัติศาสตร์ที่ชัย เมืองศิลป์ค้นคว้าระหว่างพ.ศ.2506 ถึงพ.ศ.2518 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายของชีวิต ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.2352-พ.ศ.2453 พิมพ์เมื่อปีพ.ศ.2522 ส่วนประวัติ

ศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ (ตั้งแต่โบราณ-พ.ศ.2399) พิมพ์ครั้งแรกในปีพ.ศ.2533 หลังจากชัยเสียชีวิตไปแล้ว 15 ปี งานทั้ง 2 ชิ้นได้ทำให้สังคมตระหนักถึงคุณค่าของคนที่เคยถูกละทิ้งเพื่อการค้ากว่าสังคมไทยอย่างแท้จริง

ชัยเชื่อว่าเศรษฐกิจในสมัยโบราณไม่ว่าจะเป็นประเทศในทวีปยุโรปหรือเอเชีย ออฟริกา นั้นเหมือนกัน คือ มักจะเริ่มต้นเป็นเศรษฐกิจหมู่บ้านก่อน คือแต่ละหมู่บ้านทำมาหากินแต่พอกินพอใช้และพยายามทำทุกอย่างที่พอจะทำได้เพื่อจะได้ไม่ต้องพึ่งหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านมักจะเกี่ยวข้องเป็นญาติพี่น้องพวกพ้องกัน ชัย เมืองศิลป์ นับว่าเป็นนักวิชาการคนแรกที่สุดประเด็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเริ่มต้นที่หมู่บ้าน ภาพประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชัย เป็นภาพชีวิตการดำรงตั้งถิ่นฐานทำมาหากินของผู้คน นับตั้งแต่กลุ่มของคนไทยเคลื่อนตัวจากล้านนาลงมาสู่แม่น้ำเจ้าพระยา การตั้งบ้านการตั้งเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สังคมเริ่มต้นจากการตั้งบ้านก่อนเมื่อบ้านขยายตัวเป็นหลาย ๆ หลังจึงเขียนฐานะป็นเมือง เมืองและบ้านจึงเป็นหน่วยของการปกครองมาตั้งแต่โบราณ ชัยเสนอภาพการทำมาหากินของคนไทยต่างจากของคนอื่น คือ เสนอเรื่องการทำนา พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนา การคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ข้าว เครื่องมือเครื่องใช้ ผลผลิตของการทำนา ซึ่งภาพเหล่านี้เป็นภาพชีวิตของผู้คนในสังคม ภาพของหญิงที่นึ่งทอดผ้า การแต่งกายสตรีสมัยโบราณฯ ภาพเหล่านี้ชัยเห็นว่าเป็นเรื่องราวการทำมาหากินของคนในสังคม ดังนั้นจึงเป็นเรื่องราวทางเศรษฐกิจ

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชัย เมืองศิลป์ สะท้อนแง่มุมบางอย่างที่คนอื่นมองไม่เห็น ทำให้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมีสีสัน มีการเคลื่อนไหวและเห็นการเปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ชัย เมืองศิลป์กล่าวถึงการทำนาเพื่อขายนั้นมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ชาวนาที่ทำนาเพื่อขายจะเปลี่ยนฐานะเป็นชาวนาที่ร่ำรวยสามารถซื้อทาสไว้ใช้งาน จ้างคนรับราชการแทนได้ ซื้อสินค้าจากตลาดมาบริโภค แต่ชาวนากลุ่มนี้ก็จำกัดอยู่เฉพาะลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งทำนาใหญ่ที่สุด ส่วนภูมิภาคอื่นๆ ชาวนาสวนใหญ่ยังคงทำนาเพื่อเลี้ยงตัว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจครั้งใหญ่เกิดขึ้นเมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุด มีการขยายพื้นที่ทำนาอย่างรวดเร็ว มีโรงสีมือและโรงสีเครื่องจักรเกิดขึ้นมากมาย เวื่อกำปั่นถูกนำมาใช้แทนที่มือในการบรทุกสินค้า และราคาข้าวที่แพงทำให้สินค้าอื่นๆ แพงตามขึ้นด้วย ซึ่งมีผลกระทบต่อระบบศักดินาที่เจ้านายนิยมเลี้ยงทาสไว้ใช้ไม่อาจจะเสียค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นได้ ระบบนี้จึงต้องเลิกไปในที่สุด

กล่าวโดยสรุปชัย เมืองศิลป์ เป็นนักประวัติศาสตร์ที่ต้องการสร้างภาพประวัติศาสตร์จากข้อมูลข้อเท็จจริงเป็นภาพประวัติศาสตร์ที่สะท้อนจากชีวิตของสามัญชนที่ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้มีชีวิตรอดนับตั้งแต่โบราณมาในสมัยที่รัฐศักดินาเข้มแข็งจนกระทั่งรัฐศักดินาได้เริ่มผ่นคลายความเข้มงวดลง ความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศทำชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแนวนอนที่มีชื่อเสียงอีกท่านคือ สวรสิน วีระผล เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ณ มหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด (Harvard University เรื่อง Tribute And Profit : Sino Siamese Trade 1652 - 1853)⁽⁵⁾ งานชิ้นนี้พิมพ์เผยแพร่ในนามของมหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ดในปี พ.ศ. 2520 ผู้เขียนได้กล่าวถึงความเป็นมาของงานชิ้นนี้ว่าเกิดขึ้นภายใต้สภาวะการณ์ในขณะนั้นที่มีการเปิดความสัมพันธ์กับประเทศจีนอีกครั้งในปี พ.ศ. 2517 ผู้เขียนต้องการศึกษาความสัมพันธ์ของไทยและจีนในประวัติศาสตร์ และเห็นว่าในช่วงศตวรรษที่ 17 - 19 เป็นช่วงที่ไทยและจีนมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นที่สุดโดยเฉพาะในเรื่องของการค้า นอกจากนี้ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเป็นยุคก่อนสมัยใหม่ที่ตะวันตกจะแทรกตัวเข้ามามีบทบาทสำคัญในภูมิภาค ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 นักประวัติศาสตร์มักจะให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษมากกว่าให้ความสำคัญในช่วงแรก และถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงอย่างน่าตื่นตาตื่นใจในภูมิภาคนี้จะมาจากทุนนิยมตะวันตกก็ตาม แต่การค้าสำเภาระหว่าง ไทย - จีนในช่วงแรกของคริสต์ศตวรรษก็มีความสำคัญในทางเศรษฐกิจเช่นกัน ข้อสรุปที่ว่าการค้า ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นเพียงการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบโบราณและไม่มีความสำคัญต่อยุคใหม่เลย อาจจะเป็นข้อสรุปที่รีบด่วนเกินไป จำเป็นที่ต้องมีการสำรวจอย่างแน่นหนาขึ้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่างานชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะคัดค้านข้อสรุปที่ผ่านมา

งานชิ้นนี้จึงนับว่าเป็นงานชิ้นแรกที่เปิดประเด็นการถกเถียง และตั้งคำถามกับข้อสรุปทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเดิมที่มองภาพเศรษฐกิจก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นภาพเศรษฐกิจที่หยุดนิ่งแบบเศรษฐกิจโบราณ สวรสินพบว่าภายใต้การค้าในระบบบรรณาการกับจีนรัฐสยามได้ผลประโยชน์มาก การที่รัฐสยามดำเนินการค้าในระบบนี้อย่างสม่ำเสมอมีส่วนช่วยให้การค้าภายในสยามที่อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐขยายตัวอย่างมาก การค้าในระบบบรรณาการกับจีนเป็นช่องทางการค้าต่างประเทศที่สำคัญของสยาม สินค้าราคาแพงจากสยามได้แก่ ชาสัตว์ งาช้าง ไม้ยาง พริกไทย และสินค้ายุทธปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่ ข้าว สามารถขายได้ราคาดีในตลาดการค้าของจีนเนื่องจากสินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องการของชาวจีนมาก ขณะเดียวกันก็มีการนำเข้าผ้าไหมเครื่องถ้วยชามจากจีนสำหรับราชสำนักและชนชั้นสูงของสยาม สินค้าที่สยามนำไปขายในระบบบรรณาการนี้ล้วนเป็นส่วนเกินที่รัฐเก็บจากประชากร และเป็นการค้าที่ผูกขาดดำเนินการโดยรัฐ ระบบการค้านี้จึงเอื้อมีพัฒนาการภายในตัวของมันเองจนกระทั่งสิ้นสุดในทศวรรษ 1850 แม้วาระบบการค้าบรรณาการอาจทำให้ชาวจีนเข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจไทยอย่างมาก ทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่ก็ไม่ได้ทำให้สยามพัฒนาไปสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม

การศึกษาของ สวรสิน ทำให้เห็นภาพการเคลื่อนไหวทางการค้านับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สวรสินไม่ได้โต้เถียงในประเด็นว่าสังคมไทยมีทุนนิยมเกิดขึ้นภายในหรือภายนอก

สังคม เป็นแต่เพียงต้องการชี้ให้เห็นว่าในภูมิภาคเอเชียมีการเคลื่อนไหวทางการค้า ซึ่งจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการค้าแถบบริเวณนี้ และสยามก็มีเมืองท่าที่สำคัญหลายแห่งที่ติดต่อกับจีน การนำเสนองานนี้ยืนอยู่บนหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งผู้ศึกษาสามารถนำมาใช้อย่างหลากหลายมีทั้งเอกสารจากฝ่ายจีน ไทย และบันทึกการค้าของพ่อค้าตะวันตก

การศึกษาแนวนี้อาจเป็นแนวของนักประวัติศาสตร์ ผลงานที่สำคัญชิ้นอื่นๆ ได้แก่ "การพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม 2481 - 2487" ของผาณิต รวมศิลป์⁽⁶⁾ "ประวัติศาสตร์ของรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2475"⁽⁷⁾ และ "วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1"⁽⁸⁾ ของสุนทร อัสระไวทย์ "พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจภายในไทย พ.ศ. 2433 - 2475"⁽⁹⁾ ของชลลดา วัฒนศิริ เป็นต้น การศึกษาแนวนี้อาจอยู่บนการใช้หลักฐานเป็นสำคัญ ลักษณะเด่นของการศึกษาจึงอยู่ที่การเปิดเผยข้อมูลชั้นต้น เป็นการศึกษาที่ไม่มุ่งตอบคำถามเชิงทฤษฎี ดังนั้น ภาพที่ปรากฏออกมาในงานแนวนี้อาจมีความละเอียดอ่อน แม้จะถูกวิจารณ์ว่าเป็นภาพที่ขาดการเชื่อมโยงให้เข้าใจระบบเศรษฐกิจทั้งหมด และประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแนวนี้นับเป็นเพียงการเล่าเรื่องเท่านั้น งานวิจัยแนวนี้อาจเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาแนวทฤษฎีต่าง ๆ ซึ่งสามารถนำข้อมูลไปใช้วิเคราะห์ได้

2. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง ทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษาคือ ลัทธิมาร์กซ์ (Marxism) และลัทธิเหมา (Maoism) ผู้นำการใช้ทฤษฎีนี้คือพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยและปัญญาชนฝ่ายซ้าย แนวทางการศึกษาของกลุ่มนี้มองว่าระบบเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดชนชั้นเป็นสังคมที่มีความขัดแย้ง ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมที่ปราศจากชนชั้น ทฤษฎีนี้เชื่อว่าสังคมมนุษย์มีพัฒนาการมาเรื่อยๆ ภายใต้อาณัติของสังคมมนุษย์วางอยู่บนพื้นฐานของการพัฒนาการผลิตและการต่อสู้ดิ้นรนของมนุษย์เพื่อขจัดความขัดแย้งโดยเฉพาะความขัดแย้งระหว่างชนชั้น

จิตร ภูมิศักดิ์ ศึกษาสังคมไทยโดยใช้หลักวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ของลัทธิมาร์กซ์ ผลงานชิ้นสำคัญคือ "โฉมหน้าศักดินาไทย" ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2500⁽¹⁰⁾ และได้รับการพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2517 พิมพ์ครั้งที่ 3 ภายหลังจากพิมพ์ครั้งที่ผ่านมามีเพียง 4 เดือน พิมพ์ครั้งที่ 4 ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2518 และพิมพ์ครั้งที่ 5 ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2519 รวมจำนวนพิมพ์ทั้งสิ้นกว่า 20,000 เล่ม นับว่าเป็นหนังสือเชิงวิชาการที่มียอดจำหน่ายสูงสุดเล่มหนึ่งของสังคมไทย หนังสือโฉมหน้าศักดินาไทยได้ทำหน้าที่สำคัญในประวัติศาสตร์ในการเสนอความตื่นตัวของผู้คน ในการแสวงหาคำอธิบายสภาพและปัญหาของสังคมไทยตามทัศนะของจิตร ภูมิศักดิ์เห็นว่าสังคมศักดินาเป็นที่มาแห่งความอ่อนแอของสังคมไทย ทัศนะดังกล่าวนี้ไม่ต่างจากหลวงวิจิตรวาทการ ความต่างอยู่ที่ว่าจิตรมองว่าสังคมศักดินาเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นภายในสังคม ไม่ใช่การรับแบบอย่างมาจากภายนอก

นอกและไม่เชื่อเรื่องการปฏิวัติมาจากเบื้องบนดังความคิดของหลวงวิจิตรฯ แต่การปฏิวัติต้องมาจากเบื้องล่างเป็นการปฏิวัติของมวลชนตามหลักลัทธิมาร์กซ์

หนังสือเล่มนี้ได้ให้ความหมายของคำ "ศักดินา" ว่า คือ อำนาจในการครอบครองที่ดินอันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากินซึ่งมีความหมายด้านเศรษฐกิจ และยังหมายถึงอำนาจและอิทธิพลของมนุษย์ที่มีมากหรือน้อยตามขนาดหรือปริมาณของที่ดิน อันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นความหมายทางด้านการเมือง นอกจากนี้ยังมีความหมายคลุมไปถึงอำนาจที่กำหนดรูปแบบของชีวิตซึ่งขึ้นอยู่กับอำนาจในที่ดินอันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นความหมายในด้านวัฒนธรรมอีกด้วย ทั้งอำนาจทางเศรษฐกิจ อำนาจการเมือง และอำนาจทางวัฒนธรรม ที่ขึ้นอยู่กับและพัวพันกับที่ดินดังกล่าวนี้แหละ คือ ความหมายอันสมบูรณ์ที่แท้จริงของคำว่า "ศักดินา"

จิตรเชื้อในทฤษฎีการพัฒนาสังคม 5 ขั้นตอนของมาร์กซ์ตามกฎการวิสัยอย่างเข้มงวด ก่อนที่จะปรากฏรูปของสังคมศักดินาจิตรเชื้อว่าสังคมไทยได้ผ่านสังคมทาสมาแล้ว และเห็นว่าระบบศักดินามีไช้ระบบที่โหดผัดจะออกมาได้เองโดยไม่มีปีมีชอยู่ ระบบศักดินามีไช้ระบบที่กษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งนึกสนุกตั้งขึ้นโดยเห็นว่าเป็นของดี หากเกิดขึ้นได้โดยผ่านการพัฒนาเป็นระดับขั้นของการผลิตในสังคม ถ้าปราศจากการพัฒนาเป็นระดับขั้นของการผลิตเสียแล้วระบบศักดินาจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย นี่เป็นกฎทางภาววิสัยอันตายตัวแน่นอน ถ้าไม่มีระบบทาสเป็นพื้นฐานเสียก่อนแล้วระบบศักดินาย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเป็นอันขาด การรบพุ่งเพื่อแย่งชิงอาหาร ที่ดินทำกินทำให้ยุคมชนนูปหาล ที่มนุษย์อยู่อย่างเสรีชนช่วยกันทำมาหากิน เสื่อมสลายลง การทำศึกเพื่อแย่งชิงกันของมนุษย์ ทำให้เกิดทาส เมื่อมนุษย์ทำศึกกันมากขึ้นก็ทำให้เกิดรัฐทาสขนาดใหญ่ ซึ่งทาสทั้งหมดในรัฐทาสนี้แหละจะกลายมาเป็นแลกรของยุคศักดินาเมื่อรัฐทาสทลายลง ถ้าไม่มีทาสมาก่อนแล้ว "โลก" ของศักดินาจะมาจากไหน ? พระอินทร์ประทานลงมาจากสวรรค์หรือนั้นหรือ? จิตรเห็นว่าการวิเคราะห์สังคมจำเป็นที่จะต้องให้เรื่องของปัจจัยการผลิตและยึดหลักพัฒนาการทางการผลิตมาวิเคราะห์ มิฉะนั้นจะไม่เข้าใจว่าสังคมหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นมาได้อย่างไร⁽¹⁾ สังคมไทยได้ผ่านการพัฒนาในช่วงยุคทาสมากระยะหนึ่งไม่น้อยกว่า 400 ปี และสังคมไทยได้เริ่มคืบคลานไปสู่ระบบศักดินาในราวยุคสุโขทัยหรือแม้ก่อนหน้านั้นคงไม่กี่ปี⁽²⁾ "โฉมหน้าศักดินาไทย" เป็นหนังสือที่สะท้อนจุดยืนของผู้เขียนที่ต้องการวิจารณ์ทั้งระบบสังคมศักดินาและชนชั้นศักดินาว่า มีการเอารัดเอาเปรียบและเป็นต้นเหตุแห่งความล้มเหลวของสังคมไทย จิตร ภูมิศักดิ์ได้ชี้เส้นทางการสร้างสังคมใหม่ที่ดีกว่า ที่ไม่มีการกดขี่ ขูดรีด คือสังคมนิยม นอกจากจุดยืนที่ชัดเจนเช่นนี้แล้วผู้เขียนยังใช้วิธีการเขียนที่มีสำนวนสยดสี่ยะดประชันแทรกอยู่ตลอดเวลา ซึ่งการเขียนวิธีนี้จะถูกใจผู้อ่านในช่วงที่กระแสสังคมนิยมตื่นตัว

แนวการวิเคราะห์สังคมที่ใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง โดยใช้หลักการวิเคราะห์ของเหมาเจ๋อตงในเรื่องกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา เป็นอีกแนววิเคราะห์หนึ่งที่ได้รับ ความสนใจอย่างยิ่งในกลุ่มนักวิชาการฝ่าย

ซ้าย ลัทธิเหมาเห็นว่าสังคมจีนต่างจากสังคมยุโรปคือไม่ได้เป็นสังคมทุนนิยมเต็มรูปแบบ แต่เป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา ดังนั้นความขัดแย้งในสังคมจีนจึงมีความต่างกับสังคมทุนนิยมในยุโรป

หลักฐานการวิเคราะห์สังคมไทยว่าเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา ตามลัทธิเหมาเจ๋อตุงปรากฏขึ้นจากการค้นพบเอกสารภาษาจีนได้จากผู้ต้องหาคอมมิวนิสต์ในปี พ.ศ.2473 เนื้อหาในเอกสารประกอบด้วย 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นการวิเคราะห์ลักษณะเศรษฐกิจสังคมของประเทศไทย ส่วนที่สอง เป็นการจำแนกชนชั้นของประเทศไทย เอกสารฉบับนี้คงใช้กันอยู่เฉพาะในหมู่ผู้ปฏิบัติงานของพรรคคอมมิวนิสต์สยามรุ่นแรก ๆ ซึ่งเป็นคณะจีนยังไม่เผยแพร่ในหมู่คนทั่วไป ความคิดเรื่องสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาเพิ่งได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวางก็ต่อเมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือเรื่อง “ไท่กึ่งเมืองขึ้น” ในปี พ.ศ.2493 เขียนโดย อรัญญ์ พหุหมชฌู⁽¹³⁾

หนังสือเรื่องไท่กึ่งเมืองขึ้นของอรัญญ์ พหุหมชฌูได้รับการตีพิมพ์ใหม่ภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ใช้ชื่อว่า “เส้นทางสังคมไทย” หนังสือเล่มนี้ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อนักคิดไทย มีสาระสำคัญคือ สภาพสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาของไทยเกิดขึ้นเมื่อจักรวรรดินิยมรุกรานเข้ามาทำให้ฐานะของประเทศไทยเปลี่ยนแปลงไป 2 ด้านคือ ด้านหนึ่งจักรวรรดินิยมรุกรานไม่เพียงแต่จะยึดเอาแผ่นดินไทยไปเป็นเมืองขึ้นของตนเท่านั้น หากยังคุกคามต่อส่วนที่เหลืออยู่คือผืนแผ่นดินที่เราอาศัยอยู่ทุกวันนี้ ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม ทำให้ประเทศเราต้องตกอยู่ในฐานะกึ่งเมืองขึ้นของจักรวรรดินิยมโดยสิ้นเชิง อีกด้านหนึ่งจักรวรรดินิยมไม่เพียงแต่ทำให้รากฐานทางเศรษฐกิจของระบบศักดินาไทยเกิดการสลายตัวลงไปเท่านั้น หากว่ายังสร้างเงื่อนไขและโอกาสแก่การผลิตแบบลัทธิทุนนิยมในสังคมไทยอีกด้วย คือทางหนึ่งทำให้ตลาดจำหน่ายสินค้าของลัทธิทุนนิยมภายในประเทศกว้างขวางยิ่งขึ้น โดยการพังทลายเศรษฐกิจธรรมชาติในชนบท อีกทางหนึ่งทำให้แรงงานของสังคมเพิ่มขึ้น โดยการล้มละลายของชาวนาและหัตถกร ด้วยเหตุนี้จึงผลักดันสังคมไทยก้าวออกจากระบบศักดินามาเป็นกึ่งศักดินา⁽¹⁴⁾

อรัญญ์ พหุหมชฌู กล่าวว่า ในสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา ประชาชนไทยจะถูกกดขี่ 3 ชั้น คือจากจักรวรรดินิยม จากชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่และจากชนชั้นนายทุนใหญ่ การต่อสู้ของประชาชนจะเป็นการต่อสู้เพื่อเอกราชประชาธิปไตย ดังนั้นเป้าหมายคือจะต้องโค่นล้มคือจักรวรรดินิยม ศักดินา นิยมและชนชั้นนายทุนใหญ่⁽¹⁵⁾ การวิเคราะห์สังคมไทยของอรัญญ์ พหุหมชฌู ได้รับทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาของเหมาเจ๋อตุงมาใช้โดยตรง ๆ ไม่มีการดัดแปลง ชนชั้นนายทุนที่จำแนกออกเป็นนายทุนใหญ่ นายทุนชาติ นายทุนน้อย ก็เป็นเช่นเดียวกับประเทศจีน ความต่างก็คือ อรัญญ์ พหุหมชฌูมองไม่เห็นประโยชน์ของนายทุนใหญ่เลย ขณะที่เหมาเจ๋อตุงยังมองเห็นประโยชน์ของกลุ่มนี้ในระยะที่จักรวรรดินิยมที่รุกรานประเทศจีนทั้งหลายมีความแตกต่างกัน

นักวิชาการ 2 คน ที่เขียนบทความสนับสนุนการใช้ทฤษฎีนี้ ได้แก่ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ เขียนบทความเรื่อง "ระบบเศรษฐกิจสังคมไทยกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" และไกรศักดิ์ ชุณหะวัณ เรื่อง "ความด้อยพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงในชนบท" 2 บทความนี้ลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก 23 ตุลาคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี 2522 ทั้ง 2 บทความพูดถึงสังคมไทยในฐานะสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา แนวคิดนี้ได้รับการคัดค้านโดย ทรงชัย ณ. ยะลา ในปี พ.ศ.2524 โดยเห็นว่าวิวัฒนาการการเข้าสู่สังคมก่อนทุนนิยมเกิดขึ้นภายในสังคมไทยเอง การปรับตัวเข้ากับตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 และการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการปรับตัวเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่รัฐและสังคมศักดินา ขณะเดียวกันผลของการปรับตัวและการปฏิรูปได้สร้างเชื้อมุดแห่งการทำลายสังคมและอำนาจรัฐศักดินาเอง สภาพสังคมเช่นนี้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 การเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎร พ.ศ.2475 มีความสำคัญในประวัติศาสตร์คือ ล้มอำนาจและซากความสัมพันธ์การผลิตศักดินาลง เป็นทางให้วิถีการผลิตทุนนิยมแบบพึ่งพาและด้อยพัฒนาก่อตัวขึ้น และนับแต่รัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์เป็นต้นมา วิถีการผลิตแบบพึ่งพาและด้อยพัฒนาก็ได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว⁽¹⁶⁾ ชัย เห็นว่าการวิเคราะห์สังคมไทยใช้ทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา ตามแนวคิดของเหมาเจ๋อตงไม่สามารถอธิบายสังคมไทยได้ชัดเจน

โดยการหันกลับไปศึกษางานเก่าของปัญญาชนหลัง 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 มีลักษณะที่จะปิดงานเก่าเป็นคัมภีร์มากกว่าจะนำความรู้ดังกล่าวมาพัฒนา ทฤษฎีและข้อสรุปเกี่ยวกับสังคมไทยที่เขียนไว้ในระยะ 2490-2500 มิได้ถูกตั้งคำถามหรือท้าทายจากปัญญาชนฝ่ายซ้ายในยุค 3 ปีหลัง 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 การที่ปัญญาชนไม่ได้พัฒนาทฤษฎีการวิเคราะห์สังคมไทยในระยะนี้ นภาพง อติวานิชยพงศ์ ได้ให้ข้อสรุปว่าเหตุที่ทิศทางของขบวนการ 14 ตุลาคม 2516 ได้เบี่ยงเบนไปสู่แนวทางสังคมนิยมก็เนื่องจากการที่ผู้นำนักศึกษาฝ่ายที่นิยมอุดมการณ์สังคมนิยมยึดกุมการนำของขบวนการนี้ได้ภายหลังเกิดเหตุการณ์แล้ว ในขณะเดียวกันอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ก็ได้แผ่ขยายเข้ามาในขบวนการเคลื่อนไหวหลัง 14 ตุลาคม 2516 และทั้งผู้นำของขบวนการนักศึกษาและผู้ปฏิบัติงานของ พคท. ในเวลานั้นเองมิได้มีภูมิปัญญาความรู้ในทฤษฎีมาร์กซ์หรือความเข้าใจระบบสังคมนิยมมากเพียงพอที่จะผลิตผลงานทางทฤษฎีหรือการวิเคราะห์สังคมไทยได้ด้วยตัวเอง ในขณะเดียวกันก็มีมวลชนจำนวนมากที่ตื่นตัวขึ้นจากการเคลื่อนไหว 14 ตุลาคม 2516 และกำลังอยู่ในภาวะของการแสวงหาคำตอบต่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่ การย้อนกลับไปหาผลงานในอดีตจึงเป็นไปเพื่อสนับสนุนความชอบธรรมในการเคลื่อนไหวและเผยแผ่อุดมการณ์สังคมนิยมไปสู่มวลชน มิใช่เพื่อถกเถียงหรือพัฒนาทฤษฎีและข้อวิเคราะห์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในงานเหล่านั้น⁽¹⁷⁾

ทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้น - กึ่งศักดินา เริ่มลดบทบาทในสังคมไทยประมาณปี พ.ศ. 2524 ทั้งจากการได้เปรียบในแง่ของความน่าเชื่อถือทางทฤษฎี และกระแสความเสื่อมศรัทธาในพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยของปัญญาชนที่เกิดขึ้นในระบอบนั้น ซึ่งนอกเหนือจากปัญหภายในที่เกิดขึ้นในพรรคแล้ว ส่วนสำคัญอีกส่วนหนึ่งมาจากการไม่เชื่อว่าการใช้ทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้น กึ่งศักดินา สามารถวิเคราะห์สังคมไทยและนำสังคมไทยไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีได้

3. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย (Asiatic Mode of Production) ในปี พ.ศ. 2518 ชัยอนันต์ สมุทวณิช เสนอบทวิเคราะห์เรื่อง "ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย" โดยมีเป้าหมายที่จะวิจารณ์การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของจิตร ภูมิศักดิ์ ในหนังสือ "โฉมหน้าศักดินาของไทย" ชัยอนันต์ได้แย้งการวิเคราะห์สังคมโดยใช้ทฤษฎีการพัฒนา 5 ขั้นตอนของลัทธิมาร์กซ์ที่จิตร ภูมิศักดิ์นำมาใช้กับสังคมไทยนั้นไม่ถูกต้อง เพราะสังคมไทยไม่เคยผ่านสังคมทาสถึงแม้จะมีทาสในสังคมโบราณก็ตามแต่ก็ไม่ใช่สังคมทาส ชัยอนันต์ได้เสนอข้อเขียนของมาร์กซ์ในเรื่องการผลิตของสังคมเอเชียที่เห็นว่าสังคมเอเชียมีพัฒนาการที่ต่างจากสังคมยุโรป และงานของ Wittfogel เรื่อง "Oriental Despotism : A Comparative Study of Total Power" ที่เสนอเรื่องความต่างระหว่างสังคมเอเชียและยุโรป คือ สังคมเอเชียจะมีการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจเด็ดขาดของกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ ในปัจจัยการผลิตเนื่องจากลักษณะภูมิศาสตร์ของสังคมเอเชียต้องอาศัยการชลประทานขนาดใหญ่ อันเป็นลักษณะของสังคมพลังน้ำ ทฤษฎีนี้น่าจะเป็นทฤษฎีที่ใช้ในการอธิบายการพัฒนาอย่างล่าช้าของสังคมไทยได้ดีกว่าทฤษฎีวิถินิยมประวัติศาสตร์ที่จิตร ภูมิศักดิ์ ใช้ งานชิ้นนี้ของชัยอนันต์ไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากขาดหลักฐานที่จะพิสูจน์ว่าสังคมไทยเป็นสังคมพลังน้ำที่ส่วนกลางได้เข้าไปมีบทบาทในการควบคุมระบบชลประทานขนาดใหญ่

ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์สังคมไทยอย่างจริงจังโดยการนำของ อัครทิพย์ นาดลสุภาและลูกศิษย์ ทฤษฎีวิถีทางการผลิตแบบเอเชียอธิบายว่าเหตุใดสังคมไทยจึงพัฒนาไปอย่างล่าช้า โครงสร้างเศรษฐกิจไทยเป็นอย่างไรเมื่อเริ่มมีการแทรกเข้ามาของระบบทุนนิยมและระบบทุนนิยมกระทบโครงสร้างเศรษฐกิจไทยอย่างไร อัครทิพย์ได้ให้คำตอบที่ได้จากการค้นคว้าพบว่าสังคมไทยขาดชนชั้นกรรมาชีพอิสระ (bourgeoisie) ชนชั้นนี้ต้องแบ่งส่วนเกินทางเศรษฐกิจกับเจ้านายและข้าราชการ ไม่มีอำนาจทางการเมืองและไม่นำทางวัฒนธรรม การขาดพัฒนาการของชนชั้นนี้ในประวัติศาสตร์ ทำให้ไม่สามารถพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและระบบการเมืองไม่เป็นประชาธิปไตย

โครงสร้างของสังคมในทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ รัฐส่วนกลางและหมู่บ้าน รัฐส่วนกลางนั้นรวมศูนย์อำนาจมากเป็นผู้ควบคุมกรรมสิทธิ์ในที่ดินทั้งหมด กษัตริย์ถือตนเองว่าเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเป็นเจ้าแผ่นดิน ในสภาพเช่นนี้ทุนอิสระเกิดขึ้นได้ยากและในระดับหมู่บ้าน

ก็มีแรงยึดเหนี่ยวกันภายในสูงทำให้ไม่มีชนชั้นอิสระแตกแยกออกมาจากหมู่บ้านเป็นชนชั้นกรรมที่สังคมไทยโบราณพัฒนามาจากหมู่บ้าน เมื่อเข้าสู่สังคมศักดินา รัฐได้อ้างสิทธิเหนือแผ่นดินทั้งหมดว่าเป็นของกษัตริย์ รัฐเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับหมู่บ้านก็เพียงแต่ดึงเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้านเท่านั้น หมู่บ้านยังคงเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง รัฐศักดินาที่เข้าไปควบคุมหมู่บ้านเป็นการครอบคุมแต่เพียงภายนอก คือรัฐศักดินาเกณฑ์แรงงานและเก็บภาษีเป็นระยะ ๆ รวมทั้งการแพะฮุดมการณ์พุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องบุญกรรมและพิธีกรรมศาสนาพุทธเข้าครอบหมู่บ้าน รัฐในสังคมศักดินาเป็นองค์กรนอกหมู่บ้านเข้าไปสัมผัสหมู่บ้านเพียงต้องการแรงงานส่วยสิ่งของหรือเงินเท่านั้นก็พอใจแล้ว รัฐไม่ได้เข้าไปพัฒนาหมู่บ้านคงปล่อยให้สภาพหมู่บ้านดำเนินเหมือนชุมชนบรรพกาล⁽¹⁸⁾

ฉัตรทิพย์ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ในระดับหมู่บ้าน เห็นว่าลักษณะที่สำคัญมากของระบบศักดินาคือ ขณะที่ชุมชนหมู่บ้านคงรักษาความผูกพันภายในแน่นแฟ้นเอาไว้ ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังไม่เข้มแข็ง และกระบวนการแบ่งแยกชนชั้นยังไม่ดำเนินไปมาก รัฐได้ก่อกำเนิดขึ้นมีศูนย์กลางอยู่นอกหมู่บ้าน ความสัมพันธ์คู่สำคัญจึงเป็นระหว่างหมู่บ้านและรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นขุนนางกับรัฐ ไม่ใช่ระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาแต่ละคน ทั้งยังขาดกรรมสิทธิ์ชาวเมืองที่เข้มแข็งผู้นำการเปลี่ยนแปลงแบบในระบบฟิวดัลยุโรป ในความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างรัฐศักดินากับหมู่บ้าน รัฐอ้างว่าให้ความคุ้มครองหมู่บ้านจากการถูกโจมตีจากรัฐอื่น จัดบริหารสาธารณชน การคมนาคม ขุดคลอง และทำนุบำรุงศาสนาพุทธ แต่ทว่าความเป็นจริงคือรัฐขูดรีดหมู่บ้าน รัฐแปลกแยก (alienate) มากกว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับหมู่บ้าน ชาวนานั้นหวาดกลัวการเกณฑ์แรงงานมากที่สุด บางครั้งพวกเขาต่อต้านด้วยการหนีเข้าป่าคงอพยพกันไปทั้งหมู่บ้าน รัฐและชนชั้นเจ้านายข้าราชการมีฐานที่มั่นคงสามารถครอบงำสังคมศักดินาไทยมาตลอดในขณะที่ชุมชนหมู่บ้านมีความผูกพันกันแน่นแฟ้น กำเนิดของชนชั้นกรรมที่พื้นเมืองจึงหยุดชะงัก นอกชนชั้นกรรมที่ไทยคือพ่อค้าและช่างพื้นเมืองไม่สามารถพัฒนาพ้นจากความเป็นชาวนาได้⁽¹⁹⁾

ในส่วนของ "เมือง" ซึ่งเป็นตัวจักรสำคัญในการทำให้สังคมศักดินายุโรปพังทลายลงและเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ฉัตรทิพย์อธิบายเมืองว่า เศรษฐกิจศักดินาไทยเป็นเศรษฐกิจที่ปราศจากเมืองการค้าของชนชั้นพ่อค้าและปราศจากเมืองหัตถกรรมของหัตถกร แม้ว่ากรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางการค้ากับต่างประเทศของไทย ตั้งขึ้นมาก็เพื่อเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครองเป็นจุดหมายเบื้องต้นเมืองต่าง ๆ ของไทยสมัยศักดินามีลักษณะเป็นเมืองการปกครองและวัฒนธรรมทางศาสนา คือเป็นตัวแทนและเป็นฐานของอำนาจรัฐทั้งทางการเมืองและความเชื่อ เป็นที่ตั้งกองทหาร กรม กอง ระบบราชการและเป็นที่ตั้งวัดหลวงบรรจุมหาวิทยาลัย เกณฑ์ส่วย ควบคุมความสงบเรียบร้อยของชนบทและพยายามครอบงำความเชื่อของหมู่บ้าน ในตอนปลายสมัยอยุธยาเป็นต้นมาการค้ากับต่างประเทศเฟื่องฟู คือ คำกับดินแดนจีน มาลายูและสิงคโปร์ คนจีนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองไทยมากขึ้น

และโดยเหตุที่ไม่ต้องมีพันธะผูกพันแรงงานจึงทำการค้าขายได้สะดวก โดยเฉพาะมาทำหน้าที่เดินเรือและเก็บภาษี หรือค้าขายผูกขาดในสินค้าบางชนิดเช่น ผืน เหล้า ให้ทางราชการ ปลุกพืชเศรษฐกิจส่งออกเช่น อ้อย พริกไทยที่เมืองกรุงเทพฯ และรอบ ๆ กรุงเทพฯ คือเมืองนครชัยศรี อยุธยา ปราณบุรี จันทบุรี และราชบุรี ในส่วนภาคใต้ก็มีเมืองที่เฟื่องฟูจากการค้าดีบุก และรังนก ได้แก่ ชุมพร นครศรีธรรมราช ภูเก็ต ราชบุรี⁽²⁰⁾

ในประเด็นเรื่อง "ทุนนิยม" ชัตรีพิชญ์สรุปว่ากำเนิดทุนนิยมไทยเป็นทุนนิยมที่ไม่อิสระจากรัฐ เป็นทุนนิยมที่พึ่งอำนาจผูกขาดจากรัฐ เห็นได้ชัดจากระบบเจ้าภาษีนายอากรวัดส่วนเกินนอกกฏไททางเศรษฐกิจจากชาวบ้าน เรียกกดอกรเบียดแบบทาสีและค่าเช่าที่ดินจากชาวนาเอาคือ ๆ ทั้งใช้วิธีการโกงและอำนาจอิทธิพลท้องถิ่น คือรับเอาจิตสำนึกของรัฐศักดินาทำตัวคล้ายรัฐในการติดต่อกับหมู่บ้าน ทาสีส่วนเกินจากชนบทด้วยวิธีการบีบบังคับด้วยวิธีการผลิตเดิมคือวิธีการผลิตศักดินาแทนที่จะสร้างส่วนเกินจากการปรับปรุงการเกษตรในชนบทให้ทันสมัย หรือตั้งโรงงานอุตสาหกรรม ทุนนิยมชนิดกาฝากนี้เกิดขึ้นในประเทศโลกที่สามอื่น ๆ ด้วย ระบบทุนนิยมเกิดขึ้นภายนอกประเทศไทยแล้วจึงขยายเข้ามาในประเทศ แล้วเข้าไปกระทบหมู่บ้านขณะที่หมู่บ้านยังเป็นลักษณะเดิมอยู่ ไม่ได้ปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตและเทคโนโลยี ยังไม่พัฒนาระบบกรรมสิทธิ์ เอกชนในที่ดิน ยังไม่มีหน่อที่เข้มแข็งของกรรมสิทธิ์พื้นเมือง ทุนนิยมจึงเข้ากระทบกับชุมชนหมู่บ้าน ชาวบ้านก็ต้องต่อสู้เพื่อความอยู่รอด⁽²¹⁾

ชัตรีพิชญ์สรุปว่าทั้งรัฐและระบบทุนไม่ใช่สถาบันของชาวบ้าน เข้ามาเอาผลประโยชน์จากชาวบ้านไม่ได้พัฒนาหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงไม่ได้เข้าร่วมกับสถาบันทั้งสองอย่างเต็มที่ เป็นการถูกลากเข้ารวม และในความจริงแล้วชาวบ้านต่อต้านรัฐและระบบทุนมาโดยตลอดทั้งโดยปริยายและโดยโจ่งแจ้ง ลักษณะการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้จึงคงสืบเนื่องมายาวนาน⁽²²⁾ ชัตรีพิชญ์มองเห็นข้อดีของชุมชนหมู่บ้านว่า ในหมู่บ้านมีวัฒนธรรมที่ผูกมัดยึดเหนี่ยวกัน มีน้ำใจมอบให้กัน มีความภูมิใจในวัฒนธรรมของเขา สิ่งนี้ไม่ใช่ด้านลบของหมู่บ้านแต่เป็นด้านบวกที่ทำให้หมู่บ้านไม่แตกสลาย เป็นศักยภาพที่ใช้ต่อสู้ทั้งกับรัฐและทุนตลอดมา

วิทยานิพนธ์ 3 ฉบับที่ใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตของสังคมแบบเอเชียในการอธิบายชนชั้น และรัฐนายทุน ได้แก่ "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่าอยุธยา"⁽²³⁾ ของ ญาณดา ประภาพันธ์ "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453)"⁽²⁴⁾ ของสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร และ "ทุนนิยมขุนนางไทย (พ.ศ.2475-2503)"⁽²⁵⁾ ของสังศิต พิริยะรังสรรค์ วิทยานิพนธ์ทั้ง 3 ฉบับนี้อยู่ในการควบคุมของชัตรีพิชญ์ นาถสุภา เป็นความพยายามที่ต้องการหาคำตอบว่าเหตุใดชนชั้นนายทุนไทยจึงอ่อนแอ ไม่สามารถเป็นนายทุนอิสระได้ เนื้อหาของงานทั้ง 3 ชิ้นนี้มีความต่อเนื่องกัน งานในระยะหลังเป็นงานที่อธิบายเรื่องหมู่บ้าน เรื่อง "เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออก

ในอดีต”⁽²⁶⁾ เขียนโดย พูนศักดิ์ ชานิกประดิษฐ์และฉัตรทิพย์ นาถสุภา เรื่อง “แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย”⁽²⁷⁾ เขียนโดยภักพัฒน์ ทิพย์ประไพ

การใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียในการวิเคราะห์สังคมได้รับการวิจารณ์ว่าของระบบเศรษฐกิจในสังคมศักดินาที่หยุดนิ่งมากเกินไป ทำให้เห็นว่าสังคมไทยขาดพลังในการพัฒนาด้วยตัวเอง การโต้แย้งในวงวิชาการในทฤษฎีนี้จะเป็นการโต้แย้งทั้งในแง่ทฤษฎีและแง่ข้อมูลที่ใช้ แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาแนวนี้ได้เสนอวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบใหม่ คือ การใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ซึ่งเป็นข้อมูลจากความทรงจำในอดีตของชาวบ้าน

4. **การศึกษาเพื่อหาศักยภาพภายในสังคมไทย** การศึกษาแนวนี้เป็นปฏิกิริยาตอบโต้การศึกษาสังคมไทยโดยใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย การศึกษาแนวนี้เห็นว่าภายในสังคมศักดินาไทยก่อนมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ.2398 สังคมศักดินาไทยมีการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจไม่อยู่ในสภาพหยุดนิ่งเหมือนแนวที่ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นำเสนอ

Lysa Hong ชาวสิงคโปร์เขียนวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย ชื่อเรื่อง “The Evolution of the Thai Economy in The Early Bangkok Period and Its Historiography” งานชิ้นนี้ทำเสร็จในปี พ.ศ.2524 ประเด็นสำคัญที่น่าเสนอคือ การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นสมัยก่อนทุนนิยม⁽²⁸⁾ ต่อมานิธิ เอียวศรีวงศ์ เขียนบทความเรื่อง **วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์** พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2525 นิธิเริ่มต้นงานโดยการเสนอความคิดว่าในสังคมไทยมีวิวัฒนาการที่น่าตื่นเต้น ไม่หยุดนิ่งและไม่เห็นด้วยการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับตะวันตกโดยไม่เพียงแต่มองว่าตะวันตกเป็นผู้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยแต่ยังเป็นผู้กำหนดความเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างมากด้วย การไม่สนใจรากฐานภายในทำให้ไม่สามารถอธิบายได้ว่าสังคมไทยพัฒนามาสู่สภาพปัจจุบันนี้ ซึ่งไม่เหมือนตะวันตกแต่ก็ไม่เหมือน “สยามเก่า” ได้อย่างไร นิธิย้ำว่าแรงผลักดันภายนอกเพียงอย่างเดียวไม่เคยกำหนดแนวทางความเปลี่ยนแปลงสังคมได้อย่างแท้จริง การศึกษาเรื่องสยามเก่า ซึ่งเป็นยุคก่อนการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5 ต้องพิจารณาสภาพที่มีใช้สภาพที่หยุดนิ่งตายตัวอย่างที่มีคนนิยมทำกัน และจะต้องศึกษาความสืบเนื่องของยุค “สยามเก่า” กับ “สยามใหม่” ให้มากกว่าที่เคยทำไปแล้ว⁽²⁹⁾

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งผู้คนมักมองว่าไม่มีอะไรโดดเด่น เป็นเพียงยุคที่สืบเนื่องจากอยุธยาและมักมองว่าสังคมในยุคนี้หยุดนิ่งไม่เคลื่อนไหว แต่ในความเป็นจริงแล้วจากการศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในยุคนี้ พบว่าเป็นยุคที่มีการก่อรูปของความคิด ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง กลไกของรัฐเองก็ตื่นตัวขึ้นพร้อมที่จะรับกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น การศึกษาภาพของยุคนี้อย่างชัดเจนจะทำให้เข้าใจการปฏิรูปที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ชัดเจนขึ้น

เศรษฐกิจแบบตลาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ขยายกว้างและลึกมากกว่าในสมัยอยุธยา การค้ากับต่างประเทศของรัฐบาลมีความสำคัญอย่างมากเพราะเป็นแหล่งรายได้สำคัญในการหล่อเลี้ยงรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ ระบบไพร่ที่เป็นแหล่งผลประโยชน์และแรงงานของรัฐได้เสื่อมลง แรงงานรับจ้างมีมาก รัฐบาลก็ว่าจ้างแรงงานชาวจีนเข้ามาทำงานสาธารณะมาก ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ขยายตัวอย่างมากในรัชกาลที่ 3 รัฐบาลก็ส่วยจากไพร่ในรูปของเงินเป็นจำนวนมาก รัฐมีรายได้จากการแต่งลำเภาค้าขายกับต่างประเทศ รายได้จากการค้ากับต่างประเทศนี้มากกว่าในสมัยปลายอยุธยา การค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีทั้งเพิ่มขึ้นทางปริมาณ มีความหลากหลายในตัวสินค้าและสินค้าที่ส่งออกมีการใช้แรงงานเพิ่มขึ้น แรงงานเหล่านี้เป็นแรงงานว่าจ้าง⁽³⁰⁾ สินค้าที่รัฐนำไปค้ากับต่างประเทศก็เป็นสินค้าที่รัฐนำเงินไปซื้อเพิ่มเติมด้วย นอกจากสินค้าออกทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้สินค้าเข้าก็ถูกนำเข้ามามีจำหน่ายให้กับราษฎรบริโภคมากขึ้น ด้วยสภาพของการค้าเสรีเริ่มมีมากขึ้น สินค้าที่จำหน่ายในประเทศไม่ได้มาจากการจำหน่ายแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า⁽³¹⁾ การผลิตสินค้าเพื่อตลาดมีมากขึ้น การค้าของเอกชนก็เพิ่มสูงขึ้นเช่นกัน รายได้จากการค้าเป็นพื้นฐานรายได้สำคัญของรัฐในสมัยนี้ ระบบเจ้าภาษีอากรที่เพิ่มมากขึ้นก็เนื่องมาจากการขยายตัวของการผลิตเพื่อส่งออก⁽³²⁾

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยนี้ส่วนสำคัญมาจากพ่อค้าที่เกิดขึ้นในระบบศักดินา พ่อค้าเหล่านี้เป็นชาวจีนที่ยังต้องอาศัยอภิสิทธิ์ของตนในโครงสร้างศักดินา เพื่อประโยชน์ในธุรกิจของตน พ่อค้าเหล่านี้เป็นชาวจีนแม้ได้มีกำเนิดในระบบศักดินาแต่ก็พยายามสร้างความสัมพันธ์กับชนชั้นนำในระบบศักดินา ในบางครั้งก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีอากรที่ได้ครองตำแหน่งและราชทินนาม ในบางครั้งก็สามารถผูกสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับชนชั้นนำโดยการสมรส และดังที่ปรากฏหลักฐานอยู่เสมอว่า จะต้องติดสินบนหรือแบ่งผลประโยชน์ทางการค้าของตนกับชนชั้นนำในระบบศักดินา การค้าของเอกชนจึงมิใช่การค้าของพ่อค้าอิสระ แต่เป็นพ่อค้าที่พ้อ้มจะสมยอมต่อระบบศักดินา และพ้อ้มจะถูกดูดซึมเข้าไปในระบบนั้น เพื่อถือประโยชน์จากระบบให้แก่การค้าของตน การเพิ่มขึ้นของการค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ไม่ได้ก่อให้เกิดชนชั้นใหม่ที่เป็นอิสระจากระบบศักดินา แต่มีผลไปทำให้ชนชั้นนำในระบบศักดินานั้นเองเปลี่ยนแปลงลักษณะตนเองไปเป็นกระฎุมพีขึ้น กล่าวคือมีฐานอำนาจที่สำคัญผูกพันอยู่กับการค้า มีโลกทรรศน์ ค่านิยม และระบือนิยมที่คล้ายคลึงกับกระฎุมพีในที่อื่น⁽³³⁾

ประเด็นเรื่องของการค้าข้าว การศึกษาที่ผ่านมาระบุว่าขยายตัวหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เรื่องการค้าข้าวนี้ป็นตัวทำให้สังคมไทยเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยม นิธิได้กล่าวว่าการค้าข้าวทำกันตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ชาวจีนได้นำสินค้าไปแลกเปลี่ยนกับข้าวที่เหลือจากการบริโภคของชาวบ้าน พ่อค้าพวกนี้จะเป็นพ่อค้าเร่ พ่อค้าที่ใหญ่กว่าพ่อค้าเร่ซึ่งมีทุนพอจะบรรทุกข้าวเข้ามาใน

กรุงเทพฯ และมีเมื่อมาถึงกรุงเทพฯแล้วก็ต้องผ่านพ่อค้าที่กรุงเทพฯ ก่อนจะถึงผู้บริโภคในกรุงเทพฯ ข่ายของการค้าข้าวซึ่งชาวจีนได้วางไว้ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้จะเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่การค้าข้าว ซึ่งจะเป็นปริมาณขึ้นอย่างคณานับหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งของประเทศไทย ทั้งทางการค้านี้ทำให้ชาวจีนประสบความสำเร็จในการแข่งขันการค้าข้าวและโรงสีต่อพวกฝรั่ง⁽³⁴⁾

‘เมือง’ เป็นสภาพแวดล้อมที่สำคัญของวัฒนธรรมกรรมพิธี นิธิมีความเห็นต่างจากฉัตรทิพย์ ในประเด็นนี้อย่างชัดเจน โดยเสนอว่าเมืองเป็นที่ตั้งของอำนาจและเป็นที่ตั้งของตลาด ในฐานะที่ตั้งของอำนาจ เมืองเป็นชุมชนไปด้วยเพราะผู้ดำรงอำนาจต้องการมีคนไว้ใช้สอยและเป็นกำลังของตน ในส่วนฐานะของตลาดนั้นเมืองมักตั้งอยู่ในเส้นทางคมนาคม กล่าวคือสามารถใช้เป็นที่แลกเปลี่ยนสินค้าของราษฎรได้ในวงกว้างพอสมควร นิธิเห็นว่าเมืองของรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี 2 สถานะคือเป็นศูนย์อำนาจและเป็นเมืองการค้าด้วย ตลาดที่อยู่ในเมืองนั้นเกิดจากการขยายตัวทั้งการค้าภายในและต่างประเทศ กรรมพิธีไม่ได้สร้างเมืองใหม่เหมือนในยุโรป เนื่องจากกรรมพิธีถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นในชุมชนชั้นนำดังนั้นจึงอาศัยอยู่ในเมืองเก่าของศักดินา⁽³⁵⁾

ความเฟื่องฟูของเมืองกรรมพิธี ทำให้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีวัฒนธรรมของกรรมพิธีเกิดขึ้น โดยศึกษาได้จากงานวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกิดในสมัยนี้ วรรณกรรมแบบสัจนิยมและมนุษยนิยมจึงเกิดขึ้น ‘สัจนิยม’ (Realism) เกิดจากกรรมพิธีที่ไม่นิยมบริโภควรรณกรรมที่ไกลตัวขัดกับความเป็นจริง การธุรกิจและความสำเร็จจากการธุรกิจสอนในกรรมพิธีให้ความสำคัญแก่โลกนี้และมีความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น ซึ่งอาจเรียกว่าร่องรอยของสัจนิยมก็ได้ ดังเช่นวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน⁽³⁶⁾ สัจนิยมทำให้เริ่มรังเกียจไสยศาสตร์บางประเภท ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาแนวที่ได้รับความนิยมทำให้เริ่มรังเกียจไสยศาสตร์บางประเภท ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาแนวที่ได้รับความนิยมทำให้เริ่มรังเกียจไสยศาสตร์บางประเภท ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาแนวที่ได้รับความนิยมทำให้เริ่มรังเกียจไสยศาสตร์บางประเภท

ความหมายของกรรมพิธีของนิธินั้นไม่ไ้แต่เพียงพ่อค้าเท่านั้น ชนชั้นนำระบบศักดินาก็ได้เปลี่ยนแปลงตัวเองเป็นกรรมพิธีคือ มีทรัพย์สินเป็นรากฐานของอำนาจไม่น้อยไปกว่าการคุมกำลังไพร่พันธุ์ในระบบศักดินาเริ่มผ่นคลายซึ่งเกิดการจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มขึ้น การลดการเข้าเวรของไพร่ เกิดแรงงานเสรีซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจนที่อพยพเข้ามาเป็นแรงงานในไร่อ้อย พืชไทยตลอดจนเป็นพ่อค้าแร่ พ่อค้าสำเภา พ่อค้านำเข้า-ออก การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ส่งผลทางสังคมทำให้ชนชั้นสูงเปลี่ยนแปลงด้วย คือได้เป็นกลุ่มที่สร้างวัฒนธรรมกรรมพิธีขึ้นมา

แนวคิดเริ่มการเปลี่ยนแปลงสังคมโดยพลภายในของ นิธิ นี้ได้รับการยอมรับในวงการวิชาการอย่างมาก และได้เกิดงานที่เดินตามการอธิบายเช่นนี้ ที่สำคัญคืองานของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล มี 2 ชิ้น คือ บทความเรื่อง "บทบาทของชนชั้นนายทุนจีนในสังคมไทย" ในปีพ.ศ.2531⁽³⁶⁾ และวิทยานิพนธ์ในเรื่อง "The Transformation of The Thai State and Economic Change (1855-1945)" ในปีพ.ศ.2532⁽³⁹⁾ ประเด็นสำคัญที่เสกสรรค์เสนอในงานวิทยานิพนธ์นี้ คือ⁽⁴⁰⁾

1. สังคมไทยเป็นเช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ คือ มีพัฒนาการภายในที่ผ่านยุคก่อนทุนนิยม (pre-capitalism) ก่อนที่จะพัฒนาไปสู่ยุคทุนนิยม สภาพการผลิตของศักดินาไทยมีลักษณะกระจายศูนย์ บัณฑิตบุคคลสามารถเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและเกือบทุกที่สามารถผลิตปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เพื่อดำรงชีวิตได้ แรงงานจากไร่ก็ไม่ถูกควบคุมอย่างเข้มงวด ไร่สามารถถากถางพื้นที่ทำมาหากิน แม้ว่าในทางทฤษฎีจะบอกว่ารวมศูนย์ก็ตาม การค้าเพื่อหวังตั้งแต่สมัยศักดินาอยุธยาในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ระบบเศรษฐกิจเงินตราที่ได้ขยายตัว การขยายตัวทางการค้าทำให้ชนบทมีรายได้จากการค้า ระบบศักดินาไม่ได้เข้มงวดอย่างที่คิดเพราะมีการเดินทางติดต่อเพื่อค้าขาย

2. ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบไร่ที่สร้างขึ้นใหม่ลดความเข้มงวดลงเป็นจากรัฐใหม่มีปัญหาที่ต้องเผชิญมาก ทำให้เกิดการประนีประนอมระหว่างรัฐกับผู้อยู่ภายใต้การปกครอง สภาพดังกล่าวทำให้ระบบไร่ไม่ใช้ที่มาของรายได้หรือทรัพย์สินต่าง ๆ ของรัฐอีกต่อไป ชนชั้นปกครองได้หันไปพึ่งพิงชาวจีนให้ช่วยในการจัดการค้าต่างประเทศ และต้องพึ่งพิงอยู่กับผลผลิตของชุมชนจีน ได้แก่ น้ำตาล และฝิ่นไทย ในฐานะที่เป็นสินค้าออกที่สำคัญ การค้าของเอกชนจีนที่มากขึ้นทำให้รัฐได้หันมาสนใจภาษีการค้าและเพิ่มจำนวนภาษีใหม่ ๆ ในรัชกาลที่ 3 การค้ากับต่างประเทศส่งผลให้การค้าภายในขยายตัวตามไปด้วย ไร่สามารถจ่ายเงินแทนแรงงานเกณฑ์ให้กับรัฐ รัฐนำเงินเหล่านี้ไปใช้ว่าจ้างแรงงานจีนมาทำงานสาธารณะแทนไร่ สภาพทั้งหมดนี้เป็นตัวกัดเซาะรัฐศักดินา

3. เมื่อเปิดประเทศภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เกิดระบบเศรษฐกิจการค้าเสรีระบบเงินตราขยายตัวก่อนหน้านี้อยู่แล้ว การขยายตัวของการผลิตข้าวทำให้ที่ดินกลายเป็นสินค้าสำคัญ บรรดาเชื้อพระวงศ์และขุนนางได้ทำธุรกิจการค้าขายให้เช่าที่ดินจนก่อเป็นรูปนายทุนเจ้าที่ดิน (capitalist land ownership) เสกสรรค์มีความเห็นว่าความเป็นเจ้าของที่ดินนั้นเกิดขึ้นเมื่อองค์การศักดินาเริ่มสลายตัวไปแล้ว ปัญหาเช่าที่ดินได้กลายเป็นปัญหา เมื่อสังคมไทยพัฒนาไปสู่ทุนนิยมภาคกลางเป็นภาคที่เผชิญกับปัญหาเจ้าที่ดินมากที่สุด ซึ่งเป็นเขตรบบเศรษฐกิจเงินตรา

4. ชนชั้นนายทุนไทยไม่ได้ซ่อนแอเนื่องจากถูกครอบงำโดยทุนต่างชาติ และต้นกำเนิดมาจากนายทุนเชื้อสายจีน ประเด็นนี้เสกสรรค์ต้องการโต้แย้งกับสำนักคิดของฉัตรทิพย์โดยตรงเห็นว่านายทุนเชื้อสายจีนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยศักดินาแล้ว นายทุนกลุ่มนี้จึงไม่ถือว่าเป็นนายทุน

ต่างชาติและยังเข้มแข็งจนดำเนินธุรกิจแข่งขันกับตะวันตกจนประสบความสำเร็จในกิจการหลายประเภท เขาไม่เห็นด้วยกับแนววิเคราะห์ว่านายทุนจีนต้องทำธุรกิจโดยการพึ่งพิงอยู่กับขุนนางและนายทุนตะวันตก ชนชั้นนี้เป็นอิสระจากรัฐจักรวรรดินิยม และนอกจากไม่ใช่ลูกน้องทั้ง 2 กลุ่มแล้ว ยังสร้างปัญหาให้ทั้ง 2 กลุ่มด้วย

5. ความสำเร็จของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชนั้น มาจากภาษีของชาวจีนและนายทุนจีน ประเด็นนี้เสกสรรค์ได้เน้นไว้ในหลายที่แล้ว ชนชั้นนายทุนนั้นไม่จำเป็นต้องขัดกับรัฐเพราะได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีจากรัฐแบบเก่า การสลายตัวของรัฐศักดินาและเกิดขึ้นของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเติบโตของระบบทุนนิยม

ทั้งงานนิธิ เขียวศรีวงศ์ และเสกสรรค์ ประเสริฐกุล มีความเห็นว่าสังคมศักดินาไทยไม่หยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว มีชนชั้นกรรมกรขึ้นแล้ว นิธิยังเห็นว่าชนชั้นพ่อค้าไม่เข้มแข็งต้องอิงแอบอยู่กับผู้ปกครอง แต่วัฒนธรรมกรรมกรที่ได้ออกสร้างขึ้นจากชนชั้นนำที่รับกระแสของการขยายตัวทางการค้าและโลกทัศน์ใหม่เข้าไป เสกสรรค์นั้นเสนอความเห็นที่ว่าชนชั้นกรรมกรของไทยเข้มแข็งจนเป็นผู้ที่เลี้ยงรัฐ ทั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช แม้ว่าแนวคิดนี้จะเกิดการตื่นตัวในการค้นคว้าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง แนวคิดอุดมการณ์ของสังคมเพื่อศึกษาหลังภายในของสังคม แต่ข้อวิจารณ์ที่มีสำหรับกลุ่มความคิดนี้ก็คือ การตีความไกลเกินหลักฐานในหลายเรื่องด้วยกัน

6. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีนิโคลาสสิก (Neo-classic Theory) โดยหลักการของทฤษฎีนี้เชื่อในกลไกของตลาดและระบบทุนเป็นตัวกำหนดการเติบโตของเศรษฐกิจ เป็นทฤษฎีที่เชื่อเรื่องของตลาดที่มีทุนเป็นตัวกำกับอยู่เบื้องหลัง ทฤษฎีนี้ไม่ปฏิเสธระบบทุน ในส่วนของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทฤษฎีนี้ให้อธิบายเรื่องของการเติบโตทางเศรษฐกิจ ในบางครั้งก็เรียกว่าทฤษฎีความเจริญเติบโต (growth theories) เนื้อหาของประวัติศาสตร์แนวนี้อธิบายว่าอะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้เศรษฐกิจเจริญเติบโต ในขบวนการเติบโตนั้น ผลผลิต ปัจจัยการผลิตและผลิตภาพเปลี่ยนแปลงอย่างไร องค์ประกอบของผลผลิตของอุตสาหกรรมและของภูมิภาคทางภูมิศาสตร์เปลี่ยนแปลงอย่างไร การเจริญเติบโตที่เกิดจากการเพิ่มขึ้นของทุนต่างกับการเจริญเติบโตที่เกิดจากการเพิ่มขึ้นของแรงงาน หรือที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนเทคนิคในการผลิตอย่างไร วิพากษ์รายได้ถูกกระทบอย่างไรจากการเจริญเติบโตเป็นต้น⁽⁴¹⁾ นักประวัติศาสตร์แนวนี้อาจสร้างแบบจำลองของการเติบโตทำให้สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในระยะยาวได้และใช้คณิตศาสตร์ระดับสูงสร้างสมมุติฐานตั้งแต่เริ่มแรก ชัศตวิทย์ นาสสุภาวิจารณ์ว่าความสนใจของงานจะรวมศูนย์อยู่เฉพาะกับข้อมูลเชิงปริมาณ และจงใจละเลยข้อมูลประเภทอื่นซึ่งอาจมีความสำคัญทัดเทียมหรือสูงกว่า⁽⁴²⁾

นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจคนสำคัญผู้บุกเบิกการค้นคว้างาน โดยใช้ทฤษฎีนิโคลาสสิกในเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจคือ Jame C. Ingram เขียนงานวิจัยเรื่อง *Economic Change in Thailand 1850-1950*⁽⁴³⁾ Ingram เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกต่อ Cornell University ในปี พ.ศ.2495 ได้รับการพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ.2498 และพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ.2513 ในการพิมพ์ครั้งที่ 2 นี้ Ingram ขยายเวลาการค้นคว้าจากเดิมเขียนถึงค.ศ.1950 มาถึง ค.ศ.1970 งานชิ้นนี้ นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยอย่างจริงจังและมีบทบาทสำคัญในการใช้อธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยในระยะต่อมา งานวิจัยชิ้นนี้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของไทยที่เข้าสู่สมัยใหม่นั้นเริ่มต้นตั้งแต่ เซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) เข้ามาทำสนธิสัญญาระหว่างไทยและอังกฤษในปี พ.ศ.2398 (ค.ศ.1855) หลังจากทำสนธิสัญญาดังกล่าวแล้วการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ได้เกิดกับประเทศไทยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และที่ 5 การเปลี่ยนแปลงนี้อยู่ในช่วงระหว่าง ค.ศ.1850 ถึง ค.ศ.1910 เป็นสมัยที่ทั้งราชสำนักและชาติอยู่ภายใต้การนำของกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ยอมรับและทำการเปลี่ยนแปลงเอง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาจากเบื้องบน

Ingram เป็นผู้วางรากฐานที่สำคัญในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เศรษฐกิจของไทยก่อนมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงมีลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงเลี้ยงตัวเอง (self-sufficient economy) การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ สนธิสัญญาดังกล่าวทำให้ชาวอังกฤษได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ทำการค้าในไทยได้อย่างเสรี ภาษีสินค้าเข้าและสินค้าออกมีการตกลงกันอย่างชัดเจนโดยภาษีสินค้าเข้าเก็บร้อยละ 3 และ ภาษีสินค้าออกให้เก็บโดยศุลกากรไม่ขึ้นกับโดยความชอบใจของเจ้าหน้าที่รัฐ สนธิสัญญาดังกล่าวทำให้รัฐสิ้นสุดการทำการค้าแบบผูกขาด ยกเว้นภาษีฝิ่นและการพนันไม่ได้อยู่ข้อตกลงของสัญญา การทำสนธิสัญญาดังกล่าวเป็นที่ตระหนัก Sir John Bowring และรัชกาลที่ 4 เองว่าจะนำความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างยิ่งใหญ่มาสู่ประเทศไทยและหลังจากนั้นก็จะมีประเทศอื่น ๆ อีกหลายประเทศเข้ามาขอทำสัญญาในลักษณะเดียวกันนี้

หลังจากสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว เศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจเงินตรา (money-economy) สินค้าออกที่สำคัญลดน้อยลงมีไม่กี่ชนิด ในจำนวนนี้ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด กลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้เกิดการผลิตข้าวคือ พ่อค้าคนกลางชาวจีนที่เป็นผู้นำผลผลิตมาสู่ท่าเรือเพื่อส่งออกและซื้อสินค้าต่าง ๆ ไปขายต่อให้ชาวนา การค้าและการลงทุนต่าง ๆ จะขึ้นอยู่กับชาวต่างชาติเป็นส่วนใหญ่ กรรมกรที่เข้ามาทำงานในเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ ชาวไทยจะทำงานในภาคเกษตรโดยการเป็นชาวนา การขยายตัวทางการผลิตข้าวของไทยขยายเพิ่มขึ้นภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าร่วมการผลิตข้าวเพื่อส่งออก หลังจากมีการตัดรถไฟไปถึง

ประมาณว่าทศวรรษ 1920 ข้าวจากภูมิภาคทั้งสองได้ถูกขนมาทางรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ มากขึ้น พร้อมกับการเพิ่มขึ้นของการส่งออกสินค้านำเข้าโดยเฉพาะฝ้ายก็เพิ่มขึ้นด้วยซึ่งจะส่งผลให้อุตสาหกรรมพื้นบ้านล้มละลาย การเพิ่มขึ้นของการผลิต การค้าและการส่งออกข้าวเหล่านี้เป็นไปตามแรงผลักดันอย่างอิสระของปัจเจกชนไม่ได้เป็นไปตามนโยบายของรัฐ การเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวก็สืบเนื่องมาจากการใช้และพัฒนาเทคโนโลยี สรุปแล้วก็คือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยได้รับแรงกระตุ้นจากปัจจัยภายนอกคือเพื่อตอบสนองของความต้องการข้าวของตลาดโลก

นอกจากการวางพื้นฐานในการวิเคราะห์เศรษฐกิจไทยที่เริ่มต้นจากสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว ข้อเด่นสำคัญของงานชิ้นนี้คือ การนำเสนอข้อมูลเชิงปริมาณ สถิติต่าง ๆ ได้แก่ การแสดงรายการและมูลค่าสินค้าออกในราว ค.ศ.1850 ตารางแสดงปริมาณและมูลค่าการส่งออกข้าวจากค.ศ.1857 ถึง 1951 การเพิ่มขึ้นของประชากรจากค.ศ.1911 ถึง 1947 สถิติการเพิ่มพื้นที่การผลิตข้าว รายการสินค้าประเภทอื่น ๆ ที่ส่งออกเป็นต้น ตารางและข้อมูลเชิงสถิติเหล่านี้มีความน่าเชื่อถือและยังคงใช้ในการอ้างอิงในงานวิจัยต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน ประเด็นที่ Ingram เสนอไว้ไม่ว่าจะเป็นปัญหาในกระบวนการผลิตข้าว ปัญหาหนี้สินของชาวนา พ่อค้าคนกลาง ประเด็นเหล่านี้มีความละเอียดอ่อนและยังคงเป็นสิ่งที่นักวิชาการสนใจค้นคว้าอยู่เช่นกัน

นักวิชาการที่ค้นคว้าเรื่องนี้ได้แก่ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม นักเศรษฐศาสตร์ที่สนใจการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแง่ของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ค้นคว้าเรื่อง "การเปลี่ยนแปลงของธุรกิจไทยในรอบ 25 ปี"⁽⁴³⁾ ระหว่าง พ.ศ.2500 - 2525 ผลงานชิ้นหนึ่งของเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม ที่อธิบายเศรษฐกิจในแง่ของความเติบโตคือ เรื่อง "วิวัฒนาการของระบบธนาคารพาณิชย์ในประเทศไทย" พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2529⁽⁴⁴⁾ งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาระบบธนาคารพาณิชย์ของไทยตั้งแต่เริ่มต้นจนถึง พ.ศ.2525 ในปี พ.ศ.2532 สมภพ มานะรังสรรค์ ได้เผยแพร่ผลงานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกชื่อ "Economic Development of Thailand 1850-1950"⁽⁴⁵⁾ ที่เขาศึกษาที่ University of Groningen ประเทศเนเธอร์แลนด์ งานชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์จะสำรวจอุปสรรคและแบบแผนในการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยเมื่อเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจระหว่างประเทศตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยให้ความสนใจกับปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาการผลิตสินค้าส่งออกที่สำคัญคือ ข้าว ดีบุก ไม้สัก ยางพาราและน้ำตาล การเปลี่ยนแปลงตลาดผลผลิต การค้าระหว่างประเทศ การแบ่งงานกันทำและนโยบายการเงินและการคลังของรัฐบาลซึ่งมีผลต่อแนวโน้มของการพัฒนาเศรษฐกิจ ในการศึกษาผู้วิจัยได้ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณในการอธิบายเรื่องราวเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น

งานวิจัยอีกเรื่องหนึ่งของสมภพคือเรื่อง แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทย ในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁽⁴⁶⁾ พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2536 จุดประสงค์เพื่อให้ภาพของการพัฒนาของเศรษฐกิจไทยก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครอง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทำให้เห็นถึงพัฒนาการของเศรษฐกิจไทยในเชิงมหภาค (macro economics) เป็นการศึกษาเศรษฐศาสตร์เชิงปริมาณโดยการวัดผลิตภัณฑ์ประชาชาติเบื้องต้น (gross domestic product - GDP) ระยะยาว ๆ เพื่อดูถึงแนวโน้มของอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (economic growth) ของประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงก่อนปี พ.ศ.2493 ตัวเลขอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจระยะยาว ๆ จะทำให้การศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจเป็นระบบและมีรูปแบบที่ชัดเจน นอกจากนี้ยังสามารถนำไปเปรียบเทียบกับของประเทศอื่นๆ ทำให้การศึกษาด้านพัฒนาการทางเศรษฐกิจเปรียบเทียบกับมีลักษณะสัมพันธ์และมีมิติที่หลากหลายยิ่งขึ้น

โครงสร้างความคิดทั้งงานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยของสมภาพมีลักษณะเหมือนกัน คือ ถู้อการให้ความสำคัญกับตลาดต่างประเทศเป็นจกัรสำคัญทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจของไทย สมภาพเห็นว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงในพ.ศ.2398 ทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบพอเพียงเลี้ยงตัวเอง (self-sufficiency) ไปสู่เศรษฐกิจส่งออก (export economy) ที่ขึ้นอยู่กับสินค้าเฉพาะอย่างเพียงไม่กี่ชนิด ในจำนวนนี้ข้าวได้กลายเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุด การส่งออกข้าวนั้นถูกระตุ้นมาจากความต้องการของตลาดโลก ดังนั้นการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ส่วนสำคัญมาจากการผลิตข้าว การผลิตข้าวเพื่อส่งออกของไทยยังขึ้นอยู่กับระบบขนส่งภายในประเทศด้วย ความแตกต่างทางด้านระบบขนส่งในแต่ละพื้นที่ของไทย ส่งผลให้การผลิตข้าวในพื้นที่เหล่านี้มีค่าที่แตกต่างกันด้วย ตัวอย่างเช่น ภาคกลางโดยเฉพาะอย่างยิ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีระบบการขนส่งเชื่อมต่อกับกรุงเทพ ฯ ได้ดี การผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนาก็จะมีมากกว่าในพื้นที่อื่น ๆ จนกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อส่งออกที่สำคัญของไทยขณะนั้น

สมภาพให้ข้อสังเกตว่า การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวของไทยที่เริ่มตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่ได้ดำรงอยู่นานนัก ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ราคาข้าวกระเตื้องขึ้นเฉพาะช่วงสั้น ๆ หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 1 สิ้นสุดลง หลังจากนั้นราคาข้าวมีแนวโน้มลดต่ำลงมีภาวะผันผวนสูงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 1930 ตลาดการค้าของไทยมีสภาพได้ดูเกือบตลอดแม้ว่าจะเปิดประเทศสู่ระบบการค้าเสรีนับตั้งแต่ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง การนำเข้าของไทยก็ไม่ได้เพิ่มขึ้นมาก สินค้าเข้าประกอบด้วยสินค้าต่าง ๆ มากชนิดแต่ละชนิดมีปริมาณเพียงเล็กน้อย ยิ่งไปกว่านั้นสินค้าทุนยังมีระดับต่ำกว่าสินค้าเพื่อการบริโภค สินค้าทุนส่วนใหญ่นำมาใช้ในโครงการสาธารณูปโภคของรัฐบาลเช่น สร้างทางรถไฟ การที่มีสินค้านำเข้ามากชนิดนี้ทำให้เป็นการยากที่จะผลิตสินค้าดังกล่าวทดแทนภายในประเทศ อุปสรรคสำคัญของการเพิ่มการนำเข้าและการพัฒนา

อุตสาหกรรมภายในประเทศคือตลาดภายในประเทศมีขนาดเล็กเพราะประชาชนยังมีน้อย และประชากรดังกล่าวก็อาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจายเนื่องจากขณะนั้นระบบคมนาคมขนส่งก็ยังไม่ดี

นอกจากการอธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในเรื่องของการเจริญเติบโตแล้ว อีกแนวหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของนิโคลาสสกีกคือทฤษฎีราคา ทฤษฎีนี้ระบุว่าอุปสงค์ (demand) และอุปทาน (supply) กำหนดราคาสินค้าในตลาดผูกขาดราคาสูงกว่าในตลาดแข่งขัน อุปสงค์และอุปทานเช่นเดียวกันนี้กำหนดค่าตอบแทนต่อปัจจัยการผลิต ไม่ว่าจะเป็นที่ดินแรงงานหรือทุน ทฤษฎีนี้อาจใช้ได้ดีในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์เศรษฐกิจเฉพาะเรื่อง เช่นการศึกษาเฉพาะสินค้าหรือเฉพาะอุตสาหกรรม สภาพตลาดและสภาพการผลิตสินค้าชนิดหนึ่งชนิดใดในเวลาสั้น ๆ ข้อดีของทฤษฎีราคา คือ เป็นการศึกษาที่แยกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกจากสังคมและการเมือง เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ในภาวะสถิตี ไม่สามารถใช้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงระยะยาว⁽⁴⁷⁾

นักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่ศึกษาในเรื่องของราคา คือ อัมมาร์ สยามวาลา ในปีพ.ศ.2518 อัมมาร์ได้เขียนบทความเรื่อง "A History of Rice Price Policies in Thailand, from Finance, Trade And Economic Development in Thailand"⁽⁴⁸⁾ บทความนี้กล่าวถึงนโยบายการค้าข้าวเสรีนับตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง และนโยบายการค้าข้าวหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นับตั้งแต่ พ.ศ.2488 ถึง พ.ศ.2497 เป็นช่วงที่ไทยต้องตกอยู่กับพันธสัญญาต้องส่งมอบข้าวให้กับฝ่ายสัมพันธมิตร ทำให้รัฐได้เข้ามาควบคุมธุรกิจข้าว การค้าข้าวได้กลายเป็นธุรกิจผูกขาดโดยรัฐซึ่งจัดตั้งสำนักงานข้าวขึ้นมาควบคุมจนถึงปี พ.ศ.2497 รัฐได้ใช้นโยบายการเก็บพรีเมียมข้าว (premium) ในการควบคุมธุรกิจการค้าข้าวของเอกชนในการส่งออกนับตั้งแต่ พ.ศ.2498 เป็นต้นมาจนถึงปี พ.ศ.2509 ได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของอัตราพรีเมียมข้าว บทความนี้สิ้นสุดถึงพ.ศ.2516

6. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิง (Dependency Theory) การศึกษาแนวนี้เชื่อว่าระบบเศรษฐกิจทุนนิยมของไทยกำเนิด และพัฒนาขึ้นอยู่กับทุนจากตะวันตกการใช้ทฤษฎีนี้มี 2 ลักษณะ คือ ใช้ทฤษฎีแบบยึดในกรอบทฤษฎีอย่างเข้มงวดและใช้ทฤษฎีแบบประยุกต์ ผู้นำการศึกษาคือ สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ซึ่งจะใช้ทฤษฎีแบบยึดในกรอบอย่างเข้มงวด ในปี พ.ศ. 2522 สุธีเผยแพร่ผลงานเรื่อง "วิวัฒนาการของชนชั้นนายทุนไทย" โดยเสนอว่าชนชั้นนายทุนไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้อย่างเป็นปึกแผ่นภายในสังคมไทย กล่าวคือ ไร้อาสาของไทยประสบอุปสรรคในการที่จะขยายการค้าและการสะสมทุน ขณะที่บรรดาเจ้านายขุนนางต่างก็ยึดมั่นในค่านิยมแบบดั้งเดิมที่ดูถูกเหยียดหยามการค้าขายว่าเป็นของต่ำต่ำด้อยไม่ควรค่าแก่ศักดิ์ศรีแห่งชนชั้นในสังคม⁽⁴⁹⁾ ทั้งระบบสังคมและวัฒนธรรมศักดินาไม่เอื้อที่จะเกิดชนชั้นนายทุน สุธีเห็นว่าระบบทุนนิยมของประเทศไทยเป็นแบบทุนนิยมพึ่งพา (dependency capitalism) เช่นเดียวกับประเทศโลกที่สามอื่น ๆ ชนชั้นนายทุนที่เกิดขึ้นจึงเป็นเพียงนายทุนนายหน้า (compradore) ซึ่งเกิดหลังจากประเทศเปิดรับทุนนิยมโลก พ.ศ.2398 ทุนนิยมโลก

ที่สามนี้มีอำนาจต่อรองน้อยมูลค่าส่วนเกินหรือรายได้จากโลกที่สามส่วนใหญ่จะถูกถ่ายเทไปสู่ประเทศทุนนิยมตะวันตก⁽⁵⁰⁾

การที่นายทุนท้องถิ่นมีลักษณะเป็นเพียงนายหน้าทำให้ขาดพลัง นายทุนท้องถิ่นทำหน้าที่เพียงบริการทางการค้าให้กับนายทุนตะวันตก การประกอบธุรกิจขึ้นอยู่กับนายทุนตะวันตก นายทุนนายหน้านั้นนอกจากต้องพึ่งพาตะวันตกแล้วยังต้องพึ่งชนชั้นนำในสังคมไทยด้วย เพราะคนเหล่านี้เป็นคนจีนต่างดาวต่างแดน ทำให้ขาดฐานอำนาจทางการเมือง ดังนั้นอำนาจทางเศรษฐกิจที่สร้างขึ้นมาก็ยังอยู่ในสถานะที่ไม่แน่นอนนายทุนนายหน้าต้องแบ่งปันผลประโยชน์ให้ชนชั้นนำเพื่อขอการคุ้มครอง ลักษณะพึ่งพาของนายทุนนายหน้าต่อนายทุนตะวันตกและต่อชนชั้นนำในสังคมไทยทำให้นายทุนนายหน้าปราศจากวิญญูณนายทุนอิสระและมีความอนุรักษ์นิยมเต็มตัวไม่กล้าที่จะท้าทายต่อระบบ พัฒนาการของนายทุนในประเทศไทยจึงมีขอบเขตจำกัดอยู่เพียงแค่การค้าขายเก็งกำไรจากที่ดิน จากการขายสินค้าและจากเงินตราต่างประเทศ ทุนที่พัฒนาขึ้นมาจึงไม่ก้าวขึ้นไปเป็นทุนอุตสาหกรรม และไม่มีข้อสงสัยเลยว่าอิทธิพลจากการขยายตัวของจักรวรรดินิยม ดังได้กล่าวแล้วย่อมเป็นการทำลายโอกาสที่ไทยจะพัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นมาเอง⁽⁵¹⁾

บทความเรื่อง "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจในรอบ 200 ปี" ของสุธี ชีให้เห็นว่านับแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ไทยได้เข้าร่วมอยู่ในวงจรการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศแบบอาณานิคม โดยไทยเป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐมเพื่อส่งออกเป็นการแลกเปลี่ยนกับสินค้าสำเร็จรูปที่ผลิตโดยประเทศทุนนิยมศูนย์กลางผลที่สำคัญของการพัฒนาในลักษณะนี้คือเกิดการเริ่มก่อรูปเป็นระบบทุนนิยมรอบนอกหรือทุนนิยมแบบพึ่งพา การที่ระบบเศรษฐกิจไทยเข้าผูกพันเป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐม เป็นการตัดโอกาสในการพัฒนาทางเทคโนโลยีของสังคม นายทุนพาณิชย์ที่พัฒนาควบคู่กับการขยายการผลิตข้าว และการค้ามีลักษณะเป็นนายทุนพึ่งพา มิได้เป็นนายทุนอิสระที่อาจพัฒนาความสัมพันธ์แบบทุนนิยมได้รวดเร็วขึ้น นายทุนพาณิชย์ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยต้องพึ่งพาเจ้านายขุนนางเนื่องจากขาดฐานการเมืองและสังคมในแง่ที่เป็นคนต่างดาว อีกด้านหนึ่งต้องพึ่งพานายทุนตะวันตก⁽⁵²⁾

การเข้าสู่การแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศแบบอาณานิคม ทำให้ไทยสูญเสียความสามารถควบคุมเป้าประสงค์ในการผลิต การผลิตเพื่อสนองต่อตลาดภายในอันจะเป็นรากฐานให้แก่การพัฒนากระบวนการสะสมทุนอย่างเป็นอิสระถูกทำลายลง หลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงการผลิตพื้นบ้านและหัตถกรรมดั้งเดิมถูกทำลาย โดยสินค้าเข้าจากทุนนิยมศูนย์กลาง หน่ออ่อนแห่งทุนอุตสาหกรรมก็ถูกทำลาย แม้จะมีการฟื้นตัวมาบ้างในช่วงทศวรรษ 1930 ถึงทศวรรษ 1950 มีการดำเนินทุนนิยมโดยรัฐแต่มันก็ถูกสกัดกั้นไม่ให้เติบโตใหญ่เป็นอิสระระยะต่อมา สุธีสรุปว่าในช่วงก่อนทศวรรษ 1960 จึงเป็นการก่อรูประบบทุนนิยมรอบนอกหรือทุนนิยมแบบพึ่งพาขึ้นในประเทศไทย รูปแบบนี้ได้มีการพัฒนาขึ้นถึงจุดภาวะตั้งแต่ทศวรรษ 1960 จนถึงปัจจุบัน⁽⁵³⁾

ยุคเศรษฐกิจหลังปี 1960 เป็นยุคที่อยู่ภายใต้การนำของบรรษัทข้ามชาติ การพัฒนาอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นที่แท้จริงเป็นเพียงกระบวนการในการจัดระเบียบการผลิตขึ้นในระดับโลก โดยกลุ่มบรรษัทข้ามชาติ การผลิตสินค้าอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นจะอยู่ภายใต้การควบคุมของบรรษัทข้ามชาติ มีการย้ายการผลิตจากทุนนิยมศูนย์กลางมาสู่ทุนนิยมนอก ในสภาพเช่นนี้นายทุนไทยได้เข้าร่วมทุนกับนายทุนต่างชาติ หรือไม่ก็ดำเนินการผลิตเองโดยอาศัยเทคโนโลยีและเครื่องจักรกลจากต่างประเทศ การปรับเปลี่ยนหรือสร้างองค์กรใหม่ๆ ในประเทศก็เพื่อรองรับการลงทุนของนายทุนต่างประเทศ นายทุนใหญ่ของไทยเข้าร่วมมือกับนายทุนต่างชาติ กลุ่มพวกนี้เติบโตขึ้น แต่เป็นการเติบโตที่นำประเทศไปสู่ความผูกพันและพึ่งพากันกับบรรษัทข้ามชาติมากขึ้นทุกที⁽⁵⁴⁾

ในปี พ.ศ. 2532 รังสรรค์ พิณแผยแพ่งงานวิจัยที่ใช้ทฤษฎีพึ่งพาแบบประยุกต์ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในมากขึ้นชื่อเรื่อง **กระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทย : บทวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง พ.ศ.2475-2530**⁽⁵⁵⁾ รังสรรค์มีความเห็นว่ากระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจที่วิเคราะห์จากปฏิสัมพันธ์ระหว่างอุปสงค์กับอุปทานของนโยบาย ตามแบบสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองนีโอคลาสสิก (Neo-classic Political Economics) ไม่เพียงพอที่จะเข้าใจกระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทยได้อย่างถ่องแท้ จำเป็นต้องพิจารณาถึงโครงสร้างส่วนบนของระบบเศรษฐกิจ (super structure) และความเป็นไปในระบบทุนนิยมโลกด้วย ทั้งนี้เพราะกระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในระบบเศรษฐกิจไทยไม่เพียงแต่จะปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลง โดยโครงสร้างส่วนบนของระบบเศรษฐกิจเท่านั้น หากยังเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการของระบบทุนนิยมโลกด้วย งานวิจัยชิ้นนี้ได้ให้ความสำคัญกับปัจจัยอื่นที่ไม่ใช่เศรษฐกิจ (non-economic factors) ดังเช่น โครงสร้างอำนาจทางการเมืองทั้งภายในประเทศและในระบบทุนนิยมโลก วัฒนธรรม จารีตประเพณี และความสัมพันธ์ทางสังคม งานชิ้นนี้เริ่มต้นด้วยสมมุติฐานว่านโยบายเศรษฐกิจเป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย 4 กลุ่มด้วยกัน คือ ระบบทุนนิยมโลก โครงสร้างส่วนบนของเศรษฐกิจ อุปทานของนโยบาย และอุปสงค์ของนโยบายเศรษฐกิจ

งานศึกษาชิ้นนี้มีข้อสรุปว่ากระบวนการกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจนับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศ พ.ศ.2475 ถึง สิงหาคม พ.ศ.2531 (ก่อนการจัดตั้งรัฐบาลของพลตรีชาติชาย ชุณหะวัณ) มีข้อสรุป 8 ประการคือ⁽⁵⁶⁾

1. แนวความคิดของสำนักนีโอคลาสสิกที่พิจารณา ในเรื่องอุปสงค์และอุปทานนโยบายเศรษฐกิจไม่เพียงพอที่จะทำความเข้าใจกระบวนการกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจของไทย การอธิบายเรื่องดังกล่าวจำเป็นต้องพิจารณาถึงความสำคัญของโครงสร้างส่วนบนของระบบเศรษฐกิจ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในสังคมไทย) ในการกำหนด

นโยบายเศรษฐกิจและสำนักนิโคลาสสิกมิได้พิจารณาถึงบทบาทของระบบทุนนิยมโลกในการแทรกแซงตลาดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทย

2. กระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทยปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างส่วนบนของระบบเศรษฐกิจและโครงสร้างของระบบทุนนิยมโลก ในระหว่างปี พ.ศ.2475-2516 พลังอำนาจประชาธิปไตยประสบความสำเร็จในการผูกขาดอำนาจในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจเนื่องจากสามารถควบคุมรัฐได้ ระหว่างพ.ศ.2516-2531 พลังประชาธิปไตยมีบทบาทในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจมากขึ้น ได้แก่ พ่อค้ายาทุน กลุ่มเกษตรกรบางกลุ่มชาวไร่อ้อย ส่วนชาวนายังคงเป็นกลุ่มผู้เสียเปรียบในสังคมต่อไป ความขัดแย้งในผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้มีการรวมกลุ่มผลประโยชน์ และผลักดันให้กลุ่มผลประโยชน์เหล่านั้นสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชนชั้นนำทางอำนาจ

3. ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ (Patron-client relationship) นับว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ที่สำคัญ ในระหว่างพ.ศ.2475-2516 ยุคพลังอำนาจประชาธิปไตยกุมอำนาจทางการเมืองการปกครอง ผู้นำทางการเมืองต้องสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้นำทหาร และยังต้องแผ่ขยายความสัมพันธ์กับชนชั้นนำทางอำนาจนอกราชการ ผู้นำท้องถิ่นและฐานมวลชนมากขึ้น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ทำให้เกิดความจำเป็นต้องแสวงหาค่าเช่าจากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระหว่างพ.ศ.2516-2531 คือ สัดส่วนของการแบ่งปันผลประโยชน์จะตกอยู่กับบุคคลนอกระบบราชการมากกว่าพลังอำนาจประชาธิปไตยในระบบราชการ

4. ระบบทุนนิยมโลกมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจของไทย นับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 - 2480 ไทยยังต้องอยู่ภายใต้พันธะสัญญาที่ไม่เสมอภาคที่ทำไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ.2484-2488 ญี่ปุ่นได้มีบทบาทในการสร้างข้อจำกัดในการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจของไทย หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ไทยได้กลับเข้าสู่และปฏิบัติตามระเบียบของทุนนิยมโลกอีกครั้งหนึ่งโดยดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามหลักปรัชญาเสรีนิยมและนับตั้งแต่มีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม พ.ศ.2504 ระบบทุนนิยมโลกก็คอยกำกับให้รัฐบาลไทยดำเนินยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบเปิดประเทศและส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศ การแทรกแซงนโยบายเศรษฐกิจไทยมีมากขึ้นหลังจากที่เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันขึ้นครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2522 จนตลาดนโยบายเศรษฐกิจไทยเป็นตลาดที่ไร้พรมแดนภูมิศาสตร์

5. ตลาดนโยบายเศรษฐกิจ เป็นตลาดที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างอุปสงค์กับอุปทานของนโยบายเศรษฐกิจปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวนี้มีพื้นฐานมาจากโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและจารีตธรรมเนียมประเพณีในสังคม กระบวนการต่อรองระหว่างกลุ่มและสถาบันต่าง ๆ ในสังคมทำให้มีการ

เลือกเป้าหมายทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเป็นเป้าหมายสูงสุด (maximand) หรือเป้าหมายที่ต่ำสุด (minimand) ได้ เป้าหมายที่จะเป็นไปได้จึงเป็นเพียงเป้าหมายระดับที่นำพึงพอใจระดับหนึ่งเท่านั้น (Satisficing Theory)

6. ระเบียบเศรษฐกิจระหว่างประเทศที่เปิดช่องให้กลุ่มประเทศมหาอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหรัฐอเมริกา ประเทศยุโรป และญี่ปุ่น สามารถกดราคาพืชผลเกษตรโดยการให้เงินอุดหนุนการผลิตทางเกษตร ทำให้การดำเนินนโยบายเพื่อแก้ปัญหาความยากจน และปัญหาการกระจายรายได้ เป็นเรื่องที่ยากจะเป็นไปได้ ขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำทางอำนาจและกลุ่มขุนนางนักวิชาการก็ให้ความสำคัญกับการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจมากกว่าการแก้ปัญหาดังกล่าว พหุค้ำจะสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับกลุ่มอำนาจทางการเมือง ผลักดันนโยบายที่เกื้อกูลกับผลประโยชน์ของกลุ่มตน นโยบายที่เกิดขึ้นจึงไม่สามารถเป็นประโยชน์กับสังคมโดยรวมได้ ประโยชน์ของนโยบายจะตกอยู่แก่กลุ่มที่เป็นฐานอำนาจของผู้ทรงอำนาจทางการเมือง

7. สังคมการเมืองไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นสังคมอำมาตยาธิปไตย (Bureaucratic Policy) จนถึงปีพ.ศ.2531 แม้ในยุคหลังที่ประชาธิปไตยเติบโตหลังอำมาตยาธิปไตยยังคงครอบงำกระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทย การกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ดี การผลักดันแผนการพัฒนากฎกระทรวงบริเวณชายฝั่งตะวันออก ซึ่งจะมีผลกระทบอย่างมหาศาลต่อชะตากรรมทางเศรษฐกิจของประชาชนชาวไทยในอนาคตที่ดี การดำเนินนโยบายแบบวัดเข็มขัดระหว่างปีพ.ศ.2425-2530 ซึ่งมีผลในการสร้างข้อจำกัดในการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจอื่น ๆ ก็ดี ล้วนแล้วแต่เกิดจากการผลักดันของพลังอำมาตยาธิปไตย

8. ความไม่สมบูรณ์ของสารสนเทศ (imperfect information) นับเป็นลักษณะเด่นของตลาดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทยซึ่งเกิดจากระบบการเมืองการปกครองที่มีลักษณะเผด็จการคณาธิปไตย ขณะเดียวกันพลังอำมาตยาธิปไตยก็พยายามยึดกุมและผูกขาดสารสนเทศไว้ในระบบราชการทำให้เป็นเสมือนทรัพย์สินส่วนบุคคลโดยอ้างว่าเป็นความลับของราชการเปิดเผยมิได้ การผูกขาดสารสนเทศมีผลในการบั่นทอนประสิทธิภาพ และประสิทธิผลของสภาผู้แทนราษฎรในการควบคุมการบริหารราชการแผ่นดินของรัฐบาล ตลอดจนปิดหูปิดตาประชาชนมิให้มีสิทธิรับรู้ปัญหาของบ้านเมือง และกีดกันประชาชนในการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของบ้านเมือง ในอีกด้านหนึ่งการผูกขาดสารสนเทศยังช่วยเกื้อกูลในการแสวงหาผลประโยชน์จากการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจ แม้ในปัจจุบันจะมีการปกครองที่มีลักษณะประชาธิปไตยมากขึ้น แต่ปัญหาความไม่สมบูรณ์ของสารสนเทศยังคงมีอยู่ ทำให้ประชาชนไม่มีความสามารถในการวิเคราะห์ที่จะรับหรือไม่รับนโยบายทางเศรษฐกิจ

ของรัฐบาลได้ และทำให้นโยบายเศรษฐกิจที่ออกมาไม่สามารถยังประโยชน์สูงสุดกับประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศได้

การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิงนี้จะให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกมาก มองว่าการเปลี่ยนแปลงมาจากปัจจัยภายนอกทั้งหมด ซึ่งทฤษฎีนี้มีข้ออ่อนอยู่มากตรงที่มองข้ามปัจจัยภายใน แนววิเคราะห์ของ รัสสวอร์ค ระบุว่าพันธู์เป็นการใช้ทฤษฎีพึ่งพิงแบบประยุกต์ คือ มองว่าการเปลี่ยนแปลงในโครงขอบใหญ่ๆ แล้วมาจากภายนอก ยังเป็นระบบทุนนิยมที่ต้องพึ่งพิงอยู่กับทุนศูนย์กลาง แต่ปัจจัยภายใน คือ โครงสร้างส่วนบนก็เป็นตัวกำหนดให้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นผลประโยชน์จะตกอยู่กับคนกลุ่มไหน

7. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบผสม เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจโดยมองความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองแต่ไม่ได้ยึดในทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่งอย่างเข้มงวดเป็นการผสมความรู้ทางเศรษฐศาสตร์การเมืองหลายๆ แนวเข้ามาและไม่มีอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเด่นชัด เป็นแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ต้องการหากฎเกณฑ์ของการสร้างกระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ หรือต้องการเสนอบางประเด็นที่เป็นปัญหาในการพัฒนาทุนนิยมไทย

ในปีพ.ศ.2519 ชัตรีทิพย์ นาดสุภา ได้เผยแพร่ผลงานที่ได้เขียนร่วมกับสุธี ประศาสน์เศรษฐ เมื่อ 2 ปีก่อน เรื่อง "The Political Economy of Siam 1851-1910"⁽⁵⁷⁾ ต่อมาในปีพ.ศ.2521 ก็มีการเผยแพร่ เรื่องราวทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจต่อเนื่องที่ทั้ง 2 คนเขียนร่วมกันอีกคือเรื่อง "The Political Economy of Siam 1910-1932"⁽⁵⁸⁾ งานชิ้นที่หนึ่งต้องการชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง โดยดูเรื่องของการผลิตและสถาบันทางเศรษฐกิจการเมืองทั้งในระบบเศรษฐกิจแบบศักดินาและการเปลี่ยนแปลงเมื่อเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก งานชิ้นที่สองต้องการเสนอปัญหาวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรงภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศ พ.ศ.2475 งานทั้ง 2 ชิ้นนี้ถือได้ว่าเป็นการจุดประกายการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจยุคใหม่ของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองที่แยกการศึกษาออกจากอุดมการณ์ทางการเมือง ซึ่งลักษณะการศึกษาเช่นนี้จะต่างกับแนวทางการศึกษาของกลุ่มที่ใช้ทฤษฎีความขัดแย้งที่การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจจะมุ่งรับใช้อุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัดเจน เศรษฐศาสตร์การเมืองถูกใช้ในฐานะเป็นงานวิชาการมากกว่างานทางการเมือง

สาระที่น่าเสนอคือ ต้องการเสนอเศรษฐกิจไทยก่อนหน้าทำสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ การแบ่งงานกันทำและการผลิตเฉพาะอย่างยังไม่พัฒนา แต่ละครอบครัวผลิตของจำเป็นแทบทุกอย่างเอง การค้าภายในประเทศอยู่ในขอบเขตแคบและเป็นการแลกของกันเอง การใช้เงินไม่แพร่หลาย องค์ประกอบสถาบันและวิวัฒนาการของสังคมไทย ทำให้กระบวนการแบ่งงานกันทำไม่

อาจเกิดขึ้นจากภายในได้ การแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศเท่านั้นที่ทำให้เศรษฐกิจผลยังชีพของไทยแตกสลาย หลังจากไทยเข้าร่วมในการค้าระหว่างประเทศใน พ.ศ.2398 ก็มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญในโครงสร้างสินค้าออกและสินค้านำเข้าเดิม เกิดมีการผลิตเฉพาะอย่าง สินค้าที่แต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นนำก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้านานาชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป ส่วนสินค้าออกซึ่งตลอดมาประกอบด้วยสินค้าจำนวนน้อยมากชนิด ก็เปลี่ยนลักษณะเป็นสินค้าสำคัญมากไม่กี่ชนิด

นอกจากกลุ่มทุนจากต่างประเทศแล้ว กลุ่มคนที่ได้รับผลประโยชน์กับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น คือ ผู้ปกครองและนายทุนพ่อค้า (ชาวจีน) เจ้านายศักดินาช่วยโอกาสนี้พัฒนาที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ทำให้ได้กำไร ส่วนเกินมาจากการค้าที่ดิน เจ้านายยังให้นายทุนพ่อค้ากู้ยืมเงินเพื่อทำโรงสีและดำเนินธุรกิจต่าง ๆ ในแง่เงินทุนเงินกู้กับทุนการค้าพึ่งพากัน ต่างขึ้นอยู่กับความขยายตัวของการผลิตข้าว ในกิจการป่าไม้สักขึ้นอยู่กับทุนตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ ส่วนในกิจการเหมืองแร่มีทั้งทุนจีนและทุนตะวันตกที่เข้าไปมีบทบาท

การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้น ทำให้เกิดชนชั้นนายทุนการค้าทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างชาวบ้านในไร่นากับตลาดโลก นายทุนการค้าขนส่งผลผลิตจากชาวบ้านมาขายให้บริษัทการค้าในกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันก็นำสินค้าเข้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวนาด้วยซึ่งเป็นทั้งการแลกเปลี่ยนของกับของและการใช้เงินเป็นสื่อกลาง การค้ากับต่างประเทศทำให้การค้าภายในและทุนการค้าขยายตัวเป็นลูกโซ่ เศรษฐกิจเงินตรา(money economy) ในเมืองไทยเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้น เงินตราไม่ขยายไปทุกภูมิภาคจนกระทั่งมีการตัดทางรถไฟผ่านแล้วหลายปีการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้นไม่ได้ทำให้เกิดการพัฒนาในการผลิตข้าวของชาวบ้าน ชาวบ้านยังคงใช้เทคนิคการผลิตแบบเดิมเหมือนในระบบการผลิตพอยังชีพ

วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์มิได้ทำการปฏิรูปเศรษฐกิจการเมือง ทรงให้จ่ายเงินจำนวนมากในราชสำนัก ทั้งทรงผูกขาดอำนาจรัฐไว้ แม้แต่หลังกบฏ ร.ศ.130 รัชกาลที่ 6 ก็ยังไม่ทรงยอมประนีประนอมกับกลุ่มประชาธิปไตย ตรงกันข้ามพระองค์กลับเร่งฟื้นฟูวัฒนธรรมศักดินา พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือหลายเล่มเสนอชาตินิยมแบบศักดินาเป็นอุดมการณ์ของชาติ มีการตั้งกองเสือป่าถวายความจงรักภักดีเฉพาะต่อพระองค์ นโยบายแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเช่นนี้ขัดขวางพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองโดยสันติ ตรงกันข้ามกลับนำไปสู่การปฏิวัติ ปี 1932 ซึ่งล้มเหลวระบบเศรษฐกิจศักดินาที่ดำรงมาช้านานลงได้บางส่วน

งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้ได้รับการ วิจารณ์ว่ามองสังคมไทยในลักษณะหยุดนิ่งไปโดยเฉพาะเรื่องของระบบเศรษฐกิจสมัยศักดินาที่นักวิชาการหลายคนค้นคว้าว่ามีการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจมากกว่าที่งานวิจัยชุดนี้เสนอ นอกจากนี้การนำเสนอเรื่องราวทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจยังมีลักษณะเป็นกรอบ

ความคิดทางทฤษฎีมากไปจนดูเหมือนจะเป็นการจัดข้อมูลทางประวัติศาสตร์ใส่กรอบที่มีอยู่แล้ว ข้อมูลขาดความเป็นอิสระที่จะเสนอเรื่องราวทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจโดยตัวของมันเองแต่มุมมองทางเศรษฐกิจของงานชุดนี้ นักวิชาการยังคงนำมาใช้จนถึงปัจจุบัน

Suehiro Akira ชาวญี่ปุ่นเขียนประวัติศาสตร์ของทุนไทยนับตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงจนถึงปี พ.ศ.2528 เรื่อง "Capital Accumulation in Thailand 1855-1985"⁽⁵⁹⁾ งานชิ้นนี้พิมพ์เผยแพร่และปรับปรุง 2 ครั้งด้วยกัน ครั้งแรกพิมพ์ในนามของสถาบันวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ.2528 ครั้งต่อมาได้มีการปรับปรุงทั้งกรอบความคิดและข้อมูลใหม่พิมพ์เผยแพร่ในนาม The Centre for East Asian Cultural Studies for Unesco งานชิ้นนี้เสนอประวัติพัฒนาการของทุนไทยนับตั้งแต่เป็นทุนการค้าจนเข้าสู่ทุนอุตสาหกรรม โดยดูว่าการพัฒนาของนายทุนไทยเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างทุนท้องถิ่นกับทุนต่างประเทศ Suehiro Akira เริ่มต้นการศึกษาปี พ.ศ.2398 เป็นปีที่ไทยทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษซึ่งเป็นผู้นำไทยไปผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโลก ระยะพัฒนาของทุนนิยมในประเทศไทย ดูจากนโยบายทางเศรษฐกิจและโครงสร้างของกลุ่มทุนที่มีอิทธิพล

งานวิจัยชิ้นนี้ Suehiro ได้ตั้งสมมุติฐาน ดังนี้

1. กลุ่มทุนที่มีบทบาทนับตั้งแต่กำเนิดจนถึง พ.ศ. 2503 (1960) ประกอบด้วย 3 กลุ่ม คือ 1. ทุนของรัฐรวมทั้งทุนข้าราชการด้วย 2. กลุ่มทุนเอกชนท้องถิ่น 3. กลุ่ม บริษัทข้ามชาติ (MNEs) รวมทั้งบริษัทการค้าข้ามชาติและบริษัทธนาคารข้ามชาติด้วย สามกลุ่มเศรษฐกิจนี้มีบทบาทสำคัญในการค้าขายเศรษฐกิจไทย และองค์กรทางอุตสาหกรรมเหมือนกับม้า 3 ขา (tripod structure) ทฤษฎีโครงสร้างม้า 3 ขาของกลุ่มทุนนี้บทบาทต่อเศรษฐกิจเป็นทฤษฎีที่เขาให้ศึกษาประวัติศาสตร์การสะสมทุนของไทยในช่วงนี้
2. ทฤษฎีม้า 3 ขามีกำเนิดในช่วงต้นของการพัฒนาทุนตั้งแต่ พ.ศ. 2413-2463 (1870-1920) และดังนั้นจึงมีความต่อเนื่องในการเปลี่ยนแปลง ซึ่งเกิดขึ้นในโครงสร้างของกลุ่มทุน
3. พันธมิตรและความขัดแย้งระหว่างกลุ่มเศรษฐกิจ 3 กลุ่ม เป็นตัวกำหนดแบบแผนการสะสมทุนของทุนท้องถิ่นและเป็นตัวกำหนดอนาคตของการพัฒนาทุนในประเทศไทย ในอีกด้านหนึ่งการเติบโตของทุนท้องถิ่นก็ถูกกำหนดโดยการขยายตัวของ 2 กลุ่ม คือ การเข้ามาเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของกลุ่มอำนาจทางการเมืองภายในและกลุ่มพลังภายนอกที่มีบทบาททางเศรษฐกิจมาก่อน

งานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงข้อจำกัดในการเติบโตของทุนท้องถิ่น ข้อจำกัดนั้นเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การพัฒนาของกลุ่มด้วย มีดังนี้⁽⁶⁰⁾

1. กลุ่มทุนผูกขาดท้องถิ่นสร้างอำนาจการผูกขาดโดยอาศัยอำนาจทางการเมือง ดังนั้นอำนาจการผูกขาดทางเศรษฐกิจจึงอยู่ในระดับที่ต่ำเฉพาะตลาดภายในประเทศเท่านั้น และยังคงได้รับการสนับสนุนจากทั้งรัฐและทุนต่างประเทศ ซึ่งจะต้องช่วยเหลือในรูปของเทคโนโลยีและเงินทุนและนี่คือความอ่อนแอของกลุ่มทุนท้องถิ่น

2. ปัญหานี้เกี่ยวพันกับเรื่องของม้า 3 ขา ทุนท้องถิ่นมีฐานทางเศรษฐกิจที่จำกัดอยู่ในสาขาการเงินและการอุตสาหกรรมเกษตรเท่านั้น ดังนั้นในอนาคตของการพัฒนาทุนกลุ่มนี้ต้องเผชิญกับปัญหาเรื่องของการตลาดภายในที่จำกัดและยังต้องแข่งขันกับทุนกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความพร้อมในการพัฒนาอุตสาหกรรมมากขึ้น

3. ปัญหาการพัฒนาของกลุ่มทุนท้องถิ่นของไทยในประเทศอุตสาหกรรมทั้งหลายพัฒนาการของทุนภายในจะพัฒนาจากทุนการค้าเข้าสู่ทุนอุตสาหกรรมและทุนการเงิน แต่สำหรับประเทศไทยเป็นการยากในการกล่าวถึงทุนอุตสาหกรรมเนื่องจากกลุ่มทุนอุตสาหกรรมมีพื้นฐานอยู่บนอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าและอุตสาหกรรมส่งออกการเกษตร ทุนอุตสาหกรรมยังแสดงบทบาทในด้านการเป็นพ่อค้าและนักการตลาดมากกว่าจะเป็นนักอุตสาหกรรมที่แท้จริง

4. ปัญหาเรื่องโครงสร้างการรวมกลุ่มและความป็นเจ้าของของทุนท้องถิ่น กลุ่มธุรกิจขนาดใหญ่ของไทยเกือบทั้งหมดพัฒนาธุรกิจจากธุรกิจครอบครัว การบริหารและการลงทุนจึงขึ้นอยู่กับสมาชิกของตระกูล ลักษณะนี้จะต่างจากประเทศอุตสาหกรรมเป็นระบบการดำเนินงานของบริษัทซึ่งระบบการร่วมทุนโดยการร่วมถือหุ้นและเงินทุนมาจากตลาดหลักทรัพย์เป็นสำคัญ การพัฒนาที่เชื้องข้าของตลาดหลักทรัพย์ในไทย ทำให้แบบแผนการดำเนินธุรกิจแบบตระกูลยังคงมีบทบาทสำคัญอยู่

ผาสุก พงษ์ไพจิตร เป็นนักวิชาการอีกคนหนึ่งในกลุ่มของเศรษฐศาสตร์การเมืองที่อธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในเรื่องการสะสมทุน ในปีพ.ศ.2539 เธอเขียนงานร่วมกับ คริส เบเคอร์ เรื่อง **"เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ"** เพื่อต้องการให้ภาพรวมเศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน งานชิ้นไม่มีกรอบหรือสมมุติฐานที่เด่นชัดมีเพียงการเน้นบางประเด็นที่น่าสนใจคือ การให้ความสำคัญกับ "ผู้บุกเบิก" โดยเสนอว่าประเทศไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่เมื่อประมาณ 150 ปีมานี้ เป็นผลมาจากสองขบวนการบุกเบิกของคนกลุ่มใหม่ กลุ่มแรกคือ การขายพื้นที่เพาะปลูกโดยชาวนาชาวไร่ที่มีลักษณะเป็นอิสระจากการควบคุมของระบบศักดินาบนพื้นที่กว้างใหญ่ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ ตามที่ราบลุ่มและเขตป่าเขา กลุ่มที่สองคือ การอพยพของผู้ใช้แรงงานและพ่อค้าจากเขตเมืองท่าทางตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศจีนเพื่อแสวงหารายได้ส่งกลับไปบ้านเกิด ต่อมาแรงงาน

อพยพและนักผจญภัยเหล่านี้ได้บุกเบิกลงทุนในธุรกิจการค้าและอุตสาหกรรม ลงหลักปักฐานอยู่ในประเทศไทย⁽⁶¹⁾

การนำเสนอภาพรวมประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองมีความแตกต่างจากงานชิ้นอื่น ๆ คือ แบ่งออกเป็น 3 ภาค ได้แก่ ภาคบ้าน ภาคเมือง และภาคเศรษฐกิจการเมือง โดยเริ่มจากบทนำเรื่อง "ชีวิตของขุนแผน"⁽⁶²⁾ การนำเสนอไม่ได้ตั้งประเด็นไว้แต่พอสรุปได้ว่าเป็นภาพชีวิตของชาวบ้านที่ต้องดิ้นรนภายใต้โครงสร้างอำนาจที่กษัตริย์เป็นเจ้าชีวิต ในที่สุดก็ต้องยอมรับว่าหนทางที่ดีที่สุดของชีวิตของชาวบ้านก็คือ การเป็นข้าราชการรับใช้กษัตริย์ ในบทส่งท้ายเรื่อง "มรดกกรรมของหมู่พวงดวงจันทร์" ผู้เขียนเห็นว่าหมู่พวงเป็นตัวแทนของสภาพปัญหาสังคมในปัจจุบันที่เมืองเขาเปรียบชนบทชีวิตของหมู่พวงต้องดิ้นรนและดิ้นบนเส้นทางการเป็นนักวิ่ง ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางการเอาเปรียบของคนเมืองหลวงแม้ว่าเสียชีวิตแล้วยังไม่วายถูกเป็นเครื่องมือของผู้แสวงหาผลประโยชน์จากสังคม นักการเมืองต่างแย่งกันเป็นเจ้าภาพงานศพ เพื่อจะอาศัยร่างที่ไว้วิญญาณเป็นเครื่องมือการหาเสียงในหมู่บ้าน เป็นการเอาโรคเอาเปรียบหมู่บ้านต่อไป จากบทนำและบทส่งท้ายจะเห็นได้ว่าในกลุ่มผู้บุกเบิกแล้ว งานชิ้นนี้ต้องการเน้นภาพของชาวบ้านในการเป็นผู้ผลักดันการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจแต่ต้องตกอยู่ในฐานะผู้เสียเปรียบตลอดการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกรุงเทพฯ

งานชิ้นนี้เป็นวิจัยที่ศึกษาจากเอกสารชั้นรองเป็นส่วนใหญ่ ภาพประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ที่นำเสนอก็เป็นระยะยาวเป็นเวลา 200 กว่าปี จึงไม่มีลักษณะวิเคราะห์เจาะลึก งานที่ออกมาจึงเป็นการต่อภาพจากงานวิจัยชิ้นต่างๆ การนำเสนอไม่มีประเด็นที่ตั้งคำถามไว้ว่าประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ มีปัญหาสำคัญอย่างไรและต้องการนำไปสู่คำตอบใดที่ชัดเจน การกล่าวถึงภาพของกรุงเทพฯ ที่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ได้ชี้ให้เห็นถึงปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงในแต่ละระยะอย่างชัดเจน ความเด่นของงานชิ้นนี้จึงอยู่ที่การพยายามนำเอาเรื่องราวของชนบทและการให้ความสำคัญกับชาวไร่ชาวนาต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ขณะเดียวกันงานชิ้นนี้ให้ความสำคัญกับปัจจัยจากต่างประเทศน้อยมาก แม้จะมีการกล่าวถึงบ้างแต่การนำเสนอข้อมูลแทบไม่ปรากฏเลย

การศึกษาแนวบทบาทเด่นในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ แต่แกนหลักของการศึกษายังศึกษาเศรษฐกิจไทยดูความสัมพันธ์ระหว่างทุนรัฐและทุนจากต่างประเทศ เศรษฐกิจไทยสามารถเติบโตได้ก็ต้องอาศัยรัฐและทุนจากต่างประเทศเท่านั้น

8. การศึกษาแนวสารคดี

เป็นการศึกษาเพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐาน การศึกษาแนวนี้จะเป็นเรื่องราวของบริษัทหรือประวัติศาสตร์ของกลุ่มทุนต่าง ๆ ไม่ได้เน้นการอธิบายปัจจัยการเติบโตหรือเชื่อมโยงกับกระบวนการต่าง ๆ ทางสังคม ผู้ศึกษาแนวนี้จะอยู่ในกลุ่มนักหนังสือพิมพ์ ความสนใจของการศึกษากลุ่มนี้จะอยู่ในช่วงต้น

ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นระยะที่กลุ่มทุนต่าง ๆ ได้ปรากฏตัวในรูปของทุนผูกขาดอย่างชัดเจน การเขียนจะมีสีสันอ่านสนุกแต่ก็มีการค้นคว้าข้อมูล บางเล่มทำได้ดีจนสามารถเทียบเคียงกับงานวิชาการที่มีมาตรฐาน จุดมุ่งหมายในการเขียนก็เพื่อให้ประชาชนทั่วไปอ่าน

งานของกลุ่มนี้ได้แก่ เรื่อง **"มาเที่ยวเศรษฐกิจ : แฉเจ็ดตระกูลอิทธิพลทางการเงิน คุมชะตาชีวิตคน 45 ล้านคน"**⁽⁶³⁾ ของฝ่ายเศรษฐกิจสยามนิกร ได้รับการตีพิมพ์ในช่วง 2523-2524 ถึง 3 ครั้ง เป็นงานที่ได้รับความสนใจในหมู่ผู้ที่สนใจปัญหาการเมืองและเศรษฐกิจเรื่อง **"รวบรวบขุนศึก"**⁽⁶⁴⁾ ของบุญชัย ใจเย็น เสนอเรื่องราวการมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มนักการเมือง ได้แก่ กลุ่มชอชราชครู กลุ่มถนอม-ประภาส-ณรงค์ เรื่อง **"ธนาธิบดี : ชิน โสภณพนิช คิงออฟเดอะแบงค์"**⁽⁶⁵⁾ ของกองบรรณาธิการมติชน เสนอเรื่องราวของนายธนาคารพาณิชย์คนสำคัญที่ก่อร่างสร้างตัวจากการเป็นกูสไปสู่นายธนาคารที่ร่ำรวยที่สุดของไทย เรื่องราวการสร้างตัวนอกจากความสามารถส่วนตัวแล้วยังพัวพันกับนักการเมืองเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ เรื่อง **"เกิดมารวย : แหวกสาแหรก 45 ตระกูลเศรษฐกิจ"**⁽⁶⁶⁾ เขียนโดย วีระ ชีร์ภักดิ์ เป็นเรื่องราวประวัติของ 45 ตระกูลที่มีบทบาทในเศรษฐกิจไทย เรื่อง **"ชีวิต 25 มหาเศรษฐี"**⁽⁶⁷⁾ ของเทพพงศ์ มณีน้อย เป็นชีวประวัติของ 25 เศรษฐีในประเทศไทย

นอกจากนี้ยังมีเรื่อง **"จอมยุทธ์ไคว้ตงหมง ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์"**⁽⁶⁸⁾ เขียนโดย อภิวัฒน์ วรรณกร เป็นชีวประวัติของนักธุรกิจที่ก้าวเข้ามามีบทบาททางการเมือง นายประสิทธิ์ผู้นี้ได้เล่นบทบาทในการเป็นกุนซือให้กับ นายชิน โสภณพนิช หนังสือเล่มนี้ได้เสนอเคล็ดลับในการประสบความสำเร็จของนักธุรกิจ-นักการเมืองผู้นี้ เรื่อง **"จอมยุทธ์น้ำเมา เจริญ สิริวัฒนภักดี ผู้หาญกระดุกหนวดสิงห์"**⁽⁶⁹⁾ เขียนโดยสรกมล อุดุลยานนท์ เป็นการเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของนักธุรกิจและกลยุทธ์ในการประสบความสำเร็จจนเป็นเจ้าของธุรกิจเหล้าที่ใหญ่ที่สุดของไทยคือ แม่โขง เรื่อง **"ทักษิณ ชินวัตร อัศวินเคลื่อนลูกที่สาม"**⁽⁷⁰⁾ เขียนโดย สรกมล อุดุลยานนท์ งานชิ้นนี้เสนอการทำธุรกิจของทักษิณ ชินวัตร ผู้ซึ่งประสบความสำเร็จในธุรกิจการสื่อสาร เรื่อง **"ไกลเกินฝัน ชีวิตที่พลิกผัน ของทรงศักดิ์ เอพาร์"**⁽⁷¹⁾ เขียนโดยประสาร มฤคพิทักษ์ เป็นเรื่องราวทางเดินชีวิตของนักธุรกิจประติษฐ์ดอกไม้ส่งออกรายใหญ่

การเขียนแนวสารคดีที่ทำได้ดีจนเทียบระดับงานวิชาการคือ เรื่อง **"สหพัฒนาฯ โดแล้วแตก และแตกแล้วโต"**⁽⁷²⁾ เขียนโดย สมใจ วิริยะบัณฑิตกุล เป็นเรื่องราวของเทียม โชควัฒนาผู้นำในสหพัฒนาปิบูล ซึ่งเป็นกลุ่มที่ผลิตสินค้าในครัวเรือนรายใหญ่ที่สุดของไทย นอกจากนี้ยังนำเสนอในลักษณะประวัติการดำเนินธุรกิจของกลุ่มสหพัฒน์รวมทั้งการบริหารธุรกิจด้วยมีการค้นคว้าเอกสารชั้นต้นชั้นรองและมีการสัมภาษณ์เช่นเดียวกับงานวิชาการ แต่การนำเสนอยังคงสร้างสีสันและเสนอประเด็นหรือหยา เช่น ในหัวข้อ "เมื่อสิงโตต้องเลียแผล"

จุดมุ่งหมายของการเขียนนวนิยายนี้คือให้ประชาชนทั่วไปอ่าน หนังสือที่ออกจำหน่ายจะเผยแพร่กว้างและขายดี ในระยะหลังเรื่องราวของสารคดีจะเป็นเรื่องกลยุทธ์ในการประสบความสำเร็จทางธุรกิจมากกว่าจะเป็นการเผยแพร่งานหลังธุรกิจที่ติดลบ เป็นการเปลี่ยนทัศนคติของนักลงทุนใหม่ในด้านดีขึ้น การที่หนังสือประเภทนี้ได้รับการตอบรับจากตลาดมาก เนื่องจากการถ่ายทอดประสบการณ์การดำเนินธุรกิจที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งสังคมกำลังต้องการประสบการณ์และบทเรียนของนักธุรกิจชั้นนำ

สรุป การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยมี 2 ลักษณะใหญ่ๆ คือไม่ใช้ทฤษฎีและใช้ทฤษฎีในการศึกษาซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 8 แนวทางดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในระยะแรกความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเกิดขึ้นในกลุ่มผู้นำก่อนเป็นการเล่าเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นเรื่องๆ เช่น "ตำนานภาษีอากร" เขียนโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส "ประวัติการค้าของไทย" เขียนโดยขุนวิจิตรมาตราเป็นต้น ผู้ที่นับได้ว่าเป็นผู้ให้กำเนิดการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยอย่างแท้จริงคือหลวงวิจิตรวาทการที่ได้บรรยายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยให้นักศึกษาธรรมศาสตร์ฟังเป็นครั้งแรกในปีพ.ศ. 243 เป็นการศึกษารูปแบบไม่ใช้ทฤษฎี หลวงวิจิตรวาทการเห็นว่าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจควรมีวิธีการศึกษาเช่นเดียวกับวิชาประวัติศาสตร์ คือศึกษาจากส่วนย่อยไปสู่ส่วนใหญ่นิยามว่า "Inductive" ประวัติเศรษฐกิจของหลวงวิจิตรยังคงมีลักษณะการเล่าเรื่องส่วนย่อยอย่างละเอียด

ความตื่นตัวในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของสังคมเกิดขึ้นในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา เมื่อความคิดทางการเมืองทั้งฝ่ายเสรีนิยมและสังคมนิยมต่างเข้ามาเคลื่อนไหวในสังคมไทยนักวิชาการฝ่ายเสรีนิยมที่ทำการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยอย่างจริงจัง คือ Jame C. Ingram เขียนเรื่อง "Economic Change in Thailand 1850-1950" โดยใช้วิธีการศึกษารูปแบบนิโคลาสสิก ในระยะเดียวกันนี้ นักวิชาการฝ่ายสังคมนิยมก็นำทฤษฎีความขัดแย้งของลัทธิมาร์กซ์และลัทธิเหมามาศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเช่นกัน ได้แก่ เรื่อง "โฉมหน้าศักดินาไทย" ของจิตร ภูมิศักดิ์และเรื่อง "ไทยกึ่งเมืองขึ้น" ของอรรถกฤษณ์ พนมขมพู การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจรวมทั้งการเผยแพร่ผลงานของฝ่ายสังคมนิยมหยุดลงเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการปฏิวัติและปกครองประเทศใน พ.ศ. 2500 ซึ่งการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทั้งหมดก็ซบเซาไปด้วยถึงแม้ว่านักประวัติศาสตร์บางคน เช่น ชัย เวียงคิลปี จะทำการค้นคว้าประวัติศาสตร์ แต่เป็นการค้นคว้าอย่างเงิบๆ และผลงานก็ยังไม่ได้ทำการเผยแพร่สู่สาธารณะชน การค้นคว้าส่วนใหญ่ดำเนินการโดยนักวิชาการต่างชาติ

หลังการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 สังคมมีเสรีภาพมากขึ้น ความตื่นตัวในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และผลงานของฝ่ายสังคมนิยมที่ใช้แนวการศึกษาแบบทฤษฎีความขัดแย้งได้กลับมาเผยแพร่อีกครั้งหนึ่ง งานของจิตร ภูมิศักดิ์ และอรรถกฤษณ์ พนมขมพูได้รับความสนใจในหมู่นักศึกษา ปัญญาชนอย่างมาก แต่ทางการศึกษามีลักษณะยึดงานเก่าเป็นคัมภีร์มากกว่า

การพัฒนาทั้งในแง่ทฤษฎีและเนื้อหาของงานประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ.2517 นักเศรษฐศาสตร์ 2 คน คือ ชัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ ได้ทำการค้นคว้างานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเพื่อตอบคำถามว่าเหตุใดสังคมไทยจึงอ่อนแอซึ่งเป็นคำถามหลักของสังคมที่เกิดขึ้นในตอนนั้น การศึกษาให้แนวเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบผสม คือไม่ยึดกับทฤษฎีอย่างเข้มงวดและให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ไทยช่วงการเปลี่ยนไปสู่ทุนนิยมหลังการเปิดประเทศ พ.ศ.2398 จนถึง การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ.2475 ชัยอนันต์ สมุทวณิช เป็นนักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่แสวงหาคำตอบว่าเหตุใดสังคมไทยจึงอ่อนแอ แต่ชัยอนันต์ไม่เห็นด้วยกับการใช้ทฤษฎีมาร์กซิสต์แบบตายตัวที่จิตร ภูมิศักดิ์นำมาใช้ ในปีพ.ศ.2518 ชัยอนันต์เสนอทฤษฎีสังคมพลังน้ำ ของ Wittfogel ซึ่งเป็นวิธีการผลิตแบบเอเชียมาใช้วิเคราะห์สังคมไทย ทฤษฎีสังคมพลังน้ำแม้ไม่ได้รับการยอมรับแต่ในเรื่องวิธีการผลิตแบบเอเชียที่มาร์กซ์ของที่เคยเสนอไว้นี้ ได้รับการสานต่อโดยชัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งให้ความสนใจในแนวทางการศึกษานี้หลังปี พ.ศ.2520 เป็นต้นมา ชัตรทิพย์ให้แนวทฤษฎีวิธีการผลิตแบบเอเชีย อธิบายความสัมพันธ์เชิงบูตริตที่รัฐและทุนมีต่อกันทำให้หมู่บ้านมีลักษณะล้าหลัง

ความหลากหลายในการใช้ทฤษฎี และการตั้งคำถามกับสังคมไทยมีมากขึ้นในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาโดยเฉพาะหลังจากพรรคคอมมิวนิสต์พบกับวิกฤตการณ์จนแตกสลายในปี พ.ศ. 2524 การวิเคราะห์สังคมที่ใช้ทฤษฎีความขัดแย้งตามลัทธิมาร์กซ์และลัทธิเหมาแบบเดิม ไม่เพียงพอในการอธิบายสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้น คำถามเรื่องพลวัตรของสังคมไทยได้เข้ามาแทนที่ความอ่อนแอของสังคมไทย นิธิ เอียวศรีวงศ์เสนอแนวการศึกษาเรื่องพัฒนาการภายในของสังคมศักดินาไทย โดยให้ภาพการค้าและวัฒนธรรมกระฎุมพีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สุธี ประศาสน์เศรษฐนำทฤษฎีฟุ้งฟิงมาอธิบายเศรษฐกิจไทยที่ต้องผูกพันไปกับเศรษฐกิจโลกอย่างแนบแน่นขึ้น ทฤษฎีนี้มีลักษณะตรงกันข้ามกับแนวการศึกษาที่นิธินำเสนอ ในส่วนเศรษฐศาสตร์การเมืองก็มีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลักษณะพลวัตรมากขึ้น แนวการศึกษานี้นับว่าเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดที่ให้ความสนใจกับการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เช่นเดียวกับกลุ่มนีโอคลาสสิกที่หาปัจจัยตัวใหม่ๆ ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจไทยซึ่งใกล้เคียงไปกับการอธิบายของ Jame C. Ingram ที่มุ่งให้ภาพรวมทางเศรษฐกิจ งานเหล่านี้ได้แก่ งานของสมภาพ มานะรังสรรค์ ที่อธิบายเรื่องการเติบโตของประชากรกับระบบเศรษฐกิจ การคมนาคมกับระบบเศรษฐกิจ งานของเกริกเกียรติ พิพัฒน์สร้อยธรรม ในเรื่องระบบธนาคารพาณิชย์ นอกจากนักวิชาการแล้วนักหนังสือพิมพ์ยังมีส่วนร่วมในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจด้วย งานเขียนของนักหนังสือพิมพ์เป็นแนวสารคดีซึ่งทำการเผยแพร่กับประชาชนในวงกว้าง

จากการศึกษาในเรื่องกรอบแนวคิดและวิธีการในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยพบว่า การถ่ายทอดกรอบทฤษฎีของนักคิดจากต่างประเทศเข้าสู่สังคมไทยที่ผ่านมายังมีไม่มากพอ เช่น ทฤษฎีฟุ้งฟิงมีผลงานเพียงไม่กี่ชิ้น ในระยะ 10 ปีหลังนี้ เกือบไม่มีทฤษฎีใหม่ๆ ที่ถ่ายทอดเข้าสู่สังคมไทยเลย ปัญหาหลายเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่มีการถกเถียงกันทั้งทางทฤษฎีและเนื้อหา

ก็ไม่ได้มีการค้นคว้าพิสูจน์ให้เห็นจริง เช่น การผลิตในสังคมศักดินาไทยเป็นอย่างไร ข้อถกเถียงนี้อยู่ในงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ และฉัตรทิพย์ นาถสุภา แต่ดูเหมือนข้อถกเถียงจะค้างคาอยู่ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเพราะไม่มีงานที่มีการค้นคว้าพิสูจน์ให้เห็นจริง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นสาขาวิชาสำคัญ ที่สามารถนำมาอธิบายวิถีชีวิตของคนปัจจุบันหรือปัญหาต่างๆ ที่เราเผชิญได้อย่างดี ในระยะหลังนี้มีนักวิชาการที่ยังคงค้นคว้างานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลักษณะพัฒนาการ และมีพันธกิจกับสังคมปัจจุบันน้อยลง สิ่งนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้งานในสาขานี้ขาดการพัฒนาทั้งในด้านทฤษฎีและการตั้งคำถามใหม่ในการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

หากพิจารณาในด้านเนื้อหาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จะพบว่าการศึกษาในเรื่องโครงสร้างเศรษฐกิจมีน้อยเช่นกัน งานที่ศึกษาในระยะแรกขึ้นสำคัญเป็นผลงานร่วมของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ เรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย มีการใช้ทฤษฎีและการค้นคว้าเอกสารอย่างดี ภาพพัฒนาการของโครงสร้างเศรษฐกิจไทยจะปรากฏชัดเจนหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 จนถึงพ.ศ. 2475 ผลงานระยะหลังเป็นของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร เรื่องเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงเทพฯ งานชิ้นนี้มีข้ออ่อนในการใช้หลักฐาน และความเข้าใจสภาพเงื่อนไขต่างๆ ของสังคมในประวัติศาสตร์ แต่งานชิ้นนี้ได้รับการต้อนรับจากสังคมค่อนข้างดี เนื่องจากสามารถตอบสนองของความขาดแคลนในวงวิชาการ เรื่องการมองเศรษฐกิจแบบโครงสร้าง และมองภาพรวมทางเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องถึงปัจจุบัน การที่ขาดงานที่ทำให้เห็นพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงมาถึงปัจจุบัน ทำให้สังคมขาดความรู้ที่จะอธิบายเศรษฐกิจไทยในยุควิกฤตได้

ข้อเสนอแนะการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยต่อไป

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยที่ควรดำเนินการศึกษาต่อไปมีดังนี้

1. ศึกษากรอบแนวคิดทฤษฎีที่นำมาใช้กับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเพิ่มขึ้นในสภาพเศรษฐกิจปัจจุบัน เราต้องการทั้งทฤษฎีที่สามารถอธิบายเศรษฐกิจและทฤษฎีที่จะนำพาสังคมไทยไปสู่การแก้ปัญหาได้ด้วย คำถามหลักของสังคมที่ควรนำไปค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมไทยมีพัฒนาการทางเศรษฐกิจอย่างไรที่นำไปสู่การพบวิกฤตการณ์เช่นปัจจุบัน

2. ศึกษาประวัติศาสตร์การพัฒนาเศรษฐกิจในลักษณะโครงสร้าง โดยเฉพาะในระยะหลังมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ ซึ่งเป็นยุคที่สังคมไทยเดินหน้าสู่การพัฒนาเป็นประเทศอุตสาหกรรม มีการเชื่อมเศรษฐกิจไทยเข้ากับระบบทุนนิยมโลก หรือที่เรียกว่ายุคโลกาภิวัตน์ การศึกษาควรทำให้เห็นภาพของการลงทุนจากต่างประเทศ การลงทุนของทุนในประเทศ ตลอดจนสภาพชีวิตแรงงานและเกษตรกรที่ต้องเข้าร่วมในเศรษฐกิจแบบโลกาภิวัตน์

3. ศึกษาประวัติศาสตร์ของสถาบันการเงินและกลุ่มธุรกิจการเงินต่างๆ ทั้งที่มีการดำเนินการกิจการและประสบปัญหา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นบทเรียนของสังคมและเข้าใจถึงการดำเนินของธุรกิจด้านนี้

สถาบันการเงินเป็นสถาบันที่สำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา สังคมเรามีสถาบันการเงินที่เป็นปัญหามาก แต่ไม่มีการศึกษาเพื่อเป็นบทเรียนทางประวัติศาสตร์

4. ศึกษาเรื่องราวของเกษตรกรในชนบท แรงงานในภาคอุตสาหกรรม และนายทุนทั้งในเมืองและชนบทให้มากขึ้น โดยเป็นการศึกษาในลักษณะที่เจาะลึก ให้เข้าใจพัฒนาการและปัญหาของกลุ่มเหล่านี้ รวมทั้งให้เข้าใจวัฒนธรรมการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจด้วย การเข้าใจพวกเขาอย่างดีทั้งจากภายนอกและภายใน จะทำให้เข้าใจกลุ่มคนสำคัญในระบบเศรษฐกิจของไทย

5. ควรมีการศึกษาเรื่องระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองของไทยในยุคศักดินา สภาพการผลิตของชุมชนหมู่บ้านในอดีตในแต่ละท้องถิ่นให้มากขึ้น ภาพเหล่านี้เป็นชีวิตของคนไทยในอดีต และศึกษาระบบการที่ระบบทุนนิยมเข้าไปเปลี่ยนวิถีชีวิตของพวกเขา ควรมีการส่งเสริมให้ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท้องถิ่น โดยใช้ข้อมูลของชุมชนให้มากขึ้นด้วย

6. ศึกษาประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของ แรงงาน และเกษตรกร เพื่อต่อต้านรัฐและทุนให้มากขึ้น ทั้งที่ไม่มีการจัดตั้งเป็นรูปองค์กรและมีการเคลื่อนไหวที่มีการจัดตั้งเป็นรูปขององค์กร

7. ศึกษาวิธึกับระบบเศรษฐกิจ นโยบายของรัฐในการดำเนินเศรษฐกิจ ความคิดและที่มาของนโยบายทางเศรษฐกิจต่างๆ และควรประเมินให้เห็นผลดีและผลเสียจากการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจต่างๆ เหล่านี้ เพื่อให้เห็นปัญหาและเป็นบทเรียนที่รัฐจะนำมาใช้แก้ปัญหาต่อไป

บรรณานุกรมอ้างอิง

1. วิจิตรวาทการ. หลวง "คำสอนเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย" วิจิตรวาทการอนุสรณ์ หนังสืออนุสรณ์งานศพหลวงวิจิตรวาทการ, 2505, หน้า 33-36.
2. เล่มเดิม, หน้า 72.
3. คูชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ(แต่โบราณ - พ.ศ.2399). สำนักพิมพ์ต้นซ้อ : กรุงเทพฯ, 2533 หน้า 20.
4. คูชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์, 2522.
5. ศู Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siamese Trade 1652 - 1853. Council on East Asian Studies, Harvard University, 1977.
6. ผาณิต รวมศิลป์. "นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่พ.ศ. 2481 ถึง พ.ศ. 2487". วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์วิทยาลัย, 2521 .
7. สุนทรี อาสะโวทย์. ประวัติศาสตร์ของรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2431-2457. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530 .
8. สุนทรี อาสะโวทย์. วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.
9. ชลลดา วัฒนศิริ. "พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475". วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.
10. สมสมัย ศรีสุทธพวรรณ (นามแฝง). โฉมหน้าศักดินาไทย. ชมรมหนังสือแสงตะวัน, มิถุนายน พ.ศ. 2519, หน้า 13.
11. เล่มเดิม, หน้า 91 - 92.
12. เล่มเดิม, หน้า 118.
13. นภาพร อติวานิชยพงศ์. พัฒนาการความคิดเศรษฐกิจศาสตร์การเมืองไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 - ปัจจุบัน. กลุ่มเศรษฐกิจศาสตร์การเมือง สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2513 หน้า 26.
14. อรัญญ์ พหุมขมภู. เส้นทางสังคมไทย. สำนักพิมพ์อักษร, กรุงเทพฯ, 2522, หน้า 269 - 270.
15. เล่มเดิม, หน้า 282.

16. ทรวงชัย ณ. ยะลา. วิวาทะवादด้วยสังคมกึ่งเมืองขึ้น - กึ่งศักดินาไทย. กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง, กรุงเทพฯ : 2524, หน้า 136 - 137.
17. นภาพร อติวานิชยพงศ์. เล่มเดิม, หน้า 43 - 47. ✓
18. ชัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ : 2527, หน้า 11 - 18.
19. เล่มเดิม, หน้า 37 - 42.
20. เล่มเดิม, หน้า 43 - 45.
21. เล่มเดิม, หน้า 94 - 95.
22. เล่มเดิม, หน้า 92 - 93.
23. ญาดา ประภาพันธ์. ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่ายุคต้น. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ : 2524.
24. ดุสิตลักษณ์ คักดีเกรียงไกร. ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในไทย. (พ.ศ. 2398 - 2453) สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ : 2524.
25. ดุสิตลักษณ์ คักดีเกรียงไกร. ทุนนิยมขุนนางไทย (พ.ศ. 2475-2503). สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ : 2526.
26. ชัตรทิพย์ นาถสุภา และ พูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2540.
27. ฤกษ์พัฒน์ ทิพย์ประไพ. แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย สำนักพิมพ์กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2540.
28. จู Hong Lysa, The Evolution of Thai Economy in The Early Bangkok Period And Its Historiography. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy University of Syney, 1981.
29. นิธิ เชื้อวรวิวงศ์. "บทนำ" ปากไก่อและใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์. สำนักพิมพ์อมรินทร์, กรุงเทพฯ : 2527 หน้า 3-4.
30. เล่มเดิม, หน้า 75.
31. เล่มเดิม, หน้า 93.
32. เล่มเดิม, หน้า 100.
33. เล่มเดิม, หน้า 101-106.
34. เล่มเดิม, หน้า 138-139.
35. เล่มเดิม, หน้า 152-153.
36. เล่มเดิม, หน้า 196-197.

37. เล่มเดิม, หน้า 205.
38. เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. บทบาทของชนชั้นนายทุนจีนในสังคมไทย. จัดหมายข่าวมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ปีที่ 2 มิถุนายน 2531, หน้า 7.
39. Seksan Prasertkul, "The Transformation of The Thai State and Economic Change (1855-1945)". A dissertation presented to The Faculty of The Graduate School for the degree of Doctor of Philosophy of Cornell University, 1989, p.i - ii.
40. Ibid, (สรุปจากการอ่านทั้งหมดจากหน้า 1-514).
41. อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. กรณาริบายสรุปให้แก่ผู้วิจัย และ "การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ" เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 70.
42. ดู Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850-1970. Stanford University Press, Stanford California, 1971.
43. ดู เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม. การเปลี่ยนแปลงธุรกิจไทยในรอบ 25 ปี. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
44. ดู เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม. วิวัฒนาการของระบบธนาคารพาณิชย์ในประเทศไทย. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.
45. Sompop Manarungsan. Economic Development of Thailand 1850 - 1950 : Reponse to The Challenge of The World Economy. Institute of Asian Studies Chulalongkorn University, 1989, p.3-4.
46. ดู สมภพ มานะรังสรรค์. แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
47. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เล่มเดิม, หน้า 70.
48. Ammar siamwalla. A History of Rice Price Policies in Thailand from Finance, trade and Economic Development in Thailand. Bank of Thailand, Department of Economic Research, Sompong Press, 1995 p.141-165.
49. สุธี ประศาสน์เศรษฐกิจ. "วิวัฒนาการของชนชั้นนายทุนไทย". วิวัฒนาการทุนนิยมไทย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา บรรณาธิการ, ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและกลุ่มเศรษฐศึกษา, 2523 หน้า. 115
50. เล่มเดิม, หน้า 121.
51. เล่มเดิม, หน้า 123-125.

52. สุธี ประศาสน์เศรษฐ. วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทยในรอบ 200 ปี ปาจารย์สาร ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 (มกราคม 2525), หน้า 16.
53. เล่มเดิม.
54. เล่มเดิม.
55. รังสรรค์ ธนะพาพันธุ์. กระบวนการกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจในประเทศไทยบทวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง พ.ศ.2475-2530. สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532, หน้า 5-7.
56. เล่มเดิม, หน้า 149 - 152.
57. ชัตตทิพย์ นาถสุภาและสุธี ประศาสน์เศรษฐ. "ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ.2394-2453" ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยและธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527 หน้า 169-201.
58. ชัตตทิพย์ นาถสุภาและสุธี ประศาสน์เศรษฐ. ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ.2453-2475 เล่มเดิม, หน้า 445-461.
59. Suehiro Akira. Capital Accumulation in Thailand 1855-1985. Silkworm Books, Chiang Mai, Thailand, 1996, p. 1-6.
60. Ibid, pp. 273-286.
61. ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. ถ้อยแถลงเศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. สำนักพิมพ์ซิลเวอร์มบุ๊คส์, 2539 หน้า 9ถ้อยแถลง.
62. เล่มเดิม, หน้า 1-3.
63. ดู ฝ่ายเศรษฐกิจสยามนิกร, "มาเฟียเศรษฐกิจ : แฉเจ็ดตระกูลอิทธิพลทางการเงินคุมชะตาชีวิตคน 45 ล้านคน. สำนักพิมพ์อาทิตย์ปิตัย, กรุงเทพฯ : 2524
64. ดู บุญชัย ไฉยมัย. รวบรวบขุนศึก. สำนักพิมพ์บุญชัยเพรส จำกัด, กรุงเทพฯ : พ.ศ.2524.
65. ดู กองบรรณาธิการมติชน. ธนาชาตินิยม ชิน ไสภานพธิ์ คิงฮอฟอดอะแบงก์.บริษัทมติชนจำกัด. กรุงเทพฯ: 2533.66.
66. ดู วีระ ธีรภัทร. เกิดมารวย : แหวกसानแหวก 45 ตระกูลเศรษฐี. สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, กรุงเทพฯ : 2532.
67. ดู พงศ์ มณีน้อย. ชีวิต 25 มหาเศรษฐี. สำนักพิมพ์การเงินการธนาคาร, กรุงเทพฯ : 2527.
68. ดู อภิวัฒน์ วรรณกร. จอมยุทธ์ "ไคว่ตงหมิง" ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, กรุงเทพฯ : 2539.
69. ดู สรกล อุดยานนท์. จอมยุทธ์ น้ำเมา : เจริญ สิริวัฒนภักดี ผู้หาญตระกูลหนวดสิงห์. สำนักพิมพ์มติชน, กรุงเทพฯ : 2539.

70. ดู สรกล อุดยานนท์. ทักษิณ ชินวัตร อัครวินคัลลิตที่สาม. สำนักพิมพ์มติชน, กรุงเทพฯ : 2540.
71. ดู ประสาร มฤคพิทักษ์. ไกลเกินฝัน ชีวิตที่ผิดก้นของทรงศักดิ์ เฮาฟาร. สำนักพิมพ์มติชน, กรุงเทพฯ : 2539.
72. ดู สมใจ วิริยะบัณฑิตกุล. สหพัฒนา โดแล้วแตก และแตกแล้วโด. สำนักพิมพ์ผู้จัดการ, กรุงเทพฯ : 2534.

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องรัฐและรัฐบาลไทย
นครินทร์ เมฆไตรรัตน์

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องรัฐและรัฐบาลไทย

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์**

คณะรัฐศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

รัฐและรัฐบาล (state and government) ในฐานะที่เป็นหัวข้อการศึกษาวิจัยหัวข้อหนึ่งในทางประวัติศาสตร์การเมือง โดยทั่วไปแล้ว คงจะพอสถาปนาได้ว่า เป็นหัวเรื่องที่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งที่เป็นวิวัฒนาการสืบเนื่อง กล่าวคือ มีความรุ่งเรืองในบางช่วงเวลา และมีความเสื่อมคลายถดถอย รวมทั้ง ได้หมุนกลับมารุ่งเรืองขึ้นได้ใหม่ในบางช่วงเวลา

ข้อที่พึงสังเกตเป็นเบื้องต้น คือ ในตลอดระยะเวลาของพัฒนาการดังกล่าว ได้มีการประดิษฐ์แนวความคิด มีการสร้างความรู้ความเข้าใจ มีการตีความ มีการสร้างเครื่องมือการวิจัย และมโนทัศน์ใหม่ขึ้นเป็นระยะๆ ตามกระแสของพลัง และตามความเคลื่อนไหวในความรู้อันของสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง และโดยผลของการศึกษาวิจัยในหัวเรื่องเฉพาะที่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งหากจะกล่าวถึงส่วนที่มีความสำคัญเป็นอย่างมากแล้ว เราสามารถจัดแบ่งปัจจัยที่อยู่แวดล้อมและมีอิทธิพลต่อพัฒนาการของเรื่องดังกล่าว ออกได้เป็นสองประการด้วยกัน

ในประการแรก เป็นกระแสพลังความรู้ของการศึกษา "วิชารัฐศาสตร์" และการศึกษารัฐศาสตร์ทางการเมือง (ในความหมายกว้าง ซึ่งมีผู้คนจากหลายสาขาวิชาเข้ามาเกี่ยวข้อง) ในประเทศไทยโดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิชารัฐศาสตร์ที่มีการเรียนการสอน และมีการวิจัยอย่างแท้จริงในสถาบันการศึกษาของไทย (มิใช่เป็นวิชา "รัฐศาสตร์" ที่มีการเรียนการสอนในต่างประเทศ หรือมีปรากฏอยู่แต่เฉพาะในหนังสือตำราภาษาต่างประเทศโดยไม่มีการเรียนการสอนอย่างแท้จริงในประเทศไทย) กับในอีกประการหนึ่ง เป็นการสะสมพอกพูนของผลงานการศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะที่เป็นเรื่องปลีกๆ หรือเป็นหัวเรื่องย่อยๆ ที่มีว่าส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นการผลิตซ้ำในความรู้เดิมๆ กล่าวอธิบายเรื่องเดิมๆ (เช่น พัฒนาการของระบอบประชาธิปไตยไทย การล้มเลิกคุกกลานของระบอบรัฐธรรมนูญ การเมืองระบอบอำมาตยาธิปไตย เป็นต้น) แต่ในบางครั้งคราว ปรากฏว่า ได้มีการสร้างสรรค์แนวมองปัญหา มีการใช้ภาษา แนวคิด มีการต่อยอด ประเด็น มีการขยายความของข้อมูล รวมทั้ง ได้มีการสร้างข้อสรุปใหม่ๆ ขึ้นทีละเล็กละน้อย และบ้างมีพลังอยู่ "เหนือ" บทสรุปของการศึกษาวิจัยหัวข้อเฉพาะเจาะจงของเรื่องเดิมๆ

ดังนั้น การศึกษาเพื่อการประเมินสถานภาพของการศึกษาเรื่องรัฐ และรัฐบาลไทยในที่นี้ ผู้เขียนจึงมีแนวของการพิจารณาประเด็นปัญหา โดยแบ่งเนื้อหาเพื่อการประเมินการศึกษาวิจัยเรื่องดังกล่าวออกเป็น 3 ระดับ หนึ่ง คือการประเมินสถานภาพความรู้ของ "วิชารัฐศาสตร์"

รวมทั้งการศึกษาวิชาการเมืองของไทยในภาพรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนที่มีผลกระทบ และมีปฏิสัมพันธ์ต่อการวางหลักคิด และได้วางแนวทางให้ผู้ศึกษาสามารถนำไปประยุกต์ใช้ทำการวิจัย หัวข้อหนึ่งในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย กับสอง ได้แก่ การประเมินสถานภาพของ ผลงานการศึกษาริชย์ที่มีรูปธรรมอย่างเฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องราวๆ หรือเป็นกลุ่มๆ ไปว่า ได้มีวิวัฒนาการและความเป็นมาอย่างไร และสาม คือการพิจารณาเพื่อการชี้ให้เห็นประเด็นปัญหาในเชิงคุณค่าว่าส่วนที่หนึ่งกับสอง มีปฏิสัมพันธ์กันหรือไม่ อย่างไร มีหลักความรู้เรื่องอะไรที่ส่งผลกระทบต่อเรื่องมาเป็นระยะๆ คือก่อให้เกิดการทำงานวิจัยอย่างเป็นจริงเป็นจัง เรื่องใดมีผลกระทบไม่มากนัก และเรื่องใดที่ยังไม่ก่อผลกระทบ คือ ยังไม่ได้มีการสร้างงานวิจัยที่ใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical research) ในสังคมไทยขึ้นตามแนวคิดนั้นๆ เลย

ในขณะที่เดียวกัน เราก็ควรจะพิจารณาไปพร้อมๆ กันด้วยว่า หัวเรื่องของการศึกษาใด ที่มันว่าจะมีการศึกษาวิจัยกันในระยะยาวและเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังขาดมิติของชี้ให้เห็นประเด็นปัญหาที่ควรจะต้องอธิบายอย่างจริงจังและลุ่มลึกต่อไปในทางวิชาการ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาในทางปรัชญาความคิด รวมทั้ง หลักความคิดทางการเมือง ประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของพัฒนาการทางการเมือง การสร้างสถาบันการเมือง วัฒนธรรมการเมือง ฯลฯ ซึ่งควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการยกระดับของคำอธิบายนั้นๆ ขึ้นไป กล่าวคือ ควรให้มีความสลับซับซ้อนขึ้น มีการใช้แนวคิดทฤษฎีมากขึ้น สนใจแบบแผนทั่วไปมากขึ้น ฯลฯ ตามระดับความก้าวหน้าของภูมิปัญญาความรู้ ในทางวิชาการ รวมทั้ง ตามระดับของการพัฒนาประเทศชาติโดยรวม (ดูแนวคิดเรื่องดังกล่าวจาก Winch, 1990 และ Zuckerman, 1991)

เป็นการแน่นอนว่า ในการศึกษาค้นคว้า และพิจารณาประเด็นปัญหาทั้งสามระดับลงไป ในรายละเอียด ก็คงจะมีความคิดความอ่าน ประสบการณ์ อารมณ์ความรู้สึก รวมทั้ง ความมีอคติของผู้วิจัยปะปนและประกอบอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง แต่ที่ ก็จะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก อันเนื่องมาจากสภาพธรรมชาติของการศึกษาริชย์ในหัวข้อเรื่องนี้เอง ที่มุ่งให้ผู้วิจัยทำหน้าที่เป็นผู้ประเมินองค์ความรู้อย่างหนึ่ง กับรวบรวมประเด็นปัญหาของการวิจัย ทั้งที่ได้ทำกันแล้ว และที่ยังค้างค้างอยู่อีกโสดหนึ่ง เหตุเพราะในการประเมินความรู้ และการตัดสินใจเรื่องต่างๆข้างต้น ก็ยังคงมีความจำเป็น และหลีกเลี่ยงได้ยากต่อการใช้คุณค่าและประสบการณ์ "ส่วนตัว" หากเราคิดคำนึง และต้องการไตร่ตรองถึง "ความก้าวหน้าของวิทยาการ" ที่จะพึงเกิดขึ้นอย่างพอกพูนสะสมต่อไปในวันข้างหน้า อย่างไรก็ดี การเก็บข้อมูลในจำนวนที่มากพอ ความระมัดระวังระไวต่อเป้าหมายของการศึกษา และต่อ "การเมือง" ของการศึกษา การวิพากษ์หลักฐานข้อมูลอย่างรอบคอบ ทั้งที่ปรากฏอย่างเปิดเผย และปรากฏอย่างแอบแฝงอยู่ในการใช้ข้อมูล และอยู่เบื้องหลังการประยุกต์ใช้ทฤษฎีต่างๆ ดังกล่าวทั้งหมด ประมวลรวมเข้าด้วยกัน ก็คงจะมีส่วนช่วยลดทอนอคติ และขจัดความไม่เป็น "กลาง" ของงานวิจัยนี้ลงไปได้บ้าง อย่างน้อย ก็ในระดับหนึ่งเลยทีเดียว

ภาคที่หนึ่ง: พัฒนาการของวิชารัฐศาสตร์ไทย และการศึกษาวิชาการเมืองในประเทศไทย

ณ จุดเริ่มนี้ กล่าวได้ว่า การศึกษาวิจัยเรื่องพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" และการศึกษาวิชาการเมืองในประเทศไทย ในอันที่จริงได้มีผู้ศึกษา แสดงความคิดเห็น และประเมินกันไปบ้างแล้วเป็นระยะๆ ในช่วงเวลา 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา และเท่าที่มีความสำคัญอย่างโดดเด่น ผู้เขียนพิจารณาว่า ได้แก่ งานการศึกษาวิจัย รวบรวม ประเมิน และแสดงความคิดเห็น ของ Amara Rakasataya (1966) ของ Woodworth G. Thrombley, William J. Siffin and Pensri Vayavanda (eds., 1967 ซึ่งต่อไปผู้เขียนจะเรียกว่า Thrombley และคณะ) ของ Kasem Udyanin (1968) ของ ปรีชา เวสวณิช (2521) ของสมบัติ จันทรวงศ์ (2521) สิทธิ ชีระเวคิน (2521) Benedict Anderson (1978) สมเกียรติ วันทะนะ (2524) ทินพันธุ์ นาคะตะ (2525) พรศักดิ์ ฝ่องแผ้ว (บรรณาธิการ, 2526 และ พรศักดิ์ ฝ่องแผ้ว-บรรณาธิการ, 2528) Sombat Chantornwong and Chulacheeb Chinwanno (1984) ปฐม มณีโรจน์ และคณะ (2528) ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ (2530) เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2534) ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2526) Somkiat Wanthana (1996) ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540) และของ อนุสรณ์ ลีมนาน (2541) เป็นต้น

จากลำดับงานการศึกษาค้นคว้า ทั้งที่เป็นบทความ งานวิจัย และการแสดงความคิดเห็น มุ่งประเมินสถานภาพของ "วิชารัฐศาสตร์" และการศึกษาวิชาการเมืองของไทยข้างต้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ในประการเบื้องต้น เกือบทุกคนต่างมีความเห็นร่วมกันเป็นส่วนมากในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับจุดกำเนิดและความเป็นมาของ "วิชารัฐศาสตร์" รวมทั้งวิชาการเมืองในประเทศไทย ว่าสามารถสืบย้อนกลับไปได้ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 กระนั้นก็ตาม ในรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับลักษณะสำคัญของการพัฒนา แนวโน้ม และความเป็นไปของวิชาการสาขาดังกล่าว ก็คงเป็นธรรมดาที่จะมีจุดเน้นที่แตกต่างกันออกไป อันเนื่องมาจากภูมิหลังทางการศึกษาของผู้ประเมินอย่างหนึ่ง แนวความคิด ประสบการณ์การศึกษาในต่างประเทศ ลักษณะสาขาวิชาที่ผู้เน้นได้เรียนและทำการสอน รวมทั้ง อาจรวมไปถึงเป้าหมายสูงสุดในทางการเมืองของแต่ละบุคคล ฯลฯ ซึ่งในที่นี้ ผู้เขียนพอจะกล่าวได้ว่า การศึกษาวิชาการเมืองของไทยสมัยใหม่ ซึ่งได้เริ่มต้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 และมีพัฒนาการมาเป็นลำดับจนถึงช่วงสิ้นสุดสมัยสงครามโลกครั้งที่สองนั้น มีลักษณะสำคัญ คือการเน้นการศึกษาพระราชกรณียกิจอย่างหนึ่ง การเน้นเรื่องชาติและประวัติบุคคลสำคัญอย่างหนึ่ง และการศึกษาวิชาการเมืองที่เน้นการแบ่งแย่งอำนาจของผู้นำ เน้นการใช้เล่ห์เหลี่ยมทางการเมือง และเบื้องหลังต่างๆ ของนักการเมือง ในอีกแบบหนึ่ง การศึกษาในงานเขียนทั้งสามประเภทของยุคสมัยนี้ รวมทั้งที่คำรังสืบนื่องในสมัยต่อมา เห็นได้ชัดว่ามีจุดเน้นของเรื่องที่แตกต่างกัน แต่ก็มีลักษณะร่วมกันอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ เป็นการศึกษาวิชาการเมืองในเชิงประวัติศาสตร์ ในแบบที่เน้นการบรรยาย หรือการพรรณนาความ เน้นประสบการณ์ส่วนตัวของผู้เขียน ทั้งที่ผู้เขียนมีประสบการณ์โดยตรง หรือได้รับฟังบอกเล่าต่อๆ

กินมา อาจกล่าวได้ว่า ในยุคสมัยนี้ ยังไม่มีงานเขียน หรืองานวิจัยวิชาการทางการเมืองที่มุ่งสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ การใช้แนวคิดและทฤษฎีเป็นกรอบในการเสนอผลงานยังไม่ได้เริ่มต้นขึ้น นอกจากนี้ ยังไม่มีการศึกษาวิจัยที่มุ่งใช้ข้อมูล และตรวจสอบข้อมูลอย่างจริงจัง ไม่มีการใช้เอกสารขั้นต้น ไม่ว่าจะเป็นเอกสารขั้นต้นของไทย หรือของต่างประเทศเพื่อการศึกษาวิจัย

อย่างไรก็ดี เมื่อผู้ประเมินการศึกษาวិชาการการเมือง และวิชารัฐศาสตร์ไทยที่ผ่านมา ดังกล่าวรายชื่อข้างต้น มีความเห็นพ้องต้องกันว่า "วิชารัฐศาสตร์" และการศึกษาวิชาการการเมืองสมัยใหม่ ได้เริ่มต้นขึ้นในดินของประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เรากำลังหมายถึงสภาพการณ์อะไร? ในเรื่องนี้ผู้เขียนเห็นว่ามีความสำคัญที่เราควรพิจารณา แบ่งออกได้เป็นอย่างน้อยใน 2 ระดับ ระดับหนึ่งเป็นการพิจารณาเชิงมหภาค ซึ่งเกี่ยวข้องกับแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับในอีกระดับหนึ่ง เป็นระดับจุลภาคที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับระบบการจัดการเรียนการสอน การผลิตตำรา การทำเอกสาร คำสอน ฯลฯ

ในระดับแรกนั้น เราคงพอเห็นจากข้อสรุปที่ผ่านมาว่า ได้มีการประเมินที่แตกต่างกันอย่างมากในระหว่างความคิดเห็นของ ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ (2530: 2-3) ที่กล่าวว่า "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินพระราชโบายที่จะสถาปนาการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นในประเทศไทยให้จงได้.. ทรงปฏิรูประบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่ล่าหลังและเป็นอุปสรรคต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตยเสียใหม่ เพื่อให้เป็นฐานรองรับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในอนาคต" กับความคิดเห็นของ สมเกียรติ วินทะนะ (2524) ที่พิจารณาว่า วิชารัฐศาสตร์ในแบบเก่ากำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่แบบชนิดใหม่ ที่เรียกได้ว่าเป็น "วิชารัฐศาสตร์แบบพุทธเจ้าหลวง" (สมเกียรติ, 2524: 485) ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (Absolutist State) ซึ่งยึดหลักแนวทางการบริหารและการจัดการเมืองการปกครองไว้ที่ความสำนึกในพันธกิจของชนชั้นสูง (noblesse oblige)

นี่ควรนับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาพัฒนาการทางการเมือง และพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" (ยุคใหม่) ของไทยที่มีความแตกต่างกันเป็นอย่างยิ่ง เพราะหากเราเชื่อในแบบแรก เราก็ควรพิจารณาเนื้อหาของพระราชกรณียกิจ นโยบายของรัฐบาล รวมทั้งเนื้อหาของวิชาที่มีการเรียนการสอนโดยสถาบันการศึกษาของยุคสมัยนั้น ว่าอยู่ในแบบแผนของการ "วางรากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตย" ในขณะที่หากเริ่มต้นในแบบที่สอง เราก็คงพิจารณาพัฒนาการของรัฐไทย ควบคู่ไปกับพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยว่า ดำเนินไปในกรอบของการสถาปนารัฐราชวงศ์ (Dynastic State) ที่มุ่งรวบอำนาจรัฐเข้าสู่ส่วนกลาง

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นในปี พ.ศ. 2425 โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่ออบรมบุตรหลานของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ โดยเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว ก็ให้ถวายตัวเป็นข้าราชการรับใช้เบื้องพระยุคลบาทในการงานด้านต่างๆ ต่อมาในช่วงสมัยของการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองครั้งใหญ่ ปี พ.ศ. 2435 ได้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะของระ

บบราชการและการปกครองไปสู่ระบบใหม่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปร่าง ความต้องการ "กำลังคน" แบบใหม่ที่มีความรู้สูงกว่าระดับโรงเรียนมัธยม จึงมีความจำเป็น และเพื่อการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบก (ตั้งปี พ.ศ. 2430)

โรงเรียนกฎหมาย (ตั้งปี พ.ศ. 2440) และโรงเรียนฝึกวิชาข้าราชการพลเรือน (ตั้งปี พ.ศ. 2442) สถาบันการศึกษาของไทยทั้งสามแห่ง นับเป็นสถาบันการศึกษาขั้นสูง "รุ่นแรก" ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาการศึกษาสมัยใหม่ในระดับที่สูงกว่าระดับมัธยม

การเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในทางสถาบันการศึกษาขั้นสูง และในทางวิทยาการสมัยใหม่ (อันเนื่องด้วยเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน) ของไทยครั้งนี้ มีข้อที่พึงตั้งข้อสังเกต อย่างน้อยในสามประการ หนึ่ง ได้แก่ ลักษณะของการจัดตั้งสถาบัน ล้วนเป็นไปเพื่อการ "ฝึกฝน" ข้าราชการ เพื่อเป็นบุคลากรของรัฐทั้งสิ้น นี่นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อ "วิทยาการ" เพราะล้วนเป็นวิทยาการที่มี "จิตวิญญาณ" หรือในอีกนัยหนึ่ง คือมีเป้าประสงค์เพื่อการสนับสนุน และเพิ่มประสิทธิภาพให้กับรัฐสมัยใหม่ของไทย

ข้อสังเกตประการที่สองคือ แม้มีสถาบันการศึกษาขั้นสูงทั้งสามแห่ง จะมีเป้าประสงค์เพื่อการฝึกฝนบุคลากรให้กับรัฐไทยสมัยใหม่ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ชนชั้นนำของไทย มีความคิดและพิจารณาว่าสถาบันการศึกษาทั้งสาม มีลักษณะเป็นเพียงสถาบันการศึกษา "ชั้นสอง" หากจะเปรียบกับการศึกษาในต่างประเทศ และในประการที่สาม ได้แก่ขนาดของจำนวนคนที่มี "โอกาส" ได้เข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาขั้นสูงทั้งสาม ปรากฏว่า มีปริมาณน้อยมาก อันเนื่องจากรัฐบาลมีนโยบายจำกัดการศึกษาสำหรับชนชั้นนำ และได้ขยายสู่เฉพาะสามัญชนที่มีชนชั้นนำให้คำรับรอง

ที่กล่าวมา เป็นสภาพการณ์และความเป็นไปของสถาบันการศึกษาขั้นสูงของประเทศไทยในระยะแรก (พ.ศ. 2430-2475) ที่แม้ว่า โดยตัวของหลักสูตร สาขาวิชา และชื่อของวิชาที่ปรากฏ อาจจะส่อนัยยะว่าได้มีการพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ขึ้นในระดับหนึ่ง แต่ในสภาพความจริงแล้ว กล่าวได้ว่า หลักสูตรใดที่มีเนื้อหากระทบกระเทือนกับการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่ได้มีจัดการเรียนการสอนวิชาดังกล่าว ครบจนถึงช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

ที่กล่าวมาข้างต้น หมายความว่า หลักสูตร ชื่อวิชา ชื่อแผนกวิชา สาขาวิชา ฯลฯ เป็นเพียงแต่รูปร่างภายนอก มิได้เป็นเครื่องบ่งบอก "เนื้อหา" ของวิชาความรู้ว่าจะต้องมีภาคปฏิบัติ การที่เป็นไปตามชื่อวิชา หรือตามชื่อของแผนกวิชาเหล่านั้น ในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า พระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง "หลักสูตรการศึกษา" (พ.ศ. 2457 และพิมพ์เผยแพร่ต่อมาในจำนวนครั้งที่นับไม่ถ้วน) น่าจะเป็นหลักสำคัญที่บ่งบอก "กระแสมโนทัศน์" ของบรรดาเหล่าข้าราชการในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดีที่สุด นั่นคือ วิชาความรู้ หรือ "หลักวิชา" ที่เป็นหลักการส่วนๆ ไม่ได้คุณค่า และมีความสำคัญอะไร และมีอาจเทียบได้กับหลักสูตรการศึกษา ได้แก่ ความสามารถ ความเพียร ความจงรักภักดี ฯลฯ ซึ่งข้าราชการทั้งหลายพึงยึดถือและปฏิบัติตาม อันจะก่อให้เกิดความก้าวหน้าในหน้าที่การงานได้มากกว่าการยึด "หลักวิชา" เพียงประการเดียว

จากเอกสารบันทึกความจำ และจากคำบอกเล่าของเหล่านักเรียนและนิสิตของแผนก
วิชารัฐประศาสนศาสตร์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กล่าวแสดงความสำคัญของการเรียนวิชา
การในสมัยนี้ว่า ความสำคัญจริงๆ อยู่ที่การมีประสบการณ์ได้ใช้ชีวิตร่วมกัน ความมีระเบียบวินัย
การเชื่อฟังนักเรียนอาวุโส การปลูกฝังจิตใจให้รักบ้านเกิดเมืองนอน และรักหมู่คณะ เปรียบรวมกัน
ได้ว่า "เอสปริต เดอ คอรัปส์ (esprit de corps) ซึ่ง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช
กล่าวสรุปว่าเป็นการเรียนหลักวิชาจาก "การปฏิบัติ" คือได้แลเห็นว่าอำนาจการปกครองสูงสุด
เขาปฏิบัติกันอย่างไร และพึงปฏิบัติต่อไปกันอย่างไร (คึกฤทธิ์, 2528: 16)

พิจารณาจากสภาพการณ์ดังกล่าว ผู้เขียนมีความเห็นว่า สิ่งนี้อาจได้เปรียบกว่าการก่อตัวและ
พัฒนาการของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" สมัยใหม่ในช่วงแรกของไทย (พ.ศ. 2430-2475) มีลักษณะ
สำคัญคล้ายกับเป็น กระแสภูมิปัญญา และเป็นระบบความคิดของชนชั้นนำที่อาศัยพันธกรณีกิจ
ของตนทั้งที่มีอยู่แล้ว และกำลังขยายตัวออกไป พึ่งมีต่อประเทศชาติ และบ้านเกิดเมืองนอน ซึ่ง
ต้องทำความเข้าใจไปทีละขั้นตอนผ่านการเรียนรู้ในเชิงปฏิบัติ มากกว่าจะเป็นข้อสรุป หรือเป็น
หลักการที่ปรากฏอยู่ใน "หนังสือตำรา" ที่มีการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาแห่งใดแห่งหนึ่ง

กล่าวในอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ หลักวิชา "รัฐศาสตร์" สมัยใหม่ ยังไม่ได้เริ่มต้นขึ้นอย่างแท้
จริงในสังคมไทย เนื่องด้วย การกล่าวถึง "หลักวิชาการ" ล้วนๆ ไม่ว่าจะเป็นหลักการปกครอง
การแบ่งแยกอำนาจ หลักสิทธิมนุษยชน วิชากฎหมายรัฐธรรมนูญ วิชาเศรษฐวิทยา ฯลฯ ซึ่งใน
เงื่อนไขพัฒนาการทางวิชาการของต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แล้ว หลักการต่างๆ ล้วนมุ่ง
สร้างความเข้มแข็งให้บังเกิดขึ้นแก่รัฐชาติ และการปกครองในระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา
การมีตัวแทน และการต่อสู้เพื่อการขยายระบบการเลือกตั้ง ซึ่งการกระทำเช่นนั้น มีผลเป็นการ
ป้อนทำลายการปกครอง และหลักสิทธิธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยโดยตรง

พัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ได้ย่างก้าวเข้าสู่ศักราชใหม่ในปี พ.
ศ. 2475 เนื่องด้วยในปีนั้นได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์
มาเป็นการปกครองระบอบราชาธิปไตยแบบจำกัดอำนาจโดยรัฐธรรมนูญ (นครินทร์, 2540)

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในครั้งนั้น มีสาเหตุความเป็นไปที่ซับซ้อนและไม่เหมาะสมที่จะ
กล่าวในที่นี้ อย่างไรก็ดี ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงครั้งนั้น กล่าวได้ว่า ได้ก่อให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองในระดับหนึ่ง รวมทั้ง ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสถาบันการศึกษา
ชั้นสูง และสภาพของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" ที่ดำรงอยู่ภายในประเทศไทยด้วย กล่าวคือ ในปี พ.
ศ. 2477 ได้มีการตราพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น

"เมื่อได้มีการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญแล้ว ก็เป็นการสมควรที่จะรีบจัดบำรุงการศึก
ษาวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองให้ไว้ระดับมหาวิทยาลัยในอารยะประเทศ และแพร่
หลายยิ่งขึ้นโดยเร็ว จึงเป็นการสมควรที่จะจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการ
เมืองขึ้นเป็นพิเศษ.." (หน้าคำปรารภของพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์
และการเมือง พ.ศ. 2476)

นี่เป็นจุดเริ่มต้นของสถาบันการศึกษาชั้นสูงแห่งใหม่ของประเทศไทย ซึ่งมีลักษณะสำคัญ บางประการที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้คือ ประการแรก สถาบันการศึกษาแห่งใหม่นี้ จัดการเรียน การสอนในแบบตลาดวิชา (จนถึง พ.ศ. 2503) อันเป็นสภาพการณ์ที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อนหากพิจารณาเปรียบเทียบกับ การจำกัดจำนวนนักศึกษาสมัยระบอบเก่าแล้ว อาจกล่าวได้ว่า มหาวิทยาลัย วิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเป็นมหาวิทยาลัยของ "คนส่วนใหญ่" อย่างแท้จริง ซึ่งผู้สมัครเข้า เรียนในมหาวิทยาลัยมีจำนวนมาก และมากกว่าการศึกษาในระบอบเก่าหลายสิบเท่าทวีคูณ

ประการที่สอง มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์การ เมือง จัดการศึกษาในทางสังคมศาสตร์ ที่เป็นหลักสูตรเดียว ในระดับปริญญาตรี เรียกว่าหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" และจัดการศึกษาในระดับปริญญาโท และปริญญาเอกแยกออกเป็น 4 สาขาวิชา ได้แก่ วิชารัฐศาสตร์ วิชา การทูต วิชานิติศาสตร์ และวิชาเศรษฐศาสตร์

เรื่องนี้ ควรนับว่ามีความสำคัญ เนื่องด้วยผู้ที่ศึกษาในระดับปริญญาตรี จะต้องศึกษา "หลักวิชา" ในทุกๆ สรรพศาสตร์ของวิชาสังคมศาสตร์ นับตั้งแต่ประวัติศาสตร์ ปรัชญา การเมือง การปกครอง ระเบียบบริหารราชการ วิชาสถิติ วิชากฎหมาย วิชาเศรษฐศาสตร์ วิชาการคลัง วิชาการการทูต ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งหากพิจารณาเปรียบเทียบกับ การศึกษาในสมัยระบอบเก่าแล้ว เห็นได้ชัดว่าเป็นไปทิศทางตรงกันข้าม เนื่องด้วย ระบบการศึกษาเดิมมุ่ง "ฝึกฝน" ข้าราชการที่ มีความชำนาญเฉพาะด้าน ต่างจากการศึกษาในหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ซึ่งเน้นการศึกษา แบบองค์รวม ส่งผลให้บัณฑิตของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง สามารถประกอบ อาชีพ และแทรกตัวเข้าไปได้ในทุกวงอาชีพ โดยมีเป้าหมายสำคัญร่วมกันคือ เพื่อช่วยสนับสนุน การสถาปนาการปกครองระบอบใหม่ (บุญเย็น, 2507; ชาญวิทย์ และคณะ, 2535)

สมบัติ จันทรวงศ์ (2531) ได้ศึกษาเนื้อหาของหนังสือสารคดีการเมืองที่อธิบายเรื่อง รวบรวมของสิ่งที่เรียกกันว่า "การเมืองการปกครอง" ของไทยในช่วงเวลานี้ พบว่า ลักษณะ เด่นอย่างมากที่สุด คือการเขียนอธิบายการเมืองการปกครองในแบบ "ตำรา" ที่เป็นหลักการ ส่วนๆ ซึ่งผู้เขียนมีความเห็นสอดคล้อง เนื่องด้วยเป็นแนวทางที่สอดคล้องกับการผลิต "ตำรา" ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในช่วงแรกนี้ด้วย เป็นอย่างมาก

กระนั้นก็ตาม มิได้หมายความว่า เอกสารคำสอน และตำราของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ และการเมือง จะเป็นเรื่องของ "หลักการ" ลอยๆ ไปเสียทั้งหมด เนื่องด้วยเอกสารคำสอนใน ระดับชั้นปริญญาโทของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในบางกระบวนวิชา มีเนื้อหา ของเอกสารที่เป็นรูปธรรมเชิงประจักษ์ โดยผ่านการค้นคว้า และการคิดวิจารณ์ไตร่ตรองถึง เรื่องราวที่เป็นไปในสังคมการเมืองของไทย ตัวอย่างของงานเหล่านี้ เช่น งานเขียนของ ร. แลงการ์ด ในกระบวนวิชา "ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย" คำบรรยายของพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา เรื่อง "ประวัติศาสตร์การปฏิวัติของประเทศฝรั่งเศส" คำบรรยายของหลวงวิจิตรวาทการ เรื่อง "ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง" คำบรรยายของดิเรก ชัยนาม เรื่อง "ประวัติศาสตร์การทูต" คำบรรยายของเตือน บุณนาค และไพโรจน์ ชัยนาม เรื่อง "กฎหมายรัฐ

ธรรมบุญ" เป็นต้น และนี่ก็ควรนับเป็นหนังสือ และ เป็นเอกสารประกอบคำบรรยายจำนวนน้อย เล่มของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ที่ช่วย "ส่งเสริม" ให้มีการก่อตัวและพัฒนา การของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" ในฐานะที่เป็นศาสตร์ (political science as a discipline) อย่างเป็นทางการเป็นร่างขึ้น (ในระดับหนึ่ง) (Sombat, 2528: 191)

ในตรงจุดนี้ ซึ่งผู้เขียนแลเห็นว่า ได้มีพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ขึ้น ก็เพราะผู้ เขียนได้ตระหนักถึงความหมายของ "วิชารัฐศาสตร์" ซึ่งเสนอที่ จามริก ที่ได้อธิบายว่า

"...รัฐศาสตร์ในฐานะที่เป็นศาสตร์นั้นเป็นของใหม่ ไม่ใช่มีมาแต่เดิมอย่างที่เราเข้าใจ รัฐศาสตร์ในฐานะที่มีความหมายที่เป็นศาสตร์นั้น หมายถึงศาสตร์ในแง่ที่เป็นเครื่องมือใน การวิเคราะห์ ในการคิดค้น และเสนอแนะ ศาสตร์ในแง่นี้ทำให้รัฐศาสตร์ก้าวเข้ามา หรือพัฒนาการเข้ามาสู่ลักษณะที่ไม่ใช่เป็นเครื่องมือการในการผลิตกำลังคน แต่เป็นการวิ เคราะห์ คิดค้น หาความหมายในระบบการเมืองต่าง ๆ.. ศาสตร์ในความหมายนี้ ผมอยากจะเรียนว่า เป็นลักษณะที่แย้งกับวัฒนธรรมค่านิยมของไทย แฉ่งกับรัฐศาสตร์ใน ความหมายในเชิงที่ผลิตกำลังคนออกไปเป็นนักปกครองโดยสิ้นเชิง.." (คำอภิปรายของ เสน่ห์ จามริก ใน พรศักดิ์, บรรณาธิการ, 2528: 22)

กล่าวในอีกนัยหนึ่งคือ การเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ในระยะแรก แม้จะเข้าหมายของการจัดตั้งสถาบัน จะเน้นการเข้ารับราชการภายใต้ การกำกับดูแลของ "ระบอบใหม่" เป็นสำคัญ ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นการรักษาประเพณีที่สืบเนื่องมา จากระบอบเก่า แต่ในทางปฏิบัติ ซึ่งเกี่ยวข้องกับประกอบอาชีพการงานอันเป็นอิสระของนักศึกษ ษา ประกอบกับการเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยเป็นแบบตลาดวิชา ซึ่งก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ผู้ สำเร็จการศึกษาทุกคนคงไม่สามารถพุ่งเป้าเข้ารับราชการได้ทั้งหมด จึงปรากฏว่า ได้มีพัฒนา การของ "ศาสตร์ในแง่ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์" เกิดขึ้นในสมัยนี้ด้วย

อย่างไรก็ดี การรับรู้ และโดยการประเมินของนักวิชาการในภายหลัง มีความเห็นว่าการ ศึกษาของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ในสมัยนี้ (พ.ศ. 2477 จนถึงทศวรรษที่ 2490) ส่วนเป็นการศึกษาในแนวสถาบันการเมือง และกฎหมายทั้งสิ้น ซึ่งเป็นการประเมินสถานภาพ ซึ่ง ผู้เขียนเห็นว่าอาจจะไม่ถูกต้องนัก เนื่องด้วยการศึกษาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการ เมือง เน้นการศึกษาวิชาสังคมศาสตร์โดยรวม มากกว่าจะเน้นกฎหมายเพียงประการเดียว

กระนั้นก็ตาม มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พร้อมด้วยหลักสูตร "ธรรม ศาสตร์บัณฑิต" ก็ได้มีพัฒนาการโดยตัวของตัวเองในเพียงช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น (ประมาณเกือบ สองทศวรรษ) ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวเป็นเชิงข้อ สังเกตไว้อย่างน่ารับฟังเป็นที่สุด นั่นคือ "ทิศทางของวิชารัฐศาสตร์นั้น มันขึ้นอยู่กับระบอบ การปกครอง.." ของประเทศเป็นสำคัญ (ดูคำอภิปรายของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่อง "ทรรศนะเกี่ยวกับทิศทางของวิชารัฐศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์, บรรณาธิการ, 2528: 9) และการ เปลี่ยนแปลงทางการเมืองของประเทศไทยภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ก็ได้นำมาซึ่งความผัน

พวงไม่เพียงต่อการดำเนินของคณะรัฐบาลในระดับโครงสร้างส่วนบน หากแต่ยังมีผลกระทบต่อกิจทางของระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งระบบการจัดการศึกษาของไทยด้วย

โดยการประเมินของนักวิชาการรุ่นหลังหลายท่าน มีความเห็นพ้องต้องกันว่า ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (ประมาณว่าภายหลังปี พ.ศ.2488-2490) เป็นต้นมา ระบบการเมืองและระบบการศึกษาของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปโดยตกอยู่ภายใต้กระแสกดดัน ชိုးเรือก้อง หรือตกอยู่ภายใต้ "อิทธิพล" ของประเทศมหาอำนาจใหม่ คือประเทศสหรัฐอเมริกา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "วิชารัฐศาสตร์ไทย" ซึ่งได้รับการกระทบกระเทือนให้ "หลุดจากมือของศักดินา" ก็เข้าสู่ "มือจักรพรรดินิยม" (สมเกียรติ, 2524: 505; ชัยวัฒน์, 2526: 6-7 และ อาณันท์, 2537)

สำหรับการประเมินของผู้เขียนในที่นี้ ซึ่งแม้ว่าจะเห็นด้วยกับกรอบโครงและทิศทางพัฒนาการของระบบการศึกษาของไทย รวมทั้งพัฒนาการของวิชา "รัฐศาสตร์" (และวิชาสังคมศาสตร์อื่นๆ) ว่าได้ตกอยู่ภายใต้กระแสของวัฒนธรรมและการจัดการศึกษาแบบอเมริกัน แต่ในรายละเอียดอันเป็นจุดเริ่มต้นของความผกผัน ผู้เขียนกลับเห็นว่า เป็นประเด็นที่เกิดจากแรงผลักดันภายในของการเมืองไทยเสียยิ่งกว่า จะเกิดขึ้นเพราะปัจจัยจากภายนอก (หมายถึงประเทศสหรัฐอเมริกา) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงแรก เพราะได้ปรากฏว่ามีชื่อเรือก้องของชนชั้นนำและจากระบบราชการของไทย ในประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความไม่เหมาะสมของหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" ซึ่งสอนแบบทลาควิชา และได้ผลิตบัณฑิตเป็นการทั่วไปมากกว่าจะเน้นคนให้ตรงกับหน่วยงาน หรือตรงกับวิชาชีพใดวิชาชีพหนึ่ง หลักฐานสำคัญ ซึ่งแสดงความคิดความรู้สึกของชนชั้นนำ และของระบบราชการไทยได้ในตัวอย่างแรก ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงบทบาทครั้งสำคัญของ "เนติบัณฑิตสภา" ในปี พ.ศ.2491 โดยที่กลุ่มผู้บริหารของเนติบัณฑิตสภา มีความเห็นว่า "ควรให้มีการอบรมในภาคปฏิบัติอย่างเพียงพอแก่ผู้ที่จะออกไปประกอบอาชีพทางกฎหมาย" ดังนั้นทางเนติบัณฑิตสภาจึงได้ออกกฎระเบียบใหม่ ที่จะไม่รับการจัดทะเบียนบัณฑิตของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง จนกว่าบัณฑิตเหล่านั้นจะผ่านการอบรมของเนติบัณฑิตสภา ในขณะที่เดียวกัน ทางกระทรวงมหาดไทย ก็ได้ผลักดันจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ ขึ้นที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2491 ด้วยเหตุผลว่า

"... วัตถุประสงค์ที่จะจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้น ก็เพื่อเป็นแม่พิมพ์ปั้นนักปกครอง... ส่วนรัฐศาสตร์ของธรรมศาสตร์นั้น มุ่งปลูกปั้นนักการเมือง เพื่อเป็นผู้แทน หรือรัฐมนตรี..." (อังคนานุรักษ์, 2511: 10)

คำอธิบายนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดความรู้สึกของชนชั้นนำ และของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้นได้ระดับหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อเป้าหมายอนาคตและบทบาทของผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งส่วนใหญ่มีจิตใจมุ่งเป็น "นักการเมือง" มากกว่าจะเป็นข้าราชการ (ที่ดี) ในกรณีนี้ ควรกล่าวด้วยว่าการจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นในปี พ.ศ.2491 มีลักษณะเป็นการเร่งรีบดำเนินการโดยปราศจากการเตรียมพร้อมด้วยประการทั้งปวง เช่น "หลักสูตรยังหาความ

แน่นอนไม่ได้.." (เกษม, 2519: เกษม สุวรรณกุล นิสิตรุ่นแรก) กระนั้นก็ตาม ทางกระทรวงมหาดไทย ก็ได้เร่งเสนอให้มีการปรับใช้ "กฎ ก.พ.ที่ 110" ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดเงินเดือนข้าราชการ เพื่อให้ผู้ที่เรียนหนังสือเต็มเวลา 4 ปี และมีการฝึกฝนระเบียบวินัยจะได้รับการพิจารณาให้ "มีเงินเดือนพิเศษขึ้นอีกได้ไม่เกินเดือนละ 30 บาท" (ชาญวิทย์ และคณะ, 2532: 80-81) นี่ต้องนับเป็นความคิดความรู้สึกโดยรวมของชนชั้นนำ รวมทั้งของหน่วยงานราชการ ซึ่งพิจารณาการผลิตบัณฑิตตามหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" แบบตลาดวิชาไปในทางที่ต่ำกว่า "มาตรฐาน" และเรื่องนี้ ก็น่าจะเป็นแรงบีบคั้นจากภายในระบบราชการทำให้ผู้บริหารของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์คิดทำการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาเสียใหม่

กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2491 ได้มีการอภิปรายและกล่าวถึงกันพอสมควรในหมู่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ว่าควรจะมีการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาใหม่ ถัดมา ต้นปี พ.ศ.2492 ก็ได้มีการตรา "ข้อบังคับเพิ่มเติมว่าด้วยการแบ่งแยกการศึกษาเป็นสี่คณะ และกำหนดสมัยศึกษาและการสอบไล่ 2492" ขึ้น ลงนามโดยพลเอกมังกร พรหมโยธี นายกณะกรรมกรมหาวิทยาลัย รวมทั้ง ได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อที่จะได้ยกร่างหลักสูตรของคณะต่างๆ (ได้แก่ คณะนิติศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ และคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี) และกล่าวเฉพาะในส่วน of คณะรัฐศาสตร์แล้ว คณะกรรมการจัดวางหลักสูตรของคณะรัฐศาสตร์ประกอบไปด้วย ดิเรก ชัยนาม ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นคณบดีคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นคนแรก (ในปี พ.ศ.2492 ก่อนที่ทางคณะรัฐศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจะมีคณบดีอย่างแท้จริงในปี พ.ศ.2494 เสียอีก) คนต่อมา ได้แก่ เสริม วิจิตรกุล, ทวี แร่งขำ, และ หม่อมเจ้าลักษณะเลิศ ชยางกูร เป็นต้น

สรุปความในที่นี้ คงพอเห็นได้ว่า การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ขึ้นทั้งที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2491 และที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ในปี พ.ศ.2492 ในตรงจุดเริ่มต้น คงต้องนับเป็นการเคลื่อนไหวจาก "ภายใน" สังคมการเมืองไทย และเป็นเรื่องของภูมิปัญญาความคิดของไทยเองเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแลเห็นว่าหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" นั้นไม่เหมาะสมต่อการผลิต "นักปกครอง" และ "นักกฎหมาย" ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนในทางโครงสร้างและสถาบันการศึกษาของไทย ได้ถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นภายใต้ "สภาพแวดล้อมใหม่" ทางการเมืองระหว่างประเทศ นั่นคือ การมีบทบาทอย่างสำคัญของประเทศสหรัฐอเมริกา การเข้ามามี "อิทธิพล" ต่อระบบเศรษฐกิจสังคม และการเมืองไทย ซึ่งเรียกกันโดยรวมว่าการปฏิบัติการ "สงครามเย็น" ต่อต้านฝ่ายคอมมิวนิสต์ ได้มีการลงนามในข้อตกลงความร่วมมือระหว่างไทย-สหรัฐอเมริกาหลายฉบับ รวมทั้งฝ่ายไทยได้ตอบสนองกับข้อเรียกร้องของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาด้วยความแข็งขัน กล่าวเฉพาะทางด้านการศึกษาและวิชาการ นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2493 เป็นต้นมา ปรากฏว่าได้มีผู้เชี่ยวชาญอเมริกันเดินทางมาประเทศไทย เพื่อให้คำแนะนำ ร่วมทำงาน และลงนามข้อตกลงฉบับย่อยเพื่อที่จะให้ความช่วยเหลือเป็นการเฉพาะ หรือเป็นรายๆไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางมูลนิธิฟูลไบรท์ (Fulbright

Foundation) ซึ่งได้จัดส่ง Rufus Smith จากมหาวิทยาลัยนิวยอร์กเดินทางเข้ามาประเทศไทยในปี พ.ศ.2494 โดยมีส่วนร่วมเป็นกรรมการจัดวางหลักสูตรให้ทั้งกับคณะรัฐศาสตร์ของทั้งสองมหาวิทยาลัย และเป็นผู้สอนภาษา สอนวิชาการเมืองเปรียบเทียบ และเป็นผู้จัดวางระบบห้องสมุดให้กับคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในช่วงแรกของการก่อตั้ง

เข้าใจว่า คงจะเป็นเพราะ Rufus Smith ได้อุทิศตนทำงานประจำอยู่กับทางคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทางฝ่ายคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จึงได้มีโอกาสรับความช่วยเหลือจากทางมหาวิทยาลัยอินเดียนา (Indiana University) ในปี พ.ศ.2498 โดยมีการลงนามรับความช่วยเหลือของอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คือ จอมพล ป.พิบูลสงคราม กับผู้แทนของมหาวิทยาลัยอินเดียนา ซึ่งตามข้อตกลงระบุว่า ทางมหาวิทยาลัยอินเดียนาจะให้ความช่วยเหลือแก่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในการจัดตั้งคณะใหม่ ชื่อคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ในระยะแรก 3 ปีแรกด้วยจำนวนเงินความช่วยเหลือปีละ 880,000 เหรียญสหรัฐ และฝ่ายรัฐบาลไทยจะจัดสรรงบประมาณอุดหนุนสมทบให้ด้วยอีกปีละ 1.5 ถึง 2.4 ล้านบาท (ชาญวิทย์ และคณะ, 2532:2-38 และ 2-39)

ควรกล่าวด้วยว่า ในช่วงของยุคอเมริกัน (American Era) ในประเทศไทย กลุ่มองค์กร และคณะนักวิชาการอเมริกัน มิได้มีบทบาทเฉพาะที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือเฉพาะที่คณะรัฐประศาสนศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หากยังมีบทบาทในวงกว้าง อย่างเช่น มีบทบาทผลักดันให้มีการจัดตั้งสภามหาวิทยาลัยแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ.2497 ซึ่งที่สภามหาวิทยาลัยแห่งชาตินี้ ได้ปรากฏชื่อของผู้เชี่ยวชาญจากองค์การศึกษาระดับนานาชาติ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ คือ Charles Darwin ซึ่งได้เข้ามาสำรวจสภาพของมหาวิทยาลัยในประเทศไทย และพบว่า มีเกณฑ์ค่อนข้างต่ำ เป็นการศึกษาเฉพาะทางมากกว่าจะเป็นมหาวิทยาลัย สถานศึกษาขาดแคลนหนังสือ ไม่มีสถิติการศึกษา เขาได้เสนอให้รัฐบาลไทยจัดระบบการศึกษาและระบบมหาวิทยาลัยใหม่ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับปรุง "มหาวิทยาลัย" ให้มีความทันสมัย มีการจัดตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติ วางแผนพัฒนาอาจารย์ และจำกัดจำนวนนักศึกษาเพื่อให้มี "มาตรฐาน" และสอดคล้องกับการพัฒนาเศรษฐกิจ รวมทั้งวางแผนทางการจัดตั้ง "มหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาค"

ที่กล่าวมาเป็น "อิทธิพล" ของต่างประเทศต่อการปรับทิศทางการจัดการศึกษาของภาครัฐไทย ซึ่งเกี่ยวข้องกับหน่วยราชการโดยตรง อย่างไรก็ตาม อิทธิพลที่สำคัญอีกส่วนหนึ่ง ยังได้เกิดขึ้นกับ "ภาคสังคม" โดยรวม ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ การเข้ามาศึกษาวิจัยทั้งที่เป็นส่วนบุคคล และเป็นโครงการขนาดใหญ่ ดังปรากฏเป็นผลงานการค้นคว้าของ William G. Skinner (1954) David Wilson (1962) David K. Wyatt (1966) และมีผลงานการศึกษาเปรียบเทียบสังคมชาวนาในเขตภาคกลาง (Lauriston Sharp 1950) ชาวนาในเขตภาคเหนือ (Konrad Kingshill 1957) และชาวนาในเขตภาคอีสาน (Charles F. Keyes 1967) เป็นต้น ในสมัยนี้ มหาวิทยาลัยของประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งมี "อิสระ" และมีเสรีภาพทางการศึกษาอย่างมาก ได้ริเริ่มโครงการศึกษาประเทศไทย รวมทั้งประเทศในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ตัวอย่างเช่น ได้มีการจัดตั้งศูนย์ศึกษาขึ้นที่มหาวิทยาลัยคอร์แนลล์ ที่มหาวิทยาลัยเบล (ซึ่งมีผลงานการศึกษาที่แตกต่างจากมหาวิทยาลัยคอร์แนลล์อยู่บ้าง อาทิเช่นผลงานของ Micheal Moerman 1966) และมหาวิทยาลัยคาลิฟอร์เนีย ที่เมืองเบอร์เคเลย์ (ซึ่งเป็นผลงานของ John E. de Young ร่วมกับ Walter F.Vella และ Mary R.Haas) (ดู อานันท์, 2537: 264-265) รวมทั้ง สหรัฐอเมริกา (โดยผ่านมูลนิธิฟอร์ด) ยังได้ผลักดันให้มีการจัดตั้งศูนย์ศึกษาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นที่มหาวิทยาลัยเกียวโต ประเทศญี่ปุ่น ขึ้นในอีกทางหนึ่ง

การเข้ามาของนักวิชาการอเมริกันในแวดวงไทยศึกษา นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2490 เป็นต้นมา ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์พอสมควรแล้วว่า มี "คติ" และ "อคติ" ทางการศึกษาหรือไม่อย่างไร (ขอให้พิจารณา บทวิพากษ์ที่ตีพิมพ์ของ อานันท์, 2537; บุญรักษ์, 2538; Ayal, ed., 1978; Bell, 1980) ซึ่งต้องนับเป็นกระแสวัฒนธรรมที่กระทบต่อทัศนคติของเขาวชนและผู้คนรุ่นใหม่ในสมัยนั้นพอสมควร กล่าวคือ พวกเขาพิจารณาว่า สหรัฐอเมริกาเป็น "แหล่งของทุนปัญญา" รวมทั้งเป็นแหล่ง "ซบถวิทย์" (1) และในช่วงเวลาของ "ยุคอเมริกัน" นับจากปี พ.ศ.2493 จนถึงปี พ.ศ.2517 ประมาณกันว่า ได้มีนักเรียนไทยเดินทางไปศึกษาที่ประเทศสหรัฐอเมริกา รวม 8,000 คน และประมาณ 1,500 คน ที่สำเร็จการศึกษาขึ้นปริญญา ได้เดินทางกลับเข้ารับราชการในหน่วยงานต่างๆ ของรัฐบาลไทย (Bell, 1980: 9-11)

อย่างไรก็ตาม สัดส่วนของผู้สำเร็จการศึกษาชั้นสูง ที่ขึ้นได้รับปริญญาเอกจากประเทศสหรัฐอเมริกา ในช่วงสมัยแรก (นับตั้งแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงปี พ.ศ.2505) เป็นที่น่าสังเกตว่า จะสำเร็จการศึกษาทางด้านการศึกษาก่อนเป็นจำนวนมาก (จำนวน 22 จาก 50 คน) ถัดไปคือ ผู้สำเร็จการศึกษาทางด้านเศรษฐศาสตร์ ประมาณ 11 คน ที่เหลืออีกประมาณ 17 คนกระจ่ายไปในสาขาวิชาต่างๆ (Thrombley et.al., 1967: vi)

ที่กล่าวมาเป็นสภาพความเป็นไปของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ซึ่งผู้วิจัยมีแนวโน้มที่แยกแยะระหว่างพัฒนาการของวิชาการรัฐศาสตร์ อันเป็นหลักการทั่วไปอย่างหนึ่ง กับ การขยายความ การตีความ การดัดแปลง การเลือกรับ และการปรับนำมาใช้เพื่อการค้นคว้าวิจัย "ข้อมูลเชิงประจักษ์" ของไทยอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งในประการหลังนี้คงต้องมีเวลาของการปรับตัว ทั้งในแง่ของการจัดเตรียมบุคคลากร ทั้งอาจารย์ นิสิตนักศึกษา นักวิจัย และการปรับตัวขององค์ประกอบระยะหนึ่ง อันเป็นเรื่องราวของกระบวนการปรับเปลี่ยน "สิ่งภายนอก" ให้เป็น "สิ่งภายใน" (อุงคิตของเรื่องดังกล่าวได้จาก ศักดิ์สิทธิ์, 2528 และ เสน่ห์, 2528 เพื่อการพิจารณาวิชารัฐศาสตร์ในบริบทของสังคมการเมืองไทยเป็นการเฉพาะ)

ความสำคัญของเรื่องต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมานี้ คือ การอธิบายว่า วิชารัฐศาสตร์ไทย แม้ว่าจะได้เริ่มวางรากฐานไว้บ้างแล้วในสมัยแรกของการก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง แต่ก็ยังเป็นวิชารัฐศาสตร์ที่เน้น "หลักการ" คือเน้นเรื่องราวที่ควรจะเป็นไป รวมทั้งในช่วงภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง นับต่อเนื่องมาอีกประมาณสองทศวรรษ ซึ่งการเมืองและการศึกษาของไทยได้รับ "อิทธิพล" จากประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นอย่างมาก แต่ก็ยังเป็นไปเชิง

ของการเรียนการสอนที่เกี่ยวข้องกับ "หลักการ" อีกเช่นกัน ดังที่ Woodworth G.Thrombley ร่วมกับ William Siffin Pensri Vayavananda ได้ร่วมกันประเมินไว้เมื่อปี พ.ศ.2510 ว่ามีการศึกษาค้นคว้าวิจัยในทาง "รัฐศาสตร์" อย่างเป็นจริงเป็นจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยคนไทยนั้นมีน้อยมาก (Thrombley et.al., 1967: บทนำ)

กระนั้นก็ตาม การเคลื่อนย้าย "หลักวิชารัฐศาสตร์" สมัยใหม่จากภายนอกเข้ามาสู่สังคมไทย กล่าวได้ว่า เป็นกระบวนการที่ดำรงต่อเนื่องมา และคงจะมีต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยไปเสียแล้ว ในขณะที่อีกส่วนหนึ่ง เห็นได้ชัดเจนนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2511 เป็นต้นมา ปรากฏว่าได้มีความพยายามที่จะ "ประยุกต์" ใช้หลักวิชาการทางรัฐศาสตร์ต่างๆ อย่างเช่น แนวคิดเรื่องพัฒนาการทางการเมือง แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมทางการเมือง เป็นต้น เพื่อการศึกษาวิจัย หรือเพื่ออธิบาย "ข้อมูลเชิงประจักษ์" ของสังคมการเมือง และของประวัติศาสตร์ไทย เรื่องนี้ นับว่ามีความสำคัญ เพราะได้ทำให้วิชารัฐศาสตร์ไทย มีชีวิตและพัฒนาการขึ้นในอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการจัดระบบความรู้ที่ด้วยประวัติศาสตร์ พัฒนาการทางการเมือง และชีวิตทางการเมืองของไทยโดยตรง

ด้วยความตระหนัก และด้วยการพิจารณาพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์ไทย" สมัยใหม่ควบคู่กันไปทั้งสองระดับดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า คงจะมีประโยชน์ และน่าจะก่อให้เกิดการอภิปรายโต้เถียงเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก หากจะจัดแบ่งระยะช่วงเวลาตามลักษณะของพัฒนาการของวิชารัฐศาสตร์ไทยยุคใหม่ อย่างกว้างๆ ออกเป็น 3 สมัย ดังนี้

- ก. ระยะของการก่อตัวครั้งใหม่ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2490 จนถึงประมาณปี พ.ศ.2510
- ข. ระยะของการขยายตัว และการประยุกต์ทฤษฎีเข้ากับงานวิจัยการเมืองไทยในระหว่างปี พ.ศ.2511 จนถึง พ.ศ.2520 (ซึ่งตรงกับช่วงทศวรรษที่ 2510)
- ค. ระยะเวลาของการทบทวน วิพากษ์ตนเอง และการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างความคิดกระแสต่างๆ (นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 トラาจนปัจจุบัน)

ก. ระยะของการก่อตัว (ครั้งใหม่)

ในการทำความเข้าใจกับบรรยากาศของ "วิชารัฐศาสตร์ไทย" ในสมัยแรกนี้ ผู้เขียนเห็นว่า มีประโยชน์อย่างยิ่ง หากจะเริ่มต้นด้วยพิจารณาทบทวนการจัดกลุ่มประเภทของสาขาวิชา พร้อมด้วยการยกตัวอย่างงานต่างๆ ประกอบ ซึ่งปรากฏอยู่ในงานประมวลองค์ความรู้เรื่อง Thai Government and Its Setting ของ Woodworth G.Thrombley กับ William J. Siffin และ Pensri Vayavananda ในปี พ.ศ.2510 เพราะนี่ คืองานประเมินสถานการณ์ของวิชารัฐศาสตร์ รวมทั้งประวัติศาสตร์การเมืองไทย ที่ทำกันอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก

กล่าวคือ คณะผู้วิจัยทั้งสาม ได้แบ่งหัวข้อการศึกษาวิจัยเรื่องการเมืองการปกครองของไทยออกเป็น 6 หัวข้อย่อยดังนี้ คือ (1) governmental and political leadership

(2) law and justice (3) subnational government (4) interests and associations (5) Communism in Thailand (6) political change and development และ (7) diplomacy and international relations ซึ่งเป็นการจัดประเภทของกลุ่มความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองที่แตกต่างจากการจัดแบ่งประเภท "กลุ่มความรู้" ของสภาวิจัยแห่งชาติของไทยในสมัยนั้น ซึ่งองค์กรหลังได้จัดประเภทของความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองออกเป็น 6 กลุ่มสาขา ได้แก่ (1) ทฤษฎีการเมืองและประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง (2) สถาบันทางการเมือง (3) กฎหมายสาธารณะ (4) พรรคการเมือง และกลุ่มผลประโยชน์ (5) รัฐประศาสนศาสตร์ และ (6) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (ดู เศษชาติ, 2515: 15-16 หนังสือพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2502)

ความแตกต่างที่พอเห็นได้ว่าเป็นความแตกต่างหลักระหว่างทัศนคติและการรับรู้ของ Woodworth G.Thrombley และคณะ กับของเศษชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ ข้างต้น ในทางหนึ่งอธิบายได้ว่า การจัดประเภทอะไรคือความรู้ และอะไรคือสาขาวิชาความรู้ของสิ่งที่เรื่อกว่าการเมืองการปกครองนั้นมีปัญหามาโดยตลอด (ดูเพิ่มเติม ปฐม และคณะ, 2528) หรือการศึกษาวิจัยเรื่องการปกครองภูมิภาคกับท้องถิ่น (subnational government) รวมทั้งหัวข้อการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ ซึ่ง W.G.Thrombley และคณะเน้นพิเศษ แต่ปรากฏว่าหัวข้อทั้งสองนี้ ทางสภาวิจัยแห่งชาติของไทย ไม่ได้ถือเป็นองค์ความรู้ในทางด้านการเมืองการปกครองของไทย แต่ประการใด หรือในขณะที่ทางสภาวิจัยแห่งชาติ รวมทั้งเศษชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ เห็นว่าการศึกษาทางด้านทฤษฎีและประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมืองมีความสำคัญ แต่ในงานการสำรวจของ W.G.Thrombley และคณะกลับไม่แสดงให้เห็นว่ามีการศึกษาวิจัยเรื่องความคิดทางการเมืองของไทย ปรากฏอยู่เลย

ข้อสำคัญในประการต่อมา นอกเหนือจากเรื่องของการจัดประเภท (typology) ของกลุ่มความรู้โดยทั่วไปแล้ว น่าจะได้แก่ ตัวอย่างของงานการศึกษาวิจัยที่มีการค้นคว้าและปฏิบัติจริง ซึ่ง W.G.Thrombley และคณะ ได้กล่าวถึงงานเหล่านี้ มากเป็นพิเศษ

1. การศึกษาเรื่องภาวะผู้นำทางการเมือง และการนำทางการเมืองของรัฐบาล พบว่าในช่วงก่อนปี พ.ศ.2510 งานวิจัยที่สำคัญๆ ได้แก่งานของ Thawatt Mekarapong "The June Revolution of 1932 in Thailand: A Study in Political Behavior" Ph.D. Thesis, Indiana University, 1962 (พ.ศ.2505) งานของ David A. Wilson Politics in Thailand Cornell University Press, 1962 (พ.ศ.2505) และงานของ Fred W. Riggs Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity East-West Center Press, 1966. (พ.ศ.2509)

เป็นที่น่าสังเกตว่า งานทั้งสามเรื่องดังกล่าวข้างต้น คือของธวัช มกรพงศ์ งานของเดวิด วิลสัน และงานของเฟรด ริกส์ ซึ่งผลิตขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 2505-2509 ตราบจนถึงปัจจุบันนี้ อาจกล่าวได้ว่า งานทั้งสามยังคงดำรงสถานะความสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิด

ของเฟรด ริกส์ที่ว่าด้วย "การเมืองในระบอบอำมาตยาธิปไตย" (Bureaucratic Polity) นั้น กล่าวได้ว่ามีพลังและได้รับการยอมรับเป็นอย่างมากในสมัยนั้น (ในช่วงสมัยนั้น ดูความเห็นของ เกษม, 2508: 59-87) รวมทั้งในสมัยต่อมา トラบจนปัจจุบัน

2. ระบบกฎหมายและความยุติธรรม นับเป็นสาขาวิชาที่มีความสำคัญ ซึ่งหลายฝ่ายเห็นว่าเป็นลักษณะสำคัญของการศึกษาการเมืองการปกครองในแบบจารีตประเพณี และครอบงำการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยมาอย่างช้านาน (ดูอาทิเช่น ความเห็นของ ปรีชา, 2530: 5) อย่างไรก็ดี การประเมินของ Woodworth G. Thrombley กับคณะพบว่าไม่มีงานการศึกษารวบรวมเรื่องระบบกฎหมายของไทยอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวเลย (Thrombley et.al, 1967: 19-20) ยกเว้นงานของโรแบร์ต แลงการ์ด (Robert Lingat) ซึ่งเป็นงานเก่าๆ ของเขา

ในส่วนของผู้เขียน วายวานนท์ ซึ่งเป็นผู้วิจัยร่วมของ Woodworth G. Thrombley กับคณะ ก็ค้นพบว่าในช่วงสมัยนี้ การศึกษาเรื่องระบบกฎหมายและการยุติธรรมที่เด่นๆ พอมีปรากฏอยู่บ้างในงานเขียนของชานัญ บุบรุณ เรื่อง การรวมอำนาจและการกระจายอำนาจทางปกครองในกฎหมายไทย พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2496 ซึ่งเป็นการศึกษากฎหมายที่สัมพันธ์กับการจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน มากกว่าจะเป็นการศึกษาเรื่องกฎหมายในตัวของเขา

ข้อเท็จจริงเรื่องนี้ บ่งบอกสถานะความรู้ของการศึกษาเรื่องกฎหมาย กับกระบวนการยุติธรรม ซึ่งสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของไทยได้เป็นอย่างดีว่า มิได้ดำรงตนอยู่อย่างจริงจังในทางปฏิบัติ หรือหากจะดำรงตนอยู่ ก็ได้คลี่คลายกลายมาเป็นสาขาวิชาที่ไม่มีงานการศึกษาค้นคว้าวิจัยใหม่ๆ รองรับอยู่เลยในช่วงทศวรรษดังกล่าว

3. การปกครองภูมิภาคและท้องถิ่น นับเป็นหัวข้อของการวิจัย และเป็นสาขาวิชา ซึ่งผู้สำรวจองค์ความรู้มาโดย Woodworth G. Thrombley กับคณะ (ในปี พ.ศ.2510) ได้กล่าวถึงมากเป็นพิเศษ ในขณะที่ทางสภาวิจัยแห่งชาติของไทยยังไม่ได้ยอมรับหัวข้อดังกล่าว

ประเด็นสำคัญ ซึ่งควรชี้ในที่นี้คือ สถานะการวิจัยเรื่องการปกครองภูมิภาค และท้องถิ่นของไทยในช่วงเวลาดังกล่าวมีพัฒนาการในระดับที่สูงมาก งานที่สำคัญ อย่างเช่น วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ Frederick James Horrigan "Local Government and Administration: A Study of Institutions and Their Cultural Setting" เสนอต่อมหาวิทยาลัยอินเดียนา ปี พ.ศ.2502 ถัดมาคือวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของซูป กาญจนประกร เรื่อง "Municipal Government in Thailand as an Institution and Process of Local Self-Government" เสนอต่อมหาวิทยาลัยอินเดียนา ประเทศสหรัฐอเมริกา ในปี พ.ศ.2502 รวมทั้งงานวิจัยระดับวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของอาษา เมมสุวรรณ เรื่อง "The Role of Provincial Governor in Thailand" ในปี พ.ศ.2505 เป็นต้น

ข้อเท็จจริงดังกล่าวข้างต้น บ่งชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างปี พ.ศ.2500-2510 ได้มีกระแสความสนใจที่จะทำการศึกษาและค้นคว้าวิจัยทางด้านรัฐศาสตร์ ในหัวข้อเรื่องการปกครองภูมิภาคและท้องถิ่นของไทยจำนวนหนึ่ง ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในระยะต่อมาเมื่อ กระแสความสนใจ

ของแวดวงวิชาการทางรัฐศาสตร์ของไทยเปลี่ยนแปลงไป โดยให้ความสนใจกับหัวข้อ และประเด็นปัญหาเรื่องการพัฒนาการทางการเมือง (political development) มากกว่าเรื่องอื่นๆ ที่ย่อมมีผลกระทบต่อการศึกษาวิจัยเรื่องการปกครองส่วนภูมิภาคและท้องถิ่นของไทยโดยตรง

4. กลุ่มผลประโยชน์ และการรวมตัวเป็นสมาคมทางการเมือง เรื่องนี้ ในการประเมินของ Woodworth G. Thrombley กับคณะ พบว่าเป็นหัวข้อที่ยังไม่มีการศึกษาริ้วยมากนัก อันเนื่องมาจากกลุ่มผลประโยชน์ในประเทศไทย ที่เห็นได้ชัด ก็มีแต่เฉพาะการรวมกลุ่มของชาวจีนเท่านั้น ฉะนั้น หากเราจะศึกษาเรื่องนี้ ในสมัยนั้น คงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องอ่านงานวิจัยของ William G. Skinner เรื่อง Chinese Society in Thailand (พ.ศ.2500)

5. คอมมิวนิสต์ในประเทศไทย นับเป็นหัวข้อสำคัญหัวข้อหนึ่งสำหรับนักวิชาการทางรัฐศาสตร์ในสมัยนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักรัฐศาสตร์อเมริกัน ที่เข้ามาศึกษาเรื่องราวทางการเมืองการปกครองของประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในบรรยากาศของสงครามเย็น และแม้ว่าหัวข้อนี้จะยังไม่ถูกจัดเป็นสาขาวิชาทางรัฐศาสตร์โดยสภาริ้วยแห่งชาติของไทยในสมัยนั้นก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติ อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยนี้ ยังไม่มีงานวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ไทยปรากฏ ยกเว้นบทความของ David Wilson เรื่อง "Thailand and Marxism" (1959)

6. การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาการทางการเมือง หัวข้อเรื่องนี้ นับเป็นหัวข้อใหม่ของสาขาวิชาทางรัฐศาสตร์ที่นักวิชาการรุ่นหนุ่มในสมัยนั้น อาทิเช่น เกษม สุวรรณกุล อมร รัชกาลีสถิตย์ กระมล ทองธรรมชาติ เกษม ศิริสัมพันธ์ และเดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ เป็นต้น ให้ความสนใจ (ดู อมร และ ชิตติยา, 2508) โดยที่ ในทางปฏิบัติจริง ปรากฏว่า มีการวิจัยด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical research) น้อยมาก งานเขียนส่วนใหญ่ในสมัยนี้ (อมร และ ชิตติยา, 2508) ล้วนแต่เป็นการ "แนะนำ" ความคิดทฤษฎีของนักรัฐศาสตร์ต่างประเทศทั้งสิ้น

งานวิจัยด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เด่นมาก ในยุคนี้ น่าจะได้แก่ งานวิจัยของ Hans-Dieter Evers เรื่อง "The Formation of a Social Class Structure: Urbanization, Bureaucratization and Social Mobility in Thailand" American Sociological Review (August 1966) ซึ่งทำงานภาคสนามในประเทศไทยในปี พ.ศ.2506 แล้วอธิบายว่ากระบวนการของการขยายตัวของเมืองในประเทศไทย กำลังจะก่อให้เกิดชนชั้นทางสังคมแบบใหม่ (new social class)

7. นโยบายและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทย เรื่องนี้นับเป็นสาขาความรู้เก่าแก่ของการศึกษาวิชาการเมืองการปกครอง โดยที่ในช่วงสมัยนี้ ปรากฏมีงานวิจัยที่เด่นๆ ได้แก่ งานการศึกษาของ Frank C. Darling Thailand and the United States (1965) และงานของ Donald E. Nuechterlein Thailand and the Struggle for Southeast Asia (1965) เป็นต้น โดยที่ทั้งสองงานวิจัยล้วนแสดงบรรยากาศทางการเมืองของยุคสมัย ซึ่งปกคลุมด้วยบรรยากาศของสงครามเย็น และฝ่ายไทยเองจำเป็นต้องปรับตัวไปตามแรงกดดันของประเทศมหาอำนาจ

กล่าวโดยรวมแล้ว คงพอเห็นได้ว่าในระหว่างปี พ.ศ.2500-2510 วิชาความรู้และการวิจัยทางด้านรัฐศาสตร์ของไทย กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ นับตั้งแต่เริ่มปรากฏมีชื่อและผลงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศ ที่มียานวิจัยเชิงประจักษ์อย่างแท้จริงในสังคมการเมืองไทย ตัวอย่างเช่น David Wilson, Fred W.Riggs, William G. Skinner, Frank C.Daring และ Hans-Dieter Evers เป็นต้น ในขณะที่เดียวกัน เราก็ได้แลเห็นกระบวนการ "เปลี่ยนรูป" ของนักวิชาการไทย จากกลุ่มนักวิชาการในแบบเดิม ซึ่งมีฐานะเป็นผู้บรรยายในมหาวิทยาลัย เพราะเป็นข้าราชการ หรือเป็นอดีตข้าราชการ เป็นนักการทูต หรือเป็นนักการเมืองไปสู่คนกลุ่มใหม่ ที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ

กล่าวเฉพาะในส่วนของนักวิชาการ และนักวิจัยชาวไทย เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยแรกนี้เกือบทั้งหมดได้ทำหน้าที่ "แนะนำ" หรือถ่ายทอดวิชาความรู้จากต่างประเทศเข้ามาในสังคมไทยมากกว่าจะทำการศึกษา และค้นคว้าวิจัยเรื่องการเมืองไทยอย่างลุ่มลึก แน่นนอนว่า กลุ่มปัญญาชนรุ่นนี้ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปกาลเวลา กล่าวคือ ในขณะที่บางคนแปรเปลี่ยนจากนักวิชาการกลายเป็นข้าราชการผู้ชำนาญการ เป็นผู้บริหารชั้นสูง และเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาลคณะปฏิวัติในระยะต่อมา แต่บางคนก็ยังรักษาแนวทางของการเป็น "ตัวกลาง" ถ่ายทอดวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกมาสู่สังคมไทยอย่างต่อเนื่อง และบางคนในระยะต่อมา กลับเปลี่ยนบทบาทของตนไปอีกด้านหนึ่ง โดยลงมือปฏิบัติการวิจัยเชิงประจักษ์ หรือทำการวิจัยสนาม "การเมืองการปกครองไทย" ด้วยตนเอง แต่ที่ ก็เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังปี พ.ศ.2510 ไปแล้ว

ข. ขยายตัวในทศวรรษที่ 2510

วิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยในทศวรรษที่ 2510 มีการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะ ได้มีการขยายพรมแดนจากระดับของการรับแนวความคิด หลักการ กรอบทฤษฎี และวิธีวิทยาตะวันตก โดยก้าวเข้ามาทำการค้นคว้าวิจัยใน "สนาม" ของสังคมการเมืองไทยอย่างเป็นรูปธรรมที่เล็กละน้อย และเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2516 เป็นต้นไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในกรอบของแนวความคิด หรือกระบวนทัศน์ที่ว่าด้วยการพัฒนาทางการเมือง (political development) นั้น กล่าวได้ว่า มีพลังขับเคลื่อน ที่ก่อให้เกิดการค้นคว้าวิจัยใหม่ๆ มากที่สุด รองถัดไป น่าจะได้แก่ การขยายตัวของศึกษการเมืองในแนวพฤติกรรมศาสตร์ กับการศึกษาวิจัยเรื่องความคิดทางการเมือง

ในชั้นที่จริงแนวคิด และมโนทัศน์เรื่อง "การพัฒนาทางการเมือง" (political development) ได้เริ่มปรากฏและแพร่กระจายในสังคมการเมืองไทยแล้วตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2507-2508 (อมร และชิตติยา, 2508: บทนำ) แต่นับตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2510 เป็นต้นไป ความสนใจในเรื่องของการพัฒนาทางการเมือง ได้กลายมาเป็นกรอบของแนวความคิดที่มีพลัง และมีอิทธิพลต่อปัญญาชน รวมทั้งต่อแนวคิดของชนชั้นนำไทย เรื่องนี้ เราสามารถพิจารณาใน

รายละเอียดได้จากผลงานของ กมล สมวิเชียร (2513) เปรียบเทียบกับงานงานของสิจิต ธีระเวคิน (2519) ก็คงพอจะช่วยให้เราเห็นภาพรวมของการขยายตัวของแนวคิดดังกล่าว

ตัวอย่างเช่น การศึกษาของ กมล สมวิเชียร ได้ดำเนินไปภายใต้กรอบความคิดที่ว่า การศึกษาเรื่องพัฒนาการทางการเมือง "จะเป็นการหาทางให้ระบบการเมืองของไทยมีลักษณะทันสมัย มีประสิทธิภาพ สามารถระดมสรรพกำลังทั้งหลายภายในชาติ ให้เข้ามามีบทบาทในทางการเมืองปกครอง เพื่อให้ประเทศไทยได้เจริญรุดหน้าไปภายใต้การครองของการเปลี่ยนแปลงโดยสันติ และภายใต้วงกรอบของประชาธิปไตย..." (กมล, 2513: หน้าคำนำ) เรื่องนี้ต้องนับว่าเป็น "กระแส" หรือเป็น "การประดิษฐ์ทางแนวคิดใหม่" ที่มีความสำคัญ (ดู ไชยรัตน์, 2540)

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 เช่นเดียวกันนี้ นักวิชาการทางรัฐศาสตร์ไทย ที่ได้ประยุกต์ใช้กรอบความคิด "การพัฒนาการเมือง" ก้าวเข้ามาทำงานวิจัย "ข้อมูล" ในสนามของวิชาประวัติศาสตร์ และของสังคมการเมืองไทยมากที่สุด น่าจะได้แก่งานเขียนเป็นจำนวนมากของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งเริ่มต้นจากผลงานชิ้นสำคัญที่สร้างชื่อเสียงให้กับชัยอนันต์ สมุทวณิชเอง ได้แก่ ผลงานเรื่อง แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (2513) ซึ่งคงเป็นที่ประจักษ์ได้ว่า ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เริ่มคิด และหยิบฉวยเอกสารทางประวัติศาสตร์นำมา "ล้อมกรอบ" ไว้ภายใต้กระแสแนวความคิดเรื่อง "การพัฒนาการเมือง (political development)"

งานสำคัญของชัยอนันต์ สมุทวณิช ในปีถัดมา ได้แก่ สูตรการเมือง (โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2514) ซึ่งในครั้งนั้น ชัยอนันต์ ได้กล่าวไว้ในบทนำว่า

"คณะกรรมการผู้จัดทำหนังสือสูตรการเมือง ได้เล็งเห็นแล้วถึงความสำคัญของการพัฒนาการเมือง จึงได้พยายามเขียนและรวบรวมบทความต่างๆ เกี่ยวกับการเมืองยุคใหม่นับตั้งแต่ก่อนเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองมาจนถึงปัจจุบัน อันจะเป็นส่วนช่วยทางหนึ่ง ในด้านการศึกษาค้นคว้าข้อเท็จจริง และเป็นแนวคิดสำหรับการพัฒนาการเมืองต่อไป." (ชัยอนันต์, 2514: ก-ข)

ผลงานของชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่ดำเนินไปภายใต้ "กรอบความคิด" และ "กระแส" ความสนใจเรื่องพัฒนาการเมืองในช่วงนี้ยังมีตัวอย่างอีกมาก ซึ่งผู้ศึกษาบางคนประเมินว่าเป็นผลงานที่ก่อปรด้วย "...การศึกษอย่างลึกซึ้งในประเด็นประวัติศาสตร์การเมือง... ล้วนเป็นความพยายามที่จะศึกษาความเข้มแข็ง และอ่อนแอของสถาบันการเมือง" ที่วนเวียนอยู่กับปัญหาประชาธิปไตย และการหลุดไปให้พ้นจากปัญหา "วงจรอุบาทว์" หรือ "The Vicious Circle of Thai Politics" (อุกฤษฏ์, 2530: 7-8)

จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม (อย่างเช่น การที่ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เป็นผู้สอนและผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของนิสิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น) ซึ่งนักประวัติศาสตร์ควรที่จะทำการวิพากษ์วิจารณ์ผลงานการศึกษาของชัยอนันต์ สมุทวณิช ต่อไป แต่ในเบื้องต้นนี้ เราคงพอเห็นได้ว่าแนวความคิด "พัฒนาการเมือง" ได้มีผลกระทบในทางปฏิบัติต่อการศึกษา การตั้งโจทย์การวิจัย การวางกรอบวิจัย การวางกรอบ

เอกสาร การใช้แนวคิดเพื่ออธิบายปัญหาต่างๆ ฯลฯ ในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย

นอกจากแนวคิดและมโนทัศน์เรื่อง "การพัฒนาการทางการเมือง" ดังกล่าวแล้ว ในทศวรรษที่ 2510 เรายังได้แลเห็นการเกิดขึ้น และขยายตัวอย่างต่อเนื่องของการศึกษาวิจัยการเมืองการปกครองไทยอันเนื่องด้วยกระแสอิทธิพลของแนวการศึกษาในแบบ "พฤติกรรมศาสตร์" (Behavioralism) ซึ่งมีเป้าหมายลดทอนการศึกษาในเชิงคุณค่าแบบเก่าว่าอะไรควรหรือไม่ควรเป็น ทั้งนี้ได้พยายามทำให้การศึกษาทางรัฐศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ที่เชื่อกันว่าควรจะปลอดจากค่านิยม (value-neutral) (ลิขิต, 2514; สุจิต, 2515; ธงชัย, 2518) การศึกษาในแนวนี้ ปรากฏอยู่ในรูปของการวิจัย "ทัศนคติ" มากที่สุด ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาที่ติดตามหลายประการ ทั้งในแง่ของการใช้กรอบความคิดที่ไม่ค่อยมีมาตรฐาน มีความลักลั่นกันเป็นจำนวนมาก การมีมาตรวัดที่ไม่สามารถจะสร้าง "เอกภาพ" ร่วมกันขึ้นได้ (สมเกียรติ, 2539: 491-494)

การศึกษาการเมืองในแนวพฤติกรรมศาสตร์ ที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2510 นี้แน่นอนว่าได้มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องตราบจนปัจจุบัน ซึ่งในทางหนึ่ง ก็คงมีการอภิปรายโต้แย้งกันเองพอสมควรถึงความสำเร็จ และล้มเหลวของการศึกษาในแนวทางนี้ (ดู อาทิเช่น ความเห็นของ ธงชัย, 2518; สมเกียรติ, 2539) แต่ในอีกทางหนึ่ง ผู้เขียนมีความเห็นว่า เรื่องดังกล่าวก็น่าจะเป็นปัจจัย (ส่วนหนึ่ง) ที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดการศึกษาในแนวปรัชญาและความคิดการเมือง ซึ่งแต่เดิมศึกษาเฉพาะแต่ความคิดการเมืองตะวันตก ให้สนใจที่จะหันเหที่จะเข้ามาศึกษา "ความคิดและปรัชญาการเมืองของไทย" ด้วย (สมบัติ, 2515:24; เสน่ห์, 2521: 292)

ในอันที่จริง ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การศึกษาความคิดและปรัชญาการเมืองของไทยได้เริ่มต้นขึ้นบ้างแล้ว นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2510 ต่อกับช่วงต้นทศวรรษที่ 2510 โดยการประชุมผลงานของทั้งนักรัฐศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ (ได้แก่งานของ Prachoom, 1965; เกษมและนิออน, 2511: 25-44; นิธิ, 2512: 17-34) และได้กลายเป็นเรื่อง "ธรรมดา" ที่ศึกษากันได้ในกลางทศวรรษที่ 2510 โดยผลงานของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2515 และ 2517) ชลธีรา กลัสคอป (2517) ทักษ์ เฉลิมเตียรณ (2519) เฉลิมเกียรติ ผิวฉนวน (2519) และโกศล ศรีสังข์ (Kosol, 1973) เป็นต้น ก่อนที่หัวข้อดังกล่าวจะกลายเป็น "วิชา" ที่สามารถเปิดการเรียนการสอน (หมายถึงการสอนวิชา "แนวความคิดทางการเมืองไทย") เป็นครั้งแรกที่คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ.2517 (ชัยอนันต์, 2519: 130)

ค. ระยะเวลาของการทบทวน วิพากษ์ตนเอง และการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างความคิดกระแสต่างๆ (นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 ตราบจนปัจจุบัน)

พัฒนาการของวิชา "รัฐศาสตร์" ของไทยในทศวรรษที่ 2520 โดยทั่วไปแล้ว นับว่าอยู่ในบรรยากาศที่มีความเฉพาะอย่างมาก และอาจกล่าวได้ว่า มีสภาวะของ "ความสับสนวุ่นวาย" อยู่พอสมควร เรื่องนี้ เราสามารถพิจารณา ได้จากการสำรวจ "สถานภาพของวิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย อย่างชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน อาทิเช่น

พ.ศ.2521 สมบัติ จันทรวงศ์ เป็นบรรณาธิการ รวบรวมบทความจำนวน 12 เรื่อง และจัดพิมพ์เป็นหนังสือ รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ วัตถุประสงค์คือ เพื่อให้เกิดมีความเข้าใจใหม่ที่จะเข้าไปเผชิญหน้า จัดการ และอยู่ร่วมกับ "ความสับสนวุ่นวาย"

พ.ศ.2521 ปรัชญา เวสารัชช เป็นบรรณาธิการ รวบรวมพิมพ์บทความจำนวน 6 เรื่อง (หนังสือชื่อ ขอบเขตและแนวทางในการศึกษาวิชารัฐศาสตร์)

พ.ศ.2522 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้เรียบเรียงหนังสือ ชื่อ รัฐศาสตร์ แนวทางศึกษาและความเป็นศาสตร์ (ต่อมาในการพิมพ์ครั้งที่สองปี พ.ศ.2524 ได้เปลี่ยนชื่อหนังสือเป็น รัฐศาสตร์ พัฒนาการและแนวทางการศึกษา) ซึ่งในครั้งนั้น พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ก็ได้ตระหนักและยอมรับในสถานภาพของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยว่า โดยทั่วไปอยู่ในอาการของการที่ไม่สามารถพูดจากันให้รู้เรื่องได้ว่ามีขอบเขตอย่างไร

พ.ศ.2524 สมเกียรติ วันทะนะ ได้เขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์วงการ "รัฐศาสตร์ไทย" อย่างตรงไปตรงมา โดยเสนอความคิดว่า วิชารัฐศาสตร์ได้มีพัฒนาการมาเป็นเวลานานและมีวิกฤติเกิดขึ้นในหลายด้าน

พ.ศ.2525 ทินพันธุ์ นาคะตะ ได้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง รัฐศาสตร์: ทฤษฎี แนวความคิด ปัญหาสำคัญ และแนวทางการศึกษาวิเคราะห์

พ.ศ.2526 ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ในบทความขนาดเล็กที่สำคัญอย่างยิ่ง (สำหรับวงวิชาการรัฐศาสตร์ไทย) เรื่อง "รัฐศาสตร์ทวนกระแส" ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาสำคัญอย่างที่สุดของวงวิชาการรัฐศาสตร์ในประเทศไทยเป็นปัญหาของ "วิกฤติการณ์แห่งความชอบธรรม" ที่รุนแรงอย่างยิ่ง อันเนื่องมาจาก "ระบบซึ่งเคยสร้างความชอบธรรมให้กับวิชารัฐศาสตร์ ไม่สามารถจะรักษาระดับแห่งความภักดีของสมาชิกได้ ดังนั้น รัฐศาสตร์จึงถูกคนรุ่นใหม่ละทิ้ง" (2526: 4-5) เพื่อไปหาคำตอบที่น่าพึงพอใจจาก "ศาสตร์" แขนงอื่นๆ (2)

พ.ศ.2528 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว เป็นบรรณาธิการของการสรุปผลการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "ทิศทางของรัฐศาสตร์ไทย" ซึ่งจัดโดยคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2527

จากที่กล่าวพอเป็นสังเขปข้างต้น คงพอเห็นได้ว่าในระหว่างปี พ.ศ.2521-2528 แวดวงวิชาการทางรัฐศาสตร์ของไทยได้มีการวิพากษ์และทบทวนตนเองหลายครั้ง โดยยอมรับความหลากหลายทางทั้งที่กล่าวอ้างว่ามีทิศทาง และไม่มีทิศทางกันอยู่เลย

พร้อมกันนั้น ในช่วงนี้ เราได้แลเห็น การขยาย "พรมแดนใหม่" ของการศึกษาริยะการ เมืองการปกครองไทย ว่ามิได้เกิดขึ้นโดยนักวิชาการจากด้านรัฐศาสตร์ตามลำพัง (ดูต่อไปในส่วนสอง) เพราะการเกิดขึ้นของความรู้ นั้น ย่อมเกี่ยวพันทั้งในทางตรงและทางอ้อมกับนักวิชาการสาขาอื่นๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับตั้งแต่นักประวัติศาสตร์ นักเศรษฐศาสตร์ ฯลฯ

เมื่อสภาพการณ์ความคิดและเคลื่อนไหวของวงวิชา "รัฐศาสตร์" ในประเทศไทย นับตั้งแต่ต้นทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ดำเนินไปในลักษณะดังกล่าวนี้ ปัญหาคือ การผสมผสานความรู้

จากสายต่างๆ รวมทั้งลักษณะการทำงานของนักรัฐศาสตร์ดำเนินไปเช่นใด? นักรัฐศาสตร์เรียนรู้จากงานสาขาอื่นๆ หรือไม่ มากน้อย เพียงใด และในทางกลับกัน นักรัฐศาสตร์ได้ช่วยทำให้มีอะไรเกิดขึ้นบ้างที่สามารถนับได้ว่าเป็นพัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองไทย?

เสน่ห์ จามริก (2521: 235-245) ในบทความขนาดสั้นเรื่อง "การศึกษาการเมืองการปกครองไทย" ได้กล่าวอภิปรายไว้อย่างน่าประทับใจเป็นอย่างยิ่งว่า "ในขณะนี้ เราเริ่มมีนักรัฐศาสตร์ไทย ศึกษาเรื่องสังคมและการเมืองไทยกันอย่างเป็นกิจลักษณะมากขึ้นตามลำดับ แต่ก็เป็นเรื่องการริเริ่มชวนชวนชวนบุคคลแทบทั้งสิ้น..." (หน้า 243) หรือในอีกนัยหนึ่งคือ สถาบันการศึกษา สมาคมวิชาชีพ สมาคมวิจัย องค์กร มหาวิทยาลัย ฯลฯ ไม่ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาระบบการศึกษาและองค์ความรู้ในสังคมการเมืองไทยเลย นี่เป็นสภาพการณ์ความเป็นไป ซึ่งดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง ตราบจนปัจจุบัน ดังตัวอย่างเช่นที่สมเกียรติ วันทะนะได้ประเมินสถานภาพไว้ (Somkiat, 1996) เมื่อไม่นานมานี้ว่า การศึกษาการเมืองของไทยในบุคสมัยปัจจุบัน มีการพัฒนาและความเคลื่อนไหวโดยนักวิชาการปัจเจกบุคคลทั้งสิ้น ที่สำคัญๆ ได้แก่ โดยผลงานการศึกษาของ เสน่ห์ จามริก เรื่อง การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ (2529) สุจิต บุญบงการ เรื่อง การพัฒนาทางการเมืองไทย... (2531) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง "รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรม" (2534) และ "วัฒนธรรมของคนชั้นกลางไทย" (2536) ชัยอนันต์ สมุทวณิช เรื่อง อำนาจรัฐกับอำนาจการเมือง (2535) รุ่งสรรค์ ธนะพรพันธุ์ อนิจจังลักษณะของการเมืองไทย (2535) สมเกียรติ วันทะนะ เรื่อง "ชนชั้นนำกับประชาธิปไตยไทย" (2535) ชัยบุษ บุญมี เรื่อง สังคมเข้มแข็ง (2535) สมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง เลือกตั้งวิกฤติ (2536) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กับ พรวิไล เลิศวิชา เรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) เอนก เหล่าธรรมทัศน์ เรื่อง สองนคราประชาธิปไตย (2537) และ โดยผลงานของพิทยา ว่องกุล เรื่อง ชุมชนประชาธิปไตย (2539) เป็นต้น

พิจารณาจากรายชื่อของผลงานทางวิชาการ รวมทั้งรายชื่อของนักวิชาการที่ผลิตผลงานทาง "การเมือง" หรือ "รัฐศาสตร์ไทย" ในช่วงหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมาตามเกณฑ์การประเมินของสมเกียรติ วันทะนะ (Somkiat, 1996) ข้างต้น ก็คงพอเห็นได้ว่าครึ่งหนึ่งของนักวิชาการกลุ่มดังกล่าว มิได้รับการฝึกฝน อีกทั้งมิได้รับปริญญา หรือสอนและทำวิจัยในสังกัดของคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยต่างๆ แต่ประการใด มิพักกล่าวถึง ผลงานของ ประเวศ วะสี ซึ่งมาจากสาขาวิชาแพทยศาสตร์ แต่กลับมีผลงานทางด้านรัฐศาสตร์อย่างโดดเด่น (ดูคำอภิปรายของมนตรี เจนวิทย์การ ใน จุมพล, 2534: 64)

เมื่อผลงาน ความคิด และความเคลื่อนไหวของนักวิชาการทางด้านรัฐศาสตร์ในประเทศไทยเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล เสียยิ่งจะเป็นผลงานขององค์กร และสถาบัน ก็คงจะเป็นเรื่องที่คาดเดาได้ว่า การดึง หรือประสานความรู้จากสาขาวิชาอื่นๆ ก็คงเป็นเรื่องของความสนใจ และเป็นความพยายามของปัจเจกบุคคลเองด้วย แน่นนอนว่า ในความพยายามนี้ บางคนประสบความสำเร็จ คือได้รับการยอมรับจากนักวิชาการในสาขาวิชาที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง และบางคน ต้องประ

สกับปัญหา คือได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงจากนักวิชาในสาขาวิชาที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ข้อสำคัญในประการต่อมาคือ ในสภาพการณ์ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยมีความหลากหลาย มีพรมแดนความรู้ใหม่ที่ขยายตัวออกไป วิชารัฐศาสตร์ไทย จะมีอะไรช่วยให่วงวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ เรื่องนี้ ผู้เขียนเห็นด้วยอย่างยิ่งกับการแสดงความคิดเห็นของสุรินทร์ พิศสุวรรณ (ในปี พ.ศ.2534) ที่กล่าวว่า

"สิ่งที่วิชาประวัติศาสตร์ให้กับการเมือง คือ vocabulary คือ ศัพท์ เพราะถ้าไม่มีศัพท์ ถ้าไม่มี concept แล้ว ทางสภาพอยู่ไม่ได้.. (ไม่ว่า ส.ส.จะเข้าใจลึกซึ้งมาน้อยเพียงใดก็ตาม) เพราะอย่างน้อยมันเป็นคำที่เป็น reference ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่ทุกคนต้องกล่าวถึง พูดแล้วพูดอีก.. สิ่งเหล่านี้เป็น frame คือเป็น reference คือ vocabulary ที่วิชาประวัติศาสตร์จะให้ ฉะนั้น วิชาประวัติศาสตร์ไม่จำเป็นต้องสอนเฉพาะนักรัฐศาสตร์ แต่ออกไปสอนกับคนภายนอก ให้เขาไปทำวิจัย รัฐศาสตร์สามารถที่จะ provided สิ่งเหล่านี้ให้กับคนในสังคม และเขาค่อยๆ เข้าใจและซึมซาบต่อไป.." (คำอภิปรายของสุรินทร์ พิศสุวรรณ ใน จุลพล, 2534: 78)

ที่กล่าวมา นับเป็นทัศนะและความเข้าใจที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีกับสังคมที่น่ารับฟัง อันเนื่องหลักและแนวคิดทางทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ และรัฐศาสตร์นั้น มิใช่เป็น "คำตอบ" ที่เสร็จสิ้นแล้วของการวิจัย หากเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เกิดการตั้ง "คำถาม" และช่วยให้เกิดการคิดที่จะแสวงหาความสัมพันธ์ (ใหม่) ระหว่างข้อมูลประเภทต่างๆ (ดูความเห็นของ เสน่ห์, 2521; นิธิ, 2524; อาณันท์, 2537 เป็นต้น)

ภาคที่สอง: พัฒนาการของการศึกษาวิจัยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรัฐ-รัฐบาลไทยในแง่มุมต่างๆ

ในการประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมือง เน้นเรื่องรัฐและรัฐบาลไทยในส่วนที่สองนี้ ผู้เขียนได้ดำเนินการวิจัยในทางปฏิบัติโดยจัดทำหัวเรื่องขึ้นรวม 18 หัวข้อ (ดูรายละเอียดจากงานวิจัย) เพื่อเป็นเครื่องช่วยการค้นคว้า บ่งชี้ทิศทาง และประเมินงานอย่างไรก็ดี ในการสรุปภาพรวมในที่นี้ ซึ่งต้องการอภิปรายปัญหาในภาพกว้างๆ ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า เราสามารถพิจารณาโดยการรวมหัวเรื่องต่างๆ ดังกล่าวเข้าด้วยกัน แล้วแบ่งใหม่ ดังนี้

1. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนบน ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง รัฐไทย, สถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, กฎหมาย, นโยบายต่างประเทศ, วัฒนธรรมทางการเมือง และเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

2. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนกลาง ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง พรรคการเมือง, การเลือกตั้ง, กลุ่มผลประโยชน์, ข้าราชการ (บางส่วน), ตำรวจ และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

3. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนล่าง ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง การปกครองท้องถิ่น, วัฒนธรรมทางการเมือง (บางส่วน), ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน), ชนกลุ่มน้อย, สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์, และการศึกษา "การเมือง" ในรูปแบบศิลปะอื่นๆ

แน่นอนว่า การจัดแบ่งกลุ่มของหัวข้อการศึกษาออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ๆ ข้างต้น ย่อมมีประเด็นที่สามารถโต้เถียงและวิพากษ์วิจารณ์ได้มาก ว่าจัดแบ่งกลุ่มด้วยเหตุผลอะไร ทำไมหัวข้อนี้หัวข้อนี้ จึงจัดอยู่ส่วนนี้ และทำไมไม่จัดอยู่ส่วนอื่นๆ ทำไมบางเรื่องจึงหายไป ทำไมบางเรื่องจึงถูกจัดรวมเข้าไว้ด้วยกัน ฯลฯ สรุปความคือ ทั้งหมดล้วนเป็นการใช้ "ความคิดเห็นในเชิงคุณค่า" ของผู้วิจัยเป็นเกณฑ์ในการจัดประเภทหัวข้อและจัดกลุ่มทั้งสิ้น (พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้จัดให้ "รัฐศาสตร์เชิงบรรยายและจัดพวก" เป็นหนึ่งใน 5 ประเภทของการศึกษารัฐศาสตร์แบบต่างๆ ดูพรศักดิ์, 2524: 42-69 และชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ได้เคยใช้วิธีการสะท้อน "อัตวิสัย" หรือประสบการณ์ส่วนตัวในการสำรวจสื่ออย่างข้อสังเกตและตรงไปตรงมา ดู ชัยวัฒน์, 2528: 23-37)

อย่างไรก็ดี การจัดกลุ่มหัวข้อของการศึกษาวิจัยในลักษณะดังกล่าว ผู้เขียนมีความตระหนักเป็นอย่างดีว่า เรื่องนี้มิใช่เป็นการสถาปนาองค์ความรู้ที่จริงแท้แน่นอนเกี่ยวกับองค์ภาพของประเทศไทยขึ้นแต่อย่างใด (การศึกษาวิจัยเรื่องรัฐและรัฐบาลไทย ควรจะเป็นหัวข้อวิจัยต่อไปในที่อื่น) หากเป็น "เครื่องมือ" ในอันที่จะช่วยให้เราสามารถสังเกต และมีความเข้าใจบางประการ

1. การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนบน

คำว่า "โครงสร้างส่วนบน" ของรัฐและรัฐบาลในที่นี้ ผู้วิจัยใช้อย่างกว้างๆ ให้นิยามรวมถึงหัวข้อวิจัยเฉพาะในหัวเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ รัฐไทย, สถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, ระบบกฎหมาย, นโยบายต่างประเทศ, วัฒนธรรมทางการเมือง และเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

จากการกำหนดหัวข้อของผู้วิจัยดังกล่าวข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า การศึกษาวิจัยในหัวข้อสถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, ระบบกฎหมาย, และนโยบายต่างประเทศ น่าจะถือเป็นหัวข้อการศึกษา "เก่า" ที่มีแต่เดิม ในขณะที่หัวข้อ รัฐไทย, วัฒนธรรมทางการเมือง และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง จัดเป็นหัวข้อการศึกษาวิจัย "ใหม่" ที่เพิ่งมีการถกเถียงกัน และจัดวางระบบแนวความคิดในสังคมไทย

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เน้นความสัมพันธ์ของสถาบัน มีปรากฏให้เห็นในการศึกษาวิจัยของชาวต่างประเทศและไทยจำนวนหนึ่ง (ดูการศึกษาของ Kusol Varophas ของ Kosol Srisang ของ Klaus Wenk ของ Walter F. Vella กับงานวิจัยของ David B.J. Adams เป็นต้น)

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 มีผลงานภาษาไทยที่ศึกษาสถาบันพระมหากษัตริย์ปรากฏอยู่ในงานที่เป็นงานประพันธ์ การวิจัย และคำบรรยายต่างๆ เป็นจำนวนมาก และได้มีการคลี่คลายตัว

ไปในช่วงทศวรรษที่ 2520 ซึ่งมีข้อที่น่าสนใจเกิดว่า ได้มีการเปลี่ยนแปลงใน "ฐานคติ" ที่แม้ว่าจะเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ก็มีความสำคัญอย่างยิ่ง ในระหว่าง การดำรงอยู่ของฐานคติเดิมที่พิจารณาว่า พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินเจ้าชีวิตมาแต่สมัยโบราณ กับแนวคิดใหม่ที่พิจารณาว่า โดยแท้ที่จริงแล้ว พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ก็มีข้อจำกัดอย่างมาก (ไม่ใช่การถูกจำกัดโดยหลักทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักปรัชญาทางการปกครอง) โดยอำนาจของคนกลุ่มอื่นๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ในขณะที่การศึกษาแบบเดิม ได้เน้นความเป็น "พระเจ้าแผ่นดินเจ้าชีวิต" อันเป็นหลักการของการเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (absolute monarchy) แต่การศึกษาในอีกแนวหนึ่งกลับตระหนักว่า พระมหากษัตริย์ของไทยทรงเป็น "ราชาธิปไตยที่มีอำนาจจำกัด" (limited monarchy) เสียเป็นส่วนมาก

อนึ่ง เป็นที่น่าสนใจว่า ในขณะที่การศึกษาของนักวิชาการไทย และงานที่เป็นภาษาไทยมักเน้นเรื่องราวของ "กษัตริย์ในอดีต" โดยมีการศึกษาเรื่องราวของกษัตริย์ในสมัยปัจจุบันหรือเรื่องราวเกี่ยวกับรัชกาลที่ 8-9 น้อยมาก แต่กลับปรากฏว่าได้มีการศึกษาของชาวต่างประเทศเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในช่วงปัจจุบันขึ้นแทน ที่สำคัญได้แก่ ผลงานของ Rayne Kruger (1964), Nicholas Tarling (1976), Frank E. Reynolds (1978), B. Lockhart (1990), Christine E. Gray (1991), David Streckfuss (1993, 1995 และ 1996) รวมทั้งโดยผลงานของ Kevin Hewison (1997) เป็นต้น

จากการพิจารณาตัวอย่างหัวข้อการศึกษารัช "เก่า" ที่สำคัญอย่างยิ่งข้างต้น เราคงจะคาดเดา "แบบแผน" บางประการได้ว่า การศึกษารัชหัวข้อแบบนี้ ไม่ได้เริ่มต้นจากความว่างเปล่า หากแต่จะมี "ฐานคติ" แนวคิด มโนทัศน์บางประการ ฯลฯ เป็นฐานดำรงอยู่ก่อนแล้ว การศึกษาในช่วงเวลา 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมาเสียอีก จะเป็นผู้นำเอาฐานคติเดิม แนวคิดเดิม มโนทัศน์เดิม ฯลฯ มาขยายความ เสริมต่อ ประยุกต์ใช้ เป็นกรอบการวิจัย ฯลฯ นี่ต้องนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ "วิวัฒนาการ" ซึ่งภายในไม่ช้า ก็จะเกิดการก่อชิบายที่แตกแขนงไปจากเดิม แยกไปจากของเดิม หรืออาจถึงขั้น เกิดมีคำอธิบายใหม่ ที่สามารถประชันชนแข่ง และท้าทายคำอธิบายในแบบเดิมๆ ในท้ายที่สุด

การศึกษาเรื่องรัฐบาล รวมทั้งระบบข้าราชการ-ทหาร นับเป็นอีกตัวอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความคลี่คลายตัวในแบบแผนเดียวกับเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ข้างต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวข้อวิจัยเรื่อง "รัฐบาล" นั้นมีความคาบเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างมาก การศึกษาในแบบเดิมๆ ซึ่งเป็นกระแสหลักของการศึกษาเรื่อง "รัฐบาล" ด้วยนั้น จึงเห็นภาพรัฐบาลไทยว่า มีการรวมศูนย์อำนาจอย่างเข้มแข็ง รัฐบาลมีอำนาจเด็ดขาดมาโดยตลอด สามารถประกาศใช้นโยบายใดก็ได้ตามแต่ยุคสมัย การดำเนินนโยบายมีผลในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง (เพราะรัฐบาลมีอำนาจเด็ดขาด) และมักมีการใช้อำนาจที่เด็ดขาด (คือกำลังอำนาจของทหาร) เข้าจัดการกับอำนาจของรัฐบาลเดิม

แนวคิดดังกล่าว ได้รับการอธิบายอย่างเป็นระบบโดยงานของ Fred W. Riggs ว่า

ด้วยการเมืองในระบอบอำมาตยาธิปไตย โดยงานของ David Wilson และของธวัช มกรพงศ์ (Thawatt Mokraperong, 1973) ซึ่งแสดงความสับสนของ "ฐานคิด" ว่าด้วยรัฐบาลรวมศูนย์อำนาจ มีอำนาจเด็ดขาด และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองโดยใช้กำลังของไทย

โดยภาพการรับรู้เช่นนี้ รัฐบาลไทยจึงเปรียบเสมือน "เครื่องจักร" ที่สามารถดำเนินงานทางการเมือง ดำเนินนโยบาย การบริหารราชการ และแก้ปัญหาได้ในทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การจัดระบบการศึกษา (อาทิเช่น วุฒิชัย, 2512; ณรงค์ พ่วงพิศ, 2514; ระลึก, 2521; Wyatt, 1969) การจัดระบบทหาร (อาทิเช่น ภารดี, 2518; จิตราภรณ์, 2520; Battye, 1974) การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง (อาทิเช่น ไพฑูรย์, 2515; ณรงค์ นันทอง, 2519; Tej, 1977) การปฏิรูปกฎหมาย (เช่น นพรัตน์, 2520) การใช้งบประมาณแผ่นดิน (เช่น พรเจริญ, 2517; สุทธาคา, 2524) การรวบรวมรายได้แผ่นดิน (เช่น สุมาลี, 2524) การแก้ปัญหาของชาวนา (เช่น สมชาย, 2521) การใช้นโยบายชาตินิยม (เช่น ไพฑูรย์, 2522) การใช้นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจ (เช่น ผาณิต, 2520; จารึก, 2529) เป็นต้น

แต่ในอีกด้านหนึ่ง เราก็ได้แลเห็นตลอดมาว่า "รัฐบาลไทย" นั้น ประสบกับวิกฤตการณ์ และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันมาเป็นระยะ ซึ่งน่าจะสะท้อนให้เห็นว่า ภาพที่เรามองว่ารัฐบาลไทยนั้นเปรียบเสมือน "เครื่องจักร" ที่รวมศูนย์อำนาจ และมีอำนาจเด็ดขาดนั้น น่าจะเป็นภาพที่เป็นปัญหา คือมีความ "เกินจริง" อยู่ไม่น้อย ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาที่ติดตามมา (ในสมัยนี้) ว่า จะจัดการกับงานวิจัยให้เกิดมีความสมดุลย์ในระหว่างคำอธิบายทั้งสองด้านได้อย่างไร คือ เป็นทั้งรัฐบาลที่รวมศูนย์อำนาจ และมีอำนาจเด็ดขาด (หรืออำนาจนิยม) ในขณะเดียวกัน ก็เป็นรัฐบาลไม่ค่อยมีเสถียรภาพ สามารถเปลี่ยนแปลงโดยช่องทาง "ที่ไม่ปกติ" ได้เสมอๆ (ดู อาทิเช่น การศึกษาของ Chai-Anan and Sukhumbhand, 1987) หรือในอีกทางหนึ่ง ผู้เขียนเห็นว่า เราคงพิจารณาว่าวิวัฒนาการและความขัดแย้งทางการเมืองนั้นเป็นของคู่กัน คือ เป็นกระบวนการทัศน์ (paradigm) ของการศึกษามืองไทยแทนกระบวนการทัศน์แบบเดิม ซึ่งพิจารณาการเมืองไปในทางที่เป็นเอกภาพและผสมกลมกลืน (ทางเลือกนี้ ศึกษาได้จากงานของ Thak, 1976 และ และโดยงานของ David Morell and Chai-Anan, 1981) หรือในอีกทางหนึ่ง เราคงต้องพิจารณา "รัฐบาลไทย" ในแง่มุมใหม่ว่ามีปฏิสัมพันธ์อยู่แล้วกับภาคธุรกิจ และภาคสังคม มิใช่เป็นการเมืองที่อยู่ในมือของภาคราชการแต่เพียงประการเดียว (Anek, 1992)

ทางเลือกในอีกทางหนึ่ง คือ การพิจารณาการสร้างสถาบันทางการเมืองไทยว่ายังคงอยู่ในขั้น "เตรียมการ" (เสนห์, 2529 และ Pisan, 1988) นั้นหมายความว่า ผู้คน พลเมือง และชนชั้นนำของไทยยังคง "ผูกพัน" กันเป็นกลุ่มในแบบปฐมนิเทศ หรือเหนือชั้นปฐมนิเทศเล็กน้อย ในขณะที่สถาบันการเมืองระดับเบื้องต้น อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของรัฐและรัฐบาล มีความอ่อนแอ และดำรงอยู่แต่เพียง "เปลือกนอก" (คือเป็นเรื่องของ form มากกว่า substance)

อย่างไรก็ดี พิจารณาเฉพาะคำอธิบายตามตัวแบบ "อำมาตยาธิปไตย" ซึ่งมีผลต่อการศึกษาศาสตร์ และค้นคว้าวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง "ข้าราชการ ซึ่งหมายรวมถึงทหารและตำรวจกับการ

เมือง" ด้วยนั้น เป็นที่น่าสังเกตเพิ่มเติมว่า ในประการแรก การศึกษาเรื่องทหาร กับข้าราชการ การได้รับความสนใจและเป็นจุดเน้นของการศึกษาวิจัยมากที่สุด ในขณะที่การศึกษาวิจัยเรื่อง "ตำรวจ" นั้นแทบจะไม่ได้รับความสนใจจากแวดวงวิชาการรัฐศาสตร์ไทยเลย

การเปลี่ยนแปลงที่พบได้ในการศึกษาเรื่องข้าราชการและทหาร ในประการแรก พบว่ามีความสนใจที่จะศึกษาความขัดแย้งภายในระบบราชการมากขึ้น และในอีกประการหนึ่ง คือมีการศึกษาความคิด อุดมการณ์ จิตสำนึก ฯลฯ ของข้าราชการและทหารเสริมเข้าไปในอีกมิติหนึ่ง

ในส่วนของการศึกษาวิจัยหัวข้อระบบกฎหมาย รัฐสภา และนโยบายต่างประเทศ ซึ่งในชั้นที่จริงแล้ว ควรนับว่ามีความสำคัญ อีกทั้งเป็นหัวข้อการศึกษาวิจัย "เก่า" คือมีการศึกษาในแบบเดิมๆ ร่องรับเป็นฐานอยู่แล้ว แต่ลักษณะวิวัฒนาการนั้น อาจกล่าวได้ว่า แตกต่างจากวิวัฒนาการของหัวเรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาล ระบบราชการ และทหารอยู่บ้าง กล่าวคือ ในประการแรก เข้าใจว่าหัวข้อทั้งสาม แม้ว่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับการเมืองในระดับชาติทั้งสิ้น แต่ก็เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ "ไม่มากนัก" และเรื่องนี้ก็เป็นข้อสันนิษฐานถึงสาเหตุที่ทำให้หัวข้องการวิจัยเรื่อง "รัฐสภากับการเมืองของไทย" และ "กฎหมายกับการเมืองไทย" เป็นหัวข้อที่มีการวิจัยในทางปฏิบัติที่น้อยกว่าหัวข้อ "ข้าราชการ และทหารกับการเมืองไทย" ในเชิงเปรียบเทียบ ยกเว้นในช่วง 5-6 ปีที่ผ่านมา โดยความพยายามของนักวิชาการ และปัญญาชนบางกลุ่ม ซึ่งต้องการศึกษา เข้าใจ พัฒนา และปรับปรุงระบบรัฐสภาของไทยให้มีความเข้มแข็ง จึงได้มีผลงานการศึกษาเพิ่มมากขึ้น ทั้งโดยงานที่เป็นตำรา บทความวิชาการ และโดยงานวิจัยของนักศึกษาระดับชั้นปริญญาโท (ดูตัวอย่างเช่นงานของ บวรศักดิ์, 2537; แก้วสรร และ สุรพล 2537; กิตติศักดิ์, 2537; วรพจน์, 2538; กิตติศักดิ์, 2539; สมคิด, 2539; จรัส, 2540 เป็นต้น)

ประการที่สอง การศึกษาในหัวข้อ กฎหมายไทย และระบบรัฐสภาไทย (ยกเว้นหัวข้อนโยบายต่างประเทศ) มีนักวิจัยชาวต่างประเทศเข้ามามีส่วนร่วมน้อยมาก (ในเชิงเปรียบเทียบกับหัวข้อศึกษาวิจัยเรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาล ข้าราชการ ทหารกับการเมือง) ข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ (พิจารณารายละเอียดได้จากงานวิจัยฉบับสมบูรณ์) ไม่ว่าจะเป็นไปด้วยเหตุใด เช่น หัวข้อเรื่องไม่เป็นที่น่าสนใจ ฯลฯ ได้ส่งผลให้การศึกษาวิจัยในหัวข้อเรื่องทั้งสอง คือ ระบบกฎหมาย และระบบรัฐสภาไทย แม้ว่าจะมีความสำคัญต่อการเข้าใจระบบการเมืองไทย แต่ผลของการศึกษาก็ไม่มี "ความมั่งคั่ง" เท่าที่ควร

ในประการต่อมา ถ้าหากนักวิจัยชาวต่างประเทศเข้ามามีส่วน "ค้นคว้าวิจัย" ในเรื่องกฎหมาย และระบบรัฐสภาของไทย "น้อยมาก" แล้ว เราจะอธิบายได้อย่างไร เกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของแวดวงวิชาการกฎหมาย รวมทั้งความเคลื่อนไหวในแวดวงวิชาการความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งจะมีกิจกรรมที่คึกคักมากในช่วงทศวรรษที่ 2530 ในทัศนะของผู้เขียนปรากฏการณ์ดังกล่าว สามารถเข้าใจ และอธิบายได้ หากจะพิจารณาสถานะและบทบาทของนักวิชาการไทยตามบริบทที่เป็นมาว่า มีความสัมพันธ์กับชุมชนทางวิชาการต่างประเทศ หรือโลกภายนอกอยู่ตลอดเวลา (เหมือนดังที่แนวคิดการพัฒนาทางการเมือง เคยมีอิทธิพลต่อนักวิชาการ

ไทยในสมัยทศวรรษที่ 2510) และในช่วงเวลานี้ ก็เป็นเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดเรื่องกฎหมายมหาชน สิทธิรัฐธรรมนูญนิยม กฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญ (มิใช่กฎหมายใดๆ) ศาลรัฐธรรมนูญ (มิใช่คณะตุลาการรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นองค์กรเดิม) สิทธิเสรีภาพของพลเมือง (ไม่ใช่ของประชาชน ซึ่งเป็นของเดิม) ฯลฯ กำลังเป็นแนวคิดที่มีพลัง และได้กลายเป็น "เครื่องมือ" สำคัญของการปฏิรูปทางการเมือง กระนั้นก็ตาม แนวคิดและหลักการเหล่านี้ จะกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการค้นคว้าวิจัยของสังคมไทยได้ หรือไม่ ยังคงเป็นคำถามที่ต้องการเวลาพิสูจน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในวงการนักกฎหมายของไทย ซึ่งมีแบบธรรมเนียมการปฏิบัติที่จะไม่ก้าวข้ามมาศึกษา "ประวัติศาสตร์" และพัฒนาการทางการเมืองของไทยโดยตรง

กล่าวโดยสรุปรวบรัด เฉพาะการศึกษาที่เกี่ยวกับโครงสร้างส่วนบนของประเทศไทยแล้ว คงพอกล่าวได้ว่า มีการศึกษาเรื่องรัฐไทยอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจจัดได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่

(1) กลุ่มที่พิจารณาว่า "รัฐไทย" เป็นรัฐรวมศูนย์อำนาจเด็ดขาด หรือในอีกนัยหนึ่งคือ รัฐไทยมีอำนาจที่สูงสุดเด็ดขาดมาช้านาน ฐานคิดนี้ อาจแบ่งออกเป็น สองแนวทางการศึกษา (ซึ่งในอันที่จริง มีการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างมากด้วย) ได้แก่ (ก) กลุ่มที่ใช้แนวคิดของมาร์กซ์ และฝ่ายซ้ายใหม่ (neo-marxism) ซึ่งจะอธิบายรัฐไทยว่า เป็นรัฐศักดินาบ้าง เป็นรัฐราชาศักดินาบ้าง ออกบ้าง เป็นสังคมพลังน้ำบ้าง และเป็นรัฐของวิธีการผลิตแบบเอเชียบ้าง กับ (ข) กลุ่มที่ใช้แนวคิดทฤษฎีของแมกซ์ เวเบอร์ ซึ่งอธิบายรัฐไทยว่าเป็น สังคมราชูปถัมภ์ (patrimonial society) หรือ เป็นรัฐราชูปถัมภ์ (patrimonial state) บ้าง เป็น รัฐราชการบ้าง เป็นรัฐศักดินาแบบไทยบ้าง และเป็นรัฐของสังคมเพาะปลูกข้าว บ้าง

(2) โดยอิทธิพลสืบเนื่องมาจากกระบวนการพัฒนา และแนวคิดทฤษฎีการพัฒนาทางการเมือง ได้มี การปรับแนวคิดจากส่วนหนึ่งส่วนใดของข้อแรก มาสู่แนวคิดใหม่ว่า รัฐไทยมีลักษณะเป็นรัฐที่เน้นการพัฒนา (developmental state) ด้วย พัฒนาการนี้เห็นได้ชัดนับตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา トラาจนปัจจุบัน

การปรับตัวของแนวคิดเดิม (ไม่ว่าจะเป็นลักษณะหนึ่งใดก็ตามข้างต้น) ไปสู่แนวคิด หรือ มโนทัศน์ใหม่ว่าด้วยรัฐที่เน้นการพัฒนา ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวของการศึกษาเรื่องรัฐไทยออกไปในหลายลักษณะ ตัวอย่างเช่น ได้มีการศึกษา และสร้างบทสังเคราะห์ใหม่ว่ารัฐไทยเป็นรัฐที่เน้นทั้งการพัฒนา ความมั่นคง และประชาธิปไตย ควบคู่กันไปทั้ง 3 ด้าน (คือแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์รัฐ ของชโยนันต์ สมุทวณิช) กับอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ การเน้นบทบาท "รัฐ" ในฐานะผู้นำการพัฒนา ทั้งการพัฒนาประเทศ การพัฒนาระบบเศรษฐกิจ และการพัฒนารัฐกิจภาคต่างๆ

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า เหตุที่แนวคิดเรื่อง "รัฐ" สามารถขยายตัวออกไปได้หลายทิศทาง อันเป็นเหตุให้ทำการศึกษารวบรวมได้หลายลักษณะ กล่าวคือ เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทั้งในอดีตและสมัยปัจจุบัน ในประการสำคัญ เป็นเพราะ คำว่า "รัฐ" เองนั้นมีความหมายยืดหยุ่นจากอดีตที่แปลว่า "ส่วนทั้งหมด" (หมายถึงรัฐบาล ดินแดน ประชากร และอำนาจสูงสุด) ก็เคลื่อนมาเป็นองค์กรที่ใช้อำนาจสูงสุด คือคล้ายกับแนวคิดเรื่อง "รัฐบาล" ในสมัยเวลาปัจจุบัน

(3) ได้ปรากฏความพยายามที่จะนำเสนอแนวคิดและทฤษฎีใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดกลุ่มทฤษฎีสถาบันพหุนิยมและสถาบันใหม่ (neo-pluralist and institutionalist approaches) นับได้ว่า มีบทบาทสำคัญในการนำการศึกษาวิจัยเรื่องรัฐไทยที่ท้าทายค้ำอธิบายในแบบเดิมๆ ตัวอย่างเช่น การศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ" (2532) งานของเอนก เหล่าธรรมทัศน์ (1992) งานของ Kewin Hewison (1993) และของ Peter Vandergeest (1993) เป็นต้น

การศึกษารัฐไทยในเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมืองไทย และหัวเรื่องวัฒนธรรมทางการเมืองไทย แม้ว่าจะมีพัฒนาการคล้ายคลึงกับการศึกษารัฐไทยหัวข้อ "รัฐไทย" แต่ในทางปฏิบัติจริง กล่าวได้ว่า มีสีสันน้อยกว่ามาก ในทางหนึ่ง คงเป็นเพราะมีแนวคิดและทฤษฎี (ในทางตะวันตกมีจำนวนมากแต่) ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้จำกัด และในประการต่อมา คงเป็นเพราะมีจำนวนนักวิจัยที่ให้ความสนใจ และลงมือทำการวิจัยอย่างจริงจังในจำนวนที่จำกัด (คือ มีปริมาณงานที่น้อยกว่าการศึกษาเรื่องรัฐไทย อยู่มาก) รวมทั้ง อาจจะเป็นเพราะ สภาพของการวิจัยเอง ซึ่งในเรื่องราวเกี่ยวกับความคิดกับอุดมการณ์ และวัฒนธรรมการเมืองไทย คงต้องการ "ข้อมูล" ของสังคมไทยประกอบเข้าไปด้วยกัน มากกว่าเรื่อง "รัฐไทย" ซึ่งแนวคิดเรื่องรัฐ มีลักษณะ "ยืดหยุ่น" คือสามารถเขียนและบรรยายในเชิง "นามธรรม" ได้มากกว่า

2. การศึกษารัฐไทยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนกลาง

การศึกษารัฐไทยในโครงสร้างส่วนกลางนี้ ผู้วิจัยพิจารณาว่า ประกอบไปด้วยหัวข้อเรื่อง พรรคการเมือง, การเลือกตั้ง, กลุ่มผลประโยชน์, ข้าราชการกับการเมือง (บางส่วน), ตำรวจกับการเมือง และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

คำว่าโครงสร้างส่วนกลางนี้ ผู้วิจัยใช้ในความหมายกว้างมาจากคำว่า intermediate structure ซึ่งเป็นส่วนที่อยู่ในช่วงกลางระหว่างรัฐ กับประชาชน หรือระหว่างรัฐ กับภาคสังคม

พิจารณาจากหัวข้อวิจัยที่เป็นเครื่องบ่งชี้ข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า หัวข้อพรรคการเมือง การเลือกตั้ง ข้าราชการ และตำรวจ น่าจัดเป็นหัวข้อ "เก่า" เพราะได้มีการเขียนการสอนกันมาบ้างแล้วก่อนทศวรรษที่ 2500 ในขณะที่ หัวข้อวิจัยเรื่อง กลุ่มผลประโยชน์ กับความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน) นั้น น่าจะเป็นของใหม่ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีการเขียนการสอน หรือมีการวิจัยกันมาก่อนทศวรรษที่ 2510

ในส่วนแรกคือ หัวข้อเรื่อง "พรรคการเมืองไทย" นั้น ปรากฏมีผลงานการศึกษารุ่นเก่า อย่างเช่น งานเขียนของ หยุต แสงอุทัย เรื่อง พรรคการเมือง (2490) ฯลฯ พิจารณาจากเนื้อหาของหนังสือข้างต้น คงพอเห็นได้ว่าเรื่อง "พรรคการเมืองไทย" นี้ แม้ว่าจะเป็นวิชาที่มีการเขียนการสอนในประเทศไทยมานาน (นับตั้งแต่สมัยแรกก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง) แต่สถานะของการวิจัย ก็คงเป็นเช่นเดียวกับเรื่อง "กฎหมาย-รัฐสภา" คือ มีผู้สนใจที่นำหลักการ และทฤษฎีพรรคการเมืองมาปรับใช้และทำการวิจัยค่อนข้างน้อย เข้าใจว่า ใน

ประการแรก คงเป็นเพราะพรรคการเมือง มิได้มีบทบาทสำคัญในระบบการเมืองไทยหากจะเปรียบเทียบกับระบบอำมาตยาธิปไตยของไทย ประการที่สอง ลักษณะของพรรคการเมือง เกือบทั้งหมดมีแนวโน้มเป็น "พรรคเฉพาะกิจ" รวมทั้ง ในประการที่สาม ได้แก่การที่พรรคการเมืองของไทย ไม่ได้มีตัวแทน หรือมีสาขาของพรรคในระดับท้องถิ่น ซึ่งหากจะปรับแนวคิดของพรรคการเมืองตะวันตกมาใช้อย่างเข้มงวด ก็คงต้องกล่าวว่าไม่ได้มีพรรคการเมืองที่แท้จริงเกิดขึ้นเลย

โดยฐานคติข้างต้น ได้ส่งผลอย่างสำคัญทำให้การศึกษาวิจัยเรื่อง "พรรคการเมืองของไทย" ไม่มีความมุงองงามเท่าที่ควร (ในช่วงทศวรรษที่ 2500-2510) ตราบจนถึงช่วงทศวรรษที่ 2520 เมื่อพรรคการเมืองต่างๆ เริ่มมีบทบาททางการเมืองเพิ่มมากขึ้น สามารถเจรจาต่อรองกับพลังของระบบอำมาตยาธิปไตยได้มากขึ้น จึงได้ปรากฏมีงานศึกษาวิจัยเพิ่มมากขึ้น และมีความเฉพาะเจาะจงมากขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2530 (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับวิทยานิพนธ์ปริญญาโท) กระนั้นก็ตาม การศึกษาที่ผ่านมา รวมทั้งบรรยากาศทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงหลังปี พ.ศ.2535 ได้แสดงให้เห็นสาธารณชนตระหนักว่า ตำแหน่งผู้นำทางการเมืองของประเทศ คือ นายกรัฐมนตรีได้เปลี่ยนจากที่เคยครอบครองโดยผู้นำของกลุ่มทหารและข้าราชการ ไปสู่ผู้นำของหัวหน้าพรรคการเมืองไปแล้ว เรื่องนี้เป็นโจทย์คำถามการวิจัยใหม่ ซึ่งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 กล่าวคือ ได้มีการศึกษาวิจัยกันในจำนวนที่พอสมควรถึงปัญหาว่าด้วยการควบคุม ตรวจสอบ ลงโทษ การให้เงินอุดหนุน การพัฒนาพรรคการเมืองให้สนองตอบต่อประชาชน ฯลฯ

อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาเรื่องพรรคการเมืองไทย ได้เริ่มต้นและพัฒนาขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2520 ด้วยความคิดความรู้สึกว่าพรรคการเมืองนั้นเป็น "สถาบันการเมือง" ที่สำคัญจึงควรมีการส่งเสริมและสนับสนุนให้เติบโตใหญ่ แต่ครั้นเมื่อมาถึงช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 ความคิดความรู้สึกดังกล่าว ก็ดูจะแปรเปลี่ยนไป โดยพิจารณา "พรรคการเมือง" ว่าเป็นมีความสำคัญก็จริง แต่ก็ดูจะเป็นปัญหา และเป็น "ผู้ร้าย" ทางการเมืองที่ต้องปรับปรุงแก้ไข

สถานภาพของการตั้งโจทย์การวิจัย และการดำเนินการวิจัยโดยที่ที่มีความคิดความรู้สึกเป็นฐานคติในลักษณะดังกล่าว พบได้ในการศึกษาวิจัยเรื่อง "การเลือกตั้งของไทย" เช่นเดียวกัน เนื่องด้วย การเลือกตั้งเปรียบเสมือนเป็น "หัวใจ" ของการวิจัยเรื่องพรรคการเมือง

แน่นอนว่า พัฒนาการของการศึกษาวิจัยทั้งในหัวข้อพรรคการเมือง และการเลือกตั้ง ได้ก่อให้เกิดความมุงองงาม และมีความรู้ความเข้าใจใหม่เกิดขึ้นในระดับหนึ่ง อย่างชนิดที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อนในช่วงทศวรรษที่ 2490-2510 กระนั้นก็ตาม ความรู้ความเข้าใจนี้ ได้พุ่งเป้าไปที่การจัดความสัมพันธ์ระหว่างพรรคการเมืองกับรัฐ หรือรัฐบาล เป็นสำคัญ ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างพรรคการเมือง และการเลือกตั้ง กับประชาชน และสังคม ดูจะเป็นเรื่องที่ไม่ได้รับความสนใจกันมากนัก เราพอทราบเท่านั้นว่า ได้มีพัฒนาการของ "ระบบห้วคะแนน" เกิดขึ้น แต่ระบบดังกล่าวนี้ มีลักษณะอย่างไร เหมือนกันทั่วประเทศหรือไม่ สัมพันธ์กับนักการเมืองอย่างไร นักการเมืองมีระบบการบริหาร "ห้วคะแนน" อย่างไร ระบบการบริหารดังกล่าวมีกี่ระบบ นอกจากห้วคะแนนแล้ว มีระบบอื่นๆ อีกหรือไม่ ห้วคะแนนกับผู้ช่วยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และผู้ติดตามต่างกัน

อย่างไร ผู้ให้การสนับสนุนทางการเงิน เป็นตัวคะแนนด้วยหรือไม่ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาที่จะช่วยให้เราเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างส่วนกลาง กับสังคมและประชาชน กล่าวได้ว่า ยังมีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าน้อยในเชิงเปรียบเทียบ

เมื่อผู้วิจัยกล่าวว่า การศึกษาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งของไทยมี "ปัญหา" นั้น ผู้วิจัยมีเหตุผลที่อธิบายเพิ่มเติมอย่างน้อยในสองประการ หนึ่ง คือการใช้แนวคิดทฤษฎีว่าด้วยพรรคการเมือง และการเลือกตั้งของประเทศตะวันตกยุคใหม่ เพื่อการศึกษาการเมืองไทย ซึ่งยังคงอยู่ในสภาพคล้ายกับยุคเก่าต่อกับยุคใหม่ของประเทศตะวันตก จึงทำให้เกิดปัญหาและข้อขัดข้องเป็นจำนวนมาก ในทางตรงข้าม หากผู้วิจัยตระหนักว่า ทฤษฎีเรื่องพรรคการเมืองและการเลือกตั้งที่เราใช้อยู่ นั้น อันที่จริงก็มี "เวลา" กำกับอยู่ อย่างเช่น หากเราเปลี่ยนไปใช้ทฤษฎีรุ่นเก่าของตะวันตกเมื่อ 100-200 ปีที่ผ่านมา เราก็คงแลเห็นปัญหาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งในอีกแบบหนึ่ง

ประการที่สองคือ หากการศึกษาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งมี "ปัญหา" อย่างมากจริงๆ ปัญหานั้น ก็คงไม่ได้อยู่ที่ระดับยอด คือหัวหน้าพรรค กับแกนนำของพรรคสองสามคนเท่านั้น หากคงเป็นปัญหาที่มาจากรากฐาน ซึ่งอยู่ "ภายใน" และสัมพันธ์กับภาคสังคม และสัมพันธ์กับประชาชน มากกว่าจะสัมพันธ์กับรัฐ หรือรัฐบาล นี่เป็นปัญหา ซึ่งผู้วิจัยแลเห็นว่า การศึกษาเรื่องดังกล่าวนี้ ยังมีจุดอ่อนอยู่มากพอสมควร

ในอันที่จริง ความสนใจในกลไก สถาบัน องค์การ ฯลฯ ที่เป็นโครงสร้างส่วนกลาง ที่ค่อนข้างน้อย มิได้เป็นปัญหาแต่เฉพาะเรื่องพรรคการเมือง กับการเลือกตั้ง หากแต่เป็นปัญหาหลักของการศึกษาระบบราชการของไทยเองด้วย กล่าวคือ มีงานการศึกษาริชัยที่ว่าด้วย ข้าราชการระดับกลาง ในการปฏิบัติงานในพื้นที่ต่างๆ ในระดับภูมิภาค ตลอดจนการให้บริการ เกือบฯ ทั่วทุกตัวตรวจสุขภาพ จับกุม ฯลฯ ในจำนวนที่ค่อนข้างน้อยมาก

อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับโครงสร้างส่วนกลางของประเทศไทย ได้มีพัฒนาการและขยายความออกไปอย่างกว้างขวางยิ่ง โดยอิทธิพลของแนวคิดเรื่อง "กลุ่มผลประโยชน์" (Interest Group) ซึ่งเป็นแนวคิดใหม่ ที่มีการเรียนการสอนในช่วงปลายทศวรรษที่ 2500 และกลายเป็นหัวข้อวิจัยใหม่นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2510 เป็นต้นมา จนปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้ เราอาจจัดเป็นแบ่งกลุ่มตามลักษณะของเนื้อหา และวิธีการศึกษาได้ 3 กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้ (1) การศึกษาที่เน้นเรื่องอำนาจเป็นศูนย์กลาง (power-centered approaches) (2) การศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง (political economy) และ (3) การศึกษากลุ่มผลประโยชน์โดยอาศัยแนวคิดและทฤษฎีพหุสังคม (pluralist theories)

สรุปความแล้ว คงพอจะเห็นได้ว่า การศึกษาริชัยในหัวข้อ "กลุ่มผลประโยชน์" ได้มีการขยายตัวออกไปอย่างมากในประเด็นหัวเรื่องเฉพาะ และในแนวทางการวิเคราะห์แบบต่างๆ ซึ่งนับเป็นส่วนที่มีความมั่งคั่ง และก้าวหน้าอย่างมากต่อการสร้างความเข้าใจในโครงสร้างส่วนกลางของประเทศไทย กระนั้นก็ตาม เนื่องด้วย กลุ่มผลประโยชน์ของไทยมีประวัติศาสตร์ความเป็น

มาที่ไม่นานเกินกว่าหนึ่งศตวรรษอย่างหนึ่ง และโดยภูมิหลัง ส่วนมีความเกี่ยวข้องกับคนต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป็นเรื่องของชนชั้นเกือบทังสิ้น ก็คงเป็นเหตุปัจจัยที่ต้องการ "เวลา" และการปรับความคิดและแนวมองให้กลุ่มผลประโยชน์ของไทยได้มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องสืบไป

ที่เพิ่งกล่าวมา หมายความว่า การศึกษาความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง นับว่ามีความสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจความเป็นมาของประเทศไทยในอดีต การดำรงอยู่ในปัจจุบัน และการเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์ในอนาคต เกี่ยวกับความหมาย การหน้าที่ และความชอบธรรมของโครงสร้างส่วนกลาง ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินกิจกรรมของพรรคการเมือง การเลือกตั้ง ข้าราชการระดับกลาง และการมี หรือไม่มีกลุ่มผลประโยชน์ในสังคมการเมืองไทย

พิจารณาจากงานที่ศึกษาวิจัยเรื่องความคิดและอุดมการณ์ทางการเมืองไทย เห็นได้ว่าไม่มีงานเขียนที่ได้อธิบายลักษณะที่เป็น "ส่วนรวมที่มีชีวิต" (ใช้คำศัพท์ของเอนก, 2536) ของไทยปรากฏอยู่เลย เท่าที่พอจะเทียบเคียงกันได้ อาจจะเป็นความคิดของสำนักวัฒนธรรมชุมชน [Chatthip Nartsupha "The Community Culture School of Thought" (1991)] อย่างหนึ่ง กับความคิดของปัจเจกบุคคล ซึ่งต้องการมี "อิสระ" จากรัฐ รวมทั้งต้องการให้ "สังคม" มีบทบาทสำคัญควบคู่กับรัฐ หรือมีบทบาทเหนือรัฐอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการศึกษาวิจัยในทางแนวคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง มิได้มีการเน้นความคิดที่เป็นขององค์กร สถาบัน สมาคม ชุมชน ฯลฯ ในภาพรวม ซึ่งมีกิจกรรมความเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐ กับปัจเจกบุคคล กันเลย (ดูตัวอย่างจาก Ruth MaVey Of Greed and Violence and Other Signs of Progress, n.d. ซึ่งได้วิเคราะห์ "ภาพรวม" ของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในระดับ intermediate level ของไทย)

3. การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนล่าง

การวิจัยที่เกี่ยวกับโครงสร้างส่วนล่างนี้ ประกอบด้วยหัวข้อวิจัยหัวเรื่อง การปกครองท้องถิ่น, วัฒนธรรมทางการเมือง (บางส่วน), ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมืองไทย (บางส่วน), ชนกลุ่มน้อย, สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์, และการศึกษา "การเมือง" ในรูปแบบอื่นๆ

พิจารณาจากหัวข้อข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า หัวข้อเรื่อง การปกครองท้องถิ่น หัวข้อชนกลุ่มน้อย และหัวข้อสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ จัดเป็นหัวข้อเก่า ซึ่งมีการศึกษามาตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2490-2500 ในขณะที่ หัวข้อวัฒนธรรมการเมือง หัวข้อความคิดและอุดมการณ์การเมือง กับหัวข้อการเมืองในรูปแบบอื่นๆ จัดเป็นหัวข้อใหม่ ซึ่งสองหัวข้อแรกถือกำเนิดในทศวรรษที่ 2510 และหัวข้อสุดท้าย ได้มีพัฒนาการขึ้นอย่างเป็นรูปร่างในช่วงทศวรรษที่ 2520

ในส่วนของหัวข้อการวิจัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย ดังได้กล่าวมาข้างแล้ว (ภาคที่หนึ่ง) ว่าเป็นหัวข้อที่มีการศึกษาวิจัยกันโดยทั่วไปในช่วงทศวรรษที่ 2590-2500 แต่ครั้งถึงช่วงทศวรรษที่ 2510 การศึกษาวิจัยหัวข้อดังกล่าวกลับมีความสำคัญน้อยลง ทั้งๆ ที่เป็นยุคสมัยที่การปกครองระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทยกำลังเป้งบาน และต่อมา จะด้วยสาเหตุใดก็

ตาม ทั้งในทางวิชาการ และในทางสังคมการเมือง ปรากฏว่าการศึกษาริขัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นได้หวนกลับมามีความสำคัญอีกครั้งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2520 ตราบจนปัจจุบัน

ลักษณะและพัฒนาการของการศึกษาริขัยในหัวเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย เป็นที่สังเกตได้ว่า มีความเป็นไปใน 3 ลักษณะ หนึ่ง ได้แก่ ความสนใจที่จะศึกษาการก่อตัวของการปกครองหัวเมือง หรือจังหวัดในระบบใหม่ ซึ่งภาษาทางกฎหมายปกครองเรียกว่า "การปกครองส่วนภูมิภาค" การศึกษาทั้งโดยนักรัฐศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ ในประเด็นปัญหาว่าด้วยกำเนิดและพัฒนาการของการปกครองส่วนภูมิภาคนี้ คงต้องได้รับการพิจารณาอย่างวิพากษ์วิจารณ์พอสมควรว่าเป็นการศึกษาที่เน้น "รัฐบาลกลาง" เป็นสำคัญมากกว่าจะศึกษาท้องถิ่นต่างๆ โดยตัวของตัวเอง และในทางแนวคิดแล้ว ก็เน้นความชอบธรรมของหลักการ "แบ่งอำนาจ" (concentration) จากรัฐบาลกลาง มากกว่าจะเน้นหลักการปกครองตนเองของประชาชน

สอง เป็นการศึกษาที่เน้นหน่วยการปกครองท้องถิ่น "นิติบุคคล" ตามกฎหมายปกครอง โดยนักรัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ ในขณะที่ ในประการที่สาม การศึกษา "ท้องถิ่น" ในรูปแบบธรรมชาติ และที่ "ไม่เป็นทางการ" ในท้องถิ่นของไทย ปรากฏว่าเป็นหัวเรื่องย่อยที่ได้รับความสนใจ และมีนักวิจัยจากสาขาต่างๆ เข้าทำการวิจัยเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เริ่มจากงานของนักวิจัยชาวต่างประเทศ ทางด้านสังคมวิทยา มนุษยวิทยา เป็นสำคัญ

อย่างไรก็ดี มีข้อที่น่าสังเกตบางประการเกี่ยวกับ การศึกษาในหัวข้อริขัยย่อยเรื่องการปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการ ดังต่อไปนี้ หนึ่ง คือ การศึกษาเหล่านี้ได้ละข้าม หรือไม่สนใจการปกครองท้องถิ่นที่เป็นทางการมากนักกับสองคือ การศึกษาในเรื่องดังกล่าว ปรากฏว่า ได้มีความพยายามที่จะสร้าง "แนวคิด" เฉพาะขึ้นเพื่ออธิบายเรื่องท้องถิ่นไทย หรือกำลังอยู่ในช่วงที่กำลังสร้าง "ทฤษฎี" ขึ้นจากสภาพข้อเท็จจริงของท้องถิ่นในประเทศไทย ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่อง "เจ้าพ่อ" แนวคิดเรื่อง "local power" (เสนอโดย Andrew Turton) และแนวคิดเรื่อง "อิทธิพล" ในการเมืองไทย (ดู Yoshifumi Tamada "Itthipon and Amnat: An Informal Aspects of Thai Politics" Southeast Asian Studies 28:4 (March 1991): 5-16) เป็นต้น และในประการที่สามคือ นักประวัติศาสตร์การเมืองไทยมีส่วนร่วมในงานวิจัยเรื่องนี้ "น้อยมาก" ในเชิงเปรียบเทียบกับงานของนักวิจัยสาขาอื่นๆ

ข้อสังเกตข้างต้น ซึ่งสรุปจากการวิจัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม มีแบบแผนที่สอดคล้องกับพัฒนาการของการวิจัยเรื่อง "ชนกลุ่มน้อย" ในประเทศไทยอย่างมาก เพราะดังที่ทราบกันโดยทั่วไป ชนกลุ่มน้อยเป็นหัวข้อการวิจัยเก่าแก่หัวข้อหนึ่ง โดยที่ในช่วง 30-40 ปีก่อน การศึกษาจะเน้นไปที่ "ปัญหา" ของชนกลุ่มน้อยในมิติต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาที่มีผลกระทบต่อ "ความมั่นคง" ของรัฐไทยจะได้รับการเน้นเป็นพิเศษ

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 จนถึงทศวรรษที่ 2520 เราได้แลเห็นว่าการศึกษาริขัยราวเกี่ยวกับชนกลุ่มน้อยของไทยมีวิวัฒนาการที่เป็นพลวัตมากขึ้น คือ มีจุดเน้นของการศึกษาที่เป็น "วิชาการ" คือเพื่อการเข้าใจ และเพื่อสร้างเครื่องมือวิเคราะห์ที่มนุษย์ที่มีความแตกต่างหลากหลาย

หลายเป็นสำคัญ กระนั้นก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาวิจัยที่สร้างความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นงานวิจัยในระดับปริญญาเอกในต่างประเทศและทำโดยชาวต่างประเทศ มากกว่าจะเป็นการศึกษาของนักวิชาการชาวไทย

ประการที่สอง คือ ในการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อยดังกล่าว ปรากฏว่า มีงานวิจัยของประวัติศาสตร์อยู่น้อยมาก เท่าที่พบนอกจากงานของไพฑูรย์ ณีกุล (Paitoon, 1984) แล้ว ก็คงมีงานของ Ronald D. Renard (1980) นั้นหมายความว่า การศึกษาในส่วนนี้ (คล้ายคลึงกับการศึกษาการเมืองที่ไม่เป็นทางการในท้องถิ่นไทย) เป็นผลงานของนักวิชาการสาขาอื่นๆ ทั้งสิ้น

ข้อสำคัญที่ควรกล่าวอีกประการหนึ่งคือ ในการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อยข้างต้น ได้ให้น้ำหนักกับการศึกษาเรื่อง "คนจีน" น้อยมาก ซึ่งต่างจากบรรณาคาสทางการเมืองและทางวิชาการในช่วง 30-40 ปีที่แล้วเป็นอย่างมาก ในทางหนึ่งแสดงให้เห็นว่า สังคมการเมือง รวมทั้งทัศนะของนักวิชาการในเวลานี้ ไม่ได้พิจารณาว่า "คนจีน" เป็นชนกลุ่มน้อยอีกต่อไป [กระนั้นก็ดี ก็พอมองงานเกี่ยวกับคนจีนปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง อย่างเช่น การศึกษาของ เกษียร เตชะพีระ (2537) และของเออีจี มูราซิม่า (2539, 2541) เป็นต้น]

ในส่วนของหัวข้อวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นหัวข้อที่สำคัญอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งในการศึกษาต้องพิจารณาทั้งด้านบทบาทของรัฐกับบทบาทของประชาชน ก็มีแบบแผนของการพัฒนาที่คล้ายคลึงกับหัวข้อชนกลุ่มน้อย กล่าวคือ แต่เดิมการศึกษามีเป้าหมายเน้นไปที่ปัญหาเรื่องความมั่นคงและการต่อต้านคอมมิวนิสต์เป็นสำคัญ แต่ครั้นถึงช่วงทศวรรษที่ 2520 เนื่องด้วยบรรณาคาสเปลี่ยนแปลงไป และโดยการฝึกฝนตามระเบียบวิธีวิจัยของการศึกษาในระดับชั้นปริญญาเอกในต่างประเทศ (ซึ่งบังคับให้ผู้ศึกษาละทิ้งเป้าหมายทางการเมืองแบบเดิมๆ) ก็ได้ทำให้การศึกษาในหัวข้อดังกล่าวมีพัฒนาการอย่างมาก อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตอีกเช่นกันว่า งานที่ได้สร้างความก้าวหน้าในการศึกษาวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ไทย และคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยนั้น เป็นงานของนักวิชาการไทยเกือบทั้งสิ้น (ต่างจากการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อย และการปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งเป็นงานของชาวต่างประเทศ เป็นส่วนใหญ่)

นอกจากหัวข้อวิจัย "เผ่า" ทั้งสามดังกล่าวข้างต้นแล้ว การศึกษาวิจัยเรื่องวัฒนธรรมการเมือง และความคิด-อุดมการณ์ทางการเมือง ก็มีบางส่วนช่วยก่อให้เกิดความก้าวหน้าในประเด็นที่คาบเกี่ยวกับโครงสร้างส่วนล่างของรัฐด้วย อย่างเช่น การศึกษาในแนววัฒนธรรมการเมืองแบบเดิม ได้ทำการวิจัยลงไปลึกถึง ทัศนคติและวัฒนธรรมของผู้ปกครองระดับอำเภอ มีการศึกษาอย่างเป็นระบบถึงการเรียนรูของเด็ก ในขณะที่การศึกษาคิดและวัฒนธรรมการเมืองในแนวทางใหม่ ได้วิเคราะห์ความคิดความเคลื่อนไหวของผู้คนจากระดับล่างทั้งในอดีต และในยุคร่วมสมัย

อย่างไรก็ดี การเปิดประเด็นการศึกษาแบบใหม่ๆ อย่างแท้จริง ซึ่งก็คือ "มนุษย์" เป็นแกนกลาง น่าจะได้แก่กลุ่มที่ศึกษา "การเมือง" ในความหมายใหม่ (หรือรัฐศาสตร์ทวนกระแส ชัยวัฒน์, 2526 และ 2528) การศึกษาในแนวทางนี้ ในอันที่จริงโดยหลักแนวคิดแล้ว มีส่วนที่คาบเกี่ยว และควรมีผลกระทบทั้งต่อความเข้าใจในโครงสร้างส่วนบน ส่วนกลาง และส่วนล่าง

แต่เนื่องด้วย การศึกษาในแนวทางนี้ ยังเพิ่งเริ่มต้นขึ้น มีการศึกษาวิจัยค่อนข้างน้อย รวมทั้ง มีนักวิจัยที่จัดอยู่ในแนวทางนี้ในจำนวนที่น้อยด้วย ก็คงเป็นเรื่องธรรมดา ที่จะต้องใช้เวลาที่จะพัฒนาการต่อไปอีกระยะหนึ่ง กระนั้นก็ตาม เราได้แลเห็นงานสำคัญๆ ในแนวทางนี้ปรากฏบ้างแล้ว ส่วนหนึ่งได้แก่ การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ "สตรีไทย" และอีกส่วนหนึ่ง เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากร และการต่อสู้ของชาวบ้านในด้านสิ่งแวดล้อม

อีกส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาเกี่ยวกับ "วัฒนธรรมชุมชน" และผลสืบเนื่องจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เช่น การท่องเที่ยว ฯลฯ และอีกส่วนหนึ่ง เป็นการศึกษาการเคลื่อนไหวต่อสู้ของชาวบ้าน อันเนื่องมาจากการที่ชาวบ้านตระหนักว่าตนเองเป็น "พลเมือง"

ภาคสาม บทสรุป: จากการดำรงอยู่แบบ "เอกเทศ" ผู้การมีปฏิสัมพันธ์อย่างสร้างสรรค์?

จากการสำรวจเข้าไปในพรมแดนของการศึกษาวิจัยทั้งสองด้านข้างต้น เราคงแลเห็นได้ว่า พัฒนาการของความรู้ทางรัฐศาสตร์โดยภาพรวม กับการศึกษาในเชิงปฏิบัติ ซึ่งแบ่งเป็นหัวข้อย่อยๆ นั้น มีความสัมพันธ์กัน มีผลกระทบต่อกัน และเกี่ยวพันกัน ในระดับที่น้อยบ้าง มากบ้าง

ผู้วิจัยเห็นว่า อุปสรรคที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้การศึกษาวิจัยเรื่อง "รัฐและรัฐบาลไทย" ซึ่งกระทำมาจากทั้งสองส่วน คือจากทั้งในทางหลักแนวคิด หรือหลักวิชา กับการศึกษาภาคปฏิบัติที่ไม่สามารถพัฒนา หรือองงามขึ้นได้ มีที่มาจาก ฐานคิดที่ผิดพลาด อย่างน้อย 2 ประการด้วยกัน กล่าวคือ หนึ่ง ได้แก่ ฐานคิดที่แยกองค์วิชาความรู้ออกเป็นส่วนๆ และเป็นการแยกแบบเด็ดขาด ถึงขนาดที่ไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน คือ ไม่พยายามละข้ามเข้าไปในพรมแดนของสาขาอื่นๆ

กับสอง คือภาษา เพราะถึงแม้ว่าแต่ละฝ่ายจะพยายามข้ามไปในสาขาอื่นๆ เราก็คงต้องยอมรับว่า แต่ละสาขาวิชาล้วนมีแนวคิด ทฤษฎี มุมมอง วิธีวิจัย และที่สำคัญคือ "ภาษา" ของตนเอง ซึ่งทุกฝ่ายคงไม่สามารถละทิ้งระเบียบวิธี (discipline) ของตนเองลงไปได้ แต่อาจเรียนรู้ ผักผ่อน และแลกเปลี่ยนกันได้ ยกเว้นแต่การใช้ "ภาษา" ซึ่งถ้าหากมีลักษณะเป็นภาษา "ส่วนตัว" (idiosyncratic) อย่างมาก การมีปฏิสัมพันธ์กันก็คงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นไม่ได้ (อุยศ และอัมมาร์, 2541 คำดังกล่าวเป็นของอัมมาร์ สยามวาลา อยู่ในหน้า 137)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาสถานภาพของความรู้ในที่นี้ ซึ่งเน้นภาพที่เป็น "พัฒนาการ" ก็ได้แสดงให้เห็นว่า หลักแนวคิดต่างๆ ทั้งหลายเมื่อแรกเข้ามาสู่สังคมการเมือง ก็ล้วนเข้ามาที่ "หน้าประตูบ้าน" ทั้งสิ้น การที่จะเข้ามาสู่ "ข้างใน" บ้านเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยเวลา และการลงแรงหรือความพยายามที่จะทำการวิจัยเรื่องราวของสังคมการเมืองเท่าที่ควร ดังตัวอย่าง เช่น แนวคิดเรื่องพัฒนาการทางการเมือง วัฒนธรรมการเมือง ฯลฯ ได้กระทำสำเร็จมาแล้ว

แน่นอนว่า ยังมีแนวคิด หรือหลักวิชาอีกเป็นจำนวนมาก เช่น ประชาสังคม ความรู้ความเข้าใจเรื่องสถาบันสังคมในระหว่างรัฐ กับบุคคล (intermediate level) แนวคิดเรื่องเสรีภาพ ความเสมอภาค การเมืองมนุษย์ สัมพันธภาพทางอำนาจ ที่ดินสาธารณะ (ที่ไม่ใช่ของรัฐ)

วลา กล่าวได้ว่า ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการ "ถ่ายโอน" เข้ามาเป็นหัวข้อวิจัยในทางประวัติศาสตร์การเมืองไทย ปัญหาคือ เพราะเหตุใด? คำตอบหนึ่ง เข้าว่าคงเป็นเพราะแนวคิดต่างๆ เหล่านั้น บางแนวคิดอาจเป็นของใหม่ บางแนวคิดอาจยากต่อการทำความเข้าใจ หรืออาจจะไม่มี "ข้อเท็จจริง" ของไทยสอดคล้องกับความคิดนั้น จึงเป็นอุปสรรคขวางกั้น มิให้เกิดการศึกษาริวิจัยในหัวข้อดังกล่าวขึ้นได้ แต่ในอีกคำตอบหนึ่ง ซึ่งเราได้แลเห็นจากความเคลื่อนไหวในการศึกษาเรื่องรัฐไทย นั่นก็คือ แนวคิดที่เกี่ยวกับรัฐ สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาลไทยนั้น ถูกครอบงำโดยแนวคิด รัฐ สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาล ที่อำนาจรวมศูนย์อย่างเด็ดขาด (monocratic state) มาช้านาน การเคลื่อนไหวของการรับรู้อำนาจรัฐ-สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาลในลักษณะที่มีอำนาจกระจาย (pluralist image of the state) กำลังอยู่ในช่วงเริ่มต้นขึ้น ดังนั้น การศึกษาเรื่องราวต่าง ซึ่งที่เป็นองค์ประกอบของรัฐ กลไกรัฐ สถาบันพรรคการเมือง กลุ่ม องค์กรประชาชน การปกครองท้องถิ่น ฯลฯ หากศึกษาในแบบเดิม จึงได้รับการวางน้ำหนักไว้ว่าเป็น "ส่วนขยาย" ของรัฐบาลกลาง หรือของรัฐทั้งสิ้น มิได้มีลักษณะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง ดำรงอยู่ด้วยตนเอง มีเจตจำนงของตนเอง มีสิทธิด้วยตนเอง ฯลฯ เหมือนดังที่แนวคิดในประการหลังกำลังพยายามเสนอให้แก่สังคมการเมือง และวงวิชาการไทย

ในอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเป็นผลสรุปจากการพิจารณาการศึกษาหัวข้อย่อย เราได้แลเห็นการศึกษาริวิจัยหัวข้อย่อยต่างๆ ว่ามีพลวัตรอย่างสูงด้วยเหตุผลสองสามประการดังนี้ (1) ได้มีความพยายามลงทุนลงแรงทางสังคมของนักวิชาการในสายต่างๆ หรือในสาขาวิชาต่างๆ ที่จะสืบสานและปรับใช้หลักแนวคิดบางประการ เช่น เรื่องความคิดการเมือง (เฉยๆ) มาเป็นความคิดการเมืองไทย ฯลฯ หรือลงทุนลงแรงเพื่อที่จะจัดการกับเอกสารของทางราชการบางกลุ่ม อันเป็นผลก่อให้เกิดมีพัฒนาการและความก้าวหน้าในเรื่องต่างๆ เกิดขึ้น (2) มีการเปลี่ยนรุ่นของนักวิชาการไทยในทุกทศวรรษ ซึ่งก่อให้เกิดการศึกษาที่เพิ่มเติม หักเหแปรผัน และวิพากษ์วิจารณ์การศึกษาในรุ่นก่อนๆ ไปเป็นอันมาก และ (3) ได้แก่การวิจัยของนักวิจัยชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในหัวข้อเรื่องรัฐไทย ชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย การปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการของไทย กับหัวข้อนโยบายต่างประเทศของไทย นับว่ามีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ต่างจากการวิจัยในหัวข้อระบบกฎหมายไทย รัฐสภาไทย การเลือกตั้งไทย การปกครองท้องถิ่นทางการของไทย และคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย ซึ่งมีนักวิชาการต่างประเทศ ให้ความสนใจน้อยมาก

เชิงอรรถ

(1) ขอให้ดูตัวอย่างเช่น บันทึกของนุถุล ประจวบเหมาะ เรื่อง ชีวิตที่คุ้มค่า (2539: 18-19) ซึ่งได้กล่าวบรรยายถึงความโฝผืนของนักเรียนเตรียมอุดมศึกษา ในรุ่นของตน ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองไว้ว่า ต้องการไปศึกษาต่างประเทศเพื่อที่จะได้กลับมาทำงานช่วยแก้ปัญหาความยากจนของประชาชน และช่วยเหลือประเทศชาติ โดยที่ในสมัยนั้น การศึกษาในประเทศไทย สหรัฐอเมริกา นับว่าต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงสุดตกประมาณปีละ 5 หมื่นบาท ในขณะที่การศึกษา

ในประเทศอังกฤษจะตกประมาณปีละ 2-3 หมื่นบาท ซึ่งประหยัดกว่าแต่ไม่ค่อยสะดวกมากนัก เพราะประเทศอังกฤษประสบกับความขัดแย้งภายในหลังสงคราม นอกจากนี้ ได้แก่การศึกษาในประเทศออสเตรเลีย ซึ่งได้กลายมาเป็นทางเลือกใหม่ เพราะประหยัดอย่างมาก คิดเป็นค่าใช้จ่ายแล้วตกประมาณปีละหนึ่งหมื่นบาทเศษเท่านั้น อย่างไรก็ตาม วิศวกรกล่าวไว้ด้วยว่า ผู้สำเร็จการศึกษาจากประเทศสหรัฐอเมริกา รวมทั้งจากประเทศอังกฤษ จะได้รับเงินเดือนมากกว่าผู้สำเร็จการศึกษาจากประเทศออสเตรเลีย รวมทั้งประเทศที่อดีตเคยตกเป็นอาณานิคม เช่น ประเทศฟิลิปปินส์ เป็นต้น อย่างเช่น หากจบการศึกษาระดับปริญญาตรีจากประเทศสหรัฐอเมริกา จะได้รับเงินเดือนๆ ละ 1,600 บาท (พ.ศ. 2496) ในขณะที่หากสำเร็จการศึกษาจากประเทศออสเตรเลีย และฟิลิปปินส์ จะได้รับเงินเดือนเพียงเดือนละ 1,050 บาท เท่านั้น (นฤล, 2539:35) ซึ่งต้องนับเป็นกฎเกณฑ์ของทางราชการ และเป็นรางวัลทางสังคม ที่ช่วยส่งเสริมให้ระบบการศึกษาแบบสหรัฐอเมริกามีความ "สูงส่ง" มากยิ่งขึ้นไปอีกในสายตาของประชาชนคนไทยทั่วไป

(2) ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ กล่าวตั้งข้อสังเกตว่า ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นกับวงวิชาประวัติศาสตร์อเมริกัน เช่นเดียวกัน แต่ในประเทศสหรัฐอเมริกานั้น นักศึกษาที่มีความสามารถสูงได้ผลผลิตจากวิชาประวัติศาสตร์ไปสู่วิชากฎหมาย หรือบริหารธุรกิจ ซึ่งเป็นอาชีพที่มีงานทำและมีค่าตอบแทนสูงกว่า ต่างจากประเทศไทย ซึ่งผลผลิตไปหาศาสตร์อื่นๆ อย่างเช่น ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มนุษยวิทยา ฯลฯ ซึ่งดูจะอธิบายให้คำตอบกับปรากฏการณ์ทางการเมืองได้ "น่าพึงพอใจกว่า" คำอธิบายของทางรัฐศาสตร์ (ชัยวัฒน์, 2526: 3-4)

บรรณานุกรม

(เฉพาะที่มีความสำคัญและอ้างอิงในบทความนี้ ส่วนอื่นๆ ขอให้ดูในรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์)

เกษม อุทยานิน ประวัติศาสตร์พระนคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2501.

เกษม อุทยานิน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ เกษม อุทยานิน ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 16 มิถุนายน 2519.

ศีกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "ทรรศนะเกี่ยวกับทิศทางของประวัติศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์ ฝ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของประวัติศาสตร์ไทย, 2528, หน้า 7-19.

จุมพล หนึ่งพานิช (บรรณาธิการ) รายงานการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง รัฐศาสตร์กับการพัฒนาสังคมไทย: เหลียวหลังแลหน้า จัดโดยสาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช วันที่ 27 พฤศจิกายน 2534.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ ประวัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รายงานวิจัย เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช "ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชา และทศพิธราชธรรม" ใน หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ เกษม อุทยานิน 16 มิถุนายน 2519.

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ "รัฐศาสตร์ทวนกระแส" รัฐศาสตร์สาร 9:1 (มกราคม-เมษายน 2526)
, หน้า 1-50.

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ การเมืองมนุษย์: รัฐศาสตร์ทวนกระแส สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2528.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร รัฐศาสตร์ การบริหารธุรกิจ ทฤษฎี: หนังสือทศวรรษรัฐศาสตร์
แนววิพากษ์ ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540.

เดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ หลักรัฐศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ 8 โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2515.

ดิเรก ชัยนาม "การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" ในหนังสือ ชุมนุมรัฐ
ศาสตร์บัณฑิตมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2501.

บุญล ประจวบเหมาะ ชีวิตที่คุ้มค่า กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2539.

บุญเย็น วอทอง "การจัดตั้งสถาบันการศึกษาในการปกครองประเทศไทย: บทศึกษาเฉพาะกรณี
การจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในลักษณะที่เป็นอุปสรรคต่อ
การปกครองระบอบประชาธิปไตยสมัยเริ่มต้นในประเทศไทย" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท
คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2507.

บุญริษฐ์ บุญยะเขตมาลา "วิเทศศึกษาในระบบโลกสมัยใหม่: ข้อพิจารณาสำหรับเมืองไทย" ใน
วิเทศศึกษา: รากฐานของเมืองไทยในระบบโลกสมัยใหม่ กรุงเทพฯ: สำนัก
งานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2538, หน้า 13-40.

ปฐม มณีโรจน์ และคณะ "สถานภาพของการศึกษารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ในประเทศไทย"
ใน พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว, บรรณาธิการ ทิศทางของรัฐธรรมนูญไทย เจ้าพระยาการ
พิมพ์, 2528, หน้า 242-284.

ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ วิวัฒนาการวิชารัฐศาสตร์ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โรง
พิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

ปรีชา เวสารัชช์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์ 21 ขอบเขตและแนวทางในการศึกษาวิชารัฐ
ศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.

ปรีชา เวสารัชช์ "หลักสูตรรัฐศาสตร์ในประเทศไทย" ใน รวมบทความวิชาการรัฐศาสตร์
เนื่องในโอกาสครบ 10 ปี รัฐศาสตร์ มสธ. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิ
ราช, 2535, หน้า 75-85.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว รัฐศาสตร์ พัฒนาการและแนวทางศึกษา พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2522 โดย
โรงพิมพ์วชิรพันธ์ และพิมพ์ครั้งที่สองโดยโรงพิมพ์ศรีอนันต์, 2524.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์ ขอบข่าย สถานภาพ และการศึกษาวิจัย เจ้าพระ
ยาการพิมพ์, 2526.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว "ข้อสังเกตเกี่ยวกับวิวัฒนาการของรัฐศาสตร์ไทย" เอกสารประกอบการสัมมนา

- นันทวงวิชาการเรื่อง ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ 2527.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย เจ้าพระยาการพิมพ์, 2528.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว วิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์ คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- ยศ สันตสมบัติ และ อัมมาร สยามวาลา นิเวศน์วิถิต ความรู้กับวิวัฒนาการ สำนักพิมพ์คบไฟร่วมกับมูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย, 2541.
- ลิขิต ชีระเวคิน "แนวทางการศึกษาการเมืองของสำนักพฤติกรรมศาสตร์: การวิจารณ์และเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์แนว System Analysis" รัฐศาสตร์สาร 4:2 (พฤศจิกายน 2520), หน้า 1-28.
- ลิขิต ชีระเวคิน "ระดับการพัฒนาทางวิชาการของวิทยาศาสตร์ในประเทศไทย" ใน สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ, 2521, หน้า 301-318.
- สมเกียรติ วันทะนะ "มองรัฐศาสตร์ไทย (2524)" วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 4:2 (มีนาคม-ตุลาคม 2524)
- สมเกียรติ วันทะนะ "ไทยศึกษานุกรมใหม่: ข้อจำกัดของการวิจัยเชิงปริมาณ" ใน ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บรรณาธิการ) จินตนาการสู่ปี 2000 นวกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา? สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2539, หน้า 459-494.
- สมบัติ จันทรวงศ์ "ปรัชญาการเมืองและรัฐศาสตร์" รัฐศาสตร์สาร 1:1 (พฤศจิกายน 2515).
- สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ และ พลศักดิ์ จิรไกรศิริ "ทิศทางของตำราวิทยาศาสตร์ไทย" เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ 2527.
- สุจิต บุญบงการ "วิธีการศึกษาแบบพฤติกรรมในทางรัฐศาสตร์" รัฐศาสตร์สาร 1:1 (พฤศจิกายน 2515), หน้า 25-43.
- เสนห์ จามริก "การศึกษการเมืองการปกครองไทย" ใน รัฐศาสตร์ 21 ขอบข่ายและแนวทางการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521, หน้า 235-245.
- เสนห์ จามริก "รัฐศาสตร์: ปรัชญา VS พฤติกรรมศึกษา" ใน สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.
- เสนห์ จามริก "ข้อพิจารณาเกี่ยวกับทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย, 2528, หน้า 21-28.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์ ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ: ความหมายของประชาสังคม เอกสารวิชาการ คณะรัฐศาสตร์, 2536.

- อมร รัชการรัตน์ และชิตติยา กรรณสูตร (บรรณาธิการ) ทฤษฎีและแนวความคิดในการพัฒนาประเทศ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508.
- อาณันท์ กาญจนพันธุ์ "บทบาทของนักวิจัยและทุนอเมริกันในกระบวนการทัศน์ด้านไทยศึกษา" ใน บทบาทของต่างประเทศในการสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2537, หน้า 260-300.
- อังคณาวัชร, หลวง "การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ยุคล่าสุด" ใน รัฐศาสตร์ประกาศพงษ์ ที่ระลึกรัฐศาสตร์จุฬาฯ ยุคหลังครบรอบยี่สิบปี กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, 2511.
- Amara Raksasatya "The Study of Political Science in Thailand" รัฐศาสตร์นิเทศ 3:1 (พ.ศ.2509).
- Ayal, Eliezer B. (ed.) The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History, and Political Science Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1978.
- Bell, Peter F. "Western Conceptions of Thai Society: The Politics of American Scholarship" Paper presented at the Thai-European Seminar on Social Change in Contemporary Thailand, University of Amsterdam, 1980.
- McVey, Ruth Of Greed and Violence and Other Signs of Progress (mimeo, n.d.)
- Sombat Chantornvong and Chulacheeb Chinwanno "Political Science in Thailand" in Takeo Uchida (ed.) Political Science in Asia and the Pacific Bangkok: UNESCO Regional Office for Education, 1984, pp.69-103.
- Somkiat Wanthana "Thai Studies in Politics and Laws" Paper presented at the International Conferrene on Thai Studies, Chiangmai, 1996.
- Thrombley, Woodworth G, William J. Siffin and Pensri Vayavanda (eds.) Thai Government and Its Setting Bangkok: The National Institute of Development Administration, 1967.
- Winch, Peter The Idea of Social Science and Its Relation to Philosophy Second edition, N.J.: Humanities Press, 1990.
- Zuckerman, Alan S. Doing Political Science Boulder: Westview Press, 1991.

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ไทย : การศึกษา
ประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในประเทศไทย
อดิศร หมวกพิมาย

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

การสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ ไทย : การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในประเทศไทย

อดิศร หมวกพิมพ์

เมื่อผู้วิจัยเริ่มรวบรวมข้อมูลการศึกษาเรื่องเมืองในประเทศไทยในมิติประวัติศาสตร์พบว่าการแสวงหาความรู้ความเข้าใจต่อเมืองในประวัติศาสตร์ไทยมีมาอย่างยาวนาน เห็นเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ของเมืองเริ่มต้นจากตำนานและพัฒนาไปสู่ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบพงศาวดารก่อนจะก้าวเข้าสู่การเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จากผู้บันทึกนปราชญ์ในอดีตซึ่งมีทั้งกษัตริย์ ปราชญ์ในราชสำนัก ข้าราชการในสังกัดกระทรวงตามโครงสร้างใหม่ของการปฏิรูประบบราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยต้นทศวรรษ ๒๕๐๐ กลุ่มนักวิชาการไทยในสถาบันการศึกษาได้พัฒนางานเขียนของตนเองขึ้นมา และมีผลงานการศึกษาเรื่องเมืองจำนวนมาก ทำให้การศึกษาวិเคราะห์องค์ความรู้เรื่องเมืองในประวัติศาสตร์ไทยในงานวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงขององค์ความรู้เรื่องเมืองในประวัติศาสตร์ไทยในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จนถึงปัจจุบัน

จากประชุมพงศาวดารถึงประวัติศาสตร์ไทย : การเขียนประวัติศาสตร์เมือง ในฐานะส่วนหนึ่งของงานอาณาจักรสยาม

งานชุดแรกที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการบุกเบิกและปูทางต่อการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองในประเทศไทยอย่างมาก ได้แก่ งานชุดที่เรียกกันว่า “ประชุมพงศาวดาร” ที่ตีพิมพ์โดยหอสมุดวชิรญาณ โดยตีพิมพ์ภาคแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และตีพิมพ์ต่อเนื่องกันมาจนถึงภาคที่ ๘๑ งานเรียบเรียงประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในลำดับแรก คือ ตำนานโยนก หรือ พงศาวดารโยนกที่พระยาประชาภิจักรจักรเรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ ความสนใจประวัติความเป็นมาของเมืองในพื้นที่ภาคเหนือนั้นแต่ถ้าจะศึกษาย้อนหลังลงไปถึงจารึกการบันทึกประวัติศาสตร์ในสังคมไทยอาจกล่าวได้ว่าการเรียบเรียงมาก่อนหน้านั้นมาก ตัวอย่างเช่น ตำนานเมืองทางเหนือที่รจนาขึ้นด้วยพระเถระในล้านนาไทยสามารถตรวจสอบอายุย้อนลงไปถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ก่อนที่จะถูกรวบรวมและเรียบเรียงเป็นส่วนหนึ่งของชุดหนังสือประชุมพงศาวดารโดยหอสมุดวชิรญาณ

ประวัติศาสตร์เมืองที่ปรากฏในประชุมพงศาวดารนั้นมีลักษณะที่ชัดเจนร่วมกันประการหนึ่งก็คือ การนำเสนอในรูปของตำนานการสร้างเมืองที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา วัชรบุรุษ และการเลือกทำเลในการสร้างเมือง และเมื่อล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์และเหตุการณ์ร่วมสมัยการบรรยายประวัติศาสตร์ของเมืองจะเต็มไปด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ของเจ้าเมืองหรือเมืองนั้น

“ปรับปรุงจากรายงานผลการวิจัยโครงการสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ไทย เรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการ ในประเทศไทย” โดยได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)

อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทบาทของหอสมุดวชิรญาณถือเป็นศูนย์กลางการพิมพ์งานด้านประวัติศาสตร์เมืองเผยแพร่ออกมามากที่สุดและเป็นเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญในยุคของการปรับปรุงประเทศเพื่อความทันสมัย การใช้หอสมุดวชิรญาณเป็นฐานของการจัดทำประชุมพงศาวดารโดยอาศัยความร่วมมือจากข้าราชการในระบบใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในการรวบรวมหรือเรียงประวัติศาสตร์เมืองในท้องถิ่นของตนเองส่งมายังกรุงเทพฯ ปรากฏการณ์เรื่องนี้มีมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้ว พงศาวดารเมืองพัทลุง เรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๓๔๓ โดย หมื่นสนิทภริมย์ ปลัดกรมหมื่นไกรสรวิชิต พงศาวดารเหนือ ของ พระวิเชียรปรีชา เรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นต้น ต่อมาพงศาวดารเมืองเหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในเวลาต่อมา

อาจเรียกได้ว่าความสำเร็จสำคัญอีกประการหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามได้ธำรงรากฐานความรู้ความเข้าใจต่ออดีตของตนเองผ่านการเรียบเรียงพงศาวดารเมืองของตนเองและส่งทอดองค์ความรู้นี้ต่อสังคมไทยเอาไว้ได้อย่างยาวนาน ภายใต้บทบาทการขึ้นของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในตารางที่ ๑.๑ จะพบว่าขุนนาง ข้าราชการ และเจ้านายเป็นกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่รวบรวมและเรียบเรียงพงศาวดารเมือง อาจจะเป็นด้วยความผูกพันกับภูมิสำเนาถิ่นเกิดของตนเอง และความต้องการทราบถึงอดีตของเมืองและตระกูลของตนเองที่มีความสัมพันธ์กันมาเมื่อครั้งอดีต ลักษณะของการเรียบเรียงพงศาวดารเมืองที่เฟื่องฟูในอดีต การตีพิมพ์ประชุมพงศาวดารที่มีแกนเรื่องอยู่ที่ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองนี้ดำรงอยู่ถึงปลายทศวรรษ ๒๔๗๐ ก็ยุติลงไป เมื่อการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เจือปนด้วยลัทธิชาตินิยมเกิดขึ้นในทศวรรษที่ ๒๔๘๐ แต่แนวคิดการรวบรวมและเรียงพงศาวดารเมืองนี้มีการนำมาสานต่อโดยกระทรวงมหาดไทยในสมัยของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมาในชื่อชุดหนังสือ “ประวัติมหาดไทย” ซึ่งเราสามารถนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างพงศาวดารเมืองกับประวัติมหาดไทยส่วนกลางและส่วนภูมิภาคได้เป็นอย่างดี

ผู้วิจัยประเมินว่าเป็นการสานต่อแนวทางการเรียบเรียงประชุมพงศาวดารที่ผ่านมาต่างกันตรงที่ว่าพงศาวดารเมืองเกิดจากแรงบันดาลใจส่วนบุคคลมากกว่าต้องกระทำตามคำสั่งเจกเช่นการเรียบเรียงประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค ผู้วิจัยพบว่าอิทธิพลและอำนาจของคำอธิบายประวัติศาสตร์เมืองจากประชุมพงศาวดารมีผลอย่างมากต่อการเขียนประวัติศาสตร์ของแต่ละจังหวัดที่ต่อเนื่องกันมาเมื่อ มีการออกประกาศในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ เปลี่ยนการเรียกชื่อ “เมือง” เป็น “จังหวัด” แทน การสร้างคำใหม่คือ “จังหวัด” แทนคำว่า “เมือง” ซึ่งเป็นผลมาจากการกำหนดพื้นที่การปกครองของกระทรวงมหาดไทยเริ่มมีความลงตัวมากขึ้น และมีการบังคับบัญชาที่แน่นอนชัดเจนภายใต้บทบัญญัติของกฎหมาย¹ จังหวัดจึงเป็นขอบเขตของเนื้อหาที่กำหนดองค์ความรู้และความเข้าใจในเรื่องประวัติศาสตร์เมืองแบบเดียวกัน และทำให้นิยามของคำว่าเมืองผูกติดอยู่กับความเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครองซึ่งเป็นนิยามหลักของเมืองในประวัติศาสตร์ไทยจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่น่าสนใจก็คือว่า ในคำนำหนังสือประวัติมหาดไทยส่วนต่าง ๆ มีคำชี้แจงวัตถุประสงค์ของการเรียบเรียงไว้ดังนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ “พจนฯ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย(พล.อ. ประภาส จารุเสถียร) ได้พิจารณาเห็นว่า กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่สำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินและดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการปกครอง ตั้งแต่โบราณกาลตลอดมาได้มีเหตุการณ์เอกสารสำคัญ

ปัญหาการกำหนดขอบเขตพื้นที่ความเป็นเมืองในอดีตก่อนการสำรวจจริงวัดที่ดินแบบตะวันตกจะเริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เมืองมีสภาพอาณาเขตที่ไม่แน่นอน ทำให้การกำหนดพื้นที่ความเป็นเมืองแต่ละเมืองขึ้นอยู่กับหน่วยทางการปกครอง และการให้ความสำคัญกับชุมชนเป็นสำคัญ

ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของภูมิภาคประเทศ สถานที่ ประวัติบุคคลผู้กระทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง เป็นสิ่งที่ควรรู้ ควรศึกษา และควรรวบรวมขึ้นไว้เพื่อประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังสืบไป... ในที่สุดเอกสารชุด “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลาง” ก็ได้สำเร็จลงในปี พ.ศ. ๒๕๑๑... เมื่อมี “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลาง” ขึ้นมาได้ ความคิดที่จะให้มีการรวบรวม “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค” ก็เริ่มขึ้น โดยมีคณะกรรมการพิจารณาค้นคว้าในเรื่องนี้แก้ไข...²

คำอธิบายประวัติศาสตร์เมืองจึงแปรเปลี่ยนจากประวัติความเป็นมาของเมืองในรูปของตำนาน และพงศาวดาร ซึ่งเมืองเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยามเมื่อครั้งสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์มาเป็นคำอธิบายของประวัติศาสตร์เมืองเป็นเรื่องการบริหารและการจัดการปกครองเมืองในสมัยต่างๆ จนถึงปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตว่าการแบ่งยุคสมัยของการเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคก็ยังถือแบบแผนเก่าของจารีตการเขียนประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ อยู่เช่นเดิมและอย่างเคร่งครัด ยกตัวอย่างเช่น ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดจันทบุรีหรืออธิบายประวัติความเป็นมาและเหตุการณ์สำคัญๆ ของจังหวัดจันทบุรีโดยแบ่งระยะเวลาเป็น ๔ สมัย คือ สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และมาจบท้ายที่การจัดรูปแบบการปกครองเมืองตามระบบมณฑลเทศาภิบาล การจัดรูปแบบการปกครองในสมัยปัจจุบัน ในส่วนสุดท้ายจะกล่าวถึงประวัติและผลงานของเจ้าเมืองและผู้ว่าราชการแต่ละคนที่เข้ามาปกครองจังหวัด การแบ่งเนื้อหาและยุคสมัยแบบนี้ทำให้เข้าใจได้ว่าประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคของแต่ละจังหวัดตั้งใจจะเขียนขึ้นเพื่ออธิบายให้เห็นพัฒนาการของอำนาจรัฐจากส่วนกลางมีเหนืออำนาจในท้องถิ่นมาตั้งแต่ครั้งอดีตอย่างไรบ้าง การกล่าวถึงประวัติและผลงานของเจ้าเมืองและผู้ว่าราชการแต่ละคนที่ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองนั้น ยังเป็นการแสดงให้เห็นว่าความรุ่งเรืองใด ๆ ของเมืองนั้นจังหวัดนั้นล้วนแต่เป็นผลงานและความสามารถของบรรดาผู้ปกครองเหล่านั้นทั้งสิ้นนี้ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นอิทธิพลของแนวคิดเรื่องทฤษฎีมนุษย์ใหญ่ (Great man Theory) ที่ตกทอดสู่จารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบพงศาวดารจนถึงประวัติศาสตร์ไทย ราษฎรหรือชาวบ้านทั่วไปไม่ได้มีการอธิบายให้เห็นถึงบทบาทหรือความสำคัญใด ๆ ในประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค ประชาชนหรือราษฎรมีฐานะเป็นเพียง “ประชากร(population)” ของรัฐเท่านั้นเอง

การนำเสนอประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะที่วางทำนองดังกล่าวนี้แทบไม่ต่างไปจากประวัติศาสตร์เมืองที่ปรากฏในลักษณะของประชุมพงศาวดารที่ตีพิมพ์มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีข้อต่างกันเล็กน้อยกล่าวคือ ประวัติศาสตร์ไทยมีการแบ่งเรื่องเป็นยุคสมัยโดยชัดเจน ในขณะที่การบรรยายในประชุมพงศาวดารเป็นการบรรยายไปเรื่อย ๆ ตามลำดับเวลาไม่มีการแบ่งเป็นประเด็นหรือบริบท(Content)เฉพาะเรื่อง ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลมาจากแนวคิดเรื่องการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์(Periodization Concept)ยังไม่ได้รับอิทธิพลจากสกุลประวัติศาสตร์นิพนธ์ตะวันตกเท่าใดนักและยังคงยึดอยู่กับการลำดับเหตุการณ์ตามเวลา(chronology)จากอดีตถึงปัจจุบัน

เมื่อเราเปรียบเทียบแนวคิดของการรวบรวมประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในรูปของประชุมพงศาวดารจนถึงการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางในปีพ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน พบว่าเป็นสมัยของการพัฒนาประเทศกำลังดำเนินในระยะเริ่มต้นและมีความเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ กล่าวคือ การพัฒนาประเทศให้ทันสมัย(modernization) เพื่อความศิวิไลซ์ทัดเทียมกับอารยประเทศเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ เทียบเคียงได้กับการวางแผน

²กระทรวงมหาดไทย, ประวัติศาสตร์ไทย ส่วนภูมิภาค จังหวัดจันทบุรี(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครองฯ, ๒๕๒๔), น. ก-ข.

พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่กำหนดเป็นแผนงานโดยชัดเจนในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา แนวคิดที่จะพัฒนาโครงสร้างทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ ถูกเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมโลกในขณะนั้นมากขึ้นเรื่อย ๆ และการเขียนประวัติศาสตร์ก็เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งให้กับรัฐที่จะนำไปใช้เป็นการสร้างฐานความรู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อผู้ปกครองที่จะมีบทบาทในการควบคุมดูแลราษฎรในลักษณะเดียวกันและกำหนดหน้าที่ของราษฎรภายใต้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น³ ถ้าพิจารณาปีพ.ศ. ๒๕๐๔ ที่ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางจะอยู่ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่มีนโยบายการพัฒนาประเทศด้วยแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ และมีเป้าหมายการพัฒนาเมืองหลักในภูมิภาคด้วย ดังนั้น ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคจึงเป็นผลผลิตของการพัฒนาประเทศเหล่านี้ด้วย

ในขณะที่ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองแบบมหาดไทยซึ่งให้ความสำคัญกับความเป็นมา เหตุการณ์ต่าง ๆ ของแต่ละเมืองแต่ละจังหวัดเป็นสำคัญ ดังนั้น เป็นเรื่องปกติที่นิยามเรื่องเมืองจึงรวมอยู่ในหน่วยทางการปกครองดังที่ได้กล่าวในเบื้องต้น โดยทั่วไปการเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคมีมาตรฐานของการกำหนดขอบเขตเนื้อหาไว้ภายในจังหวัดซึ่งอยู่ในข้อกำหนดของระเบียบบริหารราชการในกระทรวงมหาดไทย ทำให้การเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคและการเรียบเรียงพงศาวดารในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีมาตรฐานของรัฐแบบเดียวกัน ในตารางที่ ๑.๑ เป็นตารางตัวอย่างของข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคที่บรรยายประวัติความเป็นมาของเมือง

ตารางที่ ๑.๑
ข้อมูลการตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค

ปีที่พิมพ์	ประวัติจังหวัด
๒๕๒๔	จันทบุรี
๒๕๒๕	ระยอง เลย์
๒๕๒๖	ชัยภูมิ นครราชสีมา นนทบุรี บุรีรัมย์ อุดรธานี ราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร สุรินทร์ เชียงใหม่ ตาก นครนายก ปทุมธานี นครศรีธรรมราช พัทลุง ร้อยเอ็ด ลพบุรี
๒๕๒๗	ลำพูน สิงห์บุรี อ่างทอง อุบลราชธานี ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ชุมพร ตรัง นครปฐม ประจวบคีรีขันธ์ ปัตตานี พังงา
๒๕๒๘	เพชรบูรณ์ เพชร มหาสารคาม แม่ฮ่องสอน ลำปาง สุโขทัย สุพรรณบุรี อุตรดิตถ์ อุทัยธานี ขอนแก่น ชัยนาท นครพนม นครสวรรค์ ปราจีนบุรี เพชรบุรี
๒๕๒๙	ภูเก็ต ยโสธร ยะลา ศรีสะเกษ หนองคาย อุดรดิตถ์
๒๕๓๐	กาญจนบุรี น่าน พิจิตร
๒๕๓๑	กาฬสินธุ์
๒๕๓๒	สตูล
ไม่ระบุปี	พิษณุโลก

³ดูรายละเอียดการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ได้จาก อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, "การเกิดแนวความคิด"หน้าที่พลเมือง" ใน รัฐไทยสมัยใหม่" รัฐศาสตร์สาร ๑๔(พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๓๑)

ผู้วิจัยพบว่าประวัติศาสตร์เมืองในประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคนำข้อมูลจากประชุมพงศาวดารมาเรียบเรียงใหม่แต่แบ่งลำดับเวลาตามพัฒนาการประวัติศาสตร์ชาติไทย และเพิ่มเติมผลงานในส่วนของการปกครองจังหวัดของกระทรวงมหาดไทย จะพบว่าการเรียบเรียงประวัติของจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทยไม่ครบทั้งหมด และถ้าพิจารณาคำสั่งกระทรวงมหาดไทยให้จังหวัดต่าง ๆ ดำเนินการเรียบเรียงประวัติจังหวัดตนเองและตีพิมพ์ทอดเวลาห่างจากประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางกว่าสิบปี มูลเหตุของความล่าช้าและไม่ได้ดำเนินการเสร็จสิ้นทั้งหมด ผู้วิจัยเข้าใจว่าเป็นปัญหาของการจัดการและการติดตามผลของฝ่ายบริหารของจังหวัด เราจะพบว่าจันทบุรีเป็นจังหวัดแรกที่ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคในจังหวัดของตนเองเสร็จเป็นจังหวัดแรกในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ในขณะที่เมืองสตูลตีพิมพ์ออกมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ การตีพิมพ์ผลงานที่มีความห่างของเวลาเหล่านี้เป็นประเด็นที่น่าขบคิดถึงเรื่องบริบททางประวัติศาสตร์ในขณะนั้นและวัฒนธรรมในองค์กรการบริหารของจังหวัด และกลุ่มบุคคลในจังหวัดนั้น ๆ ที่มีหน้าที่รับผิดชอบต่อการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยมีภูมิหลังความเป็นมาอย่างไร และมีบทบาทมากน้อยเพียงใดต่อการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์อย่างเป็นทางการเช่นนี้

ผู้วิจัยพบว่าจารึกการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองแบบพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ไทยยังคงปรากฏอยู่ให้เห็นในการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในปัจจุบัน แต่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการนำเสนอและเนื้อหาของการศึกษาค้นคว้าที่มีความหลากหลายมีลักษณะการศึกษาวิจัยที่เป็นวิชาการมากขึ้น และมีแนวคิดและวิธีการศึกษาด้วยศาสตร์ความรู้สมัยใหม่มากขึ้น งานศึกษาเหล่านี้นำเสนอผลงานในรูปของหนังสืออนุสรณ์ของการเปิดอาคารหรือเนื่องในวาระโอกาสพิเศษของจังหวัดต่าง ๆ ผลงานเหล่านี้นำเสนอโดยนักวิชาการประจำกรมศิลปากรเป็นหลัก และงานวิจัยค้นคว้าของนักวิชาการประจำมหาวิทยาลัยเข้ามาเติมเนื้อหาในหนังสือให้มีความรัดกุมและรอบด้านมากขึ้นค้นคว้าเป็นข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ที่อาศัยฐานความรู้จากโบราณคดีบ้าง มนุษยวิทยาบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง ภาษาศาสตร์บ้าง งานของผู้วิจัยเหล่านี้ได้แก่ หนังสือประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองที่ตีพิมพ์โดยกรมศิลปากร ตัวอย่างเช่น เมืองอุบลราชธานี พิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๒ เมืองน่าน จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน ๑๔ สิงหาคม ๒๕๓๐ ศรีสะเกษ พิมพ์เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนม์พรรษาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๒๘ ราชบุรี เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี ๑๔ ตุลาคม ๒๕๓๔ เป็นต้น เนื้อหาที่เขียนจะครอบคลุมทั้งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ความเชื่อ ประเพณี ที่มีเนื้อหาอยู่ภายในขอบเขตของเมืองราชบุรีหรือจังหวัดนั้น ๆ ลักษณะดังกล่าวทำให้องค์ความรู้เรื่องเมืองในมิติประวัติศาสตร์ครอบคลุมด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมาสมัยก่อนและสมัยประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประเพณี ความเชื่อ วรรณกรรม เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคแล้ว หนังสือ "เมือง" ของกรมศิลปากรมีความลุ่มลึกทางวิชาการมากกว่าเพราะมีการค้นคว้าสืบค้นที่เป็นหลักวิชาการที่หลากหลาย และมีการศึกษาลงไปถึงบริบทของชุมชนในเขตเมืองด้วย อย่างไรก็ตาม เนื้อหาด้านประวัติศาสตร์เมืองยังคงให้ความสำคัญกับเมืองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยแบบเดียวกับประวัติศาสตร์ไทย

ในขณะที่กรมศิลปากรตีพิมพ์ประวัติศาสตร์เมืองเนื่องในวาระโอกาส ภาคเอกชนโดยความร่วมมือของนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยได้ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์เมืองออกมา ที่ควรค่าแก่การกล่าวถึงคือ เรื่องเมืองพะเยา เมืองจันทบุรี และพัฒนาการสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง

ภาระหน้าที่ของประชุมพงศาวดารและหอสมุดวชิรญาณในสมัยรัชกาลที่ ๕-๗ เมื่อเทียบกับภาระหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยต่อการเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางและส่วนภูมิภาคนั้น เกิดขึ้นในบริบททางประวัติศาสตร์ที่ต่างยุคสมัยกันแต่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่ กล่าวคือ ประชุมพงศาวดารเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างรัฐชาติสมัยใหม่ที่อาศัยประวัติศาสตร์นิพนธ์เป็นเครื่องมือของผู้ปกครอง ขณะที่ประวัติศาสตร์ไทยเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ที่แสดงผลสำเร็จของกระบวนการปฏิรูปการปกครองที่สืบเนื่องมาจากยุคสมัยรัชกาลที่ ๕ พันธกิจของประวัติศาสตร์นิพนธ์ยังคงอยู่และครองการเขียนประวัติศาสตร์เมืองในส่วนหนึ่งของเนื้อหาตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงเป็นเรื่องของวีระบุรุษ ผู้นำ ขณะเนื้อหาช่วงครึ่งหลังของประวัติศาสตร์เมืองช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๕ วนเวียนอยู่กับผลงานของการปกครองเมืองโยกหน่วยงานกระทรวงมหาดไทย เมื่อภาระกิจการเขียนประวัติศาสตร์ไทยตกเป็นภาระของกรมศิลปากร หน่วยงานสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ การเขียนประวัติศาสตร์เมืองจึงมีการขยายเนื้อหาไปสู่ประเด็นวัฒนธรรม ประเพณี ศิลปะ ชาติพันธุ์ต่างๆ ในเมืองต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในกลุ่มงานเขียนชุดหนังสืออนุสรณ์งานพระราชพิธีเปิดอาคารสำคัญของแต่ละจังหวัด

ประวัติศาสตร์เมือง VS ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ข้อถกเถียงขององค์ความรู้เรื่องเมือง ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

การศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองในลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เริ่มต้นจากการสำรวจค้นหาที่ตั้งของเมืองโบราณที่ปรากฏในตำนานบังในจารึกบ้าง โดยมีความสนใจเรื่องดังกล่าวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมีสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ และเจ้าฟ้าสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้บุกเบิก

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองตามแนวการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสมัยปัจจุบันนี้บุคคลที่ผลิตงานประเภทนี้ออกมามากที่สุดคือ ศรัศักร วัลลิโภดม และธิดา สารยา โดยพื้นฐานของการศึกษาศรัศักร วัลลิโภดม จะเป็นนักมนุษยวิทยา แต่งานวิจัยของศรัศักรจำนวนมากนำเสนอความรู้เรื่องเมืองในสถานะของท้องถิ่นศึกษา และมีการนำเสนออย่างต่อเนื่องยาวนาน ตัวอย่างงานค้นคว้าของศรัศักรดูรายละเอียดได้จากตารางที่ ๑.๒

ตารางที่ ๑.๒

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองของศรัศักร วัลลิโภดม

ชื่อผลงาน	ปี พ.ศ.
โบราณคดีนครราชสีมา	๒๕๑๑
สภาพภูมิศาสตร์เมืองโบราณในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐	๒๕๑๖
ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้	๒๕๒๒
ร่องรอยของชุมชนโบราณที่ลุ่มน้ำพานทอง	๒๕๒๒
เวียงพระธาตุลำปางหลวง	๒๕๒๒
เมืองโบราณสมัยสุโขทัย	๒๕๒๓
กำแพงเพชร	๒๕๒๓
ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน-พะเยา	๒๕๒๔
กรุงเทพมาจากไหน	๒๕๒๕
นครไชยศรี	๒๕๒๕

เมืองพะเยา	๒๕๒๕
ในนครสองแคว	๒๕๒๗
กรุงศรีอยุธยา ราชธานีแห่งแรกของเมืองไทย	๒๕๒๘
ทำไมจึงเป็นสยามประเทศ	๒๕๒๘
อีสาน: ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีผู้นำค้ำดินกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย	๒๕๒๙
ปัง-ยม-น่าน- ความสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมระหว่างสุโขทัย แพร่ น่าน และพะเยา	๒๕๓๑
ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง	๒๕๓๒
เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย	๒๕๓๒
อุบลราชธานีกับความเป็นที่สุดของแห่งวัฒนธรรมอีสาน	๒๕๓๓
ราชบุรี เมืองท่าที่ถูกลืม	๒๕๓๓
เมืองศรีสัชนาลัย เมืองแฝดเมืองคู่กับเมืองสุโขทัย	๒๕๓๓
จันทบุรี-ปราจีน กับความเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออก	๒๕๓๓
แอ่งอารยธรรมอีสาน	๒๕๓๓
เล่าเรื่องเมืองสงขลาเก่า	๒๕๓๔
เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์สยามประเทศ	๒๕๓๔
สยามประเทศ	๒๕๓๔
ปัตตานีในภาพประวัติศาสตร์ไทย	๒๕๓๖
ความมหัศจรรย์ของกำแพงเพชร	๒๕๓๖
นครหลวงของไทย	๒๕๔๐

ความสนใจที่จะหาพัฒนาการของประวัติศาสตร์ไทยตามแนวทางการสืบค้นข้อมูลท้องถิ่นจากตำนาน หลักฐานโบราณคดี และการสำรวจภาคสนาม ทำให้การผลิตงานด้านนี้ของศรัทธามีมาก ตัวอย่างผลงานของศรัทธามีเรื่อง "ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ" เป็นการรวบรวมบทความในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๓๖ ซึ่งเป็นบทความสำรวจเมืองโบราณในประเทศไทยประกอบด้วย ละโว้ สงขลา โยนก หนองคายกุมภวาปี หนองหานอุดรธานี เวียงคุก เวียงมโน นครศรีธรรมราช เวียงพระธาตุลำปางหลวง อุทัยธานี เมืองกำแพงเพชร เมืองนครชุม เมืองไตรตรึงษ์ เมืองเทพนคร เมืองคนที เมืองบางพาน เชียงแสน เชียงราย พะเยา นครชัยศรี สุพรรณภูมิ สทิงพระ ลังกาสู่ขะ คณินทาโพธิ์ ลับแล บัว ศรีสะเกษ ราชบุรี จันทบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี ปัตตานี ศรัทธาได้ชื่อว่าเป็นผู้รอบรู้เรื่องเมืองโบราณของไทยมากที่สุดคนหนึ่งในเมืองไทยและมีผลงานตีพิมพ์เรื่องเมืองออกมาอย่างสม่ำเสมอ และเป็นผู้ที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาเรื่องเมืองโบราณและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเมืองไทย⁵

⁵ ธงชัย วินิจจะกุล ได้วิเคราะห์บทบาทของศรัทธาต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในประเทศไทยเอาไว้แล้วในงาน Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973," *Journal of Southeast Asian Studies* 26, 1(March 1995):99-120.(offprint)

ลักษณะเด่นของงานเขียนของศรีศักร คือ การสำรวจพื้นที่ภาคสนาม การใช้ตำนาน หลักฐานโบราณคดี หลักฐานประเภทเอกสาร และการใช้ภาพถ่ายทางอากาศ และบางครั้งมีภาพถ่ายทางดาวเทียมประกอบการศึกษา ศรีศักรใช้เวลาหลายสิบปีศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองโบราณ ซึ่งศรีศักรได้กล่าวว่า

...ทุนวิจัยที่รับจากสภาวิจัยแห่งชาติในขณะนั้นจึงเป็นการสำรวจบรรดาชุมชนโบราณและเมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาของภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้นมีมากเหลือเกิน เกินกำลังสำรวจต้องค่อยเป็นค่อยไป พอเสร็จจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็ขอทุนสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สำรวจบรรดาเมืองโบราณในแคว้นสุโขทัย ซึ่งอยู่ในเขตภาคกลางตอนบน (ภาคเหนือตอนล่างตามทางราชการ) ต้องทำอยู่ ๑๒ ปีจึงแล้วเสร็จ^๖

งานค้นคว้าและศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและการสืบค้นที่ตั้งและพัฒนาการของชุมชนโบราณของศรีศักร วลัยโกตม ยังชักพาให้ธิดา สารยา อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพิ่มความสนใจต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในประเทศไทยด้วยการออกสำรวจภาคสนามร่วมกับศรีศักรและกลุ่มคนในสำนักพิมพ์เมืองโบราณ ผลงานที่ตีพิมพ์เผยแพร่ของธิดาส่วนหนึ่งมาจากการออกสำรวจภาคสนามร่วมกับศรีศักรและพรรคพวกในช่วงเวลาดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของธิดาได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ดังนี้

เมือง เป็นเรื่องระดับพื้นบ้าน การศึกษาเรื่องของเมืองจึงเป็นเรื่องของพื้นบ้าน เรื่องของท้องถิ่นนั้น ๆ ระยะแรกของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกิดขึ้นในประเทศไทย จึงเป็นเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองโบราณในท้องถิ่น เพื่อแสดงถึงการมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม และการมีอดีตของท้องถิ่นนั้น ๆ^๗

ตัวอย่างการศึกษาเมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของธิดาได้จากตารางที่ ๑.๓ ดังนี้

ตารางที่ ๑.๓

ผลงานวิจัยค้นคว้าด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน/เมืองของธิดา สารยา

ชื่อผลงาน	ปีที่พิมพ์
ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง.	๒๕๒๒
วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.	๒๕๒๕
สร้างบ้านแปงเมือง : ระบบเมืองคู สถาปนเมืองลูกหลวง.	๒๕๒๕
ประวัติศาสตร์ "เมืองนคร" จาก "ตำนานประวัติศาสตร์".	๒๕๒๖
เมืองสุโขทัยนี้ดี	๒๕๓๐
การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานโบราณคดี.	๒๕๓๑
(ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ	๒๕๓๒
ข้อสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ "เมืองศรีเทพ"	๒๕๓๒

^๖ ศรีศักร วลัยโกตม, *ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๘), น. ๘-๙.

^๗ ธิดา สารยา, *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), น. ๖๕.

เจนละที่อุบลราชธานี	๒๕๓๓
อุบลราชธานี หัวใจของอาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ	๒๕๓๕
เมืองพิมาย	๒๕๓๕
เขาพระวิหาร	๒๕๓๕
เมืองอุบล	๒๕๓๖
เมืองศรีสะเกษ	๒๕๓๗

งานเขียนประวัติศาสตร์เมืองของธิดาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างมากและการอธิบายเมืองในมิติประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ธิดา สารยามีความชำนาญเป็นพิเศษในประวัติศาสตร์สมัยโบราณ เมื่อเทียบกับงานเขียนของศรีศักร ผู้วิจัยพบว่าแม้แนวทางการศึกษาอย่างเดียวกัน แต่ในแง่มุมมองของการใช้ข้อมูล/หลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและของต่างชาติ ผลงานของธิดาจะมีจุดเด่นในเรื่องนี้มากกว่า ตัวอย่างของการศึกษาที่มีความลุ่มลึกดังกล่าวก็คือ งานค้นคว้า เรื่อง (ศรี)ทวารดี. ผู้วิจัยยกย่องนักวิชาการไทยทั้งสองเป็นผู้บุกเบิกและศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในมิติประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในวงวิชาการไทยในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา

นอกจากนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองมิได้นำเสนอต่อสาธารณะในลักษณะหนังสือวิชาการ หรือรายงานผลการวิจัยเท่านั้น แต่ยังไปปรากฏในนิตยสารที่มีลักษณะความเป็นวิชาการสูงอีกด้วย ได้แก่ ศิลปการ เมืองโบราณ ศิลปวัฒนธรรม และสยามอารยะ(ปัจจุบันไม่ได้ตีพิมพ์จำหน่ายแล้ว) และวารสารทางวิชาการของกรมศิลปากรเองคือ ศิลปการ ซึ่งเป็นสนามเขียนของนักวิชาการไทยที่ต้องการนำเสนอข้อคิดเห็นและแสดงความก้าวหน้าของประวัติศาสตร์ศิลปะ โบราณคดี และอื่น ๆ ที่ดำเนินการศึกษาด้านไทยเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามเมื่อสำรวจงานเขียนในกลุ่มนิตยสารดังกล่าวพบว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของ พัฒนาการของชุมชนโบราณ ตัวอย่างเช่น *บางแง่มุมของเมืองเชียงใหม่ในแคว้นล้านนา* ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม(๒๕๓๒) โดยกองบรรณาธิการ

นอกจากศรีศักร วัลลิโภดม แล้ว ยังปรากฏงานเขียนประวัติศาสตร์เมืองสมัยโบราณอื่น ๆ อีก ที่ให้ความสนใจการเปลี่ยนแปลงของเมืองในประวัติศาสตร์ในสมัยโบราณและช่วงการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย และเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองตามแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีการเขียนออกมาเป็นจำนวนมาก ดังรายละเอียดของตัวอย่างในตารางที่ ๑.๔, ๑.๕, ๑.๖, ๑.๗ และ ๑.๘ ซึ่งเป็นข้อมูลการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในแต่ละภูมิภาคของไทย

ตารางที่ ๑.๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในพื้นที่ภาคเหนือ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๓๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัดน่าน	กรมโฆษณาการ	หนังสือ
๒๕๐๑	เรื่องเมืองตาก	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๐๔	ประวัติเมืองเชียงใหม่ และ "ทิพย์ช้าง" วีระบุรุษแห่งปางดะ	สงวน โชติสุรัตน์	งานวิจัย
๒๕๑๑	ประวัตินครเชียงใหม่	ชุม ณ บางช้าง	หนังสือ
๒๕๑๔	ตำนานเชียงใหม่	สมหมาย เปรมจิตต์และ	งานปริวรรต

๒๕๒๐	อดีตลานนา	ปวงคำ ต้อยเขียว บุญเสริม สาตราภัย และ สังคีต จันทะโพธิ	หนังสือ
๒๕๒๕	ลำพูน สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พ.ศ.๒๕๒๕	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๒๗	ความหมายและประวัติความเป็นมาของ การตั้งชื่อตำบล หมู่บ้าน และสถานที่ สำคัญต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเลย	ปราณี บานชื่น	หนังสือ
๒๕๒๗	เมืองพะเยา	สุจิตต์ วงษ์เทศ	รวมบทความ
๒๕๓๒	เมืองน่าน	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๐	เมืองน่าน: โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และ ศิลปะ	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๓๐	ชาวน่าน: คนหนุ่มมากและคนกลุ่มน้อยใน เมืองน่าน	ชนัญ วงศ์วิภาค	งานวิจัย
๒๕๓๐	บรรยายสรุปจังหวัดลำพูน	สำนักงานจังหวัดลำพูน	หนังสือ
๒๕๓๔	ป่าไปสิฟู-ป่าไปต้าเตียน: เชียงใหม่ใน เอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ	วินัย พงษ์ศรีเพียร	งานวิจัย
๒๕๓๔	พื้นเมืองน่าน	สรัสวดี อ๋องสกุล	งานปริวรรต
๒๕๓๔	การปกครองเมืองในสังคม : กรณี เชียงใหม่เจ็ดศตวรรษ	ชเนศวร์ เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๔	เชียงใหม่ในอดีตจากทัศนะของไทยและ สายตาของชาวตะวันตก	รัตนพร เศรษฐกุล	งานวิจัย
๒๕๔๐	๗๐๐ ปีของเมืองเชียงใหม่	ชเนศวร์ เจริญเมืองและ ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคกลาง

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๔๗๘	การเป็นอยู่ในจังหวัดสมุทรสาคร และ จังหวัดนครปฐม กับเรื่องงูพิษและวิธีแก้ พิษงู	พระยาบริหารราชมานพ	ปาฐกถา
๒๔๘๐	ตำนานจังหวัดเพชรบุรี	พระยาสุนทรพิพิธ	หนังสือ
๒๔๘๒	ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๔๘๓	ชลบุรีภาคต้น	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๔๙๑	เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ	สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	บทความ

๒๔๙๔	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัดเพชรบุรี	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๔๙๖	อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ เมืองพิษณุโลก	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๔๙๖	เรื่องเมืองจันทบุรี	สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	บทความ
๒๔๙๖	ตำนานกรุงเก่า โดยพระยาโบราณราชธานินทร์	พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระยาโบราณราชธานินทร์	รวมบทความ
๒๔๙๙,			
๒๕๐๓,			
๒๕๑๕			
๒๕๐๑	ตำนานเมืองพิษณุโลก	ขุนศึกษากรรมพิเศษ	หนังสือ
๒๕๐๑	ประวัติเมืองฝาง และแผนพัฒนาการน้ำมันฝาง	กรมการพลังงานทหาร, กระทรวงกลาโหม	หนังสือ
๒๕๐๒	รวมเรื่องเพชรบุรี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๐๔	ประวัติเมืองนครเขื่อนขันธ์ และประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	หลวงไววิชิต	รวมบทความ
๒๕๐๖	จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	หนังสือ
๒๕๐๗	เมืองลพบุรี	กมล เกตุสิริ	หนังสือ
๒๕๐๘	นครชัยศรี	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	หนังสือ
๒๕๐๘	หนังสือที่ระลึกพระกฐินต้น ณ วัดช่องลมสมุทรสาคร	จังหวัดสมุทรสาคร	หนังสือ
๒๕๐๙	เมืองราชบุรี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๑๐	ตำนานเมืองพิษณุโลก ประวัติพระพุทธชินราชและโบราณวัตถุสถาน	หลวงเชื้อชำนาญฤกษ์	รวมบทความ
๒๕๑๑	ชุมนุมชาวสทภูมิณทลราชบุรี	สมาคมสทภูมิณทลราชบุรี	รวมบทความ
๒๕๑๑	รวมเรื่องเก่าเกี่ยวกับจังหวัดสมุทรสาคร	คุณหญิงสารคามคณาภิบาล	หนังสือ
๒๕๑๒	ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี และตำนานนครมโหสถ หรือ เมืองพระรถ	พระครูศรีมหาโพธิคณาภิบาล (สวาสดี กระโยมกุล)	รวมบทความ
๒๕๑๔	ชุมนุมชาวจันทบุรี พ.ศ.๒๕๐๗-๒๕๑๔	สมาคมชาวจันทบุรี	หนังสือ
๒๕๑๔	ชุมนุมเรื่องจันทบุรี	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๑๕	จังหวัดตราด	บรรเทง ยันต์โกเศศ	หนังสือ
๒๕๑๗	สุพรรณบุรีในสมัยสุนทรภู่และสุพรรณบุรีในสมัยปัจจุบัน	สมชาย พุ่มสะอาด	หนังสือ

๒๕๑๔	ประวัติเมืองนครปฐม	จุไรรัตน์ ณ หนองคาย	หนังสือ
๒๕๑๔	รวมเรื่องเมืองสมุทรปราการ	จังหวัดสมุทรปราการ	หนังสือ
๒๕๒๐	ประวัติศาสตร์เมืองเพชรบุรี	สมบูรณ์ แก่นตะเคียน	หนังสือ
๒๕๒๒	การสัมมนาประวัติศาสตร์เมือง ลพบุรี	วิทยาลัยครูเทพสตรี	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๒	วัฒนธรรมพื้นบ้านเมืองทุ่งยั้ง	นคร พันธุ์ณรงค์	งานวิจัย
๒๕๒๒	ของดี ไพร่ฟ้าหน้าใส	ประเสริฐ ศรีสวนนท์	หนังสือ
๒๕๒๓	ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกำแพงเพชร- สุโขทัย	สมาคมประวัติศาสตร์	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๕	สมุดเพชรบุรี	สมบูรณ์ แก่นตะเคียน	รวมบทความ
๒๕๒๕	ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก	วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๕	การสร้างเมืองลพบุรีให้เป็นราชธานีชั้นใน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	ภูธร ภูมะธน	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๕	การสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมนครปฐม	มหาวิทยาลัยศิลปากร และชุมนุมศิษย์ เก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๖	ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก	พวงทอง สุดประเสริฐ	ตำรา
๒๕๒๖	พลิกประวัติศาสตร์สุโขทัย ฉบับ ๗๐๐ ปี กำเนิดลายสือไทย	มนต์ชัย เทวัญวโรปกรณ์	หนังสือ
๒๕๒๖	สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรก	สุจิตต์ วงษ์เทศ	หนังสือ
๒๕๒๖	พระบรมราชานุสาวรีย์พ่อขุนรามคำแหง มหาราชและรวมเรื่องเมือง สุโขทัย	สายไหม จบกมลศึก และคนอื่น ๆ	รวมบทความ
๒๕๒๗	ซากังราวสู่กำแพงเพชร	สมัย สุทธิธรรม, ไพรวลัย ดาเกลี้ยง	หนังสือ
๒๕๒๘	ศรีสังขาลย์	สมชาย แสงเดช และ วิสันธิ โพธิ์สุนทร	หนังสือ
๒๕๒๘	นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง	วิทยาลัยครูนครสวรรค์	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๘	ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติ ศาสตร์อยุธยา ระหว่างพ.ศ.๑๘๔๓- ๒๒๓๑	รัตนา หนูน้อย	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๙	ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า	สมศักดิ์ ลือราช	วิทยานิพนธ์

๒๕๒๔	อยู่หัว (พ.ศ.๒๕๑๑-๒๕๕๓) ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา ระหว่างพ.ศ. ๒๕๓๘-๒๕๕๐	เกื้อกูล ยืนยงอนันต์	งานวิจัย
๒๕๒๔	เมืองธนบุรี	ทัศนีย์ ศุภเมธี	งานวิจัย
๒๕๒๔	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับจังหวัดนครปฐม	วิจิตร นิลพันธุ์	หนังสือ
๒๕๒๔	การศึกษาเรื่องโบราณคดี ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมพื้นบ้าน บุคคลสำคัญเมือง กาญจนบุรี	วรวิธ สุวรรณฤทธิ์ และคนอื่นๆ	รวมบทความ
๒๕๓๐	จังหวัดนครปฐม	สำนักงานจังหวัดนครปฐม	หนังสือ
๒๕๓๐	สุพรรณบุรี: ประวัติศาสตร์ ศิลปะและ วัฒนธรรม	สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๑	ตำนานเมืองลพบุรี: การรับรู้และโลกทัศน์ ทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น	ชมนาด สุขเจริญ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	สุโขทัยเมืองพระร่วง	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๒	กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน	จันทร์ฉาย อธิคม แปล (บรรณาธิการ)	เอกสารแปล
๒๕๓๓	ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก	คณะทำงานศึกษาประวัติศาสตร์ นครนายก	หนังสือ
๒๕๓๓	กำแพงเพชร: อดีต ปัจจุบัน อนาคต	สถาบันราชภัฏกำแพงเพชร	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๓	กรุงศรีอยุธยา : อยุธยาธรรมไทย	ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๔	ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่อง "เมืองนครปฐม"	อารยะหญิง ศรีนพคุณ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	เพชรบุรี: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม	สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๕	ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโห สถ	กรมศิลปากร	เอกสารการประชุม วิชาการ
๒๕๓๕	ลักษณะทางกายภาพของ กรุงศรีอยุธยา	ชมรมอนุรักษ์โบราณวัตถุสถานและสิ่ง แวดล้อม	งานวิจัย
๒๕๓๕	ประวัติศาสตร์เมืองธนบุรี	--	รวมบทความ
๒๕๓๕	รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เมืองพิษณุโลก	ประเสริฐ ฐน นคร(บรรณาธิการ)	รวมบทความ
๒๕๓๖	ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและ วัฒนธรรม	ปราณี วงษ์เทศ(บรรณาธิการ)	งานวิจัย

๒๕๓๗	ศรีสัชนาลัย มรดกทางวัฒนธรรม	จุฬารักษ์ ดำริห์กุล	งานวิจัย
๒๕๓๗	ลพบุรี : อดีต-ปัจจุบัน	วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์	งานวิจัย
๒๕๓๘	สุโขทัย มรดกโลกทางวัฒนธรรม	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๙	บางซ่ง บางดง บางซ่ง	ชมรมเรารักเมืองพระร่วง	งานวิจัย
๒๕๓๙	ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก	กองวิชาประวัติศาสตร์ ร.ร.นายร้อย	หนังสือ
		พระจุลจอมเกล้า	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๙	นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา	ประทีป เพ็งตะโก และ คนอื่น ๆ	รวมบทความ หนังสือ
๒๕๔๐	สุพรรณบุรี: ประวัติศาสตร์ ศิลปกรรม และวัฒนธรรมท้องถิ่น	บุญครอง คันธฐาภรณ์ และ รัตนเมธี คันธฐาภรณ์	งานวิจัย
๒๕๔๐	วัฒนธรรมลุ่มน้ำนครชัยศรี	นุกุล ชมภูนิช	งานวิจัย
๒๕๔๐	วิวัฒนาการการเมืองสุพรรณ: ศึกษา พัฒนาการชุมชนเมืองจากพุทธศตวรรษที่ ๖-ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔	วราณี โอสธารมย์	งานวิจัย
1996	Chantaburi: A Gatedoor of Coastal Trade of Ayudhya in 18th Thai History Century	Adisorn Muakpimai	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๖

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคใต้

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๔๙๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๔๙๔	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด นครศรีธรรมราช	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๕๐๐	ประวัติเมืองนครศรีธรรมราช	เปี่ยม บุญยโชติ	รวมบทความ
๒๕๐๕	ประวัติศาสตร์จังหวัดชุมพรและการเลี้ยง อาหารแบบต่าง ๆ	สำนักงานจังหวัดชุมพร	หนังสือ
๒๕๐๕	รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๐๙	ตำนานเมืองไทรบุรีและเมืองปัตตานี	หลวงสุวรรณดิถีพิศกาล	หนังสือ
๒๕๑๐	เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๒๐	กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาว นคร	ชวน เพชรแก้ว	หนังสือ
๒๕๒๑	ประวัติศาสตร์และโบราณคดี นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครูนครนครศรีธรรมราช	หนังสือ

๒๕๒๑	ชีวิตไทยป่วยได้	วิรัตน์ ชีระกุล	หนังสือ
๒๕๒๑	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๓	นครศรีธรรมราชของเรา	วิเชียร ณ นคร และคนอื่น ๆ	หนังสือ
๒๕๒๕	โบราณสถานในรอบ ๒๐๐ ปี แห่ง กรุงรัตนโกสินทร์กับจังหวัดประจวบคีรีขันธ์	สำนักงานประมศึกษาจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์	หนังสือ
๒๕๒๕	วัฒนธรรมพื้นบ้าน:แนวปฏิบัติภาคใต้ ลุ่มน้ำตานี	สุทธวงค์ พงศ์ไพบุลย์	งานวิจัย
๒๕๒๕	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์	ประพันธ์ เรืองณรงค์	เอกสาร
๒๕๒๖	นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๒ : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	สัมมนา
๒๕๒๗	บทความทางวิชาการผลงาน ขุนอาเทศคดี	ขุนอาเทศคดี	หนังสือ
๒๕๒๗	ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง	ชัยวุฒิ พิชะกุล	งานวิจัย
๒๕๒๗	ตรัง: เมืองท่าโบราณสองพันปี นายกรัฐ มนตรีสองยุค	ยืนหยัด ใจสมุทร	หนังสือ
๒๕๒๘	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๓: ประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราชจากภาษาและวรรณกรรม	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช และ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม แห่งชาติ	เอกสาร สัมมนา
๒๕๒๙	นครศรีธรรมราช	สำนักงานจังหวัดนครศรีธรรมราช	หนังสือ
๒๕๒๙	ประวัติและโบราณคดี นครศรีธรรมราช	ปรีชา นุ่นสุข	หนังสือ
๒๕๒๙	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๔ เรื่องศิลปวัฒนธรรม นครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจ และสังคมของ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสาร สัมมนา
๒๕๓๑	ประวัติเมืองลังกาสุกะ-เมืองปัตตานี	อนันต์ วัฒนานิก	หนังสือ
๒๕๓๑	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๕: ประวัติศาสตร์ และโบราณคดีนครศรีธรรมราชที่สัมพันธ์ กับดินแดนอื่น	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสาร สัมมนา
๒๕๓๒	ถลุง ภูเก็ต และชายฝั่งทะเลอันดามัน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ชชาติพันธุ์และ เศรษฐกิจ	กรมศิลปากร	รวมบทความ

๒๕๓๔	ท้องถิ่นของเรา จังหวัดชุมพร	ประทีป สายเสน	หนังสือ
๒๕๓๗	การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นครศรีธรรมราช	โชติมา จันทรสุคนธ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๙	ราตรีประดับดาวที่หัวหิน	สรศัลย์ แพ่งโสภา	หนังสือ
๒๕๔๑	โลกของกลุ่มทะเลสาบ	ยงยุทธ ชูแว่น และคนอื่น ๆ	รวมบทความ

ตารางที่ ๑.๗

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๔๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด นครราชสีมา	กรมโฆษณากการ	หนังสือ
๒๕๔๘	อนุสรณ์ในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยม ราษฎร ภาค ๓ พ.ศ. ๒๕๔๘ (นครราชสีมา-ชัยภูมิ-บุรีรัมย์-สุรินทร์- ศรีสะเกษ-อุบลราชธานี	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๐๕	จังหวัดอุบลราชธานี ในสมัยพระเจ้านองยา เชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรง ตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์โบราณคดี	เต็มใจ สิงห์ขจรูต	หนังสือ
๒๕๑๑	นครราชสีมา	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๑๑	รวมเรื่องนครราชสีมา	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๒๑	จดหมายเหตุนครราชสีมา	อวย เกตุสิงห์	หนังสือ
๒๕๒๒	ประวัติศาสตร์อีสาน และเมือง มหาสารคามและผลงานต่าง ๆ	บุญช่วย อัดถการ	รวมบทความ
๒๕๒๕	ของดีโคราช	ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด นครราชสีมา	หนังสือ
๒๕๒๕	อาณาจักรศรีโคตบูร	สุพร สิริพัฒน์	หนังสือ
๒๕๒๕	เอกลักษณ์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จังหวัดหนองคาย	คณะทำงานฝ่ายเอกสารและ เอกลักษณ์ไทย หนองคาย	รวมบทความ
๒๕๒๗	เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่ เกี่ยวข้องกับอีสาน: ประวัติศาสตร์ และ วรรณกรรม	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	เอกสารประกอบ การสัมมนา หนังสือ
๒๕๒๘	ภูเวียง : อุทยานประวัติศาสตร์	สุพร สิริพัฒน์	งานวิจัย
๒๕๓๐	วัฒนธรรมพื้นบ้านนครราชสีมา	ปรีชา อุตระกุล	หนังสือ
๒๕๓๐	นครราชสีมา	สำนักงานจังหวัดนครราชสีมา	เอกสารประกอบ
๒๕๓๑	สกลนครศึกษา	วิทยาลัยครูสกลนคร	การสัมมนา

๒๕๓๗	ที่ดินอีสาน พื้นบ้านโคราช	สุทัศน์พงษ์ กุลบุตร(บรรณาธิการ)	หนังสือ
๒๕๓๘	เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี	บำเพ็ญ ณ อุบล	หนังสือ
๒๕๓๙	ที่ระลึกงานฉลองมรดกโลกบ้านเชียง ๕,๐๐๐ ปี	สมศักดิ์ ตรีทิพย์สถิตย์และคนอื่นๆ	รวมบทความ

ตารางที่ ๑.๘

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกรุงเทพ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๐๒	สมโภชพระนครครบรอบร้อยปี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๑๑	พระนครเมื่อ ๑๐๐ ปี นิทรรศการหนึ่ง ศตวรรษแห่งการพลิกแผ่นดินจากรัชกาลที่ ๔ มาสู่อุรัราชกาลที่ ๕	สมาคมสถาปนิกสยาม	หนังสือ
๒๕๑๖	บางเกาะ-เกาะรัตนโกสินทร์	ชจร สุขพานิช	บทความ
๒๕๑๘	กรุงเทพฯ ในอดีต	เทพชู หับทอง	หนังสือ
๒๕๑๘,	เล่าเรื่องบางกอก	สมบัติ พลายน้อย	หนังสือ
๒๕๒๐,			
๒๕๒๕,			
๒๕๓๕			
๒๕๑๙	กรุงเทพฯ สมัยคุณปู่	เทพชู หับทอง	หนังสือ
๒๕๒๕	พระราชพิธีฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี	ฉวีงาม มาเจริญ	หนังสือ
๒๕๒๖,	รู้เรื่องเมืองบางกอก	สมบัติ จำปาเงิน	หนังสือ
๒๕๓๙			
๒๕๓๑	การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑	วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๘	กรุงเทพฯ เอกลักษณ์ไทย	สมพงษ์ แก้วรุ่งโรจน์เพชร	หนังสือ
๒๕๓๔	หมายเหตุเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์สองร้อยปี วันวาน-กับวันนี้ของถนนสีลม	สำเนียง มณีกาญจน์ และ สมบัติ จำปาเงิน	หนังสือ
๒๕๓๕	ชื่อบ้านนามเมือง	อรรณณ ศรีอุดม และคนอื่นๆ	หนังสือ
๒๕๓๘	การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพและปริมณฑล สมัยรัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓	กันสนีย์ วีระศิลป์ชัย	หนังสือ
๒๕๓๘	พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร	อดิศร หมวกพิมาย	งานวิจัย
๑๙๙๓	Ayutthya and Bangkok: Urban Civilization in Historical	ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยู่ธยา Adisorn Muakpimai	หนังสือ งานวิจัย

๑๙๙๖	Comparative Perspective. Ancient Capital of Thailand	Elizabeth Moor, Philip Stott and Suriyavudh Sukhasavasti	หนังสือ

จากตารางที่ ๑.๔ ถึงตารางที่ ๑.๘ พบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองมีการศึกษาค้นคว้ากว้างขวางตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และบุคคลที่สนใจค้นคว้าศึกษานั้นเริ่มต้นจากเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ขุนนางข้าราชการ นักวิชาการประจำสถาบันการศึกษา จนมาถึงนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น ในบรรดากลุ่มคนเหล่านี้ ผลงานของนักวิชาการท้องถิ่นประจำสถาบันศึกษามีผลงานที่น่าพอใจเมื่อเรารวบรวมจากคุณภาพของงานเขียนทางวิชาการ กล่าวคือ มีการสืบค้นค้นคว้าข้อมูล และหลักฐานประวัติศาสตร์อย่างเป็นระบบ และมีการนำเสนออย่างเป็นระเบียบแบบแผนทางวิชาการมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น เกื้อกุล ยืนยงนันต์เป็นอาจารย์ประจำวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา(สถาบันราชภัฏในปัจจุบัน) ในขณะที่ยังเป็นเมืองเป็นอาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตสงขลา(ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยทักษิณ) และวัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์ เป็นอาจารย์ประจำสถาบันราชภัฏเทพสตรี ลพบุรี เป็นต้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเมืองของตนเองจึงมีข้อได้เปรียบในฐานะคนในพื้นที่ และโอกาสที่จะสำรวจภาคสนามจึงเกิดขึ้นได้ง่าย งานของเกื้อกุลพยายามจะอธิบายลักษณะทางกายภาพของเกาะอยุธยาที่เปลี่ยนไปจากการเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ ขณะที่งานของสงขลพยายามอธิบายสถานภาพของเมืองสงขลาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยราชอาณาจักร งานเหล่านี้แม้ว่าจะเป็นการศึกษาจากคนภายในท้องถิ่น แต่ก็ไม่สามารถสลัดกรอบของยุคสมัยของราชอาณาจักรไทยออกไปได้ ซึ่งในประเด็นนี้ ผู้วิจัยประเมินว่าเป็นข้อจำกัดของเพดานความคิดเรื่องเกณฑ์การแบ่งยุคสมัยของการศึกษาที่ยังไม่สามารถพัฒนากรอบการศึกษาของท้องถิ่นตนเองขึ้นมาได้จริง ๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองจากแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีทั้งการอธิบายจากบริบทภายในของเมืองต่าง ๆ และการศึกษาเรื่องบทบาทของอำนาจรัฐส่วนกลางต่อเมืองในภูมิภาค กลุ่มงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพยายามชี้ให้เห็นรากฐานของกำเนิดและพัฒนาการของเมืองจากชุมชนโบราณสู่ความเป็นเมืองในราชอาณาจักรสยาม

ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองสำหรับการท่องเที่ยว

การเขียนประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวเป็นอีกกลุ่มหนึ่งของงานเขียนที่น่าสนใจและมีปริมาณมาก และมีแนวโน้มของการตีพิมพ์งานประเภทนี้ออกมามากในปัจจุบันและหลายชิ้นเป็นหนังสือที่ผ่านการค้นคว้าทางวิชาการในระดับดี การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อใช้เป็นข้อมูลการท่องเที่ยวนั้นสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ในกลุ่มชนชั้นสูงของไทยในเวลานั้น การเดินทางไปต่างเมืองโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อขอราชการหรือจารึกแสงบุญตามวัดสำคัญ ณ เมืองต่าง ๆ บรรดาเจ้านาย ก่อให้เกิดการบันทึกการเดินทางไว้บางฉบับมีการอาศัยความรู้ประวัติศาสตร์มาอธิบายโบราณสถานหรือเมืองเก่าและได้ตั้งข้อสันนิษฐานเอาไว้ บรรดาบันทึกการเดินทางเหล่านี้หนังสือ “เที่ยวเมืองพระร่วง” ในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้บันทึกการเดินทางเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือเก่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ซึ่งประกอบด้วยพิษณุโลก กำแพงเพชร สุโขทัย ศรีสัชนาลัย และมีข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์เรื่องโบราณสถาน ชื่อเมืองเก่า และมีภาพถ่ายประกอบ โดยอาศัยข้อมูลหลักจากคำอ่านศิลาจารึกหลักที่ ๑ หรือ จารึก

พ่อขุนรามคำแหง^๑ หนังสือเที่ยวเมืองพระร่วงอาจจะเรียกว่าเป็นหนังสือคู่มือการท่องเที่ยวโบราณสถานของไทยเล่มแรกก็ว่าได้ นอกจากนี้การตีพิมพ์บันทึกการเดินทางเสด็จประพาสต้นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รายงานตรวจราชการตามมณฑลเทศาภิบาลของสมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ยังได้เกิดข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์ทำนองเดียวกับหนังสือเที่ยวเมืองพระร่วง ความสนใจประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ ๖ เป็นผลมาจากการปฏิรูประบบราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น การแสวงหาความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์ความเป็นมาจึงได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในรูปการตีพิมพ์ประชุมพงศาวดาร ขณะที่ข้อมูลจากการเดินทางด้วยตนเองของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ยังทำให้เกิดข้อเขียนในลักษณะงานสำรวจและการตีความทางประวัติศาสตร์และบันทึกการเดินทางในลักษณะงานเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ควบคู่กันไป เมื่อการคมนาคมระหว่างเมืองสะดวกด้วยรถไฟ ถนน (หรือเครื่องบินในปัจจุบัน) ความนิยมการเดินทางไปต่างเมืองเพื่อการท่องเที่ยวทำให้มีการผลิตงานสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ของเมืองเหล่านั้น ซึ่งจะเป็นการอธิบายประวัติความเป็นมาของเมืองอย่างย่อ อธิบายประวัติและความสำคัญของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่มีอยู่ในเมือง ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีที่น่าสนใจ ทรัพยากรธรรมชาติ หรือแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติ ตัวอย่างของงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยวแสดงให้เห็นในตารางที่ ๑.๙

ตารางที่ ๑.๙
ตัวอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยว

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๔๖๘	เรื่องเที่ยวเมืองต่าง ๆ ภาคที่ ๖ เที่ยวเมืองพิมายในมณฑลนครราชสีมาของ ไชยเดช ฟาเตน พ.ศ. ๒๔๖๘	ประสพ อรรถยุกติ	หนังสือแปล
๒๔๗๐	เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี	รัชกาลที่ ๕	บันทึก
๒๔๘๒,	เสด็จประพาสจันทบุรี	รัชกาลที่ ๕	บันทึก
๒๔๘๔,			
๒๕๐๘			
๒๔๙๗	เรื่องเมืองลพบุรี	กมล เกตุศิริ	หนังสือ
๒๕๐๒	นำเที่ยวเมืองอยุธยา	บรรจบ เทียมหัด	หนังสือ
๒๕๐๒	คำบรรยายเรื่องจังหวัดสุโขทัย	หลวงบริรักษ์จรรยาวัตร	หนังสือ
๒๕๐๔	นำชมโบราณสถานในจังหวัดลพบุรี	บรรจบ เทียมหัด	หนังสือ
๒๕๐๕,	นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา	มานิต วลลิโกดม	หนังสือ
๒๕๑๓,			
๒๕๓๐			

^๑พริยะ ไกรฤกษ์ ได้วิพากษ์ข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัยในบทความราชนิพนธ์ที่น่าสนใจ โปรดอ่าน พริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปารักษ์หลักที่ ๑ : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ศิลปะ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินตติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๔).

๒๕๐๗	ตำนานเมืองสุวรรณโลก	พระมุนิทรานูวัตต์	หนังสือ
๒๕๐๗	กรุงศรีอยุธยา	วีระ อำพันสุข	หนังสือ
๒๕๑๐	บรรยายสรุปจังหวัดยะลา	สำนักงานจังหวัดยะลา	หนังสือ
๒๕๑๑	ลพบุรีน้ำรู้	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๒	ดงอู่มิ่ง	จังหวัดอุบลราชธานี	รวมบทความ
๒๕๑๒	สารขอนแก่น ฉบับพิเศษ เนื่องในงานเฉลิมฉลองวันชาติไทย พ.ศ.๒๕๑๒	สมจิต นพคุณ	หนังสือ
๒๕๑๔	ลพบุรีราชธานีที่สอง	สายสุนีย์ สุชนคร	หนังสือ
๒๕๑๔	พิษณุโลกของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๔	อ่างทองในอดีต	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๔	เที่ยวเองเมืองลพบุรี	กมล ฉายาวัดนะ	หนังสือ
๒๕๑๔	กรุงศรีอยุธยา	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๑๕	สมุทรปราการ	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๑๘	เที่ยวชมโบราณวัตถุสถานในเมืองพิษณุโลก	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๙	ไทรยา-สุราษฎร์ธานี	ประทุม ชุมเพ็งพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๐	สุโขทัยเมืองเก่าของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๐	พิจิตรของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๑	อุตรดิตถ์ของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๒	โฉมหน้ากรุงศรีอยุธยา	ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ	หนังสือ
๒๕๒๔	จังหวัดขอนแก่น	เล็ก ลือนาม	หนังสือ
๒๕๒๕	นำชมกรุงรัตนโกสินทร์	กองโบราณคดี	หนังสือ
๒๕๓๒	สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมสุพรรณบุรี	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๓๓	ของดีเมืองราชบุรี	มนัส โอภากุล และคนอื่นๆ	หนังสือ
๕๓๓	เที่ยวปากน้ำ	สำนักงานจังหวัดราชบุรี	หนังสือ
๒๕๓๓	นำชมนครศรีธรรมราช : เมืองประวัติศาสตร์กว่า ๑๐๐๐ ปี	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๓๔	การศึกษารูปแบบการพัฒนาการของชุมชนหัวหิน อันเนื่องมาจากการท่องเที่ยว	กระทรวง อรรณพวิภาค	หนังสือ
๒๕๓๔	บางกอก-บางเจ้าพระยา	ไพศาลย์	งานวิจัย
๒๕๓๔	มรดกใหม่จากลุ่มน้ำสะแกกรัง	สุนิสา โพธิ์เตี้ย	บทความ
๒๕๓๔	เมืองอ่างทอง	โครงการไซเวียตและยุโรป	บทความ
		ตะวันออกศึกษา	
		มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์	
		พลาดิพย์ สิทธิชัยกิจ	หนังสือ
		ทวีป ทวีพาณิชย์	รวมบทความ

๒๕๓๕	สุพรรณบุรี: ๔๐๐ ปียุทธหัตถี	นลินี ไกรคุณะชัย	หนังสือ
๒๕๓๕	กาญจนบุรี: เมืองแห่งสันติสุขและสงคราม	บุญเยี่ยม แยมเมือง	หนังสือ
๒๕๓๕	อยุธยา: มรดกโลก	นิตยา หัตถสินโยธิน	หนังสือ
๒๕๓๖	นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา มรดกโลกทางวัฒนธรรม	จุฬารักษ์ ดำริห์กุล ธีระชัย ธนาเศรษฐ (บรรณาธิการ)	หนังสือ
๒๕๓๗	กรุงศรีอยุธยา	ท. สุขแสง	หนังสือ
๒๕๓๗	สถานที่สำคัญกรุงเทพฯ สุโขทัย: รุ่งอรุณแห่งความสุข	กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ	หนังสือ
๒๕๓๘	พระนครศรีอยุธยา	อุดม โกสัยสุข	หนังสือ
๒๕๓๘	๑๐๐ ปีเมืองอ่างทอง	สำนักงานจังหวัดอ่างทอง	รวมบทความ
๒๕๔๐	คู่มือเดินชมเมือง ชุต เกษรตันโกสินทร์	ยงธนิศร์ พิมลเสถียร	หนังสือ

เมื่อกรมศิลปากรเริ่มดำเนินการบูรณะโบราณสถานทั่วประเทศในปี พ.ศ. ๒๕๓๗-๘ เป็นต้นมา โดยมีเมืองเก่าสุโขทัยเป็นงานบูรณะสำคัญเป็นลำดับแรก ทำให้งานเขียนประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะแนะนำเมือง ลักษณะภูมิศาสตร์กายภาพ ประวัติเมืองโดยย่อสมัยต่าง ๆ พื้นที่การบริหารการปกครอง และของสำคัญ ๆ ของจังหวัด ศิลปวัฒนธรรม ฯลฯ โดยนักวิชาการของกรมศิลปากรได้เริ่มตีพิมพ์ออกเผยแพร่ งานเหล่านี้เขียนขึ้นโดย ตรี อมาตยกุล ผลงานของตรี ตีพิมพ์งานประวัติศาสตร์เมืองในชุด "ทัศนสารไทย" เมืองต่าง ๆ เป็นการอธิบายประวัติความเป็นมาของเมืองอย่างย่อ และแหล่งท่องเที่ยวโบราณสถานในจังหวัดนั้น ๆ โดยมีภาพประกอบ งานเรียบเรียงของตรี อมาตยกุล ที่ได้รับการตีพิมพ์มีดังนี้

ตารางที่ ๑.๑๐

ตัวอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยวเมืองของตรี อมาตยกุล

ปีพ.ศ.	ชื่อผลงาน
๒๕๔๘	นำเที่ยวเมืองสุโขทัย
๒๕๔๙	ทัศนสารไทยในจังหวัดนครปฐม
๒๕๐๐	ทัศนสารไทยในจังหวัดชลบุรี, ประวัติเมืองจันทร์(๒๕๑๖*), จังหวัดสุพรรณบุรี(๒๕๑๓*), ทัศนสารไทยจังหวัดชลบุรี
๒๕๐๑	จังหวัดตาก, จังหวัดราชบุรี(๒๕๐๙*)
๒๕๐๒	นำเที่ยวจังหวัดชลบุรี, นำเที่ยวจังหวัดกาญจนบุรี(๒๕๑๖*), นำเที่ยวจังหวัดฉะเชิงเทรา
๒๕๐๓	ทัศนสารไทยจังหวัดพระนครศรีอยุธยา,
๒๕๐๕	รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, จังหวัดพระนครศรีอยุธยา(๒๕๐๖, ๒๕๑๖*)
๒๕๐๗	จังหวัดสระบุรี
๒๕๐๘	จังหวัดลพบุรี
๒๕๑๐	ทัศนสารไทยจังหวัดสระบุรี, นำเที่ยวจังหวัดเชียงราย

หมายเหตุ *หมายถึงการตีพิมพ์ซ้ำ

จากตารางที่ ๑.๑๐ เราจะพบว่าประวัติศาสตร์เมืองจังหวัดต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นเมืองสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยเมื่อครั้งอดีต และเป็นเมืองที่มีการสำรวจและบูรณะโบราณสถานโดยกรมศิลปากรทั้งสิ้น งานเขียนของตรี อมาตยกุล ยังได้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายฉบับโดยผู้บริหารของจังหวัดหรือเป็นการตีพิมพ์เพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์งานศพของบุคคลสำคัญในจังหวัด

นอกเหนือจากตรีแล้ว ข้อมูลในตารางที่ ๑.๙ จะพบว่ามีงานของทวน พันธุ์พันธ์หลายเล่ม และเป็นงานเขียนที่น่าสนใจ ทวนเป็นอาจารย์ประจำในวิทยาลัยครูหลายแห่ง และเลือกที่จะค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองที่ตนเองทำงานอยู่ มีการค้นคว้าข้อมูลหลักฐานเอกสารทั้งชั้นต้นและชั้นรองเพื่อนำมาเรียบเรียง เมื่อเราแยกกลุ่มนักเขียนประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวแล้วจะพบว่านอกจากนักวิชาการประจำกรมศิลปากร นักวิชาการท้องถิ่น ข้าราชการ/หน่วยงานของจังหวัดแล้ว นักประวัติศาสตร์สมัครเล่นจำนวนมากได้ตีพิมพ์งานประเภทนี้ออกมามากที่สุด เช่น สมบัติ พลายน้อย เจริม สุขเกษม จุฬารักษ์ ดำริห์กุล เป็นต้น

ในขณะที่ตรี อมาตยกุล และคนอื่น ๆ ตีพิมพ์งานประวัติความเป็นมาของเมืองและโบราณสถานต่าง ๆ นั้น อนุสาร อ.ส.ท. ได้เริ่มตีพิมพ์แนะนำแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๗ เป็นต้นมาจนเปลี่ยนชื่อมาเป็นนิตยสาร อ.ส.ท. และการนำเสนอข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของการเป็นคู่มือการท่องเที่ยวมีปรากฏให้เห็นในช่วงที่สภาพเศรษฐกิจไทยกำลังเฟื่องฟูในต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ อาทิเช่น สารคดี เพื่อนเดินทาง

สิ่งพิมพ์ที่นำเสนอประวัติศาสตร์ของเมืองที่ได้รับการแนะนำเพื่อการท่องเที่ยวมากที่สุดในปัจจุบันนี้ หนังสือของสำนักพิมพ์สารคดี อันได้แก่ ภูเก็ต(๒๕๓๕) แม่ฮ่องสอน(๒๕๓๖) เชียงใหม่(๒๕๔๐) เพชรบุรี(๒๕๓๖) อุทยาน(๒๕๓๘) เลย(๒๕๓๙) จันทบุรี(๒๕๓๘) นครศรีธรรมราช(๒๕๓๗) และราชบุรี(๒๕๔๑)^๙ ซึ่งหนังสือชุดดังกล่าวเป็นโครงการหนังสือจังหวัดซึ่งจะอธิบายประวัติศาสตร์เมืองท่องเที่ยวเหล่านี้มีความเป็นมาอย่างไร ทั้งในเรื่องการเมืองการปกครอง ชุมชนชาติพันธุ์ ศิลปวัฒนธรรม แหล่งท่องเที่ยว ที่พัก การเดินทาง สำนักพิมพ์สารคดีเป็นธุรกิจในเครือบริษัทวิริยะธุรกิจ ผู้เป็นเจ้าของสำนักพิมพ์และนิตยสารเมืองโบราณ ซึ่งมีนักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชนและเมืองคนสำคัญคือ ศรัศกร วัลลิโถม และธิดา สาระยา เป็นผู้เขียนและบางครั้งทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการพิเศษด้วย หนังสือแนะนำจังหวัดในบทบาทจะเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของพัฒนาการ ซึ่งส่วนใหญ่รับผิดชอบงานเขียนโดยธิดา สาระยา เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่เขียนจะยังคงลักษณะของการเขียนในลักษณะของงานทางวิชาการอย่างอ่อน ๆ แต่จะไม่เข้มข้นด้วยการนำเสนอข้อมูลหลักฐานงานวิจัยหลักของธิดา

นอกจากความน่าในหนังสือชุดจังหวัดของสำนักพิมพ์สารคดีที่อธิบายประวัติความเป็นมาของจังหวัด เนื้อหาของหนังสือยังมีรูปแบบการแบ่งเนื้อหาชัดเจนโดยแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ รู้จักจังหวัด สารคดีพิเศษ วัฒนธรรม และประเพณี สถานที่ท่องเที่ยว ข้อมูลเฉพาะจังหวัด แต่นักเดินทาง เนื้อหาสองในสามจะมีการค้นคว้าด้านเอกสารและการสำรวจข้อมูลภาคสนามและนำเสนอในลักษณะงานเขียนสารคดีทางวิชาการโดยคณะบรรณาธิการหนังสือชุด

^๙ในระหว่างการจัดพิมพ์ ผู้วิจัยทราบว่าทางสำนักพิมพ์สารคดีกำลังเน้นการตีพิมพ์หนังสือสารคดีท่องเที่ยวเมืองลพบุรี และปรับปรุงเนื้อหาเมืองเพชรบุรีเพิ่มเติม

จังหวัดกลุ่มนี้ การใช้มิติทางประวัติศาสตร์เสนอข้อมูลของจังหวัดที่สำนักพิมพ์ต้องการนำเสนอลักษณะเฉพาะและลักษณะพิเศษของจังหวัดเพื่อใช้เป็นข้อมูลการท่องเที่ยวของคนไทย

การนำเสนอเมืองท่องเที่ยวมีความจำเป็นต้องปูพื้นทางประวัติศาสตร์ให้กับผู้อ่านในหนังสือชุดดังกล่าวแล้ว ในหนังสือประเภท Guide Book ที่ตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ต่างประเทศ ผู้เขียนเป็นนักเดินทางต่างชาติก็ได้รับการตีพิมพ์ออกมาเป็นจำนวนมาก เช่น Michelin Green Guide to Thailand.(1997) Insight Guide Book's Bangkok.(1996) Insight Guide Book's Chiang Mai และ Bangkok เป็นต้น หนังสือคู่มือการท่องเที่ยวภาคภาษาอังกฤษนี้มีการอธิบายประวัติศาสตร์ประเทศไทยอย่างย่อ และประวัติความเป็นมาของจังหวัดต่าง ๆ หนังสือในกลุ่มนี้ที่มีการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองอย่างย่อได้น่าสนใจที่สุดก็คือ Michelin Green Guide to Thailand ซึ่งได้มีการเปิดตัวอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ข้อมูลประวัติศาสตร์เมือง/จังหวัดต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้มีลักษณะย่อและเรียงตามหมวดตัวอักษรของจังหวัดตามภาษาอังกฤษ และข้อมูลส่วนใหญ่ในหนังสือได้จากกรมศิลปากร และนักวิชาการ

ข้อสรุปเบื้องต้นที่ได้จากงานเขียนประวัติศาสตร์เมือง/จังหวัดเพื่อการท่องเที่ยวนั้นเริ่มจากเจ้าหน้าที่ใหญ่ ข้าราชการ เป็นผู้ริเริ่มศึกษา และสืบต่อมาถึงองค์กรและบุคลากรในหน่วยงานของรัฐเป็นหลัก อาทิเช่น กระทรวงมหาดไทย(โดยหน่วยงานของจังหวัด)กรมศิลปากร การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย นักวิชาการท้องถิ่น และนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น ทำให้ข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองของกลุ่มงานเขียนเหล่านี้ให้ข้อมูลประโยชน์ต่อนักเดินทางที่ต้องการท่องเที่ยวเมือง/จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทยด้วยตนเอง และยังใช้เป็นฐานข้อมูลค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองได้เป็นอย่างดี

ข้อแตกต่างระหว่างงานเขียนในกลุ่มประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับกลุ่มงานเขียนประวัติศาสตร์สำหรับการท่องเที่ยวขึ้นอยู่กับกลุ่มประวัติ

การศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาเมืองสมัยใหม่ : Urbanization ในมิติประวัติศาสตร์

ในขณะที่การเขียนประวัติศาสตร์เมืองจากตำนานสู่ประวัติศาสตร์ของเมืองในราชอาณาจักรสยามและประเทศไทยดำเนินมาตลอดนั้น การศึกษาในอีกมุมมองหนึ่งได้เริ่มต้นขึ้นระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ โดยกองทัพญี่ปุ่นที่ศึกษาเมืองต่างของประเทศไทยเพื่อใช้ในการวางแผนยุทธศาสตร์ทางการทหาร แม้ว่างานกลุ่มนี้จะมีใช้เป็นงานเขียนประวัติศาสตร์เมือง แต่งานศึกษาชุดนี้กลับมีบทบาทในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่เป็นประโยชน์ต่อการใช้ศึกษาประวัติศาสตร์เมืองต่าง ๆ ของไทยในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ ตลอดจนประเด็นการศึกษาวิเคราะห์อื่น ๆ ของประวัติศาสตร์ไทย นอกเหนือจากญี่ปุ่นแล้ว การศึกษาเรื่องเมืองต่าง ๆ ของไทยยังไม่ปรากฏในรายงานการศึกษาภาคอีสานของหน่วยงานของสหรัฐที่เข้าสำรวจประเทศไทยในช่วงสงครามเวียดนาม อันได้แก่ JUSMAX และ USOM บรรดาอาสาสมัครอเมริกันในองค์กรดังกล่าวกลายเป็นผู้เชี่ยวชาญสังคมไทยในช่วงทศวรรษ ๒๕๐๐ และทศวรรษ ๒๕๑๐ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ รัฐบาลไทยได้ว่าจ้างคณะที่ปรึกษาสหรัฐอเมริกาได้จัดทำผังเมืองกรุงเทพฯ และธนบุรีในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลและเป็นประโยชน์ต่อการวางผังเมือง ๓๐ ปี (พ.ศ.๒๕๐๑-๒๕๓๐) ซึ่งเรารู้จักกันในชื่อของผังเมือง Litchfield ตามชื่อหัวหน้าคณะที่ปรึกษาอเมริกัน ผังเมือง Litchfield ถูกสร้างขึ้นเป็นแผนแม่บทของการพัฒนากรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจโดยใช้ระบบการตัดถนนสายใหม่ ๆ เป็นปัจจัยในการขยายตัวของเมืองการศึกษาด้านผังเมืองให้ความสำคัญกับการเติบโตของกรุงเทพฯ เป็นสำคัญโดยศึกษาถึงอนาคตการใช้ที่ดินเพื่อเกิดประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจเป็นลำดับแรก และการกระจายตัวของความหนาแน่นของประชากรโดยมี

การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบกโดยเฉพาะอย่างยิ่งถนนตัดใหม่เพื่อรองรับการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯและ
ปริมณฑล

การศึกษาเพื่อการวางแผนเพื่อการพัฒนาและการเติบโตของเมืองในประเทศไทยโดยผู้เชี่ยวชาญและผู้
ชำนาญการต่างชาติในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับการศึกษาเมืองในเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่
(Urbanization) ได้เริ่มต้นในระยะเวลาต่อมาโดยวัตถุประสงค์ของของการศึกษาที่เป็นองค์รวมและตั้งอยู่บนพื้นฐาน
แนวคิดเรื่องการพัฒนาเป็นสำคัญ

การศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองอาจพิจารณาได้ว่าเป็นการศึกษาในแนวทางเดียวกันเป็น
ส่วนใหญ่ คือ การแสวงหาคำตอบให้กับกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองของเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทย ผู้วิจัย
พบว่างานวิจัยด้านนี้มีการศึกษาทั้งในหมู่นักวิชาการไทยและนักวิชาการตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการตะวัน
ตกที่เป็นแบบแผนของการศึกษาวิจัยกลุ่มนี้ก็คือ Sidney Goldstein ในงานวิจัยเรื่อง **Urbanization in
Thailand.** (๒๕๑๕) และผลงานของ Jeff Romm. **Urbanization in Thailand.**

งานของ Goldstein ศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองในประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๙๐-
๒๕๑๐ โดยศึกษากรุงเทพฯเป็นหลัก ระยะเวลาของการศึกษาเป็นช่วงเวลาของการเติบโตของกรุงเทพฯในสมัย
หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ (๒๕๐๕-๒๕๑๐) เนื่องจาก Goldstein มีพื้น
ฐานของการเป็นนักประชากรศาสตร์ ทำให้ความสนใจของเขาอยู่ที่ขนาดของประชากรในประเทศไทยและการเปลี่ยนแปลง
ทางกายภาพของกรุงเทพฯหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนถึงสมัยของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ ๑ การ
ก่อสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล ต่างเป็นปัจจัยให้การพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ใน
ประเทศไทย Goldstein ได้นำเสนอความคิดเรื่องดังกล่าวในบทความชื่อเดียวกันนี้คือ **Urbanization in Thailand
1947-1967** ตีพิมพ์ในวารสาร Demography ฉบับเดือนพฤษภาคม ๒๕๑๔ และนำเสนอเรื่องประชากรในเมืองของ
ไทยเอาไว้ในบทความเรื่อง **Thailand's Urban Population Reconsidered.** ในเดือนสิงหาคม ๒๕๒๑ ในช่วงที่
Goldstein ศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่นั้น Jeff Romm ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่ศึกษาการ
พัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯในช่วงเวลาเดียวกัน ผลงานของ Romm คือ **Urbanization in
Thailand** งานของ Romm และ Goldstein เป็นพื้นฐานสำคัญขององค์ความรู้ด้าน Urbanization ของประเทศ
ไทย และถูกนำมาใช้อ้างอิงในการศึกษาค้นคว้าความรู้เรื่องเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทย ผลงานค้นคว้าของ
Sidney Goldstein และงานของ Jeff Romm สะท้อนให้เราได้ทราบถึงการนิยามความหมายของเมืองสมัยใหม่ การ
พัฒนาสู่ความเป็นเมือง กับประชากรเป็นปัจจัยที่ต้องศึกษาควบคู่กันมาโดยตลอด

งานวิจัยของ Romm มีเนื้อหาของการเติบโตของกลุ่มเมืองในห้วงรัศมีภาคกลางโดยมีกรุงเทพฯเป็นแกน
กลางของกลุ่มเมืองโดยเชื่อมโยงกับการบริหารการปกครองของรัฐบาล งานวิจัยของ Romm แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓
บท โดยบทที่ ๑ ศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของไทย ขณะที่บทที่ ๒ จะ
ศึกษาเขตเมืองหลวงกรุงเทพฯที่เป็นศูนย์กลางการเติบโตทั้งทางด้านการใช้ที่ดิน ระบบการคมนาคมขนส่งสาธารณะ
ความรุนแรงและอาชญากรรม ที่อยู่อาศัย คุณภาพของน้ำและอากาศ การศึกษา การจ้างงาน ระบบการเงิน และบทสุด
ท้ายจะเป็นข้อเสนอแนะให้มีการศึกษาและวางแผนการพัฒนาเมืองและการบริการสาธารณะของชุมชนเมือง และควรมี
การศึกษาเพื่อการวางแผนเพื่อการรับมือการเติบโตของเมือง ข้อเสนอสำคัญข้อหนึ่งของ Romm คือสมควรออก
กฎหมายผังเมืองที่ชัดเจนเพื่อควบคุมการเติบโตของเมืองในอนาคต

ในปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ สมาคมวิจัยมหาวิทยาลัยไทยได้ตีพิมพ์ผลงานเรื่อง **Urbanization in the Bangkok Central Region**. ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ คณะผู้วิจัยประกอบด้วย วิญญู วิจิตรวาทการ เป็นหัวหน้าโครงการ ผู้วิจัยหลักประกอบด้วย ศักดา สายบัว, แสง สงวนเรือง, ม.ร.ว.อภินันท์, รพีพัฒน์ คณะผู้ช่วยวิจัย อภิชาติ พันธุ์เสน, ชัยอนันต์ สมุทวณิช, จูไรรัตน์ จันทรธรรมรงค์, พยุงศักดิ์ จันทรสุรินทร์, ประเสริฐ วิทยารัฐ, ประธาน วัฒนาวณิช, สมนึก ตั้งเจริญ, ธวัชชัย ยงกิตติกุล, ยุทธ ศักดิ์เดชยนต์, จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา และสมจิต นพคุณ รายชื่อผู้วิจัยคณะนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการรวบรวมนักวิชาการที่ได้ผ่านการศึกษาอบรมจากต่างประเทศมาเป็นอย่างดี หลายคนมีชื่อเสียงในวงราชการและวงธุรกิจในเวลาต่อมา และคุณสมบัติของนักวิจัยมีความหลากหลาย ประกอบด้วยนักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ นักสังคมวิทยา นักภูมิศาสตร์ นักการศึกษา อาจเรียกได้ว่าเป็นคณะนักวิจัยแบบสหวิทยาการครั้งสำคัญในวงวิชาการไทยในเวลานั้น ในบทนำของงานวิจัยกล่าวว่า มีการขยายความร่วมมือทางวิชาการไปยังกลุ่มนักวิชาการประเทศเนปาล อินเดีย และฟิลิปปินส์ โดยได้รับทุนสนับสนุนวิจัยจาก International Development Research Centre of Canada (IDRCC)

คณะผู้วิจัยประเมินพัฒนาการของการเป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ที่ผ่านมามาจนถึงปีพ.ศ. ๒๕๑๕ แสดงให้เห็นการเติบโตและขยายตัวอย่างรวดเร็วเมื่อมีการพัฒนา และการเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นสมัยใหม่ กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ในการเป็นศูนย์กลางด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจ การศึกษา การเติบโตดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นนัยยะของการเปลี่ยนแปลงเรื่องการเพิ่มของจำนวนประชากร สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางกายภาพ ปัญหาต่าง ๆ ภายในเมือง คณะผู้วิจัยเสนอแนะให้มีการพัฒนาภาคชนบท การกระจายอำนาจสู่ภูมิภาคทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการบริหารการปกครอง เพื่อลดปัญหาช่องว่างและความแตกต่างของภาคเมืองและภาคชนบท แนะนำให้มีการวางแผนงานที่ชัดเจน และคำนึงถึงกรอบความสัมพันธ์ระหว่างสังคมในประเทศและองค์ประกอบของการพัฒนาอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจอื่น ๆ ที่จะตอบสนองต่อการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ได้ดีในอนาคต¹⁰

นักวิชาการไทยหลายท่านได้ศึกษาค้นคว้าเรื่อง Urbanization ของเมืองในประเทศไทย เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ในการกำหนดยุทธศาสตร์ของกระบวนการพัฒนาเมืองให้ทันสมัยซึ่งเป็นผลมาจากกำหนดการพัฒนาเมืองหลักตามภูมิภาคต่าง ๆ ที่ได้รับการบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ ๑ ที่รัฐบาลต้องการพัฒนาเมืองหลักของแต่ละภูมิภาคนอกเหนือจากกรุงเทพฯ ซึ่งประกอบด้วย เชียงใหม่-ภาคเหนือ ขอนแก่น-ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้-สงขลา¹¹

การศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่เป็นองค์ความรู้ที่มีการวางรากฐานอย่างแน่นหนามากอยู่ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ข้อมูลที่รวบรวมได้ผู้วิจัยได้แบ่งตามภูมิภาค ดังนี้

ตารางที่ ๑.๑๐

ตัวอย่างการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่ภาคใต้

ปี พ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงาน

¹⁰ดูรายละเอียดในบทสรุปของ Thai University Research Associates, **URBANIZATION in The Bangkok Central Region** (Bangkok: The Social Science Association of Thailand, 1975), pp.395-402.

¹¹เพ็งอ้ง และดูรายละเอียดในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑

๒๕๒๐	รายงานผลการวิจัยเรื่องการใช้ที่ดินในเขตเทศบาลเมืองปัตตานี พ.ศ. ๒๕๑๙	เพิ่ม นิลรัตน์	งานวิจัย
๒๕๒๗	เคลื่อนย้ายแรงงานกับการพัฒนาเมืองหลักในภาคใต้ : ศึกษาเฉพาะกรณีเขตส่งเสริมอุตสาหกรรมใน จ.สงขลา	น้อย จันทรอำไพ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๘	การศึกษาเพื่อจัดลำดับและความสำคัญของชุมชนภาคใต้	ไม่ปรากฏนาม	งานสำรวจวิจัย
๒๕๒๘	The Sub-Regional Development Study of the Upper-Southern Part of Thailand	National Economic and Social Development Board	งานสำรวจวิจัย
๒๕๓๐	การศึกษารูปแบบการใช้ที่ดินชุมชนเมืองนครศรีธรรมราช	สุโรจย์ สุทธิอาภา	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	รายงานสรุปจำนวนประชากรและความเป็นเมืองรายจังหวัดของภาคใต้จากสำมะโนครัวประชากรและเคหะ	สำนักงานสถิติแห่งชาติ	งานวิจัย
๒๕๓๘	การพัฒนาเทศบาลเมืองหาดใหญ่-สงขลา: การค้นหาทางเลือก การวางแผนพัฒนาเมือง ปัญหาและทิศทางการพัฒนาชุมชนเมืองในจังหวัดภาคใต้	สมพร เพื่องจันทร์ และสุรเชษฐ์ จิระมณี	งานวิจัย
๒๕๓๒	Urbanization of Phuket	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี	งานวิจัย
๒๕๓๔	Hat Yai-Songkla Municipalities of	Chatchai Pongprayoon	งานวิจัย
๒๕๓๖	Alteration Urban Planning Strategies	Sompom Fuangchan	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๑๑

ตัวอย่างงานการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่ภาคเหนือ

ปี พ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงานเขียน
๒๕๑๕	Modernizing Chiang Mai: a Study of Community Elites in Urban Development	Chakit Noranitpadungkarn	งานวิจัย
๒๕๒๙	ปัญหานครหลวงและการพัฒนาเมืองหลักในภาคเหนือ : รวมคำบรรยายและบทความทางวิชาการ	อัน นิมมานเหมินท์	รวมบทความ
๒๕๒๘	การพัฒนาเมืองเชียงใหม่	เบญจา สวัสดิ์โอ	งานวิจัย

๒๕๓๐	ผลกระทบของโครงการพัฒนาเมืองหลักที่มีต่อพื้นที่โดยรอบ : กรณีศึกษาเมืองหลักเชียงใหม่	ม.ล.พันธุ์สุริย์ ลดาวัลย์	งานวิจัย
๒๕๓๐	บทบาทของบุคคลชั้นนำต่อการพัฒนาเมืองในภาคเหนือ	คณะทำวิจัยกลุ่มสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือ	งานวิจัย
๒๕๓๔	ปัญหาการใช้พื้นที่กับการพัฒนาเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลักในปัจจุบันและอนาคต	วันชัย บุญยสุรัตน์	งานวิจัย
๒๕๓๔	โครงการวางแผนพัฒนาเมืองเชียงใหม่ แผนปฏิบัติการด้านอนุรักษ์ประวัติศาสตร์และสิ่งแวดล้อม	โครงการวางแผนพัฒนาเมืองเชียงใหม่	งานวิจัย
๒๕๓๕	บทบาทเมืองขนาดกลางในการพัฒนาภูมิภาค : กรณีศึกษาเมืองเชียงราย	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๖	การเติบโตของเมืองและสภาวะแวดล้อมของเมืองเชียงใหม่	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๖	การขยายตัวเมืองเชียงใหม่ : การเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพ	อัษฎางค์ โปราณานนท์	งานวิจัย
๒๕๓๗	เชียงใหม่ในกระแสการเปลี่ยนแปลง	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
1986	Development Guidline for Sattellite Town Area of Muang Chiang Mai, Research Report	Suri Bunyanuphong.	งานวิจัย

จากตารางที่ ๑.๑๑ กรณีศึกษา Urbanization ภาคเหนือ ผู้วิจัยพบว่า เมืองเชียงใหม่ เป็นเมืองที่มีการศึกษามากที่สุดโดยผ่านหน่วยงานสถาบันวิจัยสังคม และนักวิชาการที่ศึกษาค้นคว้าเชียงใหม่มากที่สุดคือ ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง และกรณีศึกษาของเชียงใหม่มีทั้งประเด็นบทบาทของชนชั้นนำในเชียงใหม่ต่อการพัฒนาเชียงใหม่ ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ประเด็นด้านสิ่งแวดล้อม ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยเกือบทั้งหมด และผลงานที่ตีพิมพ์ออกมาโดยมากจะอยู่ในช่วงทศวรรษ ๒๕๓๐ ผู้วิจัยเข้าใจว่าเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสำคัญทั้งทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม ในเชียงใหม่ มีมากในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา

ด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลก็มีการศึกษาเมืองในลักษณะของ Urbanization ในลักษณะเดียวกันกับภาคใต้และภาคเหนือ ดังตัวอย่างในตารางที่ ๑.๑๒ และตารางที่ ๑.๑๓

ตารางที่ ๑.๑๒

ตัวอย่างการศึกษา Urbanization ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปีพิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงานเขียน
๒๕๒๘	การศึกษาความเหมาะสมของขอบเขต จังหวัด: กรณีศึกษาจังหวัดมุกดาหารการ	เสนห์ นิยมไทย	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ศึกษาเพื่อวางนโยบายการพัฒนาเมือง นครพนม	บังเอิญ เจริญสุข	วิทยานิพนธ์
1974	Urbanization in Thailand: Khon Kaen Case Study	Ladd Thomas & Chkrit Nooranit Padungkarn	บทความวิจัย
1981	Urbanization, Migration, and Special Policy in Korat	Udhis Kaothien	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๑๓

ตัวอย่างการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่กรุงเทพมหานคร

ปีพ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงานเขียน
๒๕๑๑	การเติบโตของเขตชุมชนในภาค กรุงเทพมหานคร	วิญญู วิจิตรวาทการ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๕	การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การ ศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง	กนก วงษ์ตระหง่าน	งานวิจัย
๒๕๒๕	การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ ใช้สอย พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕	บุปผนาฏ สุวรรณมาศ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๘	การขยายตัวของหมู่บ้านจัดสรรกับปัญหา การขยายเมือง	วงเดือน เกษสุภะ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๙	การศึกษาเปรียบเทียบอิทธิพลของกลไก การขยายเมืองต่อแบบแผนการดำเนินชีวิต ในเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร ผลกระทบจากระบบเมืองสมัยใหม่ที่มีผล	วราวรรณ เวชสิทธิ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๗	ต่อระบบย่านของคนในกรุงเทพมหานคร	วิมลศรี ลิ้มชนากุล	วิทยานิพนธ์
1970	Impact of Urbanization on a Peripheral Area of Bangkok, Thailand	Thirawat Pramuanratkam	วิทยานิพนธ์
1971	Greater Bangkok Metropolitan area Population Growth and Movement 1956-1960	Larry Sternstein	งานวิจัย

1976	Urbanization in the Bangkok Central Region	Thai University Research Association	งานวิจัย
1985	Urbanization of Bangkok and National Development: Some Issues for Discussion	Surichai Wungaeo	งานวิจัย
1986	Change in Sub-urban Area North of Bangkok Metropolis: an Intergrated Ecological Study	Tweesakdi Piyakarnchana and others	งานวิจัย
1992	Impacts of Modernization and Urbanization in Bangkok : An Intergrative Ecological and Biosocial Study	Anuchat Pongsomlee	งานวิจัย
1994	Interpreting Bangkok: The Urban Question in Thai Studies	Mare Askew	งานวิจัย

ข้อมูลในตารางที่ ๑.๑๓ มีงานวิจัยบางเล่มที่ศึกษาพัฒนาการของเมืองสำคัญของไทยมีลักษณะของกระบวนการสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ ๆ สมัยใด และมีลักษณะเด่นอย่างไรบ้าง และมีมิติประวัติศาสตร์ที่ไล่เรียงไปตามลำดับเวลา(chronology)และเป็นงานวิจัยที่ดี ตัวอย่างเช่น วิทยานิพนธ์ของบุพผนา สุวรรณมาศ **The Structure of Greater Bangkok : An Urban Study of Land Use and Demography**, ซึ่งปรับปรุงในชื่อภาษาไทยว่า **การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ใช้สอย พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕**, บุพผนาได้กำหนดยุคสมัยการเติบโตของกรุงเทพออกเป็น ๕ ยุคสมัย คือ สมัยราชธานีและเมืองปราการ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) สมัยเมืองเก่า(พ.ศ.๒๓๕๒-๒๓๙๔) สมัยเมืองพาณิชย์(พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๑๑) สมัยเมืองก่อนอุตสาหกรรม (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๘๔) และสมัยเอกราช(พ.ศ.๒๔๘๔-๒๕๒๕) เป็นการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของโครงสร้างเมืองหลัก ลักษณะของการศึกษาประเภทเดียวกันนี้ยังพบได้ในงานวิจัยของกนก วงศ์ตระหง่าน, **การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง**, (๒๕๒๕) ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ ที่เป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐไทยและเติบโตเป็นศูนย์กลางการพาณิชย์ และการขยายตัวเป็นเมืองขนาดใหญ่สุดของประเทศโดยเฉพาะในระยะเวลาที่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมา

งานวิจัยทั้งสองเล่มต่างเผยแพร่สู่สาธารณะในงานสัมมนาเดียวกัน คือ “สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย” ซึ่งจัดขึ้นโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๕ หัวข้อการสัมมนาที่มุ่งความสนใจไปที่กรุงเทพฯ มีอายุ ๒๐๐ ปี นี้ เป็นปรากฏการณ์สำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาวิจัยในเรื่อง การใช้วาระโอกาสพิเศษของมิติเวลาทางประวัติศาสตร์ของเมืองที่มีอายุยาวนานมากพอต่อการศึกษาเพื่อให้ความสำคัญในแต่ละประเด็น

ในกรณีการประชุมการสัมมนาทางวิชาการไทยศึกษาครั้งที่ ๖ ซึ่งจัดขึ้นที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ กลุ่มหัวข้อการสัมมนากลุ่มหนึ่งมีชื่อว่า “๗๐๐ ปี นครพิงค์ศรีเชียงใหม่” มีงานวิจัยมากกว่า ๓๐ เรื่องนำเสนอ

ประเด็นต่างๆ ของเชียงใหม่¹² ซึ่งเราสามารถประเมินในเรื่องสถานภาพการศึกษาวิจัยด้านท้องถิ่นศึกษาเพียงด้านเดียว แต่เราสามารถพิจารณาเชียงใหม่ในฐานะและความสำคัญของเมืองได้เช่นเดียวกัน

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในเรื่อง Urbanization ที่ผ่านมา โดยมากเป็นการศึกษาในรูปของงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นผลมาจากการขยายตัวด้านการศึกษาระดับมหาวิทยาลัยในคณะวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันวิจัยประชากรศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันวิจัยประชากรมหาวิทยาลัยมหิดล และการศึกษาด้านสังคมวิทยาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หลักสูตรการวางแผนพัฒนาของสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์(NIDA) สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันการศึกษาเหล่านี้มีการศึกษาด้าน Urbanization ในเขตเมืองของแต่ละภาคทำให้การศึกษาด้านการวางผังเมืองและการศึกษาที่เกี่ยวข้องเพิ่มมากขึ้น ตัวอย่างเช่น ประอร อุซังกร. ความเปลี่ยนแปลงของผังเมืองกรุงเทพมหานครตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ - ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๑ พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๕๗. (๒๕๒๕) เป็นต้น

ด้านนักวิชาการในภูมิภาคได้มีการผลิตงานวิจัยประเภทเดียวกันนี้ออกมาเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น สมโชค อ่องสกุล. ผังเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต : อดีต และอนาคต. (๒๕๓๙) อัญญาณ์ โปราณานนท์. การอนุรักษ์พื้นที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรม โดยการวางผังเมือง : กรณีศึกษาพื้นที่ในเขตกำแพงเมืองเชียงใหม่.(๒๕๒๘) สุชาติ ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงความเป็นเมืองและการย้ายถิ่น.(๒๕๒๙)

กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ให้ความสำคัญเรื่องการใช้ที่ดินก็เป็นแนวทางหนึ่งที่มีการศึกษากันมาก กลุ่มงานนี้จำนวนมากพยายามอธิบายรูปแบบการใช้ที่ดินที่สัมพันธ์กับการเติบโตของการพัฒนาเมืองที่อาศัยพื้นฐานความรู้วิชาการวางผังเมือง เศรษฐศาสตร์ที่ดิน และเศรษฐศาสตร์เพื่อการพัฒนา ตัวอย่างเช่น สมลัญญา ประพัฒน์ และอัญญาณ์ โปราณานนท์. การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินบริเวณเมืองเชียงใหม่.(๒๕๒๙) พรใจ เต็มวาริ. การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงในการถือครองที่ดินในประวัติศาสตร์สังคมชนบทภาคเหนือ กรณีศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดเชียงใหม่.(๒๕๓๙) ชัยยา โพธิ์แดง. การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเทพฯ ระหว่างพ.ศ.๒๔๕๔-๒๔๕๖. (๒๕๒๘) อุไร อารามวงศ์ตระกูล. รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในเขตเมือง.(๒๕๒๙)

นอกจากนี้ยังได้มีการศึกษาการพัฒนาสู่เมืองสมัยใหม่ที่ใช้แนวคิดด้านมนุษยวิทยา สังคมวิทยา นิเวศวิทยา เป็นแนวทางการศึกษาด้วย ตัวอย่างเช่น Gehan Wijeyewardene. **Great City on the River Ping : Some Anthropological and Historical Perspective on Chiang Mai.** (1984) สำหรับงานของ Gehan Wijeyewardene เป็นการอธิบายเมืองเชียงใหม่ในมิติของนักมนุษยวิทยาโดยพิจารณาการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐาน งานที่ใช้แนวคิดด้านสังคมวิทยาเพื่ออธิบายลักษณะของเมืองในประเทศไทย ได้แก่งานของ Herbert J. Rubin. **The City and its relation to the Thai Socio - Cultural System : A Research Prospective.**(1974)

ความสนใจเรื่องการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ในประเทศอยู่ในความสนใจของสังคมไทยมาโดยตลอด จากข้อมูลการรวบรวมสิ่งพิมพ์เรื่องการพัฒนาเมืองของ ศิริพร สุวรรณะ ในงานชื่อ การพัฒนาเมือง :

¹²ดูรายละเอียดใน Conference Program ของการประชุมนานาชาติ ไทยศึกษา ครั้งที่ ๖ เชียงใหม่ ๑๔-๑๗ ตุลาคม ๒๕๓๙

บรรณานุกรม.(๒๕๖๖) พบว่ามีสิ่งพิมพ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนาเมือง ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษมีอยู่ประมาณ ๑,๕๐๐ รายการ คลังข้อมูลเรื่องการพัฒนาเมืองทำให้มีงานวิจัยที่อาศัยคลังข้อมูลดังกล่าวพัฒนาเป็นงานวิจัย ได้แก่งานของ Praty Vesarch **Urbanization in Thailand : A Bibliographical Essay from urbanization in Thailand.**(1974)¹³

กล่าวโดยสรุป การศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองในประเด็นการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่มีการศึกษากันอย่างสม่ำเสมอโดยภาควิชาการวางผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นหัวหอกสำคัญของการศึกษาค้นคว้าทั้งในกลุ่มอาจารย์ และนิสิต โดยเฉพาะในภาคบัณฑิตศึกษา รวมทั้งสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์หรือนิด้า(NIDA)ก็มีบทบาทสำคัญยิ่งของกลุ่มการศึกษาวิจัย ประโยชน์ของงานวิจัยเหล่านี้เป็นการศึกษาเพื่อใช้ประกอบเป็นข้อมูลในการสร้างสรรค์แผนงานหลัก(master plan)ได้ดี แต่ถ้าประเมินการนำเสนอหน้าเรื่องประวัติความเป็นมาของเมืองแล้วผู้วิจัยพบว่ามีความอ่อนด้อยของการศึกษาอย่างมาก เพราะเป็นการนำข้อมูลประวัติศาสตร์ที่เสนอจะธรรมดาสามัญมาเกริ่นในบทนำเท่านั้นเอง เนื้อหาของเมืองในมิติประวัติศาสตร์ในกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ครอบคลุมเฉพาะเมืองสำคัญเช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ ขอนแก่น สงขลา ฯลฯ โดยศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพมากกว่าประเด็นการศึกษาอื่น ๆ อาจจะเป็นเพราะองค์ประกอบของการศึกษาในกลุ่มงานนี้มีพื้นฐานที่จะศึกษาเพื่อเอื้ออำนวยในการกำหนดนโยบายของการพัฒนาทางกายภาพ ดังนั้นเมืองที่เลือกมาศึกษาจึงมีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพมากกว่าปัจจัยอื่น

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองแนวใหม่ : การศึกษาวิจัยด้วยนักวิชาการต่างสาขา

นักประวัติศาสตร์ทั้งอาชีพและสมัครเล่นสนใจเข้ามาศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในเรื่องบริบททางประวัติศาสตร์ด้านต่าง ๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง แต่ความสนใจประวัติศาสตร์เมืองมิได้จำกัดแต่กลุ่มนักประวัติศาสตร์เพียงกลุ่มเดียว แต่ยังขยายความสนใจไปสู่นักวิชาการในศาสตร์อื่น ๆ ด้วย กลุ่มนักวิชาการที่น่าสนใจมากที่สุด ได้แก่ กลุ่มนักวิชาการสายสถาปัตยกรรมศาสตร์ในสังคมไทยก็มีความสนใจต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในอดีตโดยอาศัยความชำนาญเรื่องการออกแบบ การวางผังเมือง ทำให้มีความพยายามที่จะใช้องค์ความรู้ด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์มาอธิบายเมืองโบราณของไทย ตัวอย่างงานที่น่าสนใจคือ งานวิจัยของสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา เรื่อง **น้ำ: ปอเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย** ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๒๘ ในบทที่ ๖ เป็นการศึกษาวิเคราะห์เรื่องลักษณะชุมชนและผังเมือง สุเมธ พยายามเชื่อมโยงแนวคิดเรื่องน้ำกับการวางผังเมืองโบราณของไทยนั้นสัมพันธ์กันมาตลอด สุเมธใช้แบบแผนการวางผังเมืองแบบเขมรมาเป็นกรอบความคิดในการศึกษาผังเมืองโบราณของสุโขทัย เขาวิเคราะห์ว่า **“หากเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างตัวเมืองสุโขทัยและวัดพระพายหลวงกับความสัมพันธ์ระหว่างนครธมและนครวัด จะเห็นได้ว่ามีอะไรที่คล้ายคลึงกันมากในแง่ของการวางผัง”**¹⁴สุเมธยังได้ศึกษาวิเคราะห์เมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ชุมชนในภาคใต้ กรุงศรีอยุธยา และกรุงเทพฯ โดยชี้ให้เห็นความยืดหยุ่นของระบบ

¹³แม้ว่าจะมีคลังข้อมูลมากกว่า ๑,๕๐๐ รายการที่ ศิริพร สุวรรณะ รวบรวมเอาไว้แล้ว แต่สำหรับงานวิจัยที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการอยู่นี้จะมีความต่างออกไปมาก เพราะผู้วิจัยเลือกศึกษาเฉพาะผลงานที่มีการใช้มิติทางประวัติศาสตร์เป็นฐานของการคิดสรรและเป็นตัวอย่างของการศึกษาวิเคราะห์

¹⁴สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, **น้ำ: ปอเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย** (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘), น.๑๖๓.

ผังเมืองของไทย และอิทธิพลของการดำรงชีวิตแบบตะวันตกในเขตเมือง งานวิจัยเรื่องนี้ของสุเมธ เป็นการปรับปรุงมาจากรายงานการประมวลเรื่องผังเมืองโบราณไทย และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเขาเรื่องสถาปัตยกรรมและวิวัฒนาการถิ่นฐานของสังคมชาวน้ำทั่วโลก งานวิจัยชิ้นนี้ตีพิมพ์ภาคภาษาอังกฤษด้วยโดยให้ชื่อว่า **Naga-Oceanic Origins of Culture in the West Pacific and in Siam** ประสบการณ์การศึกษาและการมีโอกาสดำเนินงานในสำนักผังเมืองมาก่อน ทำให้งานวิจัยเรื่อง "น้ำ" ของสุเมธมีความน่าสนใจในประเด็นการวิเคราะห์¹⁵ นอกจากสุเมธแล้วสถาปนิกหรือนักสถาปัตยกรรมศาสตร์อื่น ๆ ได้ศึกษาวิจัยเมืองโดยการใช้ฐานความรู้เรื่องสถาปัตยกรรมศาสตร์เข้ามาวิเคราะห์ งานวิจัยหลายเล่มเป็นงานวิจัยร่วมกับนักประวัติศาสตร์ ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๔

ตารางที่ ๑.๑๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองด้วยแนวคิดด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๒๕	พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ชนพิศร์ กฤตติกากุล และ ดร.ณิ แก้วม่วง	งานวิจัย
๒๕๒๕	วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	เนตรนภิศ นาควัระ และ ปิยนภ บุนนาค	งานวิจัย
๒๕๒๕	บ้านในกรุงเทพฯ: รูปแบบและการเปลี่ยนแปลง ในรอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕- ๒๕๒๕)	สุสติ ทิพทัส และ มานพ พงศทัต	งานวิจัย
๒๕๒๕	ตลาดในกรุงเทพฯ: การขยายตัวและ พัฒนาการ ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	สุวัฒนา ธาดานิติ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๕	คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การ เปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ใน รอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ปิยนภ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ	งานวิจัย
๒๕๒๕	ถนน: วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี	สุวัฒนา ธาดานิติ ศิริวรรณ ศิลพัชรนันท์ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๕	จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์	กรมศิลปากร	งานวิจัย
๒๕๒๗	โครงการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและการ พัฒนาเมืองภูเก็ต	ฮินส์ เดทเลฟ คัมมัยเยอร์.	งานวิจัย
๒๕๒๙	สถาปัตยกรรมจีนในเมืองปัตตานี	วสันต์ ชีวะสาธน์	งานวิจัย
๒๕๓๔	องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์	ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ วิมลศรี ทรายางกูร	งานวิจัย

¹⁵ บริษัท เอส เจ เอ พริดี จำกัด ของสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ยังเป็นจัดทำโครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยาให้กับกรมศิลปากรในปีพ.ศ. ๒๕๓๗

๒๕๓๖	พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต	กอบกุล อินทรวิจิตร สันติ ฉันทวิลาสวงศ์ วีระ อินพันทัง	งานวิจัย
1996	Palaces of Bangkok: Royal Residences of the Chakri Dynasty	Naengnoi Suksri	หนังสือ

จากตัวอย่างตามตารางที่ ๑. ๑๔ นั้นงานวิจัยประวัติศาสตร์เมืองด้านสถาปัตยกรรมนั้นมีการศึกษาวิจัยในเขตกรุงเทพฯ ในวาระโอกาสเฉลิมฉลองกรุงเทพมายุครบ ๒๐๐ ปี การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมบางเล่มมีนักประวัติศาสตร์เข้าไปมีส่วนร่วมในงานวิจัยด้วย เช่น ปิยนาค บุณนาค หรือ ดรุณี แก้วม่วง

ในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ และ ๒๕๓๐ ความตื่นตัวด้านสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศวิทยาในเมืองไทยมีมาก และมีผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์โดยนำเสนอข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมในสมัยประวัติศาสตร์มีผลต่อชุมชนเมืองอย่างมาก ตัวอย่างงานวิจัยเหล่านั้น ได้แก่ สัมฤทธิ์ สุขเมือง. **ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก.** (๒๕๓๑) ซึ่งเป็นการศึกษาเรื่องธรณีสัณฐาน(Geomorphology) อ่าวไทยด้านตะวันออกกับการตั้งเมืองโบราณสมัยทวารวดี ได้แก่เมือง ศรีมโหสถ และเมืองพระรถ งานด้านนิเวศวิทยาทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจที่สุดในกลุ่มงานวิจัยเหล่านี้คืองานของ พรพันธ์ พุตระกูลใน **The Environmental History of pre-modern Provincial Towns in Siam to 1910.** (๒๕๓๒) ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของพรพันธ์ที่ศึกษาประวัติศาสตร์สิ่งแวดล้อมของกรุงเทพฯและปริมณฑลก่อนปีพ.ศ. ๒๔๕๓ หรือสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศวิทยา(Ecology)ในมิติประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ ข้อมูลที่พอพันธ์นำเสนอมีทั้งเรื่องของประชากร สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งการกำหนดสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นสมัยสำคัญของการศึกษา เพราะเป็นสมัยที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และการเปลี่ยนแปลงของประชากรและการทำกินของราษฎรอย่างมาก ข้อเด่นของงานเขียนของพอพันธ์คือความพยายามที่จะอธิบายลักษณะทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯและปริมณฑลที่มีการเน้นเรื่องระบบนิเวศภายใต้คำอธิบายขององค์ความรู้เก่าของการสร้างเมืองในสมัยโบราณคือ "ชัยภูมิ" ตามตำราพิชัยสงคราม และประชากรในเขตพื้นที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไรบ้าง จนถึงสมัยของการปฏิรูประบบการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๕

อย่างไรก็ตามการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมในประวัติศาสตร์ไทยได้เริ่มมีการศึกษาค้นคว้ามาก่อนหน้านี้แล้ว โดยอยู่ในความสนใจของกลุ่มนักวิชาการญี่ปุ่น อันได้แก่ Yoshikazu Takaya ในบทความเรื่อง **Topographical analysis of the southern basin of the central plain Thailand** ตีพิมพ์ลงในวารสาร Journal of Southeast Asian Studies ในปีพ.ศ.๒๕๑๒ และเรื่อง **An Ecological Interpretation of Thai History** นำเสนอในวารสารของสยามสมาคม "Journal of Siam Society" ในปีพ.ศ.๒๕๑๘ Takaya มีความสนใจสิ่งแวดล้อมในอดีตของไทยอย่างมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ราบลุ่มภาคกลางของไทยซึ่งเป็นพื้นที่เพาะปลูกสำคัญและเป็นที่ตั้งของเมืองสำคัญๆ ของไทย Shigeharu Tanabe เป็นนักวิชาการญี่ปุ่นอีกคนหนึ่งที่น่าสนใจเรื่องสิ่งแวดล้อมในประวัติศาสตร์ไทยแต่ให้ความสำคัญกับระบบการเพาะปลูก งานที่ได้รับการยกย่องมากในการวิเคราะห์ที่มีมิติประวัติศาสตร์สูงคือ **Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Autthaya Period to the Forth Reign of RatanaKosin Dynasty.**(1977)

นอกจากนักวิชาการญี่ปุ่นแล้วนักวิชาการที่สนใจเรื่องนี้ก็มีอยู่ไม่น้อยโดยเฉพาะงานค้นคว้าเรื่องเมืองโบราณต่างในประเทศไทย ได้แก่ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา.(๒๕๒๘) ผ่องศรี วานาสิน และทิวา ศุภจรรยา. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาดำรงที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์.(๒๕๒๕) นักวิชาการรุ่นหลังที่สนใจเรื่องธรณีสัณฐานในสมัยประวัติศาสตร์ที่มีผลต่อการสร้างความรู้เรื่องเมือง/ชุมชนสมัยโบราณโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยทวารวดีเป็นต้นมา เช่น สมบูรณ์หรือธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล ในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง *Geomorphology of the Cao Phraya Delta*(๒๕๓๓) และบทความที่เขียนร่วมกับไพบูลย์ ปราโมชนีในเรื่อง *Evolution of Landforms and site of Ancient Cities and Communities in Lower Chao Phraya Plain*. ในการสัมมนาเรื่อง *Ayudhya and Asia* เมื่อปีพ.ศ.๒๕๓๘ ได้อาศัยความรู้เรื่องธรณีสัณฐานของอ่าวไทยกับข้อมูลเรื่องที่ตั้งของเมือง/ชุมชนโบราณของทิวา ศุภจรรยา อธิบายให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของธรณีสัณฐานในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางสัมพันธ์กับการตั้งชุมชน/เมืองในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดี สมัยอยุธยา และสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การศึกษาด้าน Urbanization ที่ผ่านมา ผู้วิจัยพบว่ามีปริมาณงานที่พิมพ์ออกมามากและส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยที่จะเกิดขึ้นเมื่อเริ่มมีการประเมินและดำเนินการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมา กลุ่มนักวิชาการที่ศึกษามีทั้งไทยและชาวต่างชาติ และมีการใช้ความรู้ที่หลากหลายมาศึกษา มีทั้งสถาปัตยกรรมศาสตร์ ธรณีสัณฐาน เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มนุษยวิทยา รัฐศาสตร์ ทำให้งานวิจัยเหล่านี้ น่าสนใจยิ่งขึ้นไปอีก และงานบางเล่มมีนักประวัติศาสตร์เข้าไปทำงานร่วมด้วยในฐานะนักวิจัยหลัก

การศึกษาปรากฏการณ์ กิจกรรม ของเมืองในบริบททางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ

การศึกษาประวัติศาสตร์ปรากฏการณ์หรือการประกอบกิจกรรมสำคัญในเมืองก็เป็นกลุ่มงานอีกกลุ่มหนึ่งที่ น่าศึกษา ประเด็นที่ศึกษามากที่สุด ได้แก่ “สลัมหรือชุมชนแออัด” ซึ่งเป็น กรณีศึกษาปัญหาชุมชนในเมืองที่เป็นผลมาจากการเติบโตของเมือง ปัญหาความแตกต่างด้านฐานะเศรษฐกิจของคนในเมือง ปัญหาที่อยู่อาศัย ปัญหาอาชญากรรม

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ มีความพยายามเสนอให้ใช้คำว่า “ชุมชนแออัด” แทนคำว่า “สลัม” เป็นการปฏิสนธิยามสลัมซึ่งสะท้อนปัญหาของการพัฒนาของผู้ปกครองไทยในเวลานั้น จนถึงปีพ.ศ. ๒๕๒๕ จึงมีการประกาศใช้คำว่า “ชุมชนแออัด” แทนคำว่า “สลัม” อย่างเป็นทางการ กรณีศึกษาเรื่องชุมชนแออัดนี้ กลุ่มนักสังคมสงเคราะห์ นักวิชาการ และกลุ่ม NGOs ได้ทำกันอย่างแพร่หลาย นักวิชาการคนสำคัญที่ได้ศึกษากรณีชุมชนแออัดอย่างเป็นระบบคือ ม.ร.ว.อคิด รัฟพัฒนา

อคิด เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง *Bangkok Slum : Aspect of Social Organization* ในปี ๒๕๑๘ เป็นงานวิจัยเรื่องสลัมโดยนักวิชาการไทยคนแรก ๆ ที่เข้าไปศึกษาและเป็นแบบอย่างของการศึกษาวิจัยภาคสนามในพื้นที่ที่เรียกว่าสลัมหรือชุมชนแออัด นอกจากนี้ อคิด ยังเขียนร่วมกับ Gerald K. Krausse ในบทความรายงานวิจัยเรื่อง “*The Economy of Poorty in a Bangkok Slum*” ตีพิมพ์ในหนังสือชื่อ *Urban Society in Southeast Asia, Volume I : Social and Economic Issues*.(1985) และ *ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ*. (๒๕๒๒) อคิดศึกษาชุมชนเมืองในประเด็นปัญหาของการเติบโตของสังคมเมืองในช่วงของการเติบโตของกรุงเทพฯ ในระยะของการดำเนินงานตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดปัญหาชุมชนแออัดหรือสลัมเกิดขึ้นโดยมีกรุงเทพฯ เป็นพื้นที่ปัญหาเริ่มต้น

อย่างไรก็ตาม ก่อนปีพ.ศ. ๒๕๑๘ การศึกษาเรื่องสลัมในประเทศไทยได้ดำเนินมาก่อนแล้ว โดยเริ่มจากจิรา สารพันธ์ คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้สำรวจสลัมคลองเตยในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ และตีพิมพ์ผลงานวิจัยเรื่องสลัมในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ชื่อ *"Klong Toey: A Social Work of Survey a Quatter Slum"* ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๕๑๓ เทวี รัชตานนท์ และคณะออกสำรวจสลัมหลังบ้านนางคศิลา¹⁶ ปีพ.ศ. ๒๕๑๖ ประเสริฐ ยามกลินฟุ้ง เสนอรายงานวิจัยเรื่อง *The Needs and Problems of Children and Youth in Four Slums in Bangkok* ในขณะที่นักวิชาการเสนอผลรายการสำรวจและวิจัยเรื่องสลัม หน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้ก็ได้มีการศึกษา ตัวอย่างเช่น รายงานผลการสำรวจวิจัยเศรษฐกิจและสังคมบริเวณแหล่งเสื่อมโทรมดินแดง (๒๕๑๕)

จากการศึกษาวิจัยเรื่องสลัม ส่วนใหญ่พบว่าการพัฒนาและเติบโตของเมืองในสมัยของการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติก่อให้เกิดช่องว่างของชุมชนและความแตกต่างทางรายได้ ปัญหาเศรษฐกิจและการหารายได้เลี้ยงครอบครัวเป็นสาเหตุหลักประการหนึ่งของการเกิดสลัม เป็นที่น่าสังเกตว่าหน่วยงานของรัฐเองก็ทราบปัญหาสลัมเป็นอย่างดีและพยายามแก้ไขและใช้คำจำกัดความใหม่ว่า "ชุมชนแออัด (crowded community)"¹⁷

กล่าวคือ กระทรวงมหาดไทย ให้ความหมายของชุมชนแออัด ดังนี้

สภาพของย่านเคหะสถานหรือบริเวณที่พักอาศัยในเมืองที่ประกอบด้วย อาคารเก่าแก่ทรุดโทรมหรือบริเวณที่สกปรกรกรุงรัง ประชากรอยู่กันอย่างแออัด ผิดสุขลักษณะต่ำกว่ามาตรฐานที่สมควรทำให้การดำเนินชีวิตความเป็นอยู่แบบครอบครัวตามปกติวิสัยมนุษย์ไม่อาจดำเนินไปได้ เพราะไม่มีความปลอดภัยสุขอนามัย

หน่วยงานของรัฐที่ทำหน้าที่แก้ไขปัญหามวลชนแออัดโดยตรงในเรื่องที่อยู่อาศัย คือ การเคหะแห่งชาติ นิยามความหมายของชุมชนแออัดไว้ดังนี้

บริเวณพื้นที่ที่มีสภาพไม่ถูกสุขลักษณะ มีน้ำขัง อับชื้น หรือสกปรกมีปริมาณผู้อยู่อาศัยอย่างแออัด อันอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพอนามัย ความปลอดภัย หรืออาจก่อให้เกิดการกระทำที่ขัดต่อกฎหมาย หรือศีลธรรมอันดีของประชาชน

จากนิยามชุมชนแออัดของหน่วยราชการทั้งสอง เราจะพบว่าชุมชนแออัดจะเกิดขึ้นในสังคมเมืองซึ่งเป็นผลมาจากการกระบวนการพัฒนาเมืองให้ทันสมัย(Urbanization)

องค์ความรู้เรื่องสลัมและชุมชนแออัดในรอบสามสิบปีที่ผ่านมามีความเข้าใจอย่างเดียวกันว่า สลัมและชุมชนแออัดเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเมือง เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ในองค์ความรู้สลัมในประเทศไทยต่างมีข้อสรุปในเบื้องต้นว่า สลัมแห่งแรก ๆ ในประเทศไทย คือ สลัมเปรมประชา เป็นพื้นที่ที่โรงงานปูนซิเมนต์ไทยก่อสร้างให้เป็นที่พักคนงานก่อสร้าง ซึ่งมีชุมชนอาศัยอยู่มาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ สลัมย่านวัดลาดบัวขาว-ถนนเจริญกรุง เป็นสลัมแห่งที่ ๒ ที่มีพัฒนาการการเติบโตในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นชุมชนชนบทที่

¹⁶ นลินี ดันฐนิตย์ และคนอื่น ๆ, "วิวัฒนาการชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง การศึกษากรุงเทพมหานคร" มีนาคม ๒๕๔๑.(เอกสารอัดสำเนา)

¹⁷ เฟิงอ้าง

ตั้งยุริมน้ำเจ้าพระยาที่ตึงตูดคนเข้ามาอยู่อาศัยโดยการจ่ายค่าเช่าถูก ๆ สลัมชอยน้ำทิพย์(สุชุมวิท ๒๒) และ สลัมสะพานมักกะสัน ถ.เพชรบุรีตัดใหม่ เป็นสลัมที่เกิดขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐¹⁸

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ มีการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “วัฒนธรรมเมือง” ชุมชนเมืองและการเปลี่ยนแปลงใน กรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยมีบทความวิชาการนำเสนอบทความปัญหาต่างๆ ของชุมชนเมืองกรุงเทพฯ

อีกตัวอย่างหนึ่งเป็นงานวิจัยในลักษณะชุดโครงการศึกษาชุมชนแออัดที่ดำเนินการแล้วเสร็จในปี ๒๕๔๑ ได้แก่ ชุดโครงการวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการชุมชนแออัดและองค์การชุมชนแออัดในเมือง” ซึ่งเป็นการศึกษาเมืองสำคัญ ๆ ของแต่ละภาค ได้แก่ กรณีศึกษากรุงเทพมหานคร(ผู้วิจัย: นลินี ต้นฐวนิตย์, นาลินี ศรีกสุกุล, มณีรัตน์ มิตรประสาธ) กรณีศึกษาเขตเทศบาลนครขอนแก่น(ผู้วิจัย: พชรินทร์ ลาภานันท์, จริญญา วงษ์พรหม และธนะจักร เย็นบำรุง) กรณีศึกษาเขตเทศบาลเมืองสงขลา(ผู้วิจัย: พรรณงาม เก้าธรรมสาร และพิชยา แสงคง) กรณีศึกษาเมืองเชียงใหม่(ผู้วิจัย: อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์)

ในปีพ.ศ. ๒๕๔๐ ก็มีวิทยานิพนธ์เรื่อง รูปแบบชีวิตเมืองหลวง: ศึกษาจากสนามหลวงในฐานะที่เป็นพื้นที่สาธารณะของเมือง โดยนิรุช เรื่องกิตติยภัย ตีพิมพ์ออกมา นิรุชศึกษาพฤติกรรมของกลุ่มคนที่มาใช้พื้นที่สนามหลวงในการทำกิจกรรมต่าง ๆ

นอกจากการศึกษาถึงปัญหาทางสังคมในเมืองเรื่องสลัมหรือชุมชนแออัดแล้ว ยังมีการศึกษาเรื่องการปกครองเฉพาะในเขตเมืองคือ เทศบาล สุขาภิบาล ตัวอย่างเช่น ประวัติความเป็นมาของเทศบาลเมืองจะเชิงเตราและจดหมายจากผู้แทน โดย กิจจา วัฒนสินธุ์ (๒๕๒๒) และมีการศึกษาการบริหารการปกครองกับการเติบโตของเมือง ชัยอนันต์ สมุทวนิช และปาริชาติ โชติยะ. เทศบาลในบริบทการกระจายอำนาจแห่งยุคสมัย.(๒๕๓๔)

ในบริบททางเศรษฐกิจ การศึกษาเรื่องตลาดก็เป็นประเด็นหนึ่งที่มีการศึกษาวิจัยเอาไว้ ตัวอย่างเช่น นันทนา โชติเวทธารง. โรงรับจำนำกับเศรษฐกิจและสังคมไทย พ.ศ.๒๔๙๘-๒๕๔๘.(๒๕๒๘) คมขำ ดิวงษา.บทบาทของตลาดในเมืองพระนครศรีอยุธยาต่อการค้าภายในและภายนอก พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๕๓๐(๒๕๓๐) เป็นต้น ในกรณีศึกษาของคมขำ เป็นการศึกษากิจกรรมเศรษฐกิจด้านการค้าของกลุ่มพ่อค้าต่างประเทศของอยุธยาในสมัยประวัติศาสตร์ อยุธยาทำให้อยุธยามีฐานะเป็นศูนย์กลางการค้านานาชาติที่สำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีผลต่อการค้าภายในของอยุธยาเอง ประเด็นการศึกษาเรื่องเศรษฐกิจในเมืองนั้น อาจเรียกได้ว่าเป็นส่วนที่เติมภาพองค์ความรู้และความเข้าใจต่อเมืองในประวัติศาสตร์ไทยได้เป็นอย่างดี

เมื่อเราทบทวนการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในประเทศไทยทั้งหมดที่ผ่านมา การศึกษาที่เราเห็นพัฒนาการของการศึกษาที่ชัดเจนมากที่สุดน่าจะเป็นการศึกษาวิจัยใน ๓ กลุ่มหลัก คือ กลุ่มงานประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สร้างฐานความรู้ความเข้าใจตั้งแต่พัฒนาการจากชุมชนโบราณสู่เมืองโบราณและเมืองสมัยใหม่ กลุ่มงานเขียนกลุ่มนี้มีความหลากหลายของกลุ่มผู้เขียนและกระจายไปตามภูมิภาคทั้งนักวิชาการ และนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น กลุ่มที่ ๒ กลุ่มการศึกษาเรื่อง Urbanization เป็นการศึกษาที่อาจเรียกได้ว่าเป็นกลุ่มงานที่ศึกษาในลักษณะงานเขียนแบบรายงานผลการวิจัยเป็นส่วนใหญ่และมีการศึกษากว้างขวางทั้งนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างชาติ ข้อสำคัญมีการศึกษาในกลุ่มวิชาการหลายสาขาทำให้องค์ความรู้เรื่อง Urbanization มีพลวัตทางการศึกษาอย่างยิ่งต่อการศึกษาศาสตร์เมือง กลุ่มที่ ๓ กลุ่มศึกษากิจกรรมของชุมชนในเมือง โดยเฉพาะการศึกษากรณีสลัมหรือชุมชนแออัด การศึกษากลุ่มนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการปะทะสังสรรค์ทางวิชาการระหว่างนักวิชาการของ

¹⁸ เฟิงอั้ง

หน่วยงานรัฐบาล เช่น การเคหะสงเคราะห์ กรมประชาสัมพันธ์ กับกลุ่มนักวิชาการประจำสถาบันการศึกษาและกลุ่ม NGOs นอกจากนี้ กลุ่มการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวก็เป็นกลุ่มการศึกษาที่น่าจับตามองเพราะมีแนวโน้มของการผลิตงานออกมามากขึ้นเรื่อย ๆ แต่ยังมีปัญหาเรื่องฐานะและคุณค่าทางวิชาการนั้นกระจุกตัวอยู่กับกลุ่มงานที่ตีพิมพ์จากบริษัทวิทยะธุรกิจผ่านสิ่งพิมพ์ของนิตยสาร สารคดี เมืองโบราณ ในขณะที่นักประวัติศาสตร์สมัครเล่นกลุ่มใหญ่ยังคงเขียนงานตามมาตรฐานของตนเองคือ เขียนงานในรูปแนะนำแหล่งท่องเที่ยวและประวัติโดยย่อของเมือง

การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมในประเทศไทย

ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ กลุ่มแรกคือการศึกษาการคมนาคมขนส่งทางบก โดยมีกลุ่มงานที่ศึกษาประเภทของการขนส่ง คือ ถนน และทางรถไฟ เป็นหลัก การศึกษาการคมนาคมขนส่งทางบกที่เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่รับเทคโนโลยีมาจากตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเป็นนวัตกรรมของระบบการขนส่งสมัยใหม่ที่มีบทบาทสำคัญต่อสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของประเทศในสมัยนั้น ความรู้เรื่องระบบการขนส่งทางบกจึงเป็นศึกษาในลักษณะผลกระทบของระบบการขนส่งทางบกที่มีผลต่อบริบทสังคมไทยในอดีตที่ผ่านมาเป็นอย่างไร

กลุ่มที่สองจะเป็นการศึกษาการคมนาคมขนส่งทางน้ำที่ให้ความสำคัญกับการพาณิชย์นาวี การศึกษาการคมนาคมทางน้ำเป็นฐานความรู้ที่พยายามจะเชื่อมพื้นฐานการคมนาคมขนส่งของคนไทยสมัยโบราณที่อาศัยทางน้ำเป็นหลักก่อนจะพัฒนามาเป็นการคมนาคมขนส่งทางน้ำในลักษณะพาณิชย์นาวีมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ถนน -รถยนต์ ทางรถไฟ- รถไฟ : การศึกษาการคมนาคมและการขนส่งทางบก ในประวัติศาสตร์ไทย

ความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการขนส่งทางบกอาจเรียกได้ว่าเป็นชุดความรู้ที่ศึกษากรณีผลกระทบของการพัฒนาระบบการขนส่งใหม่ ๆ ในประเทศไทยเมื่อหนึ่งร้อยปีก่อนหรือจะกล่าวโดยสรุป การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องการตัดถนน และการสร้างทางรถไฟ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในประเทศต่อเนื่องกันมา การศึกษาวิจัยเรื่องการคมนาคมขนส่งทางบกเริ่มมีการศึกษาในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๑๐ และมีการศึกษาต่อเนื่องกันเรื่อยมา โดยมีประเด็นของการศึกษาและกรณีศึกษา อยู่ ๔ กลุ่มย่อย ดังนี้

กลุ่มแรก การศึกษาการคมนาคมทางบกทั่วไป เป็นการศึกษาที่มีได้เน้นการศึกษาวิเคราะห์การคมนาคมทางบกทางใดทางหนึ่งเป็นการเฉพาะ ลักษณะของการศึกษาประเภทนี้มีอยู่มากพอสมควร ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของปิยนวด บุนนาค เรื่อง การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ งานวิจัยของปิยนวดเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นการตัดสินใจที่จะพัฒนาระบบการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีเหตุผลเบื้องหลังทางการเมืองอันเนื่องมาจากภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก และความต้องการที่จะเชื่อมอำนาจของศูนย์กลางต่อเมืองต่างๆ ของราชอาณาจักรสยาม ระบบรถไฟเป็นระบบการคมนาคมสำคัญที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาในเวลานั้น ในขณะที่ถนนเป็นระบบการคมนาคมที่ใช้กันอยู่ในเขตเมืองหลวงและเป็นไปอย่างจำกัด งานวิจัยประวัติศาสตร์การคมนาคมทั่วไปคือวิทยานิพนธ์ของ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ เรื่อง การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตีพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เกื้อกุลได้ศึกษาเนื้อหาของประวัติศาสตร์การคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องสภาพการคมนาคมก่อนการปรับปรุง ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดและ

ปรับปรุงการคมนาคมทางบก นโยบายและการดำเนินงาน อุปสรรค การแก้ไข และผลของการพัฒนาการคมนาคมทางบก ข้อสรุปของการศึกษาของเกื้อกูลคือ การคมนาคมขนส่งทางบกเป็นเครื่องมือสำหรับรัฐในการกระชับภูมิภาคกับเมืองหลวงให้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น และการพัฒนาการคมนาคมขนส่งทางรถไฟเป็นการพัฒนาที่มีความสำคัญมากที่สุดสมัยนั้น และการพัฒนาการคมนาคมทางบกเป็นเครื่องมือให้รัฐบาลกลางสามารถควบคุมเมืองต่างได้เป็นอย่างดี และสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลง อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ พรชัย พันธุ์วัฒนา. การขนส่งทางรถไฟและการแข่งขันการขนส่งทางถนนในประเทศไทย. (๒๕๑๗) ซึ่งเป็นการศึกษาธุรกรรมการขนส่งทางบกที่ให้ความสำคัญกับมิติเวลาที่ร่วมสมัยในปัจจุบัน และเป็นการศึกษาเพื่อกำหนดลำดับความสำคัญของระบบการขนส่งทางบก ระหว่างรถไฟและถนนนั้นมีความเกี่ยวพันต่อการขนส่งภายในประเทศ

กลุ่มที่สอง การศึกษาการคมนาคมทางบกด้านรถไฟ การศึกษาเรื่องรถไฟ/ทางรถไฟมีการศึกษาที่แพร่หลายและต่อเนื่องมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ จนถึงปัจจุบันก็ยังอยู่ในความสนใจของนักวิชาการ การศึกษาเรื่องรถไฟชิ้นแรกในสังคมวิชาการไทยคืองานของ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. บทบาทของประเทศมหาอำนาจในการสร้างรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (๒๕๑๗)

งานของสมใจเป็นงานรุ่นบุกเบิกการศึกษาค้นคว้าการคมนาคมขนส่งในประเทศไทยในมิติประวัติศาสตร์ ประเด็นการนำเสนอและวิเคราะห์ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งทางรถไฟในงานของสมใจ อธิบายให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของจักรวรรดินิยมตะวันตกต่องานกิจการรถไฟในสมัยรัชกาลที่ ๕ และในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งตรงตามวัตถุประสงค์ของวิทยานิพนธ์ ฐานความรู้เรื่องปัญหาความขัดแย้งและบทบาทของอังกฤษและเยอรมันในกิจการรถไฟในสมัยแรกเริ่มในงานของสมใจเป็นฐานความรู้ที่สร้างองค์ความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวต่อการศึกษารื่องกิจการรถไฟจนถึงปัจจุบัน แม้กระทั่งในงานวิจัยของนักภูมิศาสตร์การขนส่งชาวเนเธอร์แลนด์ คือ R. Rammaer. ดีพิมพ์ผลงานเรื่อง *The Railways of Thailand* ในปีพ.ศ. ๒๕๓๖ ก็ยังคงปรากฏองค์ความรู้เรื่องนี้เช่นกัน

กลุ่มที่ ๓ การศึกษาถึงผลกระทบของการสร้างรถไฟต่อบริบทต่าง ๆ ของสังคมไทย การศึกษาในกลุ่มนี้มีการศึกษาอยู่มากกว่าสองกลุ่มแรก โดยเน้นการศึกษาผลกระทบของทางรถไฟในแต่ละสายว่ามีผลกระทบต่อภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ตัวอย่างเช่น ในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ มีวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาเรื่องผลกระทบของเส้นทางรถไฟต่อบริบทสังคมออกมาพร้อมกัน ๒ เล่ม และเป็นวิทยานิพนธ์สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ของคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรทั้งสองเล่ม ได้แก่ พูนพร พูลหาจักร. *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๕* วิทยานิพนธ์อีกเล่มหนึ่งเป็นของชัยณรงค์ พันธุ์ประชา. *การสร้างทางรถไฟสายมรณะ: ผลกระทบต่อภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย*. (๒๕๓๐)

การศึกษาของชัยณรงค์เป็นกรณีศึกษาเรื่องเส้นทางรถไฟที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของไทยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ คือ เส้นทางรถไฟจากชุมทางหนองปลาดุก ราชบุรี ถึงเมืองทันมีอุสยัต ประเทศพม่าโดยความร่วมมือระหว่างกองทัพญี่ปุ่นกับรัฐบาลไทยในระหว่างสงครามเอเชียมหาบูรพา ปีพ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘ การดำเนินงานสร้างรถไฟสายนี้เต็มไปด้วยข้อต่อรองเพื่อรักษาสถิตประโยชน์ของแต่ละฝ่าย แต่การดำเนินการก่อสร้างที่ใช้แรงงานจำนวนมากจากเชลยศึกสงครามและกรรมกรพื้นเมืองจากดินแดนยึดครองในอินเดีย ส่งผลทั้งทางบวกและทางลบต่อภูมิภาค กล่าวคือเกิดผลประโยชน์ทางธุรกิจที่เอื้อต่อการดำเนินการก่อสร้าง แต่ก็มีโรคระบาดและปัญหาอาชญากรรมแพร่ไปทั่วภูมิภาคตะวันตก นอกจากนี้ก็มีงานวิจัยของนักวิชาการไทยท่านอื่นที่สนใจในเรื่องเส้นทางรถไฟสายนี้ในประเด็นของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ได้แก่ งานเขียนของ Songsri Foran. *Thai-British American Relations during World War II and the Immediate Postwar Period, 1940-1946*. (1981) และงานวิจัยล่าสุดของพรณี บัวเล็ก

เรื่อง บทบาทของพ่อค้าบนเส้นทางสายมรณะ ใน จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น กับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๑-๒ (พ.ศ. ๒๔๘๗-๒๔๘๘) (๒๕๔๐) ซึ่งเป็นการอธิบายถึงความสำคัญและความหลากหลายของกรรมกรและพ่อค้ากลุ่มต่าง ๆ ต่างที่บทบาทความสำคัญต่อการสร้างรถไฟสายมรณะเส้นนี้ ความสนใจที่มีต่อเส้นทางรถไฟสายมรณะเช่นนี้มีอยู่ในกลุ่มนักวิชาการต่างชาติด้วยเช่นกันและมีงานเขียนออกมาเป็นจำนวนมากดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๕

ตารางที่ ๑.๑๕

ตัวอย่างการศึกษาทางรถไฟสายไทย-พม่าสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ของชาวต่างชาติ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน
1946	The Railway of Death.	John Coast
1954	The Bridge Over The River Kwai.	Pierre Boulle
1962	Through The Valley of the Kwai.	Earnest Gordon
1981	A Life of Every Sleeper: A Pictorial Record of the Burma-Thailand Railway.	Hugh V. Clark.
1986	The History of the Construction of the Burma-Thailand Railway.	International Cooloquim โดย Research School of Pacific Studies, australian National University.
1987	Towards the Setting Sun: An Escape from the Thailand - Burma Railway.	James Bradly
1991	The Man Behind the Bridge: Colonel Tossey and the River Kwai.	Glifford Kinvig
1992	River Kwai Railway : The Story of the Burma-Siam Railroad. Building the Death Railway: The Ordeal of american POWs in Burma, 1942-1945.	Peter n. Davies
1993	Asian labourers along the Burma-Thailand Railroad.	Robert S. La Forte & Ronald E. Marcello. (eds.)
1993	The Burma-Thailand Railway: Memory and History.	Michiko Nakahara Gaven McCormack & Hank nelson (eds.)
2538	ทางรถไฟสายไทย-พม่าในสมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา	โทชิฮารุ โยชิกาวา

กลุ่มงานเขียนของชาวต่างชาติในเรื่องทางรถไฟสายมรณะ เราสามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มคือ คือ กลุ่มงานเขียนจากประสบการณ์ในฐานะเชลยศึกสร้างทางรถไฟสายนี้เมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ เช่น Glifford Kinvig, John Coast, Pieere Boole ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งเป็นนักวิชาการ เช่น Gaven MaCormack, Hugh Clark, Peter Davies, Michiko Nakahara, โทชิฮารุ โยชิกาวา ปริมาณงานเขียนเรื่องเส้นทางรถไฟสายมรณะอาจเรียกได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งของประเทศไทยที่อยู่ในความสนใจของชาวต่างชาติ เหตุผลสำคัญอยู่ที่เส้นทางสายนี้มีเชลยศึกฝ่ายสัมพันธมิตร กองทหารญี่ปุ่น รัฐบาลไทย กรรมการชาวไทย กรรมการจีน และกรรมการต่างชาติ และมีความสำคัญต่อการเมืองการเมืองระหว่างประเทศทั้งในระหว่างสงครามและหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ และเป็นที่น่าสนใจว่าชาวต่างชาติที่สนใจเส้นทางรถไฟสายนี้ต่างเป็นชาติที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสงครามโลกครั้งที่ ๒ และการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายดังกล่าว โดยเฉพาะงานเขียนของนักวิชาการญี่ปุ่น เช่น Michiko Nakahara และ โทชิฮารุ โยชิกาวา ทั้งสองพยายามเขียนงานวิจัยเรื่องเส้นทางรถไฟสายไทย-พม่าอย่างเป็นกลางมากที่สุดและยังเป็นผู้เข้าถึงกลุ่มเอกสาร/หลักฐานชั้นต้นของญี่ปุ่น ทำให้งานของทั้งสองน่าสนใจที่สุดในกลุ่มงานเขียนของชาวต่างชาติ การศึกษาโดยกลุ่มนักวิชาการต่างชาติทั้งตะวันตกและญี่ปุ่นในเรื่องเส้นทางรถไฟสายมรณะนั้นมีการศึกษาออกมามากในทศวรรษ ๑๙๘๐ และ ๑๙๙๐ อาจเป็นเหตุผลจากข้อมูลชั้นต้นจำนวนมากได้รับการเปิดเผย ในกรณีของโยชิกาวา ผู้วิจัยพบว่าพยายามใช้เอกสารฝ่ายไทยแต่ติดขัดเรื่องภาษาที่เขาไม่ชำนาญพอทำให้การตีความมีความคลาดเคลื่อนโดยเฉพาะในประเด็นเรื่องกรรมกร^{๑๙} ดังนั้น การวิเคราะห์รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างรถไฟสายนี้และผลกระทบต่อสังคมจึงเป็นประเด็นที่ทำการศึกษากันมากเป็นพิเศษ ยิ่งในปี ๑๙๘๖ มีการจัดสัมมนาเส้นทางรถไฟสายมรณะนี้เป็นการเฉพาะที่มหาวิทยาลัยแห่งชาติออสเตรเลีย ยิ่งทำให้เราเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาวิจัย แต่เป็นเรื่องที่น่าแปลกอีกเช่นกันที่การศึกษาเรื่องนี้ของนักวิชาการไทยกลับพบได้น้อยมาก การศึกษาวิเคราะห์จึงจึงก็มีเพียงวิทยานิพนธ์ของชัยณรงค์และงานวิจัยของพรณีเท่านั้นเอง

นอกจากนี้ยังปรากฏการศึกษาเรื่องผลกระทบของเส้นทางรถไฟแต่ละเส้นมีผลต่อภูมิภาคนั้นของประเทศไทยที่เส้นทางรถไฟตัดผ่านนั้นมีแนวคิดและวิธีการศึกษาอย่างเดียวกัน ดังรายละเอียดที่ปรากฏในตารางที่ ๑.๑๖

ตารางที่ ๑.๑๖

ตัวอย่างการศึกษาการคมนาคมทางรถไฟในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๑๗	บทบาทของพระมหากษัตริย์ในทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์	วิทยานิพนธ์

^{๑๙} ประเด็นการตีความเรื่องกรรมกรก่อสร้างทางรถไฟสายมรณะ ดูรายละเอียดในงานของพรณี บัวเล็ก, *จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น กับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๑-๒ (พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๕)* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๐), น. ๑๘๘-๒๖๕.

๒๕๑๙	การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างทางรถไฟสายมรณะ: ผลกระทบ	เกื้อกูล ยืนยงอนันต์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	ต่อภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑล พายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ	ชัยณรงค์ พันธุ์ประชา	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๘๔ การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผล กระทบทางเศรษฐกิจ และการเมืองตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ ถึงปัจจุบัน: ศึกษากรณีอำเภอ ท่า จังหวัดสงขลา	พูนพร พูนทาจกร	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผล กระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง	ปก แก้วกาญจน์	งานวิจัย
๒๕๓๖	รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๘๔	วิลาศ โพธิสาร	วิทยานิพนธ์

เมื่อพิจารณาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ผลกระทบของการคมนาคมขนส่งทางรถไฟต่อภูมิภาคต่าง ๆ นั้น จะพบว่าเส้นทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพไปสิ้นสุดที่พระตะบองของเขมร ไม่ได้มีการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยพิจารณาว่า เส้นทางรถไฟสายนี้มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์การเมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สองเทียบเท่ากับเส้นทางรถไฟสายไทย-พม่าที่อยู่ในความสนใจของชาวต่างชาติ และมีนัยสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางรถไฟกับภูมิภาคตะวันออก

ความสนใจต่อการศึกษาถึงผลกระทบของเส้นทางรถไฟต่อภูมิภาคต่าง ๆ มักจะได้ข้อสรุปเดียวกันคือ เส้นทางรถไฟเป็นการกระชากอำนาจจากศูนย์กลางอำนาจที่กรุงเทพกับจังหวัดต่าง ๆ การขยายตัวทางเศรษฐกิจหลังเส้นทางรถไฟตัดผ่าน และผลกระทบตอลังคมในพื้นที่ที่มีเส้นทางรถไฟ ดังนั้นเนื้อหาของการศึกษาเรื่องเส้นทางรถไฟในประเทศไทยจึงมีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องอยู่กับประเด็นเหล่านี้ และอยู่ภายใต้แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง และสังคม ตามจารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบเดิม ๆ

เมื่อมองย้อนกลับไปพิจารณากรณีการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมจริง ๆ นั้นกลับพบได้ในงานของนักวิชาการตะวันตก มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การคมนาคมทางรถไฟอยู่ ๒ เล่ม คือ P.J. Rimmer. **Transport in Thailand : The Railway Decision.**(1971) และงานของ R.A. Rammaer. **The Railway of Thailand.**(1993) ซึ่งงานของ Rammaer เป็นงานที่น่าสนใจมากที่สุดเมื่อเราประเมินว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งในลักษณะของ Geographical Transportation และมีการศึกษาเรื่องเทคโนโลยีของเครื่องจักร และระบบของการวางรถไฟในประเทศไทยที่มีทั้งระบบอังกฤษและระบบเยอรมัน ข้อสำคัญ Rammaer นำองค์ความรู้เรื่องระบบและเทคโนโลยีของรถไฟในสมัยปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ จากโลกวิชาการตะวันตกมาศึกษาระบบการคมนาคมขนส่งทางรถไฟของไทยได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งผู้วิจัยมองว่านักวิชาการไทยน่าจะได้รับการศึกษา

ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งด้วยวิธีการเช่นนี้บ้างเพื่อเสริมองค์ความรู้ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งในด้านผลกระทบต่อบริบทสังคมไทยที่ทำการศึกษากันอย่างแพร่หลาย

กลุ่มที่ ๔ การศึกษากรณีการตัดถนนและผลกระทบจากการตัดถนนต่อบริบทสังคมไทย เมื่อเริ่มต้นรวบรวมข้อมูลงานเขียนเรื่องการคมนาคมทางบก/ถนน ผู้วิจัยเข้าใจว่าการศึกษาร่องรอยการตัดถนนในมิติประวัติศาสตร์เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ หลังจากมีการศึกษาบทบาทและผลกระทบของการสร้างทางรถไฟที่เริ่มศึกษาในช่วงทศวรรษ ๒๕๑๐ แต่จากผลการสำรวจพบว่าการศึกษาร่องรอยการคมนาคมทางบกที่ทำในรูปของวิทยานิพนธ์ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ จากงานของเสรี สุคนธรสิทธิ์. การขนส่งบนทางหลวง. ซึ่งเป็นการศึกษาในเรื่องของศักยภาพของระบบการขนส่งบนถนนซึ่งไม่ได้มีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๕๒๘ งานเขียนที่ศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางบกในส่วนของการถนนจริง ๆ จึงเริ่มขึ้น ได้แก่ งานของสมพร ทองสารี. **ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓: ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร.** (๒๕๒๖) สมพรศึกษาพบว่า การตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีมากกว่า ๑๑๐ สาย ในพื้นที่กลางใจเมือง ด้านเหนือและด้านใต้ของเมือง ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินจากรายย่อยมาเป็นของพระคลังข้างที่ มีการตัดถนนโดยข้าราชการและเจ้านายเพื่อขยายที่ดินริมถนน ผลกระทบต่อเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการตัดถนนจะส่งผลต่อย่านการค้ามากกว่าพื้นที่เกษตรกรรม ผลกระทบต่อสังคมในเขตเมือง ได้แก่ วัฒนธรรมที่อยู่อาศัยแบบตึกแถวเริ่มเกิดขึ้น การคมนาคมขนส่งทางบกที่เพิ่มขึ้น สภาพแวดล้อมทางกายภาพที่เปลี่ยนไปจากเดิม ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าผลของงานวิจัยของสมพรสอดคล้องกับผลของการวิจัยในกลุ่มงานที่ศึกษาพัฒนาการของ Urbanization ของกรุงเทพฯ ซึ่งทำให้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นทางประวัติศาสตร์ได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยในสมัยรัชกาลที่ ๕ และการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม เกิดขึ้นกับกรุงเทพฯ เป็นลำดับแรก การศึกษาผลกระทบใด ๆ ในกระบวนการเติบโตของเมือง การคมนาคม(โดยเฉพาะถนน)เป็นส่วนหนึ่งของบริบททางประวัติศาสตร์ของการศึกษาเรื่องเมืองในมิติประวัติศาสตร์ไทยที่น่าสนใจ งานวิจัยด้านการคมนาคมทางบกส่วนถนน ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นในตัวอย่างของตารางที่ ๑.๑๗

ตารางที่ ๑.๑๗

ตัวอย่างการศึกษาด้านการคมนาคมทางบก-ถนนในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๐๖	การขนส่งบนทางหลวง	เสรี สุคนธรสิทธิ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๑๑	โครงการถนน ๑๐๐ ปี สำหรับพระนครและธนบุรี	จุฑา ฐาปนวงศ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๑๗	การเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจในหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากความก้าวหน้าทางการคมนาคม: ศึกษาเฉพาะกรณีการเปลี่ยนแปลงของบ้านหัว ตำบล	เลิศ บรรเลงเสนาะ	วิทยานิพนธ์

* อาจตีความได้ว่าเป็นโครงการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ในเขตเมืองที่น่าสนใจศึกษาต่อไป

	หนองเต็ง อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ สืบเนื่องจากการสร้างทางหลวงชนบทสายกระสัง-ลำชี		
๒๕๒๐	การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของความหนาแน่นของเส้นทางรถยนต์กับลักษณะความเป็นเมืองบริเวณที่ราบภาคกลางตอนล่างของไทย	บรรจบ วงศ์พิพัฒน์พงษ์	งานวิจัย
๒๕๒๓	ผลกระทบของการเปลี่ยนโครงสร้างการขนส่งต่อเทศบาลเมืองสมุทรสงคราม	วรรณศิลป์ พิรพันธุ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๖	ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๕๓): ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร	สยามพร ทองสารี	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	แนวโน้มการเพิ่มปริมาณจราจรบนทางหลวงแผ่นดิน และทางหลวงจังหวัดตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๔	เพ็ญพร กิตติโยภาส	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ผลกระทบต่อการสร้างทางถนนบนพื้นที่สูงในภาคเหนือของไทย	สมพงษ์ ชิวสันต์	งานวิจัย
๒๕๓๒	ความสามารถเข้าถึงส่วนต่าง ๆ ของเมืองเชียงใหม่โดยรถประจำทาง	ลำดวน ศรีศักดิ์	งานวิจัย
๒๕๓๕	บทบาทการขนส่งสาธารณะของรถสองแถวภายในเมือง: กรณีศึกษาเทศบาลนครเชียงใหม่	ชิตชัย อังคะไวมงคล	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๖	ครัวดอยสุเทพและครัวของสร้างถนนในเมืองเชียงใหม่	ไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว	งานวิจัย
๒๕๓๘	บทบาทของยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน	สุวิทย์ ธีรศกขัตต์ และช่อ วายุภักษ์	งานวิจัย
1976	The Role of Minibus in Public Transportation in Chiang Mai	Boonsom Lerdhirngwongsa	งานวิจัย
1996	The Development of the Urban Transport Bangkok: 1887-1968	Tooru Nomura	บทความ

ในกลุ่มงานเขียนการคมนาคมทางบก-ถนนตามตารางที่ ๒.๓ งานด้านประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจที่สุดคือ งานของสุวิทย์ ชีรสอวกัด และช่อ วายุกัษ ในเรื่อง บทบาทของยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (๒๕๓๘) การศึกษาจากข้อมูลภาคสนามด้านการสัมภาษณ์และวิธีการเชิงปริมาณ เพื่อชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของการใช้รถยนต์ รถจักรยานยนต์หลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบันนั้น สัมพันธ์กับการเติบโตทางเศรษฐกิจและการตัดถนนเส้นใหม่ ๆ ในพื้นที่ภาคอีสานในสมัยทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมา และจากข้อมูลในตารางที่ ๑.๑๖ นี้เอง เราสามารถสังเกตได้ว่าการศึกษาการคมนาคมทางบก-ถนน จะให้ความสำคัญกับการศึกษาวางแผนและการแก้ปัญหาการคมนาคมขนส่งบนถนนในพื้นที่ต่างๆ ในลักษณะของการศึกษาเป็นกรณีเฉพาะ

คูคลอง แม่น้ำ ทะเล และการเดินเรือ : การคมนาคม การขนส่ง

ในบริบทของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย

การคมนาคมทางน้ำเป็นการเดินทางในวิถีชีวิตชาวไทยมาตั้งแต่อดีตโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมดในประเทศไทย การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางน้ำมีอยู่มากพอสมควร และมีการศึกษาการคมนาคมทางน้ำภายในประเทศและนอกประเทศด้วย ดังรายละเอียดที่ปรากฏในตารางที่ ๑.๑๘

ตารางที่ ๑.๑๘

ตัวอย่างของการศึกษาการคมนาคมทางน้ำในมิติประวัติศาสตร์

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๔๘๔	ชุดคอคอดกระ	กรมศิลปากร	บทความ
๒๕๒๐	การขนส่งสินค้าทางเรือบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา	กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์ กระทรวงพาณิชย์	หนังสือ
๒๕๒๐	ปัญหาการชุดคอคอดกระ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๘๒)	ผะอบ จิ่งแสงสถิตย์พร	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๒	รายงานการศึกษาวิจัย ท่าเรือภาคใต้	กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์ กระทรวงพาณิชย์	งานวิจัย
๒๕๒๓	การศึกษาการขนส่งมวลชนทางน้ำ บริเวณใจกลางกรุงเทพมหานคร	สุชาติ อุดมธนาภิรักษ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๓	การเดินเรือพาณิชย์กับเศรษฐกิจไทย พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๖๘	พจนา เหลืองอรุณ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๕	หลักฐานใหม่เกี่ยวกับการเดินเรือสมัยศรีวิชัยที่แหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี	เชมชาติ เทพไชย และ ภูซงค์ จันทวิช	บทความ
๒๕๒๕	คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ	งานวิจัย
๒๕๒๖	น้อมรำลึก(ทางน้ำภายใน) ข้ามคาบสมุทรไทย	น้อม อุปรามย์	หนังสือ

	ใต้-อ่าวไทย และไหลทวีป)		
๒๕๒๖	โครงการขุดคลองคอดกระ	วิมลวรรณ จินตราพันธ์	จุลสาร
๒๕๓๐	การคมนาคมทางน้ำกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์(รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔)	พนมบุตร จันทรโชติ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ข้อเท็จจริงและความเห็นเกี่ยวกับขุดคลองคอดกระ	มนุญญ์ วัฒนโกเมร และ สนิท จรอนันต์	รวมบทความ
๒๕๓๑	ประเทศไทยกับเส้นทางแพไหมทางทะเล บทบาทของเมืองท่าโบราณในประเทศไทย	ธราพงศ์ ศรีสุชาติ	บทความ
1977	Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Ayutthaya period to the Fourth Reign of Rattanakosin Dynasty	Shigeharu Tanabe	งานวิจัย
1977	The History of Inland Waterways Development in Thailand	Robert V. Hubbard & A. Hafner	งานวิจัย

ข้อมูลการศึกษาการคมนาคมทางน้ำพบว่ามีการศึกษาในมิติของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เช่นงานของ พงนา เหลืองอรุณ, สุชาติ อุดมธนาภิรักษ์, พนมบุตร จันทรโชติ และธราพงศ์ ศรีสุชาติ ในกลุ่มนี้งานของธราพงศ์เป็น การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางทะเลในสมัยทวารวดี ในขณะที่งานอื่น ๆ จะเป็นการศึกษาในสมัยรัตน โกสินทร์มากกว่า งานของธราพงศ์เกิดขึ้นจากความร่วมมือทางวิชาการระหว่างประเทศเพื่อศึกษาเส้นทางแพไหมทาง ทะเลว่ามีอยู่จริงหรือไม่ ข้อมูลของการนำเสนอของธราพงศ์ใช้หลักฐานทางโบราณคดีเป็นหลักและอธิบายเรื่องเมืองท่า สมัยโบราณยุคทวารวดีของไทยในพื้นที่ภาคกลางและภาคใต้เป็นส่วนใหญ่ สำหรับงานของพงนาและพนมบุตรใช้การ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นแกนหลักของเรื่องการเดินทาง การคมนาคมทางน้ำเป็นแต่เพียงเครื่องมือที่จะใช้ อธิบายบริบททางเศรษฐกิจของไทยเท่านั้น ในขณะที่งานของปิยนารถ และคณะ ได้ศึกษาการขุดคลองกับผลกระทบ ต่อสังคมเศรษฐกิจของคนกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นงานที่ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ผ่านทางระบบคลอง อีก ห้างงานวิจัยเรื่องนี้ทำขึ้นเนื่องในวาระโอกาสกรุงเทพฯ มีอายุ ๒๐๐ ปีของการดำรงสถานะเมืองหลวงของประเทศไทย งานที่น่าสนใจอีกกลุ่มหนึ่งก็คือ การศึกษาเรื่องโครงการขุดคลองคอดกระ ซึ่งมีการศึกษาและถกเถียงเรื่องเศรษฐกิจ การ เมือง สังคม ยุทธศาสตร์ทางการทหาร กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์ข้อมูลเรื่องคลองคอดกระมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ซึ่งเป็น โครงการหนึ่งที่อยู่ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ เช่นเดียวกับการสร้างทางรถไฟสายมรณะ ในปีพ.ศ. ๒๕๒๖ และปี พ.ศ. ๒๕๓๐ งานวิจัยศึกษาเรื่องคลองคอดกระก็มีผู้นำมาศึกษาใหม่อีกครั้งหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป องค์ความรู้และความเข้าใจเรื่องการคมนาคมในมิติประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาใน ขอบเขตของเนื้อหาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ยังเป็นการศึกษาด้านการคมนาคมทางบกนั้น ยังเป็นการ ศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และเป็นการอธิบายเรื่องโครงสร้างอำนาจรัฐกับท้องถิ่น การคมนาคมจึงมีนัยความ หมายของการใช้เป็นเครื่องมือของรัฐจากส่วนกลางในการควบคุมภูมิภาคภายใต้รัฐไทยสมัยใหม่นั้นเอง แต่การศึกษา การคมนาคมทางอากาศกลับเป็นองค์ความรู้ที่ขาดหายไปจากการศึกษาค้นคว้ามีแต่งานวิจัยด้านท่าอากาศยานมาก

กว่า ขณะที่ระบบการคมนาคมทางอากาศในปัจจุบันก้าวหน้าไปมากนับตั้งแต่มีการขยายตัวของสนามบินในภูมิภาคของประเทศ บริการสายการบินมากกว่าหนึ่งสาย สายการบินต่างชาติในประเทศไทย กลับเป็นเรื่องที่ถูกกละเลย ไม่ได้มีการศึกษาอย่างจริงจัง

การศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการในประเทศไทย

ผู้วิจัยได้รวบรวมงานเขียนที่มีการศึกษาการบริการสาธารณะในมิติประวัติศาสตร์ โดยพิจารณากิจกรรมที่รัฐมุ่งจะสร้างคุณประโยชน์ แลการบริการสาธารณะให้แก่ชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยพบว่ากิจการที่รัฐให้ความสำคัญและใช้งบลงทุนเพื่อส่งเสริมอาชีพให้แก่ประชาชนเป็นลำดับแรก คือ การลงทุนด้านชลประทานเพื่อส่งเสริมกสิกรรม โดยเฉพาะการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้สะท้อนภาพโครงสร้างเศรษฐกิจไทยในเวลานั้นที่มีกิจกรรมเศรษฐกิจหลักอยู่ที่ข้าว ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกหลักของไทยในเวลานั้น ในสมัยเดียวกันนี้เองกิจการบริการสาธารณะและสาธารณูปโภคพื้นฐาน (infra-structure) ได้รับการพัฒนาขึ้นมารองรับการขยายตัวของชุมชนภายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล และได้พัฒนาไปสู่การบริการประเภทการสื่อสารคมนาคมในเวลาต่อมา ที่ผ่านมามีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ของกิจกรรมเหล่านี้ไว้มากพอสมควรและมีแนวทางการศึกษาที่ชัดเจน ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มงานวิจัยที่ศึกษาการบริการสาธารณะออกเป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มแรก ระบบการชลประทานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์

กลุ่มที่สอง ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ วิทยุ โทรทัศน์ : ประวัติศาสตร์ของการบริการสื่อสาร

กลุ่มที่สาม ประวัติศาสตร์กิจการสาธารณูปโภคอื่น ๆ

ระบบการชลประทานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์

เมื่อผู้วิจัยเริ่มรวบรวมข้อมูลการศึกษาประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะ พบว่าเป็นการศึกษาในลักษณะของการศึกษา(case study)กันมากที่สุด และกระจายการศึกษาไปตามสถาบันการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษา ในมหาวิทยาลัยมากเป็นพิเศษ ถ้าพิจารณาเฉพาะในส่วนของการชลประทานพบว่า มีงานกลุ่มนี้ออกมามากกว่ากลุ่มงานเขียนด้านอื่น ๆ ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๔

ตารางที่ ๑.๑๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์การชลประทานในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงาน
๒๕๒๐	คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๕๔๓)	กิตติ ตันไทย	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๐	การจัดการชลประทานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	ซิลวี มาดตลีนา ฮอลลิงกา	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๐	การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๔๓	สุนทรี อาสะไวย์	วิทยานิพนธ์

๒๕๒๘	การชลประทานสมัยโบราณที่ กำแพงเพชร	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	บทความ
๒๕๒๘	พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการ จัดการเกี่ยวกับการชลประทานในภาค เหนือของประเทศไทย	วันเพ็ญ สุรฤกษ์	งานวิจัย
๒๕๒๙	การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของ ลานนาไทย(เหมือง ฝาย และพั้ง): ปัจจัย ที่มีผลต่อความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชล ประทานราษฎรในการจัดการการใช้น้ำใน พื้นที่ อ.ป่าซาง จ.ลำพูน	ศุภชัย นิมมานเหมินทร์	งานวิจัย
๒๕๓๐	บทบาทของรัฐและเอกชนในการพัฒนา: พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.๒๔๓๑ ถึง พ.ศ.๒๔๕๗	สุนทรี อาสะไวย์	งานวิจัย
๒๕๓๑	การจัดการแหล่งน้ำในสมัยโบราณของ อีสาน: การศึกษาของอลิซาเบธ มัวร์	รักษนก ภูตสุพันธ์ (แปล)	บทความ
๒๕๓๒	แนวคิดทางการเมือง: ความสัมพันธ์ ระหว่างระบบพินนา นายสิบ และระบบชล ประทาน	อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว	บทความวิจัย
๒๕๓๕	การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๘๒-๒๕๐๖	ประภาพร แพงพะเนา	วิทยานิพนธ์

การศึกษาของกิติ อธิบายให้เห็นการขาดคล่องในสมัยรัตนโกสินทร์กระทำให้ขึ้นเพื่อการคมนาคมโดยเฉพาะเพื่อ
บุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าที่จะขาดคล่องเพื่อการชลประทานเพียงอย่างเดียว กิติพยายามชี้ให้เห็นว่าแนวคิดและวิธี
การศึกษาระบบคลองในประเทศไทยที่ผ่านมาได้ใช้ทฤษฎีสั่งคอมพลังน้ำของวิตโพลีโนนานของชัยอนันต์ สมุทวณิช
เรื่อง พัฒนาการของระบบตักดินาในประเทศไทย ไม่รัดกุมเพียงพอในขณะที่เกิดการศึกษาเรื่องระบบคลอง การคมนาคม
และการชลประทาน มีวิทยานิพนธ์จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ตีพิมพ์เรื่องทำนองเดียวกันนี้
ออกมาเช่นกัน ได้แก่ งานของซิลวี มาดดาลินา ฮอลลิงกา. **การจัดการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๒๐)** ฮอลลิงกาศึกษากระบวนการชลประทานในสมัยรัชกาลที่ ๕ พึ่งพาการขาดคล่องเพื่อบุก
เบิกพื้นที่เพาะปลูกข้าวให้ได้มากขึ้นโดยรัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการและให้เอกชนเข้าร่วมด้วย โดยเฉพาะบทบาทของ
บริษัทคูนาคลองสยามที่มีส่วนสำคัญในการขาดคล่องในพื้นที่ทุ่งหลวงคลองรังสิต ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบการคมนาคมทาง
น้ำที่เพิ่มขึ้นตามมาด้วย จากนั้นรัฐบาลได้จ้างวิศวกรชลประทานชาวฮอลันดาชื่อ เยโฮมัน วันเดอร์ ไฮเด มาเป็นที่
ปรึกษาและวิศวกรปฏิบัติการในโครงการชลประทานแบบตะวันตกในโครงการเขจำพระยาหรือโครงการชัยนาท และ
ในปีเดียวกันนี้เอง วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาระบบการชลประทานสมัยใหม่ได้มีการผลิตออกมา ๑ เล่ม คือ สุนทรี อาสะ
ไวย์. **การพัฒนาชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๙๓ (๒๕๒๐)** งานของสุนทรี คือการขยาย
ฐานความรู้ความเข้าใจเรื่องระบบการชลประทานจากสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๓ โดยสุนทรีแบ่งช่วงของ

พัฒนาการระบบการชลประทานในไทยออกเป็น ๓ สมัยคือ สมัยแรก พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๕๕ สมัยที่สอง พ.ศ.๒๔๕๖-๒๔๘๘ และสมัยที่ ๓ พ.ศ.๒๔๘๘-๒๕๔๓ สมัยแรกเป็นสมัยของความพยายามที่จะริเริ่มโครงการพัฒนาระบบการชลประทานขนาดใหญ่ แต่ไม่สามารถดำเนินการได้สำเร็จเพราะขาดแคลนงบประมาณและมีปัญหาทางการเมือง บริษัทธนาคารสยามของเอกชนที่เข้าชุดคลองก็ประสบปัญหา ดังนั้นในสมัยแรกนี้ รัฐบาลทำได้เพียงการขุดลอกคูคลองเดิม ซ่อมแซมประตูน้ำ สมัยที่สองเป็นการตัดสินใจและดำเนินการระบบการชลประทานเพื่อแก้ปัญหาการผลิตข้าวในสมัยต้นทศวรรษ ๒๔๖๐ เพราะเกิดฝนแล้งและน้ำท่วมในพื้นที่เพาะปลูกข้าวของประเทศ โดยว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวอังกฤษ เซอร์ โทมัส วอร์ด เข้ามาวางโครงการ แต่การดำเนินงานก็ทำได้เพียงโครงการเดียวจาก ๕ โครงการเพราะรัฐบาลประสบปัญหาการคลังเช่นเดิม จนมาถึงสมัยที่สาม ซึ่งเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ รัฐบาลนำโครงการของไฮเด และวอร์ด มาศึกษาอีกครั้งหนึ่งและตัดสินใจเงินจากต่างประเทศและงบประมาณแผ่นดินมาลงทุนพัฒนาระบบการชลประทานขนาดใหญ่ เนื่องจากภาวะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประชาชนเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกกันมากขึ้น สุนทรี วิภาธรให้เราได้เห็นอุปสรรค ความผิดพลาด ในนโยบายและการดำเนินของกิจการสาธารณูปโภคขนาดใหญ่จากระบบการชลประทานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และเสนอแนะให้มีการศึกษาและการประเมินโครงการของรัฐบาลทั้งผลดีผลเสียก่อนการดำเนินงาน นอกจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว สุนทรี ยังได้ศึกษาโครงการชลประทานรังสิตมาเป็นกรณีศึกษาเฉพาะในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ ในงานวิจัยเรื่อง **บทบาทของรัฐและเอกชนในการพัฒนา: พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.๒๔๓๑ ถึง พ.ศ.๒๕๔๗** ซึ่งเป็นการขยายองค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่มีปัญหาและอุปสรรคการดำเนินงานอย่างไร

งานวิจัยเรื่องระบบการชลประทานทั้งของ กิตติ ตันไทย, ชิลวี มาตดาลินา ฮอลลิงกา และสุนทรี อาสะโวไร เป็นฐานความรู้เรื่องระบบการชลประทานในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทยและสัมพันธ์เกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของระบบเศรษฐกิจไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ -พ.ศ.๒๕๐๐ ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ในประเทศไทยจำเป็นต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญจากต่างประเทศเช่นเดียวกับระบบการคมนาคมทางรถไฟ ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ ในงานวิจัยทั้งสามท่าน ชี้ให้เห็นถึงอุปสรรค ปัญหา ข้อผิดพลาดของรัฐบาลในการดำเนินงาน ซึ่งเพื่อผู้วิจัยประเมินองค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ งานศึกษาของสุนทรีเป็นบรรทัดฐานของความรู้เรื่องดังกล่าวในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี

การศึกษากระบวนการชลประทานในภาคเหนือก็เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจของการศึกษาประวัติศาสตร์มีงานที่น่าสนใจหลายชิ้น ตัวอย่างเช่น บทความงานของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เรื่อง **การชลประทานสมัยโบราณที่กำแพงเพชร ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘** ซึ่งกล่าวถึงระบบการชลประทานแบบเหมือง ฝาย และท่อส่งน้ำที่เรียกกันว่า ท่อปญญาร่วง เป็นการชลประทานที่เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยและในสมัยอยุธยา การตีความของพิเศษในเรื่องนี้สอดคล้องกับข้อเสนอของทิวา ศุภจรรยาที่ได้เสนอบทวิเคราะห์ว่า ถนนพระร่วงเป็นคันดินพรางน้ำเพื่อการชลประทานซึ่งเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยเป็นอย่างน้อย ทิวาพิสุจน์สมมติฐานเรื่องนี้ด้วยภาพถ่ายทางอากาศในการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องประวัติศาสตร์สุโขทัย ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิชญ์โลก ปีพ.ศ. ๒๕๒๐ ซึ่งในเวลานั้นมีผู้ไม่เห็นด้วยเพราะฐานความรู้เดิมเคยเชื่อว่า ถนนพระร่วงคือถนนที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัย-กำแพงเพชร และระบบการชลประทานของสุโขทัยในอดีตคือ การเก็บน้ำบนภูเขาในลักษณะอ่างเก็บน้ำซึ่งมีชื่อเรียกในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า "สรีดงาส" และมีท่อปญญาร่วงเป็นท่อส่งน้ำลงหล่อเลี้ยงพื้นที่เพาะปลูก ณ ที่ราบเชิงเขาของเมืองสุโขทัย แต่ข้อเสนอของทิวาเองก็ยังไม่สามารถพิสูจน์ในเรื่องระบบการชลประทานนี้จะเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยหรือหลังจากนั้นเพราะมีข้อจำกัดเรื่องหลักฐานและข้อมูล อย่างไรก็ตาม ระบบการชลประทานของภาคเหนือตอนล่างหรือภาคกลางตอนบน

อันหมายถึงพื้นที่บริเวณ กำแพงเพชร ตาก สุโขทัย อุตรดิตถ์ ศรีสะเกษนั้นได้มีนักวิชาการญี่ปุ่นชื่อ Shigeharu Tanabe ศึกษาเอาไว้ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ และตีพิมพ์ลงในวารสารธรรมศาสตร์ ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ในงานชื่อ **Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Ayutthaya Period to the Forth Reign of Ratanakosin Dynasty** งานวิจัยเรื่องนี้มีการแปลเป็นภาษาไทยอีกครั้งหนึ่งในหนังสือรวมบทความงานวิจัยและวิทยานิพนธ์เรื่องฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภาพ มานะรังสรรค์(บรรณารักษ์) **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. ๒๕๔๔ (๒๕๒๗)** ซึ่งศึกษาเปรียบเทียบกับกับระบบนาเหมืองฝายในภาคเหนือตอนบนพบว่า ระบบนาเหมืองฝายเป็นระบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องกับระบบการชลประทานในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา ซึ่งมีข้อจำกัดของพื้นที่ลุ่มซึ่งเหมาะกับการเพาะปลูกต่างจากที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางตอนล่าง และปัญหาการขาดแคลนแหล่งน้ำ ระบบการชลประทานแบบเหมืองฝายของลานนาไทยมีลักษณะที่เหมือนกับระบบเหมืองฝายของอาณาจักรสุโขทัย ระบบการชลประทานแบบคลองและการขุดคลองเป็นระบบการชลประทานหลักของพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางซึ่งมีการขุดคลองลัดคลองขุดเพื่อการชลประทานมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และมีการขุดคลองเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ Tanabe วิเคราะห์ความสำคัญของระบบการชลประทานมีผลต่อภาคเศรษฐกิจของสังคมไทยอย่างมากในอดีตเนื่องจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจสำคัญของคนไทยสมัยนั้นคือเกษตรกรรม

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ วันเพ็ญ สุรฤกษ์ ตีพิมพ์งานวิจัยเรื่อง **พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการจัดการเกี่ยวกับการชลประทานในภาคเหนือของประเทศไทย** ก็ชี้ให้เห็นถึงระบบการชลประทานในเรื่องการเก็บน้ำในพื้นที่สูงในรูปของเหมืองฝายก่อนจะระบายน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ซึ่งพื้นที่การชลประทานเหล่านี้จะกระจายไปตามที่ราบระหว่างภูเขาของภาคเหนือตอนบน งานวิจัยของวันเพ็ญนั้นมีขอบเขตการศึกษาในมิติเวลาที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน และให้ความสำคัญกับระบบการชลประทานในสมัยปัจจุบันมากกว่าอดีต งานวิจัยของศุภชัย นิมมานเหมินทร์ ในเรื่อง **การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของลานนาไทย(เหมือง ฝาย และพ่วง): ปัจจัยที่มีผลต่อความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชลประทานราษฎรในการจัดการการใช้น้ำในพื้นที่ อ.ป่าซาง จ.ลำพูน (๒๕๒๙)** ก็ได้ข้อสรุปลักษณะของระบบการชลประทานภาคเหนือในแบบเหมือง ฝาย เช่นเดียวกัน

ปี พ.ศ. ๒๕๓๒ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เสนอบทความวิจัยเรื่อง **แนวคิดทางการเมือง: ความสัมพันธ์ระหว่างระบบพันนา นายสิบ และระบบชลประทาน** ได้ข้อสรุปว่าการควบคุมและดูแลระบบการชลประทานภาคเหนือในอดีตอยู่ภายใต้โครงสร้างการควบคุมกำลังคนแบบระบบพันนา และระบบนายสิบ ของอาณาจักรล้านนา ซึ่งทั้งหมดช่วยให้การเพาะปลูกในพื้นที่ทำได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ

ด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ มีการศึกษาเรื่องระบบชลประทานสมัยอารยธรรมเขมร เรื่องอำนาจในภาคอีสาน ในงานแปลและเรียบเรียงของรัชชก คตสุพันธ์ ในเรื่อง **การจัดการแหล่งน้ำในสมัยโบราณของอีสาน: การศึกษาของอลิชาเบธ มัวร์** อลิชาเบธ มัวร์ เป็นผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ศิลปะของไทยโดยเฉพาะในเรื่องศิลปะสุโขทัย มีผลงานตีพิมพ์ชิ้นสำคัญเรื่อง **Sukhothai: Arts And History**.(1993) รัชชก แปลและเรียบเรียงผลการศึกษาของอลิชาเบธ มัวร์ พบว่า ระบบการชลประทานในภาคอีสานสมัยโบราณนั้นเป็นระบบการขุดสระน้ำแบบเขมรที่เรียกกันว่า “บาราย” เพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมและให้ประโยชน์ต่อการเพาะปลูกภายในพื้นที่ใกล้เคียงบาราย งานของรัชชกเป็นความพยายามจะเชื่อมโยงความรู้ในอดีตให้มารับใช้กระบวนการพัฒนาจัดหาแหล่งน้ำในพื้นที่ภาคอีสาน ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่แห้งแล้งที่สุดของไทยในปัจจุบัน งานวิจัยเรื่องระบบการชลประทานภาคอีสานอีกเล่มหนึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ของประภาพร แพงพะเนาว์ เรื่อง **การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๕๐๖** ตีพิมพ์ในปีพ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นการพัฒนาแหล่งน้ำก่อนจะเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ

ฉบับที่ ๑ และเป็นการศึกษาการจัดหาแหล่งน้ำของชุมชนในภาคอีสานในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการพัฒนาประเทศ สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งได้รับคำแนะนำจากคณะผู้เชี่ยวชาญอเมริกันทั้ง USOM และ JUSMAX ในการพัฒนาประเทศพื้นที่ภาคอีสาน

เป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาเรื่องระบบชลประทานในมิติประวัติศาสตร์มีศึกษาวิจัยมากในพื้นที่ภาคกลาง และพื้นที่ภาคเหนือ และมีไม่มากนักในพื้นที่ภาคอีสาน ขณะที่ภาคใต้ไม่มีการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ออกมา อาจเป็นเพราะข้อจำกัดของการพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่อยู่เป็นพื้นที่คาบสมุทรซึ่งได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ มีผลทำให้ภาคใต้มีฝนตกชุกและหนาแน่น ประกอบกับพื้นที่เพาะปลูกในภาคใต้มีจำกัดเพราะเป็นที่ดินติดทะเล และเป็นภูเขามากกว่าพื้นที่ราบ ดังนั้นรัฐบาลไม่มีความจำเป็นเข้าไปลงทุนในการพัฒนาระบบชลประทานเช่นภาคอื่น ๆ

ไพบรณีย์ ไทโรเลข ไทโรศัพท์ ไทโรทัศน์ : ประวัติศาสตร์ของการบริการการสื่อสาร

การศึกษาประวัติศาสตร์การบริการสื่อสาร เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัยในสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นเทคโนโลยีการสื่อสารที่มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเท่านั้นเอง และเป็นธุรกรรมที่ต้องอาศัยพื้นฐานและเทคโนโลยีจากภายนอก จากการรวบรวมข้อมูลการศึกษาวิจัยด้านนี้มีอยู่ไม่มากโดยส่วนใหญ่ตีพิมพ์ในหนังสือที่ระลึกของหน่วยงานด้านการสื่อสารโทรคมนาคม หนังสืออนุสรณ์ที่มีการตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.๒๕๖๘ เป็นประวัติศาสตร์ของกิจการไพบรณีย์โทรเลขในประเทศไทยซึ่งจัดพิมพ์โดยกรมไพบรณีย์โทรเลข และมีหนังสือที่จัดพิมพ์แบบนี้อีกในปี พ.ศ.๒๕๐๐, ๒๕๐๖, ๒๕๒๖ การนำเสนอจะเป็นประวัติศาสตร์แบบองค์การ(History of Organization) ดังรายละเอียดในตารางที่ ๓.๒.

การศึกษาด้านการสื่อสารเล่มแรกเป็นของ อุดม ชุนตระกูล เรื่อง การขยายการไพบรณีย์สู่ชนบทประเทศไทย. ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๐๕ งานของอุดมเป็นความพยายามที่จะศึกษาการให้บริการด้านไพบรณีย์ของกรมไพบรณีย์โทรเลขก่อนจะมีการจัดตั้งการสื่อสารแห่งประเทศไทยในภายหลังนั้น เป็นการให้บริการจากเมืองสู่ชนบท โดยเริ่มจากระบบไพบรณีย์จนกระทั่งการสร้างทางรถไฟและการตัดถนนเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯสู่ต่างจังหวัดเริ่มขึ้นการให้บริการด้านไพบรณีย์ก็เพิ่มขึ้นพร้อมกับการให้บริการด้านโทรเลขที่ติดตามมา งานของอุดมเป็นการอธิบายเรื่องการขยายตัวของการสื่อสารมากกว่าจะอธิบายไปถึงประวัติศาสตร์การให้บริการในเรื่องนี้ซึ่งแตกต่างจากเห็นได้ชัดจากวิทยานิพนธ์ของ งามตา ลิมตระกูล. กิจการไพบรณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๖๖ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๒๑ เป็นวิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร งามตาศึกษาการให้บริการรับฝากข่าวสารและสิ่งของเป็นพัฒนาการเริ่มต้นของกิจการไพบรณีย์ในประเทศไทยโดยการจัดตั้งกรมไพบรณีย์-กรมโทรเลขขึ้นมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ การให้บริการขยายตัวจนถึงการให้บริการขนส่งไปรษณีย์ภัณฑ์ทางอากาศครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๖ ความน่าสนใจของงานวิจัยของงามตา คือ การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลด้านการสื่อสารโทรคมนาคมในระยะเริ่มแรกจากเอกสารในกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้แก่ ประกาศ กฎหมายที่เกี่ยวข้อง และตัวอย่างของข้อความและพัสดุที่ให้บริการ เมื่อเราเทียบกับหนังสืออนุสรณ์ของกรมไพบรณีย์โทรเลข พบว่าหนังสืออนุสรณ์เหล่านั้นแม้ว่าจะตีพิมพ์เผยแพร่ประวัติองค์กรและประชาสัมพันธ์หน่วยงานให้สาธารณะชนรับทราบนั้น ไม่มีการเสนอข้อมูลหรือหลักฐานชิ้นต้นเหล่านี้ แต่อาจเรียกได้ว่าเป็นงานเขียนที่มีมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งหน่วยงานทำนองนี้ก็มีการตีพิมพ์เรื่องแบบนี้ ออกมามากเช่นเดียวกัน เช่น กรมรถไฟ องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย การสื่อสารแห่งประเทศไทย เป็นต้น

ในกรณีกิจกรรมประชาสัมพันธ์ในมิติประวัติศาสตร์ ในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ สุวิมล พลจันทร์ เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง **กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๕๔๓)** วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลใช้สื่อทางวิทยุและโทรทัศน์ในการเผยแพร่อุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐอย่างไรบ้างในสมัยการสร้างวัฒนธรรม “ชาติ” ยุสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อาจเรียกได้ว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ช่วยให้เราเข้าใจบทบาทและอภินาจของสื่อวิทยุโทรทัศน์เป็นเครื่องมือทางการเมืองของรัฐ ต่อมา สันติ ลิทธิรักษ์ **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๐๐)**, ตีพิมพ์ในปีพ.ศ. ๒๕๓๕ โดยการปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์สาขาวิทยุโทรทัศน์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โทรทัศน์เป็นเทคโนโลยีอีกประเภทหนึ่งที่มาจากโลกตะวันตก และเข้าสู่สังคมไทยสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ การจัดตั้งสถานีโทรทัศน์สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ก็เพื่อเป็นเครื่องมือประชาสัมพันธ์และเป็นการบอกเสียงและสื่อภาพพจน์ให้กับรัฐบาล ในงานของสันติ ระบุว่า สถานีโทรทัศน์ที่รัฐบาลเข้าไปลงทุนนั้นมีข้อจำกัดเรื่องการแพร่ภาพสัญญาณออกอากาศ เนื่องจากสันติมีวัตถุประสงค์การศึกษากำเนิดของโทรทัศน์ไทยมีปัจจัยและเหตุผลที่อย่างไร ไม่ได้ศึกษาผลกระทบของการมีโทรทัศน์ต่อสังคมโดยรวมอย่างไรบ้าง

ประวัติศาสตร์กิจการสาธารณูปโภคอื่น ๆ

นอกจากกิจการบริการสาธารณะเรื่อง การพัฒนาระบบการชลประทาน การสื่อสารโทรคมนาคมแล้ว กิจการสาธารณูปโภคอื่นที่มีการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์มีอยู่ไม่มากนัก ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๒๐

ตารางที่ ๑.๒๐

ตัวอย่างการศึกษากิจการสาธารณูปโภคในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๔๗	การปรับปรุงการไฟฟ้าและการประปาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒	เฉลิม วิเศษรัตน์	หนังสือ
๒๕๓๐	๓๐ ปี การไฟฟ้านครหลวง	การไฟฟ้านครหลวง	หนังสือ
๒๕๓๑	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหลังจากการมีไฟฟ้าเข้าสู่ชนบทอีสาน: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านท่าแมต ต.ท่าแมต อ.กุตุ้ม จงยโสธร	คำสอน สิชมภู	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๕	พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๘๘	วิภารัตน์ ดือ่อง	วิทยานิพนธ์

นอกเหนืองานของเฉลิม วิเศษรัตน์, คำสอน สิชมภู และวิภารัตน์ ดือ่องแล้ว การศึกษาสาธารณูปโภคพื้นฐานไฟฟ้าและประปาส่วนใหญ่เป็นหนังสือประเภทอนุสรณ์ของวิสาหกิจเหล่านั้นแบบเดียวกับหนังสืออนุสรณ์กรมไปรษณีย์โทรเลข งานของเฉลิมและวิภารัตน์ชี้ให้เราเห็นว่าบริการไฟฟ้าและประปานั้นเป็นการให้บริการเฉพาะในเขตเมืองหลวงจนกระทั่งทศวรรษ ๒๔๗๐ มีการจัดตั้งโรงไฟฟ้าในภูมิภาคเกิดขึ้นจำนวนมากด้วยการให้สัมปทานจากรัฐบาลไม่ต่ำกว่า ๓๐ ราย ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ และรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติสำคัญ ๒ ฉบับคือ

พระราชบัญญัติอนุญาตให้รัฐบาลให้กู้ยืมเงินแก่สุขาภิบาลหรือเทศบาลเพื่อทำการไฟฟ้าและประปา พ.ศ. ๒๔๗๗ และพระราชบัญญัติให้รัฐบาลกู้ยืมเงินแก่สุขาภิบาลหรือเทศบาล ๖ แห่ง²⁰

วิทยานิพนธ์ของวิภากรัตน์ อธิบายว่า ไฟฟ้าเป็นสาธารณูปโภคที่เข้ามาสู่สังคมไทยในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ โดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และมีการตั้งบริษัทผลิตและจำหน่ายไฟฟ้าให้กับราชสำนัก เจ้านาย ข้าราชการ และคหบดี มีบริษัทไฟฟ้าสยามและบริษัทสยามอิเล็กทริคิตีคัมพานีลิมิเต็ดซึ่งเป็นบริษัทของเอกชนของคนไทยและของชาวเดนมาร์กแข่งขันการให้บริการ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๕๗ โรงไฟฟ้าสามเสนของรัฐบาลได้จัดตั้งขึ้นมาเพื่อแข่งขันกับภาคเอกชน เนื้อหาของวิทยานิพนธ์ ๔ บท เป็นเรื่องของกรดำเนินการงานกิจการไฟฟ้า ขณะที่บทที่ ๕ เป็นเรื่องอิทธิพลของไฟฟ้าที่มีต่อวิถีชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของไทย ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๘๘ โดยมีข้อสรุปว่า ไฟฟ้าสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นพลังงานให้กับระบบการสื่อสารและคมนาคม เช่น โทรศัพท์ โทรศัทพ์ วิทยุ โทรเลข วิทยุโทรศัทพ์ วิทยุโทรศัทพ์ เป็นพลังงานให้กับภาคการผลิตอุตสาหกรรม เป็นแหล่งรายได้ของรัฐ เป็นสิ่งอำนวยความสะดวก และเป็นปัจจัยของการแสดงชนชั้นของผู้ใช้บริการ ซึ่งเป็นบทที่ผู้วิจัยคิดว่าวิภากรัตน์น่าจะศึกษาถึงถึงผลกระทบต่อผู้คนในสังคมได้มากกว่านี้ เพราะใน ๔ บทแรกของงานมีลักษณะของการศึกษาประวัติศาสตร์แบบองค์การแบบเดียวกัน เช่น หนังสืออนุสรณ์ของหน่วยงานวิสาหกิจ แต่จะมีคุณประโยชน์ทางวิชาการที่เหนือกว่าด้านการให้ข้อมูลและหลักฐานชั้นต้นของหน่วยงานนั้น ๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะอาจเป็นเรื่องใหม่ของการศึกษาทางประวัติศาสตร์แต่ก็มีผู้ศึกษาเอาไว้มากพอสมควร เนื้อหาของการศึกษาส่วนใหญ่ผู้วิจัยพบว่าการศึกษารองระบบการชลประทานมีผู้ศึกษาจำนวนมากที่สุดและต่างก็เป็นงานวิจัยและเป็นวิทยานิพนธ์ที่มีคุณภาพ องค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานในประเทศไทยอาจจัดเป็นองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ที่ครอบคลุมเนื้อหาสำคัญเอาไว้ และยังเป็นการศึกษาภายใต้มิติทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ แต่เป็นที่น่าสนใจว่าการศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการอื่น ๆ กลับมีผู้ศึกษาน้อยมาก และเมื่อเราพิจารณาเนื้อหาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการอื่น ๆ นั้นอยู่ภายใต้พื้นที่ของเมืองหลวง ทำให้เข้าใจได้ว่าประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการนั้นเป็นส่วนหนึ่งการศึกษาชุมชนเมืองที่เปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยและการพึ่งพาการบริการจากทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ผู้วิจัยพบว่าการให้บริการสาธารณูปโภคสำคัญในปัจจุบันคือ ไฟฟ้านั้นเริ่มจากข้าราชการแต่ผู้ที่เข้ามาลงทุนเป็นเอกชนโดยมีชาวเดนมาร์กเป็นผู้ก่อตั้งกิจการไฟฟ้าและประสบความสำเร็จทางธุรกิจก่อนจะเปลี่ยนมาเป็นกิจการของรัฐบาลในเวลาต่อมา การศึกษานาถบริการเหล่านี้พบว่าสถานะของผู้ใช้บริการจะกระจุกตัวอยู่กับผู้ที่มีฐานะเท่านั้น แม้กระทั่งปัจจุบันกลุ่มผู้บริโภคและใช้สาธารณูปโภคส่วนใหญ่ก็คือคนเมืองและเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี

บทสรุป

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง การสื่อสาร และการบริการ ในประเทศไทย มีการศึกษามาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน การศึกษาค้นคว้ามีความหลากหลายของกลุ่มผู้ศึกษาและความหลากหลายของแนวคิดและวิธีการศึกษา ผู้วิจัยพบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเป็นกลุ่มงานที่มีการศึกษามากที่สุด และมีแนวการเขียนประวัติศาสตร์หลายแนวทาง อาทิเช่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น Urbanization ประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยว การศึกษาเรื่องสลัม การศึกษาเรื่องตลาด เป็นต้น ระดับความลุ่มลึกทางการศึกษามี

²⁰วิภากรัตน์ ดิอ่อง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๘๘,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีการศึกษา ๒๕๓๔), น. ๓๑๑-๓๑๒.

ทั้งระดับต้นและลึกขึ้นอยู่กับความรู้ของผู้ศึกษาค้นคว้า ในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมและการขนส่ง และประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะ แม้ว่าจะมีการผลิตออกมาพอสมควร แต่บางประเด็นก็ขาดแคลนการศึกษาวิเคราะห์ไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์การขนส่งทางอากาศ และประวัติศาสตร์การให้บริการสาธารณะใหม่ ๆ ไม่มีการศึกษาเลย ประกอบกับแนวคิดและวิธีการศึกษากายใต้บริบทประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์องค์กร มีข้อจำกัดในเรื่องประเด็นการวิเคราะห์

ข้อคิดเห็นในงานทำวิจัยโครงการสำรวจสถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการสาธารณะในประเทศไทย ผู้วิจัยประเมินปัญหาของงานเขียนประวัติศาสตร์เหล่านี้ดังนี้

๑. การใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์อย่างไม่รอบคอบเกิดขึ้นบ่อยครั้งมากกับกลุ่มงานประวัติศาสตร์ด้าน Urbanization เพราะงานเขียนเกือบทั้งหมดมองภาพการศึกษากระบวนการพัฒนาเป็นเมืองสมัยใหม่ของไทยมีแนวทางอย่างเดียวกันคือ ประชากร ผังเมือง การใช้ที่ดิน ที่อยู่อาศัย อาชญากรรม การเลือกใช้ข้อมูลแบบนี้ผู้วิจัยประเมินว่า การใช้แนวคิดเรื่อง Urbanization อย่างเดียวไม่พอ ผู้วิจัยเสนอว่าควรพิจารณาข้อมูลเหล่านี้ภายใต้บริบททางประวัติศาสตร์ตามมิติเวลาที่เปลี่ยนแปลงด้วย นอกจากนี้การตีความข้อมูลและหลักฐานโดยเชื่อข้อมูลราชการไว้ก่อนเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยอ่านพบอยู่เสมอ ทำให้มองการวิเคราะห์มาจากฝ่ายราชการเพียงด้านเดียว ในฐานะนักประวัติศาสตร์ข้อมูลจากหลายแหล่งและหลากหลาย ทั้งข้อเหมือนและข้อแตกต่าง ทำให้การศึกษายึดค้นคว้าเรื่องประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการ ในเรื่องต่อไปข้างหน้าสามารถตีความข้อมูล/หลักฐานประวัติศาสตร์ได้รัดกุมและรอบด้านมากขึ้น

๒. การครอบงำการศึกษาประวัติศาสตร์แบบ Conventional Historiography ของหน่วยงานราชการ ส่งผลต่อการเขียนงานของนักประวัติศาสตร์สมัครเล่นซึ่งเป็นกลุ่มที่มีการผลิตประวัติศาสตร์เมืองออกมาเป็นจำนวนมาก ทำให้การศึกษาในเรื่องนี้ไม่พัฒนาเท่าที่ควร การเขียนประวัติความเป็นมาของหน่วยงานราชการ และรัฐวิสาหกิจ เป็นตัวอย่างหนึ่งของการศึกษาในทำนองนี้

๓. เนื้อหาของงานเขียนยังไม่สามารถครอบคลุมประเด็นทั้งหมดได้ ตัวอย่างเช่น จังหวัดหรือเมืองต่าง ๆ ในประเทศไทยยังไม่มีการศึกษา ตัวอย่างเช่น การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองสิงห์บุรี, สมุทรสงคราม, สมุทรสาคร, ตราด, ระยอง เป็นต้น ปัญหาเมื่ออยู่ว่า บรรดาเมืองเหล่านี้มีอายุเมืองทางประวัติศาสตร์น้อยเกินไป ประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในระยะหลังเกิดขึ้นในวาระโอกาสพิเศษ เช่น การเปิดอาคารใหม่ หนังสืองานศพ หรืออายุเมืองครบรอบ ๑๐๐ ปี หรือหน่วยงานมีอายุครบรอบ ๑๐๐ ปี เป็นต้น การศึกษาเพื่อหาช่วงเวลาของการศึกษาแบบนี้เป็นการตั้งเกณฑ์การศึกษาที่ไม่มีข้อมูล/หลักฐานที่จะอธิบายว่าในปีครบรอบเหล่านี้มีความหมายต่อองค์กร ต่อสังคม การเมือง เศรษฐกิจอย่างไรบ้าง ทำให้การอธิบายเรื่องมิติเวลามีความอ่อนด้อยลงไป

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง และการบริการ ที่ผู้วิจัยรวบรวมมาศึกษานั้น พบว่าเป็นการศึกษาเป็นกรณีเฉพาะ(case study)มากเกินไป ทำให้เนื้อหาที่สัมพันธ์กับเรื่องอื่น ๆ ต้องถูกตัดทิ้งไปอย่างน่าเสียดาย

๔. การศึกษาประวัติศาสตร์แบบสหวิทยาการและกลุ่มผู้วิจัยมีการศึกษาน้อยมาก ทำให้ขาดความหลากหลายของมุมมองและมิติของการศึกษาร่วมกัน ซึ่งการศึกษาแบบสหวิทยาการเป็นประโยชน์กับการศึกษาเรื่อง Urbanization อย่างยิ่ง แต่มีนักประวัติศาสตร์น้อยรายที่มีโอกาสเข้าไปร่วมทำการวิจัยในเรื่องดังกล่าวนี้

๕. การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง และการบริการ เป็นการศึกษาที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นการศึกษาของคนเมืองศึกษาคนเมืองด้วยกัน และวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เมืองเป็นประวัติศาสตร์ของคนเมือง ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่ง และการบริการก็มีลักษณะทำนองนี้ด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในอนาคต ดังนี้

การศึกษาในระยะสั้น สมควรศึกษาประวัติศาสตร์เมืองที่ยังไม่ได้ศึกษา ประวัติศาสตร์การคมนาคมทางอากาศ ประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะอื่น ๆ ที่ยังไม่มีการศึกษา เพื่อเติมข้อมูลที่จะเป็นองค์ความรู้เรื่องนี้ในประเทศไทยให้แน่นหนาขึ้น รวมทั้งส่งเสริมให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อนักท่องเที่ยวไทย และนักท่องเที่ยวต่างประเทศ เพราะบรรดาหนังสือ Guide Book ที่มีอยู่ในปัจจุบันยังมีปัญหาเรื่องข้อมูลประวัติศาสตร์คลาดเคลื่อนอยู่มาก

การศึกษาในระยะยาว การศึกษาวิจัยร่วมกันของนักวิชาการต่างสาขาด้วยการจัดทำโครงการศึกษาวิจัยแบบ Workshop โดยมีแผนระยะสั้นและระยะยาวรองรับ ทั้งนี้เพื่อเป็นการฝึกทักษะให้กับนักวิชาการทั้งนักวิจัยและอาจารย์ เพราะการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาเป็นการศึกษาวิจัยแบบปัจเจกบุคคลมากกว่างานวิจัยร่วม ประเด็นที่สมควรมีการศึกษาร่วมกันคือ การวิจัยเปรียบเทียบประวัติศาสตร์เมืองของแต่ละภาค เมืองเก่ากับเมืองใหม่ การศึกษาเปรียบเทียบการให้บริการสาธารณะในแต่ละพื้นที่ การศึกษาประเด็นเหล่านี้สามารถครอบคลุมขอบเขตประวัติศาสตร์ร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี รวมทั้งการศึกษาประวัติศาสตร์ธุรกิจ ประวัติศาสตร์เทคโนโลยี น่าจะเป็นการเริ่มต้นการศึกษาในมิติใหม่ได้ ๆ

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ในสังคมไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
วารุณี โอสการมย์

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย : บทสำรวจสถานะความรู้*

ความเป็นมาและขอบเขตการศึกษา

งานค้นคว้าเชิงประวัติ หรือประวัติศาสตร์การศึกษาไทย มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ขอบเขตเนื้อหาและวิธีการศึกษาได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงสัมพันธ์กับปัจจัยสำคัญ 3 ประการ คือ พัฒนาการ ความรับรู้ของคนในสังคมไทยต่อความหมายการศึกษา ความเปลี่ยนแปลงของระบบการศึกษาไทย และ พัฒนาการวิชาการด้านศึกษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และสังคมศาสตร์อื่นในสังคมไทย

การศึกษาในความรับรู้ของคนในสังคมไทยก่อนสมัยใหม่นั้น มีความหมายครอบคลุมการเรียนรู้ทั้งวิชาหนังสือ และการฝึกหัดทักษะฝีมืออาชีพเฉพาะด้าน ไม่ว่าจะเป็นการช่างฝีมือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ ด้วยการฝึกฝนเรียนรู้จากผู้รู้ และบรรพบุรุษในครอบครัว ถือว่าเป็นการเล่าเรียนทั้งสิ้น โดยเรียกเฉพาะ การเรียนอักษรวิธี หรือวิชาหนังสือ ว่าศึกษา หรือศึกษา แต่ก็เห็นได้ว่าความเข้าใจเรื่องของการศึกษาในอดีต นั้น มีทั้งการเรียนหนังสือ และการงานอาชีพ ที่รวมถึงระบบวัฒนธรรมความเชื่อที่เป็นไปตามหลักการพุทธศาสนา อันเป็นความเชื่อหลักของสังคม

การใช้คำว่า “การศึกษา” และกำหนดความหมายของคำนี้ให้แคบลงเหลือเพียงแค่กระบวนการเรียนวิชาหนังสือ เกิดขึ้นเมื่อสังคมไทยเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สมัยใหม่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ชนชั้นนำไทย ได้รับเอาความหมายการศึกษาตามมาตรฐานตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับแบบแผนจัดการศึกษาระบบโรงเรียน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาในโรงเรียน โดยถือเป็นการศึกษาแห่งชาติ สำหรับชั้นประถมศึกษา บังคับราษฎรให้เข้ารับการศึกษาระดับนี้ เพื่อกล่อมเกลாதองสังคมให้เป็นพลเมืองดี และมีความสำนึกถึงเอกภาพของชาติ ดังนั้นการศึกษารูปแบบอื่นที่มีอยู่ในสังคมไทย จึงถูกลดความสำคัญ และไม่ได้ได้รับความนิยมในที่สุด การรับรู้ความหมายการศึกษาเริ่มถูกจำกัดเฉพาะเพียงการศึกษาระบบโรงเรียน กระแสการรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำไทย ได้ปลูกฝังจิตสำนึกทางการศึกษาให้ราษฎรมีค่านิยมว่า การเรียนหนังสือหรือการศึกษาสมัยใหม่ เป็นการนำความรู้ที่ถือเป็นความเจริญหรือศิวิไลซ์ตามมาตรฐานตะวันตก มาสร้างความสุขแก่ตนเอง ครอบครัว และสังคม ในฐานะที่ความรู้ในระบบการศึกษาสมัยใหม่ไม่ได้ถือกำเนิดในสังคมไทย หากแต่เป็นการนำเข้ามาจากโลกตะวันตกในยุโรป สังคมไทยจึงเข้าใจว่าเป็นความรู้สำเร็จรูป ที่เราสามารถถ่ายทอดเพื่อนำเข้ามาใช้ในสังคมไทยได้ทันที เพียงแค่การเรียนภาษา ก็สามารถใช้เป็นสื่อพาเข้าความรู้ตะวันตกได้ ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาสมัยใหม่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 จนถึงปัจจุบัน จึงมีลักษณะเป็นการสอนทฤษฎีหรือหลักการ แล้วนำมาประยุกต์เข้ากับสถานการณ์เฉพาะเรื่อง

* วาญณี ไอลการมย์ นักวิจัยประจำสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

แทนที่จะเป็นการพิจารณาข้อมูลที่มีอยู่ในสังคมไทย แล้วสร้างทฤษฎีขึ้นมาเอง การศึกษาลักษณะนี้เป็นไปตามแบบแผนปรัชญาการศึกษาแบบสารัตถนิยม (Essentialism) ทำให้พัฒนาการระบบการศึกษาไทย และความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษาสมัยใหม่ เป็นเรื่องของการศึกษาในระบบโรงเรียนเท่านั้น

ส่วนความพยายามในการค้นคว้าอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเกิดขึ้นครั้งแรก พ.ศ.2439 ในช่วงรอบคอบของบุคคลสมัยที่สังคมไทยได้นำแบบแผนการศึกษาตะวันตกเข้ามาใช้สร้างกำลังคน เพื่อป้อนระบบราชการไทย ขณะนั้นแบบแผนการศึกษาอย่างเก่ายังคงมีอยู่ในชุมชนชาวบ้านทั่วไป และหัวเมืองต่าง ๆ โดยยังไม่ได้ได้รับความกระทบกระเทือนจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่เข้ามาแทนที่มากนัก งานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาที่มีสืบเนื่องมาจนถึงก่อน พ.ศ.2475 จึงเป็นการอธิบายการศึกษาทั้งแบบเก่า และการศึกษาแบบใหม่ในโรงเรียน การรับรู้ความหมายการศึกษาที่จำกัดให้เหลือเพียงการศึกษาระบบโรงเรียนนั้น เห็นได้อย่างชัดเจนมากขึ้นในสมัยรัฐบาลหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อันเป็นยุคที่แบบแผนการศึกษาสมัยใหม่ได้ฝังรากฐานอยู่ในสังคมไทยอย่างผสมกลมกลืน ผู้นำรัฐและผู้บริหารการศึกษาต่างเห็นว่า การศึกษาระบบโรงเรียนนอกจากนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าแก่ผู้เรียนและสังคมไทยโดยรวมแล้ว ยังถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ ที่ต้องให้การศึกษาค้นคว้าที่เป็นการศึกษาในระบบโรงเรียนแก่ราษฎรทุกคน

ความเปลี่ยนแปลงของระบบการศึกษาไทย และความรับรู้ของคนไทยต่อความหมายและคุณค่าการศึกษา มีผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนประวัติศาสตร์การศึกษา ในช่วงทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ด้วยความช่วยเหลือทางการศึกษาและเทคนิควิทยาการจากสหรัฐอเมริกา ที่เป็นไปตามสนธิสัญญาว่าด้วยความตกลงทางการศึกษาและวัฒนธรรม พ.ศ.2493 รัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้ส่งผู้เชี่ยวชาญมาให้คำปรึกษา และทำงานตามโครงการความช่วยเหลือต่าง ๆ เช่น โครงการให้ทุนการศึกษา การฝึกอบรมครูงาน โครงการช่วยเหลือด้านวัสดุอุปกรณ์เพื่อการพัฒนาผ่านสำนักงานเพื่อพัฒนาระหว่างประเทศ (Agency For International Development) นักวิชาการสหรัฐอเมริกาเหล่านี้ ทำงานภายใต้การสนับสนุนจากมูลนิธิเอกชนเพื่อการกุศลในสหรัฐอเมริกา อย่างมูลนิธิฟอร์ด มูลนิธิฟูลไบรท์ มูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ มูลนิธิคาร์เนกี มูลนิธิเอเชีย และมหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา มูลนิธิเหล่านี้ต่างมีแนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาประเทศที่ต้องการฝึกอบรมผู้นำ เพื่อนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่สังคมไทยในลักษณะบนสู่ล่าง ตามแผนงานนี้มีโครงการพัฒนามหาวิทยาลัยตามความช่วยเหลือร่วมมือกับมหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา การให้ทุนการศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกาแก่อาจารย์ และการจัดหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ในช่วงพ.ศ.2493-2506 รัฐบาลสหรัฐอเมริกายังให้ความสนับสนุนองค์การยูเนสโกแห่งสหประชาชาติ เข้ามาจัดตั้งองค์การพัฒนาศึกษาหลายองค์กร นอกเหนือจากการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 องค์การดังกล่าว ได้แก่ ศูนย์ทดลองศึกษาที่จังหวัดฉะเชิงเทรา พ.ศ.2494 จัดตั้งศูนย์กลางการอบรมศึกษาผู้ใหญ่จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ.2497 ศูนย์ศึกษาค้นคว้าเรื่องเด็ก ที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร พ.ศ.2497 และโครงการจัดตั้งวิทยาลัยครูชนบท พ.ศ.2500 และได้ให้การสนับสนุนนักวิชาการไทยจัดตั้งสมาคมวิชาการ เช่น สมาคมการศึกษาแห่งประเทศไทย

ไทย พ.ศ.2496 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ.2499 องค์การเหล่านี้หลายแห่งมีบทบาทสนับสนุนพัฒนาการวิจัยการศึกษาอย่างมาก

กล่าวโดยสรุปเห็นได้ว่า หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จากการที่รัฐบาลและสังคมไทยหันเหความสนใจและสร้างความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกา ทำให้สังคมไทยรับเอาแบบแผนการศึกษาสมัยใหม่จากสหรัฐอเมริกาแทนที่ยุโรป ระบบการศึกษาแบบอเมริกันจึงเข้ามามีอิทธิพลต่อคนในสังคมไทย สภาพการศึกษาไทยภายใต้อิทธิพลการศึกษาแบบอเมริกันนี้ ได้มีผู้สรุปว่า เป็นการศึกษาภายใต้แนวคิดปรัชญาแบบพิพัฒนาการ (Progressivism) ที่ไม่ได้จำกัดความหมายคุณค่าการศึกษาเฉพาะในโรงเรียนเท่านั้น แต่ได้มีการขยายความหมายให้กว้างขึ้นกว่าการเรียนวิชาหนังสือ โดยรวมเอาการเรียนรู้ประสบการณ์ชีวิตเพื่อนำมาปรับใช้ เพื่อสร้างความก้าวหน้าแก่ตนเองและสังคม การศึกษาเช่นนี้จึงให้ความสำคัญกับหลักสูตรวิชาชีพเฉพาะทาง และสร้างความชำนาญการเฉพาะสาขามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้จัดตั้งศูนย์ค้นคว้าทดลองทางการศึกษา และศูนย์ศึกษาเรื่องเด็ก เป็นแรงกระตุ้นสำคัญต่องานวิจัยทางการศึกษา ที่ใช้ทฤษฎีการศึกษาวิทยุติ โดยนักการศึกษาอาชีพที่เป็นผลิตผลการศึกษาจากมหาวิทยาลัยต่างประเทศ และจากวิทยาลัยวิชาการศึกษา พบว่างานวิจัยทางการศึกษาในช่วง พ.ศ.2509-2513 มีเนื้อหา 2 ประเด็น คือ เรื่องของการวิจัยการศึกษาเปรียบเทียบ โดยอธิบายระบบการศึกษาประเทศอื่น เพื่อนำมาเปรียบเทียบกับการศึกษาแบบไทย กับเรื่องของการวิจัยเชิงปริมาณ เพื่อตอบสนองการวางแผนการศึกษาในโรงเรียน หรือเพื่อปรับปรุงระบบการศึกษา และเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การศึกษาสัมฤทธิ์ผลของการผลิตนักเรียน การใช้หลักสูตร ฯลฯ ส่วนการวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษา ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ พบว่า แนวการเขียนยังคงไม่แตกต่างจากงานเขียนรุ่นแรก ๆ

หลังทศวรรษ 2500 ผลจากโครงการพัฒนามหาวิทยาลัย ด้านการจัดหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ทำให้มีการจัดการศึกษาชั้นปริญญาโท ผู้ศึกษาต้องเขียนงานวิทยานิพนธ์ตามระเบียบหลักสูตร ดังนั้นบัณฑิตทั้งจากสาขาวิชาประวัติศาสตร์ และศึกษาศาสตร์ ต่างได้ผลิตงานประวัติศาสตร์การศึกษา ในรูปของวิทยานิพนธ์ขึ้นมาเป็นจำนวนมากอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดผลงานวิชาการของผู้ศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา นอกเหนือจากงานเขียนประเภทตำราของอาจารย์ ผลงานวิทยานิพนธ์ปริญญาโท เพิ่มปริมาณมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด หลังพ.ศ.2510 เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม ช่วง 2-3 ปีก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ได้มีปัจจัยที่ทำให้เกิดความตื่นตัวในการวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาอีก 2 ประการ คือ

ประการแรก ช่วง พ.ศ.2512 ปัญหาการศึกษาที่เป็นผลจากการดำเนินการจัดการศึกษาตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 ปัญหาเหล่านี้ ได้สะท้อนให้เห็นในบทความต่าง ๆ อาทิเช่น ข้อเขียนของดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้เรียกร้องให้มีการทบทวนนโยบาย และเป้าหมายการศึกษาที่ไม่มีความสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ บทวิจารณ์เป้าหมายการศึกษามหาวิทยาลัยที่ไม่สอดคล้องกับสภาพ

สังคมไทย อย่างไรก็ตามข้อถกเถียงได้แย้งปัญหาการศึกษาที่เป็นเช่นเดียวกับปัญหาสังคมทั่วไป เข้มขันรุนแรงขึ้นตามกระแสปัญหาการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แต่ในขณะที่ผู้บริหารการศึกษาระดับสูงในกระทรวงศึกษาธิการ ในฐานะข้าราชการที่มีอำนาจกำหนดคนโยบาย เช่น ม.ล.ปิ่น มาลากุล ดร.สุกิจ นิมมานเหมินท์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ต่างมองไม่เห็นถึงปัญหาของระบบการศึกษา บุคคลเหล่านี้เห็นพ้องกันแต่เพียงว่า การศึกษาต้องมีบทบาทแก้ไขปัญหาเรื่องของศีลธรรมมากขึ้น ในขณะที่นักการศึกษารุ่นใหม่ที่เป็นข้าราชการระดับกลาง และนักวิชาการจากภายนอกกลับแสดงทัศนะถึงปัญหาความสูญเปล่าทางการศึกษา และชี้ให้เห็นว่า จำนวนผู้รู้หนังสือจริงยังมีต่ำกว่าที่ประมาณการไว้ การศึกษาที่เป็นอยู่ขาดปรัชญาเป้าหมายและเอกลักษณ์ พวกเขาต้องการให้การศึกษากลายเป็นเรื่องกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต และตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ยังพบบทความของนักการศึกษาในสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับการศึกษา เรียกร้องให้มีการยกเลิกการบริหารแบบรวมศูนย์ เพื่อยกระดับคุณภาพการศึกษาและสร้างความเสมอภาคทางการศึกษา วารสารวิชาการหลายฉบับมีการแปลบทความทางการศึกษา ถ่ายทอดปรัชญาการศึกษาตามแนวคิดใหม่จากกลุ่มประเทศสังคมนิยมที่ได้รับเอกราชหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในแถบอเมริกาใต้ และแอฟริกา หรือนำเสนอบทความการศึกษาที่เป็นระบบทางเลือกใหม่ สำหรับการสร้างคนรุ่นใหม่ที่มีจิตสำนึกทางสังคม และมีบทความที่เรียกร้องให้มีการแก้ไขหลักสูตร และตำราเรียนที่ไม่สอดคล้องกับภาวะความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง

บทวิพากษ์ปัญหาการศึกษาในรูปบทความวิชาการ และข้อเขียนตามหนังสือพิมพ์เหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับกระแสความตื่นตัวทางวิชาการ สำหรับสาขาวิชาการศึกษามีการเปิดรับทฤษฎี และปรัชญาการศึกษาแบบใหม่ และเช่นเดียวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวงการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ การยอมรับความรู้สังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ของทั้งสองสาขาวิชา ทำให้มีการทบทวนคุณค่าความหมายการศึกษาไทยในอดีต และมีการสร้างความหมายการศึกษาให้สัมพันธ์กับการเมืองและสังคม นักประวัติศาสตร์การศึกษาในรุ่นนี้ ได้ให้ความสำคัญการศึกษาด้วยความหมายเชิงกระบวนการทางสังคม มองว่า รัฐใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือผลิตคนในสังคม เพื่อความเจริญก้าวหน้าและความอยู่รอดของสังคมและชนชั้นปกครอง ช่วงเวลาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 เป็นต้นมา กระแสความตื่นตัวทางวิชาการสังคมศาสตร์ และการรับรู้ความหมายการศึกษาในมิติที่สัมพันธ์กับบริบททางวัฒนธรรมการเมือง และการเปิดรับวิชาการสังคมศาสตร์สาขาอื่นๆ ขยายวงกว้างขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเคลื่อนไหวของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ หรือสภาการศึกษาแห่งชาติ ที่ถือกำเนิดมาตั้งแต่พ.ศ.2500 หน่วยงานนี้แต่เดิมทำหน้าที่วิจัยการศึกษาเชิงปริมาณเพื่อการพัฒนาและจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ ในยุคนี้ได้ปรับเปลี่ยนทิศทางและนโยบายการวิจัยที่ต้องการให้มีการวิจัยทางการศึกษาเชิงคุณภาพ ด้วยการนำวิธีการและแนวคิดสังคมศาสตร์สาขาอื่น เข้ามาใช้วิเคราะห์ในลักษณะสหวิทยาการ ทำให้มีการขยายขอบเขตการศึกษาวิจัยด้วยการใช้ทฤษฎีหลากหลายขึ้น ถึงแม้ว่าความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษายังคงจำกัดเฉพาะการศึกษาวิชาหนังสือในโรงเรียนก็ตาม

ด้วยเงื่อนไขบริบททางสังคมดังกล่าว ลักษณะงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่เขียนขึ้นหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 จึงมีพื้นฐานความเข้าใจร่วมกันว่า การอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาเป็นเรื่องการประสานสัมพันธ์ระหว่างวิธีการและทฤษฎีความรู้สาขาประวัติศาสตร์ กับสาขาศึกษาศาสตร์ สถานภาพของประวัติศาสตร์การศึกษา ถือเป็นโครงเรื่องหนึ่ง (plot) ในหลายเรื่องของการศึกษาประวัติศาสตร์ และเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมการเมือง หรือประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับมิติการวิเคราะห์ปัญหาของผู้วิจัย วิธีการศึกษาก็ต้องใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ คือ ใช้ความสามารถในการค้นคว้ารวบรวมและคัดเลือกข้อมูล และอาศัยทักษะการวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ นอกจากวิธีการทางประวัติศาสตร์แล้ว ผู้วิจัยยังต้องอาศัยกรอบความคิดทางศึกษาศาสตร์ โดยต้องเข้าใจว่าประวัติศาสตร์การศึกษานั้นเป็นองค์ความรู้ส่วนหนึ่งของวิชาพื้นฐานการศึกษา ที่มีองค์ประกอบเนื้อหาสัมพันธ์กับปรัชญา ทฤษฎีการศึกษา การบริหารจัดการ แผนการศึกษา และหลักสูตร ทั้งนี้เนื้อหาประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ก็เป็นเพียงหัวข้อย่อยของประวัติศาสตร์การศึกษา ที่ครอบคลุมถึงประวัติศาสตร์การศึกษาในโลกตะวันตกและโลกตะวันออก จึงไม่น่าแปลกใจว่า ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 งานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาไทยในกลุ่มนักการศึกษาที่มีปริมาณไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นตำราเรียน งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ใช้วิธีการศึกษาตามระบบวิชาการสมัยใหม่ และเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง เป็นผลงานจากนักประวัติศาสตร์มากกว่า ที่สร้างพัฒนาการด้านรูปแบบวิธีการศึกษาและแตกประเด็นเนื้อหาออกเป็นหัวเรื่องเฉพาะอย่างหลากหลาย อย่างไรก็ตามในรอบทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ.2530-2540) พบแนวโน้มน่าสนใจของการพัฒนาผลงานด้านประวัติศาสตร์การศึกษาจากนักศึกษาศาสตร์ ที่เป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท มีการศึกษาค้นคว้าประเด็นเฉพาะที่หลากหลายเพิ่มขึ้น และมีความพยายามนำศาสตร์สาขาอื่น เข้ามาใช้เป็นกรอบการศึกษาวิเคราะห์มากขึ้น

ปัจจุบันความคลี่คลายเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลจากการดำเนินนโยบายปฏิรูปการศึกษา ตามแนวคิดในพ.ศ.2518 เรื่องการกระจายอำนาจการศึกษาและการศึกษาชุมชน มีความสัมพันธ์กับความเคลื่อนไหวการฟื้นฟูวัฒนธรรมชุมชนได้ผลักดันให้เกิดมิติการอธิบายการศึกษาที่ครอบคลุมกระบวนการเรียนรู้ทุกรูปแบบในสังคมเมืองและชนบท เป็นผลให้งานประวัติศาสตร์การศึกษาได้ขยายขอบเขตเข้าไปสู่การวิจัยระบบการเรียนรู้ที่เป็นเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน ทำให้ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยไม่ได้จำกัดเพียงการศึกษาวิชาหนังสือในโรงเรียนอีกต่อไป

พัฒนาการการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาไทยที่ยาวนานกว่าศตวรรษนี้ มีวิธีการศึกษาและเนื้อหาการศึกษาที่เปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน การรวบรวมข้อมูลเพื่อการวิจัย สถานภาพความรู้ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยครั้งนี้ นอกจากการสำรวจงานวิจัยสาขาหลัก คือ จากสาขาศึกษาศาสตร์และประวัติศาสตร์แล้ว ยังได้พิจารณาถึงงานวิจัยสาขาอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา วรรณคดี คติชนวิทยา ทั้งที่อยู่ในรูปของบทความ ตำรา ผลงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ เกือบทั้งหมดเป็นงานที่เขียนขึ้นในช่วงกว่าศตวรรษ ด้วยการคัดเลือกงานที่มีขอบเขตเนื้อหาอธิบายประวัติ หรือพัฒนาการการศึกษาไทย ทั้งนี้เป็น

การประมวลข้อมูล อันเป็นผลจากการวิจัย วิเคราะห์วิธีการศึกษา รูปแบบการนำเสนอ เพื่ออธิบายประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย และประมวลองค์ความรู้เท่าที่มีในการศึกษาเรื่องนี้

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย : วิธีการศึกษาและแนววิเคราะห์

ผลงานวิชาการที่ได้สำรวจครั้งนี้ รวมทั้งสิ้นมีอยู่ 347 รายการ ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์ 159 รายการ งานวิจัยและหนังสือ 142 รายการ และบทความวิชาการ 46 รายการ ดังรายละเอียดตามบรรณานุกรมท้ายงานวิจัย ผลงานดังกล่าวจัดทำเป็นตารางเพื่อแสดงปริมาณงานแยกตามสาขาวิชาผู้ศึกษา และตามลำดับช่วงเวลาการพิมพ์เผยแพร่ดังปรากฏตามตารางที่ 1 ในหน้าถัดไป

จากปริมาณงานแยกตามสาขาวิชาผู้ศึกษาเห็นได้ชัดเจนว่า นักวิชาการสาขาวิชาการศึกษา และประวัติศาสตร์ ถือเป็นสาขาวิชาหลักที่ให้ความสนใจ ศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทยอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ครั้งหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ปริมาณงานดังกล่าวมีเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ สม่่าเสมอ ทั้งนี้ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มปริมาณงาน เนื่องจากการเพิ่มจำนวนของผลงานประเภทวิทยานิพนธ์ที่เป็นไปตามเงื่อนไขหลักสูตรปริญญาโทของสถาบันอุดมศึกษามหาวิทยาลัยทั้งสองสาขาวิชา นอกจากนี้ในช่วงก่อน 14 ตุลาคม 2516 เล็กน้อย และหลังจากนั้นบรรยากาศสังคมการเมืองไทย ที่มีเสรีภาพทางวิชาการ และความตื่นตัวในการเคลื่อนไหว เพื่อการค้นคว้าวิจัยหาคำตอบสำหรับความเข้าใจและการแก้ไขปัญหาของสังคมไทย รวมทั้งข้อเรียกร้องในการวิจัยแบบข้ามสาขาวิชา ทำให้นักวิชาการสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาขารัฐศาสตร์ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา หรือแม้แต่วรรณคดีไทยในครั้งหลังทศวรรษ 2520 ได้ให้ความสนใจต่อการอธิบายประวัติศาสตร์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยของพวกเขา ทำนองเดียวกันนักประวัติศาสตร์ที่สนใจการอธิบายประวัติศาสตร์ศึกษาก็ได้หยิบยืมแนววิเคราะห์ของสังคมศาสตร์อื่นเข้ามาใช้ด้วย ทำให้ตั้งแต่ พ.ศ.2516 เป็นต้นมา จำนวนผลงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์การศึกษาเพิ่มจำนวนสูงขึ้นจากช่วงเวลาก่อนหน้านี้อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่พ.ศ.2521-2535 ก่อนที่จะลดจำนวนลงอย่างน่าประหลาดใจในเวลาต่อมา จนถึงปัจจุบัน สำหรับนักวิชาการสาขาอื่นอย่างนักรัฐศาสตร์ และสังคมวิทยา มานุษยวิทยา พบว่า ก่อนทศวรรษ 2520 ความสนใจมีไม่มากนัก จนกระทั่งทศวรรษ 2520 แนวโน้มความสนใจเพิ่มมากขึ้น ก่อนที่จะลดลงในช่วงทศวรรษ 2530 นักวรรณคดีไทยดูเหมือนจะเริ่มสนใจที่จะใช้เรื่องของการศึกษาหรือประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยหนึ่งในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในครั้งหลังของทศวรรษ 2520 เช่นเดียวกับนักเศรษฐศาสตร์และแพทย์ หากแต่นักวิชาการประเภทหลังได้อธิบายประวัติศาสตร์ศึกษา ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบพื้นฐานความเป็นมาของการศึกษาใหม่สาขาวิชาของตนเอง จากตารางที่ 1 เห็นได้ว่า ปรัชญาเป็นสาขาวิชาที่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาไทย

ตารางที่ 1

แสดงจำนวนผลงานวิชาการ (วิทยานิพนธ์ วิทยุ หนังสือวิชาการ และบทความ)

คำนวณประวัติการศึกษาแยกตามสาขาวิชาของผู้ศึกษา ตามลำดับช่วงเวลาที่ส่งก่อน พ.ศ. 2500-2540

ปีที่พิมพ์ แพร่ (พ.ศ.)	สาขาวิชาของผู้ศึกษา									รวม (เล่ม)
	ประวัติศาสตร์	ศึกษาศาสตร์	รัฐศาสตร์	สังคมวิทยาและ มานุษยวิทยา	วรรณคดีไทย	เศรษฐศาสตร์	แพทยศาสตร์	ปรัชญา	ศิลปะ	
ก่อน 2500	2	2	-	1	-	-	-	-	-	5
2500-2505	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
2506-2510	5	2	1	-	-	-	-	-	-	8
2511-2515	11	6	-	1	-	-	-	-	-	18
2516-2520	14	10	1	2	-	-	1	1	-	29
2521-2525	25	38	3	4	-	2	-	-	1	73
2526-2530	25	42	11	11	2	1	1	1	3	97
2531-2535	23	39	2	5	9	3	1	-	-	82
2536-2540	9	14	2	1	3	1	1	-	-	31
รวม	114	157	20	25	14	7	4	2	4	347

น้อยที่สุด เมื่อเทียบกับผลงานสาขาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ด้วยกันเอง เพราะแม้แต่ศิลปะก็ยังมีจำนวนผลงานที่มากกว่าปรัชญา

ในที่นี้มีข้อสังเกตถึงความก้าวหน้าของวิธีการศึกษาในกรณีเปรียบเทียบระหว่างผลงานวิชาการ โดยเฉพาะงานวิทยานิพนธ์ระหว่างสาขาวิชาการการศึกษาและสาขาวิชาประวัติศาสตร์ ในฐานะที่เป็นสองสาขาวิชาที่มีปริมาณงานมากที่สุดนั้น พบว่าแนวโน้มของการศึกษามีการพัฒนาด้านการวิเคราะห์ข้อมูลมากขึ้น แทนที่จะเป็นการประมวลข้อมูลพื้นฐาน ผลงานวิทยานิพนธ์จากสาขาการศึกษามีการพัฒนาการใช้ข้อมูลเอกสารรอบด้านขึ้น บางเล่มใช้ข้อมูลการสัมภาษณ์ด้วย อย่างไรก็ตามผู้วิจัยที่เป็นนักการศึกษาส่วนมากยังคงให้น้ำหนักข้อมูลประเภทเอกสารทางการ เช่น กฎหมาย ระเบียบ พระราชบัญญัติ มากกว่าเอกสารจดหมายเหตุ เช่น หนังสือโต้ตอบ ร่างจดหมาย หรือเอกสารส่วนตัว ทำให้เนื้อหาการนำเสนอข้อมูลไม่มีการให้รายละเอียดข้อมูลเบื้องหลังการตัดสินใจ หรืออธิบาย ความคิดที่ซับซ้อน การกำหนดมาตรฐานความถูกต้องให้จำกัดเฉพาะเอกสารราชการ ทำให้การตรวจสอบข้อเท็จจริงมองข้ามประเด็นความซับซ้อนทางประวัติศาสตร์ อันเกิดจากพฤติกรรม อารมณ์และการตัดสินใจของมนุษย์ผู้สร้างประวัติศาสตร์นั้น แต่จุดเด่นในงานของนักวิชาการสาขานี้ คือ การใช้กรอบทฤษฎีการศึกษา โดยเฉพาะองค์ประกอบการศึกษา เป็นแนวการอธิบาย ทำให้มีประเด็นการอธิบายที่กระชับ ชัดเจน แม้ว่าอาจเป็นการกำหนดมุมมองที่แคบเกินไป ในขณะที่งานค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์นั้นสามารถใช้ทักษะการวิเคราะห์ข้อมูลสะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนของปัญหาได้ลึกกว่า และยังพบว่า บางครั้งผลงานของนักประวัติศาสตร์ ที่มีพื้นฐานความรู้สาขาการศึกษา สามารถใช้กรอบแนวคิดหลักการศึกษาเข้ามาวางเป็นแนวทางการนำเสนอ เพียงแต่มีข้อจำกัดด้านทักษะประวัติศาสตร์ ที่มีแนวโน้มการอธิบายประวัติศาสตร์จากศูนย์กลาง หรือประวัติศาสตร์ชาติ น่าสนใจว่า นักประวัติศาสตร์ที่เข้ามาทำวิทยานิพนธ์ มักใช่วิธีการทางทฤษฎีจากสองสาขาวิชาเข้ามาเป็นกรอบกว้าง ๆ ในการวิเคราะห์ ทำให้การอธิบายประวัติการศึกษาของนักประวัติศาสตร์มีความยืดหยุ่นกว้างขวางจากสาขาการศึกษาโดยตรง อย่างไรก็ตามคาดหวังว่าการวิจัยในอนาคต น่าที่จะมีการนำกรอบความคิดทางการศึกษา วิธีการประวัติศาสตร์ และทฤษฎีจากสหสาขาวิชาการเข้ามาใช้ประสานเพื่อการวิเคราะห์ปัญหาให้ลึกซึ้งมากขึ้น โดยมีการปรับวิธีการและกรอบทฤษฎีให้ใช้ได้อย่างยืดหยุ่นกับข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย นอกจากนี้ น่าจะมีการกระตุ้นให้นักวิชาการสาขาอื่น ไม่ว่าจะเป็นนักมานุษยวิทยา นักวิทยาศาสตร์ เข้าร่วมกันศึกษาปัญหาเฉพาะทาง เช่น เรื่องของการศึกษาในชุมชน ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น สลัม การศึกษาในสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เนื่องจากผู้ชำนาญการเฉพาะสาขา น่าจะมีความเข้าใจและอธิบายความรู้เฉพาะสาขาได้ลึกกว่านักประวัติศาสตร์ หรือนักการศึกษา หรือถ้าหากเป็นไปได้ น่าที่สนับสนุนให้เกิดความร่วมมือในการศึกษาวิจัยร่วมกัน เพื่อแลกเปลี่ยนทักษะของวิธีการศึกษาของแต่ละสาขา ให้สามารถอธิบายปัญหาได้ลึกซึ้ง และรอบด้านมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ข้อสรุปจากการประมวลผลงานวิชาการประวัติศาสตร์การศึกษาไทย จำนวน 347 เรื่อง จากการศึกษาวิเคราะห์ของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ได้พัฒนาการมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2500 จนถึง พ.ศ.2540 นั้น ในด้านของวิธีการศึกษา และแนวการวิเคราะห์อันเป็นภาพรวมของประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทยนั้น เราสามารถแบ่งผลงานเหล่านี้่ออกตามแนวการศึกษา เป็น 6 แนว สรุปได้ ดังนี้

1) **แนวการเขียนแบบข้อมูลพื้นฐาน** เป็นแนวการเขียนเริ่มแรกของงานประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ที่มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 และมีการสร้างงานแนวนี้อย่างต่อเนื่องจนถึงปลายศตวรรษ ลักษณะร่วมของงานเขียนแนวนี้ เป็นเหมือนบันทึกความรู้ทางประเพณี ส่วนใหญ่ไม่เน้นมิติทางประวัติศาสตร์ในเรื่องของกาลเวลา ผลงานสำคัญของแนวการเขียนกลุ่มนี้ เริ่มด้วยงานที่เก่าที่สุด คือ *โบราณศึกษา*¹⁾ จัดพิมพ์ในวชิรญาณ พ.ศ.2439 ถ้าหากไม่นับงานของลาตูแบร์ที่เขียนขึ้น โดยปัญญาชนราชสำนักไทย สมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องการนำเสนอเรื่องราวการศึกษาแบบจารีตอันเป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย เป็นปฏิริยาตอบโต้ และตอบสนองที่มีต่อกระแสการรับวัฒนธรรมตะวันตกในยุคการปฏิรูปประเทศ การประมวลเรื่องราวของโบราณศึกษา เป็นการอธิบายความเป็นมาของการศึกษาแบบเก่าที่มีวัดเป็นศูนย์กลาง เป็นการบอกเล่าถึงรูปแบบ กระบวนการศึกษาที่น่าสนใจ มีการประมวลเนื้อหาตำราเรียนอย่างสังเขป รูปแบบการนำเสนอเป็นเชิงพรรณนาความที่มีลักษณะเหมือนบันทึกแบบแผนความรู้ในเชิงประเพณีโดยไม่มีมิติของเวลา ผลงานสำคัญต่อมาที่มีรูปแบบการนำเสนอคล้ายคลึงกัน เป็นบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ที่เสนอประวัติศาสตร์การศึกษาสมัยใหม่ขนาดสั้น คล้ายกับบันทึกความรู้จากความทรงจำเนื่องจากเรื่องราวที่ทรงนิพนธ์ขึ้น เป็นตอนหนึ่งของการบริหารจัดการศึกษาสมัยใหม่ ในยุคที่ทรงเป็นทีอริบดีกรมศึกษาธิการ (พ.ศ.2432-2435) เช่น เรื่อง *โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ดำเนินการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ* ซึ่งเป็นเรื่องที่รวมพิมพ์ในนิทาน *โบราณคดี* แต่เรื่องที่ดียิ่งที่สุด คือ *ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษายุคประดิษฐ์*²⁾ แต่งานที่แสดงลักษณะความเป็นบันทึกทางประเพณีมากที่สุด คือ ผลงานของเสฐียรโกเศศ เรื่อง *การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*³⁾ ซึ่งเป็นการศึกษาของชาวบ้านชนบทเกษตรกรรมยุคทศวรรษ 2480 ที่มีเนื้อหาการบรรยายลักษณะการศึกษาที่ไม่ต่างจาก *โบราณศึกษา* เพียงแต่มีการใส่ฉากเรื่องราวของชีวิตความเป็นอยู่แบบชาวบ้าน และสังคมหมู่บ้านลงไปเป็นปริบทของสภาพการศึกษา อย่างไรก็ตามงานคลาสสิกของประวัติศาสตร์การศึกษาสมัยใหม่ ที่มีแนวการเขียนเดียวกันในกลุ่ม คือ งานของรอง ศยามานนท์ เรื่อง *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435-2507*⁴⁾ รองได้นำเสนอพัฒนาการการศึกษาตั้งแต่ยุคเก่ามาจนถึงการศึกษาสมัยใหม่ โดยแบ่งยุคออกเป็น ยุคก่อนการจัดตั้งกระทรวงธรรมการ พ.ศ.2435 ยุคจัดตั้งกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435 ยุคการเปลี่ยนแปลงการบริหารภายในกระทรวง พ.ศ.2445 ยุคขยายงานการศึกษา พ.ศ.2453-2503 เป็นการอธิบายพัฒนาการองค์การบริหารการศึกษาในกระทรวงธรรมการ หรือกระทรวงศึกษาธิการศึกษาในปัจจุบัน ลักษณะเด่นในงานค้นคว้าของรอง ศยามานนท์ เป็นเรื่องของการใช้หลักฐานข้อมูลประเภททางการ ที่เป็นกฎหมาย ระเบียบ ประกาศทางการ พระราช

บัญญัติ ถึงแม้ว่าไม่มีการอ้างอิง แต่ก็ทราบได้ว่าการใช้เอกสารประเภทใด วิธีการนำเสนอเป็นการเรียบเรียงข้อเท็จจริงจากเอกสารประเภทใด วิธีการนำเสนอเป็นการเรียบเรียงข้อเท็จจริงจากเอกสารแบบต่อเนื่องกันไป โดยไม่มีการวิเคราะห์ถึงสาเหตุ เบื้องหลังความขัดแย้ง ผลหรือการอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจน แต่งานของรองถือว่า เป็นการเรียบเรียงจากหลักฐานข้อมูลที่ยังไม่มีผู้ใดได้ใช้ศึกษามาก่อน อย่างไรก็ตาม คุณค่างานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาของรอง ศยามานนท์ ถือได้ว่าเป็นงานเขียนแนวประวัติศาสตร์กระแสหลัก หรือประวัติศาสตร์ฉบับราชการ ที่มีความสมบูรณ์ที่สุด นอกจากนี้จากสถานภาพทางวิชาการของรอง ศยามานนท์ ที่เป็นถึงศาสตราจารย์ทางประวัติศาสตร์ ในสถาบันอุดมศึกษาแห่งแรกที่ผลิตบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ งานของเขาจึงกลายเป็นประวัติศาสตร์การศึกษาระดับมาตรฐาน เป็นแบบแผนและแบบอย่างของการเขียนงานวิชาการประเภทตำราวิชาพื้นฐานการศึกษาของอาจารย์ผู้สอนวิชาพื้นฐานการศึกษาในสถาบันอุดมศึกษาระดับมหาวิทยาลัย วิทยาลัยครู หรือสถาบันราชภัฏ ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 มาจนถึงปัจจุบันนี้

2) **แนวการศึกษาสังคมไทย ด้วยตัวแบบ “ภาวะความทันสมัย” : ไทยศึกษาในกรอบความคิดนักวิชาการอเมริกัน ทศวรรษ 2500** ในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา อันเป็นช่วงความขัดแย้งการเมืองโลก ภายใต้ภาวะสงครามเย็น ที่ประเทศในโลกถูกแบ่งออกเป็น 2 ค่าย ตามลัทธิความเชื่อทางการเมืองการปกครอง ระหว่างค่ายที่ปกครองด้วยระบอบคอมมิวนิสต์ และค่ายที่ปกครองด้วยระบอบเสรีประชาธิปไตย กรณีประเทศไทย ด้วยนโยบายต่างประเทศที่ดำเนินความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกา ได้นำไปสู่ความสัมพันธ์ช่วยเหลือเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกามีต่อรัฐบาลไทยในทุกด้าน และถือเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกัน ที่สำคัญจากการที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกามีได้เข้ามาดำเนินการทำสงครามในเวียดนาม มีผลกระทบด้านความสนใจให้นักวิชาการชาวอเมริกันเข้ามาศึกษาค้นคว้าเรื่องสังคมไทยมากขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นการหวังประโยชน์จากผลการวิจัยไปใช้กำหนดนโยบายและการประเมินผลโครงการพัฒนาประเทศไทย⁹⁾

ตัวแบบทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่นำมาอธิบายสังคมไทยได้อย่างประสบความสำเร็จและสร้างความยอมรับในหมู่นักวิชาการและบุคคลทั่วไปยุคนั้น คือ ตัวแบบที่ว่าด้วยภาวะความทันสมัย และรัฐไทยเป็นรัฐราชการสมัยใหม่ แนวการอธิบายของตัวแบบนี้ คือ การชี้ให้เห็นว่าสังคมไทยเริ่มต้นเข้าสู่ยุคใหม่ ตั้งแต่สมัยการปฏิรูปใหม่ ตั้งแต่สมัยการปฏิรูปต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หรือในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคสมัยที่ชาวไทยได้สร้างพัฒนาการทางจิตสำนึกร่วมกันในการให้ประเทศก้าวไปสู่ความทันสมัย ทดเทียมอารยประเทศ โดยถือเป็นความสำเร็จและความสามารถของผู้นำรัฐไทยในการต่อสู้เพื่อปกป้องอธิปไตยของรัฐ จากการคุกคามในยุคล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก และผู้นำไทยยังสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากความช่วยเหลือ และดำเนินความสัมพันธ์ทางการเมืองกับชาติมหาอำนาจตะวันตกในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ด้วยการปฏิรูปการเมืองการปกครอง พัฒนาเทคโนโลยีสมัย

ใหม่แบบตะวันตก และนำระบบราชการแบบใหม่เข้ามาแทนที่ระบบราชการแบบเดิม^{๑)} อีกทั้งยังแสวงหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณให้กับสังคมไทย” ตัวแบบทฤษฎีว่าด้วยภาวะความทันสมัย และรัฐราชการที่ถือว่าเป็นการเมืองในระบบบริหารของราชการไทยนี้ ได้ถูกเดวิด เค. วยาจา (David K. Wyatt) นักประวัติศาสตร์ไทยชาวตะวันตกที่มีชื่อเสียงนำมาใช้อธิบายในการศึกษาประวัติศาสตร์การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 ในหนังสือเรื่อง *Politics of Reform in Thailand, Education in the Reign of King Chulalongkorn.*^{๒)} ที่ปรับปรุงจากงานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเขา

ความสำคัญของงานเขียนเรื่องนี้ อยู่ที่การเป็นงานประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเล่มแรกที่เขียนขึ้นด้วยมาตรฐานวิชาการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่ ใช้กรอบทฤษฎีการวิเคราะห์เรื่องภาวะความทันสมัยกำหนดเป็นโครงเรื่อง มีการวิเคราะห์ข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์ที่มีการรวบรวมได้อย่างครบถ้วนรอบด้าน โดยสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงความขัดแย้งทางการเมืองในการปฏิรูปการปกครองและการศึกษาให้เป็นแบบสมัยใหม่อย่างตะวันตก วยาจาได้ชี้ถึงความขัดแย้งทางความคิดระหว่างผู้นำสยามเก่ากับสยามใหม่ อธิบายกระบวนการของผู้นำไทยในการแสวงหาอุดมการณ์และเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมที่มีความเหมาะสมกับสังคมไทย โดยมีดุลยภาพระหว่างความเป็นตะวันตกกับความเป็นตะวันออก ทั้งนี้มีกลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้นำกลุ่ม การอธิบายกระบวนการปฏิรูปและการแสวงหาเอกลักษณ์ของสังคมไทยนี้ วยาจาศึกษาผ่านความเคลื่อนไหวการจัดการศึกษาสมัยใหม่ ที่เริ่มขึ้นตั้งแต่วิธีการว่าจ้างครูฝรั่งเข้ามาสอนหนังสือเจ้านายชั้นสูงในวัง การจัดตั้งโรงเรียนในพระบรมมหาราชวัง การจัดตั้งโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ ทั้งหลักสูตรการสอนแบบภาษาไทย และแบบภาษาอังกฤษ ลักษณะเด่นในงานเรื่องนี้ คือ การวิเคราะห์ให้เห็นถึงกระบวนการทางนโยบายของผู้นำโดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 คณะเสนาบดีและผู้บริหารระดับสูงชุดนั้นในการดำเนินงานปฏิรูปประเทศ ที่วางหลักเกณฑ์หรือขอบเขตความเปลี่ยนแปลง เพื่อสร้างความทันสมัยแบบตะวันตก ภายใต้การรักษาดุลยภาพของโครงสร้างและองค์กรสังคมพื้นฐานที่มีวัฒนธรรมจารีตที่ดั้งเดิม นั่นคือ ในการรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาพัฒนาสังคมไทย ต้องไม่ขัดแย้งกับจารีตของวัฒนธรรมแบบไทยในส่วนที่รัฐและผู้นำราชสำนักได้คัดเลือกไว้ในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมที่ดั้งเดิม สมควรแก่การรักษาความสืบเนื่องไว้ เช่นกรณีการจัดการศึกษาให้แก่อารย รัชกาลที่ 5 ทรงตัดสินใจเลือกใช้วัดและองค์กรสงฆ์สถาบันหลักทางพุทธศาสนา ให้ทำหน้าที่โรงเรียน กลไกการศึกษาสมัยใหม่ นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ยังทรงแยกแยะความเป็นวัฒนธรรมตะวันตกออกจากภาวะความทันสมัยด้วย หลักเกณฑ์และเหตุผลเช่นนี้ทำให้ทรงไม่รับข้อเสนอแนะในการจัดการศึกษาสมัยใหม่แบบเบ็ดเสร็จจากที่ปรึกษาที่เป็นชาติตะวันตก หากทรงเห็นว่าแนวทางนั้นมีความเป็นตะวันตกมากเกินไป อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแนวการศึกษาวิเคราะห์แบบนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ซึ่งลบจากนักวิชาการสังคมศาสตร์รุ่นใหม่ในระยะหลัง แต่เราต้องยอมรับว่างานของวยาจาเมื่อมีอิทธิพลและสร้างความยอมรับให้กับนักวิชาการในรุ่นเดียวกัน และรุ่นต่อมาทั้งชาวไทยและชาวต่าง

ประเทศ โดยเฉพาะการอ้างอิงถึงตัวแบบทฤษฎีภาวะความทันสมัย และการเมืองในระบบราชการสมัยใหม่ของไทย

3) แนวการวิเคราะห์ด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์ในสถาบันอุดมศึกษาไทย : พัฒนาการเขียนประวัติศาสตร์การศึกษา 2 แนวทาง ด้วยอิทธิพลความช่วยเหลือของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาที่มีต่อรัฐบาลไทยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามโครงการต่าง ๆ จำนวนมากนับตั้งแต่ พ.ศ.2498 เป็นต้นมา ได้มีผลต่อการพัฒนาการศึกษา ทำให้มีการขยายการจัดการศึกษาได้ทั่วประเทศ รวมทั้งการปรับปรุงการศึกษาระดับสูง มีการสร้างมาตรฐานทางวิชาการ ทำให้มีการศึกษาต่อต่างประเทศของนักเรียนไทยเพิ่มขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสหรัฐอเมริกา ด้วยเหตุนี้ช่วงหลังทศวรรษ 2500 เมื่อนักวิชาการไทยที่สำเร็จการศึกษาต่างประเทศได้กลับเข้ามาในเมืองไทย นักวิชาการเหล่านี้ส่วนหนึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ดูกระแสการวิพากษ์สังคม วัฒนธรรมไทย ที่เป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม ว่าได้ก่อให้เกิดปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างสังคมอุตสาหกรรมในเมืองและสังคมชนบทเกษตรกรรม และระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองในภูมิภาค เป็นผลให้เกิดช่องว่างรายได้ของคนในสังคม นอกจากนี้ยังสร้างปัญหาสังคมที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว นักวิชาการกลุ่มนี้ยังตั้งคำถามถึงศักยภาพองค์ความรู้ที่มีอยู่ในสังคมไทย ในการอธิบายหรือทำความเข้าใจสภาพปัญหาสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นขณะนั้น ทั้งนี้รวมถึงการวิพากษ์ถึงวิธีการและการจัดการศึกษาของรัฐบาลขณะนั้น ที่รวมถึงการศึกษาในมหาวิทยาลัยด้วย⁹⁾

การวิพากษ์นี้มีผลให้เกิดการเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเก่า ที่ใช้การเขียนแบบพรรณนาความเรียง มาเป็นวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ตามมาตรฐานวิชาการตะวันตก งานวิจัยประวัติศาสตร์ไทยส่วนหนึ่งจึงได้รับอิทธิพลจากแนวการวิเคราะห์เรื่องตัวแบบภาวะความทันสมัยในงานของควิต ฌ.ว็อยอา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มงานประเภทวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท ที่เกิดจากโครงการพัฒนามหาวิทยาลัยด้วยความช่วยเหลือจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกา และมหาวิทยาลัยในสหรัฐฯ ผลงานวิชาการประเภทวิทยานิพนธ์นี้ ถือว่าเป็นงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์อาชีพ นั่นคือ เป็นนักวิชาการเฉพาะสาขาที่ได้รับการฝึกฝนอบรมตามหลักสูตรวิชา ที่เป็นไปตามมาตรฐานการศึกษาด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์ที่เป็นวิชาการแบบตะวันตก และถือเป็นผลงานของกลุ่มวิชาชีพอีกด้วย

งานประวัติศาสตร์ศึกษานักวิชาการกลุ่มนี้ มีรูปแบบวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันแบ่งได้เป็น 2 แนวทาง คือ

3.1) แนวการเขียนแบบประวัติศาสตร์ชาติ เป็นแนวการเขียนประวัติศาสตร์ที่ต่างจากงานประวัติศาสตร์ชาตินิยมแบบจอมพลป.พิบูลสงคราม แต่ก็ยังมีร่องรอยอิทธิพลทัศนะประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม ที่ให้ความสำคัญกับการอธิบายบทบาทผู้นำและวิธีการนำเสนอที่เน้นความต่อเนื่องของข้อเท็จจริง โดยไม่พยายามอธิบายความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ลักษณะการนำเสนอเช่นนี้เป็นอิทธิพล

ของการศึกษาแบบงานของรอง ศยามานนท์ นั้นเอง ในขณะที่วาทกรรมเขียนแนวนี้นี้ยังได้รับอิทธิพลจากแนวการวิเคราะห์ของวียาจ ที่อธิบายกระบวนการปฏิรูปการศึกษา ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างความทันสมัย ตัวอย่างงานที่สำคัญในกลุ่มนี้คือ งานของวุฒิชัย มูลศิลป์ เรื่อง *การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 และแนวคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475*¹⁰⁾

3.2) แนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่ และสถาบันทางสังคม เป็นแนวการศึกษาที่ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นด้วยอิทธิพลกระแสพัฒนาการและความตื่นตัวทางวิชาการสังคมศาสตร์ในสังคมไทย และอีกส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลแนวการวิจัยไทยศึกษาของนักวิชาการอเมริกัน ที่ทำให้เกิดลักษณะการศึกษาแบบสหวิทยาการ รวมทั้งบรรยากาศที่เป็นการเปิดเสรีภาพทางวิชาการและความคิดเห็น หลังกรณีเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ทำให้นักวิชาการสังคมศาสตร์ไทยได้ผลิตงานเขียนทางวิชาการที่มีการวิเคราะห์วิจารณ์อย่างตรงไปตรงมามากขึ้น

งานประวัติศาสตร์การศึกษาที่ใช้แนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่และอธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นสถาบันทางสังคม ได้อาศัยวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานการค้นคว้า แต่ได้นำเอาแนววิเคราะห์สังคมศาสตร์การศึกษอย่างกว้าง ๆ มาปรับใช้อย่างยืดหยุ่นให้เข้ากับหลักฐานข้อมูลที่มีอยู่ โดยมองว่า การศึกษาเป็นองค์กรและสถาบันทางสังคมที่มีระบบ ระเบียบ กฎเกณฑ์ และความสัมพันธ์ภายในองค์กร มีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและการเมือง และยังเป็นกลไกที่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐและกระแสสังคม ดังนั้นงานเขียนแนวนี้นี้จึงมักอธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นองค์กร ซึ่งทำงานอย่างเป็นระบบและมีกระบวนการ ตั้งแต่แนวคิด นโยบาย บทบาทและภาวะผู้นำ การบริหารจัดการ หลักสูตรตำราเรียนและวิธีการเรียนการสอน ผู้วิจัยมักมีความเชื่อพื้นฐานร่วมกันว่า การศึกษาเป็นกลไกหรือเป็นเครื่องมือของอำนาจรัฐที่สร้างความเปลี่ยนแปลงทางสังคม อุคมการณ์ โลกทัศน์และระบบความเชื่อ รวมถึงเป็นกลไกการเลื่อนฐานะชนชั้นทางสังคมด้วย อย่างไรก็ตามงานวิจัยส่วนใหญ่ ยังเน้นการอธิบายเชิงพัฒนาการ และมักชี้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบการศึกษาสมัยใหม่กับพัฒนาการของชาติสมัยใหม่ แนวคิดเรื่องพัฒนาการชาติ หรือรัฐประชาชาติสมัยใหม่นี้ เป็นอิทธิพลความคิดในการอธิบายประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่กลุ่มนักวิชาการอย่าง เศษ นุนาค¹¹⁾ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และสาธุศิษย์ ได้ศึกษาไว้อย่างแพร่หลาย ตัวอย่างงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ศึกษาในแนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่ และสถาบันทางสังคม ได้แก่ งานของแน่งน้อย คิตติรานนท์ เรื่อง *บทบาทเสนาบดีในกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์*¹²⁾ งานของวารุณี โอสธารมย์ *การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475*¹³⁾ และงานของ คีธ วัตสัน (Keith Watson) *Educational Development in Thailand*.¹⁴⁾ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของคีธ วัตสัน สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการศึกษาที่ใช้สหวิทยาการทางสังคมศาสตร์มากกว่าวิธีการทางประวัติศาสตร์ เป็นต้นว่า การใช้กรอบความคิดเรื่องของเศรษฐศาสตร์การศึกษาในด้านการลงทุน และการวางแผน ประชากรศาสตร์และสังคมวิทยาว่าด้วยเรื่องของชาติพันธุ์

4) แนวการวิจัยการศึกษาแบบสหวิทยาการ ปัจจุบันที่มีอิทธิพลต่อแนวการศึกษาแบบนี้ คือ บทบาทและนโยบายการวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ที่สร้างแนวโน้มใหม่ของ นโยบายการวิจัย หลังจากที่หน่วยงานนี้ได้รับการจัดตั้งขึ้นในช่วงทศวรรษ 2500 และมีบทบาทสำคัญต่อการ วิจัยทางการศึกษาเชิงปริมาณ อันเป็นการวิจัยเพื่อวางแผนพัฒนาการศึกษา และวางแผนการศึกษาของชาติ ตลอดจน จุดเปลี่ยนทางนโยบายการวิจัยขององค์กรแห่งนี้ เกิดขึ้นหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 โดย ดร.สิปปนนท์ เกตุทัต เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ผู้บริหารสูงสุดของสำนักงาน แห่งนั้นได้มองเห็นความจำเป็นที่ต้องส่งเสริมให้มีการวิจัยทางการศึกษาเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการสังคมศาสตร์ หลากหลายสาขาวิชา การสัมมนาทางวิชาการครั้งสำคัญที่สำนักงานแห่งนี้จัดขึ้น คือ “ขอบข่ายและแนวทางการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา” ในเดือนเมษายน พ.ศ.2521 การสัมมนาครั้งนี้ได้กระตุ้น และสนับสนุนให้นักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ เข้ามาวิจัยปัญหาการศึกษา ด้วยการจัดสรรทุนวิจัยโครงการ ขนาดใหญ่ ถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์นิพนธ์ประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ทำให้มีการผลิตผล งานวิจัยสำคัญ ที่ถือเป็นตัวอย่างงานวิจัยการศึกษาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ โดยนักสังคมศาสตร์ งานดัง กล่าวคือ งานของเสน่ห์ จามริก เรื่องการเมืองกับการศึกษาไทย¹⁵⁾ ที่มีการใช้ข้อมูลพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ เป็นข้อมูลหลักในการวิเคราะห์พัฒนาการศึกษาในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยเน้นเฉพาะประเด็นที่สร้าง ปัญหาการศึกษาในปัจจุบัน เช่น ปัญหาความไม่เสมอภาคการศึกษา ปัญหาการรวมศูนย์อำนาจในการบริหาร การศึกษา เสน่ห์ได้ใช้ตัวแบบทฤษฎีเรื่องการเมืองในระบบราชการ เข้ามาเป็นกรอบการวิเคราะห์ อย่างไรก็ตาม เสน่ห์ยังได้พัฒนาวิธีวิเคราะห์ปัญหาการศึกษาปัจจุบันอย่างมีมิติทางประวัติศาสตร์ ในงานวิจัยต่อมา ของเขาอย่างสม่ำเสมออีกหลายเรื่อง งานวิจัยอีกหนึ่งเรื่องหนึ่งที่เป็นผลการสนับสนุนการวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ในโครงการพัฒนาการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา คือ งาน ของวิทย์ วิศุทเวทย์ ปรัชญาการศึกษาไทย พ.ศ.2411-2475¹⁶⁾ เป็นงานที่ใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ และปรัชญา เพื่อองค์ประกอบของระบบการศึกษา คือ จุดมุ่งหมาย หลักสูตรการสอน บทบาทครู ทั้งนี้มี การพิจารณาถึงบริบททางประวัติศาสตร์ที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาับเศรษฐกิจ การเมือง และ สังคมในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อย่างไรก็ตามผลงานศึกษาแนวนี้มีไม่มากนัก ยกเว้นงาน วิจัยของเสน่ห์ จามริก ที่มีอยู่อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม สภาพปัญหาสังคมที่รวมถึงปัญหาการศึกษาอันเป็นผลจากการพัฒนา เศรษฐกิจและการศึกษาที่สั่งสมต่อเนื่องกว่าสามทศวรรษ ได้ท้าทายให้มีการวิพากษ์ปัญหาในสังคมไทยจาก นักวิชาการสังคมศาสตร์อย่างต่อเนื่อง เช่น งานของนักประวัติศาสตร์อย่าง นิธิ เอียวศรีวงศ์ งานส่วนใหญ่ ของเขาเป็นการวิพากษ์ปัญหาการศึกษาปัจจุบัน ด้วยกรอบทฤษฎีทางรัฐศาสตร์ แต่มีมิติทางประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเมืองของการศึกษาไทย การศึกษาภาคบังคับ หรือชาติไทย เมืองไทยในแบบเรือน ประถมศึกษา¹⁷⁾ ซึ่งงานชิ้นหลังของเขาได้ใช้ทฤษฎีของเบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน ในการศึกษาเรื่องชาตินิยมว่า

ด้วยชุมชนจินตนาการ (Imagine Community) นอกจากงานของนิธิแล้ว ยังมีงานวิจัยของศิลาภรณ์ นาคทรัพย์ เรื่อง *Educational Policy and Politics in Thailand : A Case Study of Education Reform 1973-1977*.¹⁸⁾ ที่ได้ใช้ทฤษฎีสังคมศาสตร์หลายทฤษฎี ไม่ว่าจะเป็นทฤษฎีนีโอมาร์กซิสต์ ของอันโตนิโอ กรัมสกี ว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้นและการต่อสู้ด้วยจิตสำนึก ด้วยการครอบงำทางอุดมการณ์ในการสร้างอำนาจที่เหนือกว่า โดยใช้การศึกษาเป็นการปฏิบัติการทางอุดมการณ์ หรือการใช้ทฤษฎีของเฟรด ดับบลิว. ริกส์ ในเรื่องรัฐราชการหรือสังคมนิยม และการใช้ทฤษฎีของแมกซ์ วีเบอร์ อธิบายพฤติกรรมผู้นำในระบบราชการ การศึกษาของศิลาภรณ์ เป็นกรณีการศึกษากระบวนการปฏิรูปการศึกษาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คือ ช่วง พ.ศ.2520-2523 อันเป็นแนวทางการปฏิรูปการศึกษาของคณะกรรมการวางแผนพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษา

5) **แนววิเคราะห์ประวัติศาสตร์การศึกษาด้วยทฤษฎีการศึกษา** งานวิเคราะห์ประวัติศาสตร์การศึกษาแนวนี้นี้ เกิดขึ้นราวช่วงทศวรรษ 2510 เป็นผลงานศึกษาวิจัยที่ส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์ของนักการศึกษาอาชีพ กล่าวคือ เป็นผู้สำเร็จการศึกษาในสาขาศึกษาศาสตร์ งานวิจัยแนวนี้นี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่ต่างจากการวิจัยเชิงปริมาณอันเป็นที่นิยมแพร่หลายของนักศึกษาก่อนหน้านี้ ผลงานวิจัยเชิงคุณภาพส่วนหนึ่ง เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษา หรือพัฒนาการของการศึกษาไทย งานวิจัยกลุ่มนี้มีเนื้อหาที่แตกต่างกันแบ่งได้เป็น 2 แนว คือ แนวที่เน้นการวิเคราะห์องค์ประกอบระบบการศึกษา กับแนวกระแสฟื้นฟูวัฒนธรรมอดีต

5.1) **งานวิจัยที่เน้นการวิเคราะห์องค์ประกอบระบบการศึกษา** เป็นการศึกษาเฉพาะองค์ประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบการศึกษา และเป็นการอธิบายเชิงพัฒนาการ เช่น การศึกษาระดับใดระดับหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นประถม มัธยม อุดม อาชีว หรือพลศึกษา หรือการศึกษาเฉพาะประเด็นด้านเทคนิคการศึกษา เช่น ศึกษาพัฒนาการของอุดมการณ์การศึกษา หลักสูตร กฎหมายการศึกษา ผลงานที่สำคัญได้แก่ จีรพันธ์ พูลพัฒน์ *พัฒนาการของการบริหารการศึกษาไทย*¹⁹⁾ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ *พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย*²⁰⁾ และศักดิ์ สุวรรณกุล *พัฒนาการหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย*²¹⁾ งานวิจัยที่ 3 เรื่องเป็นแบบอย่างสำหรับผลงานวิจัยรุ่นต่อมาอย่างต่อเนื่อง

5.2) **งานวิจัยแนวกระแสฟื้นฟูวัฒนธรรมอดีต** เป็นงานเกิดขึ้นหลังจากความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการฝ่ายซ้ายในเมืองถูกรัฐบาลอนุรักษนิยมปราบปรามด้วยการใช้กำลังจนสงบตัวลงหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ทำให้กระแสการพัฒนาสังคมแนวทุนนิยม และการหลังไหลของวัฒนธรรมทุนนิยมตะวันตก เข้ามาสู่สังคมไทยโดยปราศจากกระแสวิพากษ์หรือการต่อต้านจากทัศนะของขบวนการฝ่ายซ้าย แต่ภาวะดังกล่าวไม่ได้หมายความว่าความถึงการยอมรับจากบุคคลทุกกลุ่มในสังคมไทย นักวิชาการการศึกษากลุ่มหนึ่งได้สร้างความเข้าใจว่า ปัญหาสังคมเมืองสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความยากจน ความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจ ความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม และปัญหาโจรภัย นั้นมีสาเหตุส่วนหนึ่งจากปัญหาการศึกษาของชาติปัจจุบันที่ล้มเหลวในการพัฒนาระบบศีลธรรมทั้งในส่วนบุคคลและระดับชาตินักวิชาการเหล่านี้จึงต้องการหันกลับไปทบทวนศึกษาและทำความเข้าใจถึงการศึกษาในอดีต และวัฒน-

ธรรมเนียมจารีตประเพณีของไทยแบบเก่า พวกเขาเห็นว่าการศึกษาในอดีต เป็นระบบที่ถ่ายทอดความรู้ อันเป็นอารยธรรมไทย ทำให้ชาติไทยเจริญรุ่งเรือง การฟื้นฟูรูปแบบและเนื้อหาการศึกษาอันเป็นส่วนหนึ่งของ วัฒนธรรมในอดีต ย่อมสามารถใช้แก้ไขปัญหาดังกล่าวและวัฒนธรรมปัจจุบันได้ ผลงานศึกษาที่สำคัญในแนว นี้ และมีอิทธิพลต่องานวิจัยรุ่นต่อมา ได้แก่ งานของล้นจี่ ทะวานนท์ การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยการ ปฏิรูปการศึกษา²²⁾ งานของนิรมล สวัสดิบุตร แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสอง ร้อยปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร²³⁾ และสุมน อมรวิวัฒน์ และ คณะ, ความคิดและภูมิปัญญาไทย : ด้านการศึกษา²⁴⁾

6) แนวการศึกษาวัฒนธรรมชุมชน เป็นแนวโน้มใหม่ในการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ ต้องการอธิบายท้องถิ่นด้วยข้อมูลหลักฐานในท้องถิ่น เพื่อฟื้นฟูศักยภาพของท้องถิ่นด้วยข้อมูลหลักฐานใน ท้องถิ่น แนวการศึกษานี้ได้ขยายอิทธิพลเข้ามาสู่งานวิจัยการศึกษาในชุมชนท้องถิ่น เป็นการอธิบายการ ศึกษาในความหมายเชิงวัฒนธรรมชุมชน ด้วยการสร้างค่านิยมทางการศึกษาใหม่ ที่ไม่จำกัดแต่เฉพาะการ ศึกษาอักษรวิธีในระบบโรงเรียน หากแต่เป็นการพิจารณาความหมายการศึกษาในลักษณะการถ่ายทอดความ รู้หลากหลายรูปแบบในสังคม พบว่า งานวิจัยแนวนี้มีถือกำเนิดขึ้นในกลุ่มนักวิชาการการศึกษาสาขาการศึกษา นอกกระบวน พวกเขาเห็นว่า การศึกษาของรัฐ ทั้งการศึกษาระบบโรงเรียนและการศึกษานอกกระบวนของรัฐที่ พัฒนามาจากการศึกษาผู้ใหญ่ นั้น ไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ ขณะที่ชุมชนท้องถิ่นใน เมืองหรือชุมชนหมู่บ้าน ยังมีกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นวัฒนธรรมชาวบ้าน เป็นการถ่ายทอดความรู้ทั้งแบบ จารีตประเพณีและความรู้ธุรกิจสังคมเมือง ที่เป็นการเรียนรู้อาชีพในชีวิตประจำวัน วิธีการศึกษาของแนววิจัย กลุ่มนี้แตกต่างจากงานวิจัยแนวอื่น ที่เน้นการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการบอกเล่า และการสังเกตการณ์ในชุมชน แทนที่จะเป็นการศึกษาข้อมูลเอกสารอย่างเดียว ตัวอย่างงานวิจัยที่ถือเป็นต้นแบบงานวิจัยแนวนี้ คือ งานของ ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ²⁵⁾ นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยที่เป็นกรณีการศึกษาเรื่องการถ่ายทอดความรู้ของการแพทย์ แผนโบราณในชุมชนหมู่บ้าน หรืองานวิจัยที่ศึกษาการเรียนรู้อาชีพธุรกิจแหล่งลอยหางแร่ในชุมชนสลัมใน เมือง ที่สำคัญยังพบตัวอย่างงานวิจัยเชิงปฏิบัติการในกรณีของการสร้างหลักสูตรท้องถิ่นการศึกษาของชุม ชนหมู่บ้านแถบภาคกลาง²⁶⁾ งานวิจัยแนวนี้น่าจะเป็นแนวโน้มใหม่ของการวิจัยในอนาคต เนื่องจากมีการ ขยายขอบเขตทั้งวิธีการศึกษาและเนื้อหาการศึกษาที่ไม่จำกัดเพียงการศึกษาที่รัฐจัดการขึ้นเท่านั้น ที่สำคัญ งานวิจัยประเภทนี้น่าจะมีส่วนช่วยพัฒนาการศึกษาชุมชนได้อย่างแท้จริงอีกด้วย

ตารางที่ 2

แสดงจำนวนหน่วยงานแยกตามจังหวัดและอำเภอในช่วงเวลา ก่อน พ.ศ.2500-2540

ปีพิมพ์ เผยแพร่ (พ.ศ.)	การศึกษา สมัยโบราณ	นโยบาย/แนวคิดบริหาร		เงินรายได้ เพื่อใช้จ่าย ทางการศึกษา	ประเมิน ศึกษา	มัธยม ศึกษา	อุดม ศึกษา	หลักสูตร และ แบบเรียน	พลศึกษา	อาชีว- ศึกษา	การศึกษาคณะ ครู	การศึกษา เอกชน	การศึกษา ท้องถิ่น	การศึกษา สตรี	การศึกษา ทหาร	การศึกษา สงฆ์	การศึกษา นอกโรงเรียน	การลูกเสือ
		ก่อน 2475	หลัง 2475															
ก่อน 2500	2	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2500-2505	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
2506-2510	-	2	1	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
2511-2515	-	7	2	-	-	-	2	-	-	-	-	6	1	-	-	2	-	-
2516-2520	-	6	3	-	1	-	6	3	1	-	-	-	2	-	1	2	2	-
2521-2525	1	15	9	-	4	2	11	2	2	3	-	5	13	1	-	5	4	-
2526-2530	-	13	7	-	5	-	15	13	-	2	1	4	17	5	-	7	5	1
2531-2535	-	4	18	-	4	1	10	9	1	1	-	4	10	6	2	6	4	-
2536-2540	-	4	4	1	-	-	1	4	-	-	-	3	8	-	-	1	6	-
รวม	3	54	45	1	15	3	46	32	4	6	2	23	51	12	3	24	22	1

สถานภาพและองค์ความรู้ของประวัติการศึกษาไทย

ผลงานวิชาการจำนวน 347 รายการที่แบ่งวิธีการศึกษาออกได้เป็น 6 แนว ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ยังสามารถศึกษาวิเคราะห์ถึงเนื้อหา โดยแบ่งหัวเรื่องต่าง ๆ ออกเป็น 18 หัวเรื่อง ตามตารางที่ 2 โดยมีการลำดับจำนวนผลงานตามช่วงเวลาตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2500-2540 หัวเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ได้มีการวิเคราะห์เนื้อหาองค์ความรู้ในงานวิจัยฉบับสมบูรณ์แล้วนั้น ในที่นี้เราสามารถสรุปให้เห็นถึงจำนวนผลงานแต่ละหัวเรื่องได้จากตารางที่ 2 พบว่าผลงานที่มีจำนวนมากที่สุดเป็นเรื่องการศึกษาภาพรวมด้านนโยบาย แนวคิดปรัชญา และการบริหารจัดการศึกษาสมัยใหม่ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 มีจำนวนถึง 54 รายการ ในขณะที่หัวเรื่องที่มีจำนวนรองลงมา คือ การศึกษาท้องถิ่น ซึ่งมีประเด็นเรื่องที่แยกศึกษาออกตามภูมิภาคต่าง ๆ คือ ภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้มีจำนวนผลงานถึง 51 รายการ จำนวนผลงานหัวเรื่องที่มีผู้สนใจรองลงมา คือ การอุดมศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องพัฒนาการนโยบายบริหารมหาวิทยาลัยและประวัติมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ส่วนผลงานที่ศึกษาด้านนโยบาย แนวคิดและการจัดการศึกษาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 นั้นมีเพียง 45 รายการ ส่วนเรื่องของหลักสูตรแบบเรียนและวิธีสอนนั้นมี 32 รายการ นอกนั้นก็เป็นเรื่องของการศึกษาเอกชน การศึกษาของสงฆ์และการศึกษานอกระบบ รวมถึงเรื่องของประถมศึกษาที่มีผู้สนใจศึกษาอยู่บ้าง และหัวเรื่องที่มีจำนวนผลงานวิชาการไม่มากนัก น่าที่จะมีการพัฒนาค้นคว้าต่อไป คือ เรื่องของการพลศึกษา อาชีวศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การฝึกหัดครูและลูกเสือ นอกจากนี้การศึกษาพิเศษในสาขาวิชาการทหาร และวิชาชีพชั้นสูงเฉพาะทางอื่น ๆ ก็น่าจะได้รับการขยายขอบเขตการศึกษาให้กว้างขวางขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตาม จากการพิจารณาภาพรวมเนื้อหาการศึกษาทั้ง 18 หัวเรื่องนี้ สามารถสรุปให้เห็นถึงองค์ความรู้ของประวัติการศึกษาไทย ว่ามีพัฒนาการอย่างสังเขป แบ่งออกเป็นการศึกษาแบบเก่าและการศึกษาสมัยใหม่ ที่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาระบบโรงเรียน ดังนี้

การศึกษแบบเก่า เป็นการศึกษาในยุคก่อนการปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการศึกษาแบบจารีต ที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคม คือ ครอบครัวกับวัด ซึ่งเป็นองค์กรพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาหลักของสังคม วิธีการศึกษาแบ่งเป็นการศึกษาด้วยเรียนรู้ ฝึกฝนอาชีพในครอบครัวของผู้รู้ กับการเรียนวิชาหนังสือ ซึ่งวัดมีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาด้านนี้ งานวิจัยสมัยใหม่เพียงเรื่องเดียวที่พยายามอธิบายถึงลักษณะความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาแบบเก่า ที่มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในงานของพิภดา ยังเจริญ และสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2394)²⁷

การศึกษาสมัยใหม่ แบ่งออกเป็นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475

การศึกษาสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถือได้ว่าเป็นยุคเริ่มต้นของการศึกษาสมัยใหม่แบบตะวันตก หรือการศึกษาระบบโรงเรียน งานวิจัยที่มีอยู่ได้ให้ภาพประวัติการศึกษาขุขนี้ไว้อย่างละเอียดรอบด้าน แม้ว่ามีความแตกต่างกันในเรื่องวิธีการศึกษาก็ตาม เนื้อหาการศึกษาวิจัย เป็นการอธิบายสาเหตุการปฏิรูปการศึกษาที่มีความสัมพันธ์กับการปฏิรูปการเมืองการปกครองประเทศ ถือเอาปัญหาการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของรัฐเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาสมัยใหม่ เพื่อสร้างกำลังคนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาและความรู้แบบใหม่ให้กับระบบราชการ²⁸⁾ ซึ่งปฏิรูปขึ้นใหม่แบบตะวันตก กระบวนการปฏิรูปการศึกษาจึงเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองในการปฏิรูปประเทศของรัชกาลที่ 5 ด้วย

การปฏิรูปการศึกษาสมัยใหม่ครั้งรัชกาลที่ 5 นั้นได้แบ่งออกตามช่วงเวลากล่าวคือ ในช่วงแรก เป็นการจัดตั้งโรงเรียน และการสอนหนังสือตามแบบแผนการศึกษาตะวันตกในราชสำนัก ถือเป็นช่วงทดลองจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นครั้งแรก ช่วงที่สอง เกิดขึ้นหลังกรณีวิกฤติการณ์วังหน้า เป็นเวลาที่ทรงแสวงหารูปแบบการศึกษาสมัยใหม่ ที่เหมาะสมกับสังคมไทย ด้วยการให้ชาวตะวันตกเข้ามาจัดตั้งโรงเรียน โดยมีหลักสูตรวิธีการศึกษาตามแบบตะวันตก บุคคลสำคัญที่มีบทบาทต่อการจัดการบริหารโรงเรียนในขุขนี้ คือ ฟรานซิส แมกฟาร์แลนด์ ช่วงพ.ศ.2428-2434 เป็นช่วงเตรียมกำลังคนสำหรับระบบราชการสมัยใหม่ ที่มีการปฏิรูปในปี 2435 ในเวลานี้เอง รัชกาลที่ 5 ทรงจัดตั้งกรมศึกษาธิการ และแต่งตั้งให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นอธิบดีกรม ได้ทรงจัดการศึกษาสมัยใหม่ ด้วยการจัดตั้งโรงเรียนสองประเภทขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างของโรงเรียนรัฐบาลต่อไป ประเภทแรก คือ โรงเรียนรัฐบาล ที่ถือเป็นแบบแผนการจัดตั้งโรงเรียนหลวงต่อมา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น เป็นตัวอย่างของโรงเรียนหลวง โดยกำหนดหลักสูตรที่รัฐพึงปรารถนา ด้วยการพัฒนารูปแบบของโรงเรียนที่ชาวตะวันตกจัดตั้งขึ้นก่อนหน้านี้ และยังทรงจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรสามัญชน ที่มีเป้าหมายการผลิตคนป้อนระบบราชการในตำแหน่งเสมียน พนักงาน ทั้งนี้ทรงเลือกใช้วัด สถานบันการศึกษาแบบจารีต ให้ทำหน้าที่โรงเรียน อันเป็นการประหยัดงบประมาณจากรัฐ และยังสามารถจัดได้อย่างรวดเร็ว เพราะสามารถให้สงฆ์ทำหน้าที่ครูได้ทันที ดังนั้นโรงเรียนในขุขนี้ จึงมีทั้งโรงเรียนหลวงของรัฐบาล จัดหลักสูตรทั้งภาษาไทยและหลักสูตรภาษาอังกฤษ โรงเรียนของเอกชนที่มีทั้งชาวไทย และชาวต่างประเทศเป็นผู้ดำเนินการโดยรวมถึงโรงเรียนในสังกัดของสถาบัน คริสตศาสนา ที่เปิดรับสำหรับชนชั้นกลางชาวจีนในเมือง นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองที่เป็นความริเริ่มของสมุหเทศาภิบาล อย่างไรก็ตามโรงเรียนวัดเป็นโรงเรียนที่เกิดขึ้นและมีการขยายตัวตามลำดับ แม้ว่าจะไม่รวดเร็วก็ตาม อย่างไรก็ตามด้วยความสามารถของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในการบริหารจัดการศึกษา ได้ทรงวางแบบแผนการศึกษาทั้งในด้านรูปแบบโรงเรียน การบริหาร หลักสูตร ตำราเรียน และระบบการสอบ ช่วงการจัดตั้งกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435-2448 สมัยการบริหารงานของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ในฐานะเสนาบดีกระทรวง งานวิจัยที่มีอยู่ได้ข้อสรุปตรงกันถึงความล้มเหลวในการบริหารจัดการศึกษา เนื่องจากคุณสมบัติและบุคลิกภาพที่ไม่เป็นที่ยอมรับของที่ประชุม

เสนาบดี แต่ก็เป็นเวลาที่ยพยายามจัดระบบการศึกษาให้มีหลักเกณฑ์ชัดเจนขึ้น มีการแบ่งโรงเรียนออกเป็น 3 ระดับ คือ ระดับมูลาสามัญ ส่วนใหญ่เป็นโรงเรียนวัดในความรับผิดชอบของวัดและคณะสงฆ์ ระดับประถมมีทั้งโรงเรียนของรัฐบาลในความรับผิดชอบของกระทรวงและโรงเรียนเอกชน ระดับมัธยมศึกษาที่เช่นเดียวกัน ส่วนการศึกษาที่สูงกว่ามัธยมถือเป็นการศึกษาวิชาชีพพิเศษ ขึ้นสังกัดกระทรวงต่าง ๆ เช่น โรงเรียนแพทย์ สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ โรงเรียนกฎหมาย สังกัดกระทรวงยุติธรรม โรงเรียนนายร้อยทหารบก สังกัดกระทรวงกลาโหม เป็นต้น ในปี 2436 มีการจัดตั้งโรงเรียนสตรีแห่งแรกขึ้นด้วยความริเริ่มของราชสำนักฝ่ายใน โดยกระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงาน โรงเรียนสตรีเหล่านี้ ได้แก่ โรงเรียนราชกุมารี โรงเรียนสุนันทาลัย ต่อมาได้มีการจัดตั้งโรงเรียนราชินี ซึ่งมีแบบแผนการศึกษาที่เป็นตัวอย่างการจัดตั้งโรงเรียนสตรีแห่งอื่น ๆ ในส่วนการพัฒนาคุณภาพทางวิชาการของโรงเรียน กระทรวงธรรมการได้จัดตั้งกรมตำราขึ้นทำหน้าที่แต่งแบบเรียน เพื่อใช้ในการเรียนการสอนชั้นต่าง ๆ แต่ปัญหาในระยะแรกบุคลากรในกรมนี้เกือบทั้งหมดเป็นผู้ได้รับการศึกษาจากสถาบันสงฆ์ ทำให้ไม่สามารถสร้างแบบเรียนที่มีเนื้อหาทันสมัยได้ การพัฒนาคุณภาพวิชาการประสบความสำเร็จมากขึ้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ และเข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ มีการจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาที่มีคุณภาพทางวิชาการตามแบบมาตรฐานการศึกษาในอังกฤษ คือ โรงเรียนราชวิทยาลัย เพื่อผลิตนักเรียนมัธยมที่มีความรู้ สามารถเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยต่างประเทศได้ และเข้าศึกษาในโรงเรียนแพทย์และโรงเรียนกฎหมายในประเทศ ทรงปรับปรุงบุคลากรในกรมตำรา ด้วยการว่าจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นผู้แต่งแบบเรียนและให้คำปรึกษา นอกจากนี้ยังสนับสนุนการจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ที่มีหลักการเปิดกว้างในการรับสมัครนักเรียนโดยไม่จำกัดฐานะ ด้วยวิธีการสอบคัดเลือกเพื่อให้ได้นักเรียนที่มีความรู้พื้นฐานเพียงพอ ในพ.ศ.2441 ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญอีกเหตุการณ์หนึ่งของบทบาทการบริหารการศึกษาของกระทรวงธรรมการ หลังจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกของรัชกาลที่ 5 ในพ.ศ.2440 รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นความจำเป็นที่ต้องมีการปรับปรุงการศึกษาระบบโรงเรียนในประเทศอย่างจริงจัง ทั้งนี้เนื่องจากคุณภาพความรู้ของนักเรียนไทยในการศึกษาต่อต่างประเทศไม่ดีพอ แผนการปรับปรุงการศึกษาได้รับการจัดทำขึ้นจากข้อเสนอของพระยาวชิรธรราชธรรมการุณยกิจ คณะผู้บริหารการศึกษาขณะนั้นเห็นตรงกันถึงหลักการจัดการศึกษาที่ต้องกระจายการศึกษาให้กว้างขึ้น เพื่อเพิ่มจำนวนนักเรียนที่มีคุณภาพให้มากขึ้น ในที่สุดการนำเสนอหลักการการศึกษาของผู้นำที่เกี่ยวข้องขณะนั้น ได้นำมาสู่ข้อสรุปถึงวิธีการจัดการศึกษาให้กว้างขวางรวมไปจนถึงขยายการจัดการศึกษาหัวเมืองด้วย นั่นคือ การวางแผนนโยบายให้สงฆ์และวัดรับผิดชอบงานจัดการศึกษาหัวเมือง ด้วยนโยบายดังกล่าว รัชกาลที่ 5 ทรงโหมน้ำแวลและมอบหมายบทบาทการดำเนินงานด้านนี้ให้กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยวชิรญาณวโรรส ขณะนั้นทรงดำรงฐานะผู้นำสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ทำให้การศึกษาหัวเมืองในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหน้าที่ในความรับผิดชอบขององค์กรสงฆ์ รัชกาลที่ 5 จึงทรงแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑลทำหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษาภาคต่าง ๆ ออกไปกระตุนวัดสำคัญในหัวเมืองที่มีความพร้อมให้จัด

ตั้งโรงเรียนขึ้น โดยกระทรวงธรรมการมีหน้าที่เป็นเพียงผู้รับผิดชอบจัดหาตำราเรียน และควบคุมมาตรฐานการศึกษาให้เป็นไปตามลักษณะการศึกษาระบบโรงเรียน ทั้งนี้กระทรวงมหาดไทยรับหน้าที่การจัดสรรงบประมาณสนับสนุน นโยบายการศึกษาหัวเมืองของรัชกาลที่ 5 นี้ ทำให้บทบาทหน้าที่ของกระทรวงธรรมการถูกจำกัดความรับผิดชอบเพียงแต่การศึกษาระดับประถมเฉพาะโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนมัธยมศึกษาในกรุงเทพฯ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในการประเมินผลการจัดการศึกษาหัวเมืองของคณะสงฆ์นั้นไม่ได้ประสบความสำเร็จมากนัก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะตัวของผู้อำนวยการสงฆ์แต่ละภาค ตัวอย่างของผู้นำสงฆ์ในการจัดการศึกษาหัวเมืองที่ประสบความสำเร็จ ได้แก่ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริ สิริจันท) และสมเด็จพระมหาวิรวัศ (อ้วน ดิสโส) ในกรณีของการจัดการศึกษาหัวเมืองภาคอีสานโดยเฉพาะกรณีการศึกษาในเมืองอุบลราชธานี ปัญหาการจัดการศึกษาหัวเมือง คือ การขาดแคลนครูที่มีความรู้สมัยใหม่ และขาดแคลนตำราเรียน ทำให้สมเด็จพระบวรราชวิมลวโรตตต้องแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการจัดการฝึกหัดครูหัวเมืองในมหามกุฏราชวิทยาลัย นำสงฆ์หัวเมืองเข้ามารับการอบรมเพื่อเป็นครูในโรงเรียนหัวเมือง นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้งตำราเรียนขึ้นใหม่ด้วย การขยายตัวของการศึกษาหัวเมืองยังได้รับแรงกระตุ้นจากกรณีความไม่สงบในหัวเมืองที่เป็นปฏิริยาต่อต้านนโยบายปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของรัฐบาลส่วนกลาง เหตุการณ์ดังกล่าวได้แก่ กรณีผู้มิญญภาคอีสาน กบฏเงี้ยวเมืองแพร่และกบฏแขกเจ็ดหัวเมืองภาคใต้ ทำให้รัฐบาลเร่งรัดคณะสงฆ์ให้จัดการศึกษาในวัดอย่างจริงจัง อย่างไรก็ตามพบว่าขอบเขตการศึกษาหัวเมืองในช่วงนี้ทั้งหมดเป็นการจัดตั้งโรงเรียนวัดในเขตเมืองเท่านั้น และเป็นวัดขนาดใหญ่ที่มีความพร้อม ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ผลที่นับได้ว่าเป็นความสำเร็จในกรณีการจัดการศึกษาหัวเมือง ด้วยการใช้วัดจัดตั้งโรงเรียน เป็นเรื่องการใช้โรงเรียนเป็นเครื่องมือกล่อมเกลாதาสังคมวัฒนธรรมให้เป็นแบบแผนเดียวกับส่วนกลาง ด้วยการจัดการเรียนการสอนเป็นภาษาไทยภาคกลาง เนื้อหาการศึกษายังเป็นการปลูกฝังอุดมการณ์จิตสำนึกที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ แทนที่ผู้นำท้องถิ่น และมีความสำนึกถึงความเป็นชาติเดียวกัน ที่สำคัญการที่สงฆ์เข้ามาทำหน้าที่จัดการศึกษาหัวเมือง เป็นการสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมความเชื่อพุทธศาสนาด้วยหลักธรรมอันเดียวกัน ช่วงสุดท้ายของการจัดการศึกษาในรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงพ.ศ.2445-2453 เป็นช่วงหลังจากที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีและเจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกรได้เข้ามารับหน้าที่แทน ภาพพจน์ของกระทรวงธรรมการต่อการบริหารจัดการศึกษาเริ่มได้รับการยอมรับจากรัชกาลที่ 5 มากขึ้น รัฐบาลในช่วงนี้มีความเห็นสอดคล้องกับกระทรวงธรรมการในการขยายการศึกษาหัวพระราชอาณาจักร แต่เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถจัดสรรงบประมาณให้เพียงพอได้ จึงใช้วิธีการขยายการศึกษาอย่างช้า ๆ และไม่เป็นการบังคับ โดยให้สงฆ์เข้ามามีบทบาทการจัดการศึกษาในหัวเมืองดังกล่าว จนกระทั่ง พ.ศ.2447 เมื่อรัฐบาลได้รับรายงานจากพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดินทร) ถึงปัญหาการศึกษาของโรงเรียนจีนที่ภูเก็ต ที่อาจสร้างความแตกแยกทางวัฒนธรรมได้ เนื่องจากโรงเรียนจีนเหล่านั้นมีบทบาทในการเผยแพร่วัฒนธรรมจีน-มาเลย์มากกว่าวัฒนธรรมไทย เงื่อนไขความมั่นคงทางการเมืองวัฒนธรรมได้

เป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาลเร่งดำเนินนโยบายการจัดตั้งโรงเรียนหัวเมืองแห่งละโรง นโยบายการศึกษาหัวเมืองในช่วงนี้มีผลให้เกิดการปรับปรุงรูปแบบการบริหารและดำเนินงานจัดตั้งโรงเรียนหัวเมือง ด้วยการจัดตั้งคณะกรรมการตำบลเพื่อจัดการศึกษา ประกอบด้วยเจ้าอาวาส กำนัน แพทย์ประจำตำบล อันเป็นรูปแบบพื้นฐานการศึกษาประชาบาลยุคต่อมา

การศึกษาในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ.2456-2468²⁹⁾ พบว่าการปรับเปลี่ยนผู้นำรัฐบาลและคณะผู้บริหารการศึกษาที่เป็นคนรุ่นใหม่ มีประสบการณ์การศึกษาและดูงานด้านการศึกษาในประเทศยุโรป โดยเฉพาะอังกฤษโดยตรง ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาทั้งในด้านนโยบายและการบริหารจัดการในด้านนโยบายการศึกษาในยุคนี้มีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ เน้นความรู้ศึกษาตินิยม จัดการขยายการศึกษาสมัยใหม่ให้เป็นการศึกษาชาติและเป็นการศึกษาภาคบังคับ และให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาวิชาชีพ ส่วนการบริหารจัดการศึกษานั้น ถือได้ว่าเสนาบดีกระทรวงธรรมการยุคนี้ประสบความสำเร็จอย่างแท้จริงในการจัดการศึกษา ได้มีการดำเนินงานขยายการศึกษาตามโครงการเก่า เช่น ขยายการจัดตั้งโรงเรียนประถมศึกษาเมืองละแห่ง และระดับมัธยมศึกษาแต่ละแห่ง มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นและจัดการศึกษาหัวเมืองในรูปแบบการศึกษาประชาบาล ด้วยการใช้เงินทุนการศึกษาในท้องถิ่น ส่วนโครงการใหม่ในด้านหลักสูตรมีการปรับชั้นการศึกษาระดับประถมจาก 3 ปีเป็น 5 ปี ส่วนการศึกษาวิชาชีพในสมัยที่เจ้าพระยาพระเสด็จเป็นเสนาบดี เน้นการศึกษาวิชาช่างหัตถศิลป์และการพาณิชย์ ได้จัดตั้งโรงเรียนเพาะช่างและโรงเรียนพาณิชย์ขึ้น ต่อมาในสมัยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เน้นการศึกษาด้านเกษตรกรรม มีการจัดตั้งโรงเรียนเกษตรกรรมและการฝึกหัดครูประถมกสิกรรมขึ้น อย่างไรก็ตามได้มีการดำเนินโครงการสำคัญทางการศึกษา 2 โครงการ คือ *โครงการควบคุมโรงเรียนเอกชน* ด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ มีเป้าหมายในการควบคุมโรงเรียนจีนมิให้มีการเรียนการสอนลัทธิการเมืองประชาธิปไตย อันเป็นปฏิปักษ์กับระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัฐบาลขณะนั้น และเป็นการกำหนดกรอบการถ่ายทอดวัฒนธรรมแบบจีนให้อยู่ในระดับที่ไม่เป็นอันตราย หรือขัดแย้งกับวัฒนธรรมแห่งชาติ และที่สำคัญยังเป็นการปรับปรุงหลักสูตรโรงเรียนจีนให้ต้องสอนภาษาไทยด้วย เพื่อสอดคล้องความผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติ³⁰⁾ โครงการการศึกษาที่สำคัญของรัฐบาลอีกโครงการหนึ่ง คือ *การประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2464* ที่มีเป้าหมายให้การศึกษาสมัยใหม่ หรือการศึกษาระบบโรงเรียนเป็นการศึกษาชาติ บังคับให้ราษฎรทุกคนต้องเรียน และยังเป็นการทำให้กระทรวงธรรมการได้มีบทบาทจัดการศึกษาสำหรับราษฎรด้วยตัวเอง แทนที่จะเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์และกระทรวงมหาดไทย อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงที่รับผิดชอบต่อการดำเนินงานตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาได้หาวิธีการแก้ไขปัญหาการบริหารงาน อันเนื่องมาจากการได้รับงบประมาณไม่เพียงพอ ด้วยการใช้วิธีเก็บเงินภาษีการศึกษาที่เรียกว่าเงินศึกษาพลี จากราษฎรชาวจังหวัดในหมู่บ้าน โดยนำเงินที่เก็บได้มาเป็นทุนหมุนเวียนใช้จ่ายเพื่อการศึกษาในหมู่บ้านนั้น วิธีการนี้แม้จะถูกคัดค้านจากเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ แต่

ด้วยความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 6 ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้รับความเห็นชอบให้ดำเนินงานได้ เป็นผลให้การดำเนินงานจัดการศึกษาภาคบังคับระดับประถมศึกษาามีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ มีการจัดตั้งโรงเรียนในเมืองต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น แม้ว่าวิธีการจัดเก็บเงินศึกษาฟรีได้สร้างปัญหากระทบต่อชีวิตชาวบ้านในเขตชนบทยากจนที่ไม่มีรายได้อีกพอต่อการชำระภาษีก็ตาม แต่กระทรวงธรรมการก็สามารถจัดเก็บเงินศึกษาฟรี เพื่อนำมาใช้จ่ายการศึกษาท้องถิ่นได้มากพอสมควร ทั้งทั้งงบประมาณการศึกษาจากรัฐบาลมีอยู่จำกัดมาก อย่างไรก็ตามเขตพื้นที่ที่ตั้งโรงเรียนในช่วงนี้ก็ยังคงอยู่ในตำบลชุมชนขนาดใหญ่ ในท้ายที่สุดด้วยปัญหาขัดแย้งเรื่องนโยบายการจัดเก็บเงินศึกษาฟรีของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับเสนาบดีอื่นอีกหลายท่าน ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตัดสินใจลาออกจากราชการ เมื่อรัชกาลที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ.2469 ท่ามกลางสถานะเศรษฐกิจตกต่ำ และรัฐบาลใช้วิธีการตัดงบประมาณกระทรวงต่าง ๆ ลง รวมถึงกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งสร้างผลกระทบต่อการบริหารงานของท่านอย่างมาก³¹⁾

พ.ศ.2469-2475 ช่วง 6 ปีสุดท้ายก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยาถรณ์ ทรงรับหน้าที่เสนาบดีในช่วงปลายยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าทรงเคยเข้ารับการศึกษาศึกษาจากประเทศอังกฤษ แต่ไม่เคยรับราชการในหน้าที่บริหารการศึกษามาก ประกอบกับงบประมาณการศึกษาที่มีอยู่อย่างจำกัด ทำให้ท่านบริหารการศึกษาในช่วงนี้ด้วยการทำงานตามโครงการที่มีอยู่แล้ว และที่สำคัญรัฐบาลได้ยกเลิกการเก็บเงินศึกษาฟรี ทำให้กระทรวงศึกษาธิการไม่สามารถขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองท้องถิ่นได้มากขึ้น การบริหารงานของท่านในช่วงนี้จึงเป็นการแก้ไขปัญหภายในระบบการศึกษาที่ไม่ต้องใช้งบประมาณดำเนินงาน เป็นต้นว่าให้มีการแก้ไขพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ ที่มีการวางมาตรการเข้มงวดขึ้น ในการตรวจสอบวิธีการเรียนการสอนของโรงเรียนจีนที่ยังมีการปลูกฝังลัทธิการเมือง³²⁾ และปรับปรุงมาตรฐานวิชาการในการศึกษามหาวิทยาลัย ซึ่งขณะนั้นมีการจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมาตั้งแต่ พ.ศ.2458 ในสมัยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดี แต่การบริหารวิชาการในมหาวิทยาลัยยังไม่ต่างจากระบบโรงเรียน ทำให้ไม่มีการพัฒนาคุณภาพวิชาการตามมาตรฐานการศึกษาตะวันตก การปรับปรุงระบบบริหารงานมหาวิทยาลัยในครั้งนั้น บุคคลสำคัญที่มีบทบาทการผลักดันงานด้านนี้คือ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ บวรจิราธิ และแนวทางการพัฒนามหาวิทยาลัยนั้น ได้นำไปสู่การรับความช่วยเหลือจากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ สหรัฐอเมริกา ในการจัดระบบการศึกษา หลักสูตรการเรียนการสอน และการพัฒนาอาจารย์ให้กับคณะแพทย์เป็นหลัก และต่อมาได้มีการขยายการปรับปรุงไปสู่คณะอื่นด้วย³³⁾

ภาพรวมโดยสรุปของประวัติศาสตร์การศึกษามัยใหม่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 มีลักษณะดังนี้

1) รูปแบบการศึกษาสมัยใหม่ของไทยที่รัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 5 จัดการขึ้น เกิดจากการแสวงหานโยบายและหลักการศึกษายุคใหม่ของผู้เฒ่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เริ่มนำแบบแผนการศึกษาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกเข้ามาสู่สังคมไทย โดยถือเป็นกระบวนการแสวงหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ด้วยการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกในส่วนที่ไม่ขัดแย้งกับวัฒนธรรมตะวันออก แต่สามารถตอบสนองเป้าหมายของชาติสมัยใหม่ ที่มีหลักการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รวมศูนย์อำนาจภายใต้สถาบันกษัตริย์ และมีสถาบันพุทธศาสนาเป็นความเชื่อทางสังคมร่วมกัน โดยมีหลักการที่มีการตีความใหม่จากส่วนกลาง อย่างไรก็ตามกระบวนการทำให้ทันสมัยด้วยการปรับวัฒนธรรมตะวันตกให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทยนั้นดูจะสิ้นสุดลง เมื่อกลุ่มชนชั้นนำรุ่นใหม่สำเร็จการศึกษาจากตะวันตกกลับเข้ามาบริหารราชการ และมีอำนาจในการกำหนดนโยบายและหลักการศึกษายุคใหม่ เห็นได้จากนโยบายการจัดการศึกษาภาคบังคับ และการจัดตั้งโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา ซึ่งกระทรวงธรรมการหรือศึกษาธิการได้ตั้งอำนาจการบริหารมาจากคณะสงฆ์ ทำให้มีการแยกการศึกษาออกจากวัด จากการที่ระบบการศึกษายุคใหม่ที่มุ่งสร้างความทันสมัยเพื่อตอบสนองการปกครองแบบรวมศูนย์และเป้าหมายของชาติสมัยใหม่ การศึกษาจึงนอกจากปลูกฝังความรู้วิชาการสมัยใหม่แล้ว ยังมุ่งปลูกฝังความเป็นพลเมืองดี มีจิตสำนึกที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำสูงสุด โดยการศึกษาในระดับสูงมีเป้าหมายสร้างคนป้อนระบบราชการ ส่วนการศึกษาระดับล่างก็เน้นเพียงการสอนอ่าน เขียน และความเป็นพลเมืองดี^{๓)}

2) การศึกษายุคใหม่ เป็นส่วนหนึ่งของการถ่ายทอดและเผยแพร่วัฒนธรรมจากส่วนกลาง อย่างน้อยก็เป็นเรื่องหลักสูตรการเรียนการสอนที่เป็นการใช้ภาษาไทยภาคกลาง การศึกษายุคใหม่ที่จัดตั้งขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้นมักจะถูกควบคุมอยู่ในเขตเมือง เนื่องจากงบประมาณและบุคลากรครูที่จำกัด โรงเรียนในเขตเมืองมักเป็นโรงเรียนรัฐบาลและบางเมืองเป็นโรงเรียนในสังกัดองค์กรคริสตศาสนา กลุ่มคนที่รับการศึกษาทั้งในกรุงและหัวเมือง นอกจากชนชั้นนำ (เชื้อพระวงศ์และขุนนาง) แล้ว ยังมีกลุ่มสามัญชนในเมืองที่ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน คนกลุ่มนี้มีความตื่นตัวต่อการเข้ารับการศึกษาสมัยใหม่ ส่วนหนึ่งได้เข้าเรียนในโรงเรียนจีน อีกส่วนหนึ่งเข้ารับการศึกษาในโรงเรียนขององค์กรคริสตจักร และโรงเรียนรัฐบาลที่มีมาตรฐานการศึกษาดี คนกลุ่มนี้ได้กลายเป็นชนชั้นกลางรุ่นใหม่ในเมืองที่มีความรู้วัฒนธรรมแบบใหม่จากส่วนกลาง และเป็นความรู้ที่มีมาตรฐานเดียวกัน ดังนั้นการศึกษายุคใหม่จึงมีบทบาทที่เป็นเครื่องมือเลื่อนฐานะทางสังคม แต่ในขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำขณะนั้นก็ต้องรักษาสถานภาพทางสังคมของกลุ่มข้าราชการไว้ แต่เนื่องจากระบบราชการสมัยใหม่นั้นใช้ระบบการสอบคัดเลือกคนด้วยคุณวุฒิความรู้สมัยใหม่ที่เป็นการศึกษาแบบโรงเรียน แทนที่จะเป็นการคัดเลือกข้าราชการแบบเก่าที่ใช้หลักการพิจารณาด้วยชาติตระกูลภายใต้ประเพณีการถวายตัวและระบบอุปถัมภ์ การศึกษายุคใหม่ จึงช่วยให้ชนชั้นกลางรุ่นใหม่ในเมืองสามารถเข้าสู่ระบบราชการ ด้วยความสามารถและความรู้ ขณะเดียวกันสภาพสังคมราชการสมัยใหม่ ความสัมพันธ์

เชิงอุปถัมภ์ก็ยังมีอิทธิพลอยู่ ภาวะเช่นนี้ได้สร้างปัญหาขัดแย้งให้เกิดขึ้นในสังคมราชการระหว่างข้าราชการรุ่นใหม่กับข้าราชการที่มาจากกลุ่มตระกูลผู้เฒ่า³⁵⁾

การศึกษาแบบใหม่นอกจากทำหน้าที่เป็นกลไกที่ทำให้มีการเลื่อนฐานะทางชนชั้นแล้ว ระบบการศึกษาสมัยใหม่ยังสร้างทักษะความรู้สมัยใหม่เฉพาะทางให้กับกลุ่มคนในสังคม อันเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความเป็นนักวิชาชีพ (professionalism) เห็นได้ชัดเจนในกรณีทหารและนักกฎหมาย คนกลุ่มนี้มีลักษณะการรวมกลุ่มสัมพันธ์กันภายใต้วิชาชีพเดียวกัน มีจิตสำนึกที่ภาคภูมิใจในอาชีพเฉพาะทางของตนเอง ด้วยความสำนึกและความตระหนักในการเป็นนักวิชาชีพ และความเป็นกลุ่มคนชั้นกลางทำให้คนกลุ่มนี้มองเห็นระบบราชการและระบบอุปถัมภ์ที่ขัดถือเรื่องของชาติตระกูล เป็นเรื่องที่ต้องต่อต้าน จนในที่สุดได้สร้างความขัดแย้งทางการเมืองขึ้น ในกรณีของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475³⁶⁾

3) การศึกษาในฐานะกลไกการสื่อสารวัฒนธรรมชาติ รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษาให้เป็นกลไกสำคัญของการถ่ายทอดวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ที่ชนชั้นนำส่วนกลางได้พัฒนาขึ้น เพื่อให้ตอบสนองพัฒนาการการเมืองการปกครองของชาติสมัยใหม่ วัฒนธรรมชาตินี้ ได้รับการบรรจุในหลักสูตรการศึกษา ทำให้โรงเรียนกลายเป็นกลไกสำคัญของการสื่อสารวัฒนธรรมชาติ สร้างความผสมกลมกลืน และครอบงำวัฒนธรรมรูปแบบอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมท้องถิ่น และวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ กล่าวคือ ในกรณีการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่น การศึกษาโรงเรียนหัวเมืองที่เริ่มจากโรงเรียนวัด ซึ่งจัดการศึกษาชั้นมูลตามัญ ที่ต่อมาเป็นการศึกษาประชาบาล เป็นโรงเรียนที่ตั้งกระจุกตัวในเขตเมือง ให้ทำหน้าที่ส่งผ่านความรู้สมัยใหม่ และวัฒนธรรมภาคกลางโดยเฉพาะความรู้อ่านเขียนภาษาไทย แม้ว่าวัฒนธรรมดังกล่าวกระจุกตัวเฉพาะสังคมราชการในเมืองก็ตาม แต่ต้องถือว่ามีพลังสามารถดูดกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่นในส่วนของกลุ่มชนชั้นนำท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง เห็นได้จากกรณีชนชั้นนำในหัวเมือง ภาคเหนือและอีสาน นิยมส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษานในโรงเรียนเพื่อให้เข้ารับราชการอันเป็นการรักษาสถานภาพของชนชั้นนำไว้

ส่วนกรณีการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์จีนนั้น เห็นได้ชัดเจนจากกรณีการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ มีผลให้การศึกษาในโรงเรียนจีนต้องใช้หลักสูตรที่รัฐบาลกำหนด คือ การสอนภาษาไทย และการใช้ตำราเรียนภาษาจีน ที่กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้แต่ง และให้ถือการเรียนภาษาจีนเป็นเพียงการเรียนภาษาต่างประเทศที่เป็นวิชาเลือก³⁷⁾ อย่างไรก็ตามที่น่าสนใจคือ เราไม่พบมาตรการการควบคุมอย่างเข้มงวดในการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมมาเลย์-มุสลิมของกลุ่มคนในเขตหัวเมืองแขกภาคใต้ รัฐบาลส่วนกลางยุคนี้พยายามใช้การประนีประนอม และแทรกแซงอย่างนุ่มนวล โดยไม่ได้เข้าไปก้าวล่วงในส่วนของประเทศพิธีกรรมความเชื่อทางศาสนาของชาวบ้านในแถบนั้น ความพยายามให้ชาวบ้านสามารถสื่อสารกับทางการที่เป็นข้าราชการไทยจากส่วนกลางก็เป็นเพียงการเข้าไปขอสอนภาษาไทยในสุเหร่าและการตั้งโรงเรียนขึ้นในท้องที่ ซึ่งวิธีการเหล่านี้ก็ไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการให้พวกเขา

เรียนรู้วัฒนธรรมส่วนกลาง³⁰⁾ แต่นโยบายของรัฐในการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์นี้
เพิ่มระดับความเข้มงวดและรุนแรงมากขึ้น หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475

การศึกษาสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ภาพรวมของประวัติ

ศาสตร์การศึกษาในช่วงหลัง พ.ศ.2475 นั้น สามารถสรุปถึงความเปลี่ยนแปลงออกได้เป็น 3 ช่วง คือ

ช่วงพ.ศ.2475-2493 พบว่าหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 จากการปกครอง
ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่การปกครองระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ จนกระทั่งถึงช่วง
ก่อนใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 นั้น ไม่มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเล่มใด ที่สามารถให้คำอธิบายถึง
การศึกษาในเชิงนโยบาย แนวคิด และบทบาทผู้บริหารในการจัดการศึกษา แม้ว่างานของศิษย์ วัดสัน ได้สรุป
ไว้ว่า การศึกษาในช่วงเวลานั้นไม่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากการศึกษาในยุคก่อน 2475 แต่ข้อสรุปเช่นนี้ไม่
ได้หมายความว่าประวัติศาสตร์การศึกษาในช่วงนี้จะต้องถูกละเลย หากควรให้มีการศึกษากันทั่วกันต่อไป
อย่างไรก็ตามข้อมูลที่มีอยู่ระบุแต่เพียงว่า ในช่วงพ.ศ.2475-2479 บุคคลที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบาย
และแนวทางบริหารการศึกษา คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในฐานะที่เป็นประธานสภาการศึกษาแห่งชาติ
และรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ แต่ก็ไม่มีข้อมูลประวัติศาสตร์บริหารการศึกษาที่แสดงถึงความคิดและ
ความขัดแย้งทางการศึกษา ทั้งที่ควรจะมี เนื่องจากฐานะทางชาติตระกูล แนวคิดทางสังคมของท่านมีความ
แตกต่างกลุ่มผู้นำการเมืองรุ่นใหม่ หรือคณะราษฎรอย่างมาก เราทราบแต่เพียงว่า ในที่สุดเจ้าพระยาธรรม
ศักดิ์มนตรีได้ลาออกตำแหน่งทางการเมือง³¹⁾ อย่างไรก็ตามไม่มีงานวิจัยใดที่สามารถอธิบายได้ถึงภาวะ
การดำเนินนโยบายบริหารการศึกษาหลังจากนั้น นอกจากงานวิจัยที่มีอยู่ได้ระบุข้อมูลที่ชัดเจนตรงกันว่า
รัฐบาลในช่วงเวลาดังกล่าวให้ความสำคัญต่อนโยบายการศึกษา ด้วยการอ้างถึงหลัก 6 ประการของคณะ
ราษฎร ที่ถือเป็นหน้าที่ของรัฐบาลในการให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างทั่วถึง ต่อมาในปี 2478 รัฐบาลได้
ประกาศจัดให้มีการประถมศึกษาเป็นการศึกษาเทศบาล อยู่ในอำนาจความรับผิดชอบของเทศบาลอันเป็นองค์
การบริหารส่วนท้องถิ่น ที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นโดยอ้างหลักการกระจายอำนาจปกครองสู่ท้องถิ่น แต่ในความเป็น
จริงแล้วระบบเทศบาลกลับถูกรัฐบาลส่วนกลาง โดยกระทรวงมหาดไทยควบคุมสั่งการโดยตรง สถานภาพ
การประถมศึกษาในทางปฏิบัตินั้น นอกจากไม่ได้รับงบประมาณการจัดการและบุคลากรจากรัฐอย่างเพียงพอ
เทศบาลเองก็มีความอ่อนแอ ทำให้การเติบโตด้านปริมาณของการประถมศึกษาไม่แตกต่างจากสมัยก่อน
พ.ศ.2475⁴⁰⁾ อย่างไรก็ตามหลัง พ.ศ.2479 ภายใต้การบริหารงานของรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีก
หลายคน แต่ก็ไม่พบบทบาทที่เด่นชัด จนถึงสมัยพลเอกหลวงพรหมโยธี (มังกร พรหมโยธี) ที่เข้ามาบริหาร
งานกระทรวงในรัฐบาลยุคจอมพล ป.พิบูลสงคราม ท่านผู้นี้เป็นบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนี้ยาวนาน แต่เราไม่
ทราบรายละเอียดข้อมูลทางการบริหารของเขาเลย

อย่างไรก็ตาม มีงานวิจัยด้านการประถมศึกษาและการศึกษาผู้ใหญ่บ้างเล่ม ที่เน้นความ
สำคัญในการอธิบายหลักสูตรในยุคนี้ได้ให้ภาพบริบทความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองกับการศึกษาที่มอง

ผ่านข้อมูลจากตัวหลักสูตรและแบบเรียน งานของรังสิมา โสติดังกูร ได้ชี้ถึงพัฒนาการเป้าหมายและเนื้อหาหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาช่วงทศวรรษแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ระบุถึงเรื่องราวที่เป็นการสอนความรู้หน้าที่พลเมืองดีในการปกครองระบอบประชาธิปไตย ที่มีหลักการสำคัญอยู่ที่รัฐธรรมนูญ อย่างไรก็ตามในช่วงการขึ้นมามีอำนาจการเมืองของจอมพล ป.พิบูลสงครามในทศวรรษต่อมาจนถึงระหว่างสงครามโลก ในลักษณะการปกครองแบบผู้นำทหารนิยม ได้มีการสร้างกระแสชาตินิยมแบบทหารนิยมขึ้น งานวิจัยทั้งของรังสิมา โสติดังกูร และปรีศนีย์ เกศะบุตร ได้ให้ข้อสรุปผลการวิจัยที่ตรงกันประการหนึ่งว่า หลักสูตรประถมศึกษา และการศึกษาผู้ใหญ่ระหว่าง พ.ศ.2480-2486 สะท้อนวัตถุประสงค์หลักสูตรในการปลูกฝังจิตสำนึกทางอุดมการณ์แบบชาตินิยมทหารนิยมให้กับผู้เรียน เพื่อกระตุ้นความรู้สึกรักชาติ และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้อำนาจของระบบผู้นำทหาร หลักสูตรประถมศึกษาในช่วงนี้จึงเป็นกลไกทางสังคมที่ตอบสนองนโยบายการเมืองของผู้นำอย่างชัดเจน⁴¹⁾

ข้อสรุปการศึกษาในช่วงนี้ นอกจากเรื่องของ การประถมศึกษาแล้ว ในด้านมัธยมศึกษา พบว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเลย⁴²⁾ แต่ในระดับอุดมศึกษา พบว่า มีปรากฏการณ์น่าสนใจที่ชวนให้หันเหไปดูกับเรื่องของ การประถมศึกษา นั่นคือ รัฐบาลภายใต้การปกครองประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักการสูงสุดนั้น ได้วางเป้าหมายการศึกษาให้มีหน้าที่เป็นกลไกรองรับความชอบธรรมของการปกครองแบบใหม่ ในกรณีอุดมศึกษาได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งที่สองขึ้นในปี 2477 ผลการวิจัยของชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ เรื่องสำนักนั้นธรรมศาสตร์และการเมือง และงานของบุญเย็น วอทอง⁴³⁾ ที่ได้ค้นคว้าประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ชี้ชัดถึงเหตุผลอันเป็นหลักการจัดตั้งมหาวิทยาลัย ว่าให้เป็นสถานศึกษาที่จัดการเรียนการสอนความรู้ว่าด้วยการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นแม่แบบการปกครอง เรื่องราวของมหาวิทยาลัยแห่งนี้จึงเป็นภาพสะท้อนถึงความคิด ความรู้สึก จิตสำนึกและการต่อสู้ของกลุ่มปัญญาชนในสังคมมหาวิทยาลัยไทยจำนวนหนึ่ง ที่มีต่อความรู้ความเข้าใจตลอดจนการแสวงหาระบบความรู้ทางสังคมการเมือง ที่พวกเขาเชื่อว่าสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้าให้กับประเทศได้ และที่สำคัญบทบาทของมหาวิทยาลัยแห่งนี้มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์การเมืองระดับผู้นำรัฐอย่างแยกกันไม่ออก จนกระทั่งถึง พ.ศ.2500

ความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือ การศึกษาของสตรี มีความสัมพันธ์กับกระแสความตื่นตัวทางสังคมการเมืองของสตรีชนชั้นกลางในเมืองในการเรียกร้องสิทธิเสมอภาคกับเพศชาย งานวิจัยของสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา⁴⁴⁾ เรื่องการศึกษาของสตรีได้ให้การวิเคราะห์เรื่องนี้อย่างสังเขปแต่ชัดเจน ชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มการขยายตัวและความตื่นตัวของสตรีชนชั้นกลางต่อการเข้ารับการศึกษาระบบโรงเรียนที่ถือกำเนิดและพัฒนาการต่อเนื่องมาในฐานะ โรงเรียนสำหรับกลุ่มสตรีราชสำนัก ตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 แต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อให้มีการปรับปรุงสถานภาพทางกฎหมายนั้น มีความสัมพันธ์ต่อการขยายตัวเชิงปริมาณทางการศึกษาของผู้หญิงด้วย งาน

หลายเรื่องได้อธิบายประวัติความเป็นมาของโรงเรียนสตรีที่มีชื่อเสียงหลายแห่ง เช่น เรื่องของโรงเรียนราชินี โรงเรียนเซนต์ยอห์น ซึ่งถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนนักเรียนในช่วงนี้ว่าส่วนใหญ่มาจากครอบครัวชนชั้นกลางฐานะดี การศึกษาสมัยใหม่ของสตรีมีผลต่อการเลื่อนฐานะทางสังคม การรับการศึกษาสมัยใหม่เป็นการศึกษาวิชาชีพที่เปิดโอกาสให้สตรีสามารถประกอบอาชีพนอกบ้าน มีรายได้เป็นของตนเองต่างจากก่อนหน้านี้อันที่สตรีถูกกำหนดบทบาทให้เป็นเพียงแม่ศรีเรือน อย่างไรก็ตามอาชีพของสตรียังมีลักษณะเป็นอาชีพการบริการที่สะท้อนบุคลิกภาพสตรีแบบจารีต นั่นคือ อาชีพครูและพยาบาล แม้ว่าในงานวิจัยบางเรื่องการศึกษาบทบาทหม่อมเจ้าขุนศรีเกษม เกษมศรี ในการเป็นผู้บุกเบิกการศึกษาวิชาแพทย์ และจัดตั้งโรงเรียนเซนต์ยอห์น ที่เป็นโรงเรียนสตรีมีระบบเอกชนเน้นหลักสูตรสาขาวิทยาศาสตร์ เพื่อผลิตนักเรียนมัธยมศึกษาในสาขานี้ ให้กับการศึกษาวิชาแพทย์พยาบาลในระดับอุดมศึกษา แต่สตรีในช่วงนี้ส่วนใหญ่ที่สำเร็จการศึกษามักไม่มีชนทำงานนอกบ้าน¹⁹⁾

กล่าวโดยสรุปแล้ว การศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว พ.ศ.2475-พ.ศ.2493 นั้น งานวิจัยที่มีส่วนใหญ่มักเป็นการให้ข้อมูลพื้นฐานที่ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์อย่างมีมิติทางประวัติศาสตร์ ที่จะเป็นการอธิบายให้เห็นถึงกระแสความคิดทางการศึกษาที่สัมพันธ์กับนโยบายการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทความเคลื่อนไหวของผู้บริหารการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากนี้ควรต้องคำนึงถึงบริบทสำคัญในเรื่องของสังคมการเมืองในเวลาดังกล่าวด้วย อย่างไรก็ตามงานวิจัยที่ศึกษาเฉพาะเนื้อหาหลักสูตรและแบบเรียนบางเล่ม ได้พยายามอธิบายถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้ แต่ในการศึกษาภาพรวมเชิงนโยบายและการบริหารการศึกษาร่วมนี้ น่าที่จะมีการกระตุ้นให้ศึกษาเพิ่มเติมโดยมีมิติการวิเคราะห์ดังกล่าวด้วย

การศึกษาช่วง พ.ศ.2494-2517 ด้านทศวรรษ 2490 เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาสมัยใหม่ของไทย จากการศึกษาแบบเดิมที่เคยมีผู้วิจารณ์ว่าเป็นการศึกษาแบบอังกฤษ มาสู่การศึกษาแบบอเมริกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐบาลประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 ประวัติศาสตร์การศึกษาช่วงนี้คงต้องมีการวิจัยอย่างละเอียด โดยพิจารณาถึงบทบาทผู้บริหารการศึกษาค้นสำคัญ คือ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ที่จริงท่านเริ่มมีบทบาทในฐานะผู้บริหารการศึกษามาตั้งแต่ทศวรรษ 2480 ในฐานะปัญญาชนชั้นนำสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ และใช้ชีวิตการทำงานในกระทรวงศึกษาธิการมาอย่างต่อเนื่อง แต่ไม่พบว่าในงานวิจัยใดที่ศึกษาประวัติความคิดของท่านอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในสมัยแรก ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติของม.ล.ปิ่น มาลากุล ที่มีอยู่มักเน้นอธิบายบทบาทการบริหารการศึกษาของท่านในช่วงครึ่งหลังทศวรรษ 2490 เมื่อท่านดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการแล้ว เนื้อหาส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีการวิเคราะห์ที่ลึกซึ้งมากนัก เรื่องนี้จึงควรต้องมีการศึกษาค้นคว้าต่อไป อย่างไรก็ตามเป็นที่ทราบชัดว่า ในทศวรรษ 2490 ม.ล.ปิ่น มาลากุล ในฐานะปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้เป็นบุคคลสำคัญผลักดันทิศทางใหม่ของการศึกษาไทย โดยเฉพาะด้านนโยบายหลักสูตรการเรียนการสอน ให้เข้ามาสู่มาตรฐานสากล ด้วยการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 แต่แผนการศึกษานับนี้ไม่มีประสิทธิภาพในทางปฏิบัตินัก เนื่อง

จากไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมไทย ทำให้รัฐบาลภายใต้กระทรวงศึกษาธิการต้องจัดการปรับปรุงแก้ไข ด้วยการยอมรับเงื่อนไขการพัฒนาการศึกษาชาติตามข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา เหตุเนื่องมาจากนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีนโยบายการฟื้นฟูและพัฒนาประเทศ ด้วยการผูกพันนโยบายเข้ากับเงื่อนไขกำหนดการรับความช่วยเหลือจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกาให้กับประเทศไทยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยผ่านโครงการยูเนสโก และองค์การสหประชาชาติ โครงการพัฒนาการศึกษาของประเทศโดยเฉพาะระดับประถมศึกษาชั้นนั้น ถูกกำหนดแบบแผนให้ เป็นไปตามแผนแม่บททางการศึกษาของประเทศในภูมิภาคเอเชีย ภายใต้ความช่วยเหลือและการให้คำปรึกษาแนะนำขององค์การยูเนสโก ที่เรียกว่า แผนการจี ดังนั้น ในพ.ศ.2494 เมื่อคณะกรรมการองค์การยูเนสโกเข้ามาสำรวจสภาพการศึกษาไทย ด้วยความร่วมมือกับธนาคารโลก องค์การยูนิเซฟ และกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อจัดทำแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 ขึ้น ที่มีเป้าหมาย รูปแบบและหลักการศึกษาที่ต่างจากแผนการศึกษาที่เคยมีมาทั้งหมด⁶⁾ ผลการวิจัยของกฤษ วัตสัน⁷⁾ ได้เคยวิจารณ์แผนการศึกษารุ่นก่อนนี้ว่า มีลักษณะการสืบทอดหลักการศึกษาแบบดั้งเดิม ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 5 ที่มองว่า การศึกษาเป็นเพียงการแสดงภาพพจน์ความทันสมัยแบบตะวันตก เป้าหมายการเรียนหนังสือเพื่อการรับราชการ การศึกษามีฐานะเพียงกลไกการเลื่อนฐานะทางชนชั้น แต่แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับพ.ศ.2503 ที่ดำเนินตามแผนแม่บทแผนการจี มีนโยบายจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความรู้ และทักษะให้ราษฎรทั่วทั้งประเทศ นโยบายการบริหารการศึกษาตามแผนนี้ จึงมุ่งเน้นการขยายการประถมศึกษา จาก 4 ปี เป็น 7 ปี และให้จัดตั้งโรงเรียนกระจายทั่วทั้งภูมิภาค ส่วนการศึกษาชั้นมัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ก็จัดให้สอดคล้องกัน โดยอุดมศึกษาให้มีการปรับปรุงเป้าหมายอุดมศึกษาให้สอดคล้องความต้องการแรงงานในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 ที่เน้นการเพิ่มการผลิตกำลังคนสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มากกว่าสาขาสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์

ในด้านการบริหารจัดการศึกษามีหน่วยงานที่รับผิดชอบดำเนินการจัดการศึกษา คือ กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมหาดไทย และทบวงมหาวิทยาลัย คู่อรับผิดชอบการศึกษาชั้นต่าง ๆ ตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับแรกจนถึงฉบับที่ 3 พ.ศ.2503-2520 อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาการศึกษาทั้ง 3 ฉบับกำหนดเป้าหมายการศึกษาที่แตกต่างกัน แผนฉบับแรก พ.ศ.2503-2509 เน้นการขยายการประถมศึกษาให้ทั่วถึงทั้งในเขตกรุงเทพฯ - ชนบุรี แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ.2510-2515 มุ่งขยายชั้นมัธยมศึกษา อาชีวศึกษาและการฝึกหัดครู ให้รองรับผู้ที่จบชั้นประถมศึกษาที่ส่วนใหญ่ต้องการศึกษาต่อ เนื่องจากหลักสูตรการศึกษาในแต่ละชั้นไม่จบในตัวเอง แต่หากวางพื้นฐานเพื่อการศึกษาต่อสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติฉบับนี้ ได้วางหลักสูตรวิชาชีพระดับมัธยมไว้ ส่วนแผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 3 พ.ศ.2516-2520 จัดทำขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหาการดำเนินงานที่ผ่านมา ทำให้มีการเน้นคุณภาพการศึกษาให้ทั่วถึง เนื่องจากมีปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาระหว่างโรงเรียนชนบทกับโรง

เรียนในเมืองใหญ่ ทำให้มีนักเรียนลาออกก่อนสำเร็จการศึกษา แผนการศึกษาฉบับนี้จึงมุ่งเน้นสร้างมาตรฐานการศึกษาในชนบทและพัฒนาการศึกษานอกระบบให้มีประสิทธิภาพขึ้น เพื่อเป็นพื้นฐานเรื่องการจัดทำแผนการศึกษา และการจัดทำหลักสูตรการศึกษาต่อเนื่อง อันเป็นไปตามอิทธิพลแนวคิดกระแสการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ.2517

ในด้านของหลักสูตรความรู้การศึกษานั้น เราพบว่า งานวิจัยด้านหลักสูตรที่มีอยู่ส่วนมากมุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์หลักสูตรด้านสังคมศึกษา มากกว่าหลักสูตรวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่งานวิจัยหลักสูตรทุกเล่มชี้ให้เห็นถึงลักษณะการกำหนดนโยบายและหลักสูตรจากส่วนกลาง ในกรณีงานวิจัยด้านหลักสูตรสังคมศึกษา เป็นการศึกษาที่อธิบายความรู้ทางสังคม มุ่งเน้นการปลูกฝังความสำนึกเรื่องความมั่นคงและชาตินิยม โดยกำหนดความหมายเรื่องชาติสมัยใหม่แตกต่างจากชาติสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และชาติในสมัยชาตินิยมช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาติสมัยใหม่ หมายถึงดินแดนที่มีอาณาเขตกำหนดขึ้นอย่างชัดเจน ตามคำนิยามทางภูมิศาสตร์ปัจจุบัน ประกอบขึ้นด้วยพลเมืองที่เข้ามาอยู่อาศัยในดินแดนแห่งเดียวกัน โดยไม่มีข้อกำหนดทางเชื้อชาติ หรือชาติพันธุ์ ซึ่งต่างจากความหมายของชาติก่อนหน้านี้ที่มีความหมายจำกัดแคบ ด้วยฐานะความเป็นพลเมืองที่ต้องมีเชื้อชาติไทยเท่านั้น ความหมายของชาติสมัยใหม่ที่สำคัญ คือองค์ประกอบหลักของชาติที่ต้องมีสถาบันพระมหากษัตริย์ ที่มีสถานภาพภายใต้รัฐธรรมนูญ และสถาบันพุทธศาสนา⁴⁸⁾

ส่วนผลการศึกษาตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ทั้ง 3 ฉบับนี้ งานวิจัยเกือบทุกเรื่องที่ศึกษาเกี่ยวกับการประณม มัชฌม อุดมศึกษา หรือการศึกษาถึงภาพรวมทางนโยบาย ได้ให้ข้อสรุปด้านผลการศึกษาในช่วงนี้ไม่ต่างกันมากนักว่า จากการที่แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับแรกเดินตามระบบการศึกษาแบบอเมริกันนั้น มีความไม่สอดคล้องกับสังคมไทย ได้สร้างปัญหาด้านคุณภาพการศึกษา เป็นต้นว่า ความไม่เสมอภาคระหว่างโรงเรียนชนบท กับโรงเรียนในเมือง เป็นผลให้นักเรียนสอบตกซ้ำชั้นกันมาก ที่สำคัญจากการที่เป้าหมายการศึกษาที่กำหนดไว้ในหลักสูตรนั้นเป็นการวางไว้สำหรับการศึกษาต่อสูงขึ้น แทนที่จะเป็นหลักสูตรที่สมบูรณ์ในตัวเอง เป็นผลให้เพิ่มจำนวนผู้เข้ามาศึกษาต่อในเมืองสูงขึ้น เพิ่มปัญหาสังคมเมือง การศึกษาต่อส่วนใหญ่นิยมสายมัธยมสามัญ เพื่อมุ่งเข้ามหาวิทยาลัยมากกว่าการศึกษาต่อในชั้นอาชีวศึกษา⁴⁹⁾ ขณะนั้นคุณภาพการศึกษาอาชีวศึกษาก็ยังล้าหลัง หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการพัฒนาประสิทธิภาพหลักสูตรสาขาการช่างอุตสาหกรรม การก่อสร้างและพาณิชยกรรม แต่การขยายตัวของตลาดงานยังไม่มากพอ จนกระทั่งช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2-3 แต่พบว่ามี การจัดตั้งโรงเรียนเอกชนเพิ่มมากขึ้นกว่าความต้องการของตลาดงาน เป็นผลให้มีการจ้างงานราคาถูก ส่วนการอาชีวศึกษาในท้องถิ่น เช่น การช่างฝีมือ ช่างไม้และช่างสตรี ระยะแรกก็ยังใช้หลักสูตรแบบเก่าอยู่ จนกระทั่งช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 จึงมีการปรับเปลี่ยนหลักสูตรที่เน้นการช่างเทคนิคสมัยใหม่ เพื่อสร้างช่างฝีมือระดับกลางและสูง ให้สอดคล้องกับเศรษฐกิจการตลาดส่งออก⁵⁰⁾ ดังนั้นช่วงก่อนแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ

ฉบับที่ 3 จากการที่ราษฎรไม่นิยมศึกษาต่อชั้นอาชีวศึกษา ทำให้มัธยมและอุดมศึกษาต้องรับจำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้น ทำให้การอุดมศึกษามหาวิทยาลัยประสบปัญหาไม่สามารถรับนักเรียนเข้าศึกษาต่อได้ทั้งหมด จนต้องจัดตั้งมหาวิทยาลัยเปิดขึ้น ซึ่งก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้ได้

ส่วนการศึกษาอุดมศึกษามหาวิทยาลัยนั้น ผลงานวิจัยหลายเรื่องให้ข้อสรุปตรงกันว่า⁵¹⁾ มหาวิทยาลัยเพิ่งได้รับการปรับเปลี่ยนฐานะมาตรฐานวิชาการสู่มาตรฐานสากล ในช่วงทศวรรษ 2500 อันเป็นผลจากการดำเนินงานปรับปรุงมหาวิทยาลัย ตามแผนพัฒนามหาวิทยาลัย ทั้งนี้โดยสภาการศึกษาแห่งชาติเวลานั้น ซึ่งมีดร.กำแหง พลงกูร ทำหน้าที่เลขาธิการสภา ทำหน้าที่ควบคุมและพัฒนามาตรฐานมหาวิทยาลัย ด้วยความร่วมมือกับสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ผลการดำเนินงานพัฒนามหาวิทยาลัยเป็นไปด้วยดี ภายได้โครงการความช่วยเหลือจากองค์ระหว่างประเทศ รัฐบาลสหรัฐอเมริกา และมหาวิทยาลัยในประเทศนั้น ในการพัฒนาหลักสูตร จัดสรรทุนศึกษาต่อสำหรับพัฒนาคุณภาพอาจารย์ พัฒนาห้องสมุด จัดสรรทุนวิจัย ตลอดจนการเปิดสอนหลักสูตรบัณฑิตศึกษา อย่างไรก็ตามมีผู้วิจัยว่า พัฒนาการทางหลักสูตรความรู้ของมหาวิทยาลัยไทย มีลักษณะเป็นหลักสูตรวิชาชีพชั้นสูงมากกว่าวิชาการ ทำให้โครงสร้างมหาวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยที่มีเป้าหมายผลิตกำลังคนป้อนตลาดงานที่เป็นนักวิชาชีพมากกว่าการสร้างคนให้เป็นนักวิชาการ อย่างไรก็ตามในแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 3 พบปัญหาการดำเนินงานของมหาวิทยาลัยไม่เป็นไปตามแผนพัฒนากำลังคน กล่าวคือ มีการผลิตบัณฑิตสาขาสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์มากกว่าสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และที่สำคัญด้วยอิทธิพลผลักดันทางการเมือง ที่นักการเมืองต้องการตอบสนองความต้องการศึกษาค่อมมหาวิทยาลัย ทำให้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยรามคำแหงเป็นมหาวิทยาลัยเปิดขึ้น โครงสร้างบริหารงานของมหาวิทยาลัยเปิดที่ไม่สมบูรณ์แบบได้สร้างปัญหาการศึกษาในค่านสถานที่เรียนไม่เพียงพอ จนในที่สุดต้องมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยเปิดแห่งใหม่ ด้วยระบบการสอนทางไกล มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชขึ้น

การศึกษาช่วง พ.ศ.2518-2521 ประวัติศาสตร์การศึกษาในช่วงสั้น ๆ นี้ มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารการศึกษาที่รู้จักกันดีว่าเป็นจุดเริ่มต้นของหลักการปฏิรูปการศึกษา ที่เป็นการปรับเปลี่ยนแนวทางจัดการศึกษาแนวใหม่ ที่เรียกว่า การศึกษาเพื่อชีวิตหรือการศึกษาต่อเนื่อง ที่ต้องการสร้างความเสมอภาคการศึกษาในเมืองกับชนบท งานวิจัยที่ศึกษารายละเอียดความเคลื่อนไหวของขบวนการปฏิรูปการศึกษาในช่วงนี้ และมีการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการเมืองในนโยบายบริหารการศึกษอย่างชัดเจน คือ งานของศีลาภรณ์ นาคกรทรรพ⁵²⁾ งานวิจัยนี้ศึกษาถึงสาเหตุและการดำเนินการปฏิรูปการศึกษาตามหลักการศึกษานวใหม่ ตั้งแต่ช่วงพ.ศ.2516-2521 โดยชี้ให้เห็นสาเหตุของการปฏิรูปการศึกษาว่า มาจากปัญหาที่เกิดจากการดำเนินงานพัฒนาการศึกษาตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติฉบับที่ 1-3 และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้นำมาซึ่งปัญหาความยากจน และความไม่เสมอภาคทางการศึกษา ในช่วงนี้เองได้กระตุ้นความตื่นตัวของนักวิชาการไทยทั้งในระบบราชการและภาคเอกชน ให้ต้องการแก้ไข

ปัญหาด้วยการแสวงหาแนวทางการศึกษาแนวใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางการศึกษาจากสังคมประเทศเกิดใหม่ในอเมริกาใต้และแอฟริกา กลุ่มนักวิชาการปัญญาชนมหาวิทยาลัย ผู้บริหารการศึกษาระดับกลางในกระทรวงศึกษาธิการ และนักวิชาการเอกชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ได้รวมกลุ่มจัดเสวนาระดมความคิด จนในที่สุดได้ข้อสรุปที่ชัดเจน และด้วยการผลักดันของดร. สิปปนนท์ เกตุทัต เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติขณะนั้น ทำให้มีการสัมมนาและร่วมกันจัดทำหลักการพื้นฐานการปฏิรูปการศึกษาในรูปของคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษา ในช่วง พ.ศ.2516-2517 หลักการนี้ต่อมาได้เป็นแนวทางการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2521 อย่างไรก็ตาม การวิจัย ค้นพบว่า กระบวนการดำเนินงานที่นำหลักการพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษามาสู่แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับ พ.ศ.2521 นี้ ได้มีการเบี่ยงเบนประเด็นสำคัญในหลักการปฏิรูปการศึกษา เริ่มตั้งแต่ความล่าช้าของรัฐบาลจากการเลือกตั้งสมัย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ในการดำเนินเรื่องเข้าสู่ที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เพื่อให้มีผลในทางปฏิบัติ เนื่องจากรัฐบาลขณะนั้นไม่เห็นความสำคัญของหลักการปฏิรูปการศึกษา มากไปกว่าปัญหาเศรษฐกิจ แต่ในส่วนของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ โดย ดร.สิปปนนท์ ได้พยายามจัดทำร่างแผนการศึกษาแห่งชาติ โดยอาศัยหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษาเป็นแนวทางเป็นเวลาเดียวกับที่เกิดเหตุการณ์ 16 ตุลาคม พ.ศ.2519 มีการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ชุดนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ที่มีลักษณะเผด็จการพลเรือน รัฐบาลชุดนี้มีดร.ภิญโญ สารทนต์ หนึ่งในคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษาเป็นรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ ดร.ภิญโญกล่าวหาว่าหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษาเป็นแนวทางฝ่ายซ้าย ดังนั้นเขาจึงได้เร่งรัดจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติขึ้นเอง มีเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นไปตามแนวทางปฏิรูปการศึกษา ยกเว้นเรื่องหลักการกระจายอำนาจบริหารการศึกษานอกสู่ท้องถิ่น และเรื่องของเอกภาพระบบบริหารการศึกษา ขณะเดียวกันได้เพิ่มเป้าหมายและหลักสูตรแผนการศึกษาให้ต้องเป็นการปลูกฝังความรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ การปรับเปลี่ยนทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเนื่องจากเป็นปฏิกิริยาของรัฐบาลอนุรักษ์นิยมที่มีต่อขบวนการนักศึกษาในช่วง 14 ตุลาคม 2516 - 6 ตุลาคม 2519 นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ไม่มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ศึกษาถึงผลและความสืบเนื่องของการใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับพ.ศ.2521 นี้ ทราบแต่เพียงว่าในปี 2523 รัฐบาลชุดใหม่ได้ดำเนินการปรับปรุงเนื้อหาบางตอนให้มีความเป็นปัจเจกและเสรีนิยมขึ้น แต่ก็ยังคงอยู่ภายใต้กรอบจิตสำนึกอุดมการณ์แบบชาตินิยม มีงานวิจัยเรื่องหนึ่ง ที่น่าจะถือได้ว่าเป็นการประเมินผลบางส่วนของ การใช้แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับปรับปรุงแก้ไขในปี 2523 นั่นคือ บทความวิเคราะห์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์³³⁾ ที่ศึกษาเฉพาะเนื้อหาตำราเรียนวิชาภาษาไทย และเสริมสร้างประสบการณ์ชีวิต ที่เขียนขึ้นตามหลักสูตรแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับดังกล่าว โดยชี้ให้เห็นว่า เนื้อหาความรู้ในแบบเรียนชุดนี้ ไม่มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากเนื้อหาตำราเรียนสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในการอธิบายความหมายของชาติ หน้าที่พลเมือง และอุดมการณ์ความรักชาติแบบเรียนชุดนี้ไม่สามารถทำหน้าที่ถ่ายทอดหรือปลูกฝังโลกทัศน์ในการมองสังคม ความเข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้น

ขึ้น ตลอดจนการใช้ความคิดและวิธีคิดที่เป็นเหตุเป็นผลได้ ตามทัศนะของนิธิธีชี้ให้เห็นว่า แบบเรียนนี้สะท้อนข้อเท็จจริงที่ว่า รัฐไทยซึ่งเป็นรัฐราชการได้ครอบงำและสกัดกั้นการพัฒนาระบบคิดทางสังคมของคนไทย ให้มีโลกทัศน์จำกัดเพียงแค่การอธิบายสถานะความเป็นพลเมืองดีในชุมชนชาติ ที่มีสถาบันกษัตริย์ ข้าราชการและพุทธศาสนา เป็นองค์ประกอบหลัก พัฒนาการความคิดและโลกทัศน์คนไทยทุกระดับชั้น จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงจากอดีต

ข้อสังเกตสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ไม่พบงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเชิงนโยบายที่เป็นภาพรวมของระบบการศึกษาไทย หลังพ.ศ.2523 นอกจากงานวิชาการสังคมศาสตร์ การศึกษาของเสนห์ จามริก⁴⁴ และข้อเขียนทางการศึกษาโดยสังเขปของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่วิเคราะห์แนวโน้มและสถานะของการศึกษาปัจจุบัน โดยอาศัยมิติทางประวัติศาสตร์⁴⁵ โดยเฉพาะงานเขียนของเสนห์ จามริก ซึ่งถึงสถานะการศึกษาปัจจุบันว่าเป็นผลสืบเนื่องของระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่ถูกกำหนดโดยรัฐราชการ ซึ่งยังคงบริหารราชการแบบรวมศูนย์ ทั้งในด้านการกำหนดนโยบายและการสั่งการ เป็นระบบการศึกษาที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่น ทั้งยังสร้างความเหลื่อมล้ำทางสังคม ระบบการศึกษาแบบนี้ยังเป็นผลพวงจากการถูกครอบงำด้วยอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตก ที่มีกลไกอำนาจของระบบการเมืองอาณานิคมสมัยใหม่ และทุนนิยมแบบบริโภคนิยม ที่ใช้การครอบงำทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม เพื่อดึงดูดทรัพยากรและรายได้เข้าสู่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก จากงานวิชาการที่มีอยู่ยังไม่อาจสรุปได้ว่ามีพัฒนาการในช่วงใดที่ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย นับจากหลังพ.ศ.2523 เป็นต้นมา แม้ว่าในทางทฤษฎีมักอ้างกันถึงหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษา แต่ทางปฏิบัติ พบว่าหลักการสำคัญ 2 ประการ ตามแนวคิดนี้ ยังถูกละเลยจนถึงทุกวันนี้ คือ เรื่องของการกระจายอำนาจบริหารและการจัดการศึกษาสู่ท้องถิ่นทั้งในด้านการแสวงหารายได้ หรือการจัดเก็บภาษีท้องถิ่น การมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและจัดการศึกษาของคนท้องถิ่น และหลักการสร้างความเสมอภาคทางการศึกษา ที่ถึงแม้รัฐบาลพยายามแก้ไขปัญหานี้ แต่ส่วนใหญ่่มักเน้นวิธีการด้านเทคนิคการศึกษามากกว่าการแก้ปัญหาระบบนโยบาย ทำให้ปัญหาคุณภาพการศึกษาที่แตกต่างกันของโรงเรียนยังคงมีอยู่

ข้อเสนอแนะที่สำคัญบางประการสำหรับการศึกษาวิจัยด้านประวัติ หรือประวัติศาสตร์การศึกษาในอนาคต มีทั้งในส่วนที่เป็นเรื่องของวิธีการศึกษาและมุมมองในการวิเคราะห์ปัญหา และหัวข้อที่ควรได้รับการสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

1) วิธีการและแนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหา จากการสำรวจงานวิจัยด้านนี้เท่าที่มีอยู่จำนวน 347 เรื่อง ผลงานเกือบทั้งหมดวิจัยอยู่บนกรอบการเข้าใจความหมายการศึกษาว่าเป็นเพียงการถ่ายทอดความรู้ อักขรวิธี หรือวิชาหนังสือในโรงเรียนอันเป็นค่านิยมที่ถูกครอบงำจากการอธิบายของแนวคิดและนโยบายการศึกษาของรัฐบาลสมัยใหม่ที่มีอำนาจบริหารแบบรวมศูนย์ การศึกษาถูกทำให้เข้าใจกันว่ามีความหมายเดียว กรณีนี้ถ้าหากเรานิยามความหมายของการศึกษาให้กว้างขึ้น โดยถือว่าการศึกษาเป็นกระบวนการถ่าย-

ทอดความรู้ หรือเป็นกระบวนการเรียนรู้อันเป็นวัฒนธรรมการสร้างสรรค์ของมนุษย์ในสังคมทุกระดับ หรือชุมชนต่าง ๆ เป็นความต้องการถ่ายทอดและรักษาความสืบเนื่อง หรือแม้กระทั่งต้องการเปลี่ยนแปลงภายใต้เงื่อนไขบริบททางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ในช่วงใดช่วงหนึ่ง การนิยามความหมายการศึกษาในเชิงนี้ทำให้เรามองเห็นการศึกษาหลากหลายรูปแบบ โดยไม่จำกัดเฉพาะการศึกษาที่รัฐจัดการและควบคุมเท่านั้น ทำให้การศึกษาได้รับการอธิบายในมิติทางวัฒนธรรม และด้วยความหมายทางประวัติศาสตร์สังคมมากกว่า เป็นการศึกษาในเชิงนโยบายอย่างเฉียบ กล่าวคือ

ประเด็นแรก ประวัติศาสตร์การศึกษาในมิติทางวัฒนธรรมนั้น เราอาจเรียนรู้เรื่องของการศึกษาที่กระทำกันภายในสถาบันครอบครัว หรือในชุมชนย่อย ทั้งที่เป็นการศึกษาแบบจารีตประเพณี ได้แก่ การถ่ายทอดความรู้ทักษะช่างฝีมือ ด้านศิลปกรรม เช่น หัตถศิลป์ นาฏศิลป์ และความรู้ในการดำรงชีพ เช่น อุตสาหกรรม เกษตรกรรมและเทคโนโลยีพื้นบ้าน การถ่ายทอดทัศนคติ ค่านิยม โลกทัศน์ของครอบครัวและชุมชน ในระดับพื้นบ้านและราชสำนักในส่วนกลางและภูมิภาค ทั้งนี้รวมถึงการศึกษารูปแบบอื่น ๆ ของกลุ่มสังคมหลากหลายในชุมชนเมือง ที่มีโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมกลับซับซ้อนแตกต่างกันไป มีผลให้รูปแบบการศึกษาและการเรียนรู้แตกต่างกันไปด้วย ดังกรณีตัวอย่างการศึกษาในแนวการศึกษาแบบวัฒนธรรมชุมชน

อย่างไรก็ตาม การวิจัยประวัติการศึกษาในมิติทางวัฒนธรรมนี้ก็ไม่อาจละเลยเรื่องราวของการศึกษาระบบโรงเรียน ซึ่งเป็นการศึกษาที่รัฐจัดการขึ้น เนื่องจากเป็นการศึกษาที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นการศึกษาหลักของสังคมไทย แต่การวิจัยต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานความเข้าใจว่า การศึกษาระบบโรงเรียนที่เป็นการศึกษาสมัยใหม่ ที่จริงแล้วเป็นวัฒนธรรมเมืองสมัยใหม่รูปแบบหนึ่ง ที่เป็นผลผลิตจากความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมเมืองใหญ่หรือเมืองมหานครอันเป็นราชธานีแบบรวมศูนย์อำนาจ เดิมโต และขยายแพร่กระจายพร้อมกับความคลี่คลายของรัฐประชาชาติ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เป็นลักษณะร่วมที่เกิดขึ้นทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้นครหลวงกลายเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่รวมถึงระบบการศึกษาสมัยใหม่ นครหลวงจึงเป็นศูนย์อำนาจที่กำหนดคนโยบาย และหลักสูตรการศึกษาที่ถูกทำให้มีมาตรฐานเดียวกัน เช่นเดียวกับกรณีการศึกษาไทยสมัยใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ที่มีพัฒนาการมาโดยลำดับนั้น รัฐบาลส่วนกลางใช้อำนาจในการควบคุมหลักสูตร การจัดตั้งโรงเรียน การจัดการศึกษาภาคบังคับ และการประกาศพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ เพื่อควบคุมการศึกษาเอกชน และการศึกษาท้องถิ่นที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกัน ให้ต้องมีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมจากส่วนกลาง ด้วยการกำหนดให้ใช้ภาษาไทยภาคกลางเป็นสื่อกลางการเรียนการสอน จนกลายเป็นภาษาประจำชาติ ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน หลักสูตรการศึกษาได้กล่อมเกลานักเรียนให้เรียนรู้เรื่องเดียวกัน มีความสำนึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยประวัติศาสตร์ชาติ ถูกกำหนดให้ยอมรับสัญลักษณ์ประจำชาติ เช่น ธงชาติ ศาสนาพุทธ รัชกาลที่พลเมืองที่สำคัญการศึกษาทำให้เกิดภาวะการรวมศูนย์ หลังไหลเข้าสู่เมือง เพื่อเข้ามาเรียนหนังสือ จนเมืองกลายเป็น

ศูนย์กลางหรือต้นกำเนิดความคิด ความเคลื่อนไหวที่ต่อต้านรัฐ และสร้างกิจกรรมทางการเมืองรูปแบบอื่น ด้วย รวมทั้งเป็นบ่อเกิดของแบบแผนวัฒนธรรมเมืองที่ต่างจากวัฒนธรรมชนบท กรอบความเข้าใจเช่นนี้น่าจะทำให้การศึกษาเชิงนโยบายมีการอธิบายที่แตกต่างออกไปจากเดิมได้

ดังได้กล่าวแล้วว่า การวิจัยที่มีพื้นฐานความเข้าใจการศึกษาแนวใหม่สามารถทำให้เราเปิดมิติการอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาที่ไม่จำกัดเพียงเฉพาะเรื่องของนโยบายและการจัดการศึกษาของรัฐเท่านั้น ที่สำคัญได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงวิธีการอธิบายการศึกษาที่แตกต่างไปจากการศึกษาแบบเก่า การอธิบายการศึกษาด้วยมิติทางวัฒนธรรม สามารถทำให้เกิดการสร้างสรรคการวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาท้องถิ่น หรือการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยมีลักษณะเป็นการอธิบายถึงความคลี่คลายหรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในท้องถิ่น หรือชุมชนชาติพันธุ์ แทนที่จะเป็นการอธิบายด้วยการใช้นโยบายรัฐส่วนกลางให้เป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาท้องถิ่น อย่างไรก็ตามเราก็ต้องไม่ลืมว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 อิทธิพลจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรมเมือง การศึกษาสมัยใหม่และกระแสชาตินิยมที่เป็นไปด้วยนโยบายอำนาจรัฐส่วนกลาง ได้ผลักดันให้วัฒนธรรมเมืองที่ถูกทำให้เป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งชาติ เข้ามารอบงำวิถีชีวิตชนบท ไม่ว่าการครอบงำนั้นจะเป็นไปในระดับใดก็ตาม การศึกษาภาคบังคับตามนโยบายของรัฐส่วนกลางจึงมีบทบาทในการกำหนดกรอบความคิดและโลกทัศน์ของชาวชนบทบางส่วนให้ต้องยอมรับวัฒนธรรมหลักอย่างเดียวกัน ปรากฏการณ์เช่นนี้ทำให้ลักษณะการศึกษาท้องถิ่นและการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์ อันหลากหลายในสังคมไทยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ต้องค่อย ๆ ถูกนโยบายรัฐส่วนกลางผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมด้วยกลไกหลากหลายรูปแบบ หนึ่งในกลไกนั้น คือ การศึกษาระบบโรงเรียน จากงานวิจัยที่มีอยู่ ได้ชี้ให้เห็นว่า มีเพียงการศึกษาของกลุ่มเชื้อสายมาเลย์-มุสลิม และชาวจีนในไทยเท่านั้น ยังคงรักษาสืบทอดการเรียนรู้วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไว้ได้ แม้ว่าจะมีการปรับตัวเข้าสู่วัฒนธรรมใหม่ในอีกรูปแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม น่าเชื่อได้ว่าหากใช้วิธีการศึกษาในมิติทางวัฒนธรรม ที่มีชุมชนท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์เป็นศูนย์กลางการอธิบายปฏิสัมพันธ์ที่เป็นปฏิริยาท้องถิ่นหรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีต่อกันนโยบายรัฐส่วนกลาง ไม่ว่าจะในเชิงการตอบสนองหรือต่อต้าน หรือเป็นการปรับตัวของวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือกลุ่มชาติพันธุ์ ก็น่าจะทำให้การอธิบายประวัติศาสตร์ศึกษามีเนื้อหาที่แตกต่างจากการวิจัยเดิม ยิ่งไปกว่านั้นหากมีการวิเคราะห์ปัญหาด้วยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนอย่างกว้างขวางขึ้น อาจทำให้เรามองเห็นการศึกษาเชิงประเพณีของชุมชนชาวบ้านที่ยังคงสืบทอดกันอยู่แม้ว่าจะอยู่ในขอบเขตที่จำกัดและมีลักษณะรูปแบบที่เปลี่ยนไปจากเดิม

ประเด็นที่สอง การศึกษานอกจากมีความหมายในมิติทางวัฒนธรรมแล้ว การศึกษายังมีความหมายในฐานะส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมด้วย เนื่องจากการศึกษามีบทบาทหน้าที่เป็นกลไกสังคมที่สร้างความเปลี่ยนแปลงของสังคม อันที่จริงงานวิจัยที่มีอยู่บางส่วนได้อธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาในมิติประวัติศาสตร์สังคมอยู่เป็นบางแง่มุม เป็นต้นว่า

การวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาในฐานะที่เป็นกลไกทางสังคมที่มีส่วนกำหนดการเลื่อนฐานะทางสังคม ทั้งในด้านปัจเจกบุคคลและการสร้างชนชั้นใหม่ทางสังคม การวิจัยทำนองนี้มีอยู่บ้างในงานวิจัยการศึกษาสมัยใหม่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่อธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นปัจจัยการเลื่อนฐานะของสามัญชนให้เข้าสู่ระบบราชการ และการสร้างชนชั้นกลางในระบบราชการที่มีบุคลิกภาพ และทัศนคติแตกต่างจากข้าราชการแบบเก่า จนกลายเป็นกลุ่มแปลกแยกที่สร้างปัญหาความขัดแย้งทางความคิดและผลประโยชน์ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 แต่อย่างไรก็ตามคำอธิบายและการวิเคราะห์ประเด็นนี้ยังมีรายละเอียดที่ควรได้รับการศึกษาและพัฒนากรอบการวิเคราะห์ให้มีความลึกซึ้ง รวมทั้งขยายขอบเขตเวลาการศึกษาต่อมาถึงช่วงหลังพ.ศ.2475 สำหรับการวิจัยในอนาคตต่อไป

นอกจากการเลื่อนฐานะทางสังคมแล้ว การศึกษาสมัยใหม่ยังเป็นกระบวนการทางสังคมในการถ่ายทอดและสร้างสรรค์ทักษะความชำนาญเฉพาะทาง ที่พัฒนามาสู่สิ่งที่เรียกว่า ความเป็นนักวิชาชีพ (professionalism) ซึ่งเป็นการใช้ความรู้จากระบบการศึกษาในการสร้างความเป็นเลิศในอาชีพ รวมถึงการสร้างความเป็นชนชั้นนำด้วยทักษะวิชาชีพ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเฉพาะความรู้ความชำนาญเฉพาะทางเท่านั้น หากรวมถึงการสร้างจิตสำนึกที่เชื่อมั่นในศักยภาพและความรู้ความสามารถเฉพาะทางของตนเอง การศึกษาวิจัยประเด็นนี้ที่น่าที่จะได้มีการศึกษาต่อไปด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ประวัติศาสตร์การศึกษาในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์สังคม ยังเป็นเรื่องที่อธิบายได้ถึง ความเปลี่ยนแปลงสถานภาพของสตรี อันเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในสังคมไทย ในประเด็นนี้งานวิจัยที่มีอยู่มากเป็นการอธิบายการศึกษาในฐานะปัจจัยกำหนดความเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่สตรีสมัยใหม่ หากแต่ยังไม่พบงานวิจัยใดที่ศึกษาถึงบทบาทการศึกษาที่กำหนดความเปลี่ยนแปลงของผู้หญิงไทยในทางความคิด โลกทัศน์หรือค่านิยมเลย

2) หัวข้อที่ควรต้องได้รับการศึกษา ดังได้กล่าวแล้วว่าบรรดาหัวข้อต่าง ๆ ของงานวิจัยประวัติศาสตร์ศึกษาทั้ง 18 เรื่องนั้น แม้ว่าจะงานวิจัยส่วนใหญ่เป็นการอธิบายในเชิงนโยบายและการจัดการศึกษา แต่งานวิจัยด้านนโยบายและการจัดการศึกษาก็ยังไม่มีครบถ้วน เป็นต้นว่า การศึกษาด้านนโยบายและการจัดการศึกษาของรัฐในสมัยหลัง พ.ศ.2475 นั้น น่าที่จะมีการค้นคว้าวิจัยเรื่องเกี่ยวกับปรัชญา และแนวคิดทางการศึกษา การวิจัยประวัติศาสตร์การจัดการศึกษาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ สะท้อนภาพความคิด ความเคลื่อนไหว ความขัดแย้งของการวางแผนนโยบายหรือจัดการศึกษา ที่มีบริบทสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในแต่ละช่วงสมัย

การวิจัยที่เป็นการศึกษาเฉพาะกรณี อย่างประวัติโรงเรียน หรือประวัติมหาวิทยาลัย สถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ ทั้งนี้ควรเป็นการวิจัยที่สามารถอธิบายด้วยมิติประวัติศาสตร์สังคม แทนที่จะเป็นการอธิบายเชิงพัฒนาการจัดการอย่างที่เคยนิยมศึกษากัน

งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาศิลปกรรมที่ไม่จำกัดเฉพาะช่วงสมัยการศึกษาระบบโรงเรียน และมีเนื้อหาครอบคลุมศิลปศึกษาทุกด้าน ทั้งแบบจารีตประเพณีและสมัยใหม่ พิจารณาถึงลักษณะการถ่ายทอดและความสืบเนื่องที่ปรากฏอยู่ทั้งรูปแบบประเพณีและระบบการศึกษาสมัยใหม่

งานวิจัยที่เป็นการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่นอกเหนือจากด้านการแพทย์แล้ว นั้น พบว่างานวิจัยสาขาอื่นไม่มีอยู่เลย ยกเว้นกรณีศึกษาเฉพาะพัฒนาการด้านหลักสูตรคณิตศาสตร์ เช่นเดียวกับการศึกษาวิชาชีพระดับกลาง หรืออาชีวศึกษา ซึ่งงานวิจัยที่มีอยู่นั้นยังไม่มี ความชัดเจนและยังเป็นการวิจัยในเชิงนโยบาย

อย่างไรก็ตามนอกจากประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ หัวข้อการวิจัยทั้ง 18 เรื่องที่ยังขาดความสมบูรณ์ ก็น่าที่จะได้รับการศึกษาค้นคว้าให้สมบูรณ์เพิ่มเติมขึ้นด้วย แต่ทั้งนี้การวิจัยประวัติศาสตร์ศึกษาไม่ว่าจะเป็นประเด็นใดก็ตาม ควรต้องมีวิธีการและแนวคิดในการวิเคราะห์ที่ต่างจากงานวิจัยเดิมคงได้กล่าวมาแล้ว เพื่อให้คำอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาสามารถตอบปัญหาได้ครอบคลุมรอบด้านขึ้น

เชิงอรรถ

¹ พระยาปริยัติธาดา, โขราชนคฺธิ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สามมิตร, 2515).

² สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ความทรงจำ, (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2506) “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง,” “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ในนิทานโขราชนคฺธิ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2516). และประวัติสังเขปแห่งการศึกษารัฐบาลแห่งประเทศสยาม ราชที่ 1 (พ.ศ.2414-2434), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480).

³ เสฐียรโกเศศ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515).

⁴ รอง ศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, (กรุงเทพฯ : องค์การการค้าสุภา, 2507).

⁵ “บทวิพากษ์ผลงานศึกษาสังคม การเมือง-การบริหารราชการไทย,” การเมือง-การบริหารราชการไทย : รวมนบทความนักวิชาการชาวต่างประเทศ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์, 2529,) หน้า 3-4.

⁶ Benedict R. O'G. Anderson, “Studies of the Thai State : The State of Thai Studies,” Elizer B.Ayal (ed.), The Study of Thailand, (Athens, Ohio : Ohio University ; Center for International Studies, 1978,) pp.193-233.

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า,” กรุงเทพ, พระเจ้าตากและประวัติศาสตร์ไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชนจำกัด, 2538,) หน้า 26-27.

⁸⁾ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand : Educational in the Reign of King Chulalongkorn*, (New Haven and London : Yale University Press, 1969).

⁹⁾ ศึกษารายละเอียดการวิจารณ์สังคมไทยและปัญหาในช่วงเวลานั้นได้จากวารสารวิชาการกลุ่มก้าวหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมศาสตร์ปริทัศน์ นอกจากนี้ยังมีวารสารการศึกษา เช่น วิทยาสาร วิทยาคาร และวารสารจันทร์เกษม เป็นต้น

¹⁰⁾ อุทิศชัย มูลศิลป์, นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2522) และ แนวคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475, (กรุงเทพฯ : หก. ฟันนี้พับลิชชิง, 2526).

11) เศษ บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458 : กระทรวงมหาดไทย รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ภรณ์ กาญจนันท์ และคณะแปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532,) บรรจง ดันตยานนท์, “ปัญหาการรวมชาติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ชัยอนันต์ สมุทระนิจ และสุวดี เจริญพงศ์ บก. การเมืองการปกครองสมัยใหม่ รวมงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ และรัฐศาสตร์, เอกสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522,) หน้า 17-83.

¹²⁾ แฉ่งน้อย คิตติรานนท์, เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

¹³⁾ วารุณี โอสธารมย์, การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

¹⁴⁾ Keith Watson, *Educational Development in Thailand*; (HongKong : Heinemann Educational Books (Asia) Ltd., 1980,).

¹⁵⁾ เสน่ห์ จามริก, การเมืองกับการศึกษาของไทย โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.)

¹⁶⁾ วิทย์ วิศุทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดฟันนี้พับลิชชิง, 2526).

¹⁷⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, หมายเหตุวัฒนธรรมและสังคมยุคโลกาภิวัตน์ (กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, 2541). “การเมืองของการศึกษาไทย,” ศิลาศาสตร์สาร, 13, 1 (ค.ศ.-ก.ย.2541) : 7-18. และ “ชาติไทยและเมืองไทย ในแบบเรียนประถมศึกษา,” ในชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538.

¹⁸⁾ Silaporn Nakornthap, *Educational Policy and Politics in Thailand : a Case Study of Education Reform 1973-1977*, Ph.D.Thesis. Department of Educational Foundation and Policy Studies. College of Education. The Florida State University, 1986.

- ¹⁹⁾ จีรพันธ์ พูลพัฒน์, พัฒนาการของการบริหารการศึกษาไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- ²⁰⁾ ไพฑูรย์ สีนลรัตน์, พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ²¹⁾ ลัดดา สุวรรณกุล, พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ²²⁾ ล้นจี หะวานนท์, การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษา : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526).
- ²³⁾ นิรมล สวัสดิบุตร, รายงานการวิจัยเรื่อง แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสองร้อยปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิรินสาร, 2526).
- ²⁴⁾ สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ, ความคิดและภูมิปัญญาไทย : ด้านการศึกษา, (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534).
- ²⁵⁾ พุเกียรติ ลีสุวรรณ, รายงานการวิจัยเรื่องระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่นชนบทภาคเหนือ, (เชียงใหม่ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535).
- ²⁶⁾ บุญทวี อุปละบูล, สังคมประเพณีของการเป็นหมอมหาวิทยาลัย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาการศึกษานอกกระบวน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2536 และรัตนะ บัวสนธ์, การพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนการสอนเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาชุมชนแห่งหนึ่ง ในเขตภาคกลางตอนล่าง, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2535.
- ²⁷⁾ พิกาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, รายงานผลการวิจัยการศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2394) ; (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525).
- ²⁸⁾ งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเล่มสำคัญที่บุกเบิกการวิเคราะห์เช่นนี้ คือ งานของ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand : Educational in Reign of King Chulalongkorn*, อ้างแล้ว. แนน้อย ดิตติรานนท์, บทบาทของคณะราษฎรในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์. วารุณี ไอสถาณย์, การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475, ส่วนประเด็นการจัดการศึกษาหัวเมืองให้ดูตัวอย่างงานของ พาสณา กิจถาวร บทบาทคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. ไข่มุก อุทยาวิลี, การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษที่ 25, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537. พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, การปฏิรูปการศึกษามณฑลอุดร, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530.

²⁹⁾ มนูญ ลาโซโรจน์, นโยบายการจัดการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453-พ.ศ.2468), วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520. รัชดา ภูมิรัตนวรกุล, การวิเคราะห์แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการส่งเสริมการศึกษาเพื่อสร้างเยาวชนให้เป็นบุคลากร, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

³⁰⁾ พลภู อังกนันท์, บทบาทชาวจีนในประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, 2515.) พวงร้อย กล่อมเอียง, พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในราชอาณาจักรสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516.

³¹⁾ กรณ์เรืองเงินศึกษาพลี ศึกษาได้จาก กิตติยา กิ่งพุทธพงษ์, การเก็บเงินศึกษาพลีและมอต่ออังกฤษระหว่าง พ.ศ.2464-2473, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2538.

³²⁾ ศึกษาเพิ่มเติมประเด็นนโยบายการควบคุมโรงเรียนราษฎร์ ได้จากงานของณรงค์ พ่วงพิศ, พระบรมราชโอรสกรมหมื่นพิทยอดุลยมิตร และการดำเนินนโยบายเกี่ยวกับโรงเรียนจีนในประเทศไทย เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517)

³³⁾ สุวาละเอิบคนในไพร่พล ลินลารัตน์, พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516. และวราณี โอธธรรมย์, พัฒนาการอุดมศึกษาในประเทศไทย : การวิเคราะห์ปัจจัยนโยบายและผลพวงที่มีต่อการพัฒนาในปัจจุบันและอนาคต, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2533.)

³⁴⁾ สุวาละเอิบคนในเรื่องนี้ได้จากงานที่ศึกษาเรื่องหลักสูตรสังคมศึกษา ได้แก่ ถัดดา สุวรรณกุล, พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518. สุรินทร์ ฐาณกุล, การก่อเกิดและการเมือง โดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529. รังสิมา โมลีดังกูร, แนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435-2533), วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539. คลฤดี สุจิตตานนท์รัตน์, พัฒนาการอุดมศึกษาระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชามัธยมศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

³⁵⁾ ไข่มุก อุทชาติ, “บทบาทคณะสงฆ์ในการจัดการศึกษาถิ่นนา, “ศึกษาศาสตร์สาร” 16, (1) (ค.ศ.33-มี.ศ.34) : 135-153. Vachara Sindhuprama, Modern Education and Socio-cultural Changes in Northern Thailand, Ph.D.Thesis, University of Hawaii, 1988. เอี่ยมกมล จันทร์ประเทศ, สถานภาพอำนาจพื้นเมือง

อุบราชธานี ระหว่าง พ.ศ.2425-2476, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2538. พระณี พลไชยา, บทบาทมิชชันนารีโรมันคาทอลิกในอีสาน ปี พ.ศ.2424-2496, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2536.

³⁶⁾ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” เอกสารเสนอในที่ประชุมทางวิชาการ โครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 18-20 ธันวาคม พ.ศ.2540. และ Sukanya Bumroongsook, *Chulachomklao Royal Military Academy : The Modernization of Military Education in Thailand*. Ph.D. Thesis, Northern Illinois University, 1991.

³⁷⁾ วิลเลียม จี. สกินเนอร์, *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, พระณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะแปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529). Supang Chantavanich and Somkiat Sikaraksakul, “Preservation of Ethnic Identity and acculturation : a Case Study of a Hainanese School in Bangkok,” *The Ethnic Chinese of Thailand. Southeast Asian Journal of Social Science*. 23 (1) 1995 : 78-87.

³⁸⁾ นพดล โรจนอุดมศาสตร์, *ปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี พ.ศ.2449-2475*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522.

³⁹⁾ งานเพียงเล่มเดียวที่พยายามตอบคำถามประเด็นความคิดขัดแย้งทางสังคมการเมืองระหว่างกลุ่มผู้นำคณะราษฎร กับเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ไว้บ้างคือ ศิริ พุทธมาศ, *แนวคิดทางด้านการเมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดินทร ๗ อยุธยา)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

⁴⁰⁾ ระลึก ธานี, *นโยบายและการจัดการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นของไทย ดอยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2475-2503)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522. และปริญา สถาวรสมิต, *การจัดการศึกษาเทศบาล ระหว่าง พ.ศ.2478-2506*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2533.

⁴¹⁾ ปรีศนีย์ เกษบุญชู, *การจัดการศึกษาผู้ใหญ่กับนโยบายสร้างชาติของรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ในช่วงปี พ.ศ.2481-2487.*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

⁴²⁾ สุชาดา พุทธนิมิตต์, *การจัดการมัธยมศึกษาตามนโยบายของรัฐระหว่าง พ.ศ.2475-2520*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2532.

⁴³⁾ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, *สำนักนั้นธรรมศาสตร์และการเมือง*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2535). และบุญเย็น วอทอง, *การจัดตั้งสถาบันการศึกษาในทางปกครองของประเทศไทย : บทศึกษาเฉพาะ*

กรณีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ในลักษณะที่เป็นอุปกรณ์ต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีเริ่มต้นในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2507.

⁴⁴⁾ สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา, “การศึกษาของสตรีไทย พ.ศ.2411-2475,” รายงานฉบับย่อในการประชุมสัมมนาเรื่องความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย : 2411-2519, ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 21 สิงหาคม 2527.

⁴⁵⁾ พุทธภรณ์ แจ่มเจนกิจ, การศึกษาของสตรีไทย : ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ.2447-2503), วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530. วรณา วุฒฑะกุล, แนวคิดและบทบาททางการศึกษาของหม่อมเจ้าขุนศรีเกษม เกษมศรี, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532. และสุนันทา นิตยจินต์, การศึกษาของสตรีไทย ระหว่างพุทธศักราช 2411-2475, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาสารคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

⁴⁶⁾ วันทนา เลิศสินไทย, นโยบายการจัดการศึกษาและการขยายการศึกษาระดับมัธยมศึกษาของประเทศไทย พ.ศ.2503-2520, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2533. Ladtongbai Bhuapirom, A History of the Reorganization and Extension of Thai Public Elementary Education 1946-1975., Ph.D. Thesis. The Faculty of the School of Education of Layola University of Chicago, 1978.

⁴⁷⁾ Keith Watson, Educational Development in Thailand, อ้างแล้ว.

⁴⁸⁾ วชิรพันธ์ มัสเจริญ, แบบเรียนอังกฤษศึกษากับการก่อเกิดของเมืองในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ : ศึกษาเฉพาะกรณีความมั่นคงของสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

⁴⁹⁾ ประเด็นนี้ เสน่ห์ จามริก ได้ประมวลผลกระทบของระบบการศึกษาในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ระหว่าง พ.ศ.2503-2519. ไว้อย่างละเอียดในงานการเมืองกับการศึกษาของไทย, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523)

⁵⁰⁾ ดูรายละเอียดใน เจริญศรี เจริญวัฒน์, นโยบายเกี่ยวกับการจัดการอาชีวศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ.2475-2503, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526. และอรสา ถาวรวัฒนกุล, การจัดการศึกษาด้านพาณิชยการของกรมอาชีวศึกษา ระหว่าง พ.ศ.2503-2529, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2531.

⁵¹⁾ ไพฑูรย์ สินสารัตน์, **พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท** สาขาวิชาบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516. วารุณี ไอสถารมย์, **พัฒนาการอุดมศึกษาในประเทศไทย : การวิเคราะห์นโยบายและผลพวงที่มีต่อการพัฒนาในป้อนันและอนาคต**, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2533). สิริลักษณ์ คอมนันต์และสกันธ์ วรญญวัฒนา, **สภาพป้อนันการอุดมศึกษาในประเทศไทย**, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2532).

⁵²⁾ Silaporn Nakornthap, **Educational Policy and Politics in Thailand : A Case Study of Educational Reform 1973-1977**, Ph.D. Thesis. Department of Educational Foundation and Policy Studies. College of Education. The Florida State University, 1986.

⁵³⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ชาติไทยและเมืองไทยในแบบเรียนประถมศึกษา," ใน **ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์**, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538).

⁵⁴⁾ เสน่ห์ จามริก, **แนวทางการพัฒนาการศึกษาไทย : บทวิเคราะห์เบื้องต้น**, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2533). และ **ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย**, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), 2541).

⁵⁵⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **หมายเหตุวัฒนธรรมและสังคมยุคโลกาภิวัตน์**, (กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์, 2541).